ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

[1] *ΜΕΛΕΤΕΣ* [1]

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ Κ. ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ

ΤΟ
ΠΕΡΙΣΤΩΟ
ΣΤΗΝ
ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ – ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2004

ISBN 960-88423-0-1

στη μνήμη του πατέρα μου

στη μητέρα μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων εγκαινιάζει με την παρούσα έκδοση μια νέα σειρά επιστημονικών μελετών και μονογραφιών, επεκτείνοντας την εκδοτική του δραστηριότητα, που έχει αρχίσει με την έκδοση του Δελτίου του ΕΚΒΜΜ. Το Διοικητικό Συμβούλιο του ΕΚΒΜΜ πιστεύει ότι με τον τρόπο αυτό ενισχύεται η επιστημονική υπόσταση του Κέντρου και η επίτευξη των στόχων του, καθώς η καλύτερη προβολή του Μνημείου επιτυγχάνεται με την αυστηρή επιστημονική μελέτη. Αλλά και η σωστή συντήρηση των Μνημείων είναι πάλι συνάρτηση μεθοδικής έρευνας και σίγουρης γνώσης για να αποφευχθούν λάθη στις επεμβάσεις αναστήλωσης και συντήρησης, που μπορεί να αλλοιώνουν την μορφή, την ιστορία, την ταυτότητα τελικά του Μνημείου.

Πρώτη δημοσίευση στην σειρά αυτή είναι η παρούσα μελέτη για «το Περιστώο στην υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Σχεδιασμός και λειτουργία» της αρχιτέκτονος δρος Ευαγγελίας Χατζητρύφωνος, Προϊσταμένης του Γραφείου Προώθησης της Επιστημονικής Έρευνας του Κέντρου, Αναπληρώτριας Διευθύντριας και πολύτιμου στελέχους του. Η μελέτη της αποτελεί την πρώτη συνθετική πραγματεία για το παραπάνω θέμα, η οποία το τοποθετεί σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο αντλώντας υλικό απ' όλο το φάσμα των μνημείων της βυζαντινής σφαίρας επιρροής.

Το βιβλίο αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο αναφέρεται στην συστηματική εξέταση του θέματος με ιστορική αναδρομή από τον 4ο έως τον 13ο αι., ανάλυση του ρόλου και των λειτουργιών του Περιστώου που υπακούει σε θεσμούς, λατρευτικές ανάγκες της Θ. Λειτουργίας, ή άλλων Μυστηρίων (π.χ. Βάπτιση) ή Ιεροπραξιών (Ταφή, Μνημόσυνα κ.λπ.) ή εξυπηρέτηση χρηστικών αναγκών. Στο δεύτερο μέρος καταλογογραφούνται 37 ναοί με περίστωο της περιόδου 1204 – 1461 κατά γεωγραφικές ενότητες με φωτογραφική, σχεδιαστική και βιβλιογραφική ενημέρωση.

Η πρώτη αυτή έκδοση της σειράς των μελετών ελπίζουμε να εύρει ευμενή απήχηση στην επιστημονική κοινότητα και να είναι χρήσιμη στη μελέτη και προστασία των Μνημείων. Προσδοκούμε, ακόμα, να 'ναι το ταξείδι μακρύ της εκδοτικής αυτής σειράς, προσκομίζοντας πολύτιμα πετράδια για την ανάδειξη της πλούσιας βυζαντινής μας κληρονομιάς και των βυζαντινών μας σπουδών.

Καθηγητής ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ
Πρόεδρος του ΔΣ
του Ευρωπαϊκού Κέντρου
Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Η έρευνα για τη μελέτη αυτή άρχισε πριν από πολλά χρόνια, ουσιαστικά μετά την ενασχόλησή μου με τα προβλήματα των πεντάτρουλων ναών που είχε ως αποτέλεσμα μια πρώτη δημοσίευση. Εντοπίστηκε τότε το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η παρουσία του περιμετρικού χώρου γύρω από τον κυρίως ναό στη βυζαντινή αρχιτεκτονική και η ύπαρξη χώρων που είναι είτε ενσωματωμένοι ως περίστωα στην αρχική ιδέα, είτε προστίθενται στο ναό υποκαθιστώντας ή συμπληρώνοντας το ρόλο και τις λειτουργίες του περιστώου. Η παρουσία του στοιχείου αυτού στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική ως αναβίωση παλιότερων προτύπων δεν είναι άλλο παρά επιβεβαίωση της αναγκαιότητας και της σημασίας του σε μια διαχρονική πορεία που συνάδει απόλυτα με την περί εκκλησίας ως συνόλου θεολογική αντίληψη.

Η παρούσα μελέτη επεδίωξε να εξετάσει από πολλές πλευρές το σχεδιασμό του περιστώου και των συναφών με αυτό χώρων, να αναθεωρήσει ορισμένες επικρατούσες απόψεις και να ερμηνεύσει την άμεση ή έμμεση παρουσία του στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική. Επιχείρησε μια εξέταση της προέλευσης της γενικής ιδέας του περιστώου εξετάζοντας την αρχιτεκτονική σύλληψη μνημείων από προηγούμενες περιόδους τα οποία, αν και παρουσιάζονται μόνο επιλεκτικά στην εργασία αυτή, αποτέλεσαν το πλαίσιο για την προσέγγιση του θέματος και έδωσαν τη δυνατότητα να τεθούν νέοι ερευνητικοί στόχοι.

Το βιβλίο βασίζεται ουσιαστικά στη διδακτορική μου διατριβή που κατατέθηκε το 2000 στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από την οποία και εγκρίθηκε. Περιέλαβε πολλά μνημεία στα οποία η πρόσβαση ήταν δύσκολη ή αδύνατη, γι' αυτό και ο ρόλος της βιβλιογραφίας ήταν καθοριστικός. Απαιτήθηκαν επίσης πολλά ταξίδια με σκοπό επισκέψεις σε μνημεία εντός και εκτός Ελλάδος για την απόκτηση ιδίας αντίληψης για το αντικείμενο της έρευνας.

Η εξέταση του υλικού, η έρευνα σε βιβλιοθήκες, η επίσκεψη στα μνημεία και η συγγραφή του κειμένου έγινε ενώ υπηρετούσα στην 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Θεσσαλονίκη) και στο Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων στον εκτός υπηρεσίας χρόνο και στις κανονικές άδειες. Καθοριστικές για την ολοκλήρωση του έργου ήταν οι δίμηνες επιστημονικές άδειες, οι λεγόμενες "επιδημίες", οι οποίες καθιερώθηκαν για τους αρχιτέκτονες του Υπουργείου Πολιτισμού μετά το 1990 και χωρίς τις οποίες δεν θα ήταν δυνατό φθάσει στο τέλος του το έργο αυτό. Για το λόγο αυτό αισθάνομαι το χρέος να ευχαριστήσω θερμά όλους όσους αγωνίστηκαν, υποστήριξαν και συνέβαλλαν με οποιοδήποτε τρόπο στο θεσμό αυτόν. Σημαντικότατη υπήρξε επίσης η συμβολή των υποτροφιών Stanley Sieger που μου δόθηκαν από το Πρόγραμμα Ελληνικών Σπουδών του Princeton University (Η.Π.Α.) και η υποτροφία του Dumbarton Oaks – Harvard University (Η.Π.Α.) προσφέροντάς μου πρόσβαση στις βιβλιοθήκες Marquant Library, Firestone Library και Dumbarton Oaks Byzantine Studies Library. Ευχαριστίες οφείλω στους διευθυντές των ιδρυμάτων αυτών αντίστοιχα, τον καθηγητή Δημήτρη Γόντικα και την καθηγήτρια Alice Mary Talbot οι οποίοι διευκόλυναν την παραμονή και μελέτη μου στα παραπάνω πανεπιστήμια.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον ομότιμο καθηγητή Νίκο Νικονάνο, για τις συμβουλές και την υποστήριξή του, στον ομότιμο καθηγητή Χαράλαμπο Μπούρα για τη συμβολή του στην επιλογή και οριοθέτηση του θέματος και στον καθηγητή Γεώργιο Δημητροκάλλη για διάφορες παρατηρήσεις. Ευχαριστώ επίσης τον καθηγητή Γιώργο Βελένη, που πάντα ήταν πρόθυμος για συζήτηση ειδικών θεμάτων, τον ακαδημαϊκό

Γιώργο Λάββα για τις συμβουλές του σχετικά με τον κατάλογο των μνημείων και τον καθηγητή Θεόδωρο Γιάγκο για τη βοήθειά του σε θεολογικά και εκκλησιολογικά θέματα. Ευχαριστώ επίσης τις καθηγήτριες Μαρία Καμπούρη, Αιμιλία Στεφανίδου, Χρυσάνθη Τσιούμη και τον καθηγητή Χάρη Παζαρά, μέλη της επταμελούς επιτροπής κρίσης, για τις συζητήσεις που είχαμε.

Ευχαριστίες οφείλω επίσης στον καθηγητή Νικόλαο Ζία, Πρόεδρο του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, στην Επίτιμη Διευθύντρια του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και πρώτη Διευθύντρια του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων Ευτυχία Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, καθώς και τον προϊστάμενο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων καθηγητή Χαράλαμπο Μπακιρτζή, των οποίων την ηθική υποστήριξη στην τελευταία φάση της συγγραφής του έργου εκτιμώ ιδιαίτερα.

Στο μακρύ διάστημα της έρευνας και της συγγραφής της μελέτης είχα την ευκαιρία να συζητήσω με πολλούς συναδέλφους και φίλους τους οποίους θα ήθελα να ευχαριστήσω από τη θέση αυτή: την δρα Ευτέρπη Μαρκή, την καθηγήτρια Αλεξάνδρα Γερολύμπου, τον δρα Πύρρο Θώμο, την αρχαιολόγο Δέσποινα Μακροπούλου, τον αρχιτέκτονα Πλούταρχο Θεοχαρίδη, τον καθηγητή Αριστοτέλη Μέντζο, από την Σερβία τη δρα Olivera Kandić και την καθηγήτρια Milka Canak Medić, από τις Η.Π.Α. τον καθηγητή Lee Striker και την δρα Angela Hero, από την Βουλγαρία τον καθηγητή Asen Kirin, από την Τουρκία στην καθηγήτρια Zeynep Ahunbay στην οποία οφείλω ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη που με συνόδευσε σε ειδική επίσκεψή μου σε όλα τα μνημεία της Κωνσταντινούπολης που περιλαμβάνονται για τα περίστωα και τις προσθήκες τους στο έργο. Με ευγνωμοσύνη για την υποστήριξή τους θα θυμάμαι πάντα επίσης δύο φίλους που δεν υπάρχουν πια· το Σωτήρη Κίσσα και το Γιώργο Τσάρα.

Ευχαριστώ επίσης το Νίκο Παζαρά και τη Φλώρα Καραγιάννη για την επιμέλεια της βιβλιογραφίας και του κειμένου αντίστοιχα και τη Θώμη Κακαγιάννη για την επιμέλεια των κλιμάκων όλων των σχεδίων. Ιδιαίτερη αναγνώριση οφείλω στο έργο του Χρήστου Τζιώκου και της Γεωργίας Θεοδοσίου για τη σχολαστικά επιμελημένη σελιδοποίηση και την επεξεργασία εικόνας αντίστοιχα, αλλά και στον εκδότη Ανδρέα Μιχάλη που δυστυχώς δεν είναι πια στη ζωή, και στο γυιό του Λεωνίδα οι οποίοι ανέλαβαν την παραγωγή του βιβλίου. Το Διοικητικό Συμβούλιο του ΕΚΒΜΜ ευχαριστώ ιδιαίτερα που περιέλαβε την έκδοση του βιβλίου ως πρώτου στη σειρά των μελετών.

Τέλος ευχαριστίες οφείλω στην οικογένειά μου, τη μητέρα και τα παιδιά μου, για την κατανόησή τους στις πρώτες φάσεις του έργου, και προπάντων στο σύζυγό μου Slobodan Ćurčić για την αμέριστη ενθάρρυνσή του στις ιδέες μου και την πολύπλευρη συμπαράστασή του σε όλα.

Ε.Χ.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΑΑ	=	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΒΜΕ	=	Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΑΔ	=	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	=	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΜΘ	=	Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
ΔΧΑΕ	=	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΕΕΒΣ	=	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΠΣΠΘ	=	Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Κυπρ. Σπουδ.	=	Κυπριακαί Σπουδαί
Μ&Π	=	Μνημείο & περιβάλλον
ΠΣΒΜΑ	=	Περιλήψεις Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, ΧΑΕ (1980-)
ΠΑΕ	=	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΠΑΣΘ	=	Αναστηλώσεις βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Θεσσαλονίκης, 11-13 Δεκ. 1985, Θεσ/νίκη 1986
AAM	=	Annual of the Ayasofya Museum
Actes CIACh	=	Actes du Congrès International d'Archéologie Chrétienne
Actes CIÉB	=	Actes du Congrès International d'Etudes Byzantines
Actes CIB	=	Actes du Congrès International Byzantines
AHR	=	American Historical Review
AJA	=	American Journal of Archaeology
Architektura	=	Architektura. Zeitschrift für Geschichte der Baukunst
ArtB	=	Art Bulletin
BAN	=	Bulgarska akademija na naukite
BCH	=	Bulletin de correspondance hellénique
BEO	=	Bulletin d'études orientales
BMGS	=	Byzantine and Modern Greek Studies
BNJ	=	Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher
BSA	=	The Annual of the British School at Athens
BSCAbstr	=	Byzantine Studies Conference, Abstracts of Papers
BZ	=	Byzantinische Zeitschrift
CahArch	=	Cahiers archéologiques
CMH	=	Cambridge Medieval History
CorsiRav	=	Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina
DAA	=	Documenti di Architettura Armena, 1–22 (Milano – Venezia 1968–1994)
DDC	=	Dictionnaire de droit canonique, ed. R. Naz (Paris 1935-)
DOP	=	Dumbarton Oaks Papers
DOS	=	Dumbarton Oaks Studies
DOT	=	Dumbarton Oaks Texts
EO	=	Échos d'Orient
EtBalk	=	Études Balkaniques
EtByz	=	Études Byzantines
FR	=	Felix Ravenna
GOTR	=	Greek Orthodox Theological Review
Hesperia	=	Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens
IstMitt	=	Istanbuler Mitteilungen, Deutsches archäologisches Institut, Abteilung Istanbul
IBAI	=	Izvestiiâ na Bulgarskiiâ arkheologicheski institut
IF	=	Istanbuler Forschungen
IRAIK	=	Izvestiiâ Russkago arkheologicheskago instituta v Konstantinopole

JA	=	Journal of Archaeology
JBKIF	=	Jahrbuch für kleinasiatische Forschungen
JDAI	=	Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts
JFA	=	Journal of Field Archaeology
JHS	=	Journal of Hellenic Studies
JÖAI	=	Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts
JÖB	=	Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik
JÖBG	=	Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft (από 1969, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik)
JRIBA	=	Journal of the Royal Institute of British Architects
JSAH	=	Journal of the Society of Architectural Historians
MJK	=	Marburger Jahrbuch für Kunstgeschichte
MAByz	=	Monuments de l'Art Byzantin, Ministère de l'Instruction Publique et des Beaux-Arts, Paris
MACr	=	Monumenti di Antichità Christiana, Potificio Instituto di Archeologia Christiana, Rome
MGBS	=	Modern Greek and Byzantine Studies
OCA	=	Orientalia christiana analecta
OCP	=	Orientalia christiana periodica
ODB	=	The Oxford Dictionary of Byzantium, (New York and Oxford, 1991)
ÖJhBeibl	=	Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien, Beiblatt
OrChr	=	Orientalia christiana
PBSR	=	Papers of the British School at Rome
PG	=	Patrologia Greeca, επ. Migne
RA	=	Revue archéologique
RAC	=	Rivista di archeologia cristiana
RB	=	Reallexikon der Byzantinistik, (Amsterdam, 1968-)
REArm	=	Revue des études arméniennes
REB	=	Revue des études byzantines
REG	=	Revue des études grecques *
RLBK	=	Reallexikon zur byzantinischen Kunst, (Stuttgart, 1963-)
Saopštenja	=	Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture
SBIAD	=	Spisaniîe na Bulgarskoto inženerno-arhitektno družestvo
SBK	=	Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte
SCH	=	Studies of Christian History
SüdostF	=	Südost-Forschungen
Synaxarium CP	=	Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae. Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris, ed. H. Delehaye (Brussels, 1902)
TVAVEE	=	Türkiye'de Vakif Abideler ve Eski Eserler
TM	=	Travaux et mémoires
WBS	=	Wiener byzantinische Studien
WLB	=	Wasmuths Lexikon der Baukunst
ZRVI	=	Zbornik radova Vizantološkog instituta, Srpska akademija nauka
ZT	=	Zbornik na trudovi, Zavod za zaštita na spomenicite na kulturata ı prirodnite retkosti, Muzej-Strumica
KM	=	Κατάλογος Μνημείων

Α. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αλιπράντης, *Εκατονταπυλιανή*: Θ. Χ. Αλιπράντης, *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου*, Θεσσαλονίκη 1993.

Αλιπράντης, "Αγ. Χαράλαμπος Μαρώνειας": Θ. Αλιπράντης, "Ανασκαφική έρευνα στον Αγ. Χαράλαμπο Μαρώνειας", *ΠΑΕ* 1987, Αθήνα 1991, 198-205.

Ανδριανάκης, "Επισκοπή Κισάμου": Μ. Ανδριανάκης, "Ο ναός του Μιχαήλ Αγγέλου στην Επισκοπή Κισάμου", *ΠΣΒΜΑ*, 4, Αθήνα 1984, 6-7.

Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Όμορφη Εκκλησιά*: Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησιάς στην Αθήνα*, *ΔΧΑΕ*, Αθήνα 1971.

Βελένης, "Παλαιολόγειος ναός": Γ. Βελένης, "Ένας παλαιολόγειος ναός στην περιοχή Δράμας", *ΕΕΠΣΠΘ*, VI,

1973, 81-108.

Βελένης, *Ερμηνεία*: Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διάκοσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, ΕΕΠΣΠΘ, Παράρτημα αρ. 10 του τόμου Θ΄, Διδακτορική Διατριβή, Θεσ/νίκη 1984.

Βελένης, "Σχολή της Μακεδονίας": Γ. Βελένης, "Η αρχιτεκτονική Σχολή της Μακεδονίας", *Σύναξη*, τεύχ. 63, 1997, 49-60.

Βελένης, "Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης": Γ. Βελένης, "Οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης και η σχολή της Κωνσταντινούπολης", *Akten* II/4, XVI *CIGB*, *JÖB* 32, 4, 1981, 457- 467.

Βερσάκης, "Βυζαντιακοί ναοί της Βορείου Ηπείρου": Φ. Βερσάκης, "Βυζαντιακοί ναοί της Βορείου Ηπείρου", *ΑΕ* 3 (1916), 108-117.

Βοκοτόπουλος: "Αγ. Δημήτριος Κυψέλης": Π. Λ. Βοκοτόπουλος: "Αγ. Δημήτριος Κυψέλης", *ΑΔ* 21, 1966, Β΄ 2, 295-296, πίν. 297-298.

Βοκοτόπουλος, "Παντάνασσα Φιλιππιάδος '72": Π. Λ. Βοκοτόπουλος, "Νέα στοιχεία περί του καθολικού της Μονής Παντανάσσης Φιλιππιάδος", *ΑΑΑ* VI, (1972, τεύχ. 1, 87-99.

Βοκοτόπουλος, "Παντάνασσα Φιλιππιάδος '73": Π. Λ. Βοκοτόπουλος, "Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππιάδος 1972", *ΑΑΑ* IV, 1973, τεύχ. 3, 402-411.

Βοκοτόπουλος, "Παναγιά του Μπριώνη": Π. Λ. Βοκοτόπουλος, "Παρατηρήσεις επί της Παναγιάς του Μπριώνη", *ΑΔ* 28 (1973), Α΄, 159-168.

Βοκοτόπουλος, "Αναπαράσταση Παναγιάς του Μπριώνη": Π. Λ. Βοκοτόπουλος, "Αναπαράσταση αρχικής μορφής της Παναγιάς του Μπριώνη", *ΑΔ* 29, 1973-74, Β΄2, 614-615.

Βοκοτόπουλος, *Δυτική Στερεά και Ήπειρος*: Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αι.*, Θεσσαλονίκη 1975 και 1992².

Βοκοτόπουλος, "Βασιλική Αγίου Νίκωνος": Π. Λ. Βοκοτόπουλος, "Παρατηρήσεις στην λεγόμενη Βασιλική του Αγίου Νίκωνος", *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Β΄, Αθήναι 1976, 273-285.

Βοκοτόπουλος, "Παντάνασσα Φιλιππιάδος '77": Π. Λ. Βοκοτόπουλος, "Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππιάδος 1976", *ΑΑΑ* X, 1977, 149-168.

Βοκοτόπουλος, "Ανασκαφή Παντανάσσης": Π. Λ. Βοκοτόπουλος, "Ανασκαφή του καθολικού της μονής Παντανάσσης Φιλιππιάδος", *ΠΑΕ* Α΄, 1977, σ. 149-153.

Βοκοτόπουλος, "Μοναστηράκι Βονίτσης": Π. Λ. Βοκοτόπουλος, "Ο ναός του Παντοκράτορος στο Μοναστηράκι Βονίτσης", *ΔΧΑΕ* 10, 1980-81, 357-378.

Βοκοτόπουλος, "Μεσαιωνικοί ναοί Θεσσαλονίκης": Π. Λ. Βοκοτόπουλος, "Οι μεσαιωνικοί ναοί της Θεσσαλονίκης και η θέση τους στα πλαίσια της βυζαντινής ναοδομίας", *Πρακτικά Συμποσίου της 40ετηρίδας της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών* με τίτλο *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1982, 98-99.

Βοκοτόπουλος, "Παντάνασσα Φιλιππιάδος '87": Π. Λ. Βοκοτόπουλος, "Ανασκαφή του καθολικού της Μονής Παντανάσσης Φιλιππιάδος", *ΠΑΕ* 1987, Αθήναι 1991, 123-4.

Βοκοτόπουλος, "Χερσόνησος Αίμου": Π. Λ. Βοκοτόπουλος, "Η βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη χερσόνησο του Αίμου τον 10ο αιώνα", *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικής Συνάντησης*, Αθήνα 1989, 185-216.

Βοκοτόπουλος, "Παντάνασσα Φιλιππιάδος '94": Π. Λ. Βοκοτόπουλος, "Ανασκαφή του καθολικού της Μονής Παντανάσσης Φιλιππιάδος", *ΠΑΕ* 1991, Αθήναι 1994, 169-77.

Βυζαντινά μνημεία Αττικής: *Βυζαντινά μνημεία: Εκκλησίαι περιοχής Αττικής*, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Αθήνα 1970.

Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, "Μυστική θεωρία": Γερμανός Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, "Ιστορία εκκλησιαστική και Μυστική θεωρία", επ. J.P. Migne *PG* 98, 384-454

Γεωργιάδης, *Μυστράς*: Ν. Γεωργιάδης, *Μυστράς*, Αθήνα, 1989.

Γιάγκου, *Κανονικολειτουργικά*: Θ. Γιάγκου, *Κανονικολειτουργικά*, Θεσσαλονίκη 1999.

Γιαννόπουλος, "Ο εν Γραλίστη ναός": Ν. Ι. Γιαννόπουλος, "Ο εν Γραλίστη (παρά την Καστορίαν) βυζαντινός ναός και το εν αυτώ ξύλινον ανάγλυφον του Αγ. Γεωργίου", *Β.Ν.Ι.*, 4, 1923, σ. 93-95.

Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία*: Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1987.

Γκιολές, "Μανιάτικα προστώα": Ν. Γκιολές, "Τα μανιάτικα προστώα και η πιθανή σχέση τους με τα γεωργιανά προστώα". *Βυζάντιο και Γεωργία. Καλλιτεχνικές και πολιτιστικές σχέσεις*, Περιλήψεις Συμποσίου ΧΑΕ 9-11/09/1990, Αθήνα 1991, 44-45.

Γούναρης, *Παλαιοχριστιανική αρχαιολογία*: Γ. Γούναρης, *Εισαγωγή στην παλαιοχριστιανική αρχαιολογία. Α΄ Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1999.

Δημητράκου, *Λεξικόν*: Δημητράκος, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι 1951.

Δημητριάδης, *Τοπογραφία Θεσσαλονίκης*: Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983.

Δημητροκάλλης, "Καταγωγή σταυρεπίστεγων ναών": Γ. Δημητροκάλλης, "Η καταγωγή των σταυρεπίστεγων ναών", *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ορλάνδον*, 2, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1966, 187-211.

Δημητροκάλλης, "Ναοί Σικελίας και Κάτω Ιταλίας": Γ. Δημητροκάλλης, "Οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας", *ΕΕΒΣ* ΛΣΤ΄ (1968), 267-334.

Δημητροκάλλης, "Ναοί Νάξου": Γ. Δημητροκάλλης, "Οι βυζαντινοί ναοί της Νάξου", *Νάξος*, Αθήναι 1969, 61-66.

Δημητροκάλλης, *Μνημεία Νάξου*: Γ. Δημητροκάλλης, *Συμβολαί εις την μελέτην των βυζαντινών μνημείων της Νάξου*, Αθήναι 1972.

Δημητροκάλλης, *Δίκογχοι*: Γ. Δημητροκάλλης, *Οι δίκογχοι χριστιανικοί ναοί*, Αθήναι 1976.

Δημητροκάλλης, *Ναοί Μικράς Ασίας*: Γ. Δημητροκάλλης,

Οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Μικράς Ασίας, Αθήναι 1978.

Δημητροκάλλης, *Ναοί Μεσσηνίας*: Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι Βυζαντινοί Ναοί της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, 2 τόμ., Αθήναι 1990.

Δημητροκάλλης, *Αρμενική ναοδομία*: Γ. Δημητροκάλλης, *Αρμενική ναοδομία*, Αθήναι 1996.

Δρακοπούλου, "Καστοριά": Ε. Δρακοπούλου, "Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών", *ΔΧΑΕ* ΙΔ΄, (1987-88), 307-314.

Δρανδάκης και Γκιολές, "Ανασκαφή στο Τηγάνι": Ν. Δρανδάκης και Ν. Γκιολές, "Ανασκαφή στο Τηγάνι της Μάνης", *ΠΑΕ* 1980, 248-258.

Δωρής, *Τυπολογία σταυρεπιστέγων ναών*: Μ. Δωρής, *Πρόταση για την τυπολογία των σταυρεπιστέγων ναών*, Αθήνα 1991.

Εμμανουηλίδης, *Το δίκαιο της ταφής*: Ν. Ε. Εμμανουηλίδης, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989.

Ευαγγελίδης, "Σταυρεπίστεγος εκκλησία": Δ. Ε. Ευαγγελίδης, "Σταυρεπίστεγος εκκλησία παρά τον Αχέροντα", *Πεπραγμένα ΤΗ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, 1, Αθήναι 1955, 182-83.

Ευστρατιάδης, *Κατάλογος κωδίκων*: Σ. Ευστρατιάδης, *Κατάλογος των εν τη Μονή Βλαττέων (Τσαούς μοναστήρι) αποκειμένων κωδίκων*, Θεσ/νίκη 1918.

Ζάχος, "Κωδωνοστάσιον Καρυταίνης": Α. Ζάχος, "Το κωδωνοστάσιον Καρυταίνης", *ΑΔ* 8, 1923, 73-75.

Θεοδωρίδης, "Στερέωση Μονής Βλατάδων": Π. Θεοδωρίδης, "Η στερέωση της Μονής Βλατάδων (1981-1984)", *ΠΔΣΘ, 11-13 Δεκ. 1985*, Θεσσαλονίκη 1986, 105-111.

Θεοφάνους Συνεχιστής, V: Theophanes Continuatus, V, σ. 83-86, Bonn ed. I. Bekker, Bonnae 1828-97, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, σ. 325-329.

Θεοχαρίδης, "Ματθαίος Βλάσταρις": Γ. Θεοχαρίδης, "Ο Ματθαίος Βλάσταρις και η μονή του Κυρ-Ισαάκ εν Θεσσαλονίκη", *Byzantion* XL, 1970, 454-459.

Θεοχαρίδης, "Μονή Φιλοκάλλη": Γ. Θεοχαρίδης, "Η μονή Φιλοκάλλη", *Μακεδονικά* 21, 1981, 319-50.

Θεοχαρίδου, "Ροτόντα": Κ. Θεοχαρίδου, "Η Ροτόντα Θεσσαλονίκης. Νέα στοιχεία και αποσαφηνίσεις με αφορμή τις αναστηλωτικές εργασίες", *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τόμ. ΙΣΤ΄, 1991-92, 57-76.

Θεοχαρίδου, *Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης*: Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1994.

Ιωαννίδου, "Άγιος Παντελεήμων": Ν. Ιωαννίδου, "Ιστορική τοποθέτηση και αρχές επέμβασης από τη μελέτη στερέωσης του ναού του Αγ. Παντελεήμονα", *ΠΔΣΘ*, Θεσ/νίκη 1986, 113-130.

Ιωαννίδου και Τραγανού Δεληγιάννη, "Άγιος Παντελεήμων": Ν. Ιωαννίδου και Ο. Τραγανού Δεληγιάννη, "Ναός του Αγ. Παντελεήμονα. Στοιχεία τεκμηρίωσης επεμβάσεων", *ΠΣΒΜΑ 7*, Αθήνα 1987.

Καβάσιλας, *Φιλοκαλία*: Ν. Καβάσιλας, *Φιλοκαλία των νηπτικών και ασκητικών*, (μετάφρ.: Π.Κ. Χρήστου), Θεσσαλονίκη 1979.

Καζανάκη και Μαλούχου, *Αθήνα*: Μ. Καζανάκη και Φ. Μαλούχου, *Αθήνα, από το τέλος του αρχαίου κόσμου ως τη ίδρυση του ελληνικού κράτους*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1990.

Καλλιγάς και Καλλιγά, "Αρχιτεκτονικές φάσεις Οδηγητρίας Μονεμβασίας": Α. Καλλιγάς και Χ. Καλλιγά, "Γύρω από τις αρχιτεκτονικές φάσεις της Οδηγήτριας-Αγίας Σοφίας Μονεμβασίας", *ΠΣΒΜΑ 7*, Αθήνα 1987, 36.

Καλλίνικος, *Ο Χριστιανικός ναός*: Κ. Καλλίνικος, *Ο Χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, Αθήνα 1969.

Καλοκύρης, *Προέλευσις βυζαντινών μνημείων*: Κ. Καλοκύρης, *Προέλευσις των Βυζαντινών μνημείων του γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας, Σερβίας και Βουλγαρίας*, Θεσσαλονίκη 1970.

Καλοκύρης, *Γενική θεώρηση*: Κ. Καλοκύρης, *Γενική θεώρηση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, ζωγραφικής και γλυπτικής*, Αθήνα 1963.

Καραγιαννόπουλος, *Μακεδονία*: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Πόλεις και κοινωνική ζωή, Μακεδονία*, Αθήνα 1982, 323-327.

Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί*: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί της βυζαντινής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1987.

Κίσσας, "Μικρή Αγία Σοφία": Σ. Κίσσας, "Μονή της Μικρής Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη", *Θεσσαλονίκη* 1, 1985, 325-340.

Κίσσας, "Ταφικό μνημείο": Σ. Κίσσας, "Ταφικό μνημείο μέσα στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης", *ΠΣΒΜΑ*, 2 Αθήνα 1982, 44-45.

Κίσσας, "Ταφικό μνημείο στην Αγία Σοφία": Σ. Κίσσας, "Ταφικό μνημείο στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης", Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 3/1996, σ. 29-35 (αγγ.: 36-40).

Κονιδάρης, *Μοναστηριακά τυπικά*: Ι. Μ. Κονιδάρης, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, Αθήνα 1984.

Κορακίδης, *Ιωάσαφ Εφέσου Βίος*: Α. Κορακίδης, *Ιωάσαφ Εφέσου (†1437) (Ιωάννης Βλαδύντερος. Βίος, Έργα, Διδασκαλία)*, Αθήναι 1992.

Κουκουλές, *Βίος*: Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, 6 τόμ. Αθήναι 1948 κ.ε.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Μπακιρτζής, *Φίλιπποι*: Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Χ. Μπακιρτζής, *Φίλιπποι*, Αθήνα 1995.

Κούντουρας και Μπακιρτζής, "Αγία Σοφία Δράμας": Α. Κούντουρας και Χ. Μπακιρτζής, "Η Αγία Σοφία Δράμας", *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός*, Δράμα 1996, 141-155.

Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Αχειροποίητος*: Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε., *Αχειροποίητος. Ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου*, Οδηγοί ΙΜΧΑ αριθ. 11, Θεσσαλονίκη 1989.

Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Μαυροπούλου-Τσιούμη και Παζαράς: "Ομορφοκκλησιά Καστοριάς": Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη και Θ. Παζαράς, "Ομορφοκκλησιά Καστοριάς", *ΑΔ* 32, 1977, *Χρονικά Β12*, 232.

Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και Τούρτα, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*: Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και Αν. Τούρτα, *Περίπατοι στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1997.

Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και Μιχαηλίδης: Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και Μ. Μιχαηλίδης *Η Βασιλική της Αγίας Παρασκευής στην Κοζάνη. Παρατηρήσεις σε ένα μνημείο του β΄ μισού του 6ου αι.*, Θεσσαλονίκη 2002.

Κουρουνιώτης και Σωτηρίου, *Ευρετήριον*: Κ. Κουρουνιώτης και Γ. Σωτηρίου, *Ευρετήριον των μεσαιωνικών μνημείων της Ελλάδος*, Αθήναι 1927-33.

Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*: R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, μετάφρ. Φ. Μαλλούχου-Τουφάνο, Αθήνα 1991.

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, "De Cerimoniis": Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, "Έκθεσις της Βασιλείου τάξεως", επ. J. P. Migne, *Ελληνική Πατρολογία*, τόμ. 112, Αθήνα 1990.

Λάββας, "Οι πόλεις των χριστιανικών βασιλικών": Γ. Λάββας, «Οι πόλεις των "χριστιανικών βασιλικών". Μια συμβολή στην πολεοδομία του ανατολικού Ιλλυρικού», *Actes Xme CIACh*, Thessaloniki 1980, 403-445.

Λαζαρίδης, "Μνημεία Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας": Π. Λαζαρίδης, "Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας", *ΑΔ* 29, 1973-74, *Χρονικά Β΄ 3*, 784-851.

Λαζαρίδης, "Φθιώτιδαι Θήβαι": Π. Λαζαρίδης, "Φθιώτιδαι Θήβαι: Ιστορία, ανασκαφαί, μνημεία", *ΑΕ*, 5, 1987, 311-35.

Λαμπάκης, *Mémoires*: Α. Λαμπάκης, *Mémoires sur les antiquités chrétiennes de la Grèce*, Αθήνα 1909[2] (βλ. και Lampakis, 1902).

Λάμπρου, "*Κατάλογος*": Σπ. Π. Λάμπρου, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδίκων*, Cambridge 1895 -1900.

Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, "Ναός Αγίων Αποστόλων": Αικ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, "Ναός Αγίων Αποστόλων", *ΑΔ* 43, 1988, 375.

Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, "Γλυπτά Πλαταμώνα": Αικ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, "Μεσοβυζαντινά γλυπτά από το κάστρο του Πλαταμώνα", *Μνήμη Δ.Α. Ζακυθηνού, Α΄, Σύμμεικτα*, τόμ. 9ος, Αθήνα 1994, 331-368.

Μακαρόνας, "Αρχαιολογικά Χρονικά": Χ. Μακαρόνας, "Αρχαιολογικά Χρονικά", 1940-50, *Μακεδονικά*, 2, 1941-52, 613 κ.ε.

Μακροπούλου, "Νεκροταφείο Μονής Βλατάδων": Δ. Μακροπούλου, "Από το υστεροβυζαντινό νεκροταφείο της μονής Βλατάδων", *Η Θεσσαλονίκη*, 1, Θεσ/νίκη 1985, σ. 255-309.

Μαμαλούκος, "Διαμόρφωση γωνιακών διαμερισμάτων": Σ. Μαμαλούκος, "Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιονίων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος", *ΔΧΑΕ*, 14, 1987-88, 189-204.

Μαμαλούκος, *Μονή Βατοπεδίου*: Σ. Μαμαλούκος, *Το καθολικό της Μονής Βατοπεδίου, Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Διδακτορική διατριβή Ε.Μ.Π., Αθήνα 2001.

Μανάφη, *Μοναστηριακά τυπικά*: Κ. Μανάφη, *Μοναστηριακά τυπικά-Διαθήκαι. Μελέτη φιλολογική*, εν Αθήναις 1970.

Μανουήλ Φιλής, *Carmina*: Manuel Philes, *Manuelis Philae Carmina*, επιμ. E. Miller, τόμ. 2, Paris 1855-56.

Μάξιμος ο Ομολογητής, *Μυσταγωγία*: Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής, *Μυσταγωγία*, μτφ. Σακάλης, Αθήναι 1989.

Μαρίνου, *Η μητρόπολη*: Γ. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος. Η μητρόπολη του Μυστρά*, (διδακτορική διατριβή Ε.Μ.Π.), *ΔΑΔ* αρ. 78, Αθήνα 2002.

Μαρκή, "Άγνωστος οκταγωνικός ναός": Ευτ. Μαρκή, "Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός στη Θεσσαλονίκη", Μακεδονικά 23, 1983, 117-133.

Μαρκή, "Ο ναός της Πύδνας": Ευτ. Μαρκή, "Ο μεσοβυζαντινός ναός της Πύδνας", *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία*, Θεσσαλονίκη 1986, 59-64.

Μαρκή, "Ανασκαφές στη Βόρεια Πιερία": Ευτ. Μαρκή, "Συμπεράσματα από τις ανασκαφές της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη Βόρεια Πιερία", *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, 239-255.

Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Ο Άγιος Νικόλαος Ορφανός*: Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Ο Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, Θεσσαλονίκη 1970.

Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Κουμπελίδικη Καστοριάς*: Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Οι τοιχογραφίες του 13ου αι. στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1973.

Μαυροπούλου-Τσιούμη, "Ανασκαφικές έρευνες": Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, "Ανασκαφικές έρευνες και αποκάλυψη τοιχογραφιών στη Μ. Βλατάδων, Συμβολή στην Ιστορία της Μονής", Αυτοτελείς εκδόσεις αρ.17, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, ΚΗ΄ Δημήτρια, *Ζ΄ επιστημονικό συμπόσιο: Χριστιανική Θεσσαλονίκη, σταυροπηγιακές και ενοριακές Μονές*, Θεσσαλονίκη 1995, 165-188.

Μαυροπούλου-Τσιούμη και Θεοδωρίδης, "Μονή Βλατάδων": Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη και Π. Θεοδωρίδης, "Μονή Βλατάδων – Νέα στοιχεία", *ΠΣΒΜΑ, Β΄*, Αθήνα 1982, 100-102.

Μενεβίσογλου, *Ιστορική εισαγωγή εις τους κανόνας*: Π. Μενεβίσογλου, *Ιστορική εισαγωγή εις τους κανόνας της ορθοδόξου εκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990.

Μέντζος, "Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική Πιερίας": Αρ. Μέντζος, "Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Πιερίας στην πρώτη βυζαντινή περίοδο", *Επιστημονικό συνέδριο: Η Πιερία στα βυζαντινά και νεώτερα χρόνια*, Κατερίνη 25-28/11/1993, Κατερίνη, 153-165.

Μιχαηλίδης, "Αρχιτεκτονικά μνημεία Θεσσαλονίκης": Μ. Μιχαηλίδης, λήμμα: "Αρχιτεκτονικά μνημεία της Θεσσαλονίκης", *Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, 480.

Μοναστήρια: *Μοναστήρια της Εγνατίας οδού*, τ.2, επ. Κ. Χρυσοχοΐδης, Αθήνα 1999.

Μουτσόπουλος, *Γορτυνία*: Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας*, Αθήναι 1956.

Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες Φλωρίνης*: Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1964.

Μουτσόπουλος, *Άγιος Αχίλλειος. Ανασκαφή*: Ν. Μουτσόπουλος, *Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου*, Θεσσαλονίκη 1969.

Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες Πέλλης*: Ν. Μουτσόπουλος,

Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1973.
Μουτσόπουλος, *Περιστερά*: Ν. Μουτσόπουλος, *Περιστερά, ο ορεινός οικισμός του Χορτιάτη και ο ναός του Αγ. Ανδρέα*, Θεσσαλονίκη 1986.
Μουτσόπουλος, *Καστοριά*: Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1992.
Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγ. Αχιλλείου*: Ν. Μουτσόπουλος, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα*, Θεσσαλονίκη, 1999.
Μπάροκυ, *Τα θαυμαστά μοναστήρια*: Β. Γ. Μπάροκυ, *Τα θαυμαστά μοναστήρια* του Αγίου Όρους (1744), Αντ.-Αιμ. Ταχιάος (επιμ. και σχόλια), Θεσσαλονίκη 1998.
Μπίθα, Κατσιώτη και Κάτσα, *Βιβλιογραφία της τέχνης*: Ι. Μπίθα, Α. Κατσιώτη και Ε. Κάτσα, *Βιβλιογραφία της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, η ελληνική συμβολή 1991-1996*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1996.
Μπούρα, "Όσιος Λουκάς": Λ. Μπούρα, "Ο εξωνάρθηκας του καθολικού του Οσίου Λουκά Φωκίδος", *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, 1, 1972, 13-28.
Μπούρας, "Δύο μικροί ναοί οκταγωνικού τύπου": Χ. Μπούρας, "Δύο μικροί ναοί οκταγωνικού τύπου ανέκδοτοι", *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τ. Γ΄, 1962-3, 127-173.
Μπούρας, "Συμπληρωματικά στοιχεία": Χ. Μπούρας, "Συμπληρωματικά στοιχεία για έναν κατεστραμμένο ναό της Βοιωτίας", *ΔΧΑΕ* Δ΄, 1964-1965, σ. 227-244.
Μπούρας, *Βυζαντινά σταυροθόλια*: Χ. Μπούρας, *Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις*, Αθήναι 1965.
Μπούρας, *Βραυρών*: Χ. Μπούρας, *Η αναστήλωση της στοάς της Βραυρώνος, Τα αρχιτεκτονικά της προβλήματα*, Αθήνα 1967.
Μπούρας, "Άγιος Στέφανος Ριβίου Ακαρνίας": Χ. Μπούρας, "Άγιος Στέφανος Ριβίου Ακαρνίας", *ΕΕΠΣΠΘ*, τ. Γ΄, 1967-68, 41-58.
Μπούρας, «Βυζαντινές "αναγεννήσεις": Χ. Μπούρας, «Βυζαντινές "αναγεννήσεις" και η αρχιτεκτονική του 11ου και του 12ου αιώνος», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, 5, 1969, 247-74.
Μπούρας, "Παλαιοπαναγιά Μανωλάδας": Χ. Μπούρας, "Η Παλαιοπαναγιά στη Μανωλάδα", *ΕΕΠΣΠΘ*, 4, 1969, 233-261.
Μπούρας, "Επιτύμβιο Λουκά Σπαντούνη": Χ. Μπούρας, "Το επιτύμβιο του Λουκά Σπαντούνη στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης", *ΕΕΠΣΠΘ*, 6, 1973, 3-63
Μπούρας, "Μονή Μαγγάνων": Χ. Μπούρας, "Τυπολογικές παρατηρήσεις στο καθολικό της Μονής Μαγγάνων στην Κωνσταντινούπολη", *ΑΔ*, 31, 1976, Α΄, 136-151.
Μπούρας, *Νέα Μονή*: Χ. Μπούρας, *Νέα Μονή της Χίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1981.
Μπούρας, "Δερβενοσάλεσι": Χ. Μπούρας, "Επανεξέταση του καθολικού της Ζωοδόχου Πηγής στο Δερβενοσάλεσι", *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, 17, 1993-1994, 25-35.
Μπούρας, "Η απουσία των ξένων επιδράσεων": Χ. Μπούρας, "Η απουσία των ξένων επιδράσεων σε ιδρύματα Σέρβων ηγεμόνων κατά τον 13ο και τον 14ο αιώνα, στον ελληνικό χώρο", *ΠΣΒΜΑ* 18, Αθήνα 1998, 46-47.
Μπούρας, *Ιστορία*: Χ. Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, 2 τ., Αθήνα 1999[3].
Νικονάνος, *Θεσσαλία*: Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αι. ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους 1393*, Αθήνα 1979.
Νικονάνος, "Καστράκι": Ν. Νικονάνος, "Νομός Τρικκάλων. Κοίμηση Θεοτόκου στο Καστράκι", *ΑΔ*, 28, 1973, *Β΄2 Χρονικά*, 383-384.
Νικονάνος, *Άγιοι Απόστολοι*: Ν. Νικονάνος, *Οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης*, οδηγός, Έκδοση για τα 2300 χρόνια της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985.
Νικονάνος, "Νικήτη": Ν. Νικονάνος, "Ανασκαφή βασιλικής στη Νικήτη Χαλκιδικής", *ΑΕΜΘ* 3, 1989, Θεσσαλονίκη 1992, 381-1390.
Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί*: Α. Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ των χρόνων των Παλαιολόγων*, Θεσσαλονίκη 1952.
Ξυγγόπουλος, "Σέρβια": Α. Ξυγγόπουλος, "Τα μνημεία των Σερβίων", *ΕΜΣ* 18, Αθήνα 1957.
Ξυγγόπουλος, "Άγιος Νικόλαος Ορφανός": Α. Ξυγγόπουλος, "Νεώτεραι έρευναι εις τον Άγιον Νικόλαον Ορφανόν Θεσσαλονίκης", *Μακεδονικά* 6 (1964-5), 90-98.
Ξυγγόπουλος, *Σέρρες*: Α. Ξυγγόπουλος, *Έρευναι εις τα βυζαντινά μνημεία των Σερρών*, Θεσσαλονίκη 1965.
Ξυγγόπουλος, *Μονή Προδρόμου*: Α. Ξυγγόπουλος, *Αι τοιχογραφίαι του καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας*, Θεσσαλονίκη 1973, 5-8.
Οικονόμου, "Κοίμηση Θεοτόκου Αιανής": Κ. Οικονόμου, "Αρχιτεκτονικές παρατηρήσεις στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου Αιανής", *ΠΣΒΜΑ 12*, Αθήνα 1992, 42-43.
Ορλάνδος, *Παρηγορήτισσα*: Αν. Ορλάνδος, *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης, ΑΔ* 5, 1919, εν Αθήναις 1922.
Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*: Αν. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, εν Αθήναις 1926.
Ορλάνδος, "Άγιος Τίτος Γορτύνης": Αν. Ορλάνδος, "Άγιος Τίτος Γορτύνης", *ΕΕΒΣ*, Γ΄, 1926, 301 κ.ε.
Ορλάνδος, "Κόκκινη Εκκλησιά": Αν. Ορλάνδος, "Μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου, Η Κόκκινη Εκκλησιά (Παναγία Βελλάς)", *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 2, 1927, 156 κ.ε.
Ορλάνδος, "Βήρα": Αν. Ορλάνδος, "Τα βυζαντινά μνημεία της Βήρας, Κοσμοσωτήρα", *Θρακικά*, Θρακικό Κέντρο, Αθήνα 1933.
Ορλάνδος, "Σταυρεπίστεγοι ναοί": Αν. Ορλάνδος, "Οι σταυρεπίστεγοι ναοί της Ελλάδος", *ΑΒΜΕ*, Α΄, 1935, 49-50.
Ορλάνδος, "Παντάνασσα Μονεμβασιάς": Αν. Ορλάνδος, "Η Παντάνασσα της Μονεμβασιάς", *ΑΒΜΕ*, Α΄, 1935, 139-151.
Ορλάνδος, "Αγ. Δημήτριος Βαράσοβας": Αν. Ορλάνδος, "Αγ. Δημήτριος στη Βαράσοβα της Αιτωλίας", *ΑΒΜΕ*, Α΄, 1935, 105-120.
Ορλάνδος, "Οδηγήτρια Μυστρά": Αν. Ορλάνδος, "Η ορθομαρμάρωσις του εν Μυστρά ναού της Οδηγήτριας", *ΑΒΜΕ*, Α΄, τεύχ. 2, 1935, 152-160.
Ορλάνδος, "Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης": Αν. Ορλάνδος, "Η Παναξιώτισσα της Γαυρολίμνης", *ΑΒΜΕ*, Α΄, τεύχ. 2, 1935, 121-124.

Ορλάνδος, "Παλαιοπαναγιά της Μανωλάδας": Αν. Ορλάνδος, "Παλαιοπαναγιά της Μανωλάδας", *ΑΒΜΕ*, Α΄, τεύχ. 2, 1935, 118 κ.ε.
Ορλάνδος, "Αγ. Βασίλειος Άρτης": Αν. Ορλάνδος, "Ο Άγ. Βασίλειος της Άρτης", *ΑΒΜΕ*, Β΄, 1936, τεύχ. 2, 115-130.
Ορλάνδος, "Μονή Βλαχερνών": Αν. Ορλάνδος, "Η παρά την Άρταν μονή των Βλαχερνών", ΑΒΜΕ, Β΄, τεύχ. 1, 1936, 3-50.
Ορλάνδος, "Αγ. Θεοδώρα Άρτης": Αν. Ορλάνδος, "Αγ. Θεοδώρα της Άρτης", *ΑΒΜΕ*, Β΄, τεύχ. 1, 1936, 88-104.
Ορλάνδος, "Άγ. Νικόλαος Ροδιάς": Αν. Ορλάνδος, "Άγιος Νικόλαος της Ροδιάς", *ΑΒΜΕ*, Β΄, τεύχ 2, 1936, 131-147.
Ορλάνδος, "Ναοί περιοχής Τρικάλων": Αν. Ορλάνδος, "Δύο ανέκδοτοι ναοί της περιοχής Τρικάλων", *ΑΒΜΕ*, Γ΄, 1937, 153-165.
Ορλάνδος, "Μνημεία Καστοριάς": Αν. Ορλάνδος, "Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς", ΑΒΜΕ, Δ΄, 1938.
Ορλάνδος, "Ταξιάρχης Μητροπόλεως": Αν. Ορλάνδος, "Ταξιάρχης της Μητροπόλεως", *ΑΒΜΕ*, Δ΄, 1938, 61-106.
Ορλάνδος, "Άγ. Στέφανος Καστοριάς": Αν. Ορλάνδος, "Άγιος Στέφανος Καστοριάς", *ΑΒΜΕ*, Δ΄, 1938, 107-124.
Ορλάνδος, "Μονή Οσίου Μελετίου": Αν. Ορλάνδος, "Η μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής", Β΄, *ΑΒΜΕ*, Ε΄, 1939-40, 107-118.
Ορλάνδος, "Μητρόπολις Σερρών": Α. Ορλάνδος, "Η Μητρόπολις των Σερρών", ΑΒΜΕ, Ε΄, 1939-1940, 153-166.
Ορλάνδος, "Η Πισκοπή της Σαντορήνης": Α. Ορλάνδος, "Η Πισκοπή της Σαντορήνης", ΑΒΜΕ, Ζ΄, τ. 2, 1951, 178-214.
Ορλάνδος, "Μονή Περιστερών": Αν. Ορλάνδος, "Το καθολικόν της παρά την Θεσ/νίκην Μονής Περιστερών", *ΑΒΜΕ*, Ζ΄, 1951, 151-167.
Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική βασιλική*: Αν. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1952, 1994[2].
Ορλάνδος, "Μονή Δαφνίου": Αν. Ορλάνδος, "Νεώτερα ευρήματα εις την Μονήν Δαφνίου", *ΑΒΜΕ*, Η΄, 1955-56, 68-99.
Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*: Αν. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, Αθήναι 1958[2].
Ορλάνδος, "Μνημεία Αιτωλοακαρνανίας": Αν. Ορλάνδος, "Βυζαντινά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας", *ΑΒΜΕ*, Θ΄, 1961, 72.
Ορλάνδος, "Φρούριον Αγγελοκάστρου": Αν. Ορλάνδος, "Το φρούριον του Αγγελοκάστρου. Βυζαντινά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας", *ΑΒΜΕ*, Θ΄, 1961, 54-73.
Ορλάνδος, "Πορεία του διακονικού και της προθέσεως": Αν. Ορλάνδος, "Η από του νάρθηκος προς το ιερόν πορεία του διακονικού και της προθέσεως εις τας ελληνιστικάς βασιλικάς", *ΔΧΑΕ*, Δ΄, τ. 4, 1964-65, 353-372.
Ορλάνδος, "Μνημεία Τεγέας-Νικλίου": Αν. Ορλάνδος, "Χριστιανικά μνημεία Τεγέας-Νικλίου, Παλιά Επισκοπή", *ΑΒΜΕ*, ΙΒ΄, τεύχ. 1-2, 1973, 141-163.
Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*: Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988.
Παζαράς, "Τάφος κτιτόρων": Θ. Παζαράς, "Ο τάφος των κτιτόρων στο καθολικό της μονής Βατοπεδίου", *Βυζαντινά* 17, 1994, 407-440.
Πάλλας, "Σαλαμινιακά": Δ. Πάλλας, "Σαλαμινιακά, μέρος Γ΄. Οι τάφοι", *ΑΕ*, 1950-51, 163-181.
Πάλλας, "Αρχαιολογικά – Λειτουργικά": Δ. Πάλλας, "Αρχαιολογικά – Λειτουργικά", *ΕΕΒΣ*, 20, 1950, 296-303.
Πάλλας, "Περίληψη": Δ. Πάλλας, «Περίληψη του "Αρχαιολογικά – Λειτουργικά"», *REB*, 10, 1952, 184-185 (επιμ.: P. Lemerle).
Πάλλας, *Η "θάλασσα"*: Δ. Πάλλας, *Η "θάλασσα" των εκκλησιών*, Αθήναι 1952.
Πάλλας, "Αι αισθητικαί ιδέαι": Δ. Πάλλας, "Αι αισθητικαί ιδέαι των Βυζαντινών προ της Αλώσεως", *ΕΕΒΣ*, 34 (1965).
Πάλλας, "Ο επισκοπικός έξω θρόνος": Δ. Πάλλας, "Ο επισκοπικός έξω θρόνος και το ασπαστικόν των εκκλησιών", *Συναγωγή μελετών Βυζαντινής αρχαιολογίας*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1987-1988, 118-133.
Πάλλας, "Το τετράκογχον": Δ. Πάλλας, "Το τετράκογχον της βιβλιοθήκης του Αδριανού. Δεύτεραι σκέψεις", *ΕΕΒΣ* τ. ΜΖ΄, 1987-1989, 419-422.
Παπαδόπουλος, "Ναός του Αγίου Τρύφωνος": Ι. Παπαδόπουλος, "Ο εν Νικαία της Βιθυνίας ναός του Αγίου Τρύφωνος", *ΕΕΒΣ*, ΚΒ΄, 1952, 110-113.
Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Τυπικόν": Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Τυπικόν της εν Ιεροσολύμοις εκκλησίας", *Ανάλεκτα Ιεροσολυμικής Σταχυολογίας*, 2, Αγ. Πετρούπολη 1894.
Παπαδοπούλου, "Αρχαιολογικά στοιχεία": Β. Παπαδοπούλου, "Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για την βυζαντινή πόλη της Άρτας", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα 27-31 Μαΐου 1990*, Αρτα 1991, 475-400
Παπαδοπούλου, *Η βυζαντινή Άρτα*: Β. Παπαδοπούλου, *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002.
Παπάζογλου, *Τυπικόν Ισαακίου*: Γ. Παπάζογλου, *Τυπικόν Ισαακίου Αλεξίου Κομνηνού της μονής Θεοτόκου της Κοσμοσώτειρας* (1151/52), Κομοτηνή 1994.
Παπαζώτος, "Μνημεία Πιερίας": Θ. Παπαζώτος, "Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Πιερίας", *ΠΣΒΜΑ* 5, (Θεσσαλονίκη 1985), 1985, 77-78.
Παπαζώτος, *Βέροια*: Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.)*, Αθήνα 1994.
Παπαζώτος, "Μονή Πατριάρχου Αθανασίου": Θ. Παπαζώτος, "Το Isa Kapisi Mescidi στην Κωνσταντινούπολη, Μονή του Πατριάρχου Αθανασίου", *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τόμ. ΙΗ΄, 1995, 39-48.
Παπαζώτος, *Οδοιπορικό*: Θ. Παπαζώτος, *Οδοιπορικό στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βέροια*, Αθήνα 2003.
Παπαϊωάννου, *Τα ελληνικά μοναστήρια*: Κ. Σ. Παπαϊωάννου, *Τα ελληνικά μοναστήρια σαν αρχιτεκτονικές συνθέσεις*, Αθήνα 1977.

Παπαχατζής, *Μνημεία της Θεσσαλονίκης*: Ν. Παπαχατζής, *Μνημεία της Θεσσαλονίκης*, Θεσ/νίκη 1957.

Πασαδαίος, "Τοκλού Μεστζιντί": Α. Πασαδαίος, "Το φέρον την επωνυμίαν Τοκλού Ιμπραχήμ Ντεντέ Μεστζιντί βυζαντινόν κτήριον", *ΑΕ*, 1969, 80-124.

Πασαδαίος, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος*: Α. Πασαδαίος, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των βυζαντινών κτιρίων της Κωνσταντινούπολης*, εν Αθήναις 1973.

Πασαδαίος, *Επί δύο βυζαντινών μνημείων*: Α. Πασαδαίος, *Επί δύο βυζαντινών μνημείων της Κωνσταντινούπολης αγνώστου ονομασίας*, εν Αθήναις 1975.

Πασπάτης, *Βυζαντιναί μελέται*: Α. Γ. Πασπάτης, *Βυζαντιναί μελέται τοπογραφικαί και ιστορικαί μετά πλείστων εικόνων*, Κωνσταντινούπολις 1877.

Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*: ed I. Bekker, *Pachymeres, De Michaele Palaeologo*, Ch 26, CSHB, Bonn 1835, vol. I

Πελεκανίδης, "Βασιλική Φιλίππων": Σ. Πελεκανίδης, "Η έξω των τειχών παλαιοχριστιανική βασιλική των Φιλίππων", *ΑΕ*, 1955, 153.

Πελεκανίδης, "Αγία Σοφία Δράμας": Σ. Πελεκανίδης, "Αγία Σοφία Δράμας", *ΑΔ* 16, 1960, *Χρονικά*, 230.

Πελεκανίδης, "Ναός Χριστού Βερροίας": Σ. Πελεκανίδης, "Ναός Χριστού Βερροίας", *ΑΔ* 16, 1960, *Χρονικά*, 231.

Πέτκος, "Ανασκαφή μεσοβυζαντινού ναού": Α.Σ. Πέτκος, "Ανασκαφή μεσοβυζαντινού ναού στο Σισάνι Κοζάνης. Νέα στοιχεία για την Επισκοπή Σισανίου", *Μακεδονικά* 32, 2001, 313-337.

Πιτσάκη, "Δίκαιο και ιδεολογία": Κ. Γ. Πιτσάκη, "Δίκαιο και ιδεολογία της ταφής στο Βυζάντιο", *ΠΣΒΜΑ, 16*, Αθήνα 1996, 68-69.

Προκόπιος Καισαρέως, *Περί κτισμάτων*: Προκόπιος Καισαρέως, *Περί κτισμάτων*, μετάφρ. Σ. Κοκκίνου-Μαντά και Α. Τζαφερόπουλος, Αθήναι 1996.

Προκοπίου, *Κοσμολογικός συμβολισμός*: Α. Προκοπίου, *Ο κοσμολογικός συμβολισμός στην αρχιτεκτονική του βυζαντινού ναού*, Αθήνα 1981.

Ράλλης και Πότλης, *Σύνταγμα*: Γ. Α. Ράλλης και Μ. Πότλης, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, 6 τόμ., Αθήνησιν 1852.

Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα*: Ε. Α. Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα, Περιγραφή και ιστορία της Μονής*, Αθήνα 1967.

Στεφανής, *Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου Συγγράμματα*: Ι. Στεφανής, *Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου Συγγράμματα*, τ. Β', Πάφος 1998.

Στίκας, *Μονή Οσίου Λουκά*: Ε. Στίκας, *Το οικοδομικόν χρονικόν της Μονής του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1970.

Στίκας, *Ο κτήτωρ του καθολικού*: Ε. Στίκας, *Ο κτήτωρ του καθολικού της Μονής του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1974.

Στίκας, "Αγία Σοφία Μονεμβασιάς": Ε. Στίκας, "Ο ναός της Αγίας Σοφίας επί του κάστρου της Μονεμβασίας", *Λακωνικαί Σπουδαί*, 8, 1986, 271-376.

Στογιόγλου, *Μονή Βλατάδων*: Γ. Στογιόγλου, *Η εν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική Μονή των Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1971.

Στρατή, "Άγ. Πρόδρομος": Α. Στρατή, "Η ιερά μονή του Τιμίου Προδρόμου παρά τας Σέρρας", *ΔΧΑΕ*, περ. Β', τ. 3, 1926, 3-13.

Στρατή, *Μονή Αγίου Προδρόμου*: Α. Στρατή, *Η μονή του Αγίου Προδρόμου στις Σέρρες*, Αθήνα 1989.

Συλλογικό έργο, *Η Θεσσαλονίκη και τα μνημεία της*: *Η Θεσσαλονίκη και τα μνημεία της*, Συλλογικό έργο, 9η Ε.Β.Α, Θεσσαλονίκη 1985.

Συλλογικό έργο, *Η βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*: *Η Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, επιμ. Α. Αλπάγκο Νοβέλλο και Δ. Δημητροκάλλη, Αθήνα (χ.χ.).

Συμεών, *Τα Άπαντα*: Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Τα Άπαντα*, εν Βενετία, 1820^{2}.

Συμεών Θεσσαλονίκης: Συμεών Θεσσαλονίκης, επ. J. P. Migne, *PG*, τόμ. 155, Αθήναι 1994.

Σωτηρίου, *Μ. Ασία* : Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικά μνημεία της Μ. Ασίας*, Εν Αθήναις 1926.

Σωτηρίου, "Μονή Ολυμπιωτίσσης": Γ. Σωτηρίου, "Μονή Ολυμπιωτίσσης. Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνος", *ΕΕΒΣ*, Δ', 1927, 313-331.

Σωτηρίου, "Βυζαντιναί βασιλικαί": Γ. Σωτηρίου, "Βυζαντιναί βασιλικαί Μακεδονίας και Παλαιάς Ελλάδος", *ΒΖ*, 30, 1929-30, 571-76.

Σωτηρίου, "Ναοί μεταβατικής εποχής": Γ. Σωτηρίου, "Οι μετά τρούλλου ναοί της μεταβατικής εποχής", *Πρακτικά ΧΑΕ*, τόμ. Α', 1932, 97-127.

Σωτηρίου, *Βυζαντινά μνημεία Κύπρου*: Γ. Σωτηρίου, *Τα βυζαντινά μνημεία της Κύπρου*, Αθήναι 1935.

Σωτηρίου, "Ανασκαφαί": Γ. Σωτηρίου, "Ανασκαφαί εν τη Παλαιά Σπάρτη", *ΠΑΕ*, 1939, 107-118.

Σωτηρίου, "Πρόθεσις και διακονικόν": Γ. Σωτηρίου, "Η πρόθεσις και το διακονικόν εν τη αρχαία εκκλησία", *Θεολογία*, 18, 1940, 76-100.

Σωτηρίου, *Αρχαιολογία*: Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία*, Αθήνα 1942 και 1962^{2}.

Σωτηρίου, *Άγιος Δημήτριος*: Γ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου της Θεσσαλονίκης*, Αθήναι 1952.

Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Περίγραμμα*: Β. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Περίγραμμα οικοδομικών περιορισμών*, Θεσσαλονίκη 1988.

Τραγανού-Δεληγιάννη, "Άγιος Παντελεήμων": Ο. Τραγανού-Δεληγιάννη, "Έρευνες στις φέρουσες τοιχοποιΐες και στη θεμελίωση του ναού του Αγ. Παντελεήμονα στη Θεσσαλονίκη", *Αναστηλώσεις βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της Θεσσαλονίκης-ΠΔΣΘ 11/13 Δεκ. 1985*, Θεσ/νίκη 1986, 113-130.

Τραυλός, "Ανασκαφαί": Ι. Τραυλός, "Ανασκαφαί εν τη βιβλοθήκη του Αδριανού", *ΠΑΕ* 1950, 41-63.

Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις*: Ι. Τραυλός, *Η πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα 1960, 1993^{2}.

Τσαμίσης, *Καστοριά*: Π. Τσαμίσης, *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήναι 1949.

Τσιγαρίδας, "Βέρροια": Ε. Τσιγαρίδας, "Βέρροια. Ναός Αγ. Κηρύκου και Ιουλίτης", *ΑΔ*, 28, 1973, *Χρονικά Β2*, 483-484.

Τσιγαρίδας, "Έδεσσα": Ε. Τσιγαρίδας, "Έδεσσα. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Παλαιά Μητρόπολις)", *ΑΔ*, 28, 1973, *Χρονικά Β2*, 487-488.

Τσιγαρίδας, "Κουντουριώτισσα": Ε. Τσιγαρίδας, "Κουντουριώτισσα", *ΑΔ*, 28, 1973, *Χρονικά Β2*, 489-492.

Τσιγαρίδας, *Σημειώσεις*: Ε. Τσιγαρίδας, *Σημειώσεις στοιχείων παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής μνημειακής

τοπογραφίας Μακεδονίας, Θράκης, Θεσσαλίας, Θεσσαλονίκη 1973.

Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες Μακεδονίας*: Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999.

Τσιλιπάκου, "Ναός Παναγίας Περιβλέπτου": Α. Τσιλιπάκου, "Ναός Παναγίας Περιβλέπτου", *Α.Δ.* 52, 1997, Αθήνα 2003, 804-809.

Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*: Α. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη-Συμβολή στη μελέτη της παλαιολόγειας ζωγραφικής κατα τον πρώιμο 14ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986.

Φουντούλης, *Συμεών Θεσσαλονίκης*: Ι. Φουντούλης, *Το λειτουργικόν έργον του Συμεών του Θεσσαλονίκης, Συμβολή εις την Ιστορίαν και θεωρίαν της θείας λατρείας*, Θεσσαλονίκη 1966.

Φουντούλης, *Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης*: Ι. Φουντούλης, *Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης: Τα Λειτουργικά Συγγράματα, Ευχαί και Ύμνοι*, Θεσσαλονίκη, 1968.

Φουντούλης, *Εισαγωγή στη Θεία Λατρεία*: Ι Φουντούλης, *Λειτουργική Α', Εισαγωγή στη Θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993.

Φουντούλης, *Απαντήσεις*: Ι. Φουντούλης, *Απαντήσεις εις λειτουργικάς απορίας*, 3 τόμ., Αθήνα 1997^{5}.

Φουντούλης, "Μαρτυρίες": Ι. Φουντούλης, "Οι μαρτυρίες του Αγίου Συμεών περί των ναών", *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ.*

Χαρκιολάκης, "Ναός Καπνικαρέας": Ν. Χαρκιολάκης, "Ι. ναός Καπνικαρέας Αθηνών", *Ανάπτυξη νέων υλικών δομικής επιφανείας-συντήρησης μνημείων βάσει των υλικών κατασκευής και των μηχανισμών φθοράς*, Πρόγραμμα Ε.Π.Ε.Τ. ΙΙ: Πακ. Ι., Ιστορική, δομική και αρχιτεκτονική των μνημείων, Ε.Μ.Π., Τμ. Χημικών Μηχανικών – Τομέας Επιστήμης και Τεχνικής των Υλικών, 1995.

Χατζηδάκης, *Βυζαντινά μνημεία*: Μ. Χατζηδάκης, *Βυζαντινά μνημεία στην Αττική και Βοιωτία: Αρχιτεκτονική – Ψηφιδωτά – Τοιχογραφίες*, Αθήναι 1956.

Χατζηδάκης, *Μυστράς*: Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς. Η μεσαιωνική πόλη και το κάστρο*, Αθήναι 1987.

Χατζηνικολάου, "Τουρκοπάλουκο Κυψέλης": Α. Χατζηνικολάου, "Τουρκοπάλουκο Κυψέλης", *ΑΔ, 21*, 1966, *Χρονικά Β2*, 295-296, εικ. 297, πίν. 297-298.

Χατζητρύφωνος, "Μαρμαροθετημένο δάπεδο": Ε. Χατζητρύφωνος, "Το μαρμαροθετημένο δάπεδο στο νότιο παρεκκλήσι του καθολικού της Μονής Βλατάδων", *Κληρονομία*, 14, 1982, 375-406.

Χατζητρύφωνος, "Ξυλόγλυπτο τέμπλο": Ε. Χατζητρύφωνος, "Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του καθολικού της Μονής Βλατάδων", *Η Θεσσαλονίκη*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1985, 451-484.

Χατζητρύφωνος, "Αγία Αικατερίνη '88": Ε. Χατζητρύφωνος, "Αγία Αικατερίνη", *ΑΔ*, 43, (1988), 1993, 370.

Χατζητρύφωνος, "Εργασίες συντήρησης": Ε. Χατζητρύφωνος, "Εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης στην Αγία Αικατερίνη Θεσσαλονίκης 1988-1993", *Μ&Π – Ειδική έκδοση 3/1-1995: Το έργο της αποκατάστασης των ιστορικών κτισμάτων στη Β. Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1995, 79-88.

Χατζητρύφωνος, "Αγία Αικατερίνη '90": Ε. Χατζητρύφωνος, "Αγία Αικατερίνη", *ΑΔ*, 45, (1990) 1995, 327.

Χατζητρύφωνος, "Αγία Αικατερίνη '94": Ε. Χατζητρύφωνος, "Ναός Αγίας Αικατερίνης", *ΑΔ*, 49, (1994), 476-477.

Χατζητρύφωνος, "Αγία Αικατερίνη '95": Ε. Χατζητρύφωνος, "Αγία Αικατερίνη", *ΑΔ*, 50, (1995) (τυπώνεται).

Χριστοφιλοπούλου, "Βυζαντινή Μακεδονία": Α. Χριστοφιλοπούλου, "Βυζαντινή Μακεδονία", *Βυζαντινά*, 12, 1983, 9-64.

Χουρμουζιάδης και Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Μαγνησία*: Γ., Χουρμουζιάδης και Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Μαγνησία-Ιστορία ενός πολιτισμού*, Αθήνα 1982.

Χρήστου, "Μονή της Ευεργέτιδος": Π. Χρήστου, "Η μονή της υπεραγίας Θεοτόκου της Ευεργέτιδος, Αναφορά εις μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου 1914-1986", τ. Ε', Γενεύη 1989, 261-276

Ψελλός, *Χρονογραφία*: Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, (μετάφρ. Α. Σιδέρη), Αθήνα 1993.

Β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Actes d' Esphigmenou: J. Lefort (ed.), *Actes d' Esphigmenou*, Archives de l'Athos, no. 6, Paris 1973.

Actes de Lavra: P. Lemerle (ed.), *Actes de Lavra*, vol. 3, Archives de l'Athos, no. 10, Paris 1979.

Ainalov, *Hellenistic origins*: D. V. Ainalov, *The Hellenistic Origins of Byzantine Art*, New Brunswick, N.J. 1961.

Aleksova, *Episkopijata*: B. Aleksova, *Episkopijata na Bregalnica*, Prilep 1989.

Aleksova και Wiseman, *Stobi III*: *Studies in the Antiquities of Stobi*, III, επιμ. B. Aleksova και J. Wiseman, Titov Veles 1981.

Alpago-Novello, *Grecia Byzantina*: A. Alpago-Novello, *Grecia byzantina*, Milano 1969.

Alpago-Novello, "Typologia": A. Alpago-Novello, "Typologia delle chiese bizantine della Grecia", *CorsiRav*, XXII, 1975, 7-62.

Alpago-Novello, "Religious Architecture": A. Alpago-Novello "Religious Architecture", *Art and Architecture in Medieval Georgia*, επιμ. A. Alpago-Novello e.a., Louvain-la-Neuve 1980.

Alpago-Novello και Δημητροκάλλης, *Βυζαντινή τέχνη*: A. Alpago-Novello και Γ. Δημητροκάλλης, *Η βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, Αθήνα 1995.

Andreopoulou-Koilakou, *Mystra*: C. Andreopoulou-Koilakou, *Mystra, die letzte Ruinenstätte von Byzanz*, Athen (χ.χ.).

Androudis, *Églises cimeteriales*: P. Androudis, *Églises cimeteriales monastiques du Mont Athos*, 2 τόμ, Paris 1999.

Aran, "Saint Theodosia and Christ Evergetes": B. Aran, "The Church of Saint Theodosia and the Monastery of Christ Evergetes", *JÖB* 28, 1979, 216-219.

Aran, "Cumanun Camisi": B. Aran, "Antalya Cumanun Ca-

misi", *Anadolu Sanati Arastirmalari* 2, Istanbul 1970, 60-81.

Art and Architecture in Medieval Georgia: *Art and Architecture in Medieval Georgia*, επιμ. A. Alpago Novello e.a., Louvain-la-Neuve 1980.

Aupert, *Amathonte*: *Guide d'Amathonte*, επιμ. P. Aupert, Paris 1996.

Ayverdi, *Osmanli Mimari*: E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanli Mimari Eserleri*, IV, Istanbul 1982.

Babić, *Les chapelles*: G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines: Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969.

Babić, "Les chapelles laterales": G. Babić, "Les chapelles latérales des églises serbes du XIIIe siècle et leur décor peint", *L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani*, 1965, Belgrade 1967, 179-87.

Babić, "Ikonografski Program": G. Babić, "Ikonografski program živopisa u pripratama crkava kralja Milutina", *L'art byzantin au début du XIVe siècle*, Beograd 1968, 105-126.

Babić και Panić, *Bogorodica Ljeviška*: G. Babić και D. Panić, *Bogorodica Ljeviška*: Beograd 1975.

Bagatti, *Church from the Gentiles*: B. Bagatti, *The Church from the Gentiles in Palestine*, Jerusalem 1984 (επανατύπωση).

Bakker, "Alahan": G. Bakker, "The Buildings at Alahan", *Alahan, An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, επιμ. M. Gough, Wetteren, Belgium 1985, 75-194.

Balfour, "Symeon of Thessalonica": D. Balfour, "Politico-Historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonika (1416/17-1429)", *WBS III*, Wien 1979.

Ball, *Syria*: W. Ball, *Syria. A Historical and Architectural Guide*, Essex 1994.

Ballance, "Cumanun Camii": M. H. Ballance, "Cumanun Camii at Antalya: A Byzantine Church", *PBSR* 23, 1955, 99-114.

Ballance, *H. Sophia at Trebizond*: M. H. Ballance, *The Church of H. Sophia at Trebizond*, επιμ. D. Talbot Rice, Edinburgh 1968.

Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*: J.F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship, The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy, OCA*, Roma 1987.

Ballu, *Thebessa*: A. Ballu, *Le monastère byzantin de Thebessa*, Paris 1897.

Balş, "Églises superposées": G. Balş, "Contribution à la question des églises superposées dans le domaine Byzantin", *BIABulg*, X, 1936, *Actes du IVe CIÉB*, Sofia 1934, II, 156-167.

Barsanti, "Problemi efesini": C. Barsanti, "Problemi efesini", *Commentari*, 29, 1978, 3-21.

Basler, *Arhitektura*: J. Basler, *Architektura kasnoantijskog doba u Bosni i Herzegovini*, Sarajevo 1972.

Basler, "Kasnoantičko doba": Dj. Basler, "Kasnoantičko doba", *Kulturna Istoria Bosne I Herzegovine*, Sarajevo 1966, 309-369.

Basler, *Spätantike*: Dj. Basler, *Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegovina*, Wien 1993.

Belamarić e.a, *Early Christian Monuments on Brač*: J. Belamarić e.a, *Early Christian Monuments on the Island of Brač, Actes XIII CIACh*, Split 1994.

Bell, *Tur Abdin*: G.M.L. Bell, *Churches and Monasteries of the Tur Abdin*, με εισαγωγή και σχόλια της M. Mundel Mango, London 1982².

Bell, "Notes on a Journey": G.M.L. Bell, "Notes on a Journey through Cilicia and Lycaonia", *RA*, 1906-1907.

Benac e.a., *Kulturna istorija*: A. Benac e.a., *Kulturna istorija Bosne I Herzegovine*, Sarajevo 1966.

van Berchem και Strzygowski, *Amida*: M.V. Berchem και J. Strzygowski, *Amida-Beiträge zur Kunstgeschichte des Mittelalters von Nordmesopotamien, Hellas und dem Abendlande*, Heidelberg 1910.

Bertelli, *Rainessance in Kosovo*: Bertelli C. *Middle Ages and Renaissance in Kosovo*, Geneva-Milano 2001, 39.

Bitrakova-Grozdanova, *Monuments paléochretiens d'Ochrid*: V. Bitrakova-Grozdanova, *Monuments paléochretiens d'Ochrid*, Ohrid 1975.

Boiadzhiev, "Ancienne église": St. Boiadzhiev, "L'ancienne église métropole de Nesebăr", *Byzantinobulgarica*, 1, 1962, 361-46.

Boiadzhiev, "Église de Quarante Martyrs": St. Boiadzhiev, "L'église des Quarante Martyrs à Tarnovo", *Études balkaniques*, 3, 1971, 143-58.

Boiadzhiev, "Église cruciforme": St. Boiadzhiev, "Une église cruciforme à cinq nefs à Preslav", *Byzantinobulgarica*, 4, 1973, 53-73.

Boiadzhiev, "L'église rouge de Perustica": St. Boiadzhiev, "L'église rouge de Perustica et le problèm des édifices à toitures en terrasse", *Actes CIEB* XIV (1971), Bucharest 1976, 289-93.

Boiadzhiev, "Nouvelles données": St. Boiadzhiev, "Nouvelles données sur l'ossuaire de Backovo", *Actes du XVe CIÉB*, II A, Athènes 1981, 61-72.

Boiadzhiev, "Arhitektura": St. Boiadzhiev, "Arhitektura na krŭglata tsŭrkva v Preslav", *Izsledvaniia vŭrkhu arkhitekturata na bŭlgarskoto srednovekovie*, Sofia 1982, 5-128.

Boiadzhiev, "Sv. Chetirideset Muchenici": St. Boiadzhiev, «Crkvata "Sv. Chetirideset Muchenici" vuv Veliko Turnovo», Drevnost, *Arh & Art*, 2 Avgust 1996, 12.

Boiadzhiev, "Arhitektura": St. Boiadzhiev, "Arhitektura, prvonacalno prednaznacenje I preustroistva na Crvenata crkva krai Perusica", *Arheologia* Kn. 1-2, 1998, 24-35.

Bošković, "Staro Nagoričino et Gračanica": Dj. Bošković, "Deux églises de Milutin: Staro Nagoričino et Gračanica", *L'art byzantin chez les Slaves, Les Balkans* I, Paris 1930, 195-212.

Bošković, "Saint-Sophie à Salonique": Dj. Bošković, "L'église de Saint-Sophie à Salonique et son reflet dans deux monuments posterieurs en Macédoine et en Serbie", *Archaeologia Jugoslavica*, 1,1954, 109-115.

Bošković και Korać, "Ratac": Dj. Boskovic και V. Korać, "Ratac", *Starinar*, 7-8, 1958, 39-75.

Bouras, *Les voûtes*: Ch. Bouras, *Les voûtes d'arrêtes nervées dans l'architecture byzantine*, Athen 1965.

Bouras, "Zourtsa": Ch. Bouras, "Zourtsa: Une basilique byzantine au Peloponese", *CahArch*, 21, 1971, 137-49.

Bouras, "Church Architecture": Ch. Bouras, "Church Architecture in Greece round the Year 1200", *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Beograd 1988, 271-278.

Bouras, "Byzantine Architecture": Ch. Bouras, "Byzantine Architecture in the Middle of the 14th Century", *Dečani i vizantijska umetnost sredinom IX veka*, επιμ. V. Djurić, Belgrade 1989, 49-54.

Bouras, "Olympiotissa": Ch. Bouras, "The Olympiotissa wood-carved doors reconsidered", *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 15,1989-90, 27-32.

Bouras, L., "Lighting Devices": L. Bouras, "Byzantine Lighting Devices", *JÖB*, 32, αρ. 3, *Akta CIGB* XVI, Wien 4-9/10//1981, τόμ. 2, αρ. 3, 1982, 479-486.

Brigham, *Origines Ecclesiasticae*: F. Brigham, *Origines Ecclesiasticae*, τόμ. 2, London 1843.

Brunov, "Die fünfschiffige": N. I. Brunov, "Die fünfschiffige Kreuzkuppelkirche in der Byzantinischen Baukunst", *BZ*, 27, 1927, 63-98.

Brunov, "Cinq nefs": N. I. Brunov, "L'église à croix inscrite à cinq nefs dans l'architecture byzantine", *École d'Orient*, XXVI, 1927, 257-286.

Brunov, "Kreuzkuppelsystem": N. I. Brunov, "Zum Problem des Kreuzkuppelsystems", *JÖB*, 16, 1962, 245-265.

Brunov, *Hram*: N. I. Brunov, *Hram Vasilija Blazhenogo v Moskve*, Moskva 1988.

Bryer, "Late Byzantine Monastery": A. Bryer, "The Late Byzantine Monastery in Town and Countryside", *SCH*, 16, 1979, 219-41.

Buchwald, "Laskarid Architecture": H. Buchwald, "Laskarid Architecture", *JÖB*, 28, 1979, 261-296.

Buchwald, *Church of the Archangels*: H. Buchwald, *The Church of the Archangels in Sige near Mudania*, Wien-Köln-Graz 1969.

Burridge, *Monasteries on Mount Athos*: P.J. Burridge, *The Development of Monastic Arcitecture on Mont Athos*, Διδακτ. Διατριβή, N. York University 1976.

Butler, "Tychaion": H. C. Butler, "The Tychaion at Is-Sanamen and the Plan of Early Churches in Syria", *RA*, 4th ser., 8, 1906, 413-23.

Butler, *Early Churches*: H. C. Butler, *Early Churches in Syria: Fourth to Seventh Centuries* (B. Smith ed.), Princeton 1929.

Butler, *Syria*: H. C. Butler, *Ancient Architecture in Syria*, τόμ. 2, Leyden 1920.

Büyükkolanci, "Ephesos: Baptisterium und Skevophylakion": M. Büyükkolanci, "Zwei neugefundene Bauten der Johanneskirche von Ephesos: Baptisterium und Skevophylakion", *IstMitt*, 32, 1982, 236-57, pls 49-62, πιν. 1-4.

Bychkov, *Βυζαντινή αισθητική*: V. Bychkov, *Βυζαντινή αισθητική. Θεωρητικά προβλήματα*, μτφ. K. Χαραλαμπίδης, Θεσσαλονίκη 1999 (από τη ρωσική έκδ. 1977).

Cabasilas, *Divine Liturgie*: N. Cabasilas, *Explication de la Divine Liturgie, Sources Chrétiennes*, 4, Paris 1967².

Cain, *Three-Porch Church*: P. Cain, *The Three-Porch Church Plan in Early Russian Architecture*, M. A. Thesis, Dept. of Art and Archaeology, University of Illinois, Urbana - Champaign 1978.

Cambell, "Seleucia Pieria": W.A. Cambell, "The Martyrion at Seleucia Pieria", *Antioch on the Orontes*, III, 141, 35-54, pl. X.

Čanak-Medić και Bošković, *Arhitektura Nemanjinog doba*: M. Čanak-Medić και Dj. Bošković, *Arhitektura Nemanjinog doba*, τόμ. I, Spomenici srpske arhitekture srednjeg veka, Korpus sakralnih gradjevina, Beograd 1986.

Čanak-Medić, *Arhitektura Nemanjinog doba II*: M. Čanak-Medić, *Arhitektura Nemanjinog doba*, τόμ. II, Spomenici srpske arhitekture srednjeg veka, Korpus sakralnih gradjevina, Beograd 1989.

Čanak-Medić και Kandić, *Arhitektura XIII veka*, I: M. Čanak-Medić και O. Kandić, *Arhitektura prve polovine XIII veka*, τόμ. I, Spomenici srpske arhitekture srednjeg veka, Korpus sakralnih gradjevina, Beograd 1995.

Čanak-Medić, *Arhitektura XIII veka*, II: M. Canak-Medić, *Arhitektura prve polovine XIII veka*. τόμ. II, Spomenici srpske arhitekture srednjeg veka, Korpus sakralnih gradjevina, Beograd 1995.

Cerulli, *Felix Ravenna*: S. Cerulli, *Felix Ravenna*, Ravenna, 1975.

Chaneva-Dechevska, *Tsurkovnata Arhitektura*: N. Chaneva-Dechevska, *Tsurkovnata arhitektura na Prvata bulgarska durzhava (Res.: Die Kirchenbaukunst im ersten bulgarischen Reich)*, Sofia 1984.

Chaneva-Dechevska, "Rila": N. Chaneva-Dechevska, "Tower of Rila", Bulgaria, *Secular Medieval Architecture in the Balkans (1300-1500) and its Preservation*, επιμ. S. Ćurčić και E. Hadjitryphonos, Thessaloniki 1997, 234-235.

Chatzidakis, *Die Byzantinischen Denkmäler*: M. Chatzidakis, *Die Byzantinischen Denkmäler in Attika und Böotien*, Athen 1956.

Chatzidakis, *Byzantine Monuments*: M. Chatzidakis, *Byzantine Monuments in* Attica and Beotia, Athens 1959.

Chatzidakis-Baharas, *Les peintures murales*: Th. Chatzidakis-Baharas, *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les Chapelles occidentales*, Athènes 1982.

Christern, *Pilgerheiligtum von Thebessa*: J. Christern, *Das frühchristliche Pilgerheiligtum von Thebessa*, Wiesbaden 1976.

Christern, *Die Pilgertümer*: J. Christern, *Die Pilgertümer von Abu Mina und Qalat Siman, Spätantike und frühes Christentum: Ausstellung im Liebinghaus*, Museum alter Plastik, Frankfurt am Main 1983, 211-22.

Čipan, *St. Sophia*: B. Čipan, *St. Sophia. The Cathedral Church of the Ohrid Archbishopric*, Skopje 1996.

Conant, *Brief Commentary*: J. K. Conant, *A Brief Commentary on Early Medieval Church Architecture*, Baltimore 1942.

Constantinides, *Panagia Olympiotissa*: E. Constantinides, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly*, Athens 1992.

Constantinides, "Kerstin Englert": E. Constantinides, "Kerstin Englert, Der Bautypus der Umgangskirche unter besonderer Berücksichtigung der Panagia Olympiotissa in Elasson", βιβλιοκρισία, *BZ* 84/85, 1991/1992, τεύχ. 2, 539-541.

Corbo, *House at Capharnaum*: V. Corbo, *The House of St. Peter at Capharnaum, Jerusalem* 1969.

Corbo, *Cafarnao*: V. Corbo, *Cafarnao I- Gli edifici della città*, Jerusalem 1975.

Corbo, *Santo Sepolcro*: V. Corbo, *Il Santo Sepolcro*, Jerusalem 1982.

Coulton, *The Greek Stoa*: J. Coulton, *The Architectural Development of the Greek Stoa*, London 1977.

Crowfoot, *Churches at Jerash*: J. W. Crowfoot, *Churches at Jerash*, British School of Archaeology in Jerusalem, *S.P.* 3, London W.I. 1931.

Crowfoot, *Churches at Bosra*: J.W. Crowfoot, *Churches at Bosra and Samaria-Sebaste*, London 1937.

Crowfoot, "Churches": W. Crowfoot, "The Christian Churches", *Gerasa. City of the Decapolis*, επιμ. C.H. Kraeling, New Haven 1938.

Cuneo, *Architettura Armena*: P. Cuneo, *Architettura Armena dal Quattro al Diciannovesimo secolo*, 2 τόμ., Roma 1988.

Ćurčić, "Twin-Domed Narthex": S. Ćurčić, "The Twin-Domed Narthex in Paleologan Architecture", *ZRVI*, XIII, Beograd 1971, 333-344.

Ćurčić, "Review of Panić and Babić, *Bogorodica Ljeviška*": S. Ćurčić, "Review of: Panić, D. and Babić, G., *Bogorodica Ljeviška*", Belgrade 1975, *Art Bulletin*, 55, No.3, 1973, 448-51.

Ćurčić, "Review of Gordana Babić, *Les Chapelles*": S. Ćurčić, "Review of Gordana Babić, *Les Chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*", Bibliothèque des Cahiers Archéologiques III, Paris 1969, *The Art Bulletin*, LIX, No. 4, 1977, 632-635.

Ćurčić, "Subsidiary Chapels": S. Ćurčić, "Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches", *JSAH*, XXXVI, 1977, 94-110.

Ćurčić, "Articulation of Church Facades": S. Ćurčić, "Articulation of Church Facades during the First Half of the Fourteenth Century", *L'art byzantin au début du XIVe siècle*, Beograd 1978, 17-27.

Ćurčić, *Gračanica*: S. Ćurčić, *Gračanica, King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture*, University Park-London 1979.

Ćurčić, "Architectural Reconsideration": S. Ćurčić, "Architectural Reconsideration of the Nea Ekklesia", *BSCAbstr. 6*, 1980, 11-12.

Ćurčić, *Bibliography*: S. Ćurčić, *Art and Architecture in the Balkans: an Annotated Bibliography*, Reference Publications in Art History, Boston, Massachusetts 1984.

Ćurčić, "Royal Tombs": S. Ćurčić, "Medieval Royal Tombs in the Balkans: An Aspect of the "East or West" Question", *GOTR*, 29/2, 1984, 175-186.

Ćurčić, "Some Palatine Aspects": S. Ćurčić, "Some Palatine Aspects of the Capella Palatina in Palermo", *DOP*, 41, 1987, 125-144.

Ćurčić, "Architecture in the Byzantine Sphere": S. Ćurčić, "Architecture in the Byzantine Sphere of Influence around the Middle of the Fourteenth Century", *Dečani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka*, επιμ. V. J. Djurić, Beograd-Priština 1989, 55-68.

Ćurčić, "Architecture, *St. Mary's of the Admiral*": S. Ćurčić, Chapter II, The Architecture, *Church of St. Mary's of the Admiral in Palermo*, επιμ. E. Kitzinger, Washington D.C. 1990, 27-67.

Ćurčić, "Epitaphioi": S. Ćurčić, "Late Byzantine *Loca Santa*. Some Questions Regarding the Form and Function of Epitaphioi", *The Twilight of Byzantium*, επιμ. S. Ćurčić και Doula Mouriki, Princeton 1991, 251-261.

Ćurčić και Mouriki, *Twilight*: επιμ. S. Ćurčić και D. Mouriki, *The Twilight of Byzantium*, Princeton 1991.

Ćurčić, "Before Hagia Sophia": S. Ćurčić, "Design and Structural Innovation in Byzantine Architecture before Hagia Sophia", *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present*, επιμ. R. Mark και A. Çakmak, Cambridge 1992, 13-24.

Ćurčić, "Late Byzantine *Katechumena*": S. Ćurčić, "What Was the Real Function of Late Byzantine *Katechumena*?", *BSC Abstr.* 19, Princeton N.J. 1993, 8-9.

Ćurčić, "Architecture on Cyprus": S. Ćurčić, "Byzantine Architecture on Cyprus: An Introduction to the Problem of the Genesis of a Regional Style", *Medieval Cyprus*, Princeton 1999, 71-82.

Ćurčić, *Gračanica '99*: S. Ćurčić, *Gračanica. Istorija i arhitektura*, Priština 1988 και 1999[3].

Ćurčić, "Church, Cell, Tomb": S. Ćurčić, "Church, Cell, Tomb", ανακοίνωση στο *Dumbarton Oaks Symposium*, Washington D.C. 1999, (υπό δημοσίευση).

Ćurčić, "Smisao i funkcija": S. Ćurčić, "Smisao i funkcija katihoumena u poznovizantijskoj i srpskoj arkitekturi", *Manastir Žiča, ZR, Kraljevo* 2000, 83-93.

Ćurčić, "A lost byzantine monastery", S. Ćurčić, "A lost byzantine monastery at Palatitzia – Vergina, Byzantine Studies Conference Abstracts", 10, 1984, 50 κ.ε. *Μνημείο & περιβάλλον* 8, 2004 (in press).

Cutler, *Allatios*: L. Allatios, *The Newer Temples of the Greeks*, επιμ., μετάφραση και σχόλια από A. Cutler, London 1969.

Dalton, *Byzantine Art*: O. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford 1911.

Darrouzès, "Sainte-Sophie": J. Darrouzès, "Sainte-Sophie de Thessalonique d'après un rituel", *REB*, 34, 1976, 45-77.

Darouzès, *Les registres*: J. Darrouzès, *Les registres des actes du patriarchat de Constantinople*, vol. 1: *des actes des patriarches*, Paris 1977-9.

Davies, *Secular Use*: J. G. Davies, *The Secular Use of Church Buildings*, New York, (χ.χ).

Deichmann, *Ein Versuch*: F. W. Deichmann, *Ein Versuch einer Darstellung der Grundrisstypen des Kirchenbaues in frühchristlicher und byzantinischer Zeit im Morgenlande auf kunstgeographischer Grundlage*, Διδακτ. διατρ., Halle-Wittenberg 1937.

Deichmann, "Heilige Agnes": F.W. Deichmann, "Die Lage der Konstantinischen Basilika der Heiligen Agnes", *RACrist* XXII, 1946, f.1.

Deichmann, *Architektur des konstantinischen Zeitalters*: F. W. Deichmann, *Architektur des konstantinischen Zeitalters*, Antike Kunst 11, Baden-Baden 1956.

Deichmann, *Ravenna*: F. W. Deichmann, *Ravenna: Hauptstadt des spätantiken Abelandes*, 3 τόμοι, Wiesbaden 1958-89 (ειδικά τόμ. 1), 1969, Geschichte und Monumente.

Deichmann, "Empore": F. W. Deichmann, "Empore", *Reallexikon für Antike und Christentum*, 4, 1959, 1255-64.

Deichmann, "Wandsysteme": F. W. Deichmann, "Wandsysteme", *BZ*, 59, 1966, 334-58.

Deichmann, "Das Oktagon von Antiocheia": F. W. Deichmann, "Das Oktagon von Antiocheia: Heroon-Martyrion, Palastkirche oder Kathedrale?", *BZ*, 65, 1972, 40-56.

Deichmann, *Qalb Lôzeh und Qal'at Siman*: F. W. Deichmann, *Qalb Lôzeh und Qal'at Si'man. Die besondere Entwicklung der Nordsyrisch-spätantiken Architektur*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte 1982, no 6, 1982.

Deichmann, "Römische Zentralbauten": F. W. Deichmann, "Römische Zentralbauten: Vom Zentralraum zum Zentralbau. Ein Versuch", *Rom, Ravenna, Konstantinopel, Naher Osten Gesammelte Studien zur Spätantiken Architektur, Kunst und Geschichte*, Wiesbaden 1982, 47-55.

Deichmann, "Frühchristliche Kirchen": F. W. Deichmann, "Frühchristliche Kirchen in antiken Heiligtümern", *JDAI*, 54, 1939, 105-36, επανέκδ. στο *Rom, Ravenna, Konstantinopel, Naher Osten Gesammelte Studien zur Spätantiken Architektur, Kunst und Geschichte, λήμμα 36*, Wiesbaden 1982, 56-94.

Deichmann-Tschira, "Mausoleum der Kaiserin Helena": F. W. Deichmann-A. Tschira, "Das Mausoleum der Heiligen Helena und die Basilika der Heiligen Marcelinus und Petrus an der Via Labicana vor Rom", *JDAI*, LXXII, 1957, 44-110.

Delehaye, *Les origines du culte*: H. Delehaye, *Les origines du culte des Martyrs*, Bruxelles 1912, 1932[2].

Delehaye επιμ. *Deux typica*: *Deux typica de l'époque des Paléologues*, επιμ. H. Delehaye, Bruxelles 1921.

Delvoye, "Travaux": Ch. Delvoye, "Travaux", *Byzantion*, XIX, 1949, 360-61.

Delvoye, "Études d'architecture": Ch. Delvoye, "Études d'architecture paléochrétienne et byzantine, 1. L'atrium", *Byzantion*, 32, αρ.1, 1962, 261-91.

Delvoye, "Considérations": Ch. Delvoye, "Considérations sur l'emploi des tribunes dans l'église de la Vierge Hodigitria de Mistra", *Actes du XIIe CIÉB*, Ochride, 10-16/9/61, τόμ. 3, Belgrade 1964, 41-7.

Delvoye, "L'architecture byzantine": Ch. Delvoye, "L'architecture byzantine au XI siècle", *Acta XIII CIÉB*, Oxford, 5-9 September 1966, 225-234.

Delvoye, "Empore": Ch. Delvoye, "Empore", *RLBK*, 2, 1971, 129-44.

Delvoye, *Βυζαντινή τέχνη*: Ch. Delvoye, *Βυζαντινή τέχνη*, μετάφρ. Μ. Παπαδάκη, επιμ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα 1988[3].

Demangel-Mamboury, *Le quartier des Manganes*: R. Demangel-E. Mamboury, *Le quartier des Manganes et la première région de Constantinople*, Paris 1939.

Demangel, *Hebdomon*: R. Demangel, *Contributions à la topographie de l'Hebdomon*, Paris 1945.

Demus, *Church of San Marco*: O. Demus, *The Church of San Marco: History-Architecture-Sculpture, DOS*, no. 6, Washington D.C. 1960.

Deroko, "Niski transept": A. Deroko, "Niski transept nemanjićke bazilike", *Srpski književni glasnik*, 24, αρ. 8, 1928, 615-18.

Deroko, "Matejiča": A. Deroko, "Matejiča", *Starinar*, 3η σειρά, 8-9, 1933-1934, 84-89.

Deroko, *Monumentalna*: A. Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1985[3].

Descoeudres, *Pastoforien*: G. Descoeudres, *Die Pastoforien im syro-byzantinischen Osten. Eine Untersuchung zur architektur- und liturgiegeschichtlichen Problemen*, Wiesbaden 1983.

De Vogüe: *Syrie Centrale*: C-J-M, de Vogüe, *Syrie Centrale. Arcitecture civile et religreuse du I au VIIe siècle*, 2 τόμοι, Paris 1865-77.

Diehl, Le Tourneau, Saladin, *Les monuments chrétiens*: Ch. Diehl, M. Le Tourneau και H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918.

Diehl, *Manuel d'art byzantin*: Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris 1925.

Diehl, *L'art byzantin*: Ch. Diehl, *L'art byzantin dans l'Italie méridionale*, Paris 1896.

Dimitrievskij, *Opisanije*: Al. Dimitrievskij, *Opisanije liturgicheskih rukopisej*, τ. I *Typika*, Kiev 1895, τ. II *Eucholigia*, Kiev 1901, Petersburg 1917, 1975.,

Dimitrokallis, "L'origine delle chiese": G. Dimitrokallis, "L'origine delle chiese dal tetto cruciforme", *Palladio*, 16, 1966, 14-44.

Dimova, "Gemeinsame Züge": V. Dimova, "Gemeinsame Züge der Kirchenarchitektur von Červen und Nesebar", *Byzantinobulgarica*, VII, 1981, 341-344.

Dinsmoor, *Observations on the Hephaisteion*: W. B. Dinsmoor, *Observations on the Hephaisteion*, Amsterdam 1975.

Di Stefano, *Monumenti della Sicilia Normana*: G. Di Stefano, *Monumenti della Sicilia Normana*, Palermo 1979.

Djobadze, *Archaeological Investigations*: W. Djobadje, *Archaeological Investigations in the Region West of Antioch-on-the-Orontes*, Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie, 13, Stuttgart 1986.

Djurić, "Presto Svetoga Save": V. J. Djurić, "Presto Svetoga Save", *Spomenica u čast novoizabranih članova SANU, Posebna izdanja CDLII, Spomenice*, knj. 55, 1972, 93-104.

Djurić, *Sopoćani*: V. J. Djurić, *Sopoćani*, Beograd 1963, 1991[2].

Downey, "Words Stoa and Basilikē": G. Downey, "The Architectural Significance of the Use of the Words Stoa and Basilikē in Classical Literature", *AJA*, 41, 1937, 194-211.

Downey, "Architectural Terms": G. Downey, "On some Post-Classical Greek Architectural Terms, *Transactions of the American Philological Association*", 77, 1946, 22-34.
Downey, "The Builder": G. Downey, «The Builder of the Original Church of the Apostles at Constantinople, A Contribution of the Criticism of the "Vita Constantini" attributed to Eusebios», *DOP*, 16, 1951, 51-80.
Downey, "Tombs of the Byzantine Emperors": G. Downey, "The Tombs of the Byzantine Emperors at the Church of the Holy Apostles in Constantinople", *JHS*, LXXIX, 1959, 27-51.
Downey, "Constantin's Churches": G. Downey, "Constantin's Churches at Antioch, Tyre and Jerusalem. Notes on Architectural Terms", *Melanges del'Université Saint Joseph*, τ. XXXVIII, 1962, 191-196.
Duval, "Les origines de la basilique chrétienne": N. Duval, "Les origines de la basilique chrétienne: État de la question", *L'information d'histoire de l'art*, 7, 1962, 1-19.
Duval, "L'architecture chrétienne": N. Duval, "L'architecture chrétienne et les pratiques liturgiques en Jordanie en rapport avec la Palestine: recherches nouvelles", *Churches Built in Ancient Times, Recent Studies in Early Christian Archaeology*, επιμ. K. Painter, London 1994, 150-212.
Ebersolt και Thiers, *Les églises de Constantinople*: J. Ebersolt και A. Thiers, *Les églises de Constantinople*, 2, Paris 1913.
Ebersolt, Monuments: J. Ebersolt, *Monuments d'architecture byzantine*, Paris 1934 (ανάδημ. London 1979).
Écochard, *Filiation de monuments*: M. Écochard, *Filiation de monuments grecs, byzantines et islamiques: une question de géometrie*, Paris 1977.
Egli, *Geschichte des Städtebaus*: E. Egli, *Geschichte des Städtebaus*, II, Zürich und Stuttgard 1962.
Emminghaus, "Das Taufhaus von Kal'at Siman": J. H. Emminghaus, "Das Taufhaus von Kal'at Siman in Zentralsyrien, Baubescheibung und Interpretation", *Tortulae*, Studien zu Altchristichen und byzantinischen Monumente, 30 Suppl., Rom-Freiburg-Wien 1966, 82-109.
Englert, *Olympiotissa*: K. Englert, *Der Bautypus der Umgangskirche unter besonderer Berüksichtigung der Panagia Olympiotissa in Elasson*, Bonn 1990, Reihe XXVIII Kunstgeschichte, Διδακτ. διατριβή, Frankfurt am Main-Bern-N.York-Paris 1991.
Englert, "La fonction": Englert, "La fonction des 'déambulatoires' dans les églises dyzantines des XIIIe-XIV siècles", *Art, Cérémonial et Liturgie au Moyen Age*, Roma 2002, 89-99.
Epstein, "Churches of Kastoria": A. W. Epstein, "Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications", *Art Bulletin*, LXII, 1980, 134-147.
Eyice, "Remarques": S. Eyice, "Remarques sur deux anciennes églises byzantines d'Istanbul: Koca Mustafa Pasa camii et l'église de Yusa Tepesi", *Actes IX CIGB*, τ. Α', Αθήνα 1955, 184-195.
Eyice, "L'église cruciforme": S. Eyice, "L'église cruciforme byzantine de Side en Pamphylie", *Anatolia*, 3, 1958, 35-42.
Eyice, "Un type peu connu": S. Eyice, "Un type architectural peu connu de l'époque des Paléologues à Byzance", *Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung*, Band III, Heft 2, 1959, 223-234 και στο *Anadolu Araştirmalari*, 1-2, Istanbul 1959, 223-234.
Eyice, *Son devir*: S. Eyice, *Son devir Bizans mimarisi*, Istanbul 1963 και 1980².
Eyice, "Les églises d'Istanbul": S. Eyice, "Les églises byzantines d'Istanbul (du IX au XVe siècle)", *CorsiRav*, XII, 1965, 247-334.
Eyice, "Trakyada Bizans": S. Eyice, "Trakyada Bizans devrime ait eserler", *Belleten (Türk Tarih Kurumu)*, XXXVI, 1969, 325-58.
Eyice, "Monuments de la Thrace Turque": S. Eyice, "Les monuments byzantins de la Thrace Turque", *CorsiRav* 18, 1971, 293-308.
Eyice, "Monuments byzantines Anatoliens": S. Eyice, "Monuments byzantines Anatoliens inedits ou peu connus", *CorsiRav*, 18, Ravenna 1971, σ. 309-332.
Eyice, *Karadag ve Karaman*: S. Eyice, *Karadag (Binbirkilise) ve Karaman, Cevresinde Arkeolojik Incelemeler*, Istanbul 1971.
Eyice, "Les églises à plan central": S. Eyice, "Les églises byzantines à plan central d'Istanbul", *CorsiRav*, XXVI, 1979, 115-49.
Eyice, "Les basiliques byzantines": S. Eyice, "Les basiliques byzantines d'Istanbul", *CorsiRav*, 26, 1979, 91-113.
Eyice, *Bizans mimarisi*: S. Eyice, *Son devir Bizans mimarisi. Istanbul'da Palaiologos'lar devri Anitlari*, Istanbul 1980.
Eyice, "The Other 'AyaSofias'": S. Eyice, "The Other 'AyaSofias'", *Ayasofya Müzesi Yillili, Annual of Ayasofya Museum*, 11, 1990, 1-37.
Eyice, *Iznik*: S. Eyice, *Iznik. Tarihcesi ve eski eserleri*, Istanbul 1991.
Eyice, "Hagia Glykeria": S. Eyice, "Tuzla önündeki Hagia Glykeria Kilise ve manastiri", *Yildiz Demiriz'e Armağan*, επιμ. B. Tanman και U. Tükel, Istanbul 2001, 67-79 και *Arkeologi ve Sanat Tarihi Arastirmalari*, 199-208, (il. 3-10, 1-15).
Faensen και Ivanov, *Early Russian Architecture*: H. Faensen και V. Ivanov, *Early Russian Architecture*, London 1975².
Falla Castelfranchi, *Baptisteria*: M. F. Falla Castelfranchi, *Baptisteria, Intorno ai piu noti baptisteri dell'Oriente*, Roma 1980.
Finney, "Early Christian Architecture": P. C. Finney, "Early Christian Architecture: The Beginnings (A Review Article)", *Harvard Theological Review*, 81, No 3, 1988, 319-39.
Fischer, "The Church at Beisan": C.S. Fischer, "The Church at Beisan", *Pennsylvania Museum Journal*, XV, 1924, 171-182.
Fitzgerald, *Beth Shan Excavations*: G.H. Fitzgerald, *Beth Shan Excavations*, Philadelphia 1931.
Fitzgerald, *Monastery at Skythopolis*: G. M. Fitzgerald, *A Sixth Century Monastery at Ben-Shan (Skythopolis)*, Philadelphia 1939.

Forsyth και Weitzmann, "Mount Sinai": G. H. Forsyth και K. Weitzmann, "The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Church and Fortress of Justinian", *DOP*, 22, 1968, 1-19.
Frantz, *Church of Holy Apostles*: A. Frantz, *The Church of Holy Apostles, The Athenian Agora*, vol. XX, Princeton 1971.
Frantz, "From Paganism to Christianity": A. Frantz, "From Paganism to Christianity in the Temples of Athens", *DOP 19*, 1965, 185-205.
Freshfield, "On Byzantine Churches": E. Freshfield, "On Byzantine Churches and the Modifications made in their Arrangements owing to the Necessities of the Greek Ritual", *Archaeologia*, 44, 1876, 383-392.
Friedenthal, *Das Kreuzförmige Oktagon*: K. P. Friedenthal, *Das Kreuzförmige Oktagon. Ein Beitrag zur Entwicklung des Zentral- und Kuppelbaues*, Dissertationen der Fridericiana, Karlsruhe 1908.
Galatariotou, "Ktētorika Typika": C. Galatariotou, "Byzantine Ktētorika Typika: A Comparative Study", *REB*, 45, 1987, 77-138.
Gallas, Wessel και Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*: K. Gallas, K. Wessel και M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, München 1983.
Gallas, *Sakralarchitektur des Insel Kreta*: K. Gallas, *Mittel und Spätbyzantinische Sakralarchitektur des Insel Kreta: Versuch einer Typologie der kretischen Kirchen des 10. -17.Jh*, Διδακτ. διατριβή, Technische Universität, Berlin 1983.
Gautier, *Le Typikon du Pantocrator*: P. Gautier, *Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, Paris 1974.
Gautier, "Le Typikon d'Évergétis": P. Gautier, "Le Typikon de la Théotokos Évergétis", *REB*, 40, Paris 1982, 5-101.
Gavrilović, "Divine Wisdom": Z. Gavrilović, "Divine Wisdom as Part of Byzantine Imperial Ideology. Research to the Artistic Interpretations of the Theme in Medieval Serbia. Narthex Programmes of Lesnovo i Sopoćani", *Zograf* 11, 1980, 44-62.
George, *The Church of St. Eirene*: W.S. George, *The Church of St. Eirene at Constantinople*, Oxford 1912.
Georgiadis, *Mistra*: N. Georgiadis, *Mistra* , Athen 1989⁶.
Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*: H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902.
Gerola, *Κρήτη*: G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' Isola di Creta*, μετάφρ. Σπανάκης Στ., *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (εκκλησίες)*, Κρήτη 1993.
Glas, *Symbolik*: W. Glas, *Symbolik der griechischen Kirche*, Berlin 1872.
Goldfus, *Tombs and Burials*: H. Goldfus, *Tombs and Burials in Churches and Monasteries of Byzantine Palestine (324-628)*, Διδακτ. διατρ., Princeton University, Princeton 1997.
Gordon, "The Basilica and the Stoa": H. L. Gordon, "The Basilica and the Stoa in Early Rabbinical Literature", *Art Bulletin*, 13, 1931, 353-75.
Gospodinov, "Razkopki v'Patleina": S. Gospodinov, "Razkopki v'Patleina", *IBAI*, 4, 1915, 113-28.
Gough, "Cilician Churches": M. Gough, "The Emperor Zeno and Some Cilician Churches", *Anatolian Studies*, 22, 1972, 1999-212
Gough, *Alahan*: M. Gough, *Alahan. An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, Toronto-Ontario 1985.
Goulaki-Voutira, "Kirchen in Thessaloniki": A. Goulaki-Voutira, "Zur Identifizierung von palaeologischzeitlichen Kirchen in Thessaloniki", *JÖB*, 34, 1984, 126-237.
Grabar, *Martyrium*: A. Grabar, *Martyrium: Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, τόμ. 2, Paris 1946.
Grabar, *L'art de la fin de l'antiquité*: A. Grabar, *L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge*, τόμ. 3, Paris 1968.
Grabar, *Sculptures*: A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age*, τόμ. 2, Paris 1976.
Grabar, Lazarev και Kemenov, *Geschichte der Russischen Kunst*: I. Grabar, V. Lazarev και V. S. Kemenov, *Geschichte der Russischen Kunst*, τόμ. 5, Dresden 1957-8.
Grierson, "Tombs and Obits": Ph. Grierson, "The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors 337-1042", *DOP*, 16, 1962, 363.
Grossmann, "Neue Funde": P. Grossmann, "Neue frühchristliche Funde aus Ägypten", *Actes du XIe CIACh*, τόμ. II, Rome 1989, 1843-1908.
Grossmann, *Gruftkirche*: P. Grossmann, *Abu Mina. Die Gruftkirche und die Gruft*, Mainz 1989.
Grossmann, *Christliche Architektur*: P. Grossmann, *Christliche Architektur in Ägypten*, Leiden-Boston-Köln 2002.
Hadzitrifonos, "Petokupolne": E. Hadzitrifonos, "Pristup tipologiji petokupolnih crkava u vizantijskoj arhitekturi", *Saopštenja*, XXII-XXIII,1990-1991, 41-76.
Hadjitryphonos, "Peristöon or Ambulatory": E. Hadjitryphonos, "Peristöon or Ambulatory in Byzantine Architecture. Concepts and Terms", *Saopštenja XXXIV*, 2003, 131-143.
Hallensleben, "Pammakaristos": H. Hallensleben, "Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemaligen Pammakaristos Kirche, der heutigen Fethiye Cammi in Istanbul", *IstMitt*, XIII-XIV, 1963-64, 128-193.
Hallensleben, "Kilise Camii": H. Hallensleben, "Zu Annexbauten der Kilise Camii in Istanbul", *IstMitt*, 15, 1965, 208-217.
Hallensleben, "Byzantinische Kirchtürme": H. Hallensleben, "Byzantinische Kirchtürme", *Kunst-Chronik 19 Jahr. Zentralinstitut für Kunstgeschichte in München*, 10, 1966, 309-11.
Hallensleben, "Johannes-Prodromos bei Serrai": H. Hallensleben, "Das Katholikon des Johannes-Prodromos Klosters bei Serrai", *Polychordia. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Amsterdam 1966, 158-173.
Hallensleben, "Mistratypus": H. Hallensleben, "Untersuchungen zur Genesis und Typologie des 'Mistratypus'", *MJK*, 18, 1969, 105-118.
Hallensleben, "Rezension zur Krautheimer": H. Hallensleben, "Rezension zur R. Krautheimer 'Early Christian und Byzantine Architecture'", *BZ*, 66 Bd, März 1973,

Hft 1,120-132.

Hallensleben, "Bogorodica Peribleptos in Ohrid": H. Hallensleben, "Die Architekturgeschichtliche Stellung der Kirche Sv. Bogorodica Peribleptos (Sv. Kliment) in Ohrid", *Zbornik. Arheološki muzej na Makedonia VI-VII*, Skopje 1975, 297-316.

Hamilton, *Church of the Nativity*: A. Hamilton, *The Church of the Nativity, Bethlehem*, Jerusalem 1974.

Hamilton, *Art and Architecture in Russia:* G. H. Hamilton, *Art and Architecture in Russia*, Kingsport-Tennessee 1983[3].

Harrison, *A Temple for Byzantium:* R. M. Harrison, *A Temple for Byzantium: The Discovery and Excavation of Anicia Juliana's Palace Church in Istanbul*, London-Austin 1989.

Harvey, *Church of the Nativity*: W. Harvey, *The Church of Nativity at Bethlehem*, Oxford 1910.

Hasluk και Jewel, *Church of the Lady in Paros*: F. W. Hasluk και H. H. Jewel, *The Church of the Lady of the Hundred Gates in Paros*, London 1920.

Hatjiyannis, *Olympiotissa*: M. Hatjiyannis, *L'architecture byzantine à l'époque des Paléologues: Le cas du Catholicon de l'Olympiotissa à Élasson (Théssalie)*, Διδακτ. διατριβή, Paris 1989.

Hatjiyannis, "Le cas d'Olympiotissa": M. Hatjiyannis, "Relations architecturales entre la Théssalie et la Macédoine à l'époque des Paléologues": Le cas du Catholicon de l'Olympiotissa à Élasson, *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας 1975-90*, τόμ. Β', Αθήνα 1994, 371-386.

Headlam, "Ecclesiastical Sites": A.C. Headlam, "Ecclesiastical Sites in Isauria (Cilicia Trachea)", *Occasional Papers of the Society for the Promotion of Hellenic Studies* 2, 1893, 20-21.

Heisenberg, *Grabeskirche und Apostlekirche*: A. Heisenberg, *Grabeskirche und Apostlekirche: Zwei Basiliken Konstantinus: Untersuchungen zur Kunst und Literatur des ausgehenden Altertums*, 2, Leipzig 1908.

Hellenkemper, "Early Chuch Architecture": H. Hellenkemper, "Early Chuch Architecture in Southern Asia Minor", *Churches built in Ancient Times. Recent Studies in Early Christian Archaeology*, London 1994, 213-238,

Herklotz, "'Sepulcra' e 'Monumenta'": I. Herklotz, "'Sepulcra' e 'Monumenta' del Medioevo", *Studi sull'arte sepolcrale in Italia*, Roma 1985, 35-39.

Hermann, *The Secular Church*: E. Hermann, *The Secular Church, Cambridge Medieval History*, IV, επιμ., J.B. Bury et al, τόμ. 8, Cambridge 1913-1967[2].

Hermann, "Charisticaires": E. Hermann, "Charisticaires", DDC, τόμ. 3, Paris 1939.

Hermann, "Niederklerus": E. Hermann, "Die kirchlichen Einkünfte des byzantinischen Niederklerus", *OCP*, VII, 1942, 378-442.

Hermann, "Chiese private": E. Hermann, "Chiese private e diritto di fondazione negli ultimi secoli dell'impero byzantino", *OCP*, 12, 1946, 302-21.

Hermann, *Die Johanneskirche*: E. Hermann, *Die Johanneskirche*, Österreichisches Archäologisches Institut, τόμ. 4, αρ. 3, Wien 1951.

Hertzfeld και Guyer, *Meriamlik und Korykos*: E. E. Hertzfeld και S. Guyer, *Meriamlik und Korykos: Zwei christliche Ruinenstätten des Rauhen Kilikiens*, Manchester 1930.

Hidri, "Durres-Arapaj": S. Hidri, "Durres-Arapaj", *Illyria* 13/1,1983, 233-23.

Hill, *Churches of Cilicia and Isauria*: S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, Variorum/Aldershot 1996.

Hild e.a., "Kilikien, Isaurien": F. Hild, H. Hellenkemper και G. Hellenkemper-Salies, "Kommagene-Kilikien-Isaurien", *RLBK* IV, 1984, 182-356.

Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity*: R. F. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction*, London and Tonbridge 1975.

Hoddinot, *Early Byzantine Churches*: R. F. Hoddinot, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia: A Study of the Origins and the Initial Developments of East Christian Art*, London 1963.

Holland, *Travels*: H. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly and Macedonia, during the Years 1812-13*, London 1815.

Holzinger, *Die Baustille*: H. Holzinger, *Die Baustille. Historische und technische Entwicklung*, τόμ. 3, τεύχ.1, Leipzig 1909.

Hörmann, *Johanneskirche*: H. Hörmann, *Die Johanneskirche*, σειρά Forschungen in Ephesos, τόμ. 4, v. 3, Vienna 1951.

Hunt, *Holy Land Pilgrimage*: E. D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire, A.D. 312-460*, Oxford 1982.

Hussey, "Byzantium and Monasticim": J. M. Hussey, "Byzantium and Monasticism", *The Cambridge Medieval History*, IV. The Byzantine Empire, Part II, Cambridge 1967, 161-183.

Ivison, *Mortuary Practices*: E. A. Ivison, *Mortuary Practices in Byzantium: An Archaeological Contribution*, (c. 950-1453), Διδακτ. διατριβή, University of Birmingham, Birmingham 1993.

Janberidze και Tsitsishvili, *Architectural Monuments*: N. Janberidze και I. Tsitsishvili, *Architectural Monuments of Georgia*, Moskow, Strajizdat 1996.

Janin, "Sanctuaires": R. Janin, "Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine (1204-1261)", *EtByz*, 2, 1944, 134-184.

Janin, *Les églises*: R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975.

Jeličić-Radonić, e.a., *Gata*: J. Jeličić -Radonić, e.a., *Gata. A Church from Justinian's Time*, Split 1994 .

Jerphanion, *Saint-Clement*: G. de Jerphanion, *L'église de Saint-Clement à Angora, Melanges d'archéologie anatoliènne*, Beyrut 1928.

Kachalova, e.a, *The Annunciation Cathedral*: I. Kachalova, N.A. Mayasova και L. A. Shchennikova, *The Annunciation Cathedral of the Moscow Kremlin (for the 500th Anniversary of the Unique Monument of the Russian Culture)*, Moscow 1990.

Kachatrian, "Baptistére de Nisibis": A. Kachatrian, "Le Baptistére de Nisibis", *Actes CIACh 1954*, 1957, 407-421.

Kachatrian, "Annexes": A. Kachatrian, "Annexes des églises byzantines à plan central", *Actes du XIIe CIÉB*, Ochride 1961, 4, τόμ. 3, Beograd, 163-168.

Kalligas, "Hagia Sophia at Monemvasia": H. Kalligas, "The Church of Hagia Sophia at Monemvasia: Its Date and Dedication", *ΔΧΑΕ*, Δ', τόμ. Θ', 1977-79, 217-222.

Kalligas, *Hagia Sophia in Thessalonike*: M. Kalligas, *Die Hagia Sophia in Thessalonike*, Würtzburg 1935.

Kandić, "Recherches": O. Kandić, "Recherches sur l'architecture et travaux de conservation effectuées à Sopoćani", *Saopštenja*, XVI, 1984, 7-28.

Kandić και Milošević, *Monastery Sopoćani*: O. Kandić και D. Milošević, *Monastery Sopoćani*, Belgrade 1986.

Kandić, "Spoljna priprata u Sopoćanima": O. Kandić, "Prvobitni oblik spoljne priprate sa zvonikom u Sopoćanima", *Saopštenja* XX-XI, 1988-9, 43-64.

Karlin-Hayter, *Vita Eythymi Patriarchae*: P. Karlin-Hayter, *Vita Euthymi Patriarchae. Text, Translation, Introduction and Commentary*, C.P., Bibliothèque de Byzantion, 3, Bruxelles 1970.

Karwiese, *Die Marienkirche in Ephesos*: S. Karwiese, *Die Marienkirche in Ephesos: Erster vorläufiger Grabungsbericht, 1984-1986*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften 200, Wien 1989.

Khuri, *Jerash*: R. Khuri, *Jerash, A Frontier City of the Roman East*, London-New York 1984.

King, "Two Byzantine Churches": G. R. D. King, Geoffrey, "Two Byzantine Churches in Northern Jordan and Their Re-Use in the Islamic Period", *Damaszener Mitteilungen*, 1, 1983, 111-36.

Kirin, *The Rotunda of Serdica:* A. Kirin, *The Rotunda of St. George and Late-Antique Serdica: From Imperial Palace to Episcopal Complex*, Διδακτ. διατριβή, Princeton 2000.

Kissas, "Srpski spomenici u Solunu": S. Kissas, "Srpski spomenici u Solunu", *Zograf*, 11, 1980, 29-43.

Kitzinger, "Nikopolis": E. Kitzinger, "Studies on Late Antique and Early Byzantine Floor Mosaics: 1. Mosaics at Nikopolis", *DOP*, 6, 1951, 81-122, 36.

Kitzinger, *St. Mary's of the Admiral*: E. Kitzinger, *The Mosaics of St. Mary's of the Admiral in Palermo*, *DOS* 27, Washington D.C. 1990.

Klaus και Steinmüller, *Monemvasia*: W. R. Klaus και U. Steinmüller, *Monemvasia. Geschichte und Stadtbeschreibung*, (οδηγός), Athen 1988.

Kleinbauer, "San Lorenzo in Milan": E. W. Kleinbauer, "Toward a Dating of San Lorenzo in Milan: Masonry and Building Methods of Milanese Roman and Early Christian Architecture", *Arte Lombarda*, 13, αρ. 2, 1968, 1-22.

Kleinbauer, "Christian Architecture in Armenia": E.W. Kleinbauer, "Zvart'nots and the Origins of Christian Architecture in Armenia", *ArtB*, 54, αρ. 3, 1972, 245-62.

Kleinbauer, "Aisled Tetraconch Churches": E.W. Kleinbauer, "The Origin and Functions of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotamia", *DOP*, 27, 1973, 89-114.

Kleinbauer, "Aedita in turribus": E.W. Kleinbauer, "Aedita in turribus: The Superstructure of the Early Christian Church of S. Lorenzo at Milan". *Essays in Honour of Summer McKnight*, επιμ. P.Z. Blumm, *Gesta*, 15, αρ. 1 και 2, 1976, 1-9.

Kleinbauer, "Acheiropoietos at Thessaloniki": E.W. Kleinbauer, "Remarks on the Building History of the Acheiropoietos Church in Thessaloniki", *Actes du Xe CIACh*, Thessalonique 1980, στο *Ελληνικά*, 26, τ. 2, Vatican City 1984, 241-57.

Kleinbauer, "Double-Shell Tetraconch": E.W. Kleinbauer, "The Double-Shell Tetraconch Building at Perge in Pamphylia and the Origin of the Architectural Genus", *Studies of Art and Archaeology in Honour of Ernst Kitzinger on His Seventy-Fifth Birthday, DOP*, 41, 1987, 277-94.

Kleinbauer, *Early Christian and Byzantine Architecture*: E. W. Kleinbauer, *Early Christian and Byzantine Architecture, an Annotated Bibliography and Historiography*, Boston 1992.

Koch, *Albanien*: G. Koch, *Albanien, Kulturdenkmaeler eines unbekannten Landes aus 2200 Jahren*, Marburg 1985.

Koch, "Kirche in Labova e Krygit": G. Koch, "Disa mendime per kishen e Laboves se Kryqit", (μετάφρ. στα γερμανικά: Einige Bemerkungen zur Kirche in Labova e Krygit), *Monumenter*, 1/1987(33), 1-62.

Koch, *Albanien. Kunst und Kultur*: G. Koch, *Albanien. Kunst und Kultur im Land der Skipetaren*, Köln 1989.

Koco, "Klimentov manastir": D. Koco, "Klimentov manastir 'Sv. Pantelejmon' raskopkata pri Imaret vo Ochrid", *Godišen Zbornik na Filosofski fakultet Skopje*, I, 1948, 129-182.

Koco, "Églises médievales en Macédoine": D. Koco, "Quelques données sur les églises médievales en Macédoine", *Glasnik*, 18, Skopje 1954, 21-22.

Koco, "Trikonhalnite crkvi": D. Koco, "Trikonhalnite crkvi vo klimentovoto vreme", *Slovenska Pismenost*, Ohrid Narodni Muzej, 1966, 91-98.

Koco και Miljković-Pepek, "Basilique au village Manastir": D. Koco και P. Miljković-Pepek, "La basilique au village Manastir dans la région Moriovo", *Actes du IXe CIGB*, Istanbul 1957, XXIII, 1, 138-40.

Koco και Miljković-Pepek, *Manastir*: D. Koco και P. Miljković-Pepek, *Manastir*, Skopje 1958.

Koco και Miljković-Pepek, "Rezultati": D. Koco και P. Miljković-Pepek, "Rezultati od arheološkite iskopuvanja no 1973 g. vo crkvata 'Sv. 15 Tiveriopolski Ma-čenici'-Strumica, Arheološki Muzej na Makedonija", *Zbornik*, VIII-IX, 1978, 93-96.

Koco και Miljković-Pepek, "St. Forty at Banjsko": D. Koco και P. Miljković-Pepek, "The Newly Discovered Church at the Locality St. Forty at the Village of Banjsko, near Strumica", *ZT*, 1989, 69-100.

Koethe, "Das Konstantinenmausoleum": H. Koethe, "Das Konstantinenmausoleum und vervandte Denkmäler", *JDAI*, 48, 1933, 185-203.

Kondić και Popović, *Caričin Grad*: V. Kondić και V. Popović, *Caričin Grad. Utvrdjeno naselje u vizantijskom Iliriku*, Beograd 1977.

Komech, "Eglises à cinq nefs", A. Komech, "Les églises à cinq nefs dans l'architecture byzantine et russe du XIme siècle, *Pre-Actes du XXe CIÉB*, Paris 2001, σ. 335.

Kondakov, *Makedonija*: N. P. Kondakov, *Makedonija, Arkheologicheskoe puteshestvie*, Petroupolis 1909.

Korać, "Basiliques de Macedoine et de Serbie": V. Korać, "Sur les basiliques médiévales de Macédoine et de Serbie", *Actes du XIIe CIEB*, Ochride 1961, Belgrade 1964, vol. 3, 173-86.

Korać, "Architecture au XIIIe siècle": V. Korać, "L'architecture byzantine au XIIIe siècle", *L'Art Byzantin du XIIIe siècle*, Beograd 1967, 11-22.

Korać, "Gračanica": V. Korać, "Gračanica", *Zbornik Svetozara Radojčica* , Beograd 1969, 147-152.

Korać, "Les églises à nef unique": V. Korać, "Les églises à nef unique avec une coupole dans l'architecture byzantine des XI et XII siècles", *Zograf*, 8, 1977, 10-14.

Korać, "Sveti Sava": V. Korać, "Sveti Sava i program raškog hrama", *Sava Nemanjić – Saint Sava. Histoire et tradition*, επιμ. V. Djurić, Beograd 1977, 231-244.

Korać, Vizantijska arhitektura u XIII veku: V. Korać, Vizantijska arhitektura u XIII veku, *Izmedju Vizantije i zapada. Odabrane studije o arhitekturi*, Beograd 1987, 86-98.

Korać, "Arhitektura u Duklji i Zeti": V. Korać, "Arhitektura ranog srednjeg veka y Duklji i Zeti. Program prostora i poreklo oblika", *Izmedju Vizantije i zapada. Odabrane Studije o Arhitekturi*, Beograd 1987, 21-32.

Korać, "L'architecture de Dečani": V. Korać, "L'architecture de Dečani, tradition et innovation", *Dečani vizantijska umetnost sredinom XIV veka*, Beograd 1989, 149-157.

Korać, "Sv. Donat u Zadru": V. Korać, "Ravensko poreklo Sv. Donata (Sv. Trojice) u Zadru", *Zograf*, 21, 1990, 9-17.

Korać και Šuput, *Arhitektura*: V. Korać και M. Šuput, *Arhitektura vizantijskog sveta*, Beograd 1998.

Korać, *Martinići*: V. Korać, Martinići. *Ostaci ranosrednjovekovnog grada*, Beograd 2001.

Kovačević, *Crkve u Zeti*: M. Kovačević, *Dve srednjovekovne crkve u Zeti, Starinar*, XXI, 326.

Krautheimer, "Santo Stefano Rotondo": R. Krautheimer, "Santo Stefano Rotondo a Roma e la chiesa del Santo Sepolcro à Gerusalemme", *RAC*, 12, 1935, 51-102.

Krautheimer, *Architecture*: R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1965 και αναθεωρημένη έκδ. από R. Krautheimer και S. Ćurčić 1986[4].

Krautheimer, "Mensa-Coemeterium-Martyrium": R. Krautheimer, "Mensa-Coemeterium-Martyrium", *CahArch*, 11, 1960, 15-40 και επανέκδ. στο *Studies in Early Christian Medieval and Renaissance Art*, New York-London 1969, 35-58.

Krautheimer, "Church of the Apostles in Constantinople": R. Krautheimer, "On Constantine's Church of the Apostles in Constantinople", *Studies in Early Christian Medieval and Renaissance Art*, New York-London 1969.

Krautheimer, "Church Planning": R. Krautheimer, "Success and Failure in Late Antique Church Planning", *Age of Spirituality: A Symposium*, επιμ. K. Weitzman, New York 1980, 121-39.

Krautheimer, *Aufsätze*: R. Krautheimer, *Ausgewählte Aufsätze zur Europäischen Kunstgeschichte*, Köln 1988.

Krumbacher, "Ktetor": K. Krumbacher, "Ktetor, ein lexikographischer Versuch", *IF*, 25, 1909, 393-421.

Kuniholm και Striker, "Dendrochronological Investigations": P. I. Kuniholm και C. L. Striker, "Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighboring Regions", 1977-1982, *JFA*, 10, 1983, 411-20.

Kuniholm και Striker, "Dendrochronological Investigations II": P. I. Kuniholm και C. L. Striker, "Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighboring Regions, 1983- 1986", *JA* 14/4, 1987, 385-398.

Kuniholm και Striker, "Dendrochronology": P.I. Kuniholm και C.L. Striker, "Dendrochronology and the Architectural history of the church of the Holy Apostles In Thessaloniki", *Architektura*, 20, αρ. 1, 1990, 1-26.

Lampakis, *Mémoires*: A. Lampakis, *Mémoires sur les antiquités chrétiennes de la Grèce*, Athènes 1902.

Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*: G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, 1982[2].

Lange, "Theorien zur Entstehung": D. Lange, "Theorien zur Entstehung der byzantinischen Kreuzkuppelkirche", *Architektura*, 1986, 93-113.

Lankoronski, e.a., *Städte*: K. Lankoronski, G. Niemann και E. Petersen, *Städte Pamphiliens & Pisidiens*, Prague-Vienna 1890-1892.

Lavas, "Kathisma": G. Lavas, "The Kathisma of the Holy Virgin: A Major New Shrine", *Δελτίον-Newsletter του ΕΚΒΜΜ*, 2-2001, 60-103.

Lassus, *Sanctuaires*: J. Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie: Essai sur la genèse, la forme et l'usage liturgique des édifices du culte chrétien en Syrie du IIIe siècle à la conquête musulmane*, Institut Français d'Archéologie de Beyrouth, Bibliothéque archéologique et historique, Paris 1947.

Lassus, "Églises d'Apamèe": J. Lassus, "Églises d'Apamèe", *BEO*, 25, 1972, 5-35.

Lazarev, *Murals and Mosaics*: V. Lazarev, *Old Russian Murals and Mosaics from the XIth to the XVIth Century*, London 1966.

Lazarev, "Byzanz": V. Lazarev, "Byzanz und die altrussische Kunst", *JÖB*, 21, 1972, 179-88.

Lemerle, *Philippes*: P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine: Recherches d'histoire et d'archéologie*, 2 τ., Paris 1945.

Ljubinković, "Sveta Sofia u Ohridu": R. Ljubinković, "Sveta Sofia u Ohridu", στο *Konzervatorski radovi na crkvi Sv. Sofije u Ohridu*, Beograd 1955, 9-18.

MacDonald, *Architecture*: W. L. MacDonald, *Early Christian and Byzantine Architecture. The Great Ages of World Architecture*, New York 1962.

Macridy, "Burials of the Palaiologi": T. Macridy, "The Monastery of Lips and the Burials of the Palaiologi", στο "The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul", *DOP*, 18, 1964, 253-278.

Macridy, Megaw, Mango and Hawkins, "Monastery of Lips": T. Macridy, A.H.S. Megaw, C. Mango and J.W. Hawkins, "The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul", *DOP*, 18, 1964, 253-314.

Magdalino, "Churches and Monasteries in Thessaloniki": P. Magdalino, "Some Additions and Corrections to the List of Byzantine Churches and Monasteries in Thessaloniki", *REB*, 35, 1977, 277-285.

Magdalino, "Nea Ekklesia of Basil I": P. Magdalino, "Observations on the Nea Ekklesia of Basil I", *JÖB*, 37, 1987, 51-64.

Mainstone, *Hagia Sophia*: R. Mainstone, *Hagia Sophia: Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, London 1988.

Mainstone, "Recent Studies of Justinians Hagia Sophia": R. Mainstone, "Recent Studies of the Design, Construction and Subsequent History of Justinian's Hagia Sophia", *AAM* , 11, Istanbul 1990, 39-50

Majeska, *Russian Travelers*: G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, DOS 19*, Washington D.C.1984

Majeska, "Russian Travelers on the Relics": G.P. Majeska, "St. Sofia in the Fourteenth and Fifteenth Centuries: The Russian Travelers on the Relics", *DOP* 27, 1973, 69-87.

Maksimović, *Grad*: Lj. Maksimović, *Grad u Vizantiji. Ogledi o društvu poznovizantijskog doba*, Beograd 2003.

Mamboury, "Fouilles à Istanbul": E. Mamboury, "Les fouilles byzantines à Istanbul", *Byzantion*, 11, 1936, 229-83.

Mango, "Bizye": C. Mango, "The Byzantine Church at Vize (Bizye) in Thrace and St. Mary the Younger", *ZRVI*, 11, 1968, 9-13.

Mango, "Elegmi": C. Mango, "The Monastery of St. Abercius at Kurşunlu (Elegmi) in Bythynia", *DOP*, 22, 1968, 169-76.

Mango, *Sources & Documents*: C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453, Sources & Documents in the History of Art Series*, Toronto-Buffalo-London 1993.

Mango, "Panagia Kamariotissa": C. Mango, "A Note on Panagia Kamariotissa and Some Imperial Fondations of the Tenth and Eleventh Centuries at Constantinople", *DOP*, 27, 1973, 128-32.

Mango, *Distorting Mirror*: C. Mango, *Byzantine Literature as a Distorting Mirror*, Oxford 1975.

Mango, *Architecture*: C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1975.

Mango, *Byzantium*: C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, New York 1980.

Mango, "Constantine's Mausoleum": C. Mango, "Constantine's Mausoleum and the Translation of Relics", *BZ*, 83, 1, 1990, 52-62.

Mango, "The Work of M.I. Nomidis": C. Mango, "The Work of M.I. Nomidis in the Vefa Kilise Camii, Istanbul (1937-38)", *Studies on Constantinople*, publ. Variorum 1993, 421-429.

Mango και Hawkins, "Field Work": C. Mango και E. Hawkins, "Report on Field Work in Istanbul and Cyprus", 1962-63, *DOP*, 18, 1964, 319-323, 328-329.

Mango και Ševčenko, "Some Churches and Monasteries": C. Mango και I. Ševčenko, "Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara", *DOP* 27, 1973, 235-279.

Mano Zisi, "Stara Pavlica": G. Mano Zisi, "Stara Pavlica", *Starinar*, VIII-IX, 1933-34, 206-210.

Mansel, "Zur lage des Hannibalgrabes": A.M. Mansel, "Zur lage des Hannibalgrabes", *AA*, 2, 1972, 257-275.

Marasović, *Diokletian-Palast*: T. Marasović, *Der Diokletian-Palast*, Beograd, 1982.

Marjanović-Dušanić, *Vladarske insignije*: S. Marjanović-Dušanić, *Vladarske insignije i državna simbolika u Srbiji od XIII do XV veka*, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade 1994.

Marković-Kandić, "Kule-zvonici": O. Marković-Kandić, "Kule-zvonici uz srpske crkve XII-XIV veka", *Zbornik za likovne umetnosti*, 14, 1978, 3-75.

Martinović, "Prolegomena": J. Martinović, "Prolegomena za problem prvobitne crkve Svetog Tripuna u Kotoru", *Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30, Split 1990, 5-29.

Mateos, *Typicon*: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église: Ms Sainte-Croix no 40, Xe siècle, OCA*, τόμ. 2, 1962-3, 165-66.

Mateos, *La célébration*: J. Mateos, *La célébration de la parole dans la liturgie Byzantine. Étude Historique OCA*, 191, Rome 1971, 76-79.

Mathews, *Early Churches*: T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, University Park and London 1971.

Mathews, "Panagia Kamariotissa": T.F. Mathews, "Observations on the Church of Panagia Kamariotissa on Heybeliada (Chalke)", Istanbul, *DOP*, 27, 1973, 115-27.

Mathews, "Private Liturgy": T.F. Mathews, "Private Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Re-appraisal", *CahArch*, 30, 1982, 125-138.

Mathews and Hawkins, "Atik Mustafa Pasa Camii": T.F. Matthews and E.J.W. Hawkins, "Notes on the Atik Mustafa Pasa Camii in Istanbul and Its Frescoes", *DOP*, 39, 1985, 123-134.

Mavrodinov, *Ednokorabnata i krŭstovidnata tsŭrkva*: N. Mavrodinov, *Ednokorabnata i krŭstovidnata tsŭrkva po bŭlgarskite zemi do kraja na XIV v.*, Sofia 1931.

Mavrodinov, "Vănšnata ukrasa": N. Mavrodinov, "Vănšnata ukrasa na starobŭlgarskite cŭrkvi", *IBAI*, 8, 1934, 262-300.

Mavrodinov, "Église cruciforme": N. Mavrodinov, "L'apparition et l'evolution de l'église cruciforme dans l'architecture byzantine", *Actes V CIÉB*, Studi Byzantini et Neoellenici, τ. II, Rome 1940, 243-252.

Mavrodinov, *Starobŭlgarskoto iskustvo*: N. Mavrodinov, *Starobŭlgarskoto iskustvo*, Sofia 1959.

Meester, "Les typiques": P. de Meester, "Les typiques de fondation", *Studi Byzantini e neoellenici*, 6, 1940, Actes CIÉB V, II, Roma 20-26/9/1936, 489-508.

Megaw, "The Chronology": A.H.S. Megaw, "The Chronology of some Middle-Byzantine Churches", *BSA*, 32, 1931-32, 90-130.
Megaw, "Vaulted Basilicas in Cyprus": A.H.S. "Megaw, Three Vaulted Basilicas in Cyprus", *JHS*, 66, 1948, 48-56.
Megaw, "Notes": A.H.S. Megaw, "Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul", *DOP*, 17, 1963, 333-71.
Megaw, "Theotokos Church of Constantine Lips": A.H.S. Megaw, "The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips", *DOP*, 18, 1964, 279-298.
Megaw, "Byzantine Reticulate Revetments": A.H.S. Megaw, "Byzantine Reticulate Revetments", *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ορλάνδον*, Γ', Αθήναι 1966, 10-22.
Megaw, "Architecture and Decoration on Cyprus": A.H.S. Megaw, "Byzantine Architecture and Decoration on Cyprus: Metropolitan or Provincial", *DOP*, 28, 1974, 57-88.
Meksi, "Manastirit të Apollonisë": A. Meksi, "Arkitektura dhe datimi i kishës së manastirit të Apollonisë", *Monumentet*, 1, 1971, 103-117.
Meksi, "Églises de Berat": A. Meksi, "Les trois églises byzantines de Berat", *Monumentet*, 4, 1972, 52-102.
Meksi, "Mesopotame": A. Meksi, "Arkitektura e kishës së Mesopotamit (L'architecture de l'église de Mesopotame)", *Monumentet*, 3, 1972, 47-94.
Meksi, "Arkitektura dhe restaurimi": A. Meksi, "Arkitektura dhe restaurimi i kishës", *Monumentet*, 5/6, 1973, 19-42.
Meksi, "Dy kisha": A. Meksi, "Dy kisha bizantine në rreth të Gjirokastrës (Deux églises byzantines du district de Gjirokastra)", *Monumentet*, 9, 1975, 77-105.
Meksi, "Mesopotame II": A. Meksi, "Nouvelles donnèes sur l église de Mesopotame", *Monumentet*, 10, 1975, 151-159.
Meksi, "Dy bazilika mesjetare": A. Meksi, "Dy bazilika mesjetare te panjohura", *Monumentet*, 13, 1977, 71-84.
Meksi, "Bazilika e madhe": A. Meksi, "Bazilika e madhe dhe baptisteri i Butrintit", *Monumentet*, 25, 1, 1983, 47-76.
Mepisashvili και Tsintsadze, *The Arts of Ancient Georgia*: R. Mepisashvili, V. Tsintsadze, *The Arts of Ancient Georgia*, Leipzig 1977.
Michaelis, *Der Parthenon*: A. Michaelis, *Der Parthenon*, Leipzig 1870.
Miiâtev, *Krŭglata tsŭrkva v Preslav*: K. Miiâtev, *Krŭglata tsŭrkva v Preslav*, Sofia 1932.
Miiâtev, *Arhitekturata*: K. Miiâtev, *Arhitekturata v srednovekovna Bŭlgarija*, Sofia 1965.
Mijović και Kovačević, *Crna Gora*: P. Mijović και M. Kovačević, *Gradovi i utvrdjenja u Crnoj Gori*, Beograd 1975.
Miklosich και Müller, *Acta et Diplomata*: F. Miklosich και J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, 4 τόμ., Vindobonnae 1860-1890, 1932-1933.
Mikhailov, "Belezhki za Klimentovata tsŭrkva": S. Mikhailov, "Belezhki za Klimentovata tsŭrkva Sv. Panteleimon vo Okhrid i neiniia ktitorski nadpis", *Arkh* 17, no 3, 1975, 11-22.
Milanova, "Sv. Nikola b Melnik": O. Milanova, "Pogrebene v crkvata 'Sv. Nikola' v Melnik", *Arheologia*, kn. 1-2, 1998, 65-67.
Milјković-Pepek, "Freske Sv. Nikole Bolničkog": P. Miljković-Pepek, "O datiranju fresaka ohridske crkve Sv. Nikole Bolničkog", *Zbornik Svetozara Radojčića*, επιμ. V. Djurić, Belgrade 1969, 197-201.
Miljković-Pepek, "Sv. Spas vo selo Kučevište": P. Miljković-Pepek, "Crkvata Sv. Spas vo selo Kučevište - Skopsko", *Spomenici na srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija*, I, Skopje, 1975, 417-421.
Miljković-Pepek, *Vodoča*: P. Miljković-Pepek, *Vodoča*, Skopje 1975.
Miljković-Pepek, *Veljusa*: P. Miljković-Pepek, *Veljusa*, Skopje 1981.
Miljković-Pepek, "L' architecture chrétienne": P. Miljković-Pepek, "L' architecture chrétienne chez les Slaves macédoniens à partir d'avant la moitié du IXe siècle jusqu'à la fin du XIIe siècle", *Actes du 17th CIGB, Major papers*, Washington D.C. 1986, 483-505.
Millet, *Daphni*: G. Millet, *Le monastère de Daphni*, Paris 1899,
Millet, *Mistra*: G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910.
Millet, *L'École*: G. Millet, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916.
Millet, *L'ancien art serbe*: G. Millet, *L'ancien art serbe: Les églises*, Paris 1919.
Millet, ed., *L'art byzantin chez les Slaves*: G. Millet, ed., *L'art byzantin chez les Slaves*, τόμ. 2, Paris 1930.
Milošević και Djurić, "Crkva Sv. Prokopija": G. Milošević και S. Djurić, "Crkva Sv. Prokopija u Prokuplju-rezultati istraživačkih radova u 1987", *Starinar*, XXXVIII, 1987, 83-109.
Milošević, "Theorija Arhitekture", P. Milošević, "Theorija Architekture u vizantijskom ranom srednjem veku", *Phlogiston*, 12, 43-107.
Mindrinos και Matthaeos, *Episkopi auf Santorini*: Mindrinos και E. Matthaeos, *Die Kirche von Episkopi auf Santorini*, Αθήνα 1988.
Mnats'akanian, *Zvartnots*: S. Mnats'akanian (Khachaturovich), *Zvartnots: Pamiatnik armianskogo zodchestva 6-7 vv.* (Zwart'noc': Monument of Armenian Architecture of the VI-VIIth Century), Moscow, 1971.
Monneret de Villard, *Sohâg*: U. Monneret de Villard, *Les couvents prés de Sohâg (Deyr-el-Abiad et Deyr-el-Ahmar)*, Commitê de conservation des monuments de l'art arab, Milan 1925-6.
Moran, "The Musical 'Gestaltung'": N. Moran, "The Musical 'Gestaltung' of the Great Entrance Ceremony in the 12th Century in Accordance with the Rite of Hagia Sophia", *JÖB*, 28, 1979, 167-93.
Moran, "Skevophylakion": N. Moran, "The Skevophylakion of the Hagia Sophia", *CahArch*, 34, 1986, 29-32.
Moravcsik, *De Administrando Imperio*: G. Moravcik (επιμ.), *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, μτφ. του R.J.H. Jenkins, DOS, Washington D.C. 1967.
Morganstern, *Dereağzi*: J. Morganstern, *The Byzantine Church at Dereağzi and Its Decoration*, IstMitt, Beiheft 29, Tübingen 1983.
Müller-Wiener, *Bildlexikon*: W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977.
Mullett και Kirby, *Work and Worship*: επιμ. M. Mullet και A. Kirby, *Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200*, Belfast 1997.
Myers, "Slavonic Witnesses": G. Myers, "Slavonic Witnesses to Evergetine Liturgy and Music: the Order of the Washing of Feet on Great and Holy Thursday", *Work and Worship at the Theotokos Evergetis*, επιμ. M. Mullet-A. Kirby, Belfast 1997, 367-385.
Mylonas, "Prôtaton": P. M. Mylonas, "Les étapes successives de construction du Prôtaton au Mont-Athos", *CahArch*, 28, 1979, 143-160.
Mylonas, "Grande Lavra": P. M. Mylonas, "Le plan initial du catholicon de la Grande Lavra au Mont Athos et la genèse de type du catholicon athonite", *CahArch*, 32, 1984, 89-112.
Mylonas, "Gavits et litae": P. M. Mylonas, "Gavits arméniens et litae byzantines. Observations nouvelles sur le complexe de Saint-Luc en Phocide", *CahArch*, 38, 1990, 99-122.
Nenadović, *Bogorodica Ljeviška*: S. Nenadović, *Bogorodica Ljeviška. Njen postanak i njeno mesto u arhitekturi Milutinovog vremena*, Beograd 1963.
Nenadović, *Arhitektura*: S. Nenadović, *Arhitektura u Jugoslaviji od IX-XVIII veka*, Beograd 1980.
Nenadović, *Manastir Hilandar*: S. Nenadović, *Manastir Hilandar*, Beograd 1998.
Neri, *Santo Sepolcro*: D. Neri, *Il Santo Sepolcro riprodotto in occidente*, Jerusalem 1971.
Nešković, *Djurdjevi Stupovi*: J. Nešković, *Djurdjevi Stupovi u Starom Rasu*, Kraljevo 1984
Nešković και Nikolić, *Petrova crkva*: J. Nešković και R. Nikolić, *Petrova crkva kod Novog Pazara*, Beograd 1987.
Nicholl, "Narthex": G. Nicholl, "A Contribution to the Archaeological Interpretation of Typica: the Case of the Narthex", *Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200*, επιμ. M. Mullet και A. Kirby, Belfast 1997, 285-308.
Nicol, *Church and Society*: D. Nicol, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge 1979.
Nikolova, *Veliko Turnovo*: A. Nikolova, *Istoriia na Veliko Turnovo*, I, Sofia 1986.
Novaković, *Zakonski spomenici*: S. Novaković, *Zakonski Spomenici srpskih država srednjega veka*, Beograd 1912.
Oates, "Kariye. A Summary Report": D. Oates, "A Summary Report on the Excavations of the Byzantine Institut in the Kariye Camii: 1957-1958", *DOP*, 14, 1960, 224-231.
Ohnesorg, "Vierstutzenkirchen auf Naxos": A. Ohnesorg, Byzantinische Vierstutzenkirchen auf Naxos", *Koldeweg-Geselschaft Bericht über die 39, Tagung für Ausgrabungswissenschaft und Bauforschung*, 15-19 May 1996, Leiden 1996.
Oikonomides, "Monastères et les moines": N. Oikonomides, "Monastères et les moines lors de la conquête ottomane", *SüdostF*, 35, 1976, 1-10.
Orlandos, "Drenovo": A. Orlandos, "Zur Kirche von Drenovo", *BNJ*, 17, 1944, 207-209.
Orlandos, *Omorphe Ekklesia*: A. Orlandos, *Die Omorphe Ekklesia*, Athen 1965.
Orlandos, "Spätbyzantinischer Hallenkirchen-Typus": A. Orlandos, "Ein Spätbyzantinischer Hallenkirchen-Typus Nordgriechenlands", *JÖB*, 21, 1972, 219-222.
Ötüken e.a., *Türkiye de Vakıf*: Y. Ötüken, A. Durukan, H. Acun και S. Pekat, *Türkiye de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, IV, Vakıflar Genel Müdürlügü Yayinlari-Ankara 1986
Ousterhout, *Kariye 82*: R. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Ph.D., DOS 25, Washinghton 1982.
Ousterhout, "Enez": R. Ousterhout, "The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelfth Century Architecture", *JÖB*, 35, 1985, 261-80.
Ousterhout, *Kariye*: R. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, DOS, 25, Washinghton D.C. 1987.
Ousterhout, "Rebuilding the Temple": R. Ousterhout, "Rebuilding the Temple: Constantine Monomachus and the Holy Sepulchre", *JSAH*, 48, 1989, 66-78.
Ousterhout, "Architectural Response": R. Ousterhout, "Locta Sancta and the Architectural Response to the Pilgrimage", *The Blessings of Pilgrimage*, Urbana and Chicago, 1990, 108-124.
Ousterhout, "Christos ho Pantepoptes": R. Ousterhout, "Some Notes on the Construction of Christos ho Pantepoptes (Eski Imaret Camii) in Istanbul", *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', ΙΣΤ', 1991-92, 47-56.
Ousterhout, "Building Medieval Constantinople": R. Ousterhout, "Building Medieval Constantinople", *Proceedings of the PMR Conference*, Augustinian Historical Institute, Villanova University, τ. 19/20, 1994-1996, 35-67.
Ousterhout, "Collaboration and Innovation": R. "Ousterhout, Collaboration and Innovation in the Arts of Byzantine Constantinople", *BMGS*, 21, 1997, 93-112.
Ousterhout, *Masterbuilders of Byzantium*: R. Ousterhout, *Masterbuilders of Byzantium*, Princeton 2000.
Painter, *Churches*: επιμ. K. Painter, *Churches Built in Ancient Times. Recent Studies in Christian Archaeology*, 1994.
Pallas, *Les monuments paléochrétiens*: D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Vaticano/Roma 1977.
Pallas, "Epiros": D. Pallas, "Epiros", *RLBK*, II, 1971, 207-212.
Pallas, "Ciborium de St. Demetrios": D.I. Pallas, "Le ciborium hexagonal de St. Demetrios de Thessalonique", *Zograf*, 10, 1979, 44-58.
Pallas, "Korinth": D. Pallas, "Korinth" *RLBK*, IV, 1982, 746-811.
Pallas, "Baptisterien und Kirchengebäude": D. Pallas, "Die Baptisterien und das Kirchengebäude im altchristli-

chen Griechenland", *Festschrift für K. Wessel*, München 1988, 215-230.

Pallas, *Les monuments paléochrétiens*, σ. 286-288.

Panić και Babić, *Bogorodica Ljeviška*: D. Panić και G. Babić, *Bogorodica Ljeviška*, Beograd 1975.

Papageorgiou, "The Narhex": A. Papageorghiou, "The Narthex of the Churches of the Middle Byzantine Period in Cyprus", *Hommage à Charles Delvoye*, επιμ. by L. Hadermann-Misguish και G. Raepsaet, Brussels 1982, 437-48.

Papageorgiou, "Architecture paléochretienne": A. Papageorghiou, "Architecture paléochretienne de Chypre", *CorsiRav*, XXXII, 1985, 299-324.

Papalexandrou, *Virgin of Skripou*: A. Papalexandrou, *The Church of the Virgin of Skripou. Architecture, Sculpture and Inscriptions in Ninth-Century Byzantium*, Διδακτ. διατριβή, Princeton University, Princeton, 1998.

Papazotos, "Profitis Eliias": T. Papazotos, "The Identification of the Church of Profitis Eliias in Thessaloniki", *DOP*, 45, 1991, 121-132.

Pejić, "Architektonska plastika": S. Pejić, "Arhitektonska plastika Bogorodičine crkve u Drenovu", *Starinar*, XXXVI, 1985, 161-171.

Pelekanides, "Philippi": S. Pelekanides, "Excavations in Philippi", *BSt* 8, 1967, 123-126.

Pelekanides, "Kultprobleme": S. Pelekanides, "Kultprobleme im Apostel-Paulus-Oktogon von Philippi im Zusammenhang mit einem älteren Heroencult", *Actes CIACh* Roma 1975, Vatican City 1978, τ. 2, 393-397.

Peschlow, "Koimesis Kirche in Iznik": U. Peschlow, "Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstatung der Koimesis Kirche in Iznik", *IstMitt*, 22/1972, 145-187.

Peschlow, "Hl. Nikolaos in Myra": U. Peschlow, "Die Kirche des Hl. Nikolaos in Myra", *Antike Welt*, 3, 1975, 15-28.

Peschlow, "Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra": U. Peschlow, "Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra", *IV. Byzantinische Studien*, Sonderdruck *Myra. Eine lykische Metropole*, επιμ. J. Borchhardt, Berlin 1975, 303-359.

Peschlow, *Irenen Kirche*: U. Peschlow, *Die Irenen Kirche in Istanbul, Untersuchungen zur Architektur*, IstMitt-Beiheft 18, Tübingen 1977.

Petit, "Typicon de la Kosmosoteira": L. Petit, "Typicon du monastère de la Kosmosoteira près d'Aenos (1152)", *IRAIK*, XIII, Sofia 1908.

Petković, *Pregled*: V. Petković, *Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskog naroda*, Beograd 1950.

Petković, Bošković, *Manastir Dečani*: V. Petković, Dj. Bošković, *Manastir Dečani*, τόμ. 2, Beograd 1941.

Petrov, "Dekorativna plastika": K. Petrov, "Dekorativna plastika na spomenicite od XIV. vek vo Makedonia", *Godišen zbornik na Filosofski fakultet na Univerzitet Skopje*, 15, Skopje 1963, 199-286.

Pitra, *Analecta Sacra*: J. B. Pitra, *Analecta Sacra et Classica*, τόμ. VI, Paris 1891.

Popadić, *Bosna i Herzegovina*: *Kulturna istorija Bosne i Herzegovine*, επιμ. M. Popadić, Sarajevo 1984[2].

Popov, "'Noviat grad'": A. Popov, "'Noviat grad' v srednovekovnata stolica Turnovo", *Vekove*, 7, τ. 2, 1978, 4-15.

Popović D., *Vladarski grob*: D. Popović, *Srpski vladarski grob u srednjem veku*, Beograd 1992.

Popović, *Krst u krugu*: S. Popović, *Krst u krugu. Arhitektura manastira u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1994.

Popović, "Are Typika Sources": S. Popović, "Are Typika Sources for Architecture? The Case of the Monasteries of the Theotokos Evergetis, Chilandari and Studenica", *Work and Worship at the Theotolos Evergetis 1050-1200*, επιμ. M. Mullett και A. Kirby, Belfast 1997, 266-284.

Popović, "La signification": V. Popović, "La signification historique de l'architecture réligieuse de Tsaritschin Grad", *CorsiRav* XXVI, Ravenna 1979, 249-311.

Rachenov, "Aboba Pliska": A. Rachenov, "Crkvata v Aboba Pliska", *SBIAD* XXIV, 1924, 190-194.

Rachenov, *Mesemvria*: A. Rachenov, *Églises de Mesemvria*, Sofia 1932.

Radojčić, *Mileševa*: S. Radojčić, *Mileševa*, Beograd 1963.

Rašević, *Spomenici*: S. Rašević, *Spomenici u staroj župi Onogošt*, Belgrade 1992.

Rappoport, *Old Russian Architecture*: P. A. Rappoport, *The Old Russian Architecture* (κείμενο στα ρωσικά), St. Petersburg 1993.

Rashenov, "Aboba-Pliska": A. Rashenov, "Crkvata v Aboba-Pliska", *SBIAD*, XXIV, 1924, 190-194.

Rashenov, "Bulgarska shkola": A. Rashenov, "Bulgarska shkola na vizantiskiia arkhitektura", *IBAI*, 6, 1930-31, 206-218.

Rashenov, *Églises de Mésembria*: A. Rashenov, *Églises de Mésembria*, Sofia 1932.

Rautman, *Holy Apostles*: M. Rautman, *The Church of the Holy Apostles in Thessaloniki: A Study in Early Palaeologan Architecture*, Διδακτ. διατριβή, Indiana University, Bloomington 1984.

Rautman, "Metropolitan Succession": M. Rautman, "Notes on the Metropolitan Succession of Thessaloniki, c. 1300", *REB*, 46, 1988, 147-159.

Rautman, "Patrons and Buildings": M. Rautman, "Patrons and Buildings in Late Byzantine Thessaloniki", *JÖB*, 39, 1989, 295-315.

Rautman, "Monastic Patronage": M. Rautman, "Aspects of Monastic Patronage in Palaeologan Macedonia", *Twilight of Byzantium*, επιμ. S. Ćurčić και D. Mouriki, 1991, 53-74.

Reekmans, "Siedlungsbildung": L. Reekmans, "Siedlungsbildung bei spät-antiken Wallfahrtsstätten", *Pietas. Festschrift für Bernhard Kötting, Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänz. τόμ. 8, Münster 1980, 325-355.

Restle, "Ephesos": M. Restle, "Ephesos", *RLBK*, 2, 1968, 180-192.

Restle, "Binbirkilisse": M. Restle, "Binbirkilisse", *RLBK*, 1, 1966, 690-719.

Ricci, "Palazzo o Monastero": Ricci, A. "Palazzo o Monastero, Islam o Occidente: Il complesso mediobizantino a Kücükyalı (Istanbul)", *III Congresso Nacionale di Archeologia Medievale*, επιμ. R. Fiorillo, P. Peduto, Salerno, 2-5 οττ. 2003, Firenze 2003, 515-519.

Richardson, *The Byzantine Element*: J. O. Richardson, *The Byzantine Element in the Architecture and Architectural Sculpture of Venice, 1063-1140*, Διδακτ. διατριβή, Princeton University 1988, κεφ. IV.

Richter, *Quellen*: S. J. Richter, *Quellen der byzantinischer Kunstgeschichte*, Wien 1897.

Ristić, "Crkva Sv. Dimitrija u Prilepu", V. Ristić, "Crkva Sv. Dimitrija u Prilepu", *Sinteza* 3-4, 171-226.

Rosental-Heginbottom, *Die Kirchen von Sobota*: R. Rosental-Heginbottom, *Die Kirchen von Sobota und die Dreiapsidenkirchen des Nahen Osten*, Wiesbaden 1982.

Ruggieri, *Byzantine Religious Architecture*: V. S. J. Ruggieri, *Byzantine Religious Architecture (582-867): Its History and Structural Elements*, OCA, Roma 1991.

Sanpaolesi, "SS. Sergio e Bacco": P. Sanpaolesi, "La chiesa dei SS. Sergio e Bacco a Constantinopoli", *Rivista dell'Instituto nazionale d'archeologia e storia dell'arte*, 19 (n.s. 10), 1961, 116-180.

Sarre και Herzfeld, *Archäologische Reise*: F. Sarre και E. Herzfeld, *Archäologische Reise in Euphrat und Tigris Gebiet*, Berlin 1911-20.

Sas-Zaloziecky, *Die Byzantinische Baukunst*: V. Sas-Zaloziecky, *Die Byzantinische Baukunst in den Balkanländern und ihre Differenzierung unter Abendländischen und islamischen Einwirkungen: Studien zur Kunstgeschichte der Balkanländern*, Südosteuropäische Arbeiten, München 1955.

Schäfer, *Gül Camii*: H. Schäfer, *Die Gül Camii in Istanbul*, Tübingen 1973.

Schellewald, *Sophienkirche*: B.M. Schellewald, *Die Architektur der Sophienkirche in Ochrid*, Διδακτ. διατριβή, Bonn 1986.

Schellewald, "Zur Typologie": B.M. Schellewald, "Zur Typologie, Entwicklung und Funktion von Oberräumen in Syrien, Armenien und Byzanz", *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 27-28, 1984-1985, 171-218.

Schellewald και Theis, "Makedonien": B. Schellewald και L. Theis, "Makedonien", *RLBK* V, 1995, στ. 982-1215.

Scheven-Christians, *Zoodochos Pege*: Ch. von Scheven-Christians, *Die Kirche der Zoodochos Pege bei Samari in Messenien*, Bonn (χ. χ.).

Shmit, *Die Koimesis-Kirche von Nikaia*: Th. Schmit, *Die Koimesis-Kirche von Nikaia: Das Bauwerk und die Mosaiken*, Berlin-Leipzig 1927.

Schneider, *Denkmäler von Iznik-Nicaea*: A. M. Schneider, *Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea, Istanbuler Forschungen, XVI*, Berlin 1943.

Scranton, *Corinth*: R. L. Scranton, *Medieval Architecture in the Central Area of Corinth*, Corinth XVI, The American School of Classical Studies of Athens, Princeton N.J. 1957.

Sedlmayr, *Spätantike Wandsysteme*: H. Sedlmayr, *Spätantike Wandsysteme*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, τεύχ. 7, München 1958.

Senay και Beauregard, "Parallèles palestiniens": P. Senay και M. Beauregard, "Parallèles palestiniens au monument circulaire de Cartage: Proportions et dimensions", *Cahiers des Études anciennes*, 13, *Cartage*, 5, Université du Quebec, Trois Rivieres 1981.

Ševčenko, "Palaeologan Renaissance": I. Ševčenko, "The Palaeologan Renaissance, *Renaissances before the Renaissance: Revivals of Late Antiquity and Middle Ages*", επιμ. W.T. Treadgold, Stanford 1984, 144-171.

Simić, "Griechisch-serbischen Beziehungen": P. Simić, "Die griechisch-serbischen liturgischen Beziehungen des 13. und 14. Jahrhunderts", *L'Art de Thessalonique et des pays Balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Belgrade 1987, 143-148.

Sinos, *Kosmosoteira*: St. Sinos, *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, Byzantinisches Archiv- heft 16, München 1985.

Sisson, "The Stoa of Hadrian": M. Sisson, "The Stoa of Hadrian" *PBSR*, XI, 1929, 50-72.

Smith, *Architectural Symbolism*: E. B. Smith, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton 1956.

Smith, *Dome*: E. B. Smith, *The Dome, A Study in the History of Ideas*, Princeton 1971.

Spieser, *Thessalonique*: J. M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IV au VI siécle, Contribution à l' étude d'une ville palaeochrétienne*, Paris 1984.

Spremo-Petrović, *Odnosi*: N. Spremo-Petrović, *Proporcijski odnosi u bazilikama ilirske prefekture*, Beograd 1971.

Stephan, *Die Mosaiken*: C. Stephan, *Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki*, Διδακτ. διατριβή, Manuskripte zur Kunstgesellschaft, Worms 1986.

Stettler, "Rekonstruktion von S. Constanza": M. Stettler, "Zur Rekonstruktion von S. Constanza", *RM* 58, 1943, 76-86.

Stikas, *Christianou*: E. Stikas, *L église byzantine de Christianou en Tryphylie (Péloponnèse) et les autres édifices de même type*, Travaux et mémoirs d'École française d'Athènes, no. 8, Paris 1951.

Stikas, "Une église": E. Stikas, "Une église des Paléologues aux environs de Castoria", *BZ*, 51, 1958, 100-112.

Stričević, "Ranovizantijska crkva kod Kuršumlije": Dj. Stričević, "Srednjovekovna restoracija ranovizantijske crkve kod Kuršumlije", *ZRVI*, 4 1956, 199-213.

Striker και Kuban, *Kalenderhane*: C. Striker και D. Kuban, *Kalenderhane in Istanbul. The Buildings*, Mainz 1998.

Strube, *Die westliche Eingangseite*: C. Strube, *Die westliche Eingangseite der Kirchen von Konstantinopel in Justinianischer Zeit*, Wiesbaden 1973.

Strube, "Rez. von Mathews, *Early Churches*": C. Strube, "Rezenzion von Th. Mathews, *The Early Churches in Konstantinopel*", *BZ*, 67, Heft 2, 1974, 408-413.

Struck, *Makedonische Fahrten*: A. Struck, *Makedonische Fahrten*, 1, *Chalkidiki*, Wien und Leipzig 1907.

Struck, *Mistra*: A. Struck, *Mistra*, Wien und Leipzig 1910.

Strzygowski, *Kleinasien*: J. Strzygowski, *Kleinasien. Ein Neuland der Geschichte*, Leipzig 1903.

Strzygowski, "Die Entstehung": J. Strzygowski, "Die Entstehung der Kreuzkuppelkirche", *Zeitschrift für Geschic-*

hte der Architektur, 7, 1914-1919, 51-57.
Strzygowski, "Domes and Quatrefoil Plans": J. Strzygowski, "Domes and Quatrefoil Plans: The Earliest Combination. A Recent Discovery by the British School in Jerusalem", *JRIBA*, 3rd ser., 43, 1936, 761-62.
Stylianou, *Painted Churches*: A. and J. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus: Treasures of Byzantine Art*, London 1985.
Subotić, "Sv. Nikola Bolnički": G. Subotić, "Vreme nastanka crkve Sv. Nikole Bolničkog, u Ohridu", *Zograf*, 3, 1969, 16-17.
Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena*: G. Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena u Ohridu*, Belgrade 1971.
Subotić and Kissas, "Nadgrobni natpis": G. Subotić and S. Kissas, "Nadgrobni natpis sestre despota Jovana Uglješe na Menikenskoj gori", *ZRVI 16*, 1975, 161-181.
Šuput, "Arhitektura pećke priprate": M. Šuput, "Arhitektura pećke priprate", *ZLU*, 13, 1977, 66-67.
Šuput, *Manastir Banjska*: M. Šuput, *Manastir Banjska*, Beograd 1989.
Tafrali, *Topographie de Thessalonique*: O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913.
Tafrali, *Thessalonique des origines*: O. Tafrali, *Thessalonique des origines du XIV siècle*, Paris 1919.
Taft, *The Great Entrance*: R. Taft, *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and Other Preanaphoral Rites of the Liturgy of Saint John Chrysostom*, *OCA*, 200, 1975.
Taft, *Beyond East and West*: R. S. J. Taft, *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding*, Washington DC 1984.
Taft, *Le rite*: R. S. J. Taft, *Le rite Byzantin. Bref historique*, Paris 1996.
Taft, "The Precommunion Elevation": R. Taft, "The Precommunion Elevation of the Byzantine Divine Liturgy", *OCP*, 62, 1996, 15-52.
Taft, "Women at Church": R. Taft, "Women at Church in Byzantium: Where, when and wy?", *DOP*, 52, 1998, 27-87.
Talbot, "Byzantine Family": A.M. Talbot, "The Byzantine Family and the Monastery", *DOP*, 44, 1990, 119-129.
Talbot Rice, *St. Sophia at Trebizond*: D. Talbot Rice (ed.), *The Church of St. Sophia at Trebizond*, Edinburgh 1968.
Tatić, *Tragom velike prošlosti*: Z. M. Tatić, *Tragom velike prošlosti: Svetogorska pisma i monografske studije stare srpske arhitekture*, Beograd 1929.
Testini, *Archaeologia Christiana*: P. Testini, *Archaeologia Christiana*, Bari 1980².
Teteriatnikov, "Upper-Story Chapels": N. Teteriatnikov, "Upper-Story Chapels near the Sanctuary in Churches of the Christian East", *DOP*, 42, 1988, 67-72.
Theis, *Paregoretissa*: L. Theis, *Die Architektur der Kirche der Panagia Paregoretissa in Arta, Epirus*, Διδακτ. διατριβή Amsterdam 1991.
Theis, "Zu Annexbauten": L. Theis, "Überlegungen zu Annexbauten in der Byzantinischen Architektur", *Festschrift für Horst Hallensleben zum 65 Geburtstag*, *SBK*, 1995, 59-64.
Theocharidou, "Acheiropoietos": K. Theoharidou, "Acheiropoietos Basilika, Thessaloniki: Early Byzantine Additions to the 5th Century and their Liturgical Function (Preliminary Report)", *Actes du 17th CIGB 1986, Abstracts of Short Papers*, Washington, D.C. 1986, 344-45.
Thomas, *Religious Foundations*: J. P. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, DOS 24, Washington 1987.
Todić, *Staro Nagoričino*: B. Todić, *Staro Nagoričino*, Beograd 1993.
Tolotti, "Le basiliche cimiteriali": F. Tolloti, "Le basiliche cimiteriali con deambulatorio del suburbio romano: Questione ancora aperta", *Römische Mitteilungen*, 89, αρ.1, 1982, 153-211.
Tomovski, "Neue Angaben": K. Tomovski, "Neue Angaben über die Erbaung der Kirche der Mutter Gottes - Bolnička", *Actes du XII CIÉB*, Belgrade 1964, 3, 389-391.
Treadgold, *A History*: W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, California Stanford 1997.
Tronzo, *Cultures of His Kingdom*: W. Tronzo, *The Cultures of His Kingdom. Roger II and the Cappella Palatina in Palermo*, Princeton 1997.
Tsafrir, "Pre-planning": Y. Tsafrir, "On the Pre-planning of Ancient Churches and Synagogues: A Test Case: The Northern Church at Rehovot in the Negev", *Erez-Israel*, 18, 1985, 392-98.
Tschilingirov, *Kunst in Bulgarien*: A. Tschilingirov, *Christliche Kunst in Bulgarien*, Berlin 1978.
Tschilingirov, *Die Kunst*: A. Tschilingirov, *Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien*, München 1979.
Tsitouridou, "Pantelejmon": A. Tsitouridou, "Zidno slikarstvo Svetog Pantelejmona u Solunu", *Zograf*, 6, 1975, 14-20.
Tsuji, *Ölüdeniz Area*: S. Tsuji (ed.) *The Survey of Early Byzantine Sites in Ölüdeniz Area (Lycia, Turkey). The First Preliminary Report*, Osaka University1995.
Ulbert, *Resafa-Sergiupolis*: T. Ulbert, *Die Basilika des Heiligen Kreuzes in Resafa-Sergiupolis*, Meinz 1986.
Ulbert, "Bischof und Kathedrale": T. Ulbert, "Bischof und Kathedrale: Archäologische Zeugnisse in Syrien", *Actes du IXe CIACh*, 21-28 Septembre 1986, Rome 1989, 429-457.
Underwood, *Kahriye Djamii*: P. Underwood, ed.,*The Kahriye Djamii*, IV, London 1975.
Utudjan, *Monuments arméniens*: E. Utudjan, *Les monuments arméniens du IVe au XVIIe siècle*, Paris 1967.
van Millingen, *Churches*: A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople. Their History and Architecture*, London 1912.
Vecchi, *Torcello*: M. Vecchi, *Torcello. Nuove Ricerche*, Venezia 1982.
Velenis, "Despotate": G. Velenis, "Thirteenth-Century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School", *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Beograd 1988, 279-285.
Venedikov και Petrov, "Sv. Georgi" *v Sofia*: Iv. Venedikov

και T. Petrov, 'Tsurkvata "Sv. Georgi" v Sofia-Serdika', *Serdica. Arkheologicheski materiali i prouchavania* επιμ. T. Gerasimov, τόμ. 1, Sofia 1964, 77-108.
Verzone, "Grandi martyria dell'Oriente": P. Verzone, "Grandi martyria dell'Oriente e problemi relativi alla loro struttura originaria", *Actes CIACh* Ravena 1962, Vatican City 1965, 611-640.
Vesić, "Prezbiterij Katedrale u Zadru": P. Vesić, "Presbiterij Katedrale u Zadru", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30,1990, 49-68.
Vincent και Abel, *Jerusalem nouvelle*: F. Vincent και M. Abel, *Jérusalem nouvelle, Jérusalem: Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*, 2 τόμ., Paris, 1926.
Vocotopoulos, "Concealed Course Technique": P.L. Vocotopoulos, "The Concealed Course Technique: Further Examples and a few Remarks", *JÖB*, 28, 1979, 247-260.
Vocotopoulos, "Constantinopolitan Architecture": P.L. Vocotopoulos, "The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period", *Akten des XVI Internationalen Byzantinistenkongresses*, I, 2, *JÖB*, 31/2, 1981, 551-573.
Vocotopoulos, "Thessaloniki 14th c.": P.L. Vocotopoulos, "Church Architecture in Thessaloniki in the 14th Century. Remarks on the Typology", *L'Art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, (Recueil des Rapports du IVe Colloque serbo-grec, Belgrade 1985), Belgrade 1987, 107-116.
Volbach και Lafontaine-Dosogne, *Byzanz und der christliche Osten*: W.F. Volbach και J. Lafontaine-Dosogne, *Byzanz und der christliche Osten*, Berlin 1968.
Vŭlov, "Veliko Tŭrnovo": V. Vŭlov, "Novite razkopki na tsurkvata Sv. chetirideset muchenitsi vuv Veliko Tŭrnovo", *Arkheologiia*, 16, no. 2(1974), 37-54.
Vulović, "Sveti Nikola kod Kuršumlije": B. Vulović, "Crkva Svetog Nikole kod Kuršumlije", *Zbornik Arhitektonskog fakulteta* 3, no.7, 1957, 3-22.
Vulović, *Ravanica*: B. Vulović, *Ravanica, njeno mesto i njena uloga u sakralnoj arhitekturi Pomoravlja Saopstenja*, 7, Beograd 1966.
Wace e.a., *Hermopolis Magna*: A.J.B. Wace, A.H.S. Megaw και T.C. Skeat, *Hermopolis Magna, Ashmunein: The Ptolemaic Sanctuary and the Basilica*, Alexandria, 1959.
Weitzmann, *Age of Spirituality*: *Age of Spirituality: A Symposium*, επιμ. K. Weitzmann, New York 1980.
Williams-Zervos, "Corinth 1987": Ch. K. Williams-Zervos, "Corinth 1987", *Hesperia* 57, 1988, 95-146.
Wilkinson, "Architectural Procedures": J. Wilkinson, "Architectural Procedures in Byzantine Palestine", *Levant* 13, 1981, 15-72.
Wilkinson, *Egeria's Travels*: J. Wilkinson (επιμ. και σχόλια), *Egeria's Travels*, Warminster 1999³.
Wirth, P. "Zur Lokalisierung des Stadtviertels Karbonaria zu Konstantinopel", *Byz.* 34, 1964, 21 κ.ε.
Wiseman, *Stobi II*: *Studies in the Antiquities of Stobi*, II, επιμ. J. Wiseman, Belgrade 1975.
Woronin, *Geschichte*: N. N. Woronin, *Geschichte der russischen Kunst*, 2 τόμ., Dresden 1957-1958.
Wulff, "Hosios Lukas": O. Wulff, "Das Katholikon von Hosios Lukas und verwandte byzantinischen Kirchenbauten", *Die Baukunst*, 2η σειρά 4, 1902, 1-24.
Wulff, *Die Koimesiskirche zu Nicäa*: O. Wulff, *Die Koimesiskirche zu Nicäa*, Strassburg 1903.
Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*: O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, II, *Die byzantinische Kunst von der Ersten Blüte bis zu ihrem Tusgang VII-XIII*, *Handbuch der Kunstwissenschaft*, Potsdam, Munchen 1924.
Wulzinger, *Baudenkmäler*: K. Wulzinger, *Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel*, Hannover 1925.
Xyngopoulos, *Saint-Apotres à Thessalonique*: A. Xyngopoulos, Les fresques de l' église des Saint-Apotres a Thessalonique, *Bibliothèque de l'Institut Hellenique des études byzantines et post-byzantines de Venise* - N.4, Venise 1971.
Zakythinos, *Morée*: D. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, τόμ. 2, Paris 1932.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΙΔΕΑ

Το περίστωο αποτέλεσε ένα από τα βασικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής στην υστεροβυζαντινή περιόδο. Ως αρχιτεκτονική λύση έγινε ιδιαίτερα δημοφιλές και επηρέασε σημαντικά τις αρχιτεκτονικές συνθέσεις των ναών με ποικίλους τρόπους, δίνοντας εξαιρετικά ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Μερικά από τα πιο σημαντικά μνημεία της όψιμης περιόδου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας εμφανίζουν τη λογική του περιστώου, δηλαδή της περιβάλλουσας στοάς ή του περιμετρικού χώρου ή χώρων γύρω από έναν πυρήνα. Ωστόσο, το θέμα αυτό δεν είναι από εκείνα που έτυχαν μιας συνολικής προσέγγισης και μελέτης. Η παρούσα εργασία είχε ως αφετηρία τη διαπίστωση της ανάγκης για μία πιο συστηματική ερευνητική προσέγγιση της αρχιτεκτονικής των ναών της υστεροβυζαντινής περιόδου, στην οποία ουσιαστικό ρόλο παίζει το περίστωο και ως κίνητρο την ανάγκη για εμβάθυνση της γνώσης γύρω από τους λόγους εφαρμογής του.

Το περίστωο είναι αποτέλεσμα δύο διαφορετικών διαδικασιών: είτε αυτής με την οποία εντάσσεται περιμετρικός χώρος γύρω από έναν πυρήνα σε μια συνολική αρχική σύλληψη του κτηρίου, είτε αυτής, με την οποία προστίθεται εκ των υστέρων ένας ή περισσότεροι περιμετρικοί χώροι σε υφιστάμενο κτήριο – και μάλιστα συχνά όχι σε μια και μοναδική φάση – μεταβάλλοντας έτσι τη συνολική αρχιτεκτονική του κτίσματος στο οποίο προστίθεται. Το περίστωο επηρεάζει ουσιαστικά, αλλά με διαφορετικό στην κάθε περίπτωση τρόπο, το χώρο του ναού. Στην πρώτη περίπτωση, το περίστωο έχει καθοριστική σημασία για το συνολικό εσωτερικό χώρο του ναού, αλλά και για την εξωτερική ογκομετρική του εικόνα. Στη δεύτερη περίπτωση, ο εσωτερικός χώρος του ναού είναι δεδομένος και το περίστωο ελάχιστα τον επηρεάζει, επιδρά όμως καθοριστικά στο γενικό σύνολο και στην εξωτερική μορφή του κτίσματος. Η κάθε μία από τις δύο περιπτώσεις έχει το δικό της φάσμα μορφολογικών και τυπολογικών ποικιλιών και αρχιτεκτονικών λύσεων, στις οποίες η λειτουργία, η δομή και το φως παίζουν σημαντικό ρόλο.

Η πορεία της εξέλιξης του περιστώου σχετίζεται με το ιστορικό, οικονομικό και πολιτιστικό πλαίσιο κάθε εποχής, στην οποία αυτό εμφανίζεται. Η ύπαρξή του, είτε ως ξένου πρόσθετου στοιχείου είτε ως πλήρως ενσωματωμένου-μέρους, παρατηρείται νωρίς στη ναοδομία. Η μορφή του δεν προκαθορίζεται απαραίτητα. Μπορεί να είναι όπως και η στοά: ανοικτή, υπαίθρια, κλειστή, ανοικτή ως προς ένα μέρος της, μπορεί να αγκαλιάζει όλον τον πυρήνα ή μόνο ένα μέρος του, να αναπτύσσεται σε ένα ή δύο επίπεδα (μονώροφη ή διώροφη) τρουλαία ή με κεκλιμένη στέγη. Σε κτίσματα με λατρευτικό χαρακτήρα, που σχεδιάζονταν σχεδόν πάντοτε περίοπτα, το περίστωο έπαιζε διαχρονικά σημαντικό ρόλο, τόσο σε σχέση με τον εσωτερικό χώρο, όσο και με το φυσικό ή ανθρωπογενή χώρο που περιέβαλλε το κτίσμα. Η θέση του κτίσματος στον περιβάλλοντα χώρο του (αστικό, μοναστικό, υπαίθριο κτλ.), καθώς και η λειτουργία του (καθεδρικός ναός, καθολικό μοναστηριού, ενοριακός ναός κ.ά.) επηρεάζουν τη μορφή και τη σύνδεσή του με το περιβάλλον του. Η στοά και γενικότερα ο χώρος γύρω από τον πυρήνα του θρησκευτικού κτίσματος παίρνει ιδιαίτερη σημασία για την αρχιτεκτονική δημιουργία, τόσο σε σχέση με τις ποιότητες του χώρου όσο και με την υλική και κοινωνική δομή που την περιβάλλει. Ακόμη και η θέα ή οι κλιματολογικές συνθήκες δεν είναι ευκαταφρόνητοι λόγοι εμφάνισης του περιστώου και παίζουν ίσως, μαζί με άλλες παραμέτρους, έναν επιπλέον ρόλο στη δημιουργία, την εξέλιξή και τη συνεχή επανεμφάνιση του ίδιου ή μερών του με διάφορες μορφές[1].

Η τυπολογική προσέγγιση που επιχειρείται

* Οι συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται στις υποσημειώσεις βρίσκονται μαζί με τη βιβλιογραφία.

1. Η περιμετρική στοά ή ο περιμετρικός χώρος έχει σημασία για την αρχιτεκτονική δημιουργία στις περιοχές γύρω από τη Μεσόγειο και ορισμένες φορές σχετίζεται με τις κλιματικές συνθήκες.

στην παρούσα μελέτη δε σημαίνει τη μονολιθική και αποκλειστική χρήση ορισμένων σταθερών σκέψης, την άκαμπτη οριοθέτησή της ή την αποκλειστική επιδίωξη εξαγωγής χρονολογικών συμπερασμάτων. Αντίθετα, τα τυπολογικά δεδομένα χρησιμοποιούνται εδώ ως εργαλείο για τη συστηματική κωδικοποίηση ενός σύνθετου υλικού με σκοπό την έρευνα και την κατανόησή του[2]. Βασική υπόθεση είναι ότι ο σχεδιασμός μιας κατασκευής σε κάτοψη αποτελεί ουσιαστικά διάγραμμα πολλών συνιστωσών της σκέψης και της αντίληψης, έτσι ώστε συμπυκνώνει πολλά στοιχεία της λειτουργίας του χώρου, των πραγματικών αναγκών και της προσδοκίας του δημιουργού καθώς και των τεχνικών δυνατοτήτων της εποχής. Ωστόσο, η συζήτηση και η παρουσίαση των μνημείων που περιλαμβάνονται στη μελέτη δε βασίζονται μόνο στις κατόψεις τους, αλλά λαμβάνουν υπ'όψιν την κλίμακα, τη δομή και το χώρο τους γενικότερα, όπως αυτός αποτυπώνεται σε ένα σύνολο σχεδίων (κατόψεις, τομές, αξονομετρικά) και φωτογραφιών, ώστε να καθίσταται όσο το δυνατό σαφέστερη η δομή, η εικόνα, το περιεχόμενο και η χωρική σχέση του περιστώου σε κάθε μνημείο.

Θα πρέπει να σημειωθεί τέλος, ότι η εργασία αυτή είχε μια βασική προϋπόθεση: στηρίχθηκε κυρίως σε δημοσιευμένες έρευνες μνημείων με περίστωο, πράγμα που σημαίνει ότι η ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων από τους ερευνητές που τα δημοσίευσαν είχε καθοριστική σημασία. Παράλληλα όμως, η προϋπόθεση αυτή επέτρεψε να προστεθούν ορισμένες άλλες παρατηρήσεις, όπου αυτό θεωρήθηκε χρήσιμο και απαραίτητο.

ΤΑ ΟΡΙΑ. ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

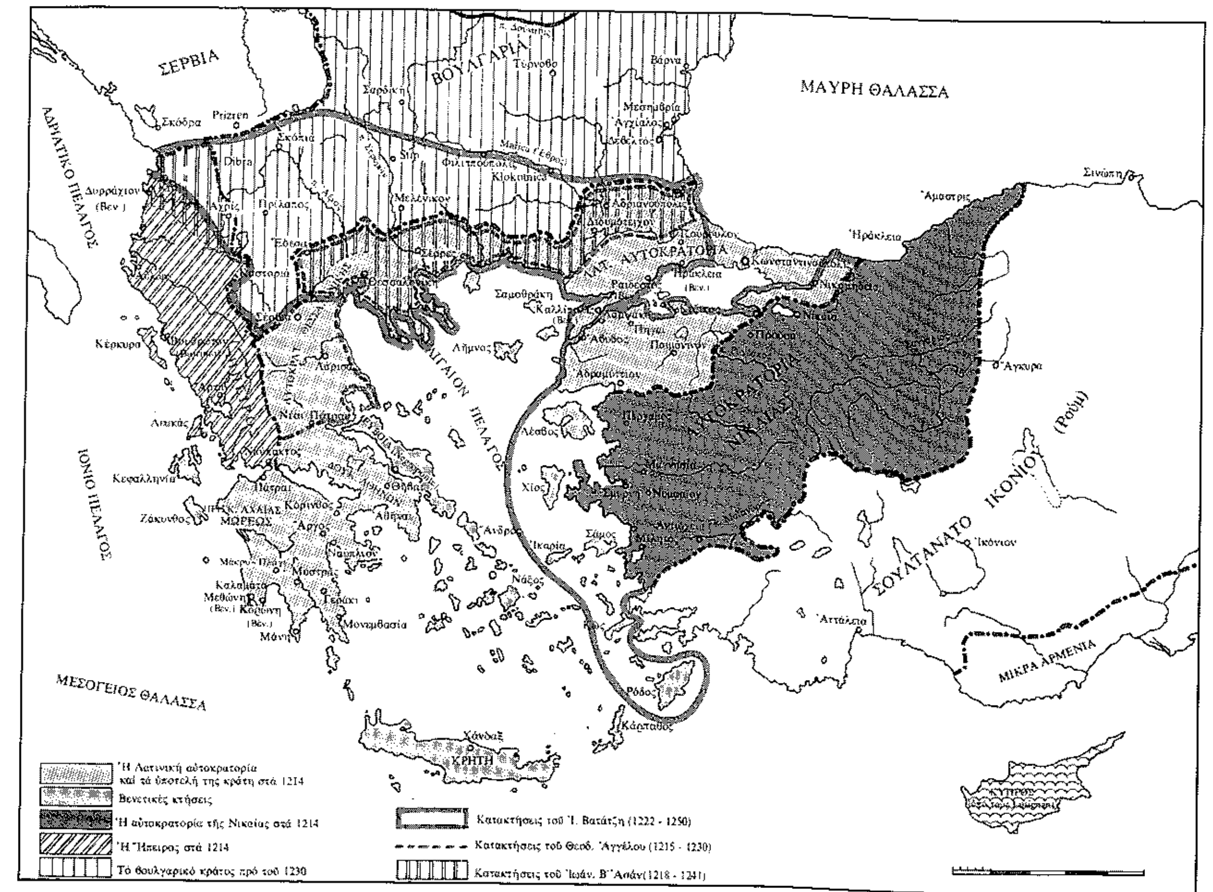
Η ιστορική περίοδος στην οποία επικεντρώνεται η παρούσα μελέτη είναι σε γενικές γραμμές η περίοδος μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204, αλλά ιδιαίτερα μετά το 1261 και μέχρι την οθωμανική κατάκτηση. Η χρονική οριοθέτηση της υστεροβυζαντινής περιόδου έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού η Βυζαντινή Αυτοκρατορία πέρασε μια περίοδο δυόμισι αιώνων κατακερματισμού πριν τελικά σβύσει. Εύλογα λοιπόν συζητείται από τους ερευνητές η χρονική οριοθέτηση της υστεροβυζαντινής αρχιτεκτονικής[3].

Η οριοθέτηση στην εργασία αυτή έγινε μετά από: 1) τη διαπίστωση ύπαρξης ικανού αριθμού σωζόμενων μνημείων με περίστωο σε πολλές περιοχές του ίδιου του όψιμου βυζαντινού κράτους αλλά και της σφαίρας επιρροής του και επομένως η επαρκής δυνατότητα μελέτης της εφαρμογής και της χρήσης του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού στοιχείου στα πλαίσια αυτά και 2) το γεγονός ότι η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική περνά κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο μια σημαντική αναγέννηση – στην οποία το περίστωο έχει ιδιαίτερη παρουσία – και ακολουθείται στη συνέχεια από μια τελείως διαφορετική φάση, τη μεταβυζαντινή, κατά την οποία η προγενέστερη αρχιτεκτονική σύλληψη εκλείπει ή διαφοροποιείται ριζικά. Παράλληλα όμως, για την καλύτερη προσέγγιση και επεξεργασία του θέματος μέσα από το σχετικό διαθέσιμο υλικό, ήταν αναγκαίο να ληφθούν υπόψη τα ειδικότερα χρονολογικά όρια που προσδιορίζουν το πλαίσιο για την ιστορία της αρχιτεκτονικής σε κάθε περιοχή.

Η βίαια επίθεση των Λατίνων ενάντια στην Κωνσταντινούπολη το 1204 είναι καθοριστικό γεγονός, όχι μόνο για την πολιτική ιστορία αλλά και για την ιστορία του δομημένου χώρου[4]. Η ανάκτηση της Βασιλεύουσας από το Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο στα 1261 αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τη ναοδομία και τα γύρω από αυτή ζητήματα, ιδιαίτερα στο βόρειο τμήμα της Αυτοκρατορίας. Για το λόγο αυτό, υιοθετείται, ως γενικό όριο για το θέμα της παρούσας εργασίας, η παλινόρθωση της βυζαντινής δύναμης στα 1261, όσον αφορά τουλάχιστον το βόρειο τμήμα της Αυτοκρατορίας. Ενώ όμως συνέβησαν τα παραπάνω στην πρωτεύουσα, η Αυτοκρατορία της Νίκαιας και μακρύτερα η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντος συνέχισαν, χωρίς ανάλογες τομές, τη ζωή του Βυζαντίου μέχρι το 1461.

2. Ο Alpago-Novello (Alpago-Novello, *Medieval Georgia*, σ. 247, υποσ. 22) σχολιάζοντας την τυπολογία των γεωργιανών ναών γράφει χαρακτηριστικά: «Η λέξη "τύπος" αντιπροσωπεύει όχι τόσο την εικόνα ενός κτηρίου που αντιγράφεται, όσο την ιδέα μιας συνιστώσας που θα εξυπηρετούσε ως κλίμακα».
3. Krautheimer, *Architecture*, σ. 509 και για τη συζήτηση σχετικά με τα χρονικά όρια της υστεροβυζαντινής αρχιτεκτονικής βλ. Μπούρας, Ι*στορία* 1999, σ. 396-398 και σ. 398-401 και Mango, *Architecture*, σ. 141, 146.
4. Βλ. Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 397-399 και Krautheimer, *Architecture*, σ. 509, Mango, *Architecture*, σ. 141, με την άποψη ότι η αρχιτεκτονική της περιόδου αυτής βρίσκεται πλέον κάτω από ισχυρές επιδράσεις δύο μεγάλων πολιτιστικών ομάδων, των Ρωμαιοκαθολικών και των Μουσουλμάνων. Γενικά ωστόσο, η περίοδος από το 1204 θεωρείται ως η αρχή του τέλους της Αυτοκρατορίας.

Το ιστορικό-γεωγραφικό πλαίσιο του 13ου αι. (χάρτης από Ostrogorsky).

Μετά το 1261 στην ερειπωμένη πρωτεύουσα, όπου τα κτίσματα είχαν καταστραφεί και οι θησαυροί είχαν χαθεί, εμφανίστηκε η ανάγκη για ευρύτερης κλίμακας αποκαταστάσεις και επισκευές, αλλά και για οικοδόμηση νέων κτισμάτων. Έτσι, μέχρι την άλωση, το 1453, οι προσθήκες ήταν, θα λέγαμε, φυσικό αποτέλεσμα της γενικής πολιτικής κατάστασης και οι περιμετρικοί χώροι-στοές προσφέρονταν ιδανικά για την αύξηση του ωφέλιμου χώρου ενός κτηρίου ή για τη σύνδεσή του με άλλο κτίσμα, με λύσεις που είχαν ήδη και παλιότερα δοκιμαστεί. Εξάλλου, η αρχιτεκτονική της πρωτεύουσας ήταν γνωστή για τη χρήση "στοών", ενός στοιχείου που εμφάνιζε εκεί μια εντυπωσιακή συνέχεια[5]. Με βάση τα άμεσα πρότυπα που εξακολουθούσαν στην περίοδο αυτή να είναι σε χρήση, οι προσθήκες γενικότερα έδωσαν λύσεις στις διαφοροποιούμενες λειτουργικές ή χρηστικές ανάγκες και επέβαλλαν ένα νέο λεξιλόγιο, με τη μορφή ενός χώρου είτε ενοποιημένου με τον πυρήνα, είτε αυτόνομου, που είχε συχνά σημαντικές αξιώσεις για αρχιτεκτονική ποιότητα. Ο νάρθηκας, ως χώρος και ως όρος, είναι το στοιχείο που θα παίξει το σημαντικότερο ίσως ρόλο στις νέες συλλήψεις, ενώ τα παρεκκλήσια θα αποτελέσουν ένα εξίσου καθοριστικό στοιχείο για το ναό. Παράλληλα και οι ανοικτές στοές συμβάλλουν με διάφορους τρόπους στη δημιουργία περιστώων καθώς συχνά συνδέουν παρεκκλήσια και νάρθηκες.

Στην τελευταία βυζαντινή περίοδο το κύριο πολιτικό χαρακτηριστικό είναι ο κατακερματισμός, στοιχείο που επηρεάζει και την αρχιτεκτονική[6]. Η αρχή της ύστερης περιόδου βρίσκει τη Θεσσαλονίκη να προσαρτάται το 1224 στο Δεσποτάτο της

5. Βλ. κεφ. III: "Καταβολές", διάφορες αναφορές στις πηγές και σε σ. 71 κ.ε. του παρόντος, βλ. Ναός Αγ. Αποστόλων, Gül Camii, Μονή Παντοκράτορος κ.ά. Τα πρότυπα ήταν άμεσα στην τοπική παράδοση, καθώς πολλοί παλιότεροι ναοί σώζονταν και ήταν σε χρήση.
6. Krautheimer, *Architecture*, σ. 513, όπου εντοπίζει τα χαρακτηριστικά της υστεροβυζαντινής περιόδου από το τελευταίο τρίτο του 13ου αι. σε πολύ απομακρυσμένα μεταξύ τους μέρη. Για την πολιτιστική ατμόσφαιρα της υστεροβυζαντινής εποχής γενικά βλ. Underwood, *The Kahriye Djamii*, σ. 3 κ.ε. και Ševčenko, "Palaeologan Renaissance", Mango, *Architecture*, σ. 141, Μπούρας, *Ιστορία* 1999, σ. 400.

Το ιστορικό-γεωγραφικό πλαίσιο κατά τον 14ο αι. (χάρτης από Ostrogorsky).

Ηπείρου, ενώ την ενδοχώρα της, καθώς και την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, στο βασίλειο της Νικαίας το 1246. Το ίδιο ισχύει και για την Ήπειρο – από τη Ναύπακτο μέχρι το Δυρράχιο – που αναγνώρισε την επικυριαρχία του Αυτοκράτορα Μιχαήλ Β' στα χρόνια διακυβέρνησης του Ιωάννη Παλαιολόγου και συνενώθηκε με την υπόλοιπη επικράτεια. Σημαντική είναι επίσης η πορεία των οχυρών πόλεων της Πελοποννήσου (Μονεμβασιά, Μυστράς, Μάνη και το Γεράκι) από το 1204, αλλά και βορειότερα η ιστορική πορεία των βυζαντινογενών Αυτοκρατοριών της Νίκαιας και της Τραπεζούντος.

Το τέλος της ύστερης βυζαντινής περιόδου σηματοδοτείται στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης με την άλωση το 1453, σε Μακεδονία και Θεσσαλονίκη με την πτώση της δεύτερης το 1430, στην Ήπειρο το 1479, σε Μυστρά και Πελοπόννησο το 1460, στη Μ. Ασία από το τέλος της Νίκαιας και την παράδοση της Τραπεζούντος το 1461, ενώ στη νησιώτικη Ελλάδα συντελείται κάτω από διαφορετικές

Διασπορά και θέσεις ναών με περίστωα στην υστεροβυζαντινή σφαίρα.

συνθήκες αργότερα[7]. Είναι λοιπόν σαφές ότι η έρευνα για την αρχιτεκτονική στην όψιμη βυζαντινή περίοδο σημαίνει την εστίαση σε περιοχές και σε εποχές με ανόμοια γεωγραφικά και χρονικά όρια, όταν η διαφορά ανάμεσα στη σφαίρα επιρροής της Εκκλησίας και τη φθίνουσα επικράτεια του κράτους γίνεται όλο και πιο έντονη, καθώς η Εκκλησία συνεχίζει να αποτελεί το πιο σταθερό σημείο αναφοράς στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΙ ΤΑ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ

Καθώς συζητήσεις για τα περίστωα των ναών έχουν γίνει σε μονογραφίες που αφορούν σημαντικούς ναούς, οι απαντήσεις που έχουν δοθεί είναι προσανατολισμένες στα ερωτήματα που θέτει κάθε μνημείο. Στόχος της μελέτης αυτής είναι να φωτιστεί, όσο είναι δυνατό, καλύτερα και συνολικότερα η επιλογή του περιστώου ως αρχιτεκτονική λύση στην ύστερη βυζαντινή περίοδο: το περίστωο, ως μέρος του αρχικού σχεδιασμού στους τρουλαίους ναούς με περίστωο, καθώς και στους άλλους τύπους, αλλά και οι συγγενικοί περιμετρικοί χώροι που προσκολλώνται μεμονωμένα ή ο ένας δίπλα στον άλλο στην εξωτερική πλευρά του ναού και συνδέονται με αυτόν, με σκοπό να υπηρετήσουν πάντα τις ίδιες λειτουργίες.

Είναι βέβαιο ότι υπάρχει μια μακρά σειρά ερωτημάτων γύρω από το όλο θέμα. Ωστόσο, προκειμένου να ελεγχθεί η ευρύτητά του, η προσοχή στην εργασία αυτή θα στραφεί κυρίως σε ένα βασικό ερώτημα, του οποίου η απάντηση αναμένεται να φωτίσει πολλές πτυχές σε διάφορα άλλα επιμέρους ζητήματα. Το ερώτημα αυτό μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: *Έχοντας υπόψη τις ιστορικοπολιτικές συνθήκες στην όψιμη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και τους γενικούς άξονες της αρχιτεκτονικής που επικρατούσε τότε, ποια είναι η σημασία της διαφοράς ανάμεσα στο ναό του οποίου το περίστωο είναι στοιχείο της αρχικής αρχιτεκτονικής σύνθεσης και σε εκείνον, στον*

7. Η τουρκοκρατία επιβάλλεται στις Κυκλάδες το 1566, στην Κρήτη το 1669, αλλά και στην περίπτωση της Τήνου μόλις στις αρχές του 18ου αι.

οποίο αυτό αποτελεί μία εξ ανάγκης προσθήκη;

Βέβαια, στην ύστερη αυτή περίοδο ο σχεδιασμός δε φαίνεται να είναι κάτι που που έχει ιδιαίτερη αξία, αφού η δυναμική βελτίωση του κτηρίου είναι τότε, όπως και σχεδόν πάντα στο Βυζάντιο, η επικρατούσα αντίληψη και το τελειωμένο-ατελείωτο η επικρατούσα μορφή. Παράλληλα όμως, η ίδια αντίληψη είναι στενά συνδεδεμένη με τα αρχαιότερα πρότυπα που περιλαμβάνουν, ανάμεσα σε άλλα, και τον ολοκληρωμένο σχεδιασμό. Παρά τη διάδοση της προσθήκης περιμετρικών χώρων στην ύστερη περίοδο, η υιοθέτηση της λογικής των περιστώων σε μερικές εξέχουσες περιπτώσεις οδηγεί και πάλι στη γενική σύλληψη, στο συνολικό σχεδιασμό. Αποτέλεσμα αυτού του κύκλου ανάλυσης-προσθήκης-αφομοίωσης είναι ένας νέος τύπος που εκπροσωπείται από εξέχοντα μνημεία της Ηπείρου, της Θεσσαλονίκης και εκτός Βυζαντίου, της Σερβίας. Ως απόρροια λοιπόν του κεντρικού ερωτήματος συσσωρεύεται μια σειρά άλλων ερωτημάτων, που απορρέουν από αυτό, αποτελούν τη λογική του συνέχεια και σχηματίζουν ένα βασικό καμβά προσέγγισης. Μερικά από αυτά είναι:

Πως έχει αξιολογηθεί στη μέχρι σήμερα έρευνα ο ρόλος του περιστώου σε πλήρη, μερική ή λανθάνουσα μορφή; Υπάρχουν χρονικά και γεωγραφικά όρια στην υστεροβυζαντινή περίοδο που έχουν σημασία για το στοιχείο της ολικής ή της μερικής στοάς στους ναούς;

Ποιοι είναι οι λόγοι και οι συνθήκες ύπαρξης ενός περιστώου στον αρχικό σχεδιασμό ενός ναού; Ποιοι είναι οι πραγματικοί λόγοι προσθήκης ενός περιστώου ή συγγενικών με αυτό χώρων σε προϋπάρχοντα πυρήνα;

Πως επηρεάζει την αρχιτεκτονική μορφή η εισαγωγή ενός περιστώου στον αρχικό σχεδιασμό; Πως επηρεάζει τα επιμέρους στοιχεία η προσθήκη του περιστώου ή συγγενικών χώρων σε υπάρχον κτήριο;

Ποιες τυπολογίες εξελίσσονται στις δύο κατευθύνσεις με βάση το περίστωο και ποια τα βασικά τους χαρακτηριστικά;

Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

Καθώς στο χώρο της Κωνσταντινούπολης, της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Πελοποννήσου επισημαίνονται τα σημαντικότερα, θα έλεγε κανείς, μνημεία της υστεροβυζαντινής περιόδου, η σχετική ιστοριογραφία γύρω από αυτά και η εξέταση των απόψεων που έχουν διατυπωθεί παίζουν σημαντικό ρόλο στην ερευνητική προσέγγιση που θα ακολουθήσει. Η μεθοδολογία που επελέγη για την απάντηση στο βασικό ερώτημα, αλλά και σε άλλα που αναδύονται δίπλα του, περιλαμβάνει, πριν από όλα, την προσέγγιση των χρήσεων και λειτουργιών στο χώρο του περίστωου και στη συνέχεια τη συγκριτική ανάλυση ήδη γνωστών από τη βιβλιογραφία στοιχείων[8].

Κατά τη διάρκεια της μελέτης ορισμένα στάδια προσέγγισης του θέματος κρίθηκαν ιδιαίτερα σημαντικά αλλά και αναπόφευκτα: Ο προσδιορισμός των υποθέσεων έρευνας, η εξέταση των βασικών πηγών –που εδώ είναι κυρίως τα ίδια τα μνημεία– η επιβεβαίωση ή η απόρριψη των θέσεων που έχουν διατυπωθεί για το θέμα της εργασίας, η αναζήτηση ασφαλών σημείων αναφοράς και δυνατών σημείων στήριξης (επιχειρημάτων), ο εντοπισμός αμφιβολιών και περιοχών άγνοιας είναι τα βήματα που καθόρισαν την πορεία της μελέτης.

Το πρώτο κεφάλαιο αφιερώθηκε στην ιστοριογραφία και τη μέχρι σήμερα έρευνα. Σε αυτό παρουσιάζονται οι απόψεις σημαντικών ερευνητών, που ασχολήθηκαν, σε διαφορετικό βαθμό ο καθένας, με το ζήτημα των περιμετρικών χώρων και ειδικότερα του περιστώου. Στη συνέχεια, επιδιώκεται η ανάλυση της έννοιας και του όρου του περιστώου με μια πολύ σύντομη αναδρομή στην ορολογία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται μια συζήτηση για το λειτουργικό ρόλο του χώρου γύρω από έναν πυρήνα. Εξετάζεται με συντομία ο ρόλος της Θείας Λειτουργίας για τον περιμετρικό χώρο του κυρίως ναού, το περιεχόμενο του χώρου αυτού ως προς τις χρήσεις που του προσδίδονται και ο τρόπος καθώς και ο βαθμός που τα παραπάνω τον επηρεάζουν, κυρίως στην όψιμη βυζαντινή ναοδομία. Με το θέμα αυτό συνδέονται σημαντικότατα ζητήματα, όπως ο ρόλος των Ακολουθιών σε σχέση με την παρουσία των πιστών και με τις χρήσεις που παραλαμβάνει διαχρονικά ο χώρος ή οι χώροι γύρω από τον πυρήνα.

Το τρίτο κεφάλαιο αφιερώνεται στη διερεύνηση των καταβολών του περιστώου με μια αναδρομή σε μνημεία από τους βασικότερους τύπους της παλαιοχριστιανικής και της μεσοβυζαντινής περιόδου, τα οποία διαθέτουν περίστωο ή συγγενείς με αυτό χώρους. Ανιχνεύεται έτσι η χρονική συνέχεια, η διάρκεια και οι μεταβολές του χώρου που συνοδεύει και περιβάλλει τον κυρίως ναό ή το ναό-πυρήνα, σε διάφορες περιπτώσεις και με διάφορους τρόπους.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εισάγονται τα συγκεκριμένα κριτήρια έρευνας των μνημείων της υστεροβυζαντινής περιόδου, γύρω από τα οποία στρέφεται κυρίως το ενδιαφέρον της εργασίας. Εξετάζονται οι ναοί με περίστωα και γενικότερα με συγγενικούς προς το περίστωο ενοποιημένους περιμετρικούς χώρους στους τρεις βασικούς τύπους ναών, τόσο ως προς τα συγκεκριμένα δεδομένα του περιστώου τους (κατάλογος μνημείων), όσο και σε σύγκριση μεταξύ τους. Τέλος, γίνεται αναφορά στη διασπορά του φαινομένου στους γεωγραφικούς και πολιτικούς χώρους της βυζαντινής επιρροής στην ίδια περίοδο. Η συγκριτική προσέγγιση των περιστώων, σε συσχετισμό με τον πυρήνα των ναών και των ιδιαιτεροτήτων που εμφανίζουν κατά περίπτωση, επιχειρεί να θέσει ορισμένα ερωτήματα και να απαντήσει σε άλλα. Στο τέλος του κεφαλαίου τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν ομαδοποιούνται με βάση μια σειρά κριτηρίων προκειμένου να δώσουν μία στατιστική εικόνα των μνημείων με περίστωο στη βυζαντινή επικράτεια. Παρουσιάζονται επίσης οι τύποι των περιστώων και των συγγενικών με αυτά χώρων σε συσχετισμό μεταξύ τους.

Τέλος, συνάγονται τα συμπεράσματα, με παράλληλη αναφορά στους προβληματισμούς που επικράτησαν στη διάρκεια της έρευνας και στα στατιστικά αποτελέσματα της τελευταίας (βλ. πίνακα σ. 196-197). Οι αναφορές αυτές επιτρέπουν να αναδυθεί μια συνολική εικόνα του ζητήματος και αποκαλύπτουν ή επιβεβαιώνουν διάφορες πτυχές του, όπως η χρήση και το περιεχόμενο των περιστώων σε συσχετισμό με τον πυρήνα τους.

Γενικά στις εικόνες που χρησιμοποιούνται για την εικονογράφηση του πρώτου και δεύτερου μέρους δηλώνεται η προέλευση σε παρένθεση. Φωτογραφίες και σχέδια της συγγραφέως δεν φέρουν ένδειξη προέλευσης.

Στο τέλος παρατίθεται, ως δεύτερο μέρος, κατάλογος των μνημείων (ΚΜ), που χρησίμευσε ως εργαλείο εργασίας και ο οποίος περιλαμβάνει τα υστεροβυζαντινά μνημεία με περίστωο, με μια σύντομη περιγραφή του περιστώου κάθε ναού και των ιδιαιτεροτήτων του, τη σχετική βασική βιβλιογραφία, τα σχέδια και τις φωτογραφίες. Τα αρχιτεκτονικά σχέδια των μνημείων του καταλόγου μεταφέρθηκαν όλα σε ενιαία κλίμακα αλλά για λόγους χώρου μόνον τα βασικότερα από αυτά δημοσιεύονται στην κλίμακα αυτήν με την ένδειξη Κ.Κ. (=Κλίμακα Καταλόγου). Τα μνημεία είναι ομαδοποιημένα κατά γεωγραφική περιοχή και αρχιτεκτονικό τύπο, ενώ σε ξεχωριστό πίνακα ομαδοποιούνται κατά τύπο περιστώου.

8. Δηλ. όχι αδημοσίευτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Η ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ ΕΡΕΥΝΑ

Η έρευνα στον τομέα της όψιμης βυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής είχε ως αποτέλεσμα να εκφραστούν μέχρι σήμερα διάφορες απόψεις για το θέμα των περιστώων. Αυτό έγινε είτε στα πλαίσια γενικών εγχειριδίων και μελετών της βυζαντινής αρχιτεκτονικής είτε, πολύ περισσότερο, στα πλαίσια διαφόρων μονογραφικών εργασιών για ορισμένα μνημεία που έχουν περίστωο. Αρκετές από τις απόψεις που διατυπώθηκαν έπαιξαν βασικό ρόλο στην ανάπτυξη της σκέψης γύρω από τα προβλήματα των περιστώων και των προσκτισμάτων και γι' αυτό η μελέτη και ο συσχετισμός τους έχει ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα εργασία. Καθώς το θέμα του περιστώου έχει συζητηθεί στα πιο πάνω πλαίσια, αλλά δεν έχει εκπονηθεί μια ευρύτερη εργασία στο θέμα αυτό, είναι χρήσιμο να καταγραφεί συνοπτικά η πορεία της επιστημονικής σκέψης, όπως αυτή διαγράφεται μέσα από την ιστοριογραφία. Για το λόγο αυτό θα παρατεθούν εδώ με συντομία οι σημαντικότερες θεωρίες ή απόψεις που είτε αναπτύχθηκαν από τους ιστορικούς της βυζαντινής αρχιτεκτονικής είτε διαφαίνονται μέσα από το έργο τους και επηρέασαν σημαντικά τις τελευταίες αντιλήψεις για το θέμα του περιστώου. Η παράθεση των έργων και των απόψεων των ερευνητών θα γίνει με κριτήρια χρονολογικά, αρχίζοντας από τις παλιότερες, έτσι ώστε να φανεί η πορεία ορισμένων ιδεών, η καθήλωσή τους ή η είσοδος νέων και ο τρόπος σκέψης των ερευνητών. Στην εργογραφία διακρίνονται δύο χρονικές περίοδοι που ανταποκρίνονται σε αντίστοιχες ομάδες έργων. Η πρώτη αφορά τα παλιότερα έργα, μέχρι τη δεκαετία του 1960 περίπου[1] και η δεύτερη τα νεότερα, των τελευταίων σαράντα ετών. Τέλος, επιχειρείται μία ομαδοποίηση απόψεων, στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό, με στόχο να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση των θέσεων που διατυπώθηκαν μέχρι σήμερα και του προβληματισμού που προκύπτει.

Το περίστωο επισημαίνεται από τους πρώτους ερευνητές της βυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής ήδη στο τέλος του 19ου αι. και, καθώς αποτελεί ιδιαίτερα ουσιαστικό ζήτημα, αναφέρεται με διάφορους τρόπους. Πρώτοι ασχολούνται με το ζήτημα των περιστώων οι Ρώσοι[2] και οι Γάλλοι[3] ερευνητές της βυζαντινής τέχνης, σχετίζοντάς το κυρίως με την αρχιτεκτονική της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης.

Ο *Ch. Diehl* εξετάζοντας τα μνημεία της Θεσσαλονίκης, στο *Études Byzantines,* το 1905 και αργότερα στο *Les monuments chrétiens de Salonique* το 1918, αναφέρεται σύντομα στο ζήτημα αυτό[4]. Μιλά για σύνθετο αρχιτεκτονικό τύπο και υιοθέτηση της ελληνιστικής παράδοσης στα βυζαντινά κέντρα, επεκτείνοντας έτσι τις ιδέες του Ainalov και στην αρχιτεκτονική[5].

Ο *van Millingen* το 1912 στο *Byzantine Churches in Constantinople, their History and Architecture*[6], αναφέρει ορισμένες απόψεις πολύ σημαντικές για την κατανόηση των χώρων γύρω από τον πυρήνα του ναού και ασχολείται ιδιαίτερα με το χώρο και τις μορφές του νάρθηκα[7]. Στο έργο του διαφαίνεται

1. Στη δεκαετία του '60 εμφανίζεται η πρώτη συστηματική Ιστορία της Αρχιτεκτονικής, που αναφέρεται μεταξύ άλλων και στα περίστωα ενώ παράλληλα αρχίζει μια προσπάθεια μελέτης των συνισταμένων του περιστώου.
2. Βλ. Kleinbauer, *Early Christian and Byzantine Architecture*: σ. 1xxxi-xcii για τους Ρώσους ερευνητές –ήδη από τις αρχές του 18ου αι. και ειδικότερα– για τους Buslaev, Kondakov (σ. 1XXXVI κ.ε.) και Brunov (σ. XCIX).
3. Βλ. Kleinbauer, ό.π. σ. 1vi, 1x για τους Γάλλους ερευνητές του 19ου αι. Bayer, Diehl, Delvoye και Millet.
4. Diehl, *Études Byzantines*, και Diehl, Le Tourneau, Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, σ. 245 -8.
5. O Ainalov αναφέρεται στις ελληνιστικές ρίζες της βυζαντινής τέχνης γενικότερα, αλλά μιλά ελάχιστα για την αρχιτεκτονική. Ωστόσο, είναι ο πρώτος που βλέπει με αυτήν την οπτική τη βυζαντινή καλλιτεχνική δημιουργία (βλ. Ainalov, *The Hellenistic Origins*, σ. 3-8 επίσης στο ίδιο Mango's Editor's Preface, σ. vii-xv).
6. Van Millingen, *Churches.*
7. O Van Millingen, ό.π., σ. 12-13 αναφέρει: "unlike the gynaeceum the narthex tends in later times to become of greater importance..."

μια σειρά εννοιών που αποδίδονται σ' αυτόν το χώρο, αλλά σχετίζονται με τα περίστωα (ambulatory church).

Ο *G. Millet* στα 1916, στο θεμελιώδες έργο του *École grecque dans l'architecture byzantine*[8], ασχολείται αρκετά με το πρόβλημα της προέλευσης και των προτύπων των περιστώων και των προσθηκών. Εκφράζει την άποψη ότι τα κατηχούμενα πάνω από το νάρθηκα αποτελούν αντίληψη που είχε απήχηση και αναπτύχθηκε στην Κωνσταντινούπολη και ότι οι στοές γενικά προέρχονται από την πόλη αυτή. Δέχεται ότι η Θεσσαλονίκη διατηρεί ένα ελληνιστικό σχέδιο ναών με στοές στις τρεις πλευρές του κτηρίου[9]. Πιστεύει ότι είναι ορατή μια αρχή σχεδιασμού, που παραπέμπει στην πρώτη περίοδο της χριστιανικής αρχιτεκτονικής. Αποκλείει όμως να είχαν υπόψη τους την αρχή αυτή οι αρχιτέκτονες των πρώτων μικρασιατικών βασιλικών, που, όπως γράφει, υπήρξαν πρότυπα για τις αρμενικές και άλλες εκκλησίες. Το ίδιο ισχυρίζεται για τους αρχιτέκτονες του Μυστρά και των ναών της Αχρίδας, όπου εφαρμόστηκε ένα σύστημα ξένο, κατά την άποψή του, τουλάχιστον προς το νότιο ελλαδικό χώρο. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι: «*Η Κωνσταντινούπολη, η πόλη με τους αμέτρητους "εμβόλους", δεν είχε ανάγκη από πρότυπα. Διατήρησε δια μέσου του μεσαίωνα τη χρήση των στοών και τη μετέδωσε στον 11ο αι. στο Άγιον Όρος και στην αρχή του 14ου στην Αχρίδα και στον Μυστρά*». Το σημαντικότερο όμως στην τοποθέτηση του Millet είναι ότι προβάλλει τον τρόπο αντίληψης των ναών της Δύσης, εισάγοντας τον όρο των annexes[10], ο οποίος υιοθετείται σχεδόν από όλους όσους μετά από αυτόν θα επικεντρώσουν την προσοχή τους στα μέρη του περιστώου.

Η άποψη του *Γ. Σωτηρίου* στα 1927[11] για το περίστωο στην παλαιολόγεια περίοδο είναι ότι οι ναοί της Θεσσαλονίκης, που έχουν το στοιχείο αυτό, αποτελούν παραλλαγές του ιδίου τύπου και ότι ναοί όπως η Ολυμπιώτισσα στην Ελασσόνα αποτελούν παραλλαγή των ναών της Θεσσαλονίκης του 14ου αι. Ο Σωτηρίου επισημαίνει μεταξύ των χαρακτηριστικών των ναών της Μακεδονίας το χαμηλό νάρθηκα που τους περιβάλλει από τις τρεις πλευρές[12]. Θεωρεί καλύτερη την εφαρμογή των αναλογιών των τρουλίσκων στους ναούς της Θεσσαλονίκης του 14ου αι., από τους οποίους τις παρέλαβαν οι σερβικοί ναοί[13]. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι και αυτός, όπως ο van Millingen, αντιλαμβάνεται τα περίστωα ως εκτεταμένους νάρθηκες. Αναφέρει επίσης χαρακτηριστικά: *"Και εις τας μικράς βασιλικάς της Καστοριάς και της Βεροίας μπορεί κανείς να πει ότι τα πλάγια κλίτη με τον προς Δ. νάρθηκα, καθώς είναι τόσο χαμηλά στεγασμένα, δεικνύουν σχέσιν προς τους τριμερείς νάρθηκες των σταυροειδών. Αρχαιότεροι τέτοιοι νάρθηκες με μορφή στοών απαντούν στην Ελλάδα στους οκταγωνικούς ναούς (Δαφνί, Αγία Σοφία Μονεμβασιάς, Χριστιάνου, Παρηγορήτισσα κ.λπ.)"*. Η άποψη αυτή είναι, πιστεύουμε, σημαντική και τη συμμερίζεται αργότερα και ο Delvoye[14], ωστόσο εγκαταλείφθηκε αργότερα. Παραμένει όμως ενδιαφέρουσα η ιδέα του συσχετισμού των περιστώων των βασιλικών με τους "τριμερείς νάρθηκες" των σταυροειδών και τους περιμετρικούς χώρους παλιότερων οκταγωνικών ναών.

Ο *N. Brunov* την ίδια χρονιά, 1927, με το έργο του *Die fünfschiffige Kreuzkuppelkirche in der byzantinischen Baukunst*, γραμμένο στα πλαίσια των συγκεκριμένων ιστορικών και πολιτικών συνθηκών της εποχής του, προσπαθεί να ερμηνεύσει τους ρωσικούς μεσαιωνικούς ναούς του Κιέβου και του Novgorod και αναζητά την προέλευσή τους στον τύπο ναού που κυριαρχεί στην Κωνσταντινούπολη από τον 10ο αι.[15]. Ακόμη περισσότερο ίσως φαίνεται η αναζήτηση αυτή σε επόμενα άρθρα του. Ο συγγραφέας χρησιμοποίησε όρους που δημιούργησαν σύγχυση στους αναγνώστες και ασάφεια στη διατύπωση των απόψεων[16]. Στην προσπάθειά του

8. Millet, *L'école grecque*, ch.V Les annexes de l'église, σ. 119-135.
9. Millet, ό.π.: "Constantinople et Salonique ont donc reçu de la tradition hellénistique non seulement les pieces saillantes et les catechoumena au-dessus du narthex, très characteristique de la basilique à coupole, mais aussi les portiques antérieurs et latéraux".
10. Annexes με την έννοια των παρεκκλησίων, που στις δυτικές εκκλησίες βρίσκονται συνήθως προσκολλημένα γύρω από το ιερό.
11. Σωτηρίου, "Μονή Ολυμπιωτίσσης", σ. 315 κ.ε.
12. Σωτηρίου, ό.π.
13. Το θέμα χρειάζεται συζήτηση, καθώς είναι διαπιστωμένο ότι οι Σέρβοι δέχθηκαν και άλλες επιδράσεις όσον αφορά την έντονη σε ύψος ανάταση και το περίστωο. Βλ. π.χ. Κοίμηση Θεοτόκου Αιανής, έντονη σε ύψος ανάταση ως ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των ναών της Μακεδονίας, που εμφανίζεται από τον 11ο αι.
14. Delvoye, "L'architecture byzantine", και του ιδίου, *Βυζαντινή τέχνη*, σ. 501 κ.ε.
15. Brunov, "Die fünfschiffige", σ. 67, όπου χρησιμοποιεί τον όρο του περιστυλίου αντί του περιστώου και αναφέρεται σε κιονοστήρικτες στοές (Säulenhallen) που "περιζώνουν" τον κυρίως ναό.
16. Ο Brunov ακολουθεί τη σχολή των μεγάλων Ρώσων βυζαντινολόγων, οι οποίοι, με πρώτο τον F.I. Buslaev, μετά τον N.P. Kon-

να συνδέσει την ελληνιστική αρχιτεκτονική με αυτήν της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης, ως κύριου συνεχιστή της ελληνιστικής κληρονομιάς[17], επιχειρεί να εισάγει τον όρο "πεντάκλιτος σταυροειδής τρουλαίος ναός", ενώ πρόκειται απλά για το μεταβατικό σταυροειδή ναό με τρούλο και περίστωο ή "περίπατο". Αφιερώνει αρκετό μέρος του έργου του στην εξέλιξη του πεντάκλιτου, όπως τον ονομάζει, τύπου, ο οποίος αναπτύχθηκε στην Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια πέρασε απευθείας στη Ρωσία[18].

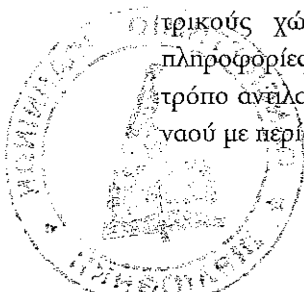
Το ενδιαφέρον στο έργο του Brunov είναι, μεταξύ άλλων, ότι αναφέρεται στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης ως κύριου κτίσματος του τύπου της "fünfschiffige Kreuzkuppelkirche", με το δραματικό στοιχείο εναλλαγής σκιάς (περίστωο) - φωτός (τρουλαίος χώρος), χαρακτηριστικού μιας Λειτουργίας-Παράστασης της Ιστορίας του Κόσμου, όπου στο κέντρο λαμβάνει χώρα η Παράσταση και οι παρόντες είναι θεατές στις γύρω στοές[19]. Ο συγγραφέας αναλύει το υλικό του με βάση την αρχή των κλιτών, όπου ουσιαστικά όλοι οι χώροι της ζώνης από το ιερό ως τον νάρθηκα θεωρούνται κλίτη. Θεωρεί ότι οι τρίκλιτες επαρχιακές εκκλησίες μεταβάλλονται και οδηγούν στον πεντάκλιτο τύπο ναού της Κωνσταντινούπολης. Θεωρεί επίσης ότι οι πεσσοί της "τρίκλιτης βασιλικής με τρούλο"[20] τροποποιούνται, έτσι ώστε να προκύψει το ενδιάμεσο κλίτος που τη μεταβάλλει σε πεντάκλιτη. Ο Brunov έδωσε μεγάλη σημασία στα αποτελέσματα του τότε πρόσφατου ταξιδιού του Wulff στην Κωνσταντινούπολη. Θεώρησε ότι αυτά ενίσχυαν ως αποδεικτικά στοιχεία την υπόθεσή του σχετικά με το ότι οι σταυροειδείς τρουλαίοι ναοί της Κωνσταντινούπολης ήταν αρχικά πεντάκλιτοι, με ξυλόστεγα τα ακραία τους κλίτη, τα οποία αργότερα καταστράφηκαν, αφού λόγω της κατασκευής τους είχαν χαλαρή σύνδεση με τα κύρια μέρη του ναού[21]. Υποστήριξε την υπόθεση του Wulff ότι και άλλα κτήρια ήταν πεντάκλιτοι ναοί[22]. Παραπέμπει μάλιστα στα παραδείγματα της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης και της Mayafarquin στα οποία, σύμφωνα με την υπόθεσή του, ο τύπος δεν είχε ακόμη πλήρως εξελιχθεί, καθώς επίσης και στο παράδειγμα του Mokvi, ο οποίος αντιπροσωπεύει τον τύπο με τις ακραίες στοές ("κλίτη"), που βαθμιαία εκλείπει[23]. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι οι ναοί της πρωτεύουσας είχαν ως εξωτερικό χαρακτηριστικό το "εξωτερικό κλίτος", σε αντίθεση με τους ναούς της επαρχίας που είχαν τρία μόνο κλίτη. Είναι προφανές ότι αναφέρεται στους ναούς με περίστωο ή περίπατο, αφού μάλιστα στη συνέχεια τονίζει ως δεύτερο σημαντικότερο χαρακτηριστικό των ναών της πρωτεύουσας την τάση για περίκεντρη σύνθεση. Ο συγγραφέας, χωρίς να αποφεύγει τελικά μια τυπολογική σύγχυση, ισχυρίζεται ότι ο πεντάκλιτος τύπος, όπως τον ονομάζει, είναι καθαρά κωνσταντινουπολίτικος[24] και οι ναοί της περιφέρειας, στο βαθμό που τον μιμούνται, δείχνουν τη μεγάλη επιρροή που είχε η Βασιλεύουσα στην επαρχία.

Ο *Α. Ορλάνδος*, ήδη στα 1926, ανέφερε στο άρθρο του για τον Άγιο Τίτο Γορτύνης[25] τους υστεροβυζαντινούς ναούς με περίστωο σε ένα ή δύο επίπεδα (υπερώα), τους διπλούς νάρθηκες κτλ. Αργότερα, το 1944, μελετώντας το Drenovo, τον απασχολεί ελάχιστα το θέμα αυτό[26]. Το 1952, στο μνη-

dakov και κυρίως, στη συνέχεια, τον Ainalov, με το έργο του *Elinisticheskie osnovy vizantiskogo iskusstva*, δημοσιευμένο για πρώτη φορά στα 1900-1901 (αγγλικά: Ainalov, *Hellenistic origins*, ό.π.), καθιερώνουν τη ρωσική σχολή που συνδέει τη βυζαντινή τέχνη με την ελληνιστική και την ανατολική παράδοση, σε αντίθεση με τη "σχολή της Ρώμης", που είχε επικρατήσει απο τις αρχές του 19ου αι. με βάση κυρίως τη μελέτη των ιταλικών μνημείων (βλ. Mango's Editor's Preface στο *The Hellenistic Origins*, ό.π.). Τις ιδέες του Brunov συζήτησε πρόσφατα ο Komech, "Les églises à cinq nefs".
17. Brunov, "Die fünfschiffige", σ. 67
18. Αυτό σε αντίθεση με άλλες απόψεις, που θέλουν την αρχιτεκτονική αυτή να μεταφέρεται μέσω Καυκάσου. Η προσέγγιση αυτή, που δίνει έμφαση στη συνέχιση της ελληνιστικής παράδοσης μέσω της Κωνσταντινούπολης στα ρωσικά μνημεία, έχει ίσως ιδιαίτερη σημασία ως έκφραση της ορθόδοξης Ρωσίας απέναντι στον παπισμό και στις δυτικές δυνάμεις της εποχής.
19. Στο θέμα μας εισάγει κατά τον Brunov, ό.π. σ. 67, ήδη ο Χρυσόστομος ονομάζοντας την εκκλησία "θέατρον άπλαστον και πνευματικόν" (βλ. Gass, *Symbolik*, σ. 299), όπου μπορεί να νοηθεί στο κέντρο η παράσταση και γύρω στις στοές οι θεατές.
20. Brunov, "Die fünfschiffige", σ. 68
21. Brunov, ό.π., σ. 76, όπου μιλά για υποομάδες της πεντάκλιτης, όπως: δικιόνιοι, τετρακιόνιοι κ.λπ.
22. Όπως τα: Κυριώτισσα (Kalenderhane), Atik Camii (άγνωστης βυζ. ονομ.), Παντεπόπτης (Eski Imaret), Molla Gürani ή Kilise (ίσως ο Αγ. Θεόδωρος), ο Παντοκράτωρ (Zeyrek) και η Παμμακάριστος (Fetiye). Σημειώνει τη Νέα, για την οποία οι γραπτές πηγές αναφέρουν μεγαλοπρεπείς πλάγιες στοές, βλ. Richter, *Quellen, ό.π.*, σ. 353.
23. Brunov, "Die fünfschiffige", σ. 81 και σ. 87, όπου αναφέρεται στο ναό της Χερσονήσου ως μεταβατικό τύπο, καθώς χάνονται τα ακραία κλίτη.
24. Ο Brunov αναλύει τις ιδέες του σε δύο ακόμη άρθρα, που είναι ιδιαίτερα σημαντικά για το ζήτημα του περιστώου: Brunov, "Cinq nefs", και του ιδίου, "Kreuzkuppelsystem". Για τη σύγχυση των όρων στον Brunov βλ. Ćurčić, "Subsidiary Chapels", ειδ. 99 και Theis, "Zu Annexbauten".
25. Βλ. Ορλάνδος, "Αγ. Τίτος Γορτύνης".
26. Βλ. Orlandos, "Drenovo".

μειώδες έργο του *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, αναφέρει συνοπτικά όλα τα σχετικά με την έννοια της στοάς κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο παραθέτοντας αρκετές πηγές[27]. Οι αναφορές του είναι σημαντικές για την καλύτερη κατανόηση του όρου και του χώρου του περιστώου. Στη συνέχεια, γράφοντας το 1963 για την *Παρηγορήτισσα της Άρτας*[28], αναφέρεται στα περίστωα ως εξής: "Στοαί ξύλιναι ἤ λίθιναι περιβάλλουν μίαν ἤ πλείονας πλευράς τῶν ναῶν, πλήν τῆς τοῦ ἱεροῦ, παραλληλιζόμεναι δέ κατά τε τήν μορφήν καί τόν σκοπόν πρός τήν περίστασιν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ναῶν, φαίνεται ὅτι ἐφηρμόσθησαν τὸ πρῶτον ἐν Κωνσταντινουπόλει καί Θεσσαλονίκῃ[29], ὅθεν ἡ χρῆσις των μετεδόθη εἰς σύμπαντα τόν βυζαντινόν κόσμον. Εὔχρηστοῦσι δ᾽ αὗται μέχρι καί τῆς σήμερον εἰς τὰ βορειότερα τῆς Ἑλλάδος μέρη". Όπως γίνεται αντιληπτό, στο κείμενο αυτό γίνεται λόγος μόνο για ανοικτά και όχι για κλειστά εσωτερικά περίστωα του τύπου της Παρηγορήτισσας της Άρτας, τα οποία αποτελούνται από νάρθηκα, πλάγιες στοές, παρεκκλήσια και κάποτε υπερώα. Αυτού ακριβώς του τύπου το κλειστό περίστωο ονομάστηκε αργότερα στη γερμανική βιβλιογραφία Mantelbau (enveloppe). Είναι χαρακτηριστική εδώ η αντίληψη του συγγραφέα για τον περιμετρικό χώρο, καθώς αυτός δεν αναφέρεται πουθενά στο κλειστό περίστωο ως τέτοιο, αλλά μόνο στα μέρη που το συναποτελούν (νάρθηκας, παρεκκλήσια, υπερώο).

Ο *J. Ebersolt* γράφει το *Monuments d'Architecture Byzantine* που εκδίδεται το 1934[30], στο οποίο αφιερώνει ένα κεφάλαιο με τον τίτλο "Eglises a troix collateraux autour de la nef et églises à trompes d'angle"[31] στον τύπο του ναού με τα τρία "μέλη" (troix collateraux), όπως θα μετάφραζε κανείς τον ναό με περίστωο. Στον τύπο αυτόν περιλαμβάνει την Παμμακάριστο, το νότιο ναό της Μονής του Λιβός, και την Ολυμπιώτισσα της Ελασσόνας. Τα παραπάνω έχει υπόψη του ο Eyice, όταν ασχολήθηκε σε άρθρο του με έναν "ελάχιστα γνωστό" τύπο ναού[32]. Ο Ebersolt δίνει επίσης αναπαράσταση της Νέας ως πεντάτρουλου ναού με περίστωο, ενώ συγκαταλέγει στον ίδιο τύπο και τα οκταγωνικά κτήρια με περιμετρικούς χώρους. Παραθέτει επίσης χρήσιμες πληροφορίες από τις πηγές, που δείχνουν με ποιο τρόπο αντιλαμβάνονταν οι βυζαντινοί τον τύπο του ναού με περίστωο[33]. Αν και η ενασχόληση του Ebersolt με το ναό με περίστωο είναι από τις λίγες στη βιβλιογραφία, ωστόσο οι ελλείψεις είναι πολλές.

Ο *S. Eyice* το 1959[34] και το 1963[35], σε εργασίες του για τους ναούς της Κωνσταντινούπολης, αναφέρει ότι πηγή της δημιουργίας της όψιμης βυζαντινής αρχιτεκτονικής παραμένει η Κωνσταντινούπολη και παρουσιάζεται με τον τύπο του περιστώου[36]. Δε δέχεται ότι ο πρόδρομος αυτής της αρχιτεκτονικής είναι ο "σταυροειδής μετά τρούλου" της μέσης βυζαντινής περιόδου. Κάνει διάκριση ανάμεσα σε δύο τύπους τρουλαίων ναών με περίστωο: α) στο σταυροειδή (με βαθειά σκέλη σταυρού), του οποίου οι εξωτερικοί τοίχοι και οι τέσσερις πεσσοί φέρουν υπερώα και συνεπώς δεσπόζει το ύψος του ναού (π.χ. Gül Camii) και β) στο σταυροειδή (με πολύ ρηχά σκέλη) χωρίς υπερώα και με περίστωο, όπου το κεντρικό στοιχείο με τον τρούλο δεσπόζει στη σύνθεση (π.χ. Κοίμηση της Νίκαιας). Στις ανωδομές τους, γράφει ο Eyice, οι δύο αυτοί τύποι είναι πολύ διαφορετικοί. Ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι ο πρόδρομος του δεύτερου τύπου πρέπει να είναι το κιβώριο (baldachin), όπως εμφανίζεται στο καθολικό της Μονής της Χώρας ή στην Κοίμηση της Θεοτόκου στη Νίκαια[37]. Δε μπορεί να βρει παραλληλισμούς με το ναό του Dere Ağzi ούτε με το Gül Camii, θεωρεί ότι ο παλαιολόγειος ναός με περίστωο αποτελεί εξέλιξη του δεύτερου τύπου και εμφανίζεται στην όψιμη βυζαντινή περίοδο, στο τέλος του 13ου αι., όταν η αρχιτεκτονική των ναών γίνεται πιο

27. Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 64 (υποσ. 1), 67,157 και 752. Βλ. επίσης του ιδίου, "Drenovo".
28. Ορλάνδος, *Η Παρηγορήτισσα*, σ. 27, όπου αναφέρει μεταξύ άλλων. "Ἐν αὐτῇ τῇ Ἄρτῃ διατηρεῖται εἰσέτι παλαιόν ξύλινον περιστύλιον ἐν τῷ ἐκείθεν τοῦ Ἀράχθου βυζαντινῷ ναῷ τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν ἄλλα δὲ πάλιν λίθινα ἐν Β. Ἠπείρῳ εἰς πλείονας ναούς τοῦ 17ου αι.".
29. Ο Ορλάνδος παραπέμπει στον Millet, *L'École*, σ. 132
30. Ebersolt, *Monuments*.
31. Ebersolt, ό.π., σ. 71-84, όπου το κεφάλαιο Églises a troix collateraux autour de la nef et églisses à trompes d' angle και σ. 55-70, όπου το κεφάλαιο Combinaisons de plusieurs plans dans un seul edifice.
32. Eyice, "Un type peu connu".
33. Ebersolt, *Monuments*, από σ. 66, υπ. 2, σ. 173, σημ. 143. Σημαντικά επίσης όσα γράφει στη σημ. 124 της σ. 165 κ.ε.
34. Eyice, "Un type peu connu".
35. Eyice, *Son Devir*, και βλ. επίσης του ιδίου, "Les églises d'Istanbul".
36. Eyice, *Son Devir*, σ. 107.
37. Με την έννοια του τετραγωνικού τρουλαίου χώρου πάνω από ταφικό μνημείο.

εξωστρεφής και "κοσμική". Η άποψη του Eyice, αν και αρκετά περιορισμένη, βρήκε κάποια ανταπόκριση, αλλά δεν εξαντλεί το γενικότερο ζήτημα των περιστώων.

Ο *R. Krautheimer* το 1965, στο *Early Christian and Byzantine Architecture*[38], επισημαίνει, σχετικά με την καταγωγή του περιστώου, το ρόλο των αναγκών της Θείας Λειτουργίας στα σχέδια των ναών των ανατολικών παραλίων της Μεσογείου (Θεία Ευχαριστία, λιτανείες) και τη μεταβολή του κεντρικού κλίτους σε κεντρικό αρχιτεκτονικό στοιχείο ήδη πριν τον 6ο αι.

Στις αρχές του αιώνα αυτού, σε σχέση με τα σχέδια του *Σεργίου και Βάκχου* και του *Αγίου Πολυεύκτου*, ο συγγραφέας αναφέρει: "*Βέβαια η υλοποίηση αυτών των σχεδίων διευκολύνθηκε από την οριστική ρήξη με την παράδοση της βασιλικής και τη στροφή προς το περίκεντρο κτήριο το αποτελούμενο από ένα ελεύθερο στο χώρο κιβώριο και έναν περιμετρικό, ίσως διώροφο διάδρομο, με λίγα λόγια προς το δικελυφωτό σχέδιο*"[39]. Ο συγγραφέας αναφέρεται στην αλλαγή των εκκλησιαστικών τύπων μετά την εικονομαχία και στον εξέχοντα ρόλο της ιερουργίας των κληρικών γύρω από την Αγία Τράπεζα, ως έκφραση της αυξανόμενης σημασίας του Μεγάλου Μυστηρίου και της Αποκάλυψης του Αόρατου (μή απεικονιζόμενου) Θεού[40]. Ο χώρος της ιερουργίας γίνεται πραγματικός πυρήνας της εκκλησίας και η τάση που εμφανίστηκε από τα χρόνια του Ιουστινιανού συνεχίζεται στους 7ο και 9ο αι., καθώς ο τρουλωτός κεντρικός χώρος για την τέλεση του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας αποτέλεσε αιτία ύπαρξης και αναφοράς του όλου κτηρίου και σημείο προέλευσης του σταυροειδούς με τρούλο ναού[41]. Για την υστεροβυζαντινή περίοδο, ο συγγραφέας πιστεύει ότι οι νέες λειτουργικές ανάγκες, που γίνονταν ολοένα επιτακτικότερες, επέβαλλαν αλλαγές και ότι ο νάρθηκας, παραλαμβάνοντας επιπλέον χρήσεις, επεκτάθηκε συγχωνεύοντας διάφορα στοιχεία σε έναν ενιαίο χώρο, που περιβάλλει από τρεις πλευρές το ναό[42].

Στην Αμερική και στην Ευρώπη τα τελευταία 30 χρόνια, μετά την έκδοση του βιβλίου του Krautheimer, δημοσιεύονται αρκετές μονογραφίες – κυρίως διατριβές – για μνημεία με περίστωα, που ανήκουν στη μέση και στην όψιμη βυζαντινή περίοδο, με αποτέλεσμα το θέμα του περιστώου γενικότερα να συζητηθεί αρκετά από τους ερευνητές, ανεξάρτητα από το πόσο νέες ιδέες φέρνουν στις συζητήσεις τους. Ο ίδιος ο Krautheimer προωθούσε τις διδακτορικές διατριβές που πραγματεύονταν σημαντικά μνημεία με περιμετρικούς χώρους. Το ίδιο έκανε και ο Horst Hallensleben στη Γερμανία. Αν και ο τελευταίος δεν καταλήγει στη διατύπωση μιας ορισμένης άποψης για το θέμα των περιστώων, ωστόσο προωθεί τον προβληματισμό.

Στις ΗΠΑ συγκεντρώνονται κοντά στον Krautheimer αρκετοί ερευνητές, οι οποίοι συνεχίζουν τις μελέτες στην ίδια κατεύθυνση και ορισμένοι συμβάλλουν με το έργο τους σημαντικά στην κατανόηση του περιστώου: ο *S. Ćurčić*, με το βασικό έργο του *Gračanica. King Milutin's Church and its Place in Late Byzantine Architecture (1979)*[43], ο *R. Osterhout*, που τον ακολουθεί με τη διατριβή του για την *αρχιτεκτονική της Μονής της Χώρας (1982)*[44], στην οποία υιοθετεί τη μεθοδολογία του *Ćurčić* στη *Gračanica*, λίγο αργότερα ο *M. Rautman* με τη διατριβή του για τους *Αγίους Αποστόλους Θεσσαλονίκης (1984)*[45] και τέλος οι *C. L. Striker* και *D. Kuban* με το πρόσφατο έργο τους για την *Κυριώτισσα*, το λεγόμενο *Kalenderhane (1997)*[46]. Από την ίδια ομάδα των "μαθητών" του Krautheimer αξιοπρόσεκτο έργο για την κατανόηση του θέματός μας προσφέρει ο *Th. Mathews* με τη διατριβή του για τις παλιότερες *εκκλησίες* της Κωνσταντινούπολης *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy, (1971)*[47], που εστιάζει στο σημαντικό για την αρχιτεκτονική δίδυμο: λειτουργία - μορφή.

38. Krautheimer, *Architecture*, σ. 228-9
39. Βλ. Krautheimer, ό.π., σ. 228-9 και της ελληνικής μετάφρασης (Φ. Μαλούχου Τουφάνο) Αθήνα 1991, σ. 283-285. Πάντως η άποψη περί "οριστικής ρήξης" με την παράδοση της βασιλικής δικαίως αμφισβητείται, πράγμα που φαίνεται και από την παρούσα εργασία. Παράδειγμα για ανάλογο διώροφο περιμετρικό διάδρομο αποτελεί και ο Άγιος Βιτάλιος της Ραβέννας.
40. Προβλ. Krautheimer, ό.π., σ. 348
41. Προβλ. Krautheimer, ό.π., σ. 353. Ως κυριώτερα παραδείγματα του τύπου αυτού (δηλ. μεταβατικού ή σταυροειδούς με τρούλο και περίστωο = domed cross) υποδεικνύονται ο Άγιος Νικόλαος στα Μύρα, ο Άγιος Κλήμης στην Άγκυρα, η Κοίμηση της Θεοτόκου στη Νίκαια, η Αγ. Σοφία στη Θεσσαλονίκη, η Παναγία Κυριώτισσα (Kalenderhane Camii) του 12ου αι. κ.ά.
42. Ο συγγραφέας θεωρεί το επίπεδο της αρχιτεκτονικής έξω από την Κωνσταντινούπολη ανάμεσα στα 1200 και 1450 χαμηλό και γενικά διακρίνει μια αίσθηση παρακμής, βλ. ό.π., σ. 511-520.
43. Ćurčić, *Gračanica*.
44. Ousterhout, *Kariye*.
45. Rautman, *Holy Apostles*.
46. Stricker and Kuban, *Kalenderhane*.
47. Mathews, *The Early Churches*.

Παράλληλα, στη Γερμανία εργάζονται ερευνητές, οι οποίοι, με την υποστήριξη του H. Hallensleben, εξετάζουν διεξοδικά ορισμένα μνημεία με περίστωο[48], όπως την Παρηγορήτισσα της Άρτας στο *Die Architektur der Kirche der Panagia Paregoretissa in Arta, Epirus (*1991), διατριβή της *Lioba Theis*[49] και την Ολυμπιώτισσα στην Ελασσόνα στο *η Ολυμπιώτισσα της Ελασσόνας (1991)* διατριβή της *Kerstin Englert*[50]. Ασχολούνται κυρίως με τα μεσοβυζαντινά μνημεία και θέτουν ενδιαφέρουσες απόψεις του προβληματισμού γύρω από την προέλευση των περιστώων. Επίσης πάρα πολλά εισφέρει στο θέμα της κατανόησης του περιστώου η διατριβή της *Christine Strube* (*1973)*[51] για τη δυτική πλευρά εισόδου των ναών, που δημοσιεύτηκε σχεδόν ταυτόχρονα με το έργο του T. Mathews *(1971)*, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω. Η Strube προχώρησε στη συνέχεια σε μια κριτική παρουσίαση του έργου του Mathews με την οποία αμφισβητεί τις ιδέες του για τη σχέση λειτουργίας και μορφής[52]. Αξίζει επιπλέον να επισημανθεί η συμβολή των Γερμανών μελετητών στην ορολογία σχετικά με το θέμα του περιστώου, μελετητών οι οποίοι χρησιμοποίησαν τις έννοιες του "επανωφορίου" (Mantelbau) και του περιβλήματος ή "φακέλου" (envelope). Ο σχολιασμός των όρων αυτών θα επιχειρηθεί αργότερα.

Στην πρόσφατη ελληνική ιστοριογραφία για την ύστερη βυζαντινή ναοδομία το θέμα των περιστώων έχει επίσης απασχολήσει ορισμένους ερευνητές στα πλαίσια άρθρων ή ευρύτερων εργασιών. Ο *Χ. Μπούρας* στο *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, ήδη το 1965[53], επισημαίνει την ταφική λειτουργία των προσθηκών και τα ενδιαφέροντα αποτελέσματα της ενσωμάτωσής τους και αναφέρει μια μακρά σειρά μνημείων που μπορούν να χαρακτηριστούν ναοί με περίστωο. Παρατηρεί ότι στους ναούς της Μακεδονίας, της Θεσσαλονίκης και της Σερβίας υπάρχει πολύ περισσότερο έλλειψη αντιστοιχίας μεταξύ των αψιδωμάτων και της τεκτονικής διατάξεως του ναού από ό,τι στα μνημεία της Σχολής της Πρωτεύουσας. Αργότερα άλλοι ερευνητές, για τους οποίους θα γίνει λόγος, εξετάζουν επίσης μνημεία με περίστωα.

Ωστόσο, καθοριστική σημασία για τη μελέτη των περιμετρικών χώρων έχει το έργο της *Gordana Babić* από τη Γιουγκοσλαβία. Με το βιβλίο της για τα παρεκκλήσια των βυζαντινών εκκλησιών *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*[54], που εκδόθηκε το *1969* στο Παρίσι, η ερευνήτρια προσεγγίζει ουσιαστικά το θέμα των πρόσθετων γύρω από το ναό χώρων και έτσι συμβάλλει σημαντικά στην κατανόηση πολλών πτυχών του ζητήματος των περιστώων. Αναφέρεται διεξοδικά στη θέση των χώρων με βάση τις πηγές και ειδικότερα με βάση τα τυπικά και τα ευχολόγια των ναών. Η Θεία Λειτουργία και οι ακολουθίες προσεγγίζονται μεταξύ άλλων και από τη σκοπιά των θέσεων που επέβαλαν τους διάφορους βοηθητικούς χώρους ή χώρους που μετεξελίχθηκαν σε τέτοιους. Η συγγραφέας εντοπίζει τη μεγάλη δυσκολία να συνδυαστούν τα κείμενα με την υπάρχουσα αρχιτεκτονική των ναών και επισημαίνει ότι οι λειτουργίες και οι ρόλοι των προσκτισμάτων αλλάζουν ανάλογα με τη χρονική περίοδο και τη γεωγραφική θέση. Προσδιορίζει όμως παράλληλα τους χώρους, η θέση των οποίων μπορεί να θεωρηθεί καθοριστική για τη διαρρύθμιση ενός ναού.

Η Babić, καθώς είχε σπουδάσει στη Γαλλία, ήταν κοντά στο πνεύμα του Millet. Στο τέλος του βιβλίου της[55] κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, καθώς τα ανεξάρτητα παρεκκλήσια κολλούν στις πλευρές του ιερού, οι λειτουργίες τους ως προς τις λατρευτικές ανάγκες μένουν αναλλοίωτες: τιμή των Αγίων, μνημόσυνα και μνημονεύσεις των κτητόρων και, στις μονές, των νεκρών μοναχών. Η συγγραφέας επισήμανε μια μεγάλη διαφοροποίηση στα τοιχογραφικά προγράμματα μετά το 12ο αι., πράγμα που προϊδεάζει και παραπέμπει και σε πιθανές αλλαγές στην αρχιτεκτονική. Αργότερα, με άρθρο της (1978) για τα εικονογραφικά προγράμματα στους νάρθηκες, έδωσε σημαντικά κίνητρα για την έρευνα των εικονογραφικών προγραμμάτων στα περίστωα και στις προσθήκες[56]. Το έργο της εξετάζει διεξοδικά τα παρεκκλήσια, που είναι από τα σημαντικότερα στοιχεία τόσο του περιστώου, όσο και ευρύτερα των περιμετρικών χώρων, αλλά όχι από την πλευρά της αρχι-

48. Ο Hallensleben δε συμφωνεί με τον Krautheimer, ο οποίος διακρίνει την αρχιτεκτονική της υστεροβυζαντινής περιόδου σε πρώιμη και σε ώριμη παλαιολόγεια.
49. Theis, *Paregoretissa.*
50. Englert, *Olympiotissa.*
51. Strube, *Die westliche Eingangsseite.*
52. Βλ. στη σελ. 55 του παρόντος
53. Μπούρας, *Ιστορία*, α' έκδοση 1965, σ. 422 και στη συνέχεια έκδοση 1999, τ. Β', σ. 414-20
54. Babić, *Les chapelles.*
55. Babić, ό.π., κεφ.: "Conclusions".
56. Βλ. το άρθρο της Babić, "Ikonografski program".

τεκτονικής. Η προσάρτησή τους, η αυτονομία ή η ενοποίησή τους καθώς και ο καθοριστικός για το περίστωο ρόλος τους αντιμετωπίζονται από την άποψη της χρήσης και της λειτουργικότητας και από αυτήν των εικονογραφικών τους προγραμμάτων.

Ο *S. Ćurčić* με τρία άρθρα του, τα δύο (1971, 1973)[57] για τους νάρθηκες με τους δίδυμους τρούλους ("The Twin-Domed Narthex in Paleologan Architecture") και τη διάρθρωση των όψεων ("Articulation of Church Facades during the first half of the fourteenth Century") και το τρίτο (1977)[58] για τη σημασία των αμφίπλευρων παρεκκλησίων στους μεσοβυζαντινούς ναούς ("Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches"), προσεγγίζει περισσότερο από κάθε άλλον το θέμα των περιστώων. Συμβάλλει στην ολοκλήρωση του έργου της G. Babić που, όπως σημειώνει ο συγγραφέας στο κείμενο παρουσίασης του βιβλίου της[59], δεν περιελάμβανε την αρχιτεκτονική πλευρά του θέματος των παρεκκλησίων, αν και έδινε πολλά κίνητρα γι' αυτήν. Και στα τρία άρθρα του Ćurčić γίνεται φανερός ο ρόλος των πρόσθετων στοιχείων, όπως είναι τα παρεκκλήσια και οι νάρθηκες, στο σχεδιασμό των ναών και ο συσχετισμός με προηγούμενες περιόδους. Ο συγγραφέας στη μονογραφία του για τη Gračanica, που υποστηρίζεται ως διατριβή το 1975 και δημοσιεύεται για πρώτη φορά το 1979[60], αναλύει εκτεταμένα το ρόλο των πλευρικών παρεκκλησίων, των δίτρουλων ναρθήκων και των περιστώων, δίνοντας μια σημαντικότατη ώθηση στον επιστημονικό προβληματισμό. Υποστηρίζει τεκμηριωμένα την ιδέα της προσθετικής πορείας στο γίγνεσθαι της ναοδομίας, που σε μια ορισμένη ιστορική περίοδο αποκτά ενότητα και αυτοδυναμία ως αρχιτεκτονική σύλληψη. Με τα έργα αυτά πραγματοποιείται η μεγαλύτερη προσέγγιση στο θέμα του περιστώου και της σημασίας του, αν και πάντα κάτω από το φως της σκέψης του Millet για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική, άποψη προσκολλημένη στην αναλυτική αντίληψη των χώρων. Η πεποίθηση του συγγραφέα ότι νάρθηκας και παρεκκλήσια αποτελούν διακεκριμένες και τελείως ξεχωριστές ενότητες δηλώνεται με τον όρο ambulatory wings, τον οποίο χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για τα πλάγια μέρη του περιστώου. Οι ενότητες αυτές ωστόσο, όπως θα σχολιασθεί εκτενώς σε άλλο κεφάλαιο, επικαλύπτονται με άλλες ως προς τη λειτουργία τους, αλλά και ως προς την αρχιτεκτονική τους και μπορούν να αποτελούν ένα σύνολο.

Ο *C. Mango* το 1978 στο βιβλίο του *Byzantine Architecture*[61], αν και δεν εμβαθύνει στο θέμα των ναών με περίστωα της όψιμης βυζαντινής περιόδου, πιστεύει ότι οι ναοί με περίστωο στην Κωνσταντινούπολη και στη Θεσσαλονίκη είχαν διαφορετικούς λόγους ύπαρξης και υποστηρίζει, ότι στην περίοδο ανάμεσα στο 900 και στο 1300 δεν έγινε καμιά επανάσταση στην αρχιτεκτονική, αλλά οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν επήλθαν βαθμιαία και αργά. Προφανώς μια επανάσταση στην αρχιτεκτονική δε μπορεί να νοηθεί με σημερινούς όρους και ασφαλώς όχι με την έννοια ανατροπής των προτύπων. Η άποψη αυτή του Mango έχει ανάγκη από μια πιο πολύπλευρη προσέγγιση.

Ο *Ν. Νικονάνος* το 1979 στο έργο του *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας (10ος αι.-1393)*[62], θεωρεί το περίστωο χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής της Θεσσαλονίκης και γενικότερα της Βόρειας Ελλάδος και της Κωνσταντινούπολης και συνδέει την Ολυμπιώτισσα της Ελασσόνας με την ώριμη παλαιολόγεια περίοδο της Θεσσαλονίκης. Τον τύπο ναού με ένα κεντρικό χώρο και τρούλο επί τεσσάρων σφαιρικών τριγώνων και αντίστοιχων τόξων, στηριγμένων σε τέσσερις ογκώδεις πεσσούς, περιβαλλόμενο με χαμηλό συνήθως περίστωο στις τρεις πλευρές του πυρήνα και δίλοβα ή τρίλοβα ανοίγματα για την επικοινωνία με τον πυρήνα αυτόν, καθώς και την προσθήκη τριμερούς ιερού, ο ερευνητής τον τοποθετεί στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, χωρίς όμως περαιτέρω ανάλυση.

Ο *Π. Βοκοτόπουλος* είναι από τους ερευνητές που συμβάλλουν ιδιαίτερα στο θέμα του περιστώου μέσα από αρχαιολογικές έρευνες και άρθρα. Αξιοσημείωτη είναι η μελέτη του για το ναό *του Παντοκράτορος στο Μοναστηράκι Βονίτσης*[63], που δημοσιεύεται το 1980 και – με αφορμή το ναό της Βόνιτσας– αναφέρεται κυρίως στα μνημεία της

57. Ćurčić, "Twin-Domed Narthex", και του ιδίου, "Articulation of Church Facades".
58. Ćurčić, "Subsidiary Chapels".
59. Ćurčić, "Gordana Babić, Les Chapelles" (παρουσίαση βιβλίου).
60. Ćurčić, *Gračanica*, α' έκδ. 1979 και σε β' έκδ. (σερβικά) το 1988.
61. Mango, *Architecture*, και ειδικά σ. 155, 156 και 166.
62. Νικονάνος, *Θεσσαλία.*
63. Βοκοτόπουλος, "Μοναστηράκι Βονίτσης", όπου ο συγγραφέας ορίζει την περίοδο εμφάνισης περιστώων στα Βαλκάνια από τα τέλη του 13ου αι. μέχρι το πρώτο μισό του 14ου αι.

Ηπείρου. Ο ερευνητής γράφει οτι τα περίστωα και οι πλάγιες στοές, συνδυασμένα με τα παρεκκλήσια αριστερά και δεξιά από το Ιερό Βήμα, τα οποία κτίζονται συνήθως συγχρόνως με το ναό, πρωτοεμφανίζονται το 10ο αι. στην Κωνσταντινούπολη. Τα περίστωα με τα παρεκκλήσια γνωρίζουν μεγάλη διάδοση από τον 11ο αι. στη Ρωσία και το 13ο και 14ο αι. στη Θεσσαλονίκη και στο Δεσποτάτο της Ηπείρου. Ο συγγραφέας αναφέρει μάλιστα ότι "*εἶναι ἀξιοπαρατήρητο ὅτι τόν 12ο αι., πού ἐξασθενεί ἡ βυζαντινή ἐπίδραση στήν ρωσική ἀρχιτεκτονική, παύουν καί νά οἰκοδομοῦνται περίστωα*"[64]. Κατά την ανάλυση της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στην Ήπειρο ο Βοκοτόπουλος διατυπώνει την άποψη ότι οι στοές παραπέμπουν σε κωνσταντινουπολίτικη επίδραση και αναφέρει ότι "*στο Δεσποτάτο της Ηπείρου οι στοές και τα παρεκκλήσια δεν φαίνεται να είχαν νεκρικό χαρακτήρα, όπως στην Κωνσταντινούπολη στους χρόνους των Παλαιολόγων*" και ακόμη ότι "*οι στοές και τα παρεκκλήσια που απαντούν αρκετά συχνά στο Δεσποτάτο της Ηπείρου είναι ξένα προς την ντόπια αρχιτεκτονική παράδοση και πρέπει να αποδοθούν επίσης σε επίδραση της σχολής της Κωνσταντινουπόλεως*"[65].

Σε δύο ακόμη άρθρα του, το 1982[66] και το 1987[67], που αποτελούν ουσιαστικά μία ενότητα, ο Βοκοτόπουλος σχολιάζει τα υστεροβυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης και θεωρεί προβληματική την καταγωγή των πεντάτρουλων περίστωων ναών της, εν τούτοις δεδομένη την κωνσταντινουπολίτικη επιρροή σε αυτούς[68]. Με αφορμή εργασία του για τους ναούς της Θεσσαλονίκης του 14ου αι.[69] εκφράζει την άποψη ότι τα σχέδια των ναών της εποχής εκείνης στην πόλη αυτήν αποκρυσταλλώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και θεωρεί περιορισμένο το ρόλο της Θεσσαλονίκης ως προς τη δημιουργία νέων τύπων ναών ή ως προς την πρώτη εφαρμογή των προσκτισμάτων-περιστώων. Δέχεται όμως ότι η Θεσσαλονίκη έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μεταφορά των τύπων των ναών της Κωνσταντινούπολης και του Άθω και διατυπώνει την άποψη ότι ο τύπος του ναού με περίστωο πέρασε στους Σλάβους όχι απ' ευθείας από την πρωτεύουσα, αλλά μέσω της Θεσσαλονίκης. Αυτό, όπως και άλλα σημεία στο έργο του Βοκοτόπουλου, απαιτούν περαιτέρω συζήτηση. Αμφισβητεί για παράδειγμα τον ταφικό χαρακτήρα των περιστώων στην Ήπειρο, τον οποίο όμως επιβεβαιώνουν νεότερα ευρήματα, ενώ η άποψή του ότι η Θεσσαλονίκη δε δημιουργεί τύπους, αλλά απλά τους μεταφέρει, χρειάζεται επίσης επανεξέταση.

Ο *Th. Mathews* ασχολείται ήδη από το 1971 με το θέμα της λειτουργίας σε σχέση με την αρχιτεκτονική στο βιβλίο του *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*[70]. Στη συνέχεια, στο άρθρο του "Private Liturgy in Byzantine architecture: Toward a Re-appraisal" (1982)[71], προσπαθεί να συσχετίσει τη Θεία Λειτουργία με ένα χώρο-κέλυφος που τη στεγάζει, συνδέει τις μορφές και τους τύπους με τη λειτουργία και αντιλαμβάνεται την εξέλιξη του βυζαντινού ναού από την πρώιμη μέχρι τη μέση περίοδο ως μια εξελικτική πορεία μέσα από ανοικτές και κλειστές φόρμες. Παράλληλα τον απασχολεί η δραματική μεταβολή στην κλίμακα. Αναφέρεται στις αλλαγές που έγιναν ανάμεσα σε 10ο και 14ο αι. και υπογραμμίζει τον τρόπο με τον οποίο η βαθμιαία αλλαγή σχετίζεται με τη μεταβολή του σχεδίου σύλληψης του έργου.

Ο συγγραφέας αναφέρεται στην εισαγωγή των λιτανειών μετά το 10ο αι. και στον τρόπο που γίνεται αυτό προκειμένου να αιτιολογήσει τις μεταβολές στο Ιερό Βήμα των ναών. Τονίζει επίσης τη μεταβολή των "πομπικών εισόδων", τις συσχετίζει με την αρχιτεκτονική και παρατηρεί την έμφαση στα σημεία εστίασης της προσοχής. Έχει την άποψη ότι η μεταλλαγή της Λειτουργίας σε μια "παράσταση" – δηλαδή περισσότερο σε κάτι απρόσιτο και αθέατο – είχε επιπτώσεις όχι μόνο στο Ιερό, αλλά και σε άλλες θέσεις του ναού. Ο συγγραφέας παραπέμπει στον Krautheimer και στον Mango, οι οποίοι δέχονται ότι το φαινόμενο της μείωσης του μεγέθους των μεσαιωνικών ναών οφείλεται στο μοναχισμό, από τον οποίο προέρχονταν και οι μεγαλύτερες καινοτομίες στην εκκλησιαστική πρακτική. Το ερώτημα όμως που παραμένει είναι με ποιον μηχανισμό γινόταν αυτό.

64. Βοκοτόπουλος, ό.π. σ. 372. Δε συμμεριζόμαστε την άποψη αυτή.
65. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 373. Βλ. σχόλιό μας σ. 203.
66. Βοκοτόπουλος, "Μεσαιωνικοί ναοί Θεσσαλονίκης".
67. Vocotopoulos, "Thessaloniki 14th century".
68. Vocotopoulos, "Constantinopolitan Architecture". Σχετικά με τους πεντάτρουλους ναούς βλ. επίσης Hadzitrifonos, "Petokupolne".
69. Βοκοτόπουλος, "Μεσαιωνικοί ναοί Θεσσαλονίκης".
70. Mathews, *Early Churches.*
71. Mathews, "Private Liturgy", σ. 125-138, ειδικά σ. 127-128.

Ο Mathews υποστηρίζει στην ουσία τη θέση της Babić, όταν αναφέρει ότι οι στοές συνδέονται σε μεγάλο βαθμό είτε με τα πλάγια παρεκκλήσια είτε με την πρόθεση και το διακονικό[72]. Από τις πηγές που χρησιμοποιεί για τον προβληματισμό του φαίνεται να δέχεται ότι οι στοές – όπως για παράδειγμα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη – χρησίμευαν για την τοποθέτηση του εξοπλισμού των παρεκκλησίων και δείχνει το δρόμο για την έρευνα της σχέσης της ιδιωτικής λειτουργίας που τελούνταν στα παρεκκλήσια, με τη στοά. Τα παραπάνω θέματα είχαν ήδη αναπτυχθεί πολύ περισσότερο στο βιβλίο του Mathews *Early Churches*[73] σχετικά με τη ναοδομία της πρώτης και μέσης βυζαντινής περιόδου, όπου συσχετίζεται η Πρώτη Είσοδος με τη σημασία του αιθρίου και αναπτύσσεται το ζήτημα των κατηχουμένων και των υπερώων σχετικά με τη θέση των γυναικών στο χώρο του ναού.

Όσον αφορά όμως τη δυνατότητα ερμηνείας των μορφών της οψιμότερης αρχιτεκτονικής σε σχέση με τη λειτουργία πρέπει να ληφθεί υπόψη η κριτική της *Christine Strube*, η οποία, σχολιάζοντας το βιβλίο του Mathews[74], διατυπώνει την άποψη ότι, παρά την ιδιαίτερη σημασία αυτού του βιβλίου, "*...το να προσπαθήσει κανείς να σχηματίσει εικόνα των πρώιμων ναών με όρους όψιμων ιεροτελεστιών είναι αδύνατο*"[75]. Ταυτόχρονα όμως επισημαίνει ότι, όσον αφορά τα οψιμότερα μεταεικονομαχικά μνημεία, δεν προσδιορίζεται ποιο σημείο αλλαγής της λειτουργίας ήταν αποφασιστικό για την εμφάνιση της πρόθεσης και του διακονικού, αμφισβητώντας έτσι τη δυνατότητα ερμηνείας της μορφής αποκλειστικά μέσω της Λειτουργίας. Η Ch. Strube αναφέρεται κριτικά στο ότι ο Mathews δε διευρύνει το θέμα, αλλά περιορίζεται στη λειτουργική οργάνωση του ναού[76]. Εντοπίζει τη σχέση της κυρίας εισόδου και της σχετικής με αυτή σημασίας του αιθρίου και του νάρθηκα, καθώς και το σημαντικό ρόλο των υπερώων, ως χώρων παραμονής των κατηχουμένων. Η συγγραφέας αμφισβητεί το συμπέρασμα του Mathews ότι οι γυναίκες και μετά την εικονομαχία εξακολουθούσαν να είναι κάτω και όχι επάνω στα υπερώα[77]. Σε καθε περίπτωση η συγγραφέας αναφέρεται σε υπερώα των μεγάλων ναών και όχι μικρών μεταγενέστερων κτηρίων. Το έργο του Mathews και η κριτική της Strube αποτελούν ένα σύνολο ζητημάτων και θέτουν προβλήματα που δεν ισχύουν μόνο για τα παλιότερα κτήρια αλλά και για τα οψιμότερα.

Πρόκειται για το ρόλο της λειτουργίας στην αρχιτεκτονική, ένα ρόλο για τον οποίο θα γίνει λόγος εκτενέστερα σε άλλο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

Ο *R. Ousterhout* το 1982, στη δημοσιευμένη διατριβή του *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*,[78] μιλά για τα μεγάλα οικοδομικά προγράμματα στην Κωνσταντινούπολη στο τέλος του 13ου και στις αρχές του 14ου αι. και αναφέρει τη σύγχρονη τάση μίμησης του Παντοκράτορα στην Πόλη και γενικά κτισμάτων που εξωτερικά παρουσίαζαν πολλούς όγκους. Δέχεται ότι τη μεγαλύτερη συμβολή στο σχεδιασμό προσφέρει η όψιμη βυζαντινή αρχιτεκτονική με την ανάπτυξη και ενσωμάτωση (integration) των βοηθητικών χώρων. Οι συχνές προσθήκες σε υπάρχοντα κτίσματα, αποτελούμενες από παρεκκλήσια, πλάγια κλίτη και νάρθηκες που αναπτύσσουν το κτήριο προς δύο ή τρεις πλευρές, ενσωματώνονται γύρω στο 1290 σε έναν ευρύτερο χώρο και αφομοιώνονται το 1310 περίπου στα χαρακτηριστικά του σχεδίου των ναών[79]. Ο συγγραφέας σημειώνει ότι ο Θεόδωρος Μετοχίτης και οι χτίστες του, για να διευρύνουν το 1315-16 το ναό της Μονής της Χώρας, αντιμετώπισαν δυσκολίες

72. Ο συγγραφέας αναφέρει σε υποσημείωσή του το *Les chapelles* της Babić, χωρίς όμως να κάνει πράγματι χρήση των δυνατοτήτων του έργου.
73. Mathews, *Early Churches*, ειδικά για τα μέρη του ναού σ. 117-137 και για το νάρθηκα και τα υπερώα σ. 125 κ.ε., 134 και για την πρώτη είσοδο σ. 138-154.
74. Strube, "Rez. von Mathews, Early Churches", όπου η συγγραφέας διατυπώνει την παρατήρηση ότι παρουσιάζει μια αντίθεση το αν μπορεί να κρίνει κανείς με βάση την κριτική των πηγών ή με βάση το λειτουργικό σχεδιασμό. Αναρωτιέται αν πραγματικά χρωστά η αρχιτεκτονική την ύπαρξή της πάντα στις απαιτήσεις της λειτουργίας και σε ποιο βαθμό μπορεί να αλλάξει το σχήμα του έργου διατηρώντας την ίδια λειτουργία (function). Σχολιάζει επίσης ότι θα έπρεπε να δουλεύει κανείς τόσο με την κριτική των πηγών, όσο και με βάση το λειτουργικό σχεδιασμό, χωρίς να βάζει τα δύο αυτά σε αντίθεση.
75. Strube, ό.π.: "....to try to picture the earlier churches in terms of the later ceremonies is impossible".
76. Strube, ό.π.
77. Strube, ό.π., υποστηρίζει την ανάγκη κατανόησης της έννοιας των κατηχουμένων και του γυναικωνίτη, υπενθυμίζοντας, πολύ σωστά, ότι κάποτε συνυπήρχαν τα παλιά κτίσματα με τα υπερώα και ο νέος μεσοβυζαντινός εκκλησιαστικός τύπος. Επίσης γράφει: "*δεν θα μπορούσε να απευθύνεται τόσο συχνά ο Σιλεντιάριος στις γυναίκες, που ήταν στα υπερρώα, αν επρόκειτο μόνον για τη βασίλισσα και τη συνοδεία της*". Οι δύο συγγραφείς αναφέρονται στα μεγάλα παλαιοχριστιανικά και μεσοβυζαντινά εκκλησιαστικά ιδρύματα της πρωτεύουσας.
78. Ousterhout, *Kariye*, βλ. σημ. 29.
79. Την ιδέα αυτή είχε διατυπώσει παλιότερα ο Ćurčić, *Gračanica*, ό.π. σ. 80-85 και ο Ousterhout την υιοθετεί.

που τους επέβαλαν μια σειρά συμβιβασμών. Δίνει έτσι το πλαίσιο του σχεδιασμού των προσκτισμάτων, που γινόταν με τρόπο αποσπασματικό, ανάλογα με την περίπτωση και όχι ως εφαρμογή μιας συνολικής αρχιτεκτονικής σύλληψης[80]. Στα τέλη του 1999 κυκλοφορεί το τελευταίο βιβλίο του Ousterhout με τίτλο *Master Builders of Byzantium*[81]. Ο συγγραφέας επανέρχεται στο θέμα των προσθηκών στα πλαίσια της τροποποίησης των κτηρίων κατά την κομνήνεια και την παλαιολόγεια περίοδο, μεταφέροντας ορισμένες παρατηρήσεις για το ρόλο του περιστώου[82]. Ανάμεσα σε διάφορες άλλες παρατηρήσεις αξιοσημείωτη είναι η σύντομη αναφορά του για την προσθετική διαδικασία στα κτήρια με παράδειγμα το περίστωο της Παμμακαρίστου στην Κωνσταντινούπολη, για το οποίο πιθανολογεί –χωρίς όμως επαρκή τεκμηρίωση– ότι αντικατέστησε το νάρθηκα του ναού κατά το 12ο αι. Ο Ousterhout μεταφέρει και ανασυνθέτει ιδέες άλλων μελετητών και στο πνεύμα αυτό περιλαμβάνει παλιότερα διατυπωμένες απόψεις για την περίπτωση του περιστώου και για την ενσωμάτωση προσκτισμάτων σε αυτό.

Αντίθετα από άλλους ερευνητές, ο *M. Rautman* (1984), στη διατριβή του *The Church of the Holy Apostles in Thessaloniki: a Study in Early Paleologan Architecture*[83], κάνει λόγο για πρωτότυπο σχεδιασμό της Λειτουργίας (original liturgical design) στους Αγίους Αποστόλους. Η διατριβή αυτή, αν και ασχολείται με έναν από τους σημαντικότερους υστεροβυζαντινούς ναούς της Θεσσαλονίκης, δυστυχώς δεν δημοσιεύτηκε ως βιβλίο. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η σχέση του ναού της Θεσσαλονίκης με την Κωνσταντινούπολη είναι λιγότερο ευθεία από ό,τι είχε θεωρηθεί[84]. Αναφέρει την περίπτωση της Μονής του Λιβός, του πιο τεκμηριωμένου ίσως αφιερώματος της πρώιμης περιόδου των Παλαιολόγων, όπου ένας ολόκληρος δεύτερος ναός προστέθηκε στον αρχικό ναό του καθολικού της Θεοτόκου μεταξύ 1282 και 1304, με σκοπό να χρησιμεύσει για ταφικές ανάγκες του οίκου των Παλαιολόγων. Η έννοια του περιστώου-περιπάτου περνά πλέον σε αυτήν του πλήρους προσκτίσματος. Ο συγγραφέας συμμερίζεται ήδη διατυπωμένες απόψεις ότι, χωρίς αμφιβολία, το μνημείο αυτό επέδρασε στη διαμόρφωση των ναών με περίστωο[85]. Πάντως, σημαντική ιδέα του συγγραφέα είναι ότι η μεταφορά εξεχόντων αυτοκρατορικών προτύπων από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη *είναι αμφίδρομη*[86] και όχι μονομερής. Υποστηρίζει ακόμη ότι η εμφάνιση του φαινομένου της αφομοίωσης των περιστώων-προσθηκών σε μεγάλα αστικά κέντρα είναι ενδεικτική αριστοκρατικής καταγωγής.

Στο διάστημα 1989 και 1991 εμφανίζονται δύο διατριβές για την Ολυμπιώτισσα στην Ελασσόνα, οι οποίες θα έλεγε κανείς ότι εξαντλούν το ζήτημα του μονόχωρου τρουλαίου με περίστωο κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, αλλά αναφέρονται εκτενώς και στις καταβολές του. Ο *Μ. Χατζηγιάννης*[87] σε κείμενο 470 σελίδων (1989) αναφέρεται εξαιρετικά διεξοδικά στο ίδιο το καθολικό και στη μονή της Ολυμπιώτισσας και επιχειρεί, με αφορμή το ναό αυτό, μια τομή, θα έλεγε κανείς, στον τύπο του μονόχωρου με τρούλο και περίστωο αρχίζοντας από τα πρώτα μνημεία της τρουλαίας βασιλικής μέχρι την αρχιτεκτονική των Παλαιολόγων. Καταλήγει ότι ο τύπος αυτός επιχωριάζει στη Μακεδονία, τουλάχιστον κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Η *Kerstin Englert*, στη διδακτορική της διατριβή (1991)[88], με αφορμή και πάλι την Ολυμπιώτισσα, ασχολείται περισσότερο με τη μεσοβυζαντινή περίοδο, αναφέρει το Dağ Pazari ως το αρχαιότερο παράδειγμα με περίστωο στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι., ενώ τα υπόλοιπα μνημεία με το στοιχείο αυτό χρονολογούνται ανάμεσα στον 8ο και 14ο αι. Οι αναφορές της αφορούν πάντα το μονόχωρο τρουλαίο με περίστωο ναό παραπέμπουν στην ύπαρξη του περιστώου και σε άλλα μνημεία της ύστερης περιόδου, χωρίς όμως η ερευνήτρια να ασχολείται ιδιαίτερα με αυτά. Ερευνά τους ναούς με περίδρομο (*Umgangskirchen*) και το λεγόμενο *περίβλημα (Mantelbau)*, για να καταλήξει στην άποψη ότι ο αρχιτεκτονικός τύπος του μονόχωρου ναού με περίστωο δεν αποτελεί ούτε γεωγραφικό ούτε χρονικό χαρακτηριστικό, αλλά εξαπλώνεται αδιακρίτως από τη Μ. Ασία μέχρι τη Σερβία. Επιχειρεί έτσι την ανατροπή παλιότερων απόψεων, όπως αυτή του Eyice. Η Englert θεωρεί ότι στους αρχαιότερους ναούς τα παραβήματα είναι ανεξάρτητα, αλλά αργότερα ενσωματώνονται στο περίστωο. Η Englert, αν και δεν αναφέρεται καθόλου στην διατριβή του Χατζηγιάννη που προηγήθηκε, εργάσθηκε ωστόσο συμπληρωματικά προς αυτήν και τα συμπεράσματά των δύο διαφέρουν σε αρκετά σημεία. Ωστόσο, η ερευνήτρια εξακολούθησε να ασχολείται με το θέμα και το 2002 δημοσιεύει ανακοίνωσή της με τίτλο: "La fonction des 'déambuatoires' dans les églises byzantines des XIIIe-XIVe siècles"[89]. Η εργασία τέθηκε σε γνώση μου κατά τη διάρκεια της έκδοσης του βιβλίου αυτού, ωστόσο δεν επηρεάζει τις ιδέες ή τα αποτελέσματα του παρόντος.

Η *Lioba Theis*, που ασχολήθηκε με το θέμα των περιστώων και προσκτισμάτων στη διατριβή της για την Παναγία Παρηγορήτισσα της Άρτας (1991) *Die Architektur der Kirche der Panagia Paregoretissa in Arta, Epirus*[90], επανέρχεται σε τελευταίο της άρθρο – "Überlegungen zu Annexbauten in der Byzantinischen Architektur", (1995)[91]– που αφορά αποκλειστικά τις προσθήκες (annex) στη βυζαντινή αρχιτεκτονική και εκθέτει μερικές πολύ ενδιαφέρουσες απόψεις της εμπλουτίζοντας τις θεωρίες των Babić και Ćurčić. Ισχυρίζεται ότι: *"Όσο μας είναι γνωστές οι συνθήκες οικοδόμησης, είναι κοινό στοιχείο σε όλα αυτά τα κτίσματα ότι σε ολόκληρο τον όγκο τους δημιουργήθηκαν στην όψιμη βυζαντινή περίοδο. Ενώ λοιπόν τα παραδείγματα από τη βυζαντινή επαρχία συνήθως έχουν αναγνωρίσιμο ένα ενιαίο σχέδιο από πυρήνα και περίβλημα (Mantelbau), οι προσθήκες της πρωτεύουσας υπολογίζουν ελάχιστα στην εγκατάσταση και διάρθρωση τους υπάρχοντες πυρήνες"*. Και συνεχίζει: *"...παρά το ότι το στοιχείο των προσθηκών θεωρείται παλαιολόγειο χαρακτηριστικό, μένει ανοικτό το ερώτημα αν οι πολυμερείς προσθήκες της παλαιολόγειας περιόδου έχουν τους προδρόμους τους στη μέση ή ακόμη και στην πρώιμη βυζαντινή εποχή"*. Η συγγραφέας αναλύει τις απόψεις του Brunov, καθώς και το σημαντικό ζήτημα του φωτισμού και της διάρθρωσης των ανοιγμάτων και των χώρων σε σχέση με τον τοίχο-διάφραγμα των πυρήνων (Schildwand, Schildwand-motiv) και καταλήγει: *"Στη μέση και όψιμη αρχιτεκτονική της πρωτεύουσας παρατηρείται μια χαρακτηριστική διάτριση (διάλυση) του διαφράγματος. Προτιμάται η οικοδόμησή του σε δύο ορόφους, όπου το ισόγειο αποτελείται από ένα τρίβηλο άνοιγμα, ενώ ο επάνω από ένα αξονικά τοποθετημένο τριμερές παράθυρο. Τέλος πρέπει να παραδεχθούμε ότι, για την εσωτερική εντύπωση, την εποχή εκείνη ένας συνειδητός και σκόπιμος φωτισμός αποτελούσε ουσιαστικό αρχιτεκτονικό μέσο"*[92]. Με τα παραπάνω η συγγραφέας εισάγει το ζήτημα του φωτισμού ως βασικού συντελεστή για την ύπαρξη του περιστώου και προσθέτει επίσης ότι *"...Ενώ ο άνω όροφος υπηρετούσε ευθέως τον φυσικό φωτισμό, ο κάτω εξυπηρετούσε κυρίως τη διάρθρωση του χώρου. [...] Εν μέρει θα μπορούσε να αποδειχθεί και ανασκαφικά ότι τα κτήρια αυτά είχαν κάποτε χώρους-προσθήκες (vorgelagerte Räume). Σε άλλα κτίσματα πάλι μόνο παλιές φωτογραφίες και σχέδια αποδεικνύουν την ύπαρξη αυτών των πλάγιων χώρων. Ο ρόλος που έπαιζαν οι πρόσθετοι χώροι και οι προσθήκες στη μέση βυζαντινή περίοδο δεν μπορεί ακόμη να εκτιμηθεί επαρκώς. Υπηρετούσαν τόσο ως στοιχεία διάρθρωσης στο εξωτερικό του κτίσματος, όσο για εσωτερικές χρήσεις και εντυπώσεις"*. Τα ζητήματα του φωτισμού, της αποτίμησης του ρόλου των περιστώων ή των προστιθέμενων χώρων (vorgelagerte Räume) και των καταβολών που θίγονται με το άρθρο αυτό χρειάζονται περαιτέρω τεκμηρίωση και ανάλυση.

Τέλος, σημαντικά βοηθούν στην προσέγγισή που επιχειρείται στην παρούσα εργασία ορισμένα έργα που αξίζει να αναφερθούν: η υπό έκδοση διατριβή του *E. A. Ivison, Murtuary Practices in Byzantium*, (κατατέθηκε το 1993), στην οποία επιχειρείται η καταγραφή όχι μόνον των πρακτικών, αλλά και των θέσεων ταφής μέσα και γύρω από τους ναούς[93]. Ιδιαί-

80. Ousterhout, *Kariye*, σ. 91
81. Ousterhout, *Masterbuilders of Byzantium*. Ο συγγραφέας τοποθετείται κριτικά απέναντι στην τυπολογική προσέγγιση της αρχιτεκτονικής, αν και ο ίδιος τη χρησιμοποιεί για ορισμένα σχόλιά του.
82. Ousterhout, ό.π., σ. 15, ιδιαίτερα κεφ.: "Buildings That Change", σ. 86-126, ειδ. 123-7. Ο συγγραφέας θίγει επίσης ζητήματα σχετικά με το ρόλο του περιστώου, τα οποία είχαν ήδη ιδιαίτερα απασχολήσει τη γράφουσα παλιότερα και είχαν ήδη αναπτυχθεί εκτενώς στο κεφ. II της διδακτορικής της διατριβής.
83. Rautman, *Holy Apostels.*
84. Rautman, ό.π., σ. 4.
85. Rautman, ό.π., σ. 241.
86. Rautman, ό.π., σ. 314 και 315 και μάλιστα ότι "The most important aspects of the Holy Apostles design can be identified in the capital only after the date of that church' s erection" = Οι σημαντικότερες απόψεις στο σχεδιασμό των Αγ. Αποστόλων μπορούν να προσδιοριστούν στην πρωτεύουσα μόνο μετά την ημερομηνία ανέγερσης αυτού του ναού (εννοεί του ναού του Λιβός).
87. Hatjiyannis, *Olympiotissa.*
88. Englert, *Olympiotissa.*

89. Englert, "La fonction des déambulatoires".
90. Theis, *Paregoretissa*, ειδικότερα σ. 90-105, 106-108, 134-141.
91. Theis, "Zu Annexbauten", σ. 59-64, abb.1-13.
92. Theis, ό.π. Σε μια σειρά ναών μπορεί κανείς να διακρίνει τη λειτουργία αυτή στην όψη.
93. Ivison, *Mortuary Practices*, πολύτιμο βοήθημα για τις θέσεις των ναών σε υστεροβυζαντινά περίστωα. Βλ. επίσης το παλιότερο βιβλίο του Γ. Δημητροκάλλη, Οι δίκογχοι χριστιανικοί να-

τερα χρήσιμη είναι επίσης η δημοσίευση του συλλογικού έργου με επιμέλεια των M. Mullett and A. Kirby, *Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200*[94] το 1997, όπου περιλήφθηκαν σημαντικές μελέτες σχετικά με τη δυνατότητα κατανόησης της αρχιτεκτονικής μέσα από τα κείμενα των πηγών. Η διατριβή του *J.Ph.Thomas* το 1987 για τα ιδιωτικά θρησκευτικά ιδρύματα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*[95], με μια εξαιρετικά χρήσιμη για το θέμα μας διάσταση, αυτή της σχέσης των κτιτόρων και εφόρων με τις προσθήκες και βελτιώσεις των ναών.

Οι εργασίες για τις οποίες έγινε λόγος είναι μόνον όσες κατά τη γνώμη της γράφουσας θίγουν πιο εκτεταμένα και λίγο ως πολύ ουσιαστικά το θέμα. Αυτό ωστόσο δε σημαίνει ότι οι αναφορές για το περίστωο και τη σημασία του εξαντλούνται[96]. Η επιλογή όμως που επιχειρήθηκε δίνει ένα βασικό πλαίσιο για το σημείο στο οποίο βρίσκεται η έρευνα σήμερα και επιτρέπει να καταγραφούν εδώ ορισμένα από τα πιο σημαντικά σημεία, που θίγονται μέσα από τις μελέτες, καθώς και τα κενά που αφήνουν, τα οποία εξάλλου ενδιαφέρουν περισσότερο την εργασία αυτή.

Οι απόψεις που εκφράστηκαν για τα περίστωα από τους ερευνητές για τους οποίους έγινε λόγος μπορούν να ομαδοποιηθούν ως εξής:

1. Χώρος προέλευσης του περιστώου και γενικά των στοών θεωρείται η Κωνσταντινούπολη του 10ου αι. (Millet, Brunov, Βοκοτόπουλος). Οι ναοί της περιφέρειας μιμούνται τους τύπους της Κωνσταντινούπολης (Millet, Eyice, Βοκοτόπουλος, Rautman), αλλά, ενώ στην Κωνσταντινούπολη δεν υπολογίζεται η διάρθρωση των πυρήνων στην προσθήκη περιστώου, στην επαρχία το σχέδιο ενοποιείται (Theis).

2. Γεωγραφικό ή χρονικό χαρακτηριστικό για το περίστωο γενικά δεν υπάρχει· η εξάπλωσή του πιστοποιείται από τη Μ. Ασία μέχρι τη Σερβία (Englert) και από τη μεταβατική ως την ύστερη περίοδο. Η άποψη αυτή όμως έρχεται σε αντίθεση με άλλη, σύμφωνα με την οποία το περίστωο αποτελεί περισσότερο χαρακτηριστικό τοπικό, κατά κάποιο τρόπο, της Β. Ελλάδος και της Θεσσαλονίκης (Ορλάνδος, Eyice, Νικονάνος, Χατζηγιάννης).

3. Τύπος προέλευσης γενικά θεωρήθηκε η βασιλική με τρούλο (Brunov, Krautheimer κ.ά.) ή ένας ανεξάρτητος τύπος (Ebersolt) ή το "κιβώριο" με περίστωο (Eyice).

4. Τα αυτοκρατορικά πρότυπα μεταφέρονταν από την Κωνσταντινούπολη προς τη Θεσσαλονίκη, αλλά υπήρχε και η αντίστροφη κίνηση, έτσι ώστε η επιδράσεις ήταν αμφίδρομες (Ćurčić, Rautman).

5. Οι λειτουργικές ανάγκες υπαγορεύουν σε ορισμένο βαθμό την εμφάνιση του περιστώου γεωγραφικά και χρονικά (Krautheimer, Babić, Mathews). Οι λειτουργίες και οι ρόλοι των προσκτισμάτων αλλάζουν ανάλογα με τη γεωγραφική περίοδο και τη γεωγραφική θέση, ενώ οι ορισμένες θέσεις παραμένουν καθοριστικές για τη διάρθρωση του ναού (Babić). Επιτακτικές λειτουργικές ανάγκες επιβάλλουν αλλαγές, όπως η συγχώνευση στο νάρθηκα διαφόρων στοιχείων σε έναν ενιαίο χώρο μεγαλύτερο που περιβάλλει το ναό (Krautheimer).

6. Η προσθετική πορεία στο γίγνεσθαι της ναοδομίας αποκτά αρχιτεκτονική αυτοδυναμία και ενότητα κατά την όψιμη περίοδο (Ćurčić, Theis) και το περίστωο είναι αποτέλεσμά της. Τα στοιχεία που προστίθενται και ενοποιούνται είναι τα παρεκκλήσια και ο δίτρουλος νάρθηκας (Ćurčić).

7. Η εσχατολογική παράμετρος έχει σημαντικό ρόλο για το περίστωο (Babić, Μπούρας, Ćurčić).

Παρατηρεί κανείς επίσης ότι οι παλιότεροι ερευνητές, με εξαίρεση τον Millet, δε διακρίνουν ιδιαίτερα το περίστωο από τους νάρθηκες και μάλιστα φαίνεται να αντιλαμβάνονται τα δύο στοιχεία συσχετισμένα, ενώ αντίθετα οι νεότεροι έχουν την τάση να οριοθετούν και να ξεχωρίζουν τα λειτουργικά στοιχεία που συγκεντρώνονται στο χώρο γύρω από τον κυρίως ναό και να αναζητούν τεχνικούς προσδιορισμούς γι' αυτόν. Με τη Babić, ουσιαστικά στρέφεται η προσοχή των μελετητών στη λειτουργία και στη συνέχεια διατυπώνεται η ιδέα για αμοιβαίες επιρροές ανάμεσα σε χώρους ή θέσεις και λειτουργίες.

οί, αν και δε σχετίζεται απευθείας με το θέμα του περίστωου και των συγγενικών του χώρων, παρέχει χρήσιμο υλικό για τους ταφικούς χώρους που αποτελούν ιδιαίτερο ζήτημα μεγάλης σημασίας για το συγκεκριμένο θέμα.

94. Mullett and Kirby, επιμ. *Work and Worship*, ό.π., ιδιαίτερα βλ. G. Nicholl, "A contribution to the archaeological interpretation of typica: the case of the narthex", σ. 285-308 και τα άρθρα των S. Popović, L. Rondley, P. Burridge, A. Kirby, Z. Mercangöz, στα οποία θα γίνει παραπομπή σε άλλο κεφάλαιο.

95. Thomas, *Religious Foundations*.

96. Επιπλέον προβλ. Khatchatrian, "Annexes", που ασχολείται με τους ναούς που έχουν περίστωα στη Σερβία, Γεωργία και Ρωσία.

Η εξέταση της εργογραφίας και των απόψεων που επιχειρήθηκε επιτρέπει να καταγραφούν τα ακόλουθα ζητήματα που προβάλλουν στα πλαίσια αυτά: Τι είναι στην πραγματικότητα το περίστωο; Ποιες οι ανάγκες που εξυπηρετούσε και οι λειτουργίες που αποτύπωνε; Ποια είναι τα χρονολογικά και τα γεωγραφικά σημεία της εμφάνισης ή της επανεμφάνισης του περιστώου; Ποια είναι η αρχιτεκτονικο-οικοδομική και η λειτουργική προέλευσή του; Ποια είναι η σχέση της προέλευσης και των προτύπων; Ποιο είναι το θεσμικό, το κοινωνικό και το οικονομικό πλαίσιο που παρήγαγε το φαινόμενο του περιστώου;

Τα παραπάνω σχετίζονται με ορισμένα γενικότερα θέματα της ιστορίας της αρχιτεκτονικής, όπως: η αναπαράσταση της εικόνας των ναών μιας εποχής με όρους λειτουργίας ιεροτελεστιών που δεν προέρχονται από την ίδια χρονική περίοδο· το ερώτημα αν χρωστά πραγματικά πάντα το αρχιτεκτονικό σχέδιο (και ο σχεδιασμός) την ύπαρξή του στις απαιτήσεις της λειτουργίας και σε ποιο βαθμό μπορεί να παραμείνει ή να αλλάξει το σχέδιο αυτό καθώς αντίστοιχα διατηρείται ή αλλάζει η ίδια η λειτουργία· ο τρόπος με τον οποίο σύμφωνα με τις ανάγκες ενός μοναστικού καθολικού του 14ου αι., για παράδειγμα, λειτουργούσε ένας καθεδρικός ναός του 7ου αι.· το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στις γραπτές πηγές και στην πραγματοποιημένη και υλικώς υπάρχουσα αρχιτεκτονική, την τυπολογία ή τη σύλληψη χώρου.

Συνοπτικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι τη μέχρι σήμερα έρευνα δε φαίνεται να την έχει απασχολήσει ιδιαίτερα η τυπολογική, σχεδιαστική, κατασκευαστική ή ακόμη η θεσμική διαφορά ανάμεσα στο ναό με ενσωματωμένο περίστωο στη γενικότερη σύλληψή του και σε εκείνον στον οποίον το περίστωό του (ή συγγενικοί χώροι) αποτελεί προϊόν βαθμιαίων προσθηκών. Ακόμη, είναι άξιο προσοχής ότι οι μελέτες δεν έχουν εστιάσει την προσοχή τους σε λειτουργικά ή θεσμικά θέματα, καθώς αναφέρονται σε πιο γενικά ζητήματα. Μόνο στο έργο του Ćurčić επιχειρούνται τέτοιου είδους προσεγγίσεις, οι οποίες όμως αφορούν ένα μέρος μόνο του ναού και επιδιώκουν να φανεί ένας διαχωρισμός του περιστώου σε λειτουργικά μέρη. Πρόσφατα επίσης, η εργασία της G. Nicholl[97] έχει ανοίξει ένα δρόμο, ερευνώντας τη δυνατότητα αρχιτεκτονικής ερμηνείας από τα Τυπικά, κυρίως για το νάρθηκα. Είναι ωστόσο αλήθεια ότι δεν υπάρχει ούτε μια μελέτη σχετικά με τις αναφορές των Τυπικών στο χώρο των περιστώων. Αυτό μπορεί να σημαίνει είτε ότι απλά δεν υπήρξε ενασχόληση με το θέμα, είτε ότι ο χώρος των περιστώων δε γίνεται αντιληπτός στα κείμενα των πηγών με τον ίδιο τρόπο που γίνεται αντιληπτός στη σύγχρονη εποχή με τη συγκεκριμένη ορολογία. Σε κάθε περίπτωση, όσον αφορά την κατανόηση των περιμετρικών χώρων και ειδικά του περιστώου η γνώση δεν προέρχεται μόνον από την ιστοριογραφία της αρχιτεκτονικής, αλλά και από άλλους τομείς έρευνας γραπτών πηγών. Έτσι, σημαντική βοήθεια προσφέρουν μελέτες όπως αυτές των G. Nicholl, Ph. Thomas και άλλων.

Τέλος, διαπιστώθηκε ότι η έννοια του νάρθηκα, που φαίνεται εξαιρετικά σημαντική για το ζήτημα του περιστώου, θα πρέπει να επανεξεταστεί. Μήπως ο όρος αυτός περιλαμβάνει όχι μόνο τη δυτική πλευρά του ναού, αλλά και κάθε άλλο βοηθητικό χώρο που αποτελούσε μία ενότητα με αυτήν, όπως αντιλαμβάνονται το χώρο οι Millingen, Σωτηρίου και άλλοι παλιότεροι ερευνητές; Και πως αυτό συσχετίζεται λειτουργικά με τις χρήσεις; Καθώς όμως σε πολλές μελέτες γίνεται λόγος για τους νάρθηκες, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να επανεξεταστεί η έννοια ορισμένων όρων και των συσχετισμών τους, που πιθανότατα δε χρησιμοποιούνταν με την ίδια ακριβώς έννοια σε όλες τις χρονικές περιόδους.

ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΟΡΟΙ

Η εξέταση της μέχρι σήμερα έρευνας μέσα από την ιστοριογραφία έθεσε ένα ζήτημα ορολογίας, το οποίο ήδη από την αρχή της παρούσας εργασίας αποτελούσε αντικείμενο προβληματισμού. Παρατηρήθηκε ότι οι ερευνητές, οι συγγραφείς, αλλά και οι πηγές δεν αναφέρονται με ενιαίο τρόπο σε ό,τι αφορά τους γύρω από τον πυρήνα του ναού χώρους. Αυτό δε θα φανεί ίσως περίεργο, αν φθάσει κανείς ως το τέλος του κειμένου του παρόντος έργου. Για λόγους όμως μεθοδολογίας είναι χρήσιμο να θι-

97. Nicholl, "Narthex".

γεί το θέμα στη θέση αυτή. Εξάλλου, η ορολογία εκφράζει τη φιλοσοφία αυτού που τη χρησιμοποιεί και των δυνάμεων που την παράγουν.

Ήδη με μια πρώτη απλή προσέγγιση γίνεται αντιληπτό ότι το περίστωο, ως περιμετρικός χώρος γύρω από έναν πυρήνα, στην ουσία σημαίνει την ανάπτυξη, την αύξηση του ωφέλιμου χώρου του πυρήνα αυτού και τη σύνδεση και επικοινωνία του με ένα χώρο έξω από αυτόν. Αυτό παραπέμπει παράλληλα στην οριοθέτηση δύο μερών: του *πυρήνα* και του *περιμετρικού χώρου*. Ο περιμετρικός χώρος (το περίστωο) δεν είναι νοητός χωρίς έναν πυρήνα, ούτε αυτοπροσδιορίζεται. Στο βυζαντινό ναό, τον πυρήνα αποτελεί πάντα ο κυρίως ναός, αλλά επίσης μπορεί να είναι γενικότερα εκείνο το τμήμα του ναού που περιέχει τον κυρίως ναό. Στο ναό ο πυρήνας του κτίσματος σημαντικός ως σύμβολο δηλώνεται με μεγαλύτερο ύψος από τα μέρη που τον περιβάλλουν και δεσπόζει πάνω σε αυτά. Το ύψος του πυρήνα συνδέεται με τον τρόπο και τη μορφή της κάλυψης και της στέγασής του (ξύλινη στέγη, τρούλος κτλ.), αλλά και με το φωτισμό του. Το περίστωο έχει προσδιοριστεί ως ένα είδος περιμετρικού χώρου με κύριο χαρακτηριστικό το ότι *περιβάλλει κατά τρόπο συνεχή τον πυρήνα του κτίσματος*. Τι σημαίνει όμως συνεχής; Στην ιστορία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής ο όρος περίστωο συναντάται με τρεις τρόπους: α) ως ρέων ενιαίος περιμετρικός χώρος – "διάδρομος" που στεγάζεται με ενιαία ή όχι κάλυψη γύρω από έναν χώρο-πυρήνα, β) ως σειρά αλληλοδιαδεχόμενων και επικοινωνούντων στοιχείων χώρου που διακρίνονται από την κάλυψη και τα φέροντα στοιχεία τους και "πλευρίζουν" περιμετρικά τον πυρήνα ως περιμετρικός νάρθηκας (lateral nartex) και γ) ως ανοικτή προς τα έξω στοά. Η περαιτέρω ανάλυση του όρου και της έννοιας του περιστώου στο σημείο αυτό θα διευκολύνει περισσότερο την κατανόησή του[98].

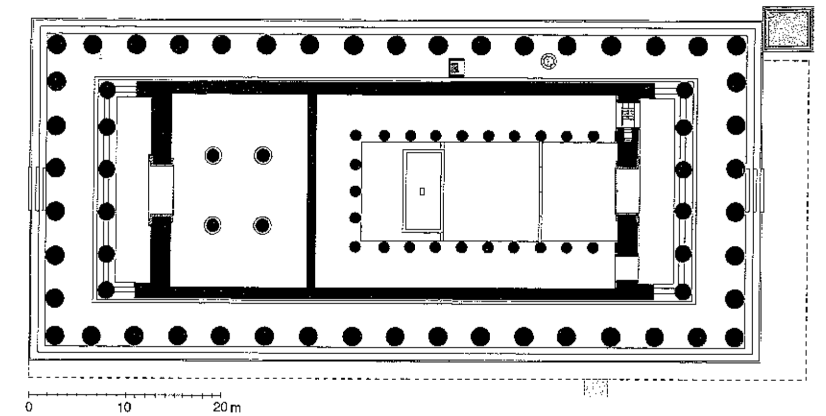
Ο όρος "περίστωο" περιέχει την έννοια του στεγασμένου χώρου και την έννοια της περιμετρικής θέσης ή κίνησης. Η έννοια του περίστωου, αυτού καθαυτού, παραπέμπει καταρχήν στην έννοια της περιμετρικής στοάς· στοάς σε πρωταρχικές αυτούσιες μορφές κατασκευών σε ιστορικές περιόδους, κατά τις οποίες αυτές νοούνταν ως στεγασμένοι υπαίθριοι χώροι[99]. Πρόκειται συνεπώς για την στοιχειώδη, ιδεογραμματική θα λέγαμε, έννοια του χώρου, που προσδιορίζεται από κάθετα στοιχεία και δύο οριζόντια επίπεδα[100]. Ως αρχιτεκτονικό φαινόμενο ο χώρος της στοάς γύρω από έναν πυρήνα σηματοδοτεί διαχρονικά την έννοια της μεταβατικότητας από μια ενότητα χώρου σε μιαν άλλη, της ροής και της ρευστότητας μιας κίνησης, αλλά και της αναμονής. Με την έννοια αυτήν η στοά είχε σημαντικότατο ρόλο στη διαχρονική πορεία της αρχιτεκτονικής, ως χώρος μεταβατικός, που οδηγεί από τον κλειστό πυρήνα ενός κτίσματος προς τον υπαίθριο χώρο και αντίστροφα ή ταυτόχρονα, από έναν ελεύθερο πυρήνα (π.χ. αίθριο) προς έναν κλειστό. Σε κάθε περίπτωση η βασική λειτουργία της μετάβασης αμφίδρομα από το έσω στο έξω, από το κλειστό στο ανοικτό, από το δομημένο στο ελεύθερο, είναι ο λόγος που έδωσε ατέρμονη διάρκεια ζωής σ' αυτό το αρχιτεκτονικό στοιχείο και μεγάλη ποικιλία παραλλαγών ως προς τη χρήση, τη λειτουργία, το περιεχόμενο, τις μορφές, τους τύπους, το αισθητικό περιεχόμενό του, καθώς και τη δυνατότητα μιας εξαιρετικά μεγάλης ποικιλίας συνδυασμών.

Η στοά εν γένει –και πιο συγκεκριμένα η στοά γύρω από ένα πυρήνα (περίστωο)– υπάρχει ως σημαντική αρχιτεκτονική λύση και ως κύριο συστατικό των κτηρίων τόσο στη λατρευτική, όσο και στην κοσμική αρχιτεκτονική, από την αρχαιότητα[101]. Ήδη στους κλασσικούς χρόνους χρησιμοποιείται το περίστωο ως περιστύλιο που περιβάλλει τον ειδωλολατρικό ναό (περίπτερο) και διαιρεί τις μεγάλες επιμήκεις επιφάνειες των όψεων, προσδίδοντας ρυθμό και μέτρο, με τους κίονες εν σειρά, σε κανονικά διαστήματα (εικ. 1). Κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα εμφανίζονται στοές σε σχήμα Γ ή Π, σύμφωνα με τις τότε νέες αντιλήψεις για την οργάνωση

98. Απαντούν διάφορες ορολογικές προσεγγίσεις για το περίστωο. Χρήσιμα για το ζήτημα αυτό αυτό είναι: Downey, "Constantin's Churches", 191-192, 1930 και του ιδίου "Architectural Terms", 34 επίσης βλ. Englert, *Olympiotissa*, σ. 101.
99. Βλ. H. Liddell, R. Scott, A. Κωνσταντινίδου, *Μέγα Λεξικόν*, λήμματα: στέγω, στέγομαι, στέγος, στογιά, στοϊά, στοά, σ. 115, 116, 117, 130, 131 και λήμμα: περίστωον, ελληνικό αντί του αττικού: περίστυλον, σ. 563, επίσης βλ. λήμμα στοά στο Evangelinos Apostolides Sophocles, *Greek Lexikon*, σ. 1012, σχετικά με το ζήτημα των όρων για το περίστωο βλ. Hadjitryphonos, "Peristöon or Ambulatory".
100. Κάθετα στοιχεία: πάσαλοι, κίονες, πεσσοί, τοίχοι. Οριζόντια επίπεδα: δάπεδο/-α, οροφή/κάλυψη.
101. Στην αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική η στοά ή στοϊά ή στωιά αποτελούσε ένα ισόγειο ή διώροφο κτίσμα, που στέγαζε αγοραίες δραστηριότητες, ήταν μονόστοιχη ή δίστοιχη και έπαιζε παράλληλα το ρόλο υποστέγου σε ναούς. Οι κλειστές στοές ήταν σπάνιες, πρβλ. Μπούρα, *Ιστορία*, Α΄ τόμος, σ. 152-153 .

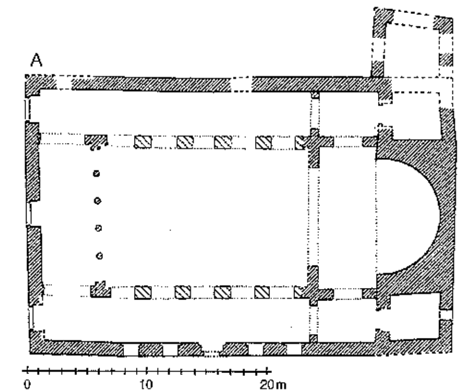

ΕΙΚΟΝΑ 1. Παρθενών, κάτοψη (Κορρές).

του χώρου[102] και αργότερα, στην ελληνιστική και ρωμαϊκή αρχιτεκτονική, υιοθετούνται και οι δύο τύποι, με διαφοροποιημένο όμως χαρακτήρα[103]. Πάμπολλα είναι τα παραδείγματα που θα μπορούσε να αναφέρει κανείς υπερβαίνοντας κατά πολύ το θέμα της παρούσας μελέτης. Στην όψιμη αρχαιότητα και στην παλαιοχριστιανική περίοδο ο όρος της στοάς, όπως φαίνεται μέσα από την ανάγνωση πολλών πηγών, έχει την έννοια του σημερινού όρου "χώρος". Ο Ορλάνδος αναφέρεται εκτενώς στο θέμα αυτό με βάση τις πηγές[104], ενώ ο Grierson –ίσως υπερβάλλοντας– αναφέρει ότι στοά μπορεί να είναι οποιοσδήποτε χώρος δημιουργείται με στύλους και στέγη[105]. Δεν είναι λοιπόν χωρίς βάση η τάση που αναπτύχθηκε στη γενιά των ερευνητών του 19ου κυρίως αιώνα να αποδίδουν στην ελληνική και κυρίως στην ελληνιστική παράδοση την ύπαρξη των στοών, που συναντώνται ήδη στους πρώτους ναούς της ανατολικής χριστιανικής εκκλησίας, αλλά και πολύ αργότερα στα υστεροβυζαντινά περίστωα[106].

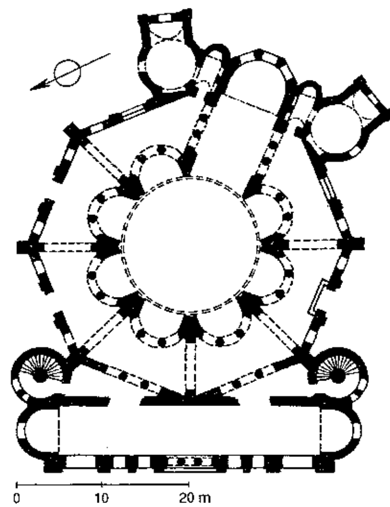
Στην ιστορική εξέλιξη της αρχιτεκτονικής γύρω από τη Μεσόγειο, ιδιαίτερα στη ρωμαϊκή και στην παλαιοχριστιανική περίοδο, τα κτίσματα των τρίκλιτων, πεντάκλιτων ή πολύκλιτων βασιλικών έχουν συχνά ενσωματωμένη την ιδέα της εσωτερικής περιμετρικής στοάς, που αποτελείται από τα πλάγια κλίτη και το νάρθηκα, είτε από τις ανεξάρτητες πλευρικές στοές, που αντιστοιχούν στα ίδια πλάγια κλίτη και το διακεκριμένο ξεχωριστό χώρο του κλειστού νάρθηκα[107]. Ήδη λοιπόν στην παλαιοχριστιανική περίοδο, ο τύπος της βασιλικής παραπέμπει στο περίστωο, αφού πλάγια κλίτη και νάρθηκας αποτελούν από τη φύση τους ένα είδος σύνθετης χαμηλότερης στοάς ή στοών (εικ. 2). Ιδι-

ΕΙΚΟΝΑ 2. Dayr Abu Sayfayn. Ο ναός του Μερκούριου (Grossmann).

αίτερα όταν δεν υπάρχουν μεταξύ τους διαχωριστικοί τοίχοι ή όταν τα ανοίγματα στους τοίχους αυτούς είναι μεγάλα και όταν χωρίζονται από τον κυρίως ναό με κίονες και χαμηλά διαφράγματα,

102. Όπως στη Βραυρώνα, πρβλ. Μπούρας, *Βραυρών*, αλλά προπάντων γενικότερα Coulton, *The Greek Stoa*.
103. Egli, *Geschichte des Städtebaus*, σ. 254, Gros, *L'architecture romaine*, σ. 95-112, όπου η συζήτηση για τις κιονοστήρικτες σειρές και ειδική αναφορά στο Porticus triplex σ. 96.
104. Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 752, και ειδ. σ. 64.
105. Για τις στοές βλ. Downey, "Words Stoa and Basilike". Για τον ίδιο όρο βλ. Grierson, "Tombs and Obits", σ. 1-64, όπου ο συγγραφέας αναφέρει ότι οποιοδήποτε κτήριο ή μέρος κτηρίου με κίονες ή πεσσούς που φέρουν μια στέγη είναι στοά. Βλ. και Mango, Sources and Documents, σ. xii: "the term *stoa* could stand for half a dozen different things". Για τις ασάφειες στα βυζαντινά κείμενα βλ. Mango, *Distorting Miror*.
106. Για την απόδοση καλλιτεχνικών προτύπων στην ελληνιστική παράδοση γενικότερα βλ. Ainalov, *Hellenistic origins*, και άλλοι.
107. Mango, *Sources and Documents*, xii, σ. 14: The Church of Laodiceia Combusta in Lycaonia (c. 330), Epitaph of Bishop Eugenius και σ. 79-80 St. Sophia after the Rebuilding, Evagrius, Hist. Eccles.IV, σ. 31. Επίσης, ο Προκόπιος Καισαρέως *Περι κτισμάτων*, σποραδικά. Επισημαίνονται ιδιαίτερα ως χαρακτηριστικές οι βασιλικές της Β. Αφρικής.

ΕΙΚΟΝΑ 3. Ραβέννα. Άγιος Βιτάλιος. Κάτοψη (από Krautheimer).

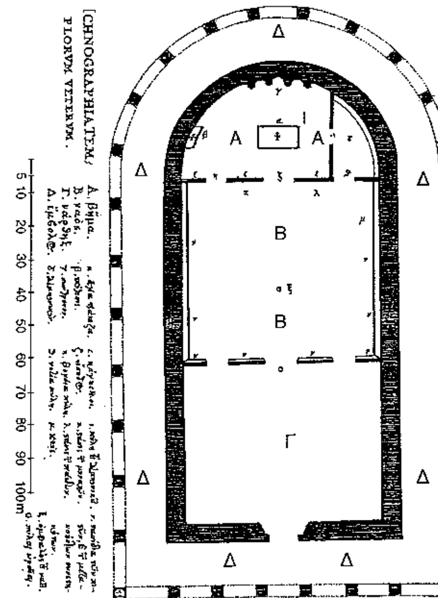
σχηματίζουν στο σύνολό τους προς τα έξω έναν κλειστό χώρο σε σχήμα Π[108]. Ένας παρόμοιος χώρος μπορεί να επαναλαμβάνεται επίσης σε ένα δεύτερο επίπεδο, στον όροφο, όταν τα υπερώα του νάρθηκα και των κλιτών επικοινωνούν μεταξύ τους. Λύσεις αυτού του τύπου παρουσιάζουν οι περισσότερες βασιλικές[109]. Κάτι ανάλογο συμβαίνει όμως και στα περίκεντρα κτήρια, ανεξαρτήτως σχήματος του πυρήνα, για τα οποία θα γίνει λόγος σε άλλο σημείο της εργασίας. Ο τρούλος και η περίκεντρη διάταξη φαίνεται ωστόσο να οδηγούν σε έμφαση των στοών στην περίμετρο. Το περίστωο σχεδόν πάντα ακολουθεί τα δεδομένα του πυρήνα (εικ. 3) όχι απαραίτητα όμως και το σχήμα του. Αργότερα η στοά κληρονομείται ευθέως στη βυζαντινή αρχιτεκτονική και προσαρμόζεται στις ανάγκες του θρησκευτικού και του κοσμικού βίου.

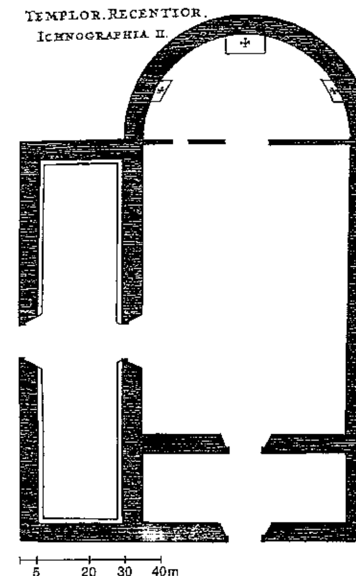
Η έρευνα της διαχείρισης του χώρου και η ανάγκη να διατυπωθεί η υλική έκφραση αυτού που θα ονομάζαμε *αναμονή*, εισάγει στην ιστοριογραφία της αρχιτεκτονικής μια σειρά από όρους που αποδίδουν μέρη της συνολικής έννοιας του περιστώου ανάλογα με το περιεχόμενο που χρειάστηκε να εκφραστεί. Έτσι από την αρχαία *στωά* ή *στωΐα* (στεγασμένος χώρος) περνούμε στα κλίτη των βασιλικών και στις στοές των αιθρίων τους και πολύ αργότερα στον *έμβολο* που, σύμφωνα με τα σχέδια του Λέοντα Αλλάτιου[110], έχει την έννοια ακριβώς του *δρόμου* (ή του περάσματος) γύρω από τον πυρήνα του ναού – του *περί-δρόμου* (εικ. 4).

Πέρα από την ορολογία έχει ενδιαφέρον το πως γίνεται αντιληπτό στην αρχιτεκτονική το θέμα του περιμετρικού χώρου και ειδικά του περιστώου των ναών μέσα από τις πηγές. Ο Προκόπιος αναφέρει πάρα πολλές φορές τον όρο στοά στο *Περί κτισμάτων* έργο του με διάφορες σημασίες[111]. Στοές σε ναούς[112], στοές στην πόλη[113], στα οχυρά[114], στοές ισόγειες και στοές διώροφες με υπερώα. Ο όρος συ-

108. Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 66, σημ. 1 από σ. 64.
109. Ενδεικτικά: η βασιλική της Ν. Αγχιάλου, Α΄ και Β΄, η Αχειροποίητος της Θεσσαλονίκης, η βασιλική extra muros και η βασιλική Α΄ των Φιλίππων, οι βασιλικές στο Caričin Grad, στη Νικόπολη, στην Κόρινθο, βλ. Ορλάνδος, ό.π., σ. 157-58 για εσωτερικές στοές βασιλικών.
110. Βλ. Cutler, *Allatios*, Επιστολές Β΄, σ. 27-28.
111. Προκόπιος Καισαρέως, *Περί κτισμάτων*, ενδεικτικά βλ. σ. 70-1 (Β190, στ. 26 για το νέο ναό του Ακάκιου στο Έβδομον: "*στοαί δὲ αὐτοῦ προβέβληνται δύο, περίστυλος μὲν ἁτέρα οὖσα, ἡ δὲ πρός ἀγοράν νενευκυία*" (=διακρίνονται δύο στοές, η μία περίστυλη και η άλλη στραμμένη προς την αγορά), σ. 88-9 (Β198, στ. 12, για τον περίστωο, όπως φαίνεται, ναό, αφιερωμένο στον αρχάγγελο Μιχαήλ στην Ανάπλο: "*στοὰ τὸν νεὼν περιβάλλει ἐγκύκλιος ἐς τὰ πρὸς ἕω διαλιποῦσα μόνον ἐπί μέσης τό ἱερόν χρῶμα σε μυρίοις πεποίκιλται λίθαν*" (μια στοά κυκλική περιβάλλει τον ναό που διακόπτεται μόνο προς την ανατολή στο κέντρο το ιερό· διακοσμείται με τα αναρίθμητα χρώματα λίθων) και στ. 13: "*τί ἄν τις διαριθμησάμενος ἐπαξίως τοῦ ἔργου φράσοι τὰς ἠωρημένας στοάς...*" (Τι να διακρίνει κανείς για να μιλήσει αντάξια για αυτόν τον ναό; να μιλήσει για τις πανύψηλες στοές;) σ. 62-63 για τους ναούς Πέτρου και Παύλου και Σεργίου και Βάκχου: "*οὗ δὴ καί τέμενος ἄλλο ἁγίοις ἐπιφανέσι Σεργίῳ τε καί Βάκχῳ ἐδείματο, καί ἔπειτα και τέμενος ἄλλο ἐκ πλαγίου τούτῳ παρακείμενον. ἄμφω δὲ τούτω τῷ νεῷ οὐκ ἀντιπροσώπω, ἀλλ᾽ ἐκ πλαγίας ἀλλήλοιν ἑστᾶσι, συνημμένοι τε καί ἀλλήλοις ἐνάμιλλοι ὄντες, καί τάς εἰσόδους ἐπικοινούμενοι, καί ἴσα περιβεβλημένοι...*" και "*ἔστι δὲ αὐτοῖς μία μὲν ἡ ἐπί τῶν προθύρων στοὰ ἐπί τοῦ νάρθηκος τῷ περιμήκης εἶναι ὠνομασμένη· ἐπί κοινῆς δὲ προπύλαια πάντα, ἥ τε αὐλὴ καί μὲταυλοι θύραι καί τό προσήκειν τοῖς βασιλείοις*" (εδώ λοιπόν έχτισε και άλλο ναό προς τιμήν των επιφανών Αγίων Σεργίου και Βάκχου και έπειτα έναν άλλο συνεχόμενο σε τούτο...έχουν εισόδους που επικοινωνούν και από κοινού περιβάλλονται με όλα τα άλλα καί με τα κράσπεδα ... έχουν κοινή τη στοά των προθύρων, η οποία για το μεγάλο μήκος της έχει ονομασθεί στοά του νάρθηκα. Στην κοινή αυτή στοά βρίσκονται όλα τα προπύλαια...).
112. Προκόπιος Καισαρέως, ό.π., σ. 43(Ρ8, στ. 55-57) για τις στοές της Μεγάλης Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη, σ. 63 (Β187, Ρ 13, στ. 5-7) για το ναό Σεργίου και Βάκχου, σ. 65 (Β187—8, Ρ13—14) για το ναό των Αγ. Αποστόλων, σ. 71 (Β190, Ρ15, στ. 26) για το ναό του Ακακίου στο Έβδομον, σ. 81 (Β194, Ρ18, στ. 12) για το ναό του μάρτυρα Άνθιμου, σ. 89 (Β198, Ρ20-21, στ. 12, 13) για το ναό του Ιωάννη του Βαπτιστή στο Έβδομο, επίσης σ. 365, Λόγος Ε΄ (Β324, Ρ104, στ. 23) για τη στοά "του νάρθηκα" στο ναό της Θεοτόκου των Ιεροσολύμων και για το ιερό του ίδιου ναού σ. 363, (Β323, Ρ104, στ. 22).
113. Προκόπιος Καισαρέως, ό.π., σ. 99 (Β203, Ρ23, στ. 9) για τη στοά του Βουλευτηρίου στην Κωνσταντινούπολη, σ. 107 (Β 206, Ρ26, στ. 12, 13) για υπαίθριες στοές στην Πόλη και για μία μεταβολή στοάς σε δεξαμενή νερού, σ. 111(Β208, Ρ27, στ. 21) για υπαίθριες στοές στην Πόλη, σ. 185 (Β241, Ρ48, στ. 20, 22) για δημόσιες στοές στην Αντιόχεια.
114. Προκόπιος Καισαρέως, ό.π., σ. 119 Λόγος Β΄ (Β212, Ρ30, στ.

ΕΙΚΟΝΑ 4. Σχέδια του Λέοντος Αλλάτιου (από Cutler). α) Ναός με έμβολο, β) ναός με νάρθηκες περιμετρικά.

ναντάται σε πολλούς άλλους συγγραφείς πάντα με ποικίλες σημασίες. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο *Έκθεσις της Βασιλείου Τάξεως* (*de ceremoniis aulae byzantinae*) αναφέρεται επίσης εξαιρετικά συχνά σε στοές, αλλά και σε άλλους χώρους που θα μπορούσαν να νοηθούν ως στοές ή και περίστωα. Ο Θεοφάνους Συνεχιστής αναφέρει για το περίστωο σχετικά με τη Νέα Εκκλησία τους όρους[115]: *περίδρομος, κυλινδροειδής περίπατος, δίαυλος και εγκύκλιος στοά*. Άξιο προσοχής είναι επίσης το κείμενο του Ray Gonzalez de Clavijo που αναφέρεται στο ναό της Παναγίας Περιβλέπτου στην Κωνσταντινούπολη κτισμένο το 1028-34 από το Ρωμανό Γ΄ με πλήρη περιγραφή κλειστού περιστώου[116].

Πολύ αργότερα, στο Λέοντα Αλλάτιο, συναντάται ο όρος *στοά* πιθανότερα με την έννοια του portico. Παράλληλα χρησιμοποιείται ο όρος προστώο-*porticus* για την κιονοστοιχία στην κύρια όψη του κτηρίου ή την στοά με κίονες ή ακόμη το κτήριο με στοές ανοικτές στη μία τους πλευρά, με κιονοστοιχία μπροστά σε έναν πλήρη τοίχο (*προστώο* ή *πρόπυλο*)[117], που μπορεί να αντιστοιχεί σε μέρος περιστώου. Ο όρος *έμβολος* – προέρχεται από το εμβάλλω – λατιν.: ambulus, δηλώνει κίνηση (και όχι στάση), μια κίνηση μέσα σε ένα περίβλημα (χώρο)[118], είναι δηλωτικός λειτουργίας και σχετίζεται με τη νεότερη έννοια της στοάς ή του *περίπατου*. Στις λατινογενείς γλώσσες υιοθετήθηκε επίσης έτσι, με αποτέλεσμα στα γαλλικά να αποδίδεται σήμερα ακριβώς με τη λέξη *déambulatoire* και στα αγγλικά με τη λέξη *ambulatory*. Στην αγγλική βιβλιογραφία, εκτός του *ambulatory*, εμφανίζεται επίσης ο όρος *ambulatory wings*[119], δηλωτικός διακεκριμένων περιμετρικών πτερύγων.

Στις αρχές του 20ού αιώνα, με τα έργα του Millet, εμφανίζεται για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική ο όρος *annexe* (προσάρτημα, παράρτημα), ο οποίος και υιοθετείται ευρύτατα. Ο όρος προέρχεται από την ιστορία της αρχιτεκτονικής στην κεντρο-δυτική Ευρώπη και αφορά προσαρτήματα ή παραρτήματα γύρω από το ιερό της κυρίως εκκλησίας. Μετά τον Millet, ο όρος υιοθετήθηκε και για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική από την ξένη κυρίως βιβλιογραφία[120]. Ο γερμανικός όρος *Mantel/Mantelbau* (*μανδύας ή περι-*

16) για στοά περιμετρικά στο τείχος της Δάρας, σ. 315, Λόγος Γ΄ (Β 301, Ρ89, στ. 13) για στοά πάνω από τις επάλξεις του τείχους της Χερσονήσου, σ. 321, Λόγος ΔΔ (Β304, Ρ91, στ. 16) για στοά πάνω από το τείχος της Αναστασιουπόλεως.
115. Θεοφάνους Συνεχιστής, V, σ. 83-86 Bonn ed. σ. 325-329.
116. Βλ. Mango, *Sources & Documents*, ό.π., σ. 217, όπου περιγράφεται ως ναός περικλειόμενος με τρεις πτέρυγες συνδεδεμένες με αυτόν και η στέγαση αυτού και των πτερύγων είναι μία και η αυτή. Βλ. επίσης Ebersolt, *Monuments*, σ. 165 κ.ε., σημ. 124.
117. Λήμμα Porticus στο *WLB*, IV, 93 βλ. και Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 747 (προστώο).
118. Βλ. *έμβολο* στην ορολογία της μηχανικής και των φυσικών επιστημών, βλ. και Κουκουλές, *Βίος*, σ. 336-341, όπου και οι πηγές.
119. Ćurčić, *Gračanica*, όπου εκφράζει, σε αντίθεση με την αντίληψη του ενιαίου, την αντίληψη του αποσπασματικού.
120. Βλ. Babić, ό.π., Ćurčić, ό.π. και άλλοι.

κάλυμμα) χρησιμοποιείται επίσης ευρέως και αναφέρεται γενικά σε συγγενικούς με το συνεχές περίστωο χώρους, κυρίως κλειστούς. Η Lioba Theis γράφει στη διατριβή της για την Παρηγορήτισσα της Άρτας[121]: «*Ο όρος "Mantelbau"* (κτίσμα μανδύας) *επελέγη εδώ συνειδητά, προκειμένου να μην εισαχθεί εκ των προτέρων ένας πολύ περιορισμένος προσδιορισμός μορφής ή λειτουργίας αυτού του μέρους του κτίσματος. Παρά ταύτα ακόμη και αυτός ο όρος αφορά στο "τυπικό" που δεν ανταποκρίνεται σε όλες τις χρησιμοποιούμενες περιπτώσεις (Anlagen), αφού προϋποθέτει μια περικάλυψη του πυρήνα (Ummantelung) τουλάχιστον σε δύο του πλευρές. Όμως ανήκουν επίσης στην ομάδα αυτή κτήρια, τα οποία εμπλουτίζονται μόνο από τη μία πλευρά με ένα τμήμα κτίσματος, το οποίο δεν προστέθηκε ως απλή προσθήκη, αλλά παραλαμβάνει ιδιαίτερα μια ενδιάμεση λειτουργία ανάμεσα στον κλειστό πυρήνα και στο ανοικτό περιβάλλον. Οι χαρακτηρισμοί Porticus και Umgang θα λαμβάνονται επίσης υπόψη στη συνέχεια*». Από το παραπάνω κείμενο φαίνεται η αδυναμία του όρου αυτού να αποδόσει την έννοια και το περιεχόμενο των περιμετρικών χώρων. Ο όρος *Umgang* σημαίνει κυριολεκτικά περίπατος (περί = um, πατώ = gehen > gang). Από αυτόν προέρχεται η λέξη Umgangskirche[122], για την οποία η Englert δίνει τον ακόλουθο ορισμό: *Πρόκειται για περίκεντρο χώρο, τον οποίο περιβάλλει ένα κτίσμα-περικάλυμμα, του οποίου τα τρία μέρη αντιπροσωπεύουν μια μονάδα*[123], επίσης *το αποφασιστικό χαρακτηριστικό του ναού με περίστωο αποτελεί το κτίσμα-περκάλυμμα, που νοείται ως κλειστή χωρική μονάδα, παρά τις παραστάδες*[124].

Παράλληλα για το *Mantelbau* η ερευνήτρια εξηγεί: *η αρχιτεκτονική περικάλυψη ενός κτίσματος-πυρήνα*[125]. Ας σημειωθεί επιπλέον ότι ο όρος *Umgang* σημαίνει και *παράκαμψη* –μια κίνηση γύρω από κάτι– πράγμα που σημαίνει την προσθήκη ακόμη μιας συνιστώσας στο αντικείμενο που εξετάζεται. Σημειώνεται επιπλέον ότι πολύ κοντά στο Mantelbau είναι και ο όχι ιδιαίτερα επιτυχής όρος *enveloppe* (φάκελος, περίβλημα, περικάλυμμα), που χρησιμοποιείται με την ίδια έννοια.

Σε αντιστοιχία με τους όρους *Umgang και deambulatoire*, οι Σλάβοι χρησιμοποιούν τον όρο *hodnik* (hodati = βηματίζω, περπατώ), με επιπλέον έμφαση στο περιμετρικό στοιχείο *obimni hodnik* = *περί-πατος* που δηλώνει με σαφήνεια λειτουργία και περιμετρικό χώρο συνεχούς ροής.

Η παραπάνω αναφορά στους χρησιμοποιούμενους όρους δείχνει τις αντίστοιχες αντιλήψεις σχετικά με τη σημασία και το περιεχόμενο του περιστώου. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι όλοι οι παραπάνω είναι, κατά κύριο λόγο, αρχιτεκτονικοί όροι, που εμφανίστηκαν μαζί με το γραπτό λόγο για την αρχιτεκτονική και στη συνέχεια με την ανάπτυξη της ιστορίας της αρχιτεκτονικής και της τέχνης. Ιδιαίτερα ό όρος περικάλυμμα (Mantelbau) είναι αποκλειστικά τεχνικός και δεν αποδίδει ικανοποιητικά την έννοια και το περιεχόμενο του περιμετρικού χώρου.

Υπάρχει όμως ένας ακόμη όρος που δεν ήταν αρχικά αρχιτεκτονικός, αλλά μεταφορικά λειτουργικός και η σημασία του, η οποία δεν είναι μονοσήμαντη, είναι εξαιρετικά σημαντική για το θέμα που εξετάζεται: Πρόκειται για το *νάρθηκα*. Ιδιαίτερα μάλιστα τον *περιμετρικό ή πλάγιο νάρθηκα*. Χρησιμοποιήθηκε επίσης ο όρος *lateral narthex* (πλάγιος νάρθηκας) από τον Μακρίδη[126], δηλωτικός λειτουργίας και ενδιαφέρων για τη νέα διάσταση που προσθέτει στο νάρθηκα και στη σχέση του με το περίστωο. Όμως και παλιότεροι ερευνητές είχαν μιλήσει για νάρθηκες, όχι όμως τόσο εξειδικευμένα, με τον επιθετικό προσδιορισμό *πλάγιος*. Έχει εξάλλου ενδιαφέρον η αναφορά του Gerola για ορισμένους περιμετρικούς χώρους των κρητικών εκκλησιών που τους ονομάζει επίσης νάρθηκες[127].

Ο νάρθηκας των ναών είναι πράγματι ένα στοιχείο που πολύ νωρίς προστίθεται στον πυρήνα τους και συχνά συνδέεται με στοές ή κλίτη γύρω από αυτόν[128]. Είναι ένα στοιχείο υποστήριξης λειτουργικών αναγκών και όχι απλά ένας δευτερεύων χώρος και μπορεί (χωρίς να πρέπει) να περιέχεται στο περίστωο και να το καθορίζει. Ο όρος *νάρθηκας*, που έχει μεταφορική σημασία[129], υιοθετήθηκε από την αρχή στην εκκλησία και πέρασε ευρύτερα στην εκκλησιαστική ορολογία[130]. Στη Δύση χρησιμοποιείται επίσης αυτούσιος: narthex. Στις σλαβικές γλώσσες πάλι χρησιμοποιείται ουσιαστικά μια ερμηνεία του όρου, πολύ κοντά στην αρχική του σημασία: *νάρθηξ* = priprata (pri=παρά, pratiti= συνοδεύω, ακολουθώ) ο συνοδευτικός χώρος.

121. Theis, *Paregoretissa*, σ. 90.
122. Για το σχήμα Π αυτών των χώρων συμφραζόμενα της κάτοψης βλ. Theis, ό.π., Englert, *Olympiotissa*, ό.π. σ. 101-3.
123. Englert, ό.π. σ. 98.
124. Englert, ό.π. σ. 101.
125. Englert, ό.π. σ. 101.
126. Makrides, "The Monastery of Lips and the Burial of Palaiologi", στο Makridy, Megaw, Mango, "Monastery of Lips", και ειδικά στη σ. 267.
127. Gerola, *Κρήτη*, σ. 80.
128. Βλ. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, σ. 898-9, όπου πολλές αναφορές για τη χρήση του όρου στις πηγές, επίσης λήμμα *νάρθηξ* στο Δημητράκου Λεξικόν, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, σ. 4842-43, βλ. και Mango, *Sources and Documents*, σ. 82 περιγραφή της Αγίας Σοφίας απο τον Παύλο Σιλλεντιάριο και ειδική αναφορά στο νάρθηκα.

Συνεπώς, ο όρος στοά[131] είναι αρχιτεκτονικός και δηλώνει στεγασμένο χώρο. Ο όρος κλίτος[132] – και αυτός αρχιτεκτονικός – δηλώνει πλάγιο επιμήκη στεγασμένο χώρο. Ο όρος νάρθηκας[133] δηλώνει λειτουργία και συνεπώς δεν έρχεται σε αντίθεση με τους αρχιτεκτονικούς όρους. Ο όρος περίστωο[134] είναι επίσης αρχιτεκτονικός όρος και δηλώνει στεγασμένο περιμετρικό χώρο (γύρω από πυρήνα), ο οποίος μπορεί να είναι επιμήκης ή όχι. Έχει συνεχή ροή, που περιβάλλει ολικά τον πυρήνα και υποτάσσεται σε αυτόν, με την έννοια του χαμηλότερου ύψους, ανεξάρτητα από τη χωρική και χρονική σχέση του με τον πυρήνα, καθορίζοντας συνεπώς και το γενικό περίγραμμα του κτίσματος και τον όγκο του. Το περίστωο, ως περιμετρικός χώρος του κυρίως ναού, μπορεί να αναπτύσσεται σε ένα ή δύο επίπεδα (ισόγειο-υπερώα) ή και να ταυτίζεται με συγγενείς περιμετρικούς χώρους που αποτελούνται από αυτόνομα, ευθέως συνδεδεμένα μεταξύ τους μέρη. Το περιεχόμενό του μπορεί να είναι λειτουργικό, όπως αυτό του νάρθηκα περιλαμβάνοντας ως συνιστώσα το περιεχόμενο των τελουμένων γύρω από τον κυρίως ναό. Ο όρος περιμετρικός χώρος είναι ευρύτατος και μπορεί να περιλαμβάνει όλους τους προηγούμενους μαζί ή και άλλους, με μόνο κοινό παρονομαστή τη συγκρότησή τους γύρω από έναν πυρήνα, δεν προσδιορίζει όμως καθόλου τη λειτουργία.

Η συζήτηση που απασχολεί τη μελέτη αυτή δεν αφορά μόνον την κατηγορία του χώρου «συνεχούς ροής», αλλά –για λόγους ουσίας– αφορά και όλες τις άλλες κατηγορίες των συγγενικών προς αυτόν περιμετρικών χώρων[136]. Οι λόγοι αυτοί συνδέονται στενά τόσο με το περιεχόμενο και τη λειτουργία[137] όσο και τη φυσική παρουσία των χώρων όλων των κατηγοριών.

Οι κατηγορίες τύπων των περιστώων και των συγγενών με αυτό χώρων είναι:

- κλειστός εσωτερικός περιμετρικός ενιαίος χώρος, συνεχούς ροής, σε ισόγειο (περιμετρικός νάρθηκας ή περίστωο)
- κλειστός εσωτερικός περιμετρικός ενιαίος χώρος, συνεχούς ροής, σε β′ επίπεδο (υπερώο)
- κλειστός αφομοιωμένος χώρος (δυσδιάκριτα όρια με τον πυρήνα)
- κλειστός εξωτερικός περιμετρικός ενιαίος χώρος, συνεχούς ροής (κλειστή εξωτερική στοά ή περιμετρικός ή πλάγιος εξωνάρθηκας ή περίστωο)
- ανοικτός προς τα έξω περιμετρικός χώρος, συνεχούς ροής (ανοικτή στοά ή περίστωο)
- μεικτός ασυνεχής περιμετρικός χώρος (συγγενικός προς το περίστωο)
- μεικτός περιμετρικός χώρος, με αυτόνομα μέρη (συγγενικός προς το περίστωο)
- κλειστή σειρά περιμετρικών συνδεδεμένων αυτόνομων χώρων (συγγενικός προς το περίστωο).

129. Αρχικά σήμαινε το φυτό από το οποίο δίνονται ράβδοι, αλλά και μικροκατασκευές, βλ. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, ό.π. και Κουκουλές, *Βίος*, τ. Ε′, σ. 291-292 για την αρχική σημασία.
130. Βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 2, σ. 1438-9 λήμα *narthex:* "a vestibule – like space preceding the naos in a Byz. church. Functionally and formally distinct....often emphasized the funerary function of these spaces. In the 13th and 14 c. the narthex was often the site of church councils..."
131. Liddell, Scott, Κωνσταντινίδου, τ. 4, σ. 115-117, 130-131.
132. Για τον όρο 'κλίτος' βλ. Lampe, A Patristic Greek Lexicon, 10(M, 87. 3705A) και Liddell και Scott, σ. 962.
133. Βλ. παραπάνω (στο παρόν) υποσ. 129, 130.
134. Evangelinos e.a., Greek Lexicon, ό.π., σ. 884, H. Liddel e.a., Μέγα Λεξικόν, ό.π., τ. 305, 563, σ. 1389 περίστωον=νεώτερος τύπος για περίστυλον ή περιστόϊον.
135. Στην ιστορία της αρχιτεκτονικής θεωρήθηκαν ως περίστωα μόνον οι χώροι συνεχούς ροής. Οι υπόλοιπες περιπτώσεις θεωρήθηκαν ως προσκτίσματα ή προσαρτήματα (annexes). Οι βυζαντινοί όμως αναφέρονταν στους χώρους με βάση τη χρήση τους και όχι με βάση τον όρο μιας αρχιτεκτονικής ανάλυσης. Έτσι, οι χώροι που σήμερα γίνονται αντιληπτοί με τον ένα ή τον άλλο αρχιτεκτονικό όρο, δεν αποτελούσαν παρά το μέρος ενός συνόλου χρήσεων και συμβολισμών. Η αποξένωση αυτών των χώρων από το σύνολο του περιεχομένου τους –προς χάριν μιας συγκεκριμένης αντίληψης– θέτει συνεπώς ένα ζήτημα, το οποίο δε θα πρέπει να παραμερίζεται.
136. Δε θα χρησιμοποιηθεί ο όρος περίβλημα (Mantel), διότι κρίνεται ότι δεν αποδίδει την ουσία των περιμετρικών χώρων. Ο όρος αφορά την ελληνική εργογραφία και ξένες μεταφράσεις στα Ελληνικά. Αναλυτικά Hadjitryphonos, "Peristoon or Ambulatory".

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ

ΘΕΣΜΟΙ, ΑΝΑΓΚΕΣ, ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΓΕΝΙΚΑ

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να αποσαφηνιστεί ο ρόλος του περιστώου ως προς τις ανάγκες της εκκλησίας, οι οποίες μπορούσαν να εξυπηρετηθούν στο χώρο αυτόν και επίσης, να προσδιοριστούν οι χρήσεις, στις οποίες αυτός ανταποκρινόταν. Γι' αυτό θα γίνει μια συνοπτική αναφορά στους θεσμούς, στις ανάγκες και στις παραδόσεις που προσδιόρισαν ή επηρέασαν λίγο ή πολύ το ρόλο και τις λειτουργίες του περιστώου, ώστε να γίνει περισσότερο κατανοητή η σημασία του.

Ο λόγος εμφάνισης του περιστώου αναζητήθηκε στην ανάγκη και στον τρόπο χωροθέτησης των λειτουργικών και λοιπών εκδηλώσεων που συνοδεύουν τη λατρεία. Παράλληλα όμως δεν αγνοήθηκε το γεγονός ότι ορισμένα πρότυπα ναών ήταν, ως αρχιτεκτονικοί τύποι, ιδιαίτερα αγαπητά και δημοφιλή και χρησιμοποιήθηκαν με μικρές ή μεγάλες παραλλαγές, ανεξάρτητα με τις πραγματικές λειτουργικές ανάγκες της λατρείας. Αναμφισβήτητα οι ναοί στα μεγάλα αστικά κέντρα του Βυζαντίου και ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη, είτε με την ιδιότητα των μοναστικών καθολικών είτε με την ιδιότητα των ενοριακών ναών, αποτελούσαν πρότυπα για την οικοδόμηση και τη διαχείριση της Εκκλησίας σε όλη την Αυτοκρατορία. Οι ναοί της πρωτεύουσας, αν και πολλοί ήταν ήδη πρωιμότεροι από την περίοδο που ενδιαφέρει την παρούσα μελέτη, συνέχισαν τη "ζωή" τους διαμέσου των αιώνων, συνυπήρξαν με τους νεότερους που κτίζονταν και τους επηρέασαν με την παρουσία τους. Γι' αυτό έχουν σημασία – εκτός από τις αρχιτεκτονικές λύσεις – και οι χρήσεις στους χώρους των παλιότερων ναών, οι οποίοι δε θα έπαιξαν το ρόλο του προτύπου μόνο σε θέματα αρχιτεκτονικών επιλογών και κατασκευαστικών ή καλλιτεχνικών εφαρμογών, αλλά επίσης και επιλογών σχετικών με την καλή λειτουργία της εκκλησίας και των αναγκών μέσα στο χώρο. Ο κτήτορας[1], τη στιγμή της απόφασης για την επιλογή μιας ορισμένης αρχιτεκτονικής λύσης, στην ουσία υιοθετούσε – μαζί με την καλλιτεχνική έκφραση των συμβολισμών – και τις πρακτικές διευθέτησης και οργάνωσης των λατρευτικών, διοικητικών και τεχνικών ζητημάτων μέσα στο χώρο[2]. Μέσα από τα κτητορικά τυπικά οι κτήτορες εξέφραζαν τα οράματα, τις επιθυμίες, τις αντιλήψεις, τις ανάγκες και τα συμφέροντά τους[3]. Η επι-

1. Επελέγη εδώ η γραφή *κτήτωρ* και όχι *κτίτωρ*, βλ. σχετικά Krumbacher, "Ktetor".
2. Για παράδειγμα, ο ναός των Αγίων Αποστόλων της Κωνσταντινούπολης, που ήταν επί αιώνες ένα σημείο αναφοράς στη θρησκευτικο-πολιτιστική ζωή της πόλης, ασφαλώς θα είχε μεγάλη επιρροή στις επιλογές και αποφάσεις των μεταγενέστερων κτητόρων άλλων ναών που ήταν αφιερωμένοι σε Αποστόλους, όπως ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος της Εφέσου, ο Άγιος Ανδρέας της Περιστεράς, αργότερα ο Άγιος Μάρκος της Βενετίας (11ος αι.), οι Άγιοι Απόστολοι του Ιπεκίου (13ος αι.) κ.ά.
3. Τα τυπικά είναι μια από τις σημαντικότερες πηγές πληροφόρησης για τη φροντίδα ενός εκκλησιαστικού ιδρύματος. Τα γνωστά τυπικά της όψιμης βυζαντινής περιόδου, που ενδιαφέρει εδώ, είναι έξι από το 13ο αι., δύο από το 14ο και δύο από το 15ο. Όμως και τα παλιότερα περιέχουν εξαιρετικά χρήσιμες πληροφορίες για τη φροντίδα των μονών, όσων βέβαια εξακολουθούσαν να υπάρχουν. Βλ. Galatariotou, "Ktetorika Typika", ένα εκτεταμένο άρθρο για τον όρο τυπικό, τις κατηγορίες και τη σημασία τους, ιδιαίτερα όσον αφορά την ιδιότητά τους ως αριστοκρατικά και μη αριστοκρατικά. Αν και, όπως αναφέρει, μόνον τα τυπικά του Χριστοδούλου της Πάτμου, του Αθανασίου του Άθω και του Νεοφύτου Εγκλείστου εκφράζουν την προσωπικότητα του συγγραφέα τους, τα τυπικά στο σύνολό τους δείχνουν τη σχέση του ανθρώπου προς το θείο. Βλ. Στεφανής, *Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου Συγγράμματα*, σ. 25-69, το έργο του Gautier (για τα τυπικά του Παντοκράτορος, της Θεοτόκου Ευεργέτιδος, του Πακουριανού, της Θεοτόκου Κεχαριτωμένης αντίστοιχα στα *REB* 32 (1974) σ. 1-145, 40 (1982) 5-101, 42 (1984) 5-145, 43 (1985) 5-165). Για τα Τυπικά βλ. επίσης Κονιδάρη, *Μοναστηριακά τυπικά*, σ. 29-68 και ειδ. σ. 29, 33, 34(Β)-35 κ.ε., 169-171, βλ. γενικά και Μανάφη *Μοναστηριακά τυπικά*. Τη χρήση των τυπικών στην ιστορία της τέχνης και της αρχιτεκτονικής εκθέτει διεξοδικά σε ανακοίνωσή του ο Thomas, J. Ph., "Uses of the monastic Typika for Byzantine Art History" (αδημοσίευτο, κατατεθειμένο στο Princeton University, Department of Art and Archaeology), ενώ κριτική στάση απέναντι στη χρήση των τυπικών για εξαγωγή ασφαλών συ-

λογή των πλαγίων πρόσθετων χώρων γύρω από τον κυρίως ναό εξέφραζε και αυτή τις απαιτήσεις του κτήτορα και της ηγεσίας του θρησκευτικού ιδρύματος[4]. Εκτός από τα σωζόμενα κείμενα των τυπικών, υπάρχουν χρήσιμες μαρτυρίες στα κείμενα των διατάξεων, των συναξαρίων και άλλων γραπτών τεκμηρίων των μεγάλων ναών και μονών[5].

Καθώς όμως για την όψιμη βυζαντινή περίοδο το υλικό από τις πηγές είναι σχετικά περιορισμένο[6], η αναζήτηση προγενέστερων πηγών είναι απαραίτητη, ώστε να κατανοηθούν, ως ένα βαθμό, τα λειτουργικά-χρηστικά θέματα που μπορεί να σχετίζονται με το περίστωο ή γενικότερα τους περιμετρικούς χώρους[7]. Κατά την εξέταση των προβλημάτων του περιστώου κρίθηκε απαραίτητο να υπογραμμιστεί ο ρόλος και η σημασία του θεσμού των κτητόρων και των τυπικών[8]. Η διάκριση των κτητόρων μπορεί να έχει σημασία για μια πιθανή κατηγοριοποίηση επιλογών στις αρχιτεκτονικές λύσεις των ναών σε[9]: 1. αυτούς που δρουν σε ιδιωτικό επίπεδο, με κύριο αντικείμενο τα μαυσωλεία, 2. σε αυτούς που εκπροσωπούν την Εκκλησία, με κύριο αντικείμενο τις μονές και τους ναούς, και 3. σε αυτούς που εκπροσωπούν το κράτος, με κύριο αντικείμενο τους μεγάλους καθεδρικούς ναούς και μονές.

Τα τυπικά, καθώς ήταν κατά κάποιο τρόπο τα καταστατικά των θρησκευτικών ιδρυμάτων, αποτελούν σημαντική πηγή για την κατανόηση της ιστορίας της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής και της τέχνης[10]. Είναι πιθανό οι θεσμοί των κτητόρων και των τυπικών[11] να επηρέασαν επίσης, με έμμεσο τρόπο, την αρχιτεκτονική και την τυπολογία των ναών και ίσως το ζήτημα του περιστώου[12]. Ωστόσο, κατά την αναζήτηση απαντήσεων για το θέμα αυτό στα τυπικά, εντοπίζεται επανειλημμένα η αναφορά σε έναν τουλάχιστον από τους περιμετρικούς χώρου του ναού, στο νάρθηκα. Επισημαίνεται ιδιαίτερα ο ρόλος των αναγκών και των χρήσεων που εξυπηρετούσε ο βασικός αυτός χώρος, οι οποίες τον καθιστούν ένα καθοριστικό στοιχείο της λειτουργίας του ναού, με σημασία ίσως μεγαλύτερη από αυτήν που του αποδίδεται σήμερα[13].

Α. ΤΥΠΙΚΑ, ΚΤΗΤΟΡΕΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΙ

Τα κείμενα των τυπικών δε δίνουν άμεσες πληροφορίες για το ζήτημα του περιστώου. Ωστόσο, ανιχνεύθηκαν σε αυτά ορισμένες αναφορές που έχουν κάποια σημασία για το θέμα αυτό, αν συσχετισθούν με διάφορες άλλες εξελίξεις στα τελούμενα στο ναό. Μετά το β΄ μισό του 7ου αι. και μέχρι την άλωση της Ιερουσαλήμ από τους Σταυροφόρους το 1099, δημιουργήθηκε, με βάση την ήδη διαμορφωμένη ακολουθία, το Τυπικό του Αγίου Τάφου, που αποτέλεσε πηγή των βασικών στοιχείων της μετέπειτα ακολουθίας[14]. Παράλληλα η πολύπλοκη ακολουθία που τελούνταν στην Κωνσταντινούπολη, η οποία διαμορφώθηκε μέχρι το τέλος του 4ου αι. με την επιρροή της ιεροσολυμίτικης Εκκλησίας, εμφανίζει μεγάλη εξέλιξη κατά την εποχή του Ιουστινιανού.

μπερασμάτων εκφράζει η Popović, "Are Typika Sources" 266-284 όταν πραγματεύεται το ζήτημα αυτό.

4. Φαίνεται μάλιστα ότι, όσον αφορά τις προσθήκες, ήδη στο 10ο-11ο αι. ο ρόλος των παρεκκλησίων είχε παγιωθεί, βλ. Babić, *Les Chapelles,* σ. 52, ενώ ο Freschfield, "On Byzantine Churches", σ. 383 κ.ε. στρέφει την προσοχή σε θέματα έκφρασης της λειτουργίας στο χώρο.
5. Βλ. το σημαντικό για το θέμα αυτό άρθρο της Nicholl, "Narthex".
6. Mango, *Sources and Documents*, σ. 243-244.
7. Για τη σχέση λειτουργίας και μορφής γενικά βλ. Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 208 και παλιότερα Mango, *Architecture*, σ. 8.
8. Τα τυπικά διακρίνονται σε κτητορικά και λειτουργικά. Βλ. Meester, *Les typiques,* Rautman, "Monastic Patronage", και Thomas, *Religious Foundations,* σ. 218-20, 253-258, σχετικά με επιτρόπους και εφόρους βλ. και Galatariotou, "Kretorika Typika", σ. 113-114.
9. Βλ. Galatariotou, "Ktetorika Typika", βλ. σχετικά με το διαχωρισμό και Κονιδάρης, *Μοναστηριακά τυπικά*, σ. 29 (όπου και αναφορά στον Αλλάτιο (Leon Allatius, De libris et rebus ecclesiasticis Graecorum, Parisiis 1645, σ. 5), ο οποίος διακρίνει τα μοναστηριακά κτητορικά τυπικά σε λειτουργικά και μή, σ. 171 κ.ε.
10. Thomas, "Uses".
11. Για τους θεσμούς αυτούς συνολικά βλ. Thomas, *Religious Foundations,* και ειδικά Κονιδάρης, *Μοναστηριακά τυπικά*, σ. 36 ΙΙ.
12. Η πληροφορία των τυπικών, που θα μπορούσε να συμβάλει στην ερμηνεία της μορφής των σωζόμενων ναών και ο τρόπος που μπορεί να πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο, είναι ένα ζήτημα που συζητείται από τους ερευνητές. Η Popović, "Are typika sources", υποστηρίζει ότι είναι αδύνατο να βγάλει κανείς συμπεράσματα για την αρχιτεκτονική από τα τυπικά. Ο Nicholl, "Narthex", σ. 1-20, προσπαθεί να εξάγει ορισμένα συμπεράσματα, κυρίως για το νάρθηκα. Επίσης βλ. Burridge, *Monasteries on Mont Athos*, σ. 78-89.
13. Βλ. κεφ. Ι, σ. 28 κ.ε. του παρόντος και γενικά για το θέμα αυτό βλ. Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 191.
14. Το τυπικό εμφανίζεται στη μονή του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα σε χειρόγραφό του του 1043 και 1122, βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Τυπικόν*, σ. 1-254, Simić, "Griechisch-serbischen Beziehungen", ό.π. και Baumstark, "Entstehungsgeschichte", ό.π., σ. 8.

Αυτό έγινε με την πράξη της Μεγάλης Εκκλησίας, της Αγίας Σοφίας, της οποίας το Τυπικό καταγράφεται μόλις στα τέλη του 9ου αι.[15]. Στα 1122 εμφανίζεται το "ιεροσολυμίτικο τυπικό", που χρησιμοποιήθηκε σε όλη την ορθόδοξη Ανατολή[16]. Τα παλιότερα λειτουργικά τυπικά, αλλά κυρίως αυτά του 10ου, 11ου και 12ου αι. είναι πηγές μεγάλης σημασίας για τη βυζαντινή λειτουργική πράξη –και συνεπώς και για την κατανόηση του χώρου στον οποίο αυτή διαδραματίζεται. Μεταξύ άλλων λατρευτικών αναγκών που προβλέπονταν στα τυπικά, περιλαμβάνονταν και οι λιτανείες, οι οποίες αρχικά ήταν συχνότατες[17]. Στην Κωνσταντινούπολη σχεδόν τα πάντα λέγονταν με ύμνους[18], ενώ παράλληλα οι λιτανείες και οι πομπές, είτε για εορταστικούς λόγους είτε για θλιβερά γεγονότα, ήταν συχνότατες[19]. Οι εξελίξεις στη λειτουργική πράξη και στα τυπικά, η χρήση λιτανειών και πομπών, δικαιολογεί την υπόθεση ότι αυτές θα είχαν ιδιαίτερη σημασία για την οργάνωση του χώρου του ναού και για την εξέλιξή του. Ο γύρω από το ναό χώρος, οι κύριες είσοδοι και έξοδοι, οι πλάγιες θύρες και συνεπώς και τα περίστωα, θα απέκτησαν πιθανότατα ένα νέο ενδιαφέρον[20]. Αργότερα, μετά τις σταυροφορίες και τη λατινοκρατία, επικρατεί το μοναχικό τυπικό και οι επιδράσεις από την Ακολουθία της Μεγάλης Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης μειώνονται[21]. Οι διατάξεις εμφανίζονται μετά το 10ο αι. και πολλαπλασιάζονται το 12ο και μέχρι το 15ο αι. Ωστόσο, στα τυπικά και στις διατάξεις γίνεται συχνότατα λόγος για νάρθηκες, χωρίς όμως αναφορά σε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του χώρου[22].

Ο θεσμός των κτητόρων επηρέασε την οικοδομική δραστηριότητα[23], ενώ η κοινωνική ιδιότητά των κτητόρων ήταν στοιχείο καθοριστικό για το θεσμό[24]. Κατά την όψιμη βυζαντινή περίοδο, με την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους και την αφαίρεση μεγάλου μέρους της εκκλησιαστικής περιουσίας από τους δικαιούχους της, αρχίζει για την Ορθόδοξη Εκκλησία μια μακρά περίοδος αλλαγών[25] και εισάγονται νέες πρακτικές, που συνδέουν περισσότερο την Εκκλησία με το κράτος[26]. Με την έννοια αυτήν, η περίοδος 1204-1261

15. Πηγές για το τυπικό στην Κωνσταντινούπολη υπάρχουν μόλις από τον 9ο αι. Dimitrijevskij, *Opisanije*, Τυπικά τ. Ι, βλ. επίσης Mateos, *La celebration*.
16. Πρόκειται για τυπικό της σιωνικής Εκκλησίας, το οποίο, σύμφωνα με τον Dimitrijevskij, είναι αυτό που χρησιμοποιήθηκε με το χαρακτηρισμό "ιεροσολυμίτικο τυπικό", υποσημ. Dimitrijevskij, ό.π., Τυπικά τ. Ι, Babić, *Les chapelles*, σ. 10-14, όπου εκτενή στοιχεία για τις λειτουργικές χρήσεις κατά τους 4ο-8ο αι. στην Ιερουσαλήμ, βλ. επίσης Galatariotou, "Ktetorika Typika", και Simić, "Griechisch-serbischen Beziehungen".
17. Ο Pribislav Simić, στο πολύ σημαντικό άρθρο του, όπου συζητά την εξέλιξη της Θείας Λειτουργίας (Simić, "Griechisch-serbischen Beziehungen"), δίνει μια πολύ σύντομη και περιεκτική αναφορά σχετικά με το τι προέβλεπαν τα τυπικά από άποψη λειτουργιών, αρχίζοντας από το παλιότερο *τυπικό*, στα τέλη του 4ου αι., το οποίο, όπως επισημαίνεται με βάση τις πηγές, συμπίπτει με την καλύτερη εποχή της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων, όταν ήταν σε χρήση "*ωραίοι ναοί, εορτασμοί και λιτανείες*", αν και είναι αμφισβητούμενη η έννοια *τυπικό* την εποχή αυτή. Επίσης σημαντική πηγή για την ίδια εποχή είναι το Οδοιπορικό της Αιθερίας, βλ., *Egeria's Travels,* επιμ. και σχόλια Wilkinson, σ. 49-65, 82, 83 (και *Égérie*, επιμ. Maraval, Diaz y Diaz, *Journal de voyage*). Για τις λιτανείες βλ. επίσης Baldovin, *The Urban Character*, σ. 207 κ.ε.
18. Αξιοσημείωτο είναι ότι στις μοναστικές ακολουθίες κυριαρχούσε η ανάγνωση, ενώ στις ακολουθίες των εκκλησιών των πόλεων κυριαρχούσαν οι ύμνοι, βλ. Simić, "Griechisch-serbischen Beziehungen", ό.π. Για τις ασματικές ακολουθίες και το λειτουργικό τυπικό βλ. Taft, *Le rite,* 13-19 εδ. 18 και επίσης Mateos, *La célébration*, ειδικά σ. 34-40.
19. Βλ. τυπικά του Τιμίου Σταυρού 40 και της Δρέσδης 104 βλ. Taft, *Beyond East and West,* σ. 61-80 (στο κεφ. 5, The Frequency of the Eucharist through History), σ. 167-192 (στο κεφ. 11, How Liturgies Grow: The Evolution of Byzantine Liturgy) και επίσης βλ. Simić, "Griechisch-serbischen Beziehungen", ό.π. Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος, στο *Έκθεσις της βασιλείου τάξεως*, αναφέρει χαρακτηριστικά το πλήθος των πομπών στο ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη και μάλιστα με βασιλική παρουσία (βλ. Επιμ. Bury, *De Ceremoniis*, σ. 207-227)
20. Γενικά για τη σημασία των θυρών και ειδικά των δυτικών βλ. Strube, *Die westliche Eingangsseite.*
21. Βλ. Simić, "Griechisch-serbischen Beziehungen", για την επίδραση της μονής του Στουδίου, που ακολουθούσε ιεροσολυμιτικό τυπικό, στη βαθμιαία εγκατάλειψη των Λειτουργιών της Κωνσταντινούπολης. Πάντως, το σημαντικότερο σωζόμενο κωνσταντινουπολίτικο μοναστικό τυπικό είναι αυτό της Ευεργέτιδος (μέσα του 12ου αι.) και πάνω σε αυτό στηρίχθηκαν, όπως φαίνεται, πολλά από τα μεταγενέστερα όψιμα βυζαντινά τυπικά. Πολλές από τις πληροφορίες προέρχονται από το τυπικό της Ευεργέτιδος, που φαίνεται ότι επηρέασε και τα οψιμότερα τυπικά, βλ. Χρήστου, "Μονή της Ευεργέτιδος".
22. Διαπιστώθηκε κατά την ανάγνωση αρκετών τυπικών στα πλαίσια της έρευνας αυτής ότι γίνεται λόγος πολύ συχνά για λιτές, με την έννοια όμως των λιτανειών και όχι των χώρων.
23. Ο σημαντικός αυτός θεσμός απασχόλησε τον John Philip Thomas, ο οποίος υποστηρίζει ότι εξελισσόταν το ίδιο στην Ανατολική και στη Δυτική Εκκλησία βλ. Thomas, *Religious Foundations,* σ. 244-248 για τα ιδιωτικά ιδρύματα κατά τη λατινική κατάκτηση, βλ. και Κονιδάρης, *Μοναστηριακά τυπικά*, σ. 34-40, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται στους κτήτορες-ανακαινιστές.
24. Η κοινωνική ιδιότητα των κτητόρων αποτελούσε ένα σημαντικό στοιχείο, καθοριστικό για το θεσμό και, όπως υποστηρίζει η C. Galatariotou και η ιδιότητα αυτή στο Βυζάντιο, πέρα από τον κοσμικό ή θρησκευτικό χαρακτήρα της, εκφράζει κοινωνικές δομές και ιεραρχίες, βλ. Galatariotou, "Ktetorika Typika".
25. Thomas, *Religious Foundations*, σ. 244- 248, Janin, Sanctuaires, ειδ. σ. 135 και Wolff, Latin Patriarchate.
26. Για τη διάλυση του μέχρι τότε καθεστώτος, που επικρατούσε

φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία των ιδιωτικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, ενώ με την παλινόρθωση του 1261 αρχίζει στο Βυζάντιο μια σημαντική περίοδος ανάκαμψης της πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής, όπως μαρτυρούν και τα σωζόμενα πατριαρχικά και μοναστικά αρχεία, παρά τη σημαντική πλέον μείωση της δύναμής του[27]. Στην περίοδο αυτή θεωρείται ότι κυριαρχεί ένα πνεύμα που είναι αντίθετο με την εκμετάλλευση της εκκλησιαστικής περιουσίας από ιδιώτες[28].

Όμως, παρότι κατά την περίοδο των Παλαιολόγων θα περίμενε κανείς να προηγηθεί η αποκατάσταση, η ανακαίνιση και οικονομική υποστήριξη των υπαρχόντων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων σε σχέση με την οικοδόμηση νέων, ιδρύονται και οικοδομούνται αρκετά νέα μοναστήρια και ναοί[29]. Έτσι, ο Μιχαήλ Η΄ κτίζει μονή αφιερωμένη στον Αρχάγγελο Μιχαήλ στο όρος του Αυξεντίου κοντά στη Χαλκηδόνα (1280), ενώ η σύζυγός του, αυτοκράτειρα Θεοδώρα, κτίζει επίσης ένα νέο ναό στην Κωνσταντινούπολη, αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη τον Βαπτιστή, ως νότια προσθήκη στον παλιό ναό της μονής του Λιβός (πρώτο μισό του 14ου αι.)[30]. Όμως και σε άλλες περιοχές μια σειρά ιδιωτών επιδίδεται στην ανέγερση ή αναδόμηση εκκλησιαστικών ιδρυμάτων[31]. Η διείσδυση της ιδέας του ανεξάρτητου άρχοντα και της στροφής προς το άτομο είναι μια πραγματικότητα που εκφράζεται στην τέχνη και στην οικοδομική δραστηριότητα.

Στην παλαιολόγεια περίοδο το Πατριαρχείο και οι ίδιοι οι Πατριάρχες δε φαίνεται να παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανέγερση εκκλησιαστικών ιδρυμάτων[32], ενώ οι ιδιώτες ευεργέτες συνέχισαν να παρέχουν τα μέσα σε εκκλησιαστικά ιδρύματα και να εμφανίζονται ως δεύτεροι ιδρυτές ή κτήτορες[33]. Τα περισσότερα μεγάλα μοναστήρια την εποχή αυτήν ενισχύονται από τους κτήτορές τους, που δεν είναι απαραίτητα και οι ιδρυτές, κυρίως με σκοπό την εδαφική εξάπλωση. Προφανώς, η εξασφάλιση των υλικών μέσων έδινε τη δυνατότητα σε αυτόν που τα παρείχε να έχει και το λόγο στην επιλογή του σχεδίου του ναού, στη *βελτίωση* ή στην προσθήκη του, καθώς και στο περιεχόμενό τους.

Σημασία για το ζήτημα των περιστώων και γενικότερα των περιμετρικών χώρων, εκτός από την εδαφική επέκταση που προαναφέρθηκε, έχει η πρακτική των λεγόμενων *βελτιώσεων* ενός ναού, καθώς και αυτή των *συστάσεων*, δηλαδή της συντήρησής του, των επισκευών και των αποκαταστάσεων[34]. Οι *βελτιώσεις* και οι *συστάσεις* δεν ήταν καθόλου σπάνιο φαινόμενο, ιδιαίτερα με το θεσμό της *χαριστικής*. Αντίθετα, επειδή έδιναν τη δυνατότητα σύνδεσης του ονόματος του νέου κτήτορα με ένα αντικείμενο κύρους, που εξασφάλιζε χρονική συνέχεια, οι επισκευές και οι υπόλοιπες επεμβάσεις ήταν ιδιαίτερα επιθυμητές και επιδιωκόμενες. Πρόκειται για αναστηλώσεις, αποκαταστάσεις ή επεμβάσεις στο εσωτερικό του ναού, χωρίς προσθήκες ή επεκτάσεις στο εξωτερικό του με πρόσθετα μέρη, μεγεθύνσεις όγκου με αλλαγή της κάλυψης του ναού, με ανακτίσεις ευρείας κλίμακας (οι λεγόμενες *εκ βάθρων* ή *εκ θεμελίων*), με ταυτόχρονη αύξηση του εμβαδού[35] και κάθε φύσης οικοδομικές επεμβάσεις για υποτιθέμενη ή πραγματική καλυτέρευση του κτίσματος (*βελτίωση*) και πάντως για κάλυψη λειτουργικών και χρηστικών αναγκών του ιδρύματος[36].

Β. ΟΙ ΑΝΑΓΚΕΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Με τη χρήση και τη λειτουργία του χριστιανικού ναού δε σχετίζονται μόνον η αρχιτεκτονική μορφή και η διάταξη του συνόλου ή υποσυνόλου ενός χώρου. Εξαιτίας της φύσης του ναού ως λατρευτικού κτίσματος, συνυπάρχουν επιπλέον έντονα τόσο το στοιχείο του συμβολισμού, όσο και το γεγονός ότι οι κινήσεις, δηλαδή τα δρώμενα κατά τη Θεία Λατρεία, ήταν με ακρίβεια καθορισμένα, είτε μέσα από τα τυπικά είτε μέσα από τις Συνόδους είτε με άλλους κανόνες[37]. Συνεπώς, όσον αφορά το σχεδιασμό περιστώου γύρω από τον πυρήνα ενός ναού, θα έπρεπε, σε μια αρχική του φάση ή να υπήρχε πρόθεση συσχετισμού με ορισμένα από τα τελούμενα στον κυρίως ναό ή να κάλυπτε ανάγκες της ίδιας της λειτουργικής πράξης, είτε άλλες ανάγκες, που δεν είχαν πάντα άμεση σχέση με τις λατρευτικές ακολουθίες[38].

Β.1. ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΑΣΕΙΣ. ΛΙΤΑΝΕΙΕΣ

Το ουσιώδες ζήτημα είναι το αν μπορεί να ερμηνεύσει κανείς την εξέλιξη της μεσαιωνικής και ειδικά βυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής ως κέλυφος που φιλοξενεί ή στεγάζει ένα τελετουργικό περιεχόμενο[39]. Οι αλλαγές στη λειτουργική πράξη ως αιτία αρχιτεκτονικών μεταβολών είναι ένα συζητήσιμο θέμα, που δεν έχει μέχρι σήμερα βρει την τελική απάντησή του. Ίσως όμως στην περίπτωση αυτή να μη χρειάζεται να αναφέρεται κανείς σε αίτιο και αποτέλεσμα, αλλά σε ερμηνεία-εξήγηση όσων συμβαίνουν παράλληλα με μια συνεχή αλληλεπίδραση.

Πως όμως σχετίζονταν οι εξελίξεις με το περίστωο; Οι πρώιμες λειτουργικές συνάξεις ήταν σχετικά απλές και τελούνταν στο πνεύμα μεγάλης συμμετοχής του κόσμου σε μεγάλες συγκεντρώσεις και λιτανείες, ενώ υπάρχει η άποψη ότι μέχρι το 12ο αι. η λειτουργική πράξη σε γενικές γραμμές δεν παρουσίαζε καινοτομίες[40]. Στη β΄ χιλιετία και ιδιαίτερα μετά το 12ο αι., οι ακολουθίες έγιναν πιο πολύπλοκες και διαπιστώνονται μεγάλες αλλαγές, οι οποίες θα πρέπει να προσδιόρισαν – ανάμεσα σε άλλα – και το ρόλο του περιμετρικού χώρου του ναού[41]. Οι πλη-

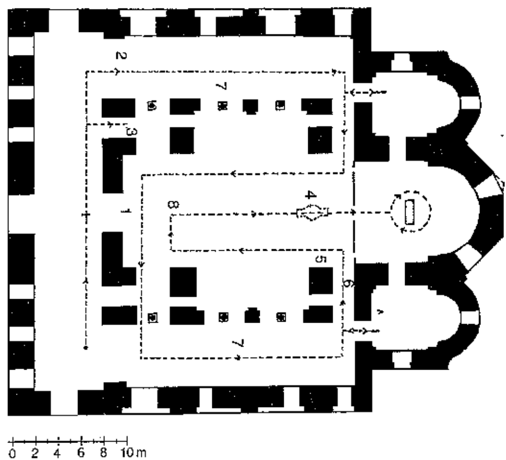
με τη "χαριστική" και το σημαντικό ρόλο των ιδιωτών, κοσμικών κτητόρων βλ. Thomas, *Religious Foundations*, σ. 157 και 167-213 για τη μεταρρύθμιση και Herman, "Charisticaires", cols 611-17. Η χαριστική είναι, όπως γράφει ο Thomas, ένα δημόσιο πρόγραμμα, επιχορηγούμενο από τον Αυτοκράτορα και την εκκλησιαστική ιεραρχία, για την ιδιωτική διαχείριση θρησκευτικών ιδρυμάτων. Η επιδότηση ενός ιδρύματος στη χαριστική δε θίγει τα δίκαια της ιδιοκτησίας πάνω σε ένα εκκλησιαστικό αντικείμενο, αλλά διαχωρίζει τα δίκαια της διαχείρησης και της οικονομικής εκμετάλλευσης, που μπορούν να δίδονται σε ένα τρίτο μέλος. Αυτό ήταν ιδανικό ως όχημα παράκαμψης των νομικών δυσκολιών για το εγχείρημα αποκατάστασης ερειπωμένων εκκλησιαστικών κτηρίων και επέμβασης σε αυτά.

27. Για τα εκκλησιαστικά ιδρύματα κατά την τελευταία περίοδο του Βυζαντίου βλ. γενικά Bryer, "Late Byzantine Monastery", Nicol, *Church and Society*, Oikonomides, "Monastères et les moines", cf. Herman, "Niederklerus", ειδικά σ. 385-86, αναλυτικά βλ. Thomas, *Religious Foundations*, σ. 246-8 και βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, σ. 73.
28. Thomas, ό.π., σ. 247.
29. Rautman, "Monastic patronage".
30. Πρόκειται για ναό μονόχωρο τρουλαίο με περίστωο και νάρθηκα, το γνωστό νότιο ναό της μονής του Λιβός, στον οποίο αργότερα θα προστεθεί και κλειστό περίστωο βλ. Macridy, Megaw, Mango, Hawkins, "Monastery of Lips" σ. 249 κ.ε. Την ίδια εποχή η ανηψιά του Αυτοκράτορα, Θεοδώρα, κτίζει τη μονή της Θεοτόκου της Βεβαίας Ελπίδος, ως ανεξάρτητο ίδρυμα, παρά την προέλευσή της από αυτοκρατορική ευεργεσία, και όρισε το γιο της ως επίτιμο Έφορο, έτσι ώστε ελαχιστοποιούνται τα δικαιώματα του πατριαρχικού παράγοντα, βλ. Thomas, *Religious Foundations*, σ. 249, Θεοδώρα Παλαιολογίνα, *Τυπικόν της Βεβαίας Ελπίδος*, επ. Delechaye, σ. 18-105, ειδικά σ. 29, Macridy, Megaw, Mango, Hawkins, "Monastery of Lips", σ. 249-315.
31. Βλ. Rautman, "Monastic Patronage", Rautman, "Patrons and Buildings".
32. Ακόμα και τα σταυροπήγια ήταν πιο αυτόνομα από ό,τι σε προηγούμενους αιώνες, βλ. Thomas, *Religious Foundations*, σ. 249, υποσ. 21. Το ίδιο ισχύει για τον επισκοπικό ρόλο στην ανέγερση ναών κατά την ίδια περίοδο, που είναι ελάχιστος, όπως αναφέρουν οι ερευνητές με βάση σωζόμενες μαρτυρίες βλ. Oikonomides, *Archives de l'Athos*, Darouzès, *Les registres*, No 2477. Για την περίπτωση του Τιμίου Προδρόμου Σερρών, βλ. Guillou, *Les Archives*, και στο *Actes de Lavra*, Vol. 2, No 75 (1284) (αναφέρεται η περίπτωση του Θ. Κεραμέα, που με τη συμβολή του αδελφού του Νικολάου και του Αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ βοηθήθηκε να γίνει δωρεά σε μια μονή του Χριστού Παντοδύναμου), βλ. και Thomas, *Religious Foundations*, σ. 250 και υποσ. 23.
33. Έτσι, για παράδειγμα, ένας από τους σημαντικότερους ευεργέτες, ο πρωτοστάτωρ Μιχαήλ Γκλαβάς, που έχτισε τη μονή της Παμμακαρίστου στην Κωνσταντινούπολη επί Ανδρονίκου Β΄ (1282-1328), εμφανίζεται σε επιγραφή ως *δημιουργός*, παραπέμποντας όμως και στην πρώτη κτήτορα, την ιδρύτρια Ιουλιανή Ανυκία, σχεδόν 900 χρόνια νωρίτερα, βλ. Thomas, *Religious Foundations*, σ. 250 και υποσ. 23, 26, 27, αναφέρεται στο Μανουήλ Φιλή, *Carmina*, ed. Miller σ. 241.
34. *Βελτιώσεις* (υπαρχόντων και προσθήκες), *επαυξήσεις*, *συστάσεις* (υποστήριξη, υποστύλωση, φροντίδα, συντήρηση, επισκευές, αποκατατάσεις) είναι βυζαντινοί όροι για τους οποίους βλ. Thomas, *Religious Foundations*, σποραδικά και σ. 251, υποσ. 32, όπου και βιβλιογρ. *Actes de Zographou* No 14 (1299), No. 39 (1357), *Actes d'Esphigmenou* No. 28 (1378), επιμ. J. Lefort, και *Actes de Lavra*, v. 3, No 144 (1367), επιμ. P. Lemerle, ό.π.

35. Για αύξηση του χώρου βλ. Babić, *Les chapelles*, σ. 44, όπου αναφέρει την περίπτωση του βίου του Αγίου Αθανασίου (Ms Λαύρα λ 187), όπου ο αφηγητής μιλά για θανάσιμο ατύχημα του αγίου κατά τις εργασίες "αὔξησης" του καθολικού ("...ἡ τοῦ ναοῦ προσθήκη...").
36. Οι κτήτορες φαίνεται να είχαν ελάχιστη εμπιστοσύνη τόσο στους διαδόχους τους, όσο και στο ισχύον θεσμικό πλαίσιο σχετικά με το τι έμελλε να συμβεί στο αντικείμενο της ευεργεσίας τους και προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να εξασφαλίσουν τη διάσωσή του. Είναι αξιοσημείωτη η έκφραση της επιθυμίας των κτητόρων για απόλυτο σεβασμό από τους απογόνους τους των μορφών της αρχιτεκτονικής και της διακόσμησης του ναού ή της μονής στο μέλλον, καθώς και των λειτουργιών, όπως εκείνοι – οι κτήτορες – όρισαν, ιδιαίτερα για να αντιμετωπιστεί στο μέλλον για λόγους "ανωτέρας βίας" μια ευρεία επισκευή ή και αναδόμηση (βλ. Παπάζογλου, *Τυπικόν Ισαακίου*, σ. 177).
37. Cutler, *Allatios*, IX, X, [11,12] σ. 25 κ.ε. Κονιδάρης, *Μοναστηριακά τυπικά*, σ. 25 κ.ε., Thomas, *Religious Foundations*, σποραδικά.
38. Για τις σχέσεις των χώρων στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους κυρίως πρβλ. Πάλλας, "Αρχαιολογικά-λειτουργικά", ιδιαίτερα 279-307 και ειδικότερα του ιδίου "Αἱ παρ' Εὐσεβίου ἐξέδραι".
39. Mathews, "Architecture and Liturgy" στο *Early Churches of Constantinople*, σ. 105-111 και του ιδίου "Private Liturgy", Η συμβολή αυτή του Mathews στην κατανόηση των σχέσεων της αρχιτεκτονικής και της Λειτουργίας είναι καθοριστική.
40. Η εικονομαχία θεωρείται ότι επηρέασε τη λειτουργική πράξη και μετά από αυτήν είναι ορατές δύο τάσεις των Ιεροσολύμων και του Στουδίου, βλ. Taft, *Le rite* σ. 29-46 (rite imperial), 61-94 (l'ère studite), σ. 95-105 (la prédominance néosabaïte) και Πάλλας, "Αρχαιολογικά-λειτουργικά", ιδιαίτερα σ. 284-289 για τον όρθρο και το αποτέλεσμα της διάσπασης του σε δύο τύπους.
41. Από το 1204 σταματά στην Κωνσταντινούπολη το ασματικό Τυπικό, βλ. Φουντούλης, *Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης*, Για την εξέλιξη της Θείας Λειτουργίας βλ. Simić, "Griechisch-serbischen Beziehungen", γενικά Taft, *The Great Entrance* και του ιδίου, "The Precommunion Elevation", όπου ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η σημερινή ακολουθία της Ευχαριστίας

ροφορίες όμως για τους χώρους γενικότερα είναι εξαιρετικά περιορισμένες και φαίνεται ότι οι κινήσεις σε αυτούς θεωρούνταν αυτονόητες, ώστε δε χρειάζονταν επεξηγήσεις. Η παρατήρηση όμως ορισμένων κινήσεων και στάσεων σε σχέση με την Ευχαριστία είναι σημαντική για την κατανόηση του χώρου. Κινήσεις και στάσεις (π.χ. προσφορά θυμιάματος, είσοδος, λιτανεία) επισημάνθηκαν από τον J. Darrouzès, ο οποίος στηριζόμενος σε περιγραφές του Συμεών Θεσσαλονίκης[42] δημοσίευσε ένα διάγραμμα πορείας μιας ιεροτελεστίας στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, (εικ. 5). Το διάγραμμα αυτό περι-

ΕΙΚΟΝΑ 5. Το διάγραμμα "της στάσεως και του θυμιάματος" στον ναό της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης σύμφωνα με τον J. Darouzès, όπου φαίνεται η πορεία μέσα στο ναό.

λαμβάνει και το περίστωο του ναού, καθώς πρόκειται για την Αγία Σοφία.

Οι λιτανευτικές πορείες κατά την Ευχαριστία έχουν πιθανότατα σημασία για τον περιμετρικό χώρο γύρω από τον κυρίως ναό. Πριν από τη Μεγάλη Είσοδο, η οποία τελούνταν με κλειστές τις θύρες, γινόταν μακρά προετοιμασία με τη Μικρή Είσοδο, τα τρισάγια, τις ευχές προς τους κατηχουμένους και την απόλυση (απομάκρυνσή) τους[43]. Κατά την τέλεση λοιπόν της Μεγάλης Εισόδου, σύμφωνα με παλαιότατη παράδοση[44], ελάμβανε χώρα περιφορά που άρχιζε από τη θύρα της πρόθεσης, κατέβαινε μέχρι το δυτικό πέρας του ναού και γύριζε από το κέντρο προς την Ωραία Πύλη[45]. Η σημαντική αυτή κυκλική πορεία[46] επιβλήθηκε από τα μέσα του 6ου αι. με τις δύο Εισόδους και την εισαγωγή του Χερουβικού Ύμνου. Είναι πιθανό ότι το γεγονός αυτό προέβαλλε την περίκεντρη οργάνωση του χώρου[47] και ίσως έδωσε μια νέα διάσταση στην ύπαρξη του περιστώου.

Μια δεύτερη πομπική περιφορά που γίνεται στο ναό είναι εκείνη προς τιμήν της αναστήλωσης των εικόνων, κατά τη διάρκεια της Λειτουργίας της Κυριακής της Ορθοδοξίας. Η πομπή σταματά μια φορά στο κέντρο κάθε κλίτους, στο νάρθηκα και τελικά εισέρχεται από τα βόρεια στο κέντρο του ναού. Υπάρχουν και άλλες λιτανείες, κατά τις οποίες ακολουθείται η περιμετρική πορεία στο εσωτερικό του χώρου, αλλά και στο εξωτερικό του ναού. Η πομπική αυτή πρακτική περικλείει ένα βαθύτατο συμβολικό χαρακτήρα. Καθώς ο ναός είναι οίκος Θεού, τα πάντα (ο κόσμος) περιστρέφονται γύρω από αυτόν και τον συναποτελούν. Έτσι, το κέντρο του ναού, το Βήμα και ο τρούλος, συμβολίζουν την ουράνια πολιτεία, ενώ τα γύρω, τα κλίτη, τα περίστωα, όλα αυτά τα λιγότερο φωτεινά, συμβολίζουν τον επίγειο κόσμο[48].

Θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι οι τελετές επιτυγχάνουν, κάτω από ορισμένες συνθήκες, την πραγμάτωσή τους σε μια περίκεντρη διευθέτηση των χώρων του ναού, ο οποίος δεν παύει να περιλαμβάνει, στη γενική σύλληψή του, το σχήμα

(Eucharistic Liturgy) κωδικοποιήθηκε ουσιαστικά το 1340 στη διάταξη του Φιλοθέου και διαψεύδει το "μύθο" – όπως τον αποκαλεί – ότι στη βυζαντινή ακολουθία δεν υπήρξε ποτέ μια μεταρρύθμιση (reform) και (σ. 19) αναφέρει ότι η Κωνσταντινούπολη ποτέ δεν υιοθέτησε τις τροποποιήσεις της Αντιόχειας. Για τις αλλαγές που επιδρούν στα προσκτίσματα βλ. Babić, "Ikonografski Program", σ. 79-127, που ανιχνεύει τις αλλαγές αυτές μέσα από την εικονογράφηση και τα σχετικά προγράμματά της.

42. Darrouzès, "Saint-Sophie", ειδικά σ. 61, όπου θέτει και το ερώτημα σχετικά με τους όρους *διάκουφον* και *ποτάμιον*.
43. Βλ. Mateos, *La célébration*, Mateos, *Typikon*, I, σ. 182, II σ. 6, 88, 2085[5] και Taft, "The Pontifical Liturgy", Καλλίνικος, *Ο Χριστιανικός ναός*, κεφ. ΜΓ, σ. 322- 331 και ειδικά σ. 322 υποσ. 2 για τη Μικρή Είσοδο: "*Ἐν τῇ λειτουργικῇ γλώσσῃ ἀπαντᾶ τά: α) εἴσοδος ἐνάρξεως, ἤ τοῦ ἱερέως εἰς τό ἱερατεῖον διά τῶν πλαγίων θυρῶν πρό τῆς ἱερουργίας, β) εἴσοδος συνάξεως ἤ τοῦ λαοῦ μετά ἤ ἄνευ τοῦ ἀρχιερέως εἰς τόν ναόν ἀπό τοῦ νάρθηκος μεγάλων πυλῶν, γ) εἴσοδος μικρά ἤ ὡς ἄνω, καί δ) εἴσοδος μεγάλη ἤ μετά τῶν Τιμίων Δώρων...*", βλ. Συμεών, *Τα Άπαντα*, κεφ. I, σ. 282-310.
44. Βλ. Taft, *The Great Entrance*, σ. 200.
45. Βλ. Καλλίνικος, *Ο Χριστιανικός ναός*, κεφ. ΜΔ, σ. 331-339.
46. Βλ. Moran, "The Musical 'Gestaltung'", και Darrouzès, "Saint -Sophie", ειδικά σ. 65, εικ. 2 και σ. 66, όπου και διάγραμμα κάτοψης.
47. Βλ. Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία*, σ. 13-14.
48. Για σχετικά σχόλια βλ. Symeon von Thessaloniki, *Eine Liturgieerklärung*, Συμεών, *Τά Άπαντα*, κεφ. Ν', σ. 325 (Περί τῶν ἐν τῷ Νάρθηκι λεγομένων Εὐχῶν...) και Γερμανό Κωνσταντινουπόλεως, *Μυστική θεωρία*, *PG* 98, σ. 383 κ.ε.

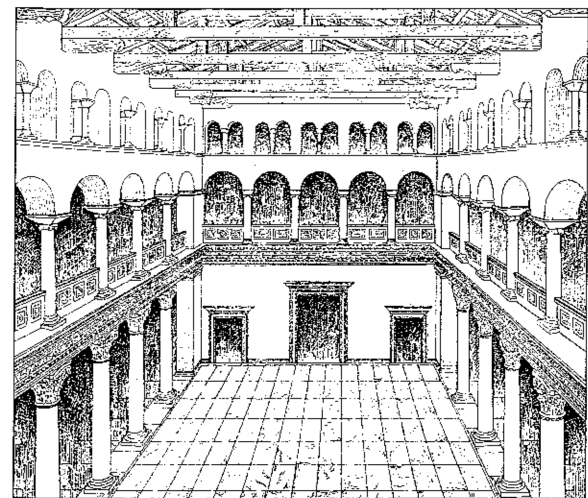

του σταυρού, σε πολλούς και ποικίλους βέβαια αρχιτεκτονικούς τύπους[49]. Είναι κατανοητό ότι οι πομπές γύρω από τον κυρίως ναό είναι μία μόνο από τις πιθανές περιπτώσεις χρησιμοποίησης του χώρου των περιστώων. Ήδη όμως στο 10ο αι. οι πομπές περικόπτονται σημαντικά. Τα αίθρια εξαφανίζονται, οι θύρες μειώνονται, το εξωτερικό σκευοφυλάκιο εγκαταλείπεται και αντικαθίσταται με δύο παστοφόρια δίπλα στο ιερό, το σύνθρονο καταργείται, ο μεγάλος άμβωνας μεταφέρεται σε μια άκρη του πυρήνα και οι διαστάσεις του μικραίνουν, ενώ τα τελούμενα εκεί περιορίζονται πλέον στο λόγο[50]. Η ακολουθία άνοιγε πλέον όχι με την τελετή της Μικρής Εισόδου αλλά με μια λιτανεία, η οποία προτασσόταν ολόκληρης της ιεροτελεστίας[51]. Στο 14ο αι. ο Νικόλαος Καβάσιλας δεν αναφέρει πια την πράξη αυτήν ως Είσοδο, αλλά ως απλή ανάδειξη του Ευαγγελίου[52], πράγμα όμως που είχε επικρατήσει πολύ νωρίτερα. Τα παραπάνω δε μπορεί παρά να επέδρασαν στη θέση και στο χώρο της συγκέντρωσης των πιστών, η οποία γινόταν σε αίθρια και περίστωα.

Αξιοσημείωτο ρόλο παίζουν οι μνημονεύσεις ονομάτων θανόντων και ο χώρος του ναού, όπου αυτές λαμβάνουν χώρα. Σύμφωνα με το Δ. Πάλλα, ο χώρος του μνημονεύσεων σχετίζεται με το νάρθηκα ή την ανατολική πλευρά του αιθρίου κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους[53].

Β.2. ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΙΣΤΩΝ

Σημασία έχει επίσης η θέση των πιστών στο χώρο της εκκλησίας γενικά κατά την ιερουργία[54]. Σημαντικές διακρίσεις είναι αυτές των μυημένων και αμύητων (αντίστοιχα βαπτισμένων και κατηχούμενων), τουλάχιστον κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, καθώς και αυτή των φύλων. Η πρώτη από αυτές έχει ως αποτέλεσμα την κατηγορία των κατηχουμένων, οι οποίοι καταλαμβάνουν ειδική θέση στο νάρθηκα και στα υπερώα, χώρους που έχουν τη δυνατότητα να απομονώνονται, αφού οι κατηχούμενοι και οι μετανοούντες δεν ήταν παρόντες σε όλη τη λατρευτική πράξη, αλλά εξέρχονταν κατά την ώρα της τέλεσης της Θείας Λειτουργίας, ειδικότερα κατά τον καθαγιασμό των Τιμίων Δώρων. Το θέμα αυτό σχετίζεται με ζητήματα λειτουργίας και χρήσης των περιμετρικών χώρων στο ισόγειο και των υπερώων (εικ. 6). Ο Συμεών Θεσσαλονίκης γράφει[55]: "*Αὐτοί οἱ ἁμαρτωλοί ἐδιώκοντο πρότερον ὅλοι ὅταν ἐξεβάλλοντο καί οἱ κατηχούμενοι· τῶρα ὅμως*

ΕΙΚΟΝΑ 6. Αναπαράσταση του εσωτερικού της βασιλικής Αγ. Ιωάννου του Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη. Άποψη προς το τρίθυρο του νάρθηκα (Ορλάνδος).

διά τούς διωγμούς τῶν τυράννων, καί συχνάς περιστάσεις, εὑρήκαν καλόν οἱ πατέρες νά ἐκβάλλωνται μόνον οἱ κατηχούμενοι, καί ἀπό τούς ἁμαρτωλούς ἐκείνοι μόνον ὅσοι περιέπεσον εἰς τήν ἄρνησιν του Θεοῦ ἤ εἰς φόνον. Οἱ δέ λοιποί ἁμαρτωλοί φθάνει μόνον νά ἔχουν τό Βάπτισμα, καί ἀφήνονται καί κανονίζονται κατ᾽ ἰδίαν διά τήν ἁμαρτίαν τους ἀπό τούς Πνευματικούς Πατέρας. Ἐκεῖνοι λοιπόν ὅσοι ἐκβάλ-

49. Παραδείγματα υπάρχουν από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Εδώ πρόκειται για τη βασιλική, αλλά πολύ περισσότερο τη βασιλική με το εγκάρσιο κλίτος, σε ελεύθερο ή εγγεγραμμένο σταυρό.
50. Βλ. Taft, *Le rite*, σ. 92-93. Περί των αιθρίων και της μεταμόρφωσής τους βλ. Πάλλας, "Αρχαιολογικά-λειτουργικά", 179-189 και ειδικά 286.
51. Ο κλήρος κάνει μια μόλις εμφάνιση, δείχνει το Ευαγγέλιο και γυρνά στο ιερό. Βλ. Taft, *Le rite*, σ. 89-94, Mateos, *Typicon*, Φουντούλης, *Εισαγωγή στη θεία λατρεία*, σ. 219, Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, *Μυστική θεωρία*, 405CD, 408A.
52. Cabasilas, *Divine Liturgie*, σ. 146. Taft, *The Great Entrance*, σ. 178-194, και του ιδίου *Le rite*, σ. 90-92.
53. Πάλλας, "Αρχαιολογικά-λειτουργικά", σ. 296-299.
54. Βλ. Taft, *Le rite*, σ. 31-32, όπου υποστηρίζεται ότι τα κτήρια είχαν λίγη συμβολική ή θεολογική σημασία πριν τον Ιουστινιανό. Μέχρι την εικονομαχία οι περιγραφές της ακολουθίας απλά αγνοούσαν το εκκλησιαστικό κτίσμα και ασχολούνται περισσότερο με τον εξωτερικό χώρο κατα μήκος των οδών με τις στοές, από όπου περνούσαν οι λιτανείες. Επίσης, βλ. Πάλλας, ό.π. για ζητήματα της θέσης των πιστών γενικότερα.
55. Συμεών, *Τά Άπαντα*, σ. 173 (κεφ. ΚΣΤ') και συμπληρωματικά βλ. σ. 172 (κεφ. ΚΕ'), βλ. εναλλακτικά Migne, "Συμεών Θεσσαλονίκης", *PG*, σ. 358 (κεφ. ΡΝΒ', ΡΝΓ', ΡΝΔ' και Cutler, *Allatios*, ό.π., Α' Επιστολή VI, σ. 8, επιπλέον βλ. Taft, *Le rite*, σ. 39, όπου θεωρεί αδύνατο να χρησιμοποιήθηκε μετά τον 7ο αι. ο νάρθηκας ως κατηχούμενα και Ćurčić, "Smisao i funkcija katihoumena", για τη λειτουργία και τη χρήση των κατηχούμενων.

λονται στέκονται τριγύρω εἰς τούς Νάρθηκας, ἤ καί εἰς τα Κατηχούμενα, ὅταν τά φρικτά μυστήρια τελῶνται". Συνεχίζοντας ο Συμεών τα περί νυχθημερινών ιερών ακολουθιών δίνει μια σημαντική πληροφορία[56]: "...*εἰ δέ καί εἶναι Ἀρχιερεύς, ἀφ᾽ οὗ τό σφραγίση αὐτός (τό θυμιατήριον) ἀρχινᾶ ὁ ἱερεῦς ἀπό τό δεξιόν μέρος τοῦ Νάρθηκος, ὅπου εἶναι εἰς τόν τοῖχον ἡ Ἁγία εἰκῶν τοῦ Ἀρχαγγέλλου, καί θυμιᾶ κυκλοειδῶς τόν Νάρθηκα τριγύρω εἰς τά θεμέλια τοῦ ναοῦ καί εἰς τούς τοίχους.* Ἀφού ὁ ἱερεύς θυμιατίσει τόν νάρθηκα, ὅπου "*μικρά και ολίγα φῶτα ἀνάπτονται*", "*Ἔπειτα εἰσελθῶν ἐκ τῆς πλαγίας εἰς τόν Ναόν κεκλεισμένον ὄντα, ὡς προείπωμεν... καί ἐξερχόμενον ἀπό τήν ἄλλην πλαγίαν πύλην...*".

Παράλληλα με τη διάκριση σε μυημένους και αμύητους (κατηχούμενους) εμφανίσθηκε η ανάγκη να εισαχθεί ο διαχωρισμός των φύλων κατά τη θεία λατρεία[57]. Φαίνεται ότι τα υπερώα ήταν μέχρι τον 6ο αι. χώρος των γυναικών, ενώ αργότερα – όπου υπήρχαν – παραχωρήθηκαν στους κατηχούμενους[58] και οι γυναίκες μετακινήθηκαν στη βόρεια πλευρά του ναού. Ο διαχωρισμός αυτός εκφράζεται στο χώρο με *διατείχισμα*, ενώ στη συνέχεια, η γυναικεία παρουσία πέρασε από το ισόγειο του ναού επάνω στο γυναικωνίτη ή γυναικίτη[59]. Πιθανόν η μεταφορά του χώρου των γυναικών από το ισόγειο του ναού στα υπερώα να έγινε προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ο κυρίως ναός για την τέλεση αποκλειστικά και μόνον της Ευχαριστίας. Στους ναούς όμως που δεν είχαν υπερώα οι γυναίκες φαίνεται ότι παρέμειναν στη βόρεια πλευρά. Είναι πιθανό η θέση των γυναικών στην εκκλησία κατά την ιερουργία να ήταν μια παράμετρος που καθόρισε λύσεις κατά έναν απρόσμενο τρόπο στην αρχιτεκτονική του ναού, καθώς οι χώροι γύρω από τον κυρίως ναό και ίσως και άλλα σημεία, που δε μαρτυρούνται από τις πηγές, χρησιμοποιούνταν για τις γυναίκες[60].

Χρήσιμες στην προκείμενη περίπτωση είναι και οι πληροφορίες του Λέοντος Αλλάτιου, που, αν και ισχύουν για το 17ο αι., δεν παύουν να απηχούν παραδόσεις που αποκρυσταλλώθηκαν πολύ νωρίτερα[61]. Ο Αλλάτιος αναφέρει ότι δε γνωρίζει την εξήγηση για το διαχωρισμό των φύλων και ότι η παρουσία των γυναικών είχε σχεδόν ταυτιστεί με το νάρθηκα, στον οποίο η είσοδος γινόταν όχι από την κεντρική πύλη (βασιλική), αλλά από τις πλάγιες.

Β.3. ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΡΑΞΗ

Καθώς το κεντρικό μέρος του ναού χρησιμοποιούνταν μόνο για τη θεία λατρεία, γίνεται κατανοητό ότι για τις υπόλοιπες λατρευτικές ανάγκες έπρεπε να χρησιμοποιούνται χώροι στην περιφέρεια ή στα άκρα του ναού. Ένα αξιοπρόσεκτο θέμα που σχετί-

56. Συμεών, *Τά άπαντα*, σ. 325 (κεφ. Ν′: "περί τῶν ἐν τῷ Νάρθηκι λεγομένων εὐχῶν καί τοῦ γινομένου ἐκεῖσε θυμιάματος, καί τῆς Εἰσόδου καί τί ταῦτα σημαίνειν").
57. Taft, "Women at Church", είναι η πιο εκτεταμένη μελέτη γενικά για τη θέση της γυναίκας στο βυζαντινό ναό. Η κοινωνική ιεραρχία ήταν σημαντική σε σχέση με τη θέση, το ίδιο και η θρησκευτική (μυημένοι/αμύητοι). Για την περίπτωση αυτήν βλ. Καλλίνικος *Ο χριστιανικός ναός*, σ. 375-381 και για το διαχωρισμό των δύο φύλων σ. 93-99, επίσης αναφέρει τα Σωκρατ. Εκκλησ. Ιστορ. Α′, σ. 17, Migne, *PG* 67,121 και Κυρίλου Ιεροσολ. Προκατηχ. σ. 14, Migne, PG 33, 356.
58. Strube, *Die westliche Eingangseite*, σ. 164, όπου αναφέρει ότι μέχρι τον 6ο αι. τα υπερώα ήταν χώρος των γυναικών, ενώ από τα τέλη του 7ου αι. αναφέρονται ως κατηχούμενα. Επίσης Mathews, *Early Churches*, σ. 130. Το ζήτημα είναι ότι ο όρος που χρησιμοποιείται αργότερα δεν αντιστοιχεί απαραίτητα και στη χρήση του χώρου. Βλ. Cutler, *Allatios*, Α′ Επιστολή, XXI, σ. 20, για τη θέση των γυναικών στα υπερώα με κιγκλιδώματα. Ο διαχωρισμός γινόταν ανεξάρτητα από τη μύηση ή μη των γυναικών. Ο Taft, "Women at Church", σ. 32 συνδέει το ζήτημα με τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων των πρεσβυτίδων προκαθημένων.
59. Για τους όρους βλ. Taft, "Women at Church", ειδικά σ. 31-32. Για το διαχωρισμό των φύλων και το *διατείχισμα* πρβλ. Καλλίνικος, *Ο Χριστιανικός ναός*, σ. 96, 97 και υποσ. 25 και Cutler, *Allatios*, Α′ Επιστολή, XXI, σ. 20, όπου αναφέρεται ότι οι γυναίκες έμεναν στις "*σωστές θέσεις*" τους και ένας τοίχος τις χώριζε από την τελετουργία, την οποία άκουγαν από μια ή περισσότερες μικρές πόρτες. Όπου δεν υπήρχε νάρθηκας, ο ναός χωριζόταν με θωράκια, βλ. Cutler, *Allatios*, και ΒΞ Επιστολή V,31. Βλ. επίσης Mathews, *Architecture and Liturgy*, σ. 130-136, με αναφορές σε σχετικά κείμενα˙ προπάντων βλ. Taft, "Women at Church", σ. 85-86 αλλά ειδικά 85, όπου αναφορά ομιλιών του Χρυσοστόμου για το χωρισμό γυναικών-ανδρών με τοίχο λόγω απαράδεκτης συμπεριφοράς του εκκλησιάσματος. Επίσης βλ. Strube, *Die westliche Eingangseite*, σ. 164. Η άποψη του Taft είναι για το θέμα αυτό διαφορετική από της Strube, βλ. Taft, *Le rite*, υποσ. 47. Ο ίδιος, "Women at Church", σ. 87 καταλήγει ότι παρουσία των γυναικών στους περιμετρικούς χώρους δεν ήταν αποκλειστική και δεν αναφέρεται αποκλεισμός τους από το κέντρο του ναού. Φαίνεται όμως ότι η θέση τους σε περιμετρικούς χώρους αντικατοπτρίζει ευρύτερες κοινωνικές καταστάσεις.
60. Σημειώνεται το "*οιονεί άβατον*" στους ναούς και η επίδρασή του στο χώρο. Για τις γυναίκες οι χώροι γύρω από τον κυρίως ναό, ο νάρθηκας, οι πλάγιοι χώροι – που μπορεί να ήταν κλίτη ή στοές – τα υπερώα, η περιοχή της πλάγιας θύρας για τη λήψη αντιδώρου, η οποία επικοινωνούσε με το νάρθηκα και ίσως και άλλες θέσεις, που δεν αναφέρονται στις πηγές, ήταν οι τόποι, οι οποίοι χαρακτήριζαν τη σχέση με το θείο, αλλά και τη σχέση με το συνολικό πνευματικό και υλικό χώρο. Βλ. και Cutler, *Allatios*, ό.π., Α′ Επιστολή V, σ. 7, αναφορά στον G. Corintius, που έλεγε ότι: "*νάρθηκας λέγεται εκεί όπου βρίσκονται οι γυναίκες στον ναό.*" Επίσης βλ. XXI, σ. 20, για το νάρθηκα και τη λήψη αντιδώρου από τις γυναίκες.
61. Cutler, *Allatios*, iv, v, σ. 7-8.

ζεται με τα παραπάνω είναι η τέλεση ακολουθίας ιδιωτικά[62]. Οι χώροι τέλεσής της φαίνεται να είναι κυρίως τα παρεκκλήσια, τα οποία εμφανίζουν μια ποικιλία ως προς τη θέση τους. Αν και η ιδέα της τέλεσης της Ευχαριστίας ιδιωτικά κατακρίνεται από την Πενθέκτη Σύνοδο (καν. 31 και 59), δε μπορεί να αγνοηθεί ο προβληματισμός σε σχέση με την πραγματοποίησή της[63]. Ο Th. Mathews παρακολούθησε την εξελικτική πορεία της θείας λατρείας για να καταλήξει σχετικά με την ιδιωτική τέλεση Θείας Ευχαριστίας σε ορισμένα συμπεράσματα, που έχουν σημασία για το θέμα μας. Ο συγγραφέας επεσήμανε ότι, καθώς οι βασικές τελετές συγκεντρώνονται βαθμιαία όλο και πιο πολύ στο κέντρο του ναού και στο ιερό και η συμμετοχή των λαϊκών φαίνεται να περιορίζεται όλο και περισσότερο, η σχέση ανάμεσα στα δρώμενα και στους πιστούς καταγράφεται με διαφοροποιημένους όρους μέσα στο χώρο. Ο συγγραφέας επιχείρησε να συνδέσει το θέμα με την ιδιωτική τέλεση της Ευχαριστίας, που γινόταν σε μικρού μεγέθους ναούς, ναΰδρια ή παρεκκλήσια και παράλληλα να συσχετίσει το θέμα αυτό με τη βαθμιαία σμίκρυνση τών ναών[64]. Μια ενδιαφέρουσα άποψη είναι η σύνδεση του μηχανισμού, με τον οποίο πραγματοποιούνταν οι καινοτομίες που εισάγονταν στην εκκλησιαστική πρακτική από το μοναχισμό, με τον πολλαπλασιασμό των πλαγίων χώρων, παρεκκλησίων, κ.λπ.[65]. Έτσι, για παράδειγμα, στη μονή του Λιβός αναπτύσσονται παρεκκλήσια χωρίς ιδιαίτερο εξοπλισμό, εκτός των απολύτως αναγκαίων στοιχείων[66].

Από τις φιλολογικές μαρτυρίες κυρίως συνάγεται, ότι εξελίχθηκε η κατ' οίκον τέλεση της θείας λατρείας[67], η οποία στην Κωνσταντινούπολη γινόταν επίσης σε πολύ μικρούς ναούς, είτε σε παρεκκλήσια που προσθέτονταν σε μεγαλύτερους ή στις στοές και στα υπερώα των ναών, τα οποία μπορεί να είχαν σχήμα περιστώου. Η τέλεση ακολουθίας σε ευκτήρια ή επισκοπεία φαίνεται να ήταν συχνό φαινόμενο, ακόμα και σε μοναστικά κελλιά κατά τα όψιμα βυζαντινά χρόνια[68], ενώ στα πιόσχημα υπερώα ακόμη και τα προσευκτήρια ήταν εξοπλισμένα με όλα τα απαραίτητα για την τέλεση λατρευτικής ακολουθίας[69]. Φαίνεται μάλιστα ότι το πράγμα είχε πάρει τέτοια έκταση που χρειάστηκε Συνοδική Απόφαση για τον έλεγχο του τόπου στον οποίο γινόταν η ιερουργία ιδιωτικά, ώστε να έχει αναγνώριση από την Εκκλησία[70]. Σε ορισμένες μονές με πολλά παρεκκλήσια τελούνταν ακολουθίες σε διαφορετικό κάθε φορά ή κάθε μέρα της εβδομάδας παρεκκλήσι, όπως αναφέρει και ο Λέων Αλλάτιος[71]. Οι πρακτικές που ώθησαν στη βαθμιαία επικράτηση των μικρών προστιθέμενων ανεξάρτητων ή ημιανεξάρτητων χώρων λατρείας στο ναό[72] είναι κάτι που μπορεί να συνδέεται με τη βαθμιαία δημιουργία ενός ορισμένου τύπου περιμετρικού χώρου ή μίας στοάς έξω από το κύριο σώμα του ναού, που συνέδεε τα παρεκκλήσια με το νάρθηκα ή με ορισμένο σημείο του κυρίως ναού.

62. Γενικά για το θέμα βλ. Mathews, "Private Liturgy".
63. Βλ. Mathews, ό.π. Επισημαίνεται ότι η πραγμάτωση ιδιωτικής ιερουργίας αφορά τα απαραίτητα υλικά μέσα, τον εξοπλισμό, την καταλληλότητα του χώρου κ.ά.
64. Ο Mathews θέτει και το πρόβλημα της ριζικής σμίκρυνσης των εκκλησιών με την πάροδο του χρόνου και το ρόλο του μοναχισμού σε αυτό, ιδιαίτερα στην όψιμη περίοδο (Mathews, ό.π.). Για τη σμίκρυνση των ναών – αλλά όχι σε συσχετισμό με το μοναχισμό – Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 217, 399-400 και παλιότερα Mango, *Architecture*, σ. 109-110, Krautheimer, *Architecture*, σ. 343-344 κ.ά.
65. Βλ. Babić, *Les chapelles*, σ. 44, κ.ε. Επίσης, ο Αλλάτιος αναφέρεται στην ύπαρξη των πολλών παρεκκλησίων, Cutler, *Allatios*, σ. 33-34. Αν και ο Mathews σημειώνει το έργο της Babić σχετικά με τον πολλαπλασιασμό των παρεκκλησίων δεν επωφελείται από τις σημαντικές παρατηρήσεις της σποραδικά.
66. Megaw, "The Original Form".
67. Mathews, "Private Liturgy", σ. 135 και υποσ. 33, αναφορά στη μαρτυρία μιας ιδιωτικής λειτουργικής πράξης στις αρχές του 7ου αι., βλ. και 136 και ειδικά υποσ. 37, αναφορά στον κανόνα 31 της Πενθέκτης, η οποία επιτρέπει την τέλεση ιερουργίας ιδιωτικά μετά από άδεια επισκόπου: "...*τούς ἐν εὐκτηρίοις ἔνδον οἰκίας τυγχάνουσι λειτουργούντας ἤ βαπτίζοντας κληρικούς, ὑπό γνώμης τοῦτο πράττειν τοῦ κατά τόπον ἐπισκόπου ὁρίζομεν*".
68. Οι όροι, ιδίως το *ευκτήριον*, συναντώνται στον Πορφυρογέννητο, De Ceremoniis, σ. 117, 352, και αλλού σποραδικά. Επίσης βλ. Mathews, "Private Liturgy", σ. 134-136 για στοές, ειδ. σ. 134 και για λειτουργίες στα υπερώα, σ. 136 και υποσ. 38 για λειτουργίες σε ευκτήριους οίκους με παραπομπή Hermann, "Niederklerus", του ιδίου, *The Secular Church*, σ. 104-133.
69. Βλ. Mathews, ό.π., σ. 136 και υποσ. 36.
70. Ίσως πιο πολύ για λόγους αρμοδιότητας και εκκλησίας και όχι για λόγους ουσίας βλ. και Mathews, ό.π., σ. 136 υποσ. 37, κανών 31 της Πενθέκτης Συνόδου, βλ. υποσ. 67 του παρόντος, Ράλλη, Ποτλή, *Κανόνες Οικουμενικής Συνόδου*, (Οικ. Συνοδ. ἐν τῷ Τρούλῳ), *κανών λα′*, 371-2, όπου αναφέρεται σχετικά με όσους λειτουργούν "*τούς ἐν τοῖς εὐκτηρίοις οἴκοις ἔνδον οἰκίας ...*"
71. Βλ. Cutler, *Allatios*, ό.π., σ. 34-35.
72. Πιθανότατα ευθύνονται γι' αυτό οι μοναστικές πρακτικές (βλ. σχετικά Herman, *The Secular Church*, και ειδικά σ. 118). Είναι ενδεικτική επίσης η αναφορά του Mathews ότι στην Κωνσταντινούπολη κατά το 15ο αι. μόνον 8 ναοί είναι καθολικά και πάνω από 200 ιδιωτικοί. Τα καθολικά είναι οι άμεσα από την Εκκλησία εξαρτώμενοι ναοί˙ για τους ιδιωτικούς βλ. Mathews, "Private Liturgy" σ. 40, όπου και Δημητροκάλλης, *Δίκογχοι*, σ. 459 (και βιβλιογρ. υποσ. 2) και σ. 460 (και υποσ. 1).

Γ. Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΚΕΝΤΡΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ ΤΗΣ

Το θέμα της σχέσης ανάμεσα στην Ευχαριστία και στο γύρω από τον κυρίως ναό χώρο διαφωτίζει κάπως το χωροδιάγραμμα του Darrouzès, που αποτυπώνει την περιγραφή του Συμεών Θεσσαλονίκης[73]. Παράλληλα, ένας μεγάλος αριθμός πληροφοριών, που προέρχονται από την εξέταση των τυπικών των ναών, στρέφουν την προσοχή μας στο ρόλο των ναρθήκων και διδάσκουν ότι πολλές χρήσεις είναι συνδεδεμένες με αυτούς[74], ενώ αντίθετα δεν αναφέρεται πουθενά το περίστωο. Ο όρθρος, ο εσπερινός, οι ώρες και γενικά οι ακολουθίες του μοναχικού και ασματικού τυπικού συχνά δε γίνονται στον κυρίως ναό. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, ακολουθίες, για τις οποίες δεν είναι απαραίτητη η ύπαρξη Αγίας Τράπεζας, τελούνται μόνο στο νάρθηκα. Σε περίπτωση που δεν επαρκεί ο νάρθηκας γίνεται συχνά χρήση και της νότιας πλευράς του ναού[75]. Το γεγονός αυτό φωτίζει από μία άποψη και το ρόλο του νότιου τμήματος του περιστώου.

Ωστόσο, και τα υπερώα ανέλαβαν χρήσεις που προϋποθέτουν ενιαίο ρέοντα χώρο. Αυτά βρίσκονταν άλλοτε στις τρεις πλευρές των ναών, δηλ. βόρεια, νότια και δυτικά, άλλοτε υπήρχαν μόνο στο βορρά και στο νότο κι άλλοτε μόνο δυτικά. Πως ακριβώς όμως λειτουργούσαν τα υπερώα; Με την απομάκρυνση της γυναικείας παρουσίας από το ισόγειο επίπεδο του ναού, η θέση της μεταφέρεται στα υπερώα. Η γυναικεία παρουσία είναι ασφαλώς ένα μέρος του χαρακτήρα των υπερώων, αλλά όχι και το μοναδικό[76]. Είναι γνωστή η ύπαρξη και άλλων λειτουργιών στα υπερώα, όπως βιβλιοθήκες, διαμέρισμα διαμονής ιεράρχη ή και ειδικών προσώπων ή χώροι συνάξεων[77]. Βέβαια η ύπαρξη υπερώων προϋπέθετε αρκετό ύψος στον αντίστοιχο χώρο του ναού, αλλά και αρκετά μεγάλο γενικό μέγεθος. Ήδη το παραπάνω γεγονός μας οδηγεί και στην αιτία ύπαρξης διώροφων περιστώων, όπως και διώροφων ναρθήκων μέσα στο "κέλυφος" του ναού. Εικάζεται ότι στα υπερώα τελούνταν ορισμένες ακολουθίες ιδιωτικά. Είναι συνεπώς βάσιμο να υποθέσει κανείς την ενδεχόμενη ταυτόχρονη σχέση των ακολουθιών αυτών με τις υπόλοιπες χρήσεις των υπερώων και ιδιαίτερα με τη χρήση τους ως γυναικωνίτες. Πως θα πρέπει όμως να εξηγηθεί το ότι δε διακρίνονται με σαφήνεια οι προσβάσεις στα ευρύχωρα υπερώα σημαντικών ναών, όπως ο Σωτήρας στους Χριστιάνους της Τριφυλίας, η Παρηγορήτισσα της Άρτας, η παραδεδομένη μορφή της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης κ.ά. Έφθανε μήπως μια κινητή – και συνεπώς ελαφρά – ξύλινη κλίμακα προς τα υπερώα, που, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι, εξυπηρετούσε αρχικά τους κατηχουμένους και αργότερα τις γυναίκες με τη σχετικά βαριά ένδυση[78]; Μήπως θα πρέπει να αναζητηθεί ένας άλλος τρόπος ανόδου[79]; Πάντως το γεγονός της μη επικοινωνίας μας οδηγεί στη σκέψη ότι ενδεχομένως υπερισχύει σε πολλές περιπτώσεις, πιθανότατα αποκλειστικά, κοσμική, χρήση των χώρων αυτών[80].

Μελετώντας τις χρήσεις του περιστώου, με την

73. Darrouzès, "Sainte-Sophie", σ. 45-77 και ιδιαίτερα σ. 61.

74. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αλλάτιος συχνά αναφέρει τους νάρθηκες ενός ναού χρησιμοποιώντας πληθυντικό, το ίδιο και ο Συμεών (Migne, P.G. σ. 155, 1994, σ. 357, κεφ. ΡΝΓ΄). Αυτό, καθώς και τα σκαριφήματα του Αλλάτιου, είναι κάτι που ωθεί στη σκέψη ότι δεν αναφέρεται μόνο στον τυπικό νάρθηκα ή και εξωνάρθηκα στα δυτικά του ναού. Βλ. επίσης Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *De Ceremoniis*, σ. 348-352, όταν αναφέρεται σε νάρθηκα της Νέας Εκκλησίας προς την πλευρά της θάλασσας, αφήνει να εννοηθεί ότι δεν ήταν ο μοναδικός νάρθηκας του ναού (στ. 352: "*...οἱ δέ δεσπόται...διερχόμενοι διά τοῦ γυναικείου, ... εἰσέρχονται ἐν τῷ ἐκεῖσε προσευχαδίῳ, κἀκεῖθεν ἐκβαίνοντες εἰς τόν πρός τήν θάλασσα νάρθηκα, ἐν ᾧ καί τά σελλία ἵστανται καί τό βῆλον κρέμαται...*").

75. Η χρήση της νότιας πλευράς του ναού γι' αυτόν τον σκοπό γίνεται ακόμη και σήμερα, μάλιστα ακόμη σε περιπτώσεις που υπάρχει κλίτος, αλλά και περίστωο. Τότε περιορίζεται ένα μέρος του για το λατρευτικό σκοπό. Βλ. Άγιος Μηνάς Θεσσαλονίκης κ.ά. Για τον όρθρο και τις ακολουθίες βλ. Mateos, *Typicon*, I (les cycles des douze mois), σ. 62.

76. Για το θέμα αυτό βλ. Ćurčić, "Smisao i funkcija", και του ιδίου "Late Byzantine Katechumena".

77. Από τις πιο γνωστές περιπτώσεις είναι αυτές της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, το καθολικό της μονής του Δαφνίου, το καθολικό του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία, η Παρηγορήτισσα της Άρτας κ.ά. Για συγκεντρώσεις στη λιτή και για το ρόλο τους και των gavit βλ. Mylonas, "Gavits et litae", 99, 102.

78. Βλ. σχετικά την άποψη της Θεοχαρίδου, *Αγία Σοφία*, σ. 94 και υποσ. 248-251. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι η άνοδος στο υπερώο του ναού γινόταν με ξύλινη σκάλα και ότι το υπερώο χρησιμοποιούνταν από τους κατηχουμένους, που ήταν πολυπληθείς. Μπορεί όμως η χρήση μιας ξύλινης σκάλας να ήταν βοηθητική και θα πρέπει να αναζητήσει κανείς σε τέτοιες περιπτώσεις άλλου είδους άνοδο, ίσως ακόμη και έξω από το ναό.

79. Ιδιαίτερα χρήσιμη για το θέμα αυτό είναι η μελέτη των καθολικών της Παναγίας στον Όσιο Λουκά και του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα – όπου και σήμερα έχει κανείς μόνο εξωτερική πρόσβαση στα υπερώα, καθώς και του καθολικού της Βλαχέρνας στην Ηλεία και της Αγίας Σοφίας στη Μονεμβασία.

80. Μια νέα θεωρία για τους χώρους αυτούς στην υστεροβυζαντινή περίοδο διατυπώνεται από τον Ćurčić, "Late Byzantine *Katechumena*", του ιδίου "Smisao i funkcija", του ιδίου "Church, Cell, Tomb", όπου υποστηρίζεται η χρήση των υπερώων και άλλων υπερυψωμένων χώρων του ναού για ασκητεία σεβασμίων προσώπων.

έννοια του οποιασδήποτε μορφής χώρου που περιβάλλει ή περιτρέχει τον πυρήνα του ναού, επανέρχεται κανείς στο ρόλο, αλλά και στη μορφή του νάρθηκα. Ο νάρθηκας του βυζαντινού ναού είναι ένας χώρος ιδιαίτερα σημαντικός τόσο για τους ναούς των πόλεων, όσο και γι' αυτούς της μοναστικής κοινότητας. Αν επιπλέον ληφθεί υπόψη η "γεωγραφική" θέση του στο ναό και η σχέση της με τις θέσεις των βοηθητικών προσθηκών στα πλάγια του ναού, δεν είναι άτοπη η υπόθεση ότι οι λειτουργίες που χωροθετούνταν εκεί μπορεί να περιέβαλλαν τον πυρήνα του ναού ακόμη και από τις τρεις πλευρές, όπως διαφαίνεται και στις πηγές[81]. Αρκετές λατρευτικές εκδηλώσεις ελάμβαναν χώρα γύρω από το ναό και για την τέλεσή τους υπήρχαν ειδικές θέσεις ή ακόμη και χώροι. Έτσι, μέσα στην εκκλησία αλλά γύρω από τον κυρίως ναό, υπάρχει μια ολόκληρη "ζωή", καθώς πραγματοποιείται εκεί μια σειρά τελετών και μυστηρίων, όπως η βάπτιση, ο σαραντισμός, η μνηστεία, ο γάμος, η κηδεία, ο εξορκισμός, η εξομολόγηση, οι ασματικές ακολουθίες, και επίσης οι σύνοδοι, οι συνάξεις και οι συναντήσεις, το απόδειπνο, η λήψη αντίδωρου, οι μνημονεύσεις, ο διακλυσμός και πολλές από τις ακολουθίες. Όλα αυτά συνδέονται με το νάρθηκα. Ενώ όμως υπάρχουν μαρτυρίες που δείχνουν ότι η λειτουργία του χώρου του νάρθηκα είναι περισσότερο προκαθορισμένη και σταθερή και ενώ αρχιτεκτονικές εξελίξεις – όπως η προσθήκη εξωνάρθηκα ή λιτής – συσχετίζονται επίσης με συγκεκριμένη λειτουργική χρήση, δε συμβαίνει το ίδιο με το περίστωο. Αντίθετα, λειτουργία ή χρήσεις χώρου ως προς το τελευταίο, με την έννοια που είναι αντιληπτό σήμερα, αν και δεν αναφέρονται στις πηγές, η ύπαρξή τους σε αυτά προκύπτει έμμεσα[82]. Μια βάσιμη υπόθεση φαίνεται να είναι ότι στα περίστωα ελάμβαναν χώρα χρήσεις του νάρθηκα, γι' αυτό η κατανόηση της λειτουργίας του νάρθηκα ως χώρου και ως όρου βοηθά στην κατανόηση και του περιστώου, από την άποψη αυτήν.

Η εκτενής περιγραφή των χρήσεων του νάρθηκα και του τρόπου προσπέλασής του από άνδρες και γυναίκες, την οποία δίνει ο Λέων Αλλάτιος, συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση του ρόλου του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει όμως για τα περίστωα μια χαρακτηριστική αναφορά του, στην οποία παραπέμπει μάλιστα σε κείμενο του Νικηφόρου Βλεμμύδη. Σύμφωνα με αυτήν, όταν πλήθος κόσμου ερχόταν να παρακολουθήσει τη Θεία Λειτουργία ή άλλες τελετές, τότε οι νάρθηκες επεκτείνονταν στο μήκος των μακρών πλευρών της εκκλησίας[83]. Αυτό σημαίνει ίσως ότι υπήρχε ήδη ο κατάλληλος χώρος στις μακρές πλευρές της εκκλησίας, ώστε να επεκταθούν και εκεί τα τελούμενα στο νάρθηκα. Ο χώρος αυτός δε μπορεί να ήταν άλλος από τα κλίτη ή τις πλάγιες στοές ενός κλειστού περιστώου.

Μια έρευνα στα τυπικά, αλλά και σε άλλες πηγές, έδειξε ότι χρησιμοποιείται συχνότατα ο όρος *νάρθηκας* σε διάφορες περιπτώσεις που σχετίζονται με θρησκευτικές εκδηλώσεις και με τη *λιτή* (λιτανεία) γύρω και έξω από το χώρο του κυρίως ναού[84]. Το ζήτημα του *νάρθηκα* δεν έχει λοιπόν σχέση μόνο με το είδος των χρήσεων[85], αλλά και με παραμέτρους, όπως η πυκνότητά τους. Σε αυτόν συγκεντρώνονταν όλα όσα παραπέμπουν σε ένα συμβολικό, αλλά και υλικό κέντρο αναφοράς, το οποίο, μαζί με τους περιμετρικούς του χώρους, παριστά την ιδέα μιας θείας ιεραρχίας με το κέντρο του κόσμου, γύρω από το οποίο όλα περιστρέφονται[86].

81. Βλ. Συμεών, *Τα Άπαντα*, σ. 173 (κεφ. ΚΖ΄) και Cutler, *Allatios*, σ. 30, 31, 34 υποσ. 74 του παρόντος, Nicholl, "Narthex", σ. 285-308 βλ. και Κίσσας, "Μικρή Αγία Σοφία", ό.π., όπου γίνεται λόγος για γεγονότα που συμβαίνουν στη στοά και είναι ορατά από το νάρθηκα, χωρίς να γίνεται διάκριση των δύο.

82. Όπως στην περίπτωση της Μικρής Αγίας Σοφίας (βλ. Κίσσας, ό.π.).

83. Cutler, *Allatios*, ό.π., Β΄ Επιστολή VI, σ. 30-34. Ο Αλλάτιος αναφέρεται συχνά όχι στο νάρθηκα, αλλά στους νάρθηκες ενός ναού, επίσης V[8], σ. 23, όπου αναφέρει μεταφορική έκφραση του Νικηφόρου Βλεμμύδη στο βίο του Αγίου Παύλου (Latrensis) "*ἐν χρῷ τοῦ ναοῦ*" (την επιδερμίδα του ναού) για να χαρακτηρίσει το νάρθηκα, δίνοντας έτσι μια ευρύτερη έννοια σε αυτόν το χώρο και παραπέμποντας σε περίστωο.

84. Βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *De Ceremoniis*, σποραδικά, Συμεών, *Τα Άπαντα*, ό.π., σποραδικά Dimitrievskij, *Opisanije*, σποραδικά πολύ συχνά (όπως π.χ. σ. 17, 21, 32, 34, 46 κ.λπ.), όπου χρήση του όρου *λιτή* ως ομάδας ανθρώπων που συμμετέχουν σε λιτανεία. Ο συσχετισμός ανάμεσα στο νάρθηκα και στη λιτή είναι προφανής.

85. Βλ. Nicholl, "Narthex", σ. 297, όπου η ερευνήτρια επιχειρεί να ερμηνεύσει από αρχαιολογική οπτική τα τυπικά. Στο Λεξικό Lampe, σ. 898-89, στο λήμμα *νάρθηξ* αναφέρει στο σημείο 2.α. Cyr.S.v.Jo.Hes. 17(p.214.24): "*also extending along sides of nave, hence ἐν τῷ τρίτῳ ν. τῆς ἁγιωτάτης μεγάλης ἐκκλησίας*" Const.Pogon.edict.tit. (H.3.1445C) και επίσης "*as repository for corpse at funerals, for confessions of women, as place of congregation especialy in monastic churches, n. ἐστί διά τό ἑστᾶναι τόν λαόν ἔξω ἐν τῇ θυμιάματος ὥρα*". Επίσης βλ. Vita St. Lazari, ed. H. Delehaye, *Acta Sanctorum* Novembris, v.3 (Brussels, 1910), p. 587, όπου αναφέρεται: "*Εἷς τῆς τῶν μονής ἀδελφῶν τήν ἱεράν μυσταγωγίαν τελέσας ἐπί τό δεξιόν μέρος τοῦ νάρθηκος...*"

86. Bychkov, *Βυζαντινή Αισθητική*, 41-52 γενικά για τη θεία ιεραρχία και ειδικά σε σχέση με το χώρο σ. 46, 48, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Εκτός από τις εκδηλώσεις για τις οποίες έγινε λόγος και τις τελετές, τα ιερά μυστήρια, τον όρθρο, την ακολουθία της λιτής και τις ασματικές λειτουργίες, ενδιαφέρον έχουν και ορισμένες άλλες εκδηλώσεις που διαδραματίζονται στο νάρθηκα. Η G. Nicholl συζητά το θέμα αυτό με βάση τα τυπικά των μονών του 11ου και του 12ου αι.[87] και επισημαίνει 4 είδη εκδηλώσεων στο νάρθηκα: α) ο διακλυσμός και τα συνοδευτικά του δρώμενα[88], β) ορισμένες ακολουθίες, συναφείς τελετές και καθήκοντα, όπως το απόδειπνο, γ) ταφικές και άλλες σχετικές εκδηλώσεις και δ) η τελετή του νιπτήρα (νίψιμο των ποδιών) τη Μεγάλη Πέμπτη[89]. Σημειώνεται επίσης η σημασία που έχουν οι αγρυπνίες, τα μεσώρια καθώς και *αἱ ἐν τῷ νάρθηκι λεγόμενες Εὐχές*[90] για τη θέση τους στο ναό και συγκεκριμένα στο νάρθηκα.

Άξια λόγου είναι ωστόσο, και άλλα δρώμενα στο ναό που αφορούν τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους αλλά αφήνουν τα ίχνη τους για πολλούς αιώνες. Ενδεικτικές περιπτώσεις είναι ο χώρος της εστίας στη νότια πλευρά των πρωτοχριαστιανικών ναών σε επικοινωνία με τον νάρθηκα[91], το μητατώριον και πάλι σε επικοινωνία με το νάρθηκα ή και τα υπερώα[92] και η θέση των μνημονεύσεων, για τις οποίες μπορεί να ήταν διαθέσιμος ένας κανονικός χώρος δίπλα στο νάρθηκα[93].

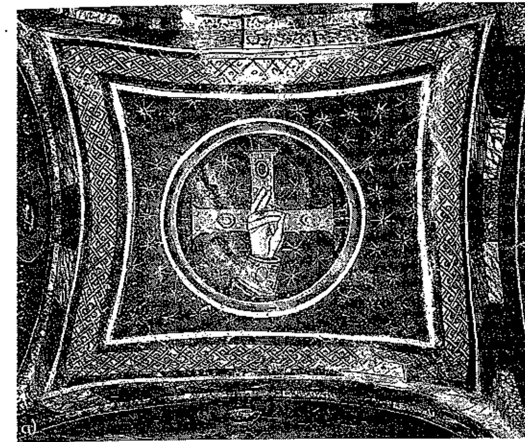
Γ.1. ΕΙΔΙΚΕΣ ΤΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΙΕΡΟΤΕΛΕΣΤΙΕΣ

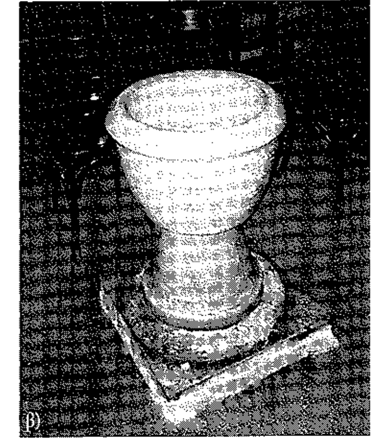
Μια σειρά από ειδικές τελετές γινόταν, από τα πρώτα παλαιοχριστιανικά χρόνια, έξω από τον κυρίως ναό[94]. Πολλές από αυτές τελούνταν σε άμεση σχέση με τα παρεκκλήσια και με το νάρθηκα. Η σύνδεση ανάμεσα σε αυτά τα στοιχεία του χώρου ανάλογα με τις ανάγκες και τις δυνατότητες κάθε περίπτωσης αποκτούσε μια συγκεκριμένη σημασία κι ένα ρόλο. Η G. Babić διατυπώνει μια υπόθεση που βοηθά σημαντικά στην κατανόηση του ρόλου των προσαρτημένων χώρων: ότι τα πλευρικά παρεκκλήσια των ναών δεν είναι άλλο παρά η ενσωμάτωση μικρότερων λατρευτικών χώρων που κάποτε ήταν ανεξάρτητοι από τον κυρίως ναό. Κατά τον 9ο και 10ο αι. οι λατρευτικοί αυτοί χώροι[95] ήταν παρεκκλήσια, όπου απαγγέλλονταν οι ώρες, ή γινόταν τέλεση ολόκληρης ακολουθίας σε ορισμένες ημέρες, όπως ήδη αναφέρθηκε, ή εορταζόταν η μνήμη συγκεκριμένων μαρτύρων ή και θαυμάτων. Ίσως και οι όρθροι και οι εσπερινοί τελούνταν στα πλευρικά παρεκκλήσια μετά τον 11ο αι.[96]. Φαίνεται μάλιστα ότι ήδη το 10ο και 11ο αι. ο ρόλος των παρεκκλησίων ήταν παγιωμένος.

Η Babić υποστηρίζει ότι σε μια οψιμότερη εποχή ορισμένα λατρευτικά κτίσματα έγιναν ανεξάρτητοι ναοί και όσα ήταν δομικά προσκολλημένα σε έναν κύριο ναό κράτησαν τον ιδιαίτερο λατρευτικό χαρακτήρα τους[97]. Η άποψη αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, επειδή ορισμένες στοές, συνδεδεμένες με παρεκκλήσια, ήταν μέρη ενός αρχικού σχεδιασμού, στα πλαίσια του οποίου τα προσαρτημένα παρεκκλήσια συνδέονταν με το νάρθηκα. Έτσι ήταν δυνατό να χρησιμοποιούνται για λατρευτικές πράξεις, παράλληλα με τα πλευρικά παρεκκλήσια, και οι νάρθηκες.

87. Nicholl, "Narthex", σ. 287.
88. Οι απόψεις διίστανται για την παραγματική σημασία του διακλυσμού. Ωστόσο, δεν αμφισβητείται ότι επρόκειτο για λήψη τροφής και νερού ή κρασιού σε πραγματικό ή συμβολικό επίπεδο μετά την ακολουθία στις αγρυπνίες και το Μ. Σάββατο. Είναι μια από τις εκδηλώσεις που πραγματοποιούνταν στο νάρθηκα και –σύμφωνα με τις πηγές– ήταν πράξη συμβολική, ίσως μια κατάσταση ανάπαυσης-αναμονής των συγκεντρωμένων πριν από κάτι που θα ακολουθούσε ή ένα ουσιαστικό διάλειμμα ή πιθανόν μια προετοιμασία για το κανονικό γεύμα στην τράπεζα της μονής. Βλ. σχετικά το Τυπικό του Αγίου Αντωνίου Dimitrijevskij, *Opisanie*, 1895, XLIII, εκδ. P.G. 26, σ. 835-976. Για τον όρο βλ. Nicholl, ό.π. σ. 288 και υποσ. 12-18.
89. Mateos, *Typicon*, σ. 72.
90. Συμεών, *Τά Άπαντα*, σ. 325-327, κεφ. Ν΄, "Περί τῶν ἐν τῶ Νάρθηκι λεγομένων εὐχῶν καί τοῦ γενομένου ἐκεῖσε θυμιάματος καί τῆς εἰσόδου καί τί ταῦτα σημαίνουν..." και σ. 360 κ.ε., όπου αναφέρεται η λεπτομερής σημασία όλων των μερών του ναού.
91. Πάλλας, "Αρχαιολογικά-λειτουργικά", σ. 272,
92. Πάλλας, ό.π., σ. 295-307.
93. Πάλλας, ό.π., σ. 297-298.
94. Για το θέμα αυτό βλ. Mathews, "Private Liturgy".
95. Οι χώροι αυτοί αναφέρονται με διάφορες ονομασίες (βλ. Mateos, *Typicon* I), όπως το μαρτύριο, το ευκτήριο [βλ. σ. 64 (25r)], το αποστολείο [βλ. ό.π., σ. 48, (16r 15)], το προφητείο [βλ. ό.π. σ. 42 (14r)], ο εξαέρος οίκος [βλ. ό.π., σ. 64 (23v 10)] ή απλά οίκος. Βλ. επίσης Babić, *Les chapelles*, σ. 33-36, όπου οι πηγές και η σχετική βιβλιογραφία.
96. Babić, ό.π., σ. 46-47, βλ. και Mateos, *Typicon*, I, ό.π., σ. 200, 307 και αλλού σποραδικά αναφέρεται σε άρθρο σύμφωνα με το οποίο γινόταν η ακολουθία στο νάρθηκα.
97. Ένα από τα στοιχεία που έπαιξαν σημαντικότατο ρόλο στην εξέλιξη αυτή των παρεκκλησίων ήταν η λατρεία της Θεοτόκου (Babić, *Les chapelles*, ό.π., 36-37) και των ιερών αντικειμένων που σχετίζονταν με αυτήν. Σε αρχαιότερες μάλιστα περιπτώσεις υπήρχαν προσαρτημένα παρεκκλήσια, όπου λατρευόταν μεμονωμένα η Αγία Σορός, η Εσθής, το Πάλλιον κ.λπ. Ορισμένες φορές τα πλευρικά παρεκκλήσια (annexes) είχαν αγία τράπεζα, υπερώα και δικό τους νάρθηκα (Babić, ό.π., σ. 39 και υποσ. 57.) Ένα τέτοιο παρεκκλήσι ήταν για παράδειγμα το αφιερωμένο στην Αγία Σορό στη Βλαχέρνα στην Κωνσταντινούπολη. Πάντως έχει ενδιαφέρον από λειτουργική και συμβολική άποψη η παντελής έλλειψη του νάρθηκα που συναντάται στην ελλαδική ενότητα, αλλά κυρίως στην Κύπρο, (βλ. Papageorgiou, The narthex, ό.π.).

ΕΙΚΟΝΑ 7. α) Όσιος Λουκάς, Καθολικό, θόλος δυτικού παρεκκλησίου κάτω από τον οποίο υπήρχε κολυμβήθρα. Τοιχογραφία με μετάλλιο που φέρει σταυρό και χείρα που ευλογεί επάνω σε έναστρο ουρανό (φωτ. Χατζηδάκη-Μπαχαρά). β) Λίθινη κολυμβήθρα της μονής Βλατάδων στη βορειοδυτική γωνία του περιστώου.

Γ.2. ΒΑΠΤΙΣΗ

Μία από τις σημαντικότερες τελετές είναι η βάπτιση[98], η οποία έχει συγγένεια με το Μ. Αγιασμό των Θεοφανείων και γενικότερα με τον αγιασμό[99]. Από την τυπολογική συγγένεια του βαπτιστηρίου με το μαυσωλείο φαίνεται ακόμη ότι, σε συμβολικό επίπεδο, η βάπτιση και η ταφή ήταν επίσης πράξεις συγγενείς και συσχετισμένες[100]. Δεν είναι αρκετά σαφή τα σχετικά με την εξέλιξη του χώρου και του εξοπλισμού για τη βάπτιση κατά τα όψιμα βυζαντινά χρόνια, όταν πλέον δεν υπήρχε η ανάγκη μαζικών βαπτίσεων ενηλίκων, αλλά μόνον νηπίων. Δε θα θιγεί εδώ το θέμα της εξέλιξης του βαπτιστηρίου, που, με την επικράτηση του Χριστιανισμού και με το νηπιοβαπτισμό, είχε βαθμιαία καταργηθεί και αντικατασταθεί με την κολυμβήθρα[101]. Φαίνεται όμως ότι βαθμιαία η τελετή της βάπτισης μετακινείται από τις πλευρές, στο νάρθηκα των ναών. Οι θέσεις λίθινων κολυμβηθρών σε αρκετούς ναούς ενισχύουν αυτή την άποψη. Το βάπτισμα ήταν από τις τελετές που μπορούσαν να γίνονται ακόμη και σε ιδιωτικό λατρευτικό χώρο[102], όπου τελούνταν και άλλες λατρευτικές πράξεις, πράγμα για το οποίο έγινε ήδη λόγος[103].

Η θέση της κολυμβήθρας συνήθως ήταν σε ορισμένο σημείο του νάρθηκα ή σε ειδικό προσαρτημένο χώρο που σχετιζόταν με το νάρθηκα[104]. Η κολυμβήθρα ήταν συνήθως μαρμάρινη και στη θέση της μπορεί να υπήρχε μόνιμη μαρμάρινη κατασκευή, πιθανώς καλυμμένη με ένα κιβώριο ή ακόμη μπορεί να υπήρχε τρούλος με εικονογραφική παράσταση της Θείας Ευλογίας πάνω από το συγκεκριμένο σημείο του ναού, όπου τελούνταν η βάπτιση (Εικ. 7). Μια τέτοια απεικόνιση υπάρχει στο νοτιοδυτικό παρεκκλήσι του ναού του Οσίου Λουκά που είχε ρόλο βαπτιστηρίου[105]. Στη

98. Babić, ό.π., σ. 167 και 163 αναφορά ιδιαίτερα στον Όσιο Λουκά.
99. Βλ. Καλλίνικος, *Ο Χριστιανικός ναός*, σ. 388-394 (όπου και οι σχετικές πηγές) και 534, βλ. και Γιάγκου, *Κανονικολειτουργικά*, ό.π., σ. 435 κ.ε., όπου και παλιότερη βιβλιογραφία.
100. Ήδη κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο είναι σαφής η σχέση ταφής-αναστάσεως δια του βαπτίσματος και η συγγένεια μαυσωλείου-βαπτιστηρίου, βλ. Καλλίνικος, ό.π., σ. 391 (όπου αναφέρεται: "*ἐν τῶ αὐτῶ ἀπεθνήσκεσθε καί ἐγεννᾶσθε καί τό σωτήριον ἐκεῖνο ὕδωρ καί τάφος ἡμῖν ἐγίνετο καί μήτηρ*) και σ. 534 και Γιάγκου, ό.π., σ. 435 κ.ε. για τη σχέση της βάπτισης με την ταφή και την ανάσταση.
101. Η χωροθέτηση της βάπτισης φαίνεται να γινόταν, με την έννοια ότι ο βαπτιζόμενος (που ήταν συνήθως πλέον παιδί) δεν ήταν ακόμη σε θέση να μπει στον κυρίως ναό παρά μόνον μετά τη βάπτισή του. Η σχέση της θέσης της βάπτισης με αυτήν των κατηχουμένων είναι έτσι φανερή. Βλ. Ράλλη, Ποτλή, *Σύνταγμα*, τ. Β΄, σ. 225-6, 371-72 και 688.
102. Πρόκειται για είδος οικογενειακών ναών (ιερουργία σε ευκτήριο οίκο "ἔνδον οἰκίας"), βλ. Δημητροκάλλης, *Δίκογχοι*, σ. 429, ιδιαίτερα υποσ. 2. Για τον τόπο του βαπτίσματος Βλ. Ράλλης, Ποτλής, *Σύνταγμα Δ΄*, ό.π. Κανόνες τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει τῆς ἐν τῷ Τρούλῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, σ. 372, 439-459.
103. Βλ. σ. 75 του παρόντος και γενικά Mathews, "Private Liturgy".
104. Ćurčić, "The Original Baptismal Font", όπου ο συγγραφέας δίνει στοιχεία για τη θέση, την κατασκευή και την εικονογραφία της θέσης της κολυμβήθρας στους βυζαντινούς ναούς κυρίως της Σερβίας και συγκεκριμένα στη Gračanica, Sopoćani, Studenica, Prizren (Άγιοι Αρχάγγελοι Πριζρένης), Peć (Πατριαρχείο στο Ιπέκιο) και Dečani. Στους ναούς αυτούς έχει διαπιστωθεί η θέση της κολυμβήθρας στα νότια του νάρθηκα σε συσχετισμό με την καταγωγή των κτητόρων.
105. Στην αντίστοιχη θέση της κρύπτης υπάρχει επίσης η απεικόνιση χεριού που ευλογεί, βλ. Chatzidakis-Baharas, *Les peintures murales*, σ. 35 εικ. 52 και Babić, *Les chapelles*, σ. 163-166. Σε κάθε περίπτωση μια ανάλυση των εικονογραφικών προγραμμάτων στα περίστωα και τους νάρθηκες θα μπορούσε να μας διαφωτίσει περισσότερο για τη θέση της βάπτισης στο ναό σε σχέση με το νάρθηκα και το περίστωο: Βλ. Αγία Σοφία Κιέβου, Lazarev, *Murals and Mosaics*, ό.π., σ. 242, όπου εικόνα βάπτισης Αγίας Σοφίας Κιέβου και η παλιότερη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία, Ousterhout, *Kariye*, σ. 54-78 (70-78), Gavrilović, "Divine Wisdom", όπου βάπτισμα-φώτισμα-ταφή σε νάρθηκες-ζωγραφική για τη Βάπτιση του Χριστού.

μονή της Χώρας επίσης ερμηνεύεται ως θέση βάπτισης η νοτιοδυτική γωνία του εξωνάρθηκα, ο χώρος δηλαδή όπου συναντώνται ο δυτικός εξωνάρθηκας και η προέκταση του νότιου παρεκκλησίου[106]. Στη μονή των Βλατάδων της Θεσσαλονίκης σώθηκε επίσης μια κολυμβήθρα στη βορειοδυτική γωνία του περιστώου του ναού[107], απέναντι από το παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, έτσι ώστε υπάρχει μια συμβολική σχέση ανάμεσα στα δύο (Τίμιος Πρόδρομος-βάπτιση-κουμβήθρα).

Γ.3. ΤΑΦΗ

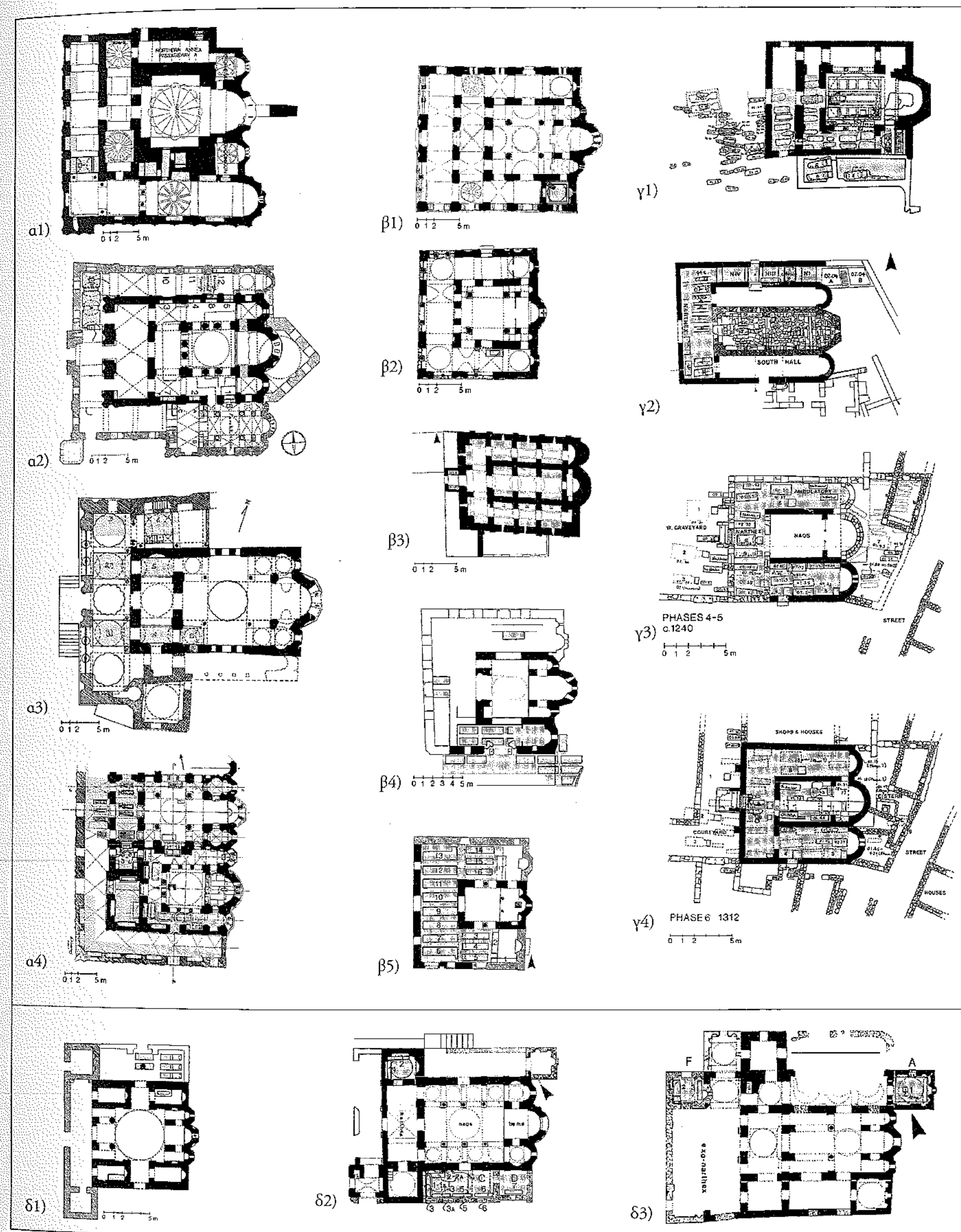
Ο ταφικός ρόλος των περιστώων σχετίζεται με την ερμηνεία της νεκρώσιμης ακολουθίας. Το εσχατολογικό περιεχόμενό τους μαρτυρείται από την εντοίχια ζωγραφική, πράγμα που αποτελεί ένα ξεχωριστό μεγάλο θέμα μελέτης. Η προετοιμασία του νεκρού για την κηδεία[108] γινόταν στο νάρθηκα (ή νάρθηκες) ή στο περίστωο, αλλά το Τρισάγιο *"μεσαίτατα του ναού"*[109]. Η επιμνημόσυνη ακολουθία είναι μία από τις πιο σημαντικές τελετές που γινόταν στον χώρο του περιστώου, αλλά και η ταφή σε αυτόν είχε ιδιαίτερη σημασία[110].

Παρά το ότι στις περισσότερες περιπτώσεις η ακριβής λειτουργία των περιστώων είναι δύσκολο να προσδιοριστεί, η έρευνα διδάσκει ότι η ταφική χρήση στα περίστωα και τις προσθήκες παρουσίασε μεγάλη διάρκεια, παρά την απαγόρευση των εκκλησιαστικών κανόνων[111]. Πρόσφατη έρευνα[112] φώτισε αρκετά το ζήτημα της θέσης των τάφων στο ναό, καθώς προσδιορίζονται σε πολλούς ναούς οι θέσεις τους. Η έρευνα του E.A. Ivison, που έγινε σε μεγάλο αριθμό μνημείων του βυζαντινού κόσμου, επιβεβαιώνει τον ταφικό χαρακτήρα των περιστώων στις πιο πολλές περιπτώσεις, καθώς και του νάρθηκα σε όλες τις περιόδους. Ο ταφικός χαρακτήρας επιβεβαιώνεται εξάλλου με βάση την έρευνα αυτήν και στα περισσότερα υστεροβυζαντινά περίστωα (εικ. 8).

Τάφοι γύρω από το ναό και ειδικότερα γύρω από τον καθαγιασμένο τόπο του Ιερού εμφανίζονται από πολύ νωρίς[113]. Επίσης, από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια συναπαντάται ο τάφος σε υπόγειο χώρο (κρύπτη) και μνημειακή σήμανση με τη μορφή σαρκοφάγου[114]. Ο ενταφιασμός των νεκρών σε περίστωα, νάρθηκες και κλίτη, εσωτερικά και εξωτερικά, φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα προσφιλής στους πιστούς παρά το ότι η εντός του ναού ταφή ήταν απαγορευμένη[115] και είχε απασχολήσει αρκετά την Εκκλησία σε όλες τις περιόδους[116]. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες ενισχύουν το γεγονός ότι οι θέσεις ανατολικά και νότια φαίνεται να ήταν οι προτιμώμενες, γιατί θεωρούνταν τιμητικότερες[117]. Επιθυμητές ήταν πάντα οι θέσεις κοντά σε άγια λείψανα. Σε πολλούς ναούς, εσωτερικά, σχεδόν πάντα σε πλάγιους χώρους, υπάρχουν οι τάφοι των κτιτόρων, σε καθολικά μονών οι τάφοι των μοναχών και επίσης σε ενοριακούς ναούς οι τάφοι επισκόπων και άλλων επιφανών μελών της εκκλησιαστικής ιεραρχίας[118]. Στην επιλογή της θέσης και του ύφους έπαιζαν ρόλο κοινωνικά κριτήρια[119]. Ο τάφος και ο χώρος του αποτελούσαν

106. Ousterhout, ό.π., σ. 54-78.
107. Βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, "Γλυπτά Πλαταμώνα", όπου αναφέρεται στην κολυμβήθρα της μονής Βλατάδων και τη θέση της.
108. Καλλίνικος, *Ο Χριστιανικός ναός*, σ. 555-563, βλ. και Migne, *Συμεών Θεσσαλονίκης, PG* τ. 155, σ. 669-696, Συμεών, *Τα Άπαντα*, σ. 676 κεφ. ΤΞΑ΄ περί κηδείας αρχιερέων, ιερέων, μοναχών και λαϊκών και κεφ. ΤΞΓ΄.
109. Συμεών, ό.π., σ. 304, για την προετοιμασία του νεκρού Dimitrievskij, τ. I, σ. 753, Migne, ό.π., σ. 677, ΤΞΓ΄, σ. 685, ΤΞΖ΄-ΤΞΘ΄, Καλλίνικος, ό.π., Φουντούλης, *Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης* και του ιδίου, *Εισαγωγή στη Θεία Λατρεία*, σ. 45 κ.ε. και Babić, *Les chapelles*, σ. 168.
110. Βλ. Συμεών, ό.π., κεφ. ΣΓ΄, σ. 344, "*Βασιλεῖς δε περί τόν ναόν, καί κύκλωθεν τοῦ Ναοῦ ἐθάπτοντο...*" και "*...θάπτωμεν...περί δε τάς πύλας τοῦ ναοῦ τούς λαϊκούς...φάλουσιν...τούς ἰδιώτας δε μοναχούς καί λαϊκούς ἐν τῷ Νάρθηκι*".
111. Βλ. Κουκουλές, *Βίος*, σ. 186-8. Η ταφή εντός του ναού επιτρεπόταν μόνο σε μη καθαγιασμένα ιδιωτικά ή μοναστικά ευκτήρια, που μπορεί να ήταν και μεγάλου μεγέθους, βλ. Δημητροκάλλης, *Δίκογχοι*, σ. 459, όπου η παλιότερη βιβλιογραφία.
112. Ivison, *Mortuary Practices*, ιδιαίτερα το κεφάλαιο Burial places in Churches and the Social Hierarchy of Sacred Space, σ. 136 και 157.
113. Βλ. από την παλαιοχριστιανική περίοδο το παράδειγμα του ναού των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη και βλ. γενικότερα την παλιότερη βιβλιογραφία Δημητροκάλλη, *Δίκογχοι*, σ. 427 κ.ε., ειδ. 433-447 και για την υστεροβυζαντινή περίοδο βλ. Macridy, Megaw, Mango, Hawkins, "Monastery of Lips", και ειδικά Macridy, Burials of the Paleologi, ό.π., σ. 253- 278 (για τις ταφές στο περίστωο), Ousterhout, *Kariye*, 94, 98 και για το παρεκκλήσιο σ. 52-55.
114. Βλ. Ivison, *Mortuary Practices*, σχέδια, όπου τάφοι διαπιστώνονται σε όλους σχεδόν τους ναούς που περιλαμβάνονται στην παρούσα εργασία (βλ. ΚΜ) και επιπλέον σε πολλούς άλλους, όπως Ροτόντα Θεσσαλονίκης, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος και ναός Παναγίας Εφέσσου, Άγιος Νικόλαος στα Μύρα, Άγιος Πολύευκτος, Κοιμητηριακή "του Θεάτρου" στη Νίκαια, στην περίμετρο του βάθρου της Αγίας Σοφίας Τραπεζούντος, ναός του Βήματος και Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στην Κόρινθο, κ.ά.
115. Πάλλας, "Σαλαμινιακά", σ. 176 και Βλ. Δημητροκάλλη, *Δίκογχοι*, σ. 458 υποσ. 3-7, όπου η παλιότερη βιβλιογραφία.
116. Για τα ζητήματα αυτά βλ. Κουκουλές, *Βίος*, τ. Δ΄, σ. 186-188.
117. Ivison, *Mortuary Practices*, σ. 272.
118. Cutler, *Allatios*, Α΄ Επιστολή, V[a], XIV [16] αναφέρεται στο θέμα αυτό.
119. Βλ. Ivison, *Mortuary Practices*, σ. 2, 171-172 και σποραδικά στα κεφάλαια 1-3.

ΕΙΚΟΝΑ 8. Μερικά παραδείγματα υστεροβυζαντινών ναών με τις θέσεις των τάφων σε αυτούς. α) Κωνσταντινούπολη (μονή της Χώρας, Παμμακάριστος, Kilise camii, μονή του Λιβός). β) Θεσσαλονίκη (Άγ. Απόστολοι, Αγ. Αικατερίνη, Ταξιάρχες και μονή Βλατάδων). γ) Κόρινθος (ναός Βήματος, Αγ. Ιωάννης Θεολόγος, Απόστολος Παύλος Αγοράς. δ) Μυστράς (Άγ. Θεόδωροι, "Αφεντικό", Αγ. Σοφία).

στην περίπτωση των ηγεμόνων –από πλευράς λειτουργίας– ένα σύνθετο και πολυσήμαντο ιδεολογικό σύνολο, που εξέφραζε τις θεολογικο-πολιτικές αντιλήψεις της εποχής και ιδιαίτερα τις δυναστικές και λατρευτικές πεποιθήσεις των ηγεμόνων-κτητόρων.

Ο βυζαντινός βασιλικός τάφος των ύστερων χρόνων της Αυτοκρατορίας[120] και η θέση του στο χώρο του ναού έχει ιδιαίτερη σημασία για το θέμα της εργασίας αυτής. Το κατεξοχήν μνημείο για την κατανόηση των τάφων στο χώρο του ναού αποτελούν οι Άγιοι Απόστολοι της Κωνσταντινούπολης. Η ταφή εκεί, μέχρι τον 11ο περίπου αι., σήμαινε υψίστη κοινωνική θέση του νεκρού[121]. Εκτός του μαυσωλείου των Κωνσταντίνου και Ιουστινιανού, που περιείχαν μεγαλύτερο αριθμό τάφων, χρησιμοποιήθηκαν για ταφές δύο *στοές* και μικρά κτίσματα, προσαρτημένα στη βόρεια και νότια πλευρά του ναού των Αγίων Αποστόλων[122]. Για τα σχετικά μέρη του ναού αυτού εξάλλου χρησιμοποιείται στις πηγές ο όρος *στοές*[123].

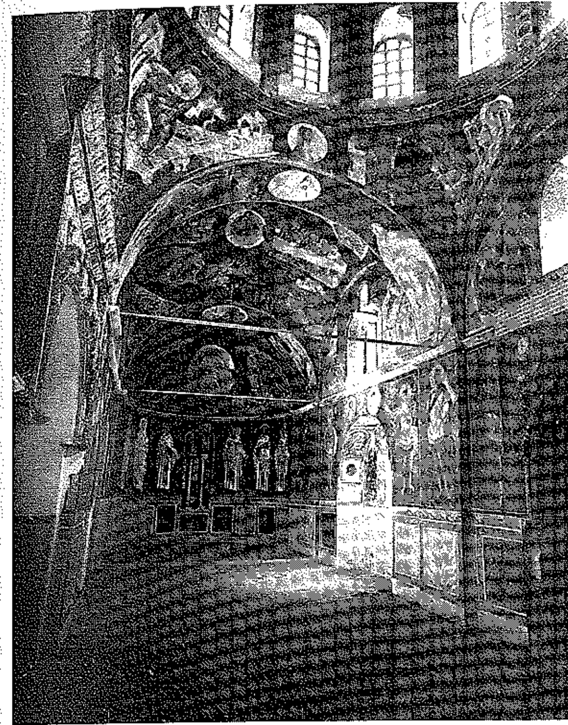
Γύρω στο 1000, αλλά και αργότερα, μέχρι τα τέλη του 11ου αι., μόνο στην Κωνσταντινούπολη διατηρούνται οι παλιότερες ταφικές παραδόσεις, ενώ στον υπόλοιπο χριστιανικό κόσμο εγκαταλείπονται βαθμιαία, καθώς ο χριστιανικός πολιτισμός ισχυροποιείται όλο και περισσότερο και επιβάλλονται οι δικές του αξίες και ήθη[124]. Μετά τον 11ο αι. μειώνονται τα μαυσωλεία, αφού πολιτικές και οικονομικές συνθήκες απαιτούν άλλες επιλογές. Οι πιστοί όμως δεν έπαψαν να επιθυμούν να θάβονται κοντά ή και μέσα στους ναούς και το γεγονός αυτό είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις, παρά τις απαγορεύσεις[125]. Ο Κ. Καλλίνικος αναφέρει, έχοντας ως πηγή τον Χωνιάτη[126], ότι ο Μανουήλ Κομνηνός ετάφη *"παρά τήν μονήν τοῦ Παντοκράτορος οὐκ ἐν τῷ αὐτῷ τεμένει, ἀλλ᾽ ἐν τῷ περί τούτῳ ἡρῴῳ"*. Επιπλέον προσθέτει ο Κ. Καλλίνικος ότι, αν ο ναός ήταν καθαγιασμένος *"ἐν ἐκκλησίαις καθιερωμέναις δι ἐγκαινίων καί ἀποθέσεως ἁγίων λειψάνων"*, απαγορευόταν τελείως η ταφή, εκτός αν επρόκειτο για ιδιωτικό ίδρυμα[127]. Η εξαίρεση αυτή φωτίζει το θέμα. Έχοντας υπόψη τις διαφορές ανάμεσα στα κατεστημμένα των λαϊκών και των εκκλησιαστικών κτητόρων και στους κανόνες της εκκλησίας[128] συνάγεται το συμπέρασμα ότι στα ιδρύματα που ανήκαν στην εκκλησία απαγορευόταν η ταφή, ενώ αντίθετα στα ανήκοντα στους λαϊκούς κτήτορες, όχι μόνο δεν μπορούσε να επιβληθεί ο κανόνας, αλλά συχνά κτίζονταν ναοί με αυτήν την πρόθεση[129]. Ενδιαφέρουσες μαρτυρίες επισημαίνονται από την έρευνα σχετικά με τις προσθήκες χώρων σε ναούς, όπως παρεκκλήσια, μερικές φορές διώροφα[130]. Η Babić ισχυρίζεται ότι τα ελεύθερα παρεκκλήσια (chappelles) είχαν τον ίδιο λειτουργικό ρόλο, όπως ορισμένα προσαρτημένα πλευρικά παρεκκλήσια. Ο χαρακτήρας τους ενισχύεται από τα εικονογραφικά προγράμματα, σε νάρθηκες, προσκτίσματα και περίστωα[131]. Επίσης, φαίνεται ότι η χρήση θόλου πάνω από τάφο ή η χρήση τρούλου επάνω από το χώρο που βρισκόταν αρκοσόλιο ή άλλος τύπος τάφου ήταν μια συνηθισμένη πρακτική, συμβολικού χαρακτήρα[132] (εικ. 9).

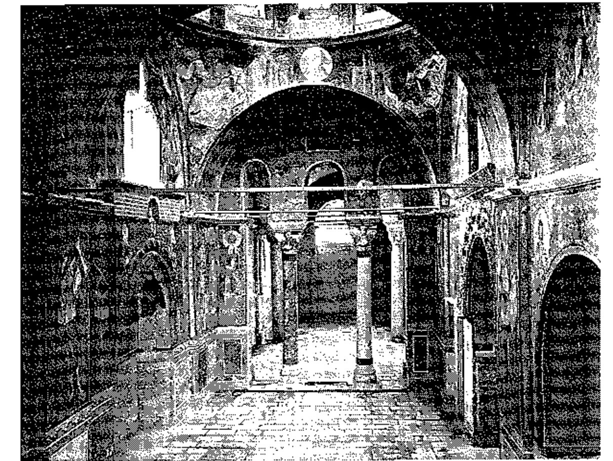
Μια ακόμη περίπτωση που αξίζει επίσης να προσεχθεί, είναι οι ειδικοί χώροι που χρησιμοποιούνταν από μοναχούς ή από κτήτορες του ναού για εκούσια αποχώρησή τους από τα εγκόσμια και περιορισμό τους στον ίδιο το ναό, σε ειδικό χώρο, κάτω ή δίπλα από τον οποίο βρισκόταν και ο τάφος τους[133].

Τάφοι εντοπίστηκαν στους περιμετρικούς χώρους μεταβατικών και μεσοβυζαντινών μνημείων, όπως η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης[134] και ο Άγιος Αχίλλειος της Πρέσπας[135], αλλά και στα όψιμα μνημεία. Οι Παλαιολόγοι, ήδη από την αρχή της βασιλείας τους, προσπαθούν να ανεγείρουν οικογενειακό μαυσωλείο, αν και ο Μιχαήλ Η΄ πέθανε και τάφηκε μακριά από την Κωνσταντινούπολη. Με το νότιο ναό της μονής του Λιβός, ένα ναό με τρούλο και περί-

120. Βλ. σχετικά Grierson, "Tombs and Obits", σ. 21-36, ο οποίος εξέτασε συστηματικά και κριτικά τις πηγές De Ceremoniis του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου και του Νικολάου Μεσαρίτη, επίσης S. Ćurčić, "Medieval Royal Tombs", όπου επιχειρεί μια ουσιαστική προσέγγιση στο θέμα και εξετάζει διεξοδικά δύο θεμελιώδη προβλήματα: α) τη ζωγραφική διακόσμηση των τάφων και β) τη θέση του τάφου στο χώρο του ναού σε σχέση με τις πρακτικές του ανατολικού και του δυτικού κόσμου, και προπάντων βλ. D. Popović, *Vladarski grob*, σ. 137-146 για το βυζαντινό ηγεμονικό τάφο.
121. Οι πηγές μας πληροφορούν ότι στον κεντρικό ναό υπήρχαν τα λείψανα πολλών Πατριαρχών της Κωνσταντινούπολης και ότι εκεί τάφηκε ο Βαλεντινιανός και μερικοί συγγενείς του, βλ. Grierson, "Tombs and Obits", σ. 21-36.
122. Downey, "The Builder", όπου υποστηρίζεται ότι τους Αγίους Αποστόλους ανέγειρε ο Κώνστας Β΄. Ουσιαστικά στο ναό αυτό έγινε ο συνδυασμός μαρτυρίου και μαυσωλείου για τον τάφο του Κωνσταντίνου του Α΄ (306-337).123.
123. Grierson, "Tombs of Byzantine Emperors". Με βάση τη μελέτη του Grierson φαίνεται εδώ ότι ο όρος στοά μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για έναν επιμήκη δευτερεύοντα χώρο, του οποίου η κάλυψη δεν στηριζόταν απαραίτητα σε κίονες ή πεσσούς. Βλ. Downey, ό.π. και Grierson, ό.π. (όπου αναφέρει ότι οποιοδήποτε κτήριο ή μέρος κτηρίου με κίονες ή πεσσούς που φέρουν μια στέγη είναι "στοά" βλ. στο παρόν σ. 61, υποσ. 105), για τον ίδιο όρο παλιότερο, αλλά σημαντικότερο, βλ. Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 64-67, υποσ. 1. Για αναφορές σε πηγές βλ. Mango, *Sources & Documents*, σ. 14, 97, 109, 210, 217 για τις στοές.
124. Popović, D., *Vladarski grob*, σ. 139 και για τις ερμηνείες των φαινομένων αυτών βλ. γενικά Herklotz, "'Sepulcra' e 'Monumenta'".
125. Κουκουλές, *Βίος*, σ. 185-188, 198-203, Cutler, *Allatios*, Α΄ Επιστολή V, 7, Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός*, σ. 65-68, και Πιτσάκης, "Δίκαιο και ιδεολογία", σ. 68-69, όπου και η κυριότερη βιβλιογραφία.
126. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός*, σ. 555-563 και 67-68 κεφ. Η΄, σημ. 6, όπου αναφέρεται στο Χωνιάτη, έκδοση Βόννης, σ. 289.
127. Καλλίνικος, ό.π. σ. 67-68: "*᾽Απαντών δε κατά τά τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος καί Θεόδωρος Βαλσαμών πρός τόν Πατριάρχην ᾽Αλεξανδρείας Μάρκον περί τοῦ εἰ ἐστίν ἀποκριμάτιστον θάπτειν λείψανα ᾽Ορθοδόξων εἰς τάς κατά χῶραν ἐκκλησίας, ἤτοι ἐντός τοῦ καθολικοῦ τοῦ ναοῦ, λέγει, ὅτι ἐν ἐκκλησίαις καθιερωμέναις δι᾽ ἐγκαινίων καί ἀποθέσεως λειψάνων" ἀνθρώπινον λείψανον οἱονδηποτοῦν οὐ ταφήσεται, κατά το β΄ κεφ. του Α΄ τίτλου τῶν Βασιλικῶν, τό λέγον, Μηδείς ἐν ἐκκλησία θαπτέτω νεκρόν......(σημ 7). Ἐν γένει εἰπεῖν ἀπο τοῦ 7ου αἰ. ...μεγάλη καταβάλλεται προσοχή ὅπως τά ἔσω τοῦ ναού μή μεταβάλλονται εἰς νεκρικήν θήκην και πολυάνδριον*".
128. Συμεών, *Τα Άπαντα*, σ. 265-266 D680-685, Ράλλη-Ποτλή, Σύνταγμα, τ. Β΄, σ. 225-6, 371-2, Δ΄, 479, ΣΤ΄, 455, Καλλίνικος, ό.π., σ. 67-68.
129. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι καθώς η κεντρική εξουσία αποδυναμώνεται, οι τάφοι των ηγεμόνων βαθμιαία διαφέρουν όλο και λιγότερο από εκείνους του υψηλότερου κοινωνικού στρώματος. Για τους ταφικούς ναούς βλ. Δημητροκάλλης, *Δίκογχοι*, σ. 427-460 με παλιότερη βιβλιογραφία.

ΕΙΚΟΝΑ 9. Απόψεις τους παρεκκλησίου του ναού της Χώρας με τις θέσεις των τάφων στις δύο πλευρές του τρουλαίου χώρου (Ousterhout).

130. Συμεών, *Τα Άπαντα*, σ. 344-346, 356-357, βλ. επίσης Bals, "Églises superposées", σ. 156-168 και με παράδειγμα το Odalar Camii επίσης Babić, *Les chapelles*, σ. 49-50 και Δημητροκάλλης, ό.π., σ. 427-460, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία.
131. Smith, *Dome*, σ. 41-42, 62-65, 92-104, Oates, "Kariye. A Summary Report", σ. 223-231, Babić, ό.π., σ. 172, Ousterhout, *Kahriye*, σ. 119-116.
132. Βλ. Ousterhout, ό.π., Ćurčić, "Epitaphioi". Για παράδειγμα επίσης στο χώρο του νότιου παρεκκλησίου της μονής της Χώρας ο τρούλος στέφει το τμήμα του με τους δύο τάφους πάνω από τον τάφο του Μανουήλ Α΄ υπήρχε ολόκληρη κατασκευή (Βλ. Popović, D., *Vladarski grob*, σ. 143, όπου αναφέρεται η ταφή του στο χώμα και όχι σε σαρκοφάγο ως ένδειξη ότι έγινε μοναχός, νέο και ξεχωριστό, που δήλωνε τη νοοτροπία του Μανουήλ Κομνηνού). Ανάλογη λύση συναντάται στην κρύπτη του Οσίου Λουκά και στην Αγία Θεοδώρα της Άρτας.
133. Ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν στην Κύπρο, όπως στην Πάφο με την Εγκλείστρια του Αγίου Νεοφύτου, στην Περίβλεπτο του Μυστρά, στο Μαρτύριο του Αγίου Αρτεμίου Κωνσταντινούπολης, ίσως στη μονή της Χώρας, στον Όσιο Λουκά, στον Άγιο Στέφανο Καστοριάς, στον Τίμιο Πρόδρομο Σερρών, στη Gračanica στη Ziča κ.ά. Βλ. Ćurčić, "Smisao i funkcija katihoumena", και του ιδίου "Church, Cell, Tomb", σημαντικό γι᾽ αυτήν τη θεωρία. Σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί ο χώρος αυτός να επικοινωνούσε με άλλον προσκείμενο χώρο, με περίστωο, προσθήκη ή υπερώο για να διευκολύνονται κάποιες βασικές ανάγκες του ερημίτη.
134. Στο διάστημα της έρευνας στο ναό (κατα τη μελέτη 1979-1982) ανακαλύφθηκαν τάφοι στο περίστωο και τα ενδιάμεσα των πεσσών, οι οποίοι δεν έχουν δημοσιευτεί συνολικά. Ένας από τους τάφους ανακοινώθηκε, βλ. Κίσσας, "Ταφικό μνημείο στην Αγία Σοφία" και του ιδίου, "Ταφικό Μνημείο".
135. Μουτσόπουλος, *Άγιος Αχίλειος*, Θεσσαλονίκη, 1999, σ. 67, τάφοι στο νάρθηκα, σ. 135 κ.ε. τάφοι στο νότιο κλίτος.

στωο, αποκτούν εντέλει το οικογενειακό τους μαυσωλείο. Στο ναό της Αγίας Σοφίας της Μονεμβασίας, στη δυτική στοά, εκτιμάται ότι υπήρξε ο τάφος του Ιωάννη Καντακουζηνού[136]. Τάφοι επίσης βρέθηκαν στο καθολικό της μονής Βλατάδων (τόσο στο περίστωο, όσο και στο νότιο παρεκκλήσι[137]), στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό Θεσσαλονίκης[138], στους Σαράντα Μάρτυρες του Τιρνόβου[139], στο νάρθηκα του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα[140] κ.ά.

Τέλος, μπορεί να καταλήξει κανείς ότι, καθώς γίνονταν νεκρώσιμες ακολουθίες στο νάρθηκα και τα πλάγια κλίτη[141], το περίστωο ουσιαστικά τα συνέδεε όλα σε ένα ενιαίο σύνολο.

Γ.4. ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΟΝΕΥΣΕΙΣ

Γενικότερα υπήρχε η τάση διαχωρισμού των τελετών και προσευχών για τους νεκρούς από αυτές για τους ζωντανούς τόσο με χρονικά όρια, όσο και με όρια χώρου. Τα παρεκκλήσια, αλλά και άλλες κατηγορίες λατρευτικών χώρων, χρησιμοποιούνταν ήδη από πολύ νωρίς για τις εορτές στη μνήμη αγίων και μαρτύρων και για τα μνημόσυνα και τις μνημονεύσεις των κτητόρων του ιδρύματος[142]. Η σχετική Λειτουργία τελούνταν στους χώρους όπου φυλάσσονταν τα λείψανά τους ή όπου βρίσκονταν οι τάφοι τους[143]. Εκεί τελούνταν επίσης κτητορικά μνημόσυνα. Οι απλοί μοναχοί μνημονεύονταν με επιμνημόσυνη ακολουθία στα παρεκκλήσια[144]. Οι νεκρώσιμες και επιμνημόσυνες ακολουθίες τελούνταν στα κοιμητηριακά παρεκκλήσια και στους ταφικούς ναούς, ενώ οι ακολουθίες των εορτών στην κυρίως εκκλησία. Πηγές μαρτυρούν επίσης ότι το ταφικό παρεκκλήσι ήταν ο χώρος όπου οι πιστοί έτρωγαν τα κόλλυβα, όταν τελείωνε το μνημόσυνο[145]. Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για την ύπαρξη του περιστώου επίσης ως χώρου σύνδεσης των παρεκκλησίων με το ναό[146] τόσο στο πραγματικό, όσο και στο συμβολικό επίπεδο.

Παράλληλα, είναι αξιοσημείωτο ότι σημαντικές διαφορές προέρχονται από τη χρήση του τυπικού της Λαύρας του Αγίου Σάββα στην Παλαιστίνη. Το ιεροσολυμίτικο αυτό τυπικό επέβαλε να γίνεται πλέον η παννυχίδα για τους μοναχούς όχι σε παρεκκλήσι δίπλα στο ναό, αλλά μέσα στο νάρθηκα[147]. Η επιλογή του νάρθηκα, που είναι σημαντικός για διάφορες εκκλησιαστικές τελετές, φαίνεται να επηρεάζει τη σερβική και τη ρωσική ναοδομία[148]. Σε σχέση με τις αντιλήψεις που προέρχονται από την εφαρμογή του τυπικού του Αγίου Σάββα είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Banjska (1314), ναό στον οποίο εμφανίζονται τα πλευρικά παρεκκλήσια για τελευταία φορά στη Σερβία[149]. Συνάγεται ότι με την εισαγωγή του παραπάνω τυπικού το 1319 στο χώρο της σερβικής Εκκλησίας εμφανίζονται χαρακτηριστικές μεταβολές στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Μετά από τη χρονολογία αυτή φαίνεται ότι οι λειτουργίες των πλευρικών χώρων μεταφέρονται βαθμιαία στον ίδιο το νάρθηκα.

136. Kalligas, "Hagia Sophia at Monemvasia".
137. Οι τάφοι στο εσωτερικό του ναού, στην περιοχή που άλλοτε ήταν το βυζαντινό περίστωο, αποτυπώθηκαν από την ομάδα μελέτης του Ν. Μουτσόπουλου (Αρχείο 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων). Για τους τάφους της μονής Βλατάδων γενικότερα βλ. Μακροπούλου, Νεκροταφείο μονής Βλατάδων.
138. Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί*, σ. 29-44, του ιδίου, "Άγιος Νικόλαος Ορφανός".
139. Boiadzhiev, "Église de Quarante Martyrs".
140. Ορλάνδος, "Μονή Οσίου Μελετίου".
141. Δημητροκάλλης, *Δίκογχοι*, σ. 443 και υποσ. 2-6, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία.
142. Βλ. Babić, *Les chapelles*, σ. 33, κεφ. II.1, όπου γίνεται ιδιαίτερη αναφορά σε διάφορες κατηγορίες μικρότερων λατρευτικών χώρων κατά τον 9ο και 10ο αι. και σ. 51 για τα μνημόσυνα του κτήτορα, σ. 52 για τη χρήση προσθηκών παρεκκλησίων των σερβικών ναών του 13ου αι. (Žiča, Studenica, Sopoćani, Mileševa). Βλ. επίσης Δημητροκάλλης, ό.π., σ. 431-492.
143. Babić, ό.π., σ. 34-35, όπου γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην περίπτωση του ναού της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων στην Κωνσταντινούπολη.
144. Babić, ό.π., σ. 42 και υποσ. 71 και σ. 51.
145. Ο Barski, όταν περιγράφει τις ιεροτελεστίες που είδε στη Λαύρα του Αγίου Αθανασίου στο Άγιο Όρος, αναφέρει ότι μετά από τις καθιερωμένες επιμνημόσυνες ακολουθίες και τις επίσημες τελετουργίες στο καθολικό, οι μοναχοί έτρωγαν στο *νάρθηκα* τα κόλλυβα που είχαν φέρει προηγουμένως σε ένα μεγάλο πιάτο, κάτι που ήταν διαδεδομένο παντού στην Ελλάδα, βλ. Barskij, *Stranstvovania*, III, σ. 95-97, Babić, ο.π., σ. 46 και Μπάρσκυ, επιμ. σχ. Ταχιάος, *Τα θαυμαστά μοναστήρια*, ό.π., σ. 78-79 (Η εκκλησιαστική τάξη της Λαύρας, η ψαλμωδία και τα αναγνώσματα).
146. Είναι ενδιαφέρουσα επίσης η επισήμανση της Babić για τους ναούς της παλαιοχριστιανικής περιόδου, ότι η γνώση μας είναι πολύ περιορισμένη σχετικά με το αν οι ακολουθίες τελούνταν στα ταφικά παρεκκλήσια των ναών της Συρίας, ενώ παράλληλα στους ναούς της Παλαιστίνης, στο χώρο, στον οποίο υπήρχε αρκοσόλιο υπήρχε και τρούλος, βλ. Babić, *Les chapelles*, σ. 67-73, επίσης βλ. Descoeudres, *Die Pastoforien*, 26-33 με συγκριτικά συμπεράσματα.
147. Babić, ό.π., σ. 53, 54.
148. Babić, ό.π., σ. 54 και 57- 58 για τη σημασία του νάρθηκα στη ρωσική ναοδομία.
149. Για την επίδραση του ιεροσολυμίτικου αυτού τυπικού στους νάρθηκες βλ. Ćurčić, "Twin-Domed Narthex", ιδιαίτερα 342-343.

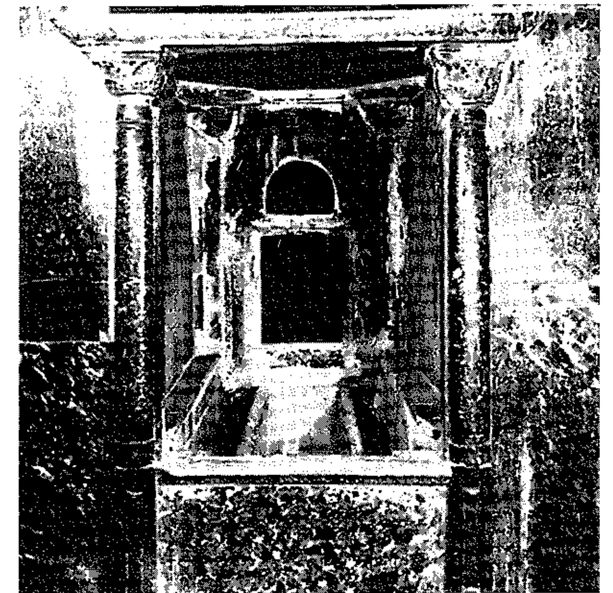

Τέλος, ο χώρος του νάρθηκα χρησιμοποιούνταν –εκτός από τις θρησκευτικές εκδηλώσεις για τις οποίες έγινε λόγος– και για μοιρολόγια, ήδη από το 10ο αι. και πιθανότατα γι' αυτά να ορίζονταν ειδικό σημείο του χώρου[150]. Αν δεχθεί κανείς ότι τα περίστωα σε πολλές περιπτώσεις είχαν ρόλο νάρθηκα, τότε οι παραπάνω χρήσεις πιθανότατα ίσχυαν και γι' αυτά.

Γ.5. ΑΓΙΑ ΛΕΙΨΑΝΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

Μια άλλη σημαντική ανάγκη που καλύπτεται στο εσωτερικό του ναού, αλλά όχι στο κέντρο του, είναι η τιμή αγίων λειψάνων και αντικειμένων. Αξίζει να θυμηθούμε ότι οι ναοί της Κωνσταντινούπολης, της νέας Ιερουσαλήμ, ήδη από τον 5ο αι., κατείχαν το μεγαλύτερο αριθμό αγίων λειψάνων σε όλο το χριστιανικό κόσμο και ήταν πλήρης από αυτά[151], σε σημείο να δημιουργείται δυσλειτουργία στο εσωτερικό τους. Η εγκαθίδρυση της τιμής των αγίων λειψάνων που διατηρούσαν τα παρεκκλήσια της Κωνσταντινούπολης κατά το μεσαίωνα οφείλεται στο Τυπικό της Μεγάλης Εκκλησίας, πού ήταν σεβαστό και σε άλλες εκκλησιαστικές κοινότητες[152]. Για όσα από τα άγια αντικείμενα αποδίδονταν στην Παναγία επιφυλασσόταν στη βυζαντινή πρωτεύουσα η σημαντικότερη τιμή. Σε συνδυασμό μάλιστα με τη θαυματουργή ιδιότητα που τους αποδίδονταν, αναπτύχθηκαν με βάση το παραπάνω Τυπικό, πολλές σχετικές δραστηριότητες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο ναός της Παρθένου των Χαλκοπρατείων με τα παρεκκλήσια, τα οποία ήταν τόποι λατρείας αντικειμένων αποδιδομένων στην Παναγία, όπως μέρη πέπλου, εσθήτος, ζώνης κ.λπ.

Φαίνεται ακόμη από τις πηγές του τέλους του 14ου αι. ότι υπήρχε η συνήθεια να εκτίθενται στα πλάγια του κυρίως ναού τα λείψανα των αγίων μαρτύρων και οσίων, τα οποία προσήλκυαν την ευλάβεια του κόσμου τουλάχιστον όσο και οι εικόνες[153] (εικ. 10). Σχετικά με το θέμα του προσκυνήματος των αγίων λειψάνων δεν αποκλείεται να γινόταν μια ρύθμιση του χώρου που να διευκόλυνε την προσέγγιση των πιστών[154]. Οι πλάγιοι χώροι, ιδιαίτερα οι ημικυκλικοί (χοροί), πιθανότατα είχαν σκοπό να επιτρέπουν το προσκύνημα, χωρίς να ενοχλείται η Θεία Λατρεία[155]. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι αυτού του είδους οι χώροι απαιτούσαν ένα σχεδιασμό ή μια εκ των υστέρων προσθήκη ή μια ειδική διαμόρφωση για την περίπτωση[156]. Πολλές φορές –και μάλιστα

ΕΙΚΟΝΑ 10. Ο τάφος του οσίου Λουκά στη βόρεια πλευρά του καθολικού της ομώνυμης μονής (Ćurčić).

όταν οι λειτουργίες διαφοροποιούνται σε υλικό επίπεδο– έχουμε μια σειρά από διακρινόμενους ξεχωριστούς χώρους, μεμονωμένους ή εν σειρά. Τα παρεκκλήσια ήταν δυνατό να σχετίζονται με αυτούς τους χώρους και σε μερικές περιπτώσεις τα παρεκκλήσια για την τιμή των λειψάνων είχαν μια πληρότητα χώρων, όπως αυτό της Αγίας Σορού στη Βλαχέρνα. Το παρεκκλήσι αυτό είχε Ιερό Βήμα και νάρθηκα.

150. Η Ντ. Τουλιάτου, DO annual Symposium "Byzantium and Death", 1-3 Μαΐου 1999, ανέφερε σχετικά με κυκλικούς χώρους-θέσεις για θρήνο αντλώντας από το Μέγα, "Ζητήματα ελληνικής Λαογραφίας", *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 1940, υποσ. 10.
151. Majeska, *Russian Travelers* σ. 2-3, 128-153 και σποραδικά, Mango, *Sources & Documents*, σ. 21.
152. Babić, *Les chapelles*, σ. 40.
153. Η πληροφορία προέρχεται από περιγραφές, κυρίως του 14ου αι. όπως η υπό ανωνύμου περιγραφή της Κωνσταντινούπολης προβλ. Majeska, *Russian Travelers*, σ. 128-153.
154. Ćurčić, "Smisao i funkcija katihumena", σημειώνεται το παράδειγμα του Οσίου Λουκά και συγκεκριμένα η θέση της στοάς στη βόρεια πλευρά της όπου με πρόσβαση και από τον παλιότερο ναό, βλ. Στίκας, *Ο κτήτωρ του καθολικού*, το προσκυνητάριο και η λειψανοθήκη σ. 54-64 του ιδίου, *μονή Οσίου Λουκά*:, σ. 188-191 για το βόρειο "παρεκκλήσι" και σ. 244-258, όπου και η σχετική για το ζήτημα αυτό βιβλιογραφία.
155. Βλ. την περίπτωση του Οσίου Λουκά, όπου η θέση του λειψάνου –ανάμεσα στο καθολικό και στο νάρθηκα του ναού της Θεοτόκου– είναι τέτοια, ώστε η προσέγγιση να γίνεται από τα πλάγια και από τους δύο ναούς και μάλιστα πιθανόν κατά τη διάρκεια της λειτουργικής πράξης.
156. Βλ. Majeska, *Russian Travellers*, σ. 146: "There the holy Prophet Daniel reposes in a grave on the right side of an underground chapel...".

Δ. ΑΛΛΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ

Οι σημαντικότερες ανάγκες που έπρεπε να καλυφθούν και, καθώς είχαν τη λειτουργική τους έκφραση στο χώρο, επηρέασαν το σχεδιασμό και τη *βελτίωση* του βυζαντινού ναού, φαίνεται να είναι η ανάγκη για φύλαξη των σκευών και αντικειμένων λατρείας και η ανάγκη για συνάξεις και λιτανείες.

Δ.1. ΦΥΛΑΞΗ ΣΚΕΥΩΝ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Η φύλαξη των αγίων σκευών, αλλά και άλλων κινητών αντικειμένων της λατρείας είχε ιδιαίτερη σημασία, γιατί ορισμένα από τα αντικείμενα αυτά είχαν μεγάλη λατρευτική αξία. Η φύλαξη των εκκλησιαστικών αντικειμένων στο εσωτερικό του ναού ή έξω από αυτόν είναι κάτι που έχει σημασία για τη διαμόρφωση του χώρου του ναού[157]. Το σκευοφυλάκιο (χώρος όπου φυλάσσονταν τα αντικείμενα της ιερουργίας) ήταν αρχικά κτίσμα είτε έξω από το ναό είτε στα πλαίσια του περιβόλου μιας μονής. Μπορούσε επίσης να είναι προσκολλημένο στη νότια πλευρά του ναού, όπως απαντά στην υστεροβυζαντινή περίοδο, έτσι ώστε να επικοινωνεί εσωτερικά με το Ιερό[158].

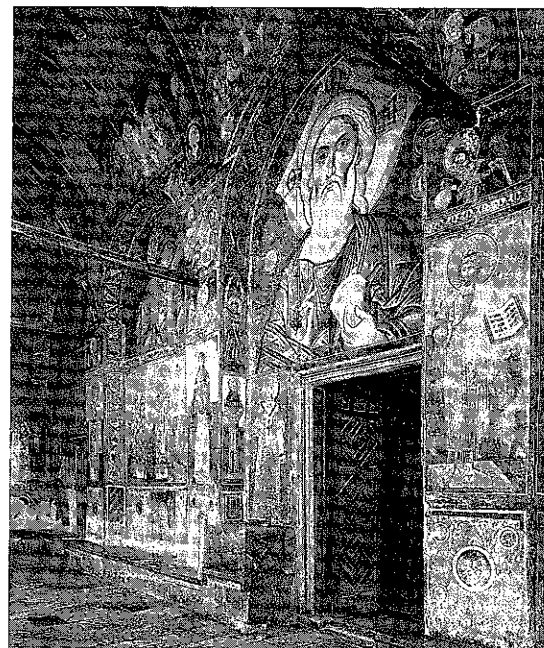
Ένα από τα αντικείμενα, του οποίου η φύλαξη είχε ειδική και βαρύνουσα σημασία, φαίνεται να ήταν το κάλυμμα του επιταφίου. Έτσι, ο τόπος ή η θέση φύλαξής του στη διάρκεια του έτους ήταν επίσης σημαντικά[159]. Για τη φύλαξή του θα ήταν πιθανότατα αναγκαίος ένας συγκεκριμένος χώρος. Τα τετρακιόνια κιβώρια-επιτάφιοι, αν δεν υπήρχε ειδικός χώρος γι αυτούς, δεν ήταν σπάνιο να εύρισκαν τη θέση τους στο νάρθηκα, που – για την περίπτωση – λειτουργούσε ως ταφικό περεκκλήσιο[160]. Αυτό θα μπορούσε να επιβάλλει λύσεις, που δεν θα ήταν αναγκαίες, αν έλειπε. Η περίπτωση του ταφικού κιβωρίου στην Αγία Θεοδώρα της Άρτας είναι ενδεικτική για την κατανόηση του απαιτούμενου χώρου και της λειτουργίας του[161]. Η ανάγκη της φύλαξης σημαντικών σκευών μπορούσε να καλύπτεται επίσης στο περίστωο ή κάπου αλλού σε περιμετρικό χώρο.

Δ.2. ΣΥΝΑΞΕΙΣ, ΛΙΤΑΝΕΙΕΣ

Μέσα στο χριστιανικό ναό πραγματοποιούνταν, εκτός από τις ακολουθίες, τις γιορτές και τις ειδικές τελετές, ορισμένες συγκεντρώσεις, που είχαν σχέση με τη διοίκηση του ναού ή της μονής, της οποίας αποτελούσε το καθολικό. Αυτές μπορεί να είχαν εκκλησιαστικό (π.χ. εκλογή ηγουμένου) ή διοικητικό χαρακτήρα (π.χ. συζητήσεις και λήψη αποφάσεων για την καλή λειτουργία του ναού)[162]. Αυτού του είδους οι συγκεντρώσεις γίνονταν στο νάρθηκα ή σε άμεσα προσκείμενο χώρο ή στα υπερώα. Η μελέτη πολλών ναών δείχνει ότι οι χώροι που χρησίμευαν για συνάξεις ήταν καθορισμένοι[163]. Για το σκοπό αυτό υπήρχε στο νάρθηκα ειδικός εξοπλισμός, όπως πεζούλια και το παραθρόνιο[164] (εικ. 11). Τα στοιχεία αυτά ήταν κινητά ή κτιστά. Στην τελευταία περίπτωση δεν είναι σπάνια η καθαίρεσή τους κατά τις ανακαινίσεις. Είναι γνωστό ωστόσο ότι στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης γίνονταν συνάξεις στα υπερώα, ενώ δεν αποκλείεται αυτή η εκδοχή και για υπερώα ναών όπως η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, το Δαφνί στην Αθήνα, η Παρηγορήτισσα της Άρτας κ.ά. Παραδείγματα που αποδεικνύουν με σαφήνεια συνάξεις στο νάρθηκα είναι η Μαρτοράνα του Πάλερμο και το καθολικό της πατριαρχικής μονής του Πεκίου (1330)[165]. Ο εξωνάρθηκας του τελευταίου έχει περιμετρικά πεζούλι, προφανώς γι' αυτόν το σκοπό[166]. Είναι χαρακτηριστικές οι συχνές αναφορές του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, στην *Έκθεση της Βασιλείου Τάξεως*, στο υπερώο ή στο νάρθηκα με την έννοια της καθαρά κοσμικής χρήσης τους[167]. Ο R. Janin αναφέρει σύνοδο επισκόπων το

157. Babić, *Les chapelles*, σ. 61-65 για τη λειτουργία των σκευοφυλακίων σύμφωνα με γραπτές πηγές.
158. Βλ. υποσ. 156.
159. Βλ. υποσ. 157 και ιδιαίτερα Ćurčić, "Epitaphioi", σ. 251-261 και εικ. 3-6, 11,12,16.
160. Γραπτές πηγές επιβεβαιώνουν την ύπαρξη τάφων με κιβώρια των Αγίων Σπυρίδωνος και Πολυεύκτου στο ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη, βλ. σχετικά Ćurčić, ό.π., και Majeska, *Russian Travellers*, σ. 230-231. Τα τετρακιόνια κιβώρια φαίνεται ότι ήρθαν από τη Ρώμη και χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα στο Βυζάντιο, βλ. Grabar, *Sculptures, II*, σ. 124-127 και επίσης για τα κιβώρια στους ναούς του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης και Αγίου Μάρκου Βενετίας στο: Pallas, "Ciborium de St. Demetrios". Επίσης για κατασκευές πάνω από τάφους βλ. Mango, *Sources & Documents*, σ. 129-130 (The Ciborium of St. Demetrius at Thessalonika, Miracula S. Dimitrii, 82 fl.).
161. Για το κιβώριο της Αγίας Θεοδώρας βλ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σ. 141-142.
162. Βλ. Davies, *Secular Use*, σποραδικά.
163. Βλ. Majeska, *Russian Travelers*, σ. 204-205.
164. βλ. Πάλλας, "Αρχαιολογικά-λειτουργικά", όχι όμως ιδιαίτερα στην υστεροβυζαντινή εποχή. Ιδιαίτερα για τη σχέση του νάρθηκα και μέρους του αιθρίου με το δεύτερο ή κινητό επισκοπικό θρόνο, ο ίδιος σ. 291-294. Βλ. επίσης ιδίου, "Ο επισκοπικός έξω θρόνος" ιδιαίτερα σ. 119 κ.ε.
165. Σχετικά με το θέμα των συνάξεων βλ. Ćurčić, *St. Mary's of the Admiral*, σ. 51, υποσ. 106. Επίσης βλ. Πάλλας, "Ο επισκοπικός έξω θρόνος" για το χώρο του θρόνου αυτού στην παλαιοχριστιανική περίοδο και για άλλους σχετικούς χώρους.
166. Šuput, "Arhitektura Pećke priprate", σ. 66-67.
167. Πορφυρογέννητος, *De Ceremoniis*, σ. 324, 382, 346, 372 και αλλού σποραδικά.

ΕΙΚΟΝΑ 11. α) Πατριαρχείο του Πεκίου, νάρθηκας εμπρός στο ναό των Αγίων Αποστόλων με πεζούλι και πατριαρχικό θρόνο (Bertelli). β) Περίστωο Αγ. Θεοδώρας της Άρτας με πεζούλι (Μπούρας).

1209 στο νάρθηκα του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Νίκαια[168]. Η λειτουργία και η μορφή του εξωνάρθηκα, ο οποίος κάλυπτε την αυξανόμενη ανάγκη για επιπλέον χώρο[169], δημιουργούν ερωτήματα, που πιθανότατα σχετίζονται και με τις ανάγκες των συνάξεων. Στις μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές εκκλησίες η λειτουργία των ναρθήκων και εξωναρθήκων και ιδιαίτερα η χρήση τους ως χώρων συγκεντρώσεων, δεν έχει εξετασθεί συνολικά[170].

Οι λιτανείες ήταν από τις σημαντικότερες εκδηλώσεις της λατρείας, ιδιαίτερα στα πρώτα χριστιανικά χρόνια. Για τη *λιτή*, όρο για τον οποίο έγινε ήδη λόγος, υπάρχουν πάμπολλες αναφορές στα τυπικά των μονών και ιδιαίτερα το τυπικό της Μεγάλης Εκκλησίας[171]. Φαίνεται έτσι η συχνότητα και η σημασία των λιτανειών και της συνεχούς παρουσίας τους στο αστικό περιβάλλον. Οι χώροι συγκέντρωσης των πιστών που έπαιρναν μέρος σ' αυτές ήταν το αίθριο, οι στοές και οι νάρθηκες[172]. Η ερμηνεία του χώρου σχετικά με αυτά παραμένει ανοικτή[173].

Ε. ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΜΕ ΑΛΛΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ

Πολλές φορές έχει διαπιστωθεί η ανάγκη σύνδεσης του ναού με άλλα κτίσματα γύρω του, τόσο στην περίπτωση που αυτός ήταν καθολικό μονής, όσο και

168. Janin, *Grands centres*, σ. 121-3.
169. Βλ. Ćurčić, *St. Mary's of the Admiral* σ. 42-46.
170. Για τους τόπους των συνόδων (που όμως δεν είναι όλοι γνωστοί) βλ. Μενεβίσογλου, *Ιστορική εισαγωγή εις τους κανόνας*, σ. 126, 227, 276, 302, 351, 478, 493 κ.α. Παρατηρείται ότι οι αναφορές αυτές δεν αφορούν χώρους, αλλά είναι πολύ πιθανό οι Σύνοδοι να γίνονταν σε νάρθηκες με την ευρύτερη έννοια ή σε άλλους δευτερεύοντες χώρους, όπως π.χ. η Πενθέκτη "ἐν τῷ σεκρέτῳ" της Αγίας Σοφίας (του ιδίου, ό.π., σ. 276, 277) και η έκτη στο "ἐν τῷ τρούλῳ", η εν Κωνσταντινουπόλει επί Νεκταρίου Σύνοδος στο βαπτιστήριο της Αγίας Σοφίας (ό.π., σ. 410), η εν Κωνσταντινουπόλει του 861 στο ναό των Αγίων Αποστόλων (ό.π., σ. 478) κ.λπ.
171. βλ. Συμεών, *Τα Άπαντα*, ΜΑ', σ. 312, και Dimitrievskij, *Opisanije*, ευρέως σποραδικά.
172. Βλ. Taft, *Beyond East and West*, σ. 154-156 η λιτανεία σε σχέση με την έναρξη. Για τη *λιτή* στο νάρθηκα βλ. Συμεών, *Τα Άπαντα*, ό.π., κεφ. ΛΘ', σ. 310 και κεφ. Β', σ. 332: "Διότι αἱ λιτανεῖαι ἔξωθεν γίνονται, καὶ Σταυρούς ἐν αυταῖς περιφέρομεν και Ἁγίας Εἰκόνας, ...ὅλαι αἱ λιτανεῖαι γίνονται ἔξωθεν τῆς ἐκκλησίας, ἤ εἰς τόν Νάρθηκα....". Βλ. και Πάλλας, Αρχαιολογικά-λειτουργικά, ό.π., σ. 307-313 για τη σχέση των χώρων αυτών με τις λαμπαδηφορίες.
173. Βλ. χαρακτηριστικά ότι "Ἐκκλησία γέγονεν ἡμῖν ἡ πόλις ἁπάσα" Χρυσόστομος, Ομιλία 15, PG. 49: 155 στον Baldovin, *The Urban Character*, 257-262, 265-268, για την ερμηνεία της πόλης σε σχέση με την εξέλιξη της λατρευτικής πράξης.

στην περίπτωση που ήταν ενοριακός. Η σχέση του ναού με τον περιβάλλοντα χώρο του, ιδιαίτερα στις πόλεις, είναι ένα ξεχωριστό και μεγάλο θέμα που έχει μέχρι ένα βαθμό ερευνηθεί[174]. Η χωροθέτηση θα ήταν διαφορετική στους ενοριακούς ναούς από ό,τι στα καθολικά των μονών[175], αλλά και στις δύο περιπτώσεις φαίνεται ότι η σύνδεση με άλλα κτήρια ήταν περισσότερο η εξαίρεση παρά ο κανόνας[176]. Θα πρέπει όμως να έχει κανείς υπόψη του ότι γύρω από τους ναούς που έχουν διατηρηθεί μέχρι σήμερα, δε σώζεται το περιβάλλον τους και οι κλειστοί ή οι ανοικτοί χώροι που τους πλαισίωναν και συναποτελούσαν με αυτούς ένα σύνολο. Στις όχι και τόσο συχνές περιπτώσεις σύνδεσης του ναού με επισκοπικά μέγαρα, με άλλους μικρότερους ναούς ή με παρεκκλήσια, με άλλες στοές και κτίσματα ή με πρόπυλα μνημειακών εισόδων[177] οι ελεύθερες στοές γύρω από το ναό έπαιξαν ένα συνδετικό ρόλο. Αντίθετα, τα περίστωα και οι προσαρτημένοι περιμετρικά βοηθητικοί χώροι φαίνεται ότι αποτελούσαν περισσότερο μέρος του εσωστρεφούς κελύφους του ναού. Έτσι μπορεί να πει κανείς ότι το περίστωο ή ο περιμετρικός χώρος λειτουργούσε πιο πολύ για την εισαγωγή του πιστού στο ναό, παρά για το άνοιγμα του ναού προς τον έξω κόσμο. Στην κατανόηση αυτής της σχέσης έχουν σημασία οι είσοδοι στον πυρήνα του ναού.

Από τις πιο γνωστές περιπτώσεις σύνδεσης του ναού με άλλα κτίσματα είναι η μονή Βατοπεδίου και η μονή Σταυρονικήτα στο Άγιο Όρος, η μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, η μονή Οσίου Λουκά στη Φωκίδα, η μονή του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα, ο Άγιος Δημήτριος του Μυστρά, κ.ά., όπου εμφανίζονται πολλές επεμβάσεις και ιστορικές φάσεις. Ιδιαίτερη προσοχή αξίζουν οι λύσεις πρόσβασης στο υπερώο του ναού της Παναγίας και του καθολικού του Όσιου Λουκά στην ομώνυμη μονή εξωτερικά, μέσω του περιμετρικού κτηρίου της μονής. Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση του καθολικού της μονής του Όσιου Μελετίου στον Κιθαιρώνα. Στις περιπτώσεις αυτές όμως δεν πρόκειται για καθαρά περίστωα, αλλά για αυτόνομους περιμετρικούς χώρους. Οι ναοί που περικλείουν στην αρχική τους φάση σαφές περίστωο είναι σχεδιασμένοι ως μνημεία περίοπτα και τυχόν συνδέσεις με άλλα κτίσματα οφείλονται σε μεταγενέστερες επεμβάσεις.

Μια ενδιαφέρουσα περίπτωση χρήσης ενός είδους του περιστώου είναι αυτή του εμβόλου. Από τις πηγές – και ιδιαίτερα από το τυπικό της Μεγάλης Εκκλησίας– φαίνεται η μεγάλη σημασία των εμβόλων εξαιτίας των σχεδόν καθημερινών λιτανειών[178]. Ο έμβολος, κατά το Λέοντα Αλλάτιο, δεν ήταν στη δική του εποχή τίποτε άλλο παρά ένα πρόπυλο ή προστώο (portico) που προσέφερε προστασία από τη βροχή και ευχάριστη σκιά το καλοκαίρι[179]. Την ονομασία εξηγεί ο συγγραφέας ως προερχόμενη από το "εμβάλλω", καθώς η είσοδος του ναού ανοίγει από αυτό. Αλλά πέρα από τους διάφορους τύπους εμβόλων, που μας πληροφορεί ότι υπήρχαν παντού στους δρόμους, αναφέρει ανοικτές στοές, περιμετρικά ίσως, στις τρεις πλευρές ναών, τις οποίες είδε στη Χίο, βέβαια όλα αυτά το 17ο αι. (1640)[180]. Αναφέρει μάλιστα την περίπτωση στοάς-τοίχου γύρω από το ναό, λίγο χαμηλότερο από αυτόν, έτσι ώστε ο ναός φαινόταν σα φρούριο και μπορούσε κανείς να περπατήσει άνετα, πάντα αθέατος, γύρω από αυτόν. Πιθανόν να ήταν μια περιβάλλουσα στοά για προστασία και άμυνα, ανοικτή μόνο προς μια πλευρά. Ο Αλλάτιος αναφέρει επίσης δύο κατασκευαστικούς τύπους εμβόλων, καθώς και τις περιπτώσεις της Μεγάλης Εκκλησίας και της Βλαχέρνας στην Κωνσταντινούπολη[181]. Οι περιγραφές του Αλλάτιου έχουν ενδιαφέρον σε συνδυασμό με τη γενικότερη διαπίστωση ότι πολλά μνημεία είχαν περίστωα που κατέρρευσαν ή γκρεμίστηκαν και δε σώζονται σήμερα.

174. Γενικά για το θέμα της σχέσης της Θείας Λειτουργίας και κατ' επέκτασιν του ναού με το αστικό περιβάλλον μέχρι το 10ο αι. βλ. τη μελέτη του Baldovin, *The Urban Character*, ιδιαίτερα σε σχέση με τις λιτανείες σ. 167-180 και 206-207.
175. Η S. Popović, που ορθά έδωσε τον τίτλο "Σταυρός στον Κύκλο" στη διατριβή της για τα μοναστήρια της Σερβίας, αναλύει εκτενώς τη χωροθετική σχέση ανάμεσα στο ναό και στο μοναστικό δομημένο περιβάλλον του, βλ. Popović, *Krst u krugu*, σ. 35-66, ειδ. 51 κ.ε. και σ. 67, 68, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Παπαϊωάννου, *Ελληνικά μοναστήρια*, σ. 9-10, 13-21.
176. Όπως φαίνεται από τα σχέδια που παραθέτουν η Popović, ό.π. και ο Παπαϊωάννου, ό.π.
177. Βλ. την υπόθεση που διατυπώθηκε πρόσφατα για την ύπαρξη στοάς αξονικά προς στη δυτική όψη του καθολικού της Νέας μονής στη Χίο από τον Σ. Βογιατζή, "Νέα μονή της Χίου" σε συνέδριο της ΧΑΕ.
178. Συμεών, *Τα Άπαντα*, ό.π., σ. 310-311 (Περί τῆς ἐν τῷ νάρθηκι Λιτῆς και τῶν λοιπῶν ἔξωθεν τοῦ ναοῦ Λιτανειῶν), 332-333 (Διατί αἱ Λιτανεῖαι ἔξωθεν γίνονται...) Cutler, *Allatios*, Β' επιστολή, κεφ. IV, σ. 27-29, fig.1. Mateos, *Typicon*, I, σ. 7, 18, 64, και τ. II, σ. 12, 64, 98, 142, 200, κ.ά. Βλ. και Mango, *Sources & Documents*, σ. 14, όπου The Church of Laodiceia Combusta στη Λυκαονία (c.330), Επιτάφιος του Επισκόπου Ευγενίου, που αναφέρεται σε στοές, τετράστοα και πρόπυλο στο ναό της Λαοδικείας που ξαναχτίστηκε από το Μ. Κωνσταντίνο.
179. Βλ. Cutler, *Allatios*, Β' Επιστολή, IV, σ. 28. Ωστόσο αναφέρονται και πολύ παλιότερες περιπτώσεις βλ. για σχετικές περιπτώσεις Mango, *Sources & Documents*, σ. 218-219, St George of the Mangana, Michael Psellus, Chronogr. VI, σ. 185 f. και 227 (Ψελλός, *Χρονογραφία*, Αθήνα 1992, σ. 149-153), όπου ο Ψελλός αναφέρει "οίκοι περίδρομοι και αμφίδρομοι", Cod. Marc., Gr. 524, fol 108r (Μαρκιανός Κώδιξ 524) (επ. Λάμπρος Ν.Ε. τ. 8, σ. 1911, 148-149) για ναό της Θεοτόκου με πρόναο (1143-80).
180. Βλ. Cutler, *Allatios*, σ. 28.

Για τις περιπτώσεις ενοριακών ή μητροπολιτικών ναών η ύπαρξη πρόσθετων στοών μπορεί να διευκόλυνε τη σύνδεσή τους με τον αστικό χώρο ή με άλλα κτίσματα. Οι πηγές ενθαρρύνουν αυτή την υπόθεση. Έτσι, σύμφωνα με αναφορές των περιηγητών του τέλους του 14ου αι., όπως του Ιγνάτιου του Σμολένσκ στα περί ιεροτελεστίας της ενθρόνισης, πρέπει να υπήρχαν στοές σε διάφορες περιπτώσεις σύνδεσης χώρων ή κτηρίων[182].

Τέλος, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ο νάρθηκας-περίστωο που δεν αποτελείται από ένα μόνο χώρο στα δυτικά του ναού, αλλά μπορεί να επεκτείνεται γύρω του, ορισμένες φορές με ένα σύνολο χώρων, παράλληλα με τη βαθμιαία επικράτηση των τρουλαίων ναών έναντι της βασιλικής, παίρνει τη θέση του αιθρίου όσον αφορά πολλά λειτουργικά στοιχεία, καθώς το αίθριο εξαφανίζεται βαθμιαία από την αρχιτεκτονική των ναών. Έτσι, ο νάρθηκας-περίστωο είναι, θα λέγαμε, ο ιμάντας μετάλλαξης του ανοικτού προς τον κόσμο ναού σε ένα ναό πιο εσωστρεφή. Ο σύνθετος χώρος νάρθηκα-περίστωου έχει έναν αξιοσημείωτο ρόλο, αν υποθέσουμε ότι η μετάβαση από τη βασιλική με αίθριο στον περίκεντρο ναό αντιστοιχεί σε μια μετάβαση από την ανοικτή στην κλειστή φόρμα.

Ζ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ: ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ Ο ΧΩΡΟΣ

Με το συσχετισμό των χρήσεων και του χώρου θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι τα περίστωα ήταν χώροι που συνδύαζαν τις λειτουργίες και χρήσεις του νάρθηκα, του εξωνάρθηκα και των κλιτών, οι οποίες εύρισκαν τη θέση τους εκεί, έτσι ώστε να διασφαλίζεται κενός χώρος στο κέντρο του ναού. Και αυτό γιατί είναι θεμελιώδης η εστίαση της προσοχής σε μια μόνο θέση στο κέντρο του ναού, στο Ιερό και μπροστά από αυτό. Τις τελευταίες δεκαετίες έχει ενισχυθεί η άποψη ότι ανάμεσα στα τελούμενα στο εσωτερικό του βυζαντινού ναού και στην αρχιτεκτονική του υπήρχε μια αλληλεπίδραση. Επίσης, ότι τα διαδραματιζόμενα σε αυτόν ήταν σημαντική αιτία, αλλά όχι και η μοναδική, για τη βαθμιαία εξέλιξη των χώρων.

Οι κυριότερες από τις λειτουργικές ανάγκες που καλύπτουν τα περίστωα, είτε ως ενιαίοι χώροι είτε αποτελούμενοι από αυτόνομα μέρη, είναι αυτές που αποδίδονται στο νάρθηκα. Λατρευτικές πράξεις όπως βαπτίσεις, μνημόσυνα, μνημονεύσεις, ταφές, αναμονές, συσκέψεις, συγκεντρώσεις, προσρήσεις, φύλαξη σκευών, ιεροτελεστίες, διάφορες ακολουθίες, μπορούσαν να χωροθετούνται στους χώρους που περιέβαλλαν τον κυρίως ναό. Οι ανάγκες που οδηγούν στις συνοδεύουσες λειτουργίες είναι, το λιγότερο, κοινός παρονομαστής για τους νάρθηκες και τα περίστωα. Αυτά στην πραγματικότητα εκφράζουν κυρίως το βαθμό πυκνότητας των χρήσεων του νάρθηκα ή μερών του νάρθηκα ή του εξωνάρθηκα[183]. Ανάλογα με το βαθμό επικοινωνίας τους με τον πυρήνα συμμετείχαν και συνέβαλλαν στην τέλεση ακολουθιών και στην εξυπηρέτηση άλλων αναγκών, ανεξάρτητα με τη γεωγραφική τους θέση στο ναό και την τυπολογία τους, αλλά ωστόσο, σε σημαντική σχέση με τους συμβολισμούς που ενέχονται στη λατρεία[184].

Μπορεί ακόμη να υποστηριχθεί ότι, από άποψη λειτουργιών και χρήσεων, ο ναός, ο οποίος περιλαμβάνει από τον αρχικό σχεδιασμό του διακρι-

181. Cutler, ό.π., σ. 28-29.
182. Majeska, *Russian Travelers*, σ. 416-435.
183. Nicholl, "Narthex", όπου, συμπεράσματα από το τυπικό της Ευεργέτιδος για το νάρθηκα.
184. Αυτό σχετίζεται παράλληλα με τη συμβολική φύση του ναού και των μερών του, βλ. σχετικά Προκοπίου, *Κοσμολογικός συμβολισμός*, σ. 167-8, όπου η αναφορά του Ηλία Εκδίκου (8ος αι.) στα συμβολικά μέρη του ναού: αίσθησις-αίθριο, νόησις-κυρίως ναός, πνεύμα-ιερό με σύνθρονο. Επίσης, αναφορά στον Γρηγόριο Θεσσαλονίκης (1430) στα "Φυσικά, Θεολογικά, Ηθικά τε και Πρακτικά Κεφάλαια" για την κοσμική τετραπλότητα, ο Θεσσαλονίκης Συμεών (αρχές 15ου αι.) "Περί του Αγίου Ναού", όπου αναφέρεται ότι κάθε ναός παριστάνει στον Κοσμικό Θείο Οίκο τον επουράνιο Κόσμο, αλλά και τον ουρανό και τη γη. Ο Προκοπίου σχολιάζει ότι κατά την άποψη του Συμεών Θεσσαλονίκης κάθε ναός παριστάνει το Θείο Οίκο, τον επουράνιο Κόσμο, αλλά και τον ουρανό και τη γη.

τούς χώρους περιστώου, αποτελεί προϊόν μιας καλά οργανωμένης σκέψης, η οποία βασισμένη στην παραδεδομένη τεχνογνωσία, παίρνει υπόψη της τη σημασία των συνοδευτικών αναγκών και δεν ικανοποιεί μόνον ορισμένες τυπολογικές-συμβολικές απαιτήσεις. Η τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα κάλυπτε στην πραγματικότητα εν δυνάμει αυτές τις ανάγκες απολύτως και μπορεί να πει κανείς ότι από τη φύση της τυπολογίας της ήταν *ναός με περίστωο*. Το ίδιο φιλόξενος για τις συνοδευτικές λειτουργίες μπορεί να θεωρηθεί ο σταυροειδής μονόχωρος τρουλαίος ναός με περίστωο, ο οποίος επιλεγόταν συχνά και για ταφική χρήση. Ο τύπος ναού που στη διάρκεια της ιστορίας του ανταποκρίθηκε με εξαιρετική ευελιξία στις λειτουργικές ανάγκες, ήταν αυτός του εγγεγραμμένου σταυρού. Αυτός κυριαρχεί στην όψιμη βυζαντινή περίοδο και αποδείχτηκε πρόσφορος επεκτάσεων και προσθηκών, που γίνονταν για να καλύψουν τις αυξανόμενες απαιτήσεις της λατρείας των πιστών, οι οποίες δεν είχαν ληφθεί υπόψη από την αρχή, είτε γιατί δεν υπήρχε πραγματικός λόγος είτε γιατί αυτό ήταν συγκεκριμένη επιλογή. Η δυνατότητα μιας μεγάλης ποικιλίας αρχιτεκτονικών λύσεων που ανταποκρίνονταν σε κάθε είδους λειτουργικές, συμβολιστικές και οικονομικές απαιτήσεις, φαίνεται να ήταν το ζητούμενο στο σχεδιασμό. Οι επιμέρους λειτουργίες του ναού, όπως ορίζονται διαχρονικά, δεν έπαψαν να είναι ο προσαρμοστικός εταίρος στο σχεδιασμό. Το ζήτημα όμως είναι αν η λογική του διαχωρισμού του κέντρου από την περίμετρο και ο προσδιορισμός των επιμέρους λατρευτικών αναγκών με τον πολλαπλασιασμό των παρεκκλησίων και άλλων χώρων που εκφράζουν μια αντίληψη πολυδιάσπασης, βρίσκεται στην ιδεολογική βάση που παρήγαγε το φαινόμενο των περιστώων στην όψιμη βυζαντινή ναοδομία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΣΤΩΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ 4ο ΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 13ου ΑΙΩΝΑ

ΠΕΡΙΣΤΩΑ, ΣΥΓΓΕΝΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ

ΓΕΝΙΚΑ

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να ανιχνευθούν οι καταβολές του περιστώου ανατρέχοντας μέχρι τα παλαιοχριστιανικά χρόνια και παρακολουθώντας σε μια διαχρονική πορεία τις ποικίλες μορφές που έλαβε. Η ανίχνευση αυτή θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση του υστεροβυζαντινού περιστώου και των ιδιαιτεροτήτων του και θα δείξει ότι ο περιμετρικός χώρος γύρω από τον πυρήνα του ναού υπήρξε πάντα μια σημαντική παράμετρος οργάνωσης του συνολικού χώρου του κτηρίου.

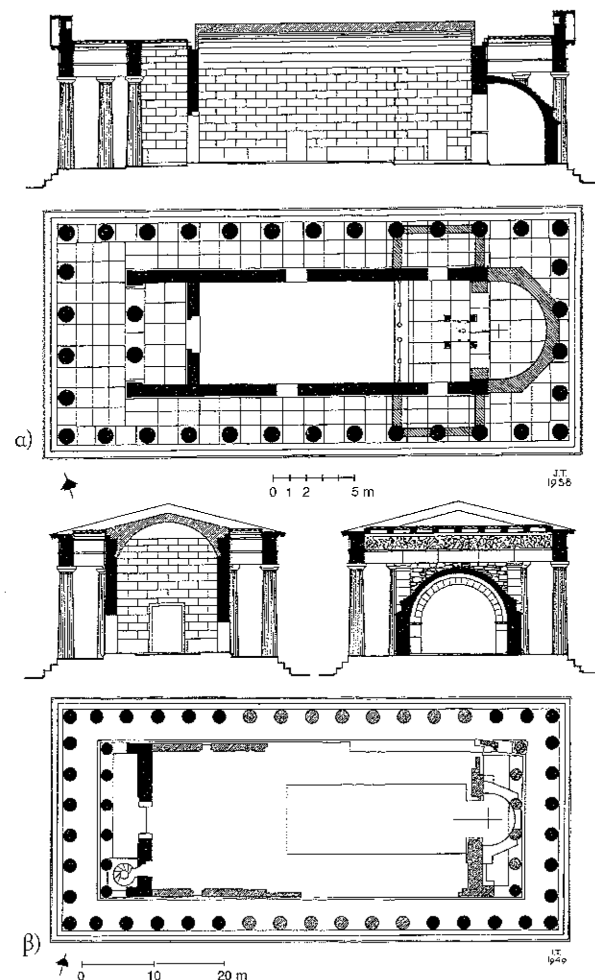
Τα περίστωα απαντούν είτε ως ενιαίοι χώροι συνεχούς ροής γύρω από πυρήνα είτε ως σειρά από επικοινωνούντα αυτόνομα μέρη ή επιμέρους προσθήκες κάτω από ενιαία στέγη[1]. Δέχονται ποικίλες χρήσεις και πραγματώνουν στο χώρο τις έννοιες της ρευστότητας, της μεταβατικότητας και της ολοκλήρωσης μέσα από συνέχειες και ασυνέχειες – έννοιες που αποτελούν το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό για ένα μεγάλο μέρος της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Ο χώρος του περιστώου δεν είναι αυθύπαρκτος, αλλά οφείλει την παρουσία του στις λειτουργικές και συμβολικές ανάγκες ενός δεσπόζοντος κέντρου-πυρήνα και καθορίζεται από τη σχέση του με αυτόν.

Ο πυρήνας της σύνθεσης στη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εκφράστηκε στο χώρο τόσο με δρομική, όσο και με περίκεντρη οργάνωση, σε τύπους που εξελίχθηκαν με το δικό τους διαφορετικό τρόπο. Και στις δύο αυτές κατηγορίες κτισμάτων, τα δρομικά (βασιλικές) και τα περίκεντρα (ροτόντες, οκτάγωνα κτλ.), συναντώνται ήδη από την πρωτοχριστιανική περίοδο στοές γύρω από το δεσπόζοντα πυρήνα. Ο πυρήνας είναι ο κυρίως ναός, αλλά πολλές φορές το σύνολο του ναού μπορεί να λειτουργεί ως πυρήνας για ένα δεύτερο περιμετρικό χώρο, κέλυφος ή σειρά περιμετρικών χώρων.

Η σχέση του περιστώου με τον πυρήνα του κυρίως ναού που δεσπόζει με το ύψος, τον όγκο και τη μορφή του, είναι καθοριστική για την αρχιτεκτονική του πρώτου, σε συνδυασμό και με άλλες ιδιαιτερότητες, οι οποίες σχετίζονται με παραμέτρους ιστορικές, λειτουργικές, κατασκευαστικές και μορφολογικές. Παράλληλα όμως και το περίστωο με τον τύπο και τη μορφή του επηρεάζει έντονα τη συνολική αρχιτεκτονική του ναού και την ογκομετρική σύνθεσή του.

Το πέρασμα από το παγανιστικό λατρευτικό κτίσμα στο χριστιανικό ναό κομίζει μεταξύ άλλων και τη χρήση της περιμετρικής στοάς για τις νέες ανάγκες. Ίσως μάλιστα το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα του περάσματος του περιστώου από το αρχαίο παγανικό κτίσμα σε χριστιανικό ναό είναι η περίπτωση του ναού του Ηφαίστου στην Αθήνα (Θησείο), που μετατράπηκε σε εκκλησία (τον 7ο αι.)[2] (εικ. 12), και μάλιστα παρέλαβε, προπάντων στα περίστωα, αλλά και στον κυρίως ναό, πλήθος τάφων[3]. Ήδη από τη ρωμαϊκή περίοδο – και ιδιαίτερα με την εισαγωγή της χυτής και κτιστής από πλίνθους και λίθους τοιχοποιίας – η ανάγκη για την απόλυτη ακρίβεια στο σχεδιασμό των κτηρίων που επέβαλε ο δομικός λίθος ή το μάρμαρο, υποχωρεί βαθμιαία κατά περίπτωση. Καθώς τα υλικά δομής επιβάλλουν τους δικούς τους κανόνες, μπορεί να πει κανείς ότι δόθηκαν αρκετές δυνατότητες με-

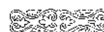
1. Βλ. κεφ. I του παρόντος, ενότητα *Έννοιες και όροι*, και Hadjitryphonos, "Peristöon or Ambulatory", σ. 144.
2. Βλ. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Β' 1936, σ. 208, Καζανάκη-Μαλούχου, *Αθήνα*, ό.π., σ. 13. Ανάλογη ήταν και η περίπτωση του ναού του Παρθενώνα, βλ. Michaelis, *Der Parthenon*, σ. 336 και επίσης της Concordia στον Ακράγαντα, αλλά χωρίς τάφους.
3. Dinsmoor, *Observations on the Hephaisteion*, fig. 1.

ΕΙΚΟΝΑ 12. Αθήνα: α) Ο ναός του Ηφαίστου, «Θησείου», ως χριστιανικής εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου. Αναπαράσταση (μέσα του 5ου μ.Χ. αι.) (Τραυλός). β) Ο Παρθενών ως χριστιανική εκκλησία. Κάτοψη (Τραυλός).

ταβολών, προσθηκών ή ακόμη και αλλαγής της αρχικής αρχιτεκτονικής ιδέας στα βυζαντινά κτίσματα[4]. Η δυνητική συνεχής ρευστότητα, καθώς και η ιδιόρρυθμη ολοκλήρωση, που μπορεί να προηγείται ακόμη και της ίδιας της συντέλεσης της αρχικής ιδέας, είναι σημαντικό στοιχείο για την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής σε σχέση με τα περίστωα και τις περιμετρικές προσθήκες. Ιδιαίτερα μάλιστα επειδή το ζήτημα του αρχικού και του τελικού σχεδιασμού φαίνεται ότι δεν είναι το βασικότερο πρόβλημα στη βυζαντινή αρχιτεκτονική – αν και αυτό δε σημαίνει ότι δεν ήταν το σημαντικότερο και για τους ιδρυτές των μνημείων, όπως συνάγεται από τις πηγές[5].

Με σκοπό την καλύτερη εποπτεία της διαχρονικότητας των περιστώων θα επιχειρηθεί με τη μεγαλύτερη συντομία η εξέταση των παλαιοχριστιανικών καταβολών, μέχρι την εποχή της εικονομαχίας, καθώς οι ναοί που εμφανίστηκαν στην περίοδο αυτή δεν έπαψαν, όσο διατηρούνταν όρθιοι, να είναι πρότυπα. Το θέμα είναι ευρύ, τα μνημεία αρκετά, αλλά ο στόχος εδώ δεν είναι μια αναλυτική συζήτηση για το καθένα, καθώς αυτό θα υπερέβαινε το θέμα της εργασίας· έτσι θα παρουσιαστούν μόνον ορισμένες βασικές παρατηρήσεις σχετικά με τα περίστωα κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Επίσης, τα περίστωα της μεσοβυζαντινής περιόδου, από την εικονομαχία μέχρι τη λατινική κατάκτηση, θα εξεταστούν μόνο στο βαθμό που χρειάζεται, ώστε να φανεί ότι η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της μεσοβυζαντινής περιόδου μεταβίβασε την παράδοση των περιστώων στην ύστερη περίοδο, γύρω από την οποία στρέφεται το κύριο ενδιαφέρον της μελέτης αυτής. Θα γίνει συνεπώς αναφορά στις λύσεις της μεσοβυζαντινής περιόδου που επέδρασαν στην τελευταία βυζαντινή φάση, με παράλληλη σημείωση μόνον των σπουδαιότερων από τα μεσοβυζαντινά μνημεία με περιμετρικούς χώρους, τα οποία αποτέλεσαν πρότυπα και οδηγούς.

Α. ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑ (ΑΡΧΕΣ 8ου αι.)

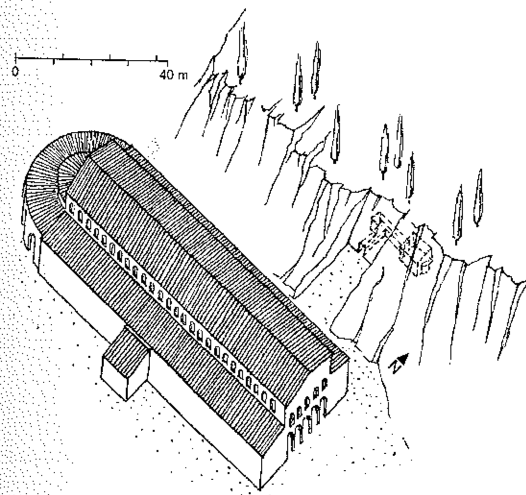
Α.1. ΠΕΡΙΣΤΩΑ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ

Η παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική είναι η κατεξοχήν αρχιτεκτονική των στοών. Η σύνθεσή τους πραγματοποιείται σε κάθε πιθανή εσωτερική ή εξωτερική διάταξη, μερική ή ενιαία, σε ένα ή δύο επίπεδα. Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές με νάρθηκα, εξαιτίας της οργάνωσης του συνόλου του χώρου τους, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ναοί με περίστωο, καθώς τα πλάγια κλίτη και ο νάρθηκας –χαμηλότερα από το ψηλότερο κεντρικό κλίτος– δίνουν σε πολλές περιπτώσεις, ανάλογα με τη δομική τους σύνδεση και το βαθμό επικοινωνίας μεταξύ τους, την εντύπωση του ενιαίου χώρου που περιβάλλει τον κυρίως ναό. Τα κλίτη σε θέση περιμετρικού χώρου (στοάς) σχετίζονται δομικά και λειτουργικά με τον κυρίως ναό, ως πρυτανεύοντα χώρο-πυρήνα και κύριο σημείο αναφοράς. Αυτό συμβαίνει σε τρίκλιτες και πολύκλιτες βασιλικές με ή χωρίς υπερώα, σε ξυλόστεγες, αλλά και αργότερα σε τρουλαίες[6]. Ίσως οι απλούστερες σε κάτοψη και παλαιότερες από τις βασιλικές, όπως ο αρχαιότερος Άγιος Σεβαστιανός στην Αππία Οδό στη Ρώμη (312-320), η Αγία Αγνή (338-350), η βασιλική των Αγίων Μαρκελίνου και Πέτρου (330 περίπου) και ο παλιότερος Άγιος Λαυρέντιος έξω από τα τείχη της Ρώμης (330) (εικ. 13), δίνουν, στην κάτοψή τους τουλάχιστον, σαφέστερα την ιδέα του χώρου γύρω από ένα κέντρο[7]. Καθώς η βασιλική[8] –ο "κατ' εξοχήν" (επί λέξει) χώρος συγκέντρωσης[9]– προσφερόταν ως αυτονόητη λύση στον αρχιτέκτονα του 4ου αι. και παράλληλα υπηρετούσε νεκρώσιμες λιτανείες, οι οποίες αποτελούσαν εξέχον παραδοσιακό στοιχείο στα ταφικά έθιμα, το περίστωο, που μέχρι και τότε ήταν βασικό και αναπόσπαστο μέρος της ταφικής αρχιτεκτονικής, έπρεπε να ενσωματωθεί στο σχέδιο (και συνεπώς να επηρεάσει το σχεδιασμό) της βασιλικής.

Στις πιο καθαρές μορφολογικά *ξυλόστεγες βασιλικές με την προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα του ιερού*, που απαντούν σε όλες τις περιοχές γύρω από τη μεσογειακή λεκάνη –στην Παλαιστίνη, στη Μ. Ασία, στη χερσόνησο του Αίμου, στην Ιταλία, στη Σικελία, στη Β. Αφρική– ανιχνεύεται η ιδέα των περιμετρικών ενιαίων χώρων, των οποίων ο απόηχος θα φθάσει μέχρι την ύστερη βυζαντινή περίοδο[10] (εικ. 14α-δ). Μια σειρά μεγάλων μνημείων εκφράζουν την αντίληψη αυτήν[11]. Πολλές περιπτώσεις των βασιλικών αυτού του τύπου παραλαμβάνουν *πρόσθετους χώρους*, οι οποίοι, ανάλογα με τη λειτουργία και τη χρήση τους, είτε ενσωματώνονται από την αρχή στο βασικό κτηριακό οργανισμό είτε προσκολλώνται σε ήδη υπάρχον κτίσμα[12]. Παραδείγματα απα-

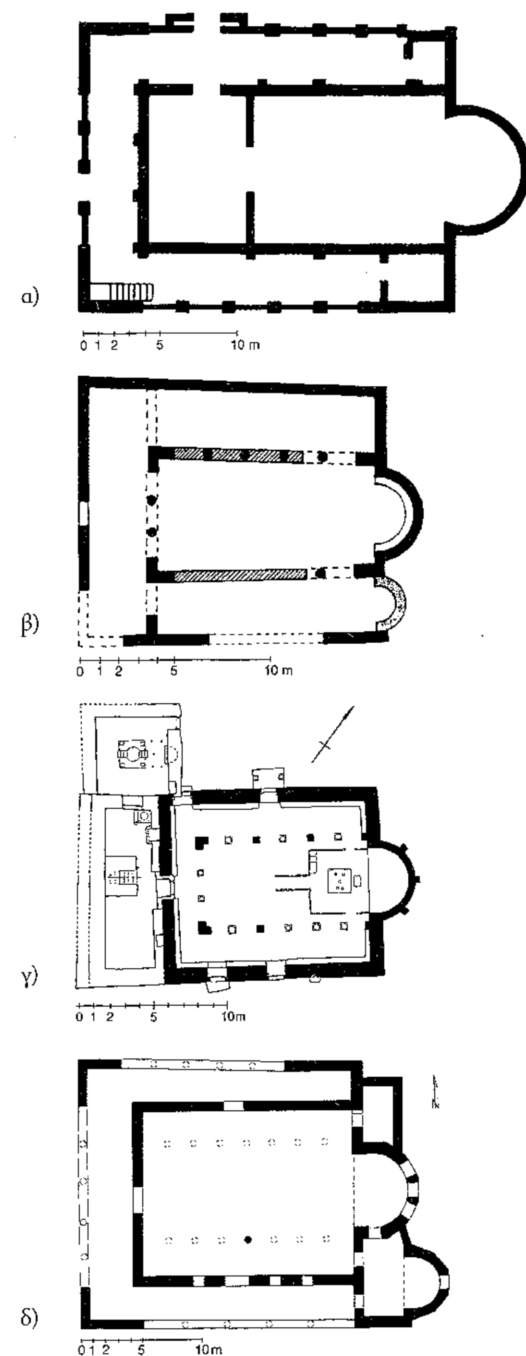
4. Βλ. για το θέμα των τοίχων γενικότερα Sedlmayr, *Spätantike Wandsysteme*, Heft 7, και Deichmann, "Wandsysteme".
5. Βλ. στο κεφ. II, *Τα τυπικά, οι κτήτορες και οι χώροι* και σημ. 154 και επίσης για ζητήματα επιλογής τυπολογικών χαρακτηριστικών κτηρίου στο σχεδιασμό του βλ. και Ruggieri, *Byzantinne Religious Architecture*, από 135 κ.ε. ιδιαίτερα 141-154, όπου εξετάζει εκτενώς την παράμετρο των σεισμών που, όπως φαίνεται, ήταν και αυτή καθοριστική στο σχεδιασμό των ναών.

ΕΙΚΟΝΑ 13. Ρώμη, Άγιος Λαυρέντιος έξω από τα τείχη, βασιλική και υπόγειο μνημόριο (330). Αξονομετρική γραφική αποκατάσταση (από Krautheimer).

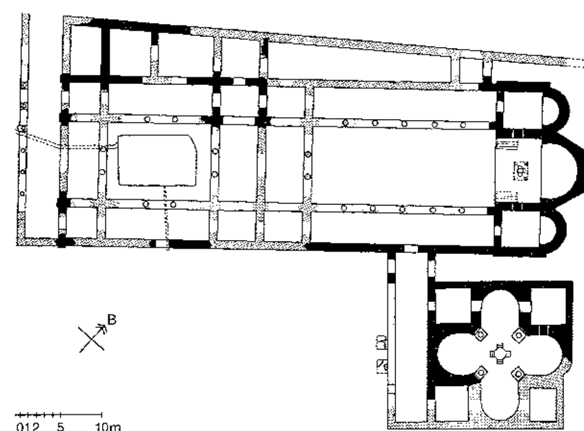
6. Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 82-84 για το σχεδιασμό.
7. Σχετικά με τις τέσσερις αυτές βασιλικές, που θεωρήθηκαν στεγασμένα κοιμητήρια, βλ. Krautheimer, "Mensa – Coemeterium – Martyrium", σ. 43-44 και fig. 7-10. Για την Αγία Αγνή, βλ. Deichmam, "Heilige Agnes", σ. 1 κ.ε., για τους Αγίους Μαρκελίνο και Πέτρο βλ. Deichman, Tschira, "Das Mausoleum der Heiligen Helena", σ. 41 κ.ε. και για τον Άγιο Λαυρέντιο βλ. Krautheimer, *Architecture*, σ. 52-58, εικ. 18, όπου η παλιότερη βιβλιογραφία.
8. Για τη βασιλική στοά βλ. Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική Βασιλική*, σ. 64-67, υποσ. 1.
9. Βλ. Ορλάνδος, ό.π. 73, εικ. 45, 76, 77 και Krautheimer, "Mensa – Coemeterium – Martyrium", όπου με τον όρο "κατ' εξοχήν" βασιλική εννοεί υπαίθρια βασιλική, βλ. σχετικά τη βασιλική του Marusinac.
10. Όπως η βασιλική αρ.8 του Υμηττού, η βασιλική Α΄ στο Akören της Κιλικίας ή ο ναός του Karm el-Ahvariya στην Αφρική. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι ναοί της Breza, Βοσνία π.χ. η βασιλική v.2 (αρχές του 4ου αι.) (βλ. σ.ε., Kulturna istorija Bosne, σ. 326-327 και εικ. 92 και Basler, *Arhitectura*, 70-74. Συχνά μάλιστα τα δάπεδα των πλαγίων κλιτών τους διαφοροποιούνται από το κεντρικό κλίτος, ώστε σημασιολογείται και έτσι η σχέση δεσπόζοντος κεντρικού χώρου και περιμετρικών, βλ. π.χ. βασιλική Νικήτης που ανέσκαψε ο Ν. Νικονάνος βλ. Νικονάνος, "Νικήτη" (μια πρώτη δημοσίευση), τον οποίο ευχαριστώ και από τη θέση αυτή για την ξενάγηση στο χώρο της ανασκαφής, κ.ά. βλ. Επίσης Ορλάνδος, ό.π., σ. 94-110, 131-151.
11. Βλ. σημαντικά μνημεία, όπως ο πεντάκλιτος ταφικός ναός III του Αγίου Μηνά (Grossmann, *Christliche Architecture* in Ägypten, σ. 405-406), η Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης (440-60) (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Αχειροποίητος*, όπου παλιότερη βιβλιογραφία, βλ. και Theocharidou, "Acheiropoietos", Kleinbauer, "Acheiropoietos at Thessaloniki") ο ναός της μονής του Στουδίου (453-454) (βλ. Mathews, *Early Churches*, σ. 19-26, Eyice, "Les basiliques byzantines"), η βασιλική της Μεσημβρίας στη Βουλγαρία (6ος και 10ος αι.) (βλ. Krautheimer, *Architecture*, σ. 268, f. 230, 492 υποσ. 21, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία), η πρώτη Αγία Ειρήνη της Κωνσταντινούπολης (532) (Peschlow, *Irenen Kirche*, σ. 36-57, 206-213). Ως ιδιαίτερη περίπτωση, λόγω του ιερού του, αξίζει να αναφερθεί ο πολύκλιτος ναός της Γέννησης στη Βηθλεέμ (4ος αι., 560-604) (Harvey, *Church of Nativity*, και Krautheimer, ό.π., σ. 59-64, 226-7 όπου η παλιότερη βιβλιογραφία).
12. Ενδεικτικά: η extra muros κοιμητηριακή βασιλική των Φιλίππων (β΄ μισό 4ου αι.), με πιθανό διαχωρισμό των κλιτών με τοίχο (Πελεκανίδης, "Βασιλική των Φιλίππων", σ. 153, πρβλ. και Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Μπακιρτζής, *Φίλιπποι*, σ. 59, εικ. 51 με παλιότερη βιβλιογραφία) και η βασιλική των Φθιωτίδων Θηβών στη Μαγνησία, με τη χαρακτηριστική έμφαση στη δυτική πλευρά

ΕΙΚΟΝΑ 14. α) Breza, βασιλική Β΄ (4ος αι.) (Basler) β) Υμηττός, βασιλική αρ. 8 (6ος αι.) γ) Κιλικία, Akören, βασιλική Α΄ (αρχές 6ου αι.) (Hellenkemper) δ) Β. Αφρική, ναός του Karm el-Ahvariya (α΄ τέταρτο 6ου αι.) (Witte, Grossmann).

ντούν στο βαλκανικό χώρο[13], στη Λυκία[14], στην Παλαιστίνη[15], όπου και ορισμένες ταφικές βασιλικές[16], ενώ αξιομνημόνευτη είναι μια σειρά βασιλικών στην Κύπρο με ενιαία στοά γύρω τους ή γύρω από τους περιφερειακούς χώρους τους[17] (εικ. 15, 16, 17).

Παράλληλα ένας άλλος *τύπος βασιλικής, με*

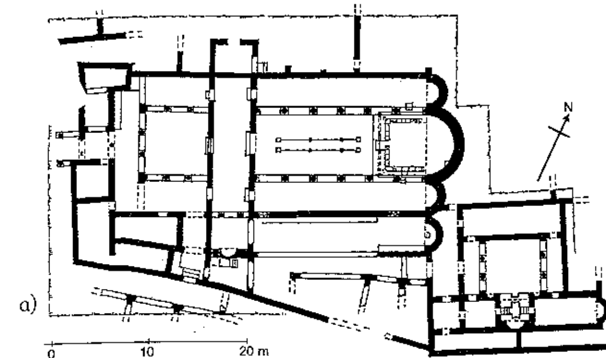

ΕΙΚΟΝΑ 15. Η βασιλική Α΄ (μητρόπολη) του Caričin Grad (Kondić, Popović).

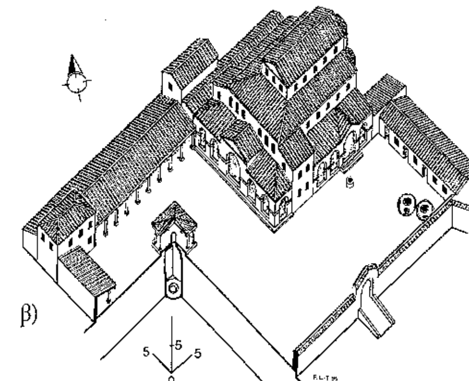
της (470 ή αργότερα) (βλ. Λαζαρίδης, "Φθιώτιδες Θήβαι", σ. 311-35, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία). Επίσης ο καθεδρικός ναός στη Ζάρα (Zadar) (Vesić, "Presbiterij Katedrale", 49-68 ειδ. 57), η βόρεια βασιλική με βαπτιστήριο στους Στόβους (β΄ μισό 5ου αι.) (*Stobi* III, επιμ. Aleksova, Wiseman, σ. 257/17, εικ.1, σ. 253-286.

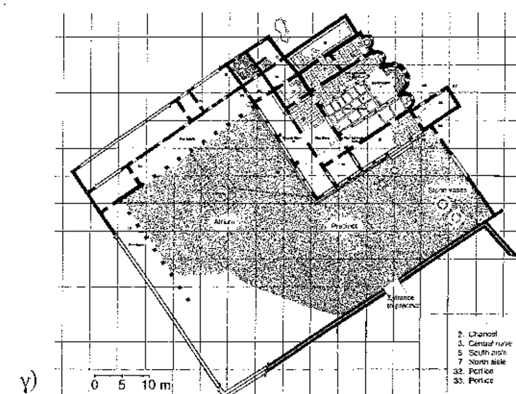
13. Ενδεικτικά η βασιλική Αγίου Λεωνίδη, Λεχαίου (RbK IV, στ. 769-776), στη Βοσνία και Ερζεγοβίνη οι ναοί στο Mostour-Cim, στο Skelam, στο Travnik κ.α. (βλ. Basler, *Spätantike*), η μητρόπολη του Caričin Grad (Kondić, Popović, "Caričin Grad", 25 κ.ε., Basler, ό.π., εικ. 11, 12).
14. Βλ. γενικά Hill, *Churches of Cilicia and Isauria*, σ. 55-61, αλλά και το Ölüdeniz, τη βασιλική Ada του Karacaören, τη βασιλική του Gremiler στο Karacaören της Λυκίας (Tsuji, ό.π., εικ. 12), τη βασιλική της ακτής (Tsuji, *Ölüdeniz Area*, εικ. 9, 13, 14, 105, Hild e.a., Kilikien, Isaurien) και τη βασιλική Akören I (αρχές 6ου αι.) (Hallenkemper, "Early Church Architecture", ειδ. σ. 226 εικ. 14).
15. Όπως ο ναός του al-Karak (361 και 5ος-6ος αι.) στα νοτιοανατολικά της λίμνης της Γαλιλαίας, αρχικά τρίκλιτη βασιλική με ανοικτό νάρθηκα (πρώτο μισό του 5ου αι.), μετά το τέλος του 5ου ή αρχές του 6ου αι. αποκτά τριπλή αψίδα ιερού, νάρθηκα, αίθριο και βοηθητικούς χώρους στα βόρεια και μέχρι το 700 αποκτά διακονικό στην ίδια πλευρά και άλλους χώρους στα νότια, κτλ. (βλ. Goldfus, *Tombs and Burials*, σ. 211-216, 361), και το ναό της μονής της "Κυρίας Μαρίας" στο Beit Shean (Σκυθόπολις) (364) (Goldfus, ό.π., σ. 216-229, 364).
16. Όπως ο ναός του Dor (368), του πρώτου μισού του 4ου αι., ο οποίος είναι ένα από τα πρώτα παραδείγματα, όπου υπάρχει τάφος στο νότιο κλίτος προς Ν.Α. (βλ. Goldfus, ό.π., σ. 233-236, 368), ο ναός του Αγίου Σάββα (Goldfus, ό.π., 343 και εικ. 115), του Αγίου Στεφάνου (460) ιδρυμένου και αφιερωμένου στον άγιο από την Αυτοκράτειρα Ευδοκία (Goldfus, σ. 117 κ.ε.,191, 308, 312, 314).
17. Πρόκειται κυρίως για τις βασιλικές της Πέγια: τη βασιλική του Αγίου Γεωργίου (Papageorgiou, "Architecture Paléochretiènne", ό.π., ειδ. σ. 315), τις βασιλικές II και III, τη βασιλική και το βαπτιστήριο της Αγίας Τριάδος (Megaw, "Architecture and Decoration on Cyprus", ό.π.), τη βασιλική του Αγίου Φίλωνος στην Καρπασία (Megaw, ό.π., σ. 66), τη βασιλική 12 της Αμαθούντος (*Guide d'Amathonte*, σ. 136) και τη νοτιοανατολική βασιλική extra muros 20 (*Guide d'Amathonte*, ό.π., πίν. 17).

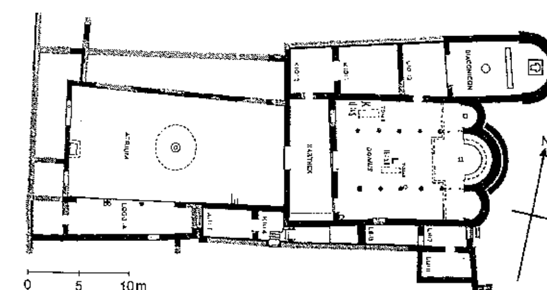
αψίδα του ιερού που δεν εξέχει στην ανατολική πλευρά[18], δίνει διαφορετικές δυνατότητες στο σχηματισμό περιστώου/κλιτών και επιπλέον προσθηκών στα πλαίσια ενός συνόλου, όπως είναι τα μοναστηριακά συγκροτήματα ή ακόμη ο αστικός ιστός των παλαιοχριστιανικών πόλεων[19]. Σε αυτήν την κατηγορία εντάσσονται πολλές βασιλικές της Μ. Ασίας, της Συρίας[20], της Παλαιστίνης[21], μερικές βασιλικές της Κύπρου[22] αλλά κυρίως της Β. Αφρικής[23] όπου συναντάται ο μεγαλύτερος αριθμός ναών με σαφές περίστωο σχήματος Π κτλ. (εικ. 18 – 22). Αρκετές φορές

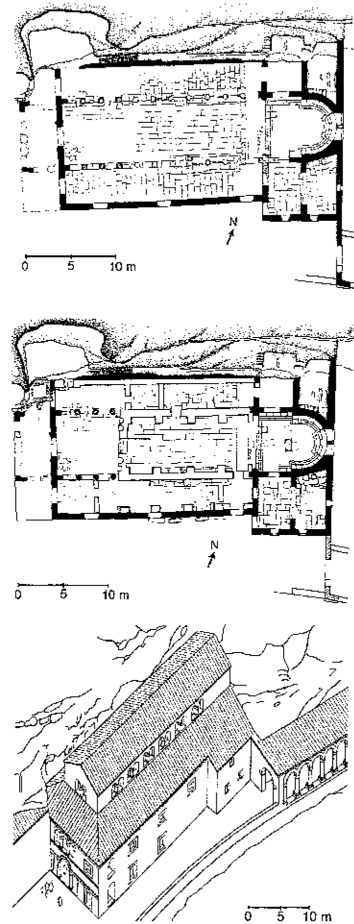

ΕΙΚΟΝΑ 16 α) Κύπρος, Αγία Τριάδα, βασιλική και βαπτιστήριο (Megaw). β) Κύπρος, Αμαθούς. Βασιλική 12, αξονομετρική αποκατάσταση και κάτοψη (σχέδιο Laroche-Traunecker).

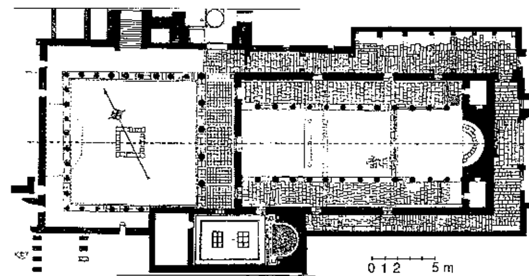

ΕΙΚΟΝΑ 17. Παλαιστίνη, ναός του al-Karak, τελευταία φάση (361 και 5ος-6ος αι.) (από Goldfuss, 1997).

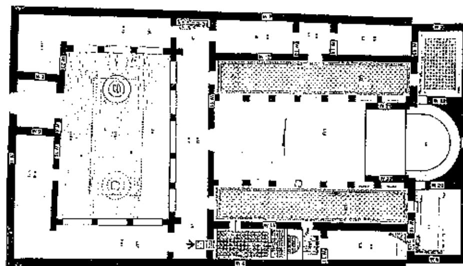
18. Η πλευρά αυτή βρίσκεται συνήθως ενσωματωμένη ανάμεσα σε δύο παστοφόρια, βλ. για τον τύπο αυτόν Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική Βασιλική*, σ. 225-228 και Descoeudres, *Pastophorien*, ό.π., μέρος Α΄ κεφ. I, σ. 3-23.
19. Το θέμα μένει ανοικτό στην έρευνα και πολλά ερωτήματα δεν έχουν απαντηθεί, καθώς οι αρχαιολογικές μαρτυρίες και οι ερμηνείες είναι περιορισμένες, βλ. γενικά Λάββας, Οι πόλεις των "χριστιανικών βασιλικών", Butler, *Early Churches* και Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, σ. 33-39, και 57-60, όπου και βιβλιογραφία.
20. Για τις συριακές βασιλικές βλ. Butler, *Syria*, Ενδεικτικά βλ. τη μονή των Σύρων (Umm-es-Surab) (489) (Krautheimer, *Architecture*, σ. 141 και εικ. 96) και το συγκρότημα βασιλικών στα Γέρασα της Ιορδανίας με τον επισκοπικό ναό και το ναό του Αγίου Θεοδώρου (Crowfoot, "Churches at Jerash").
21. Όπως η μονή Dominus Flevit, ενταγμένη σε ένα σύνολο, η Beit Loya, κτισμένη περί το 500, σε χρήση μέχρι τον 8ο αι., επίσης η Kursi στη λίμνη της Γαλιλαίας (τέλος 5ου, αρχές 6ου αι.), της οποίας η ανατολική πλευρά του αιθρίου τροποποιήθηκε αργότερα σε νάρθηκα, ο δυτικός χώρος του νότιου κλίτους μετατράπηκε τον 6ο αι. σε ταφικό παρεκκλήσι και εγκαταλήφθηκε στα μέσα του 8ου αι. Επίσης η βόρεια εκκλησία της Shivta (ή Sbeita) (αρχές του 6ου αι.) με προσκολημένους χώρους στα νότια, με αίθριο και διώροφα κτίσματα γύρω του και παρεκκλήσια δίπλα στο ιερό. Βλ. επίσης τη βασιλική του συγκροτήματος Sheikh Bader (5ος-7ος. αι.), καθώς και το διώροφο βόρειο ναό του Rehovot (μέσα 6ου αι.) με τους βοηθητικούς χώρους δίπλα στο νάρθηκα (βλ.Tsafir, "Preplanning" και εικ. 1). Για τις παραπάνω βασιλικές της Παλαιστίνης βλ. Goldfus, *Tombs and Burials*, για Dominus Flevit σ. 105-108, για Beit Loya σ. 163-169, 334, για Kursi σ. 206-211, 357, για Shivta σ. 89-96, 297, για Sheikh Bader σ. 139-145, 322 και για Avdat σ. 70-80, 290.
22. Βλ. κυρίως τη βασιλική του Κουρίου (5ος αι.) με την ανατολική της πλευρά πλήρως ανεπτυγμένη σε σχέση με το δρόμο (Papageorgiou, "Architecture paléochretienne", σ. 309), αλλά και του Αγίου Επιφανίου (5ος αι.) (Megaw, "Architecture and Decoration on Cyprus", σ. 61-64).
23. Ο μεγαλύτερος αριθμός των βασιλικών με περίστωο της Αιγύπτου και η σχετική βιβλιογραφία καταγράφηκε και συγκεντρώθηκε στο πρόσφατο βιβλίο του Grossman, *Christliche Architektur in Aegypten*. Ενδεικτικά βλ.: τη βασιλική της Θεβέστης (400 και 6ος αι.), όπου οι βοηθητικοί και κοσμικοί χώροι προσκολλώνται, κάτι που συνηθιζόταν στη Β. Αφρική (Ballu, *Thebessa*, και Christern, *Pilgerheiligtum von Thebessa*), ενώ επίσης χρηστικοί χώροι αθροίζονται γύρω από τη βασιλική, όπως στην Έφεσο (η παλιότερη βασιλική του 400 και του 6ου αι) (βλ. Karwiese, *Marienkirche in Ephesos*, και Barsanti, "Problemi efesini", σ. 3-21).

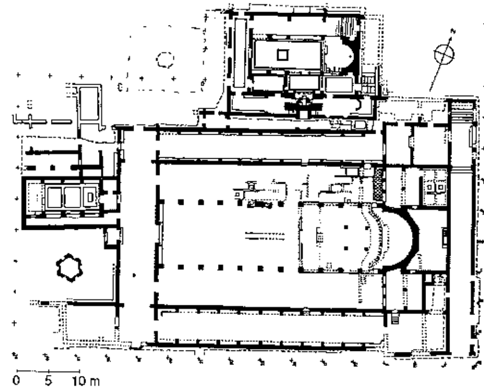

ΕΙΚΟΝΑ 18. Μικρά Ασία, η βασιλική του Alahan (3ος αι.) (Gough, 1985), άνω: φάση α', κέντρο: φάση β', κάτω: αξονομετρική αναπαράσταση.

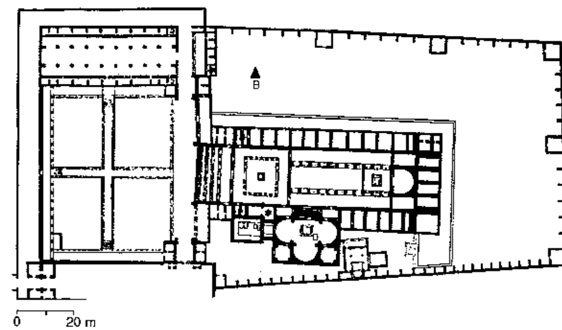

ΕΙΚΟΝΑ 19. Ιορδανία, η πρώτη βασιλική στα Γέρασα (μητρόπολη) (π. 400) (από Crowfoot και Ορλάνδο).

ΕΙΚΟΝΑ 20. Παλαιστίνη, ναός του Kursi, (τέλος του 5ου, αρχές 6ου αι.) (από Goldfuss, 1997).

ΕΙΚΟΝΑ 21. Κύπρος, Βασιλική του Κουρίου (Megaw, Παπαγεωργίου).

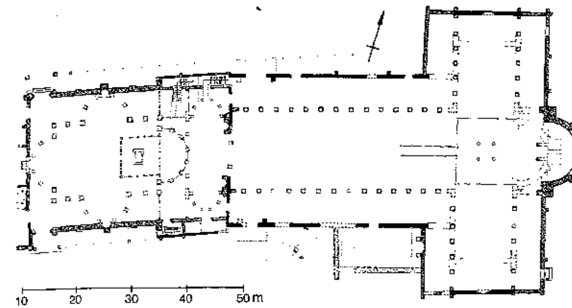

ΕΙΚΟΝΑ 22. Β. Αφρική, Αλγερία, Θεβέστη, ναός και μονή (περί το 400 και 6ος αι.) (από Krautheimer).

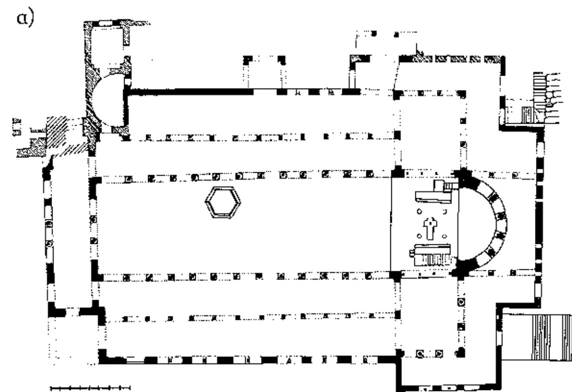
μάλιστα περιλαμβάνονται σε συγκροτήματα που συνθέτουν περισσότερες από μια βασιλικές. Ακόμη και η Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης (537)[24], παρά τη μοναδικότητά της, δε θα ήταν λάθος να περιληφθεί σε αυτήν την ομάδα, αφού, ανεξάρτητα από τις εσωτερικές επιμέρους διαμορφώσεις του σχεδίου της, η γενική σύλληψη είναι παρόμοια.

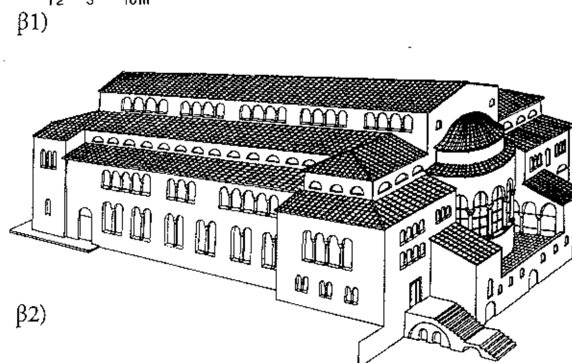
Από τις *βασιλικές με το εγκάρσιο κλίτος* αρκετές εκφράζουν την έννοια του περιστώου με τις εσωτερικές τους στοές-κλίτη, που δε σταματούν στο εγκάρσιο κλίτος, αλλά ακολουθούν την περίμετρό του[25] (εικ.

24. Γενικά βλ. Mainstone, *Hagia Sophia*, σ. 159-184, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία, καθώς και του ιδίου "Recent Studies of Justinians Hagia Sophia".
25. Ο Ορλάνδος διακρίνει τρεις κατηγορίες στις βασιλικές με το εγκάρσιο κλίτος, από τις οποίες ενδιαφέρουν εδώ εκείνες που ονομάζει "μετά τρικλίτου εγκαρσίου κλίτους" (βλ. Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 169-185 και Σωτηρίου, *Άγιος Δημήτριος*, σ. 147-158), ενδεικτικά βλ. τον Άγιο Μηνά (Abu Mina) στη Β. Αφρική (412-490) (Grossmann, "Abu Mina", Christen, *Pilgerheiligtum von Thebessa*: και Krautheimer, *Architecture*, σ. 110, -112, 472 υποσ. 29, 476 υποσ. 9, όπου παλιότερη βιβλιογραφία), τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης (460-470) όπου τα πλάγια κλίτη περιβάλλουν και το εγκάρσιο κλίτος του και την ανατολική πλευρά (Σωτη-

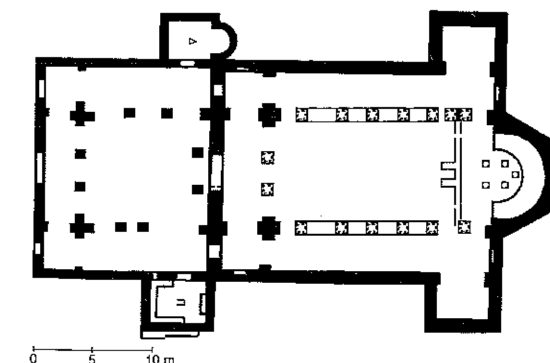

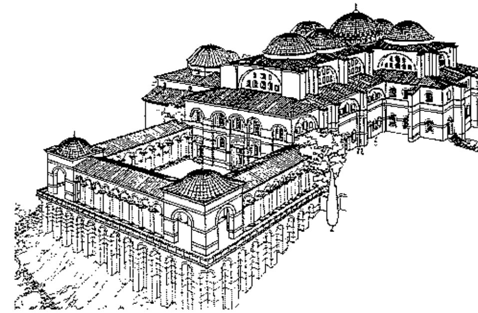

ΕΙΚΟΝΑ 23. α) Β. Αφρική, Βαπτιστήριο, ταφικός ναός και Μεγάλη Βασιλική του Αγίου Μηνά (Abu Mina) (412-490) κάτοψη (από Krautheimer). β) Θεσσαλονίκη, Άγιος Δημήτριος (μέσα 5ου αι.) (από Mango). β1. κάτοψη, β2. αξονομετρική γραφική αποκατάσταση.

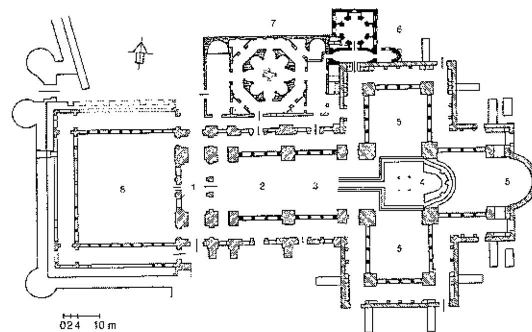

ΕΙΚΟΝΑ 24. Caričin Grad (Πρώτη Ιουστινιανή), η βασιλική Β' (6ος αι.) (Kondić, Popović).

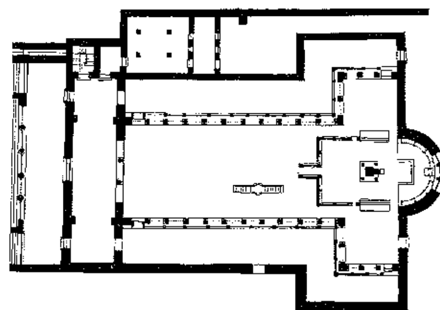
23α,β). Απαντούν επίσης βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος και περίδρομο, στων οποίων την περίμετρο έχουν προστεθεί και άλλοι χώροι[26] (εικ. 24). Όταν το εγκάρσιο κλίτος απομακρύνεται από την αψίδα του ιερού μετακινούμενο προς το κέντρο του κατά μήκος άξονα του ναού, αποκτά ρόλο εγκαρσίων σκελών ελεύθερου ή εγγεγραμμένου σταυρού (σταυρικές βασιλικές). Σε αυτήν την περίπτωση συχνά ένα ενιαίο "περιβάλλον" κλίτος-στοά χαμηλότερου ύψους περιτρέχει όλο το σταυρικό σώμα του κεντρικού κλίτους-πυρήνα, όπως στον Άγιο Ιωάννη της Εφέσου[27] (εικ. 25) ή το ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη (πρό του 360 και 536)[28]. Αλλά και σε άλλα μνημεία, με σχήμα ελευθέρου σταυρού, κλίτη ακολουθούν περιμετρικά το σταυρικό σχήμα[29] (εικ. 25–28). Στην περίπτωση που το κλίτος-στοά ακολουθεί το σχήμα του σταυρού και τα τέσσερα

ρίου, *Άγιος Δημήτριος*, σ. 35 κ.ε., πρβλ. και Spieser, *Thessalonique et ses Monuments*), τις βασιλικές Τροπαίου, Πέργης και Φιλίππων Α' (Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική Βασιλική*, σ. 182-183).
26. Ενδεικτικά βλ. η βασιλική Δ' του Caričin Grad (Popović, "La signification", 254-255), την et Tabgha (Ein-Ha-Shivah) στην Τιβεριάδα της Παλαιστίνης (500) (Krautheimer, *Architecture*, σ. 158-59, εικ. 122 και 478 υποσ. 40 με την παλιότερη βιβλιογραφία, βλ. και Butler, *Syria*, σ. 128), επίσης τη βασιλική Α' των Φιλίππων (γύρω στο 500) με ένα δρομικό περίστωο να περιβάλλει και το εγκάρσιο κλίτος (Lemerle, *Philippes*, σ. 281-412, Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής, *Φίλιπποι*, σ. 29-32 και παλιότερη βιβλιογραφία), ενώ στη βασιλική Β' οι περιβάλλοντες χώροι ήταν πολύ πιο αυτόνομοι (βλ. Lemerle, *Philippes*, 413-453 και Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής, ό.π., σ. 43-44), επίσης τη μεγάλη βασιλική στην Πλίσκα (Aboba), για τη χρονολόγηση της οποίας οι απόψεις διίστανται (βλ. Krautheimer, *Architecture*, σ. 86 και Tschilingirov, *Kunst in Bulgarien*, σ. σ. 28-30 για τη χρονολόγηση στον 9ο αι. και Mango, *Architecture*, 173, Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική Βασιλική*, σ. 241, 270 έμμεσα για τη χρονολόγηση στον 6ο αι.) βλ. υποσ. 108.
27. Ο Άγιος Ιωάννης της Εφέσου (450, αλλά κυρίως του 565), κτισμένος από τον Ιουστινιανό με περίστωο, που σύμφωνα με αναπαραστάσεις, παρακολουθεί τα κλίτη (βλ. Hörmann, *Die Johanneskirche*, Krautheimer, ό.π., σ. 106-107, εικ. 57 και 242-244, 489 υποσ. 12, 13, όπου παλιότερη βιβλιογραφία και συνοπτικά Restle, "Ephesos", ό.π.). Βλ. για τις σταυρικές Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική Βασιλική*, σ. 185-194.
28. Ο ναός πρωτοκτίστηκε τον 4ο αι. ως κυκλικός (από τον Κωνστάντιο ή τον Κωνσταντίνο) και αντικαταστάθηκε το 536 από τον Ιουστινιανό με πεντάτρουλο (βλ. Heisenberg, *Grabeskirche und Apostelkirche* και Krautheimer, "Church of the Apostles in Constantinople", σ. 69-70, 464 βιβλ. και 241-244, 511 βιβλ.). Παρόμοια λύση συναντάται και στον Άγιο Μάρκο της Βενετίας (836) σε μίμηση του ναού των Αγίων Αποστόλων.
29. Όμοια λύση –όπως στους Αγίους Αποστόλους– συναντάται και στην Καταπολιανή (Εκατονταπυλιανή) της Πάρου (γύρω στο 550), ελεύθερο σταυρό με το περίστωο περιμετρικά γύρω από το εγκάρσιο κλίτος κατά το πρότυπο του Αγ. Ιωάννη της Εφέσου (Αλιπράντης, *Εκατονταπυλιανή*, με την παλαιότερη βιβλιογραφία σ. 48, 56- 57 όπου και Hasluk-Jewel, *The Church of the Lady in Paros*, Ορλάνδος, *ABME VII*, 1951, 1 κ.ε.), καθώς και στη σταυρική βασιλική της Θάσου (Ορλάνδος, ABME, Ζ', 1951, σ. 1-70

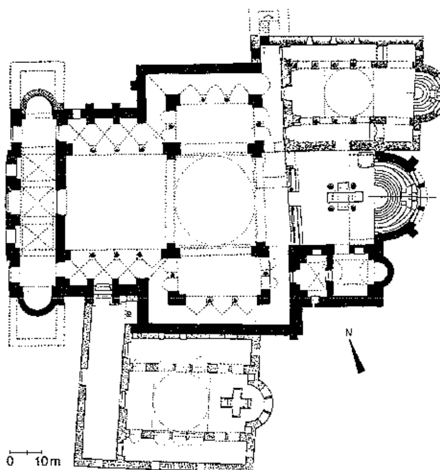

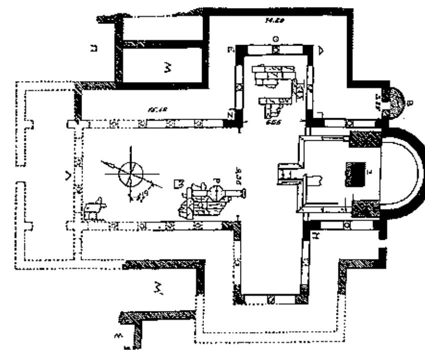
ΕΙΚΟΝΑ 25. Έφεσσος, Άγιος Ιωάννης (6ος αι.) (από Büyükkolanci). Άνω: αναπαράσταση, κάτω: κάτοψη.

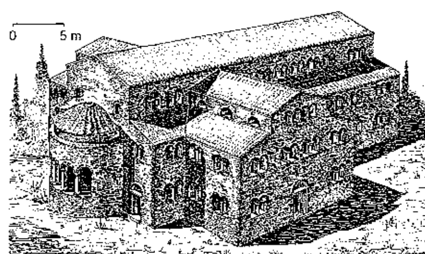

ΕΙΚΟΝΑ 26. Φίλιπποι, Βασιλική Α΄ (5ος-6ος αι.) (από Κουκουλή-Χρυσανθάκη, Μπακιρτζή).

ΕΙΚΟΝΑ 27. Πάρος, Καταπολιανή ή Εκατονταπυλιανή (περί το 550) (από Mango, Jewell).

ΕΙΚΟΝΑ 28. Θάσος, Βασιλική (αρχές του 6ου αι.) (Ορλάνδος).

γωνιακά διαμερίσματα είναι κλεισμένα, δημιουργούνται εγγεγραμμένοι σε τετράγωνο σταυρικοί ναοί[30].

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η παρουσία βασιλικών αυτού του τύπου στη Β. Αφρική, μερικές από τις οποίες όμως έχουν μια τρίκογχη διαμόρφωση στη θέση που θα ήταν το εγκάρσιο κλίτος[31] (εικ. 29, 30). Οι ναοί αυτοί παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς το περίστωό τους είναι συνεχές και ενιαίο γύρω από τον πυρήνα, τον κυρίως ναό[32]. Γενικότερα όμως παρατηρείται ότι από τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές οι ναοί της Β. Αφρικής μόνον εμφανίζουν ένα σαφές περίστωο ως συνεχή ρέοντα χώρο γύρω από τον κυρίως ναό. Ο ακριβής τρόπος στέγασής τους δεν είναι πάντα βέβαιος, καθώς συχνά δε διασώζονται σε ύψος.

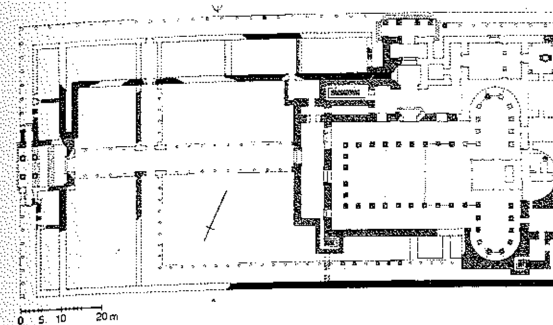
και του ιδίου *Παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 189). Επίσης ενδεικτικά βλ. το ναό του μαρτυρίου στο Qal'at Si'man (480-90) (Krautheimer, *Architecture*, σ. 145-151, εικ. 100-107 και 477 υποσ. 26, όπου παλιότερη βιβλιογραφία. Christern, *Die Pilgertümer*, σ. 211-22, εικ. 2, Deichmann, *Qalb Lôze und Qal'at Si'man*), το ναό του Αγ. Συμεών του Στυλίτη (ο Νεότερος 541-551, ή 565) κοντά στην Αντιόχεια, με ομοιότητες προς το μαρτύριο του Qal'at Si'man (Krautheimer, ό.π., σ. 477 σημ. 26,27, όπου όλη η παλιότερη βιβλιογραφία) και στα Γέρασα, το σταυρικό ναό Προφητών, Αποστόλων και Μαρτύρων (Crowfoot, "Churches", σ. 256 κ.ε. Krautheimer, ό.π. 158, εικ. 121 και για τους ναούς του μητροπολιτικού συγκροτήματος γενικότερα βλ. Mango, *Architecture*, σ. 20-23 με παλιότερη και εικ. 17-18).

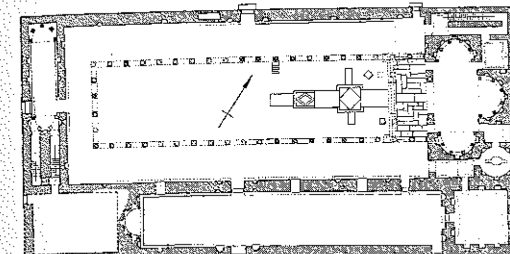
30. Βλ. στα Γέρασα, το ναό Προφητών, Αποστόλων και Μαρτύρων (Crowfoot, ό.π.).

31. Βλ. το μητροπολιτικό ναό στην Ερμούπολη (Ashmunein) (410-440) (Krautheimer, *Architecture*, σ. 113, Wace, *Hermopolis Magna*), τη Λευκή Μονή (Deir-el-Abiad) (β΄ τέταρτο του 5ου αι.) (Krautheimer, ό.π., σ. 114-7, 472 υπ. 33 παλιότερη βιβλιογραφία και Monneret de Villard, *Sohâg*, ό.π, σ. 117) πιθανό πρότυπο για την Κόκκινη Μονή (Deir-el-Ahmar). Βλ. επίσης το πρόσφατο έργο του Grossmann, *Christliche Architektur in Ägypten*, για όλους τους σχετικούς ναούς.

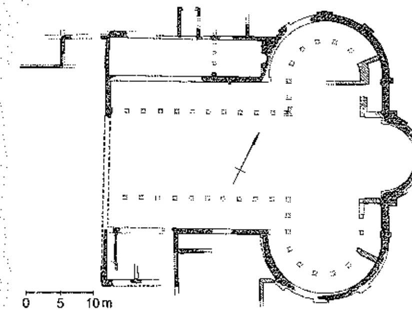
32. Βλ. ναό al-'Adra στο Dayr al-Baramus, ναό της Παναγίας στο Gabal al-Tayr, ναό στο ιερό του Ραμσή Β΄ στην Ερμούπολη, ναούς του Sūhāğ (ή Sohâg) κ.ά. (Grossmann, "Neue Funde", εικ. 5, 10, 12, 17, 18, 20, 24).

ΕΙΚΟΝΑ 29. α) Ερμούπολη, Μητρόπολη (Ashmunein) (410-440) (από Grossmann, 2002). β) Ο μεγάλος ναός της μονής Suhag (Λευκή μονή) (440) (Grossmann).

ΕΙΚΟΝΑ 30. Μαρέα, ο ναός του λιμένα (Hawmariya) με εγκάρσιο κλίτος (6ος αι.) (Grossmann).

Επισημαίνεται τέλος ότι οι περιπτώσεις για τις οποίες γίνεται λόγος έχουν σημασία για το θέμα που εξετάζεται, εφόσον οι περιμετρικοί χώροι, τα κλίτη και ο νάρθηκας, διαφοροποιούνται από τον πυρήνα και ως προς το ύψος τους.

Για λόγους λειτουργικούς, που σχετίζονται πιθανότατα με μοναστική ή και με προσκυνηματική χρήση, βασιλικές συναντώνται ενταγμένες σε *κτηριακά συγκροτήματα*[33], όπου γύρω από αυτές συγκεντρώνονται, είτε από τον αρχικό τους σχεδιασμό είτε με μεταγενέστερες προσθήκες, περιμετρικοί χώροι διαφόρων τύπων και χρήσεων, όπως τα βαπτιστήρια, τα διακονικά, τα σκευοφυλάκια και άλλοι, από τους οποίους ορισμένοι πιθανό να βρίσκονταν κάτω από ενιαία –ίσως χαμηλότερη– στέγη. Οι χώροι αυτοί, προσκολλημένοι στο ναό, είναι αυτοδύναμοι και δεν αποτελούν περίστωα με την έννοια του ενιαίου χώρου. Αξίζει όμως να επισημανθούν, αφού ορισμένες από τις χρήσεις που φιλοξενούνταν σε αυτούς θα βρεθούν αργότερα όχι απαραίτητα σε περιμετρικούς χώρους, αλλά σε περιμετρικές θέσεις στο εσωτερικό του ναού. Οι περισσότερες βασιλικές των συγκροτημάτων ανήκουν στην κατηγορία στην οποία η αψίδα του ιερού βρίσκεται μέσα στο συνολικό όγκο της ανατολικής πλευράς του ναού χωρίς να εξέχει, ενώ ορισμένες έχουν εγκάρσιο κλίτος και περίστωο[34]. Παραδείγματα είναι ο ναός της Θεοτόκου της Εφέσου (408-450)[34], οι συριακές βασιλικές[35], οι ναοί στο μητροπολιτικό συγκρότημα των Γεράσων[36] ο Άγιος Ευθύμιος της Σκυθόπολης[37] και ορισμένοι ναοί της Παλαιστίνης[38].

Μετά τον Ιουστινιανό συνεχίζουν να εμφανί-

33. Γενικά για το θέμα των προσκυνημάτων βλ. Ousterhout, *Architectural Response*, σ. 108-124, Hunt, *Holy Land Pilgrimage*, και Reekmans, *Piettas*.

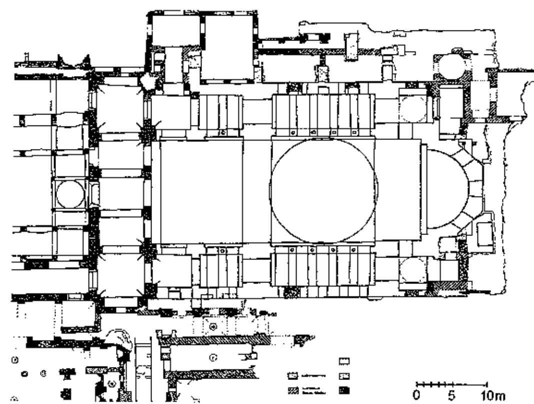
34. Βλ. Krautheimer, *Architecture*, σ. 107,108, 471 υποσ. 13, όπου η παλιότερη βιβλιογραφία.

35. Βλ. Butler, *Early Churches*, επίσης βλ. Umm-es-Surab (Μονή των Συρίων) με το διώροφο αίθριο (King, "Two Byzantine Churches", Krautheimer, *Architecture*, σ. 179 κ.ε.).

36. Βλ. Mango, *Architecture*, σ. 20-23 με παλιότερη βιβλιογραφία, εικ. 17-18.

37. Για το ναό του Αγίου Ευθυμίου στη Σκυθόπολη (Beit-Shean ή Beisan) (γύρω στα 500) (Fitzgerald, *Monastery at Skythopolis*, ό.π., σ. 14, 15, Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 520 υποσ. 7) βλ. και το συγκρότημα βασιλικών στη Σάλωνα (Ορλάνδος, ό.π., σ. 188 με βασική βιβλιογραφία).

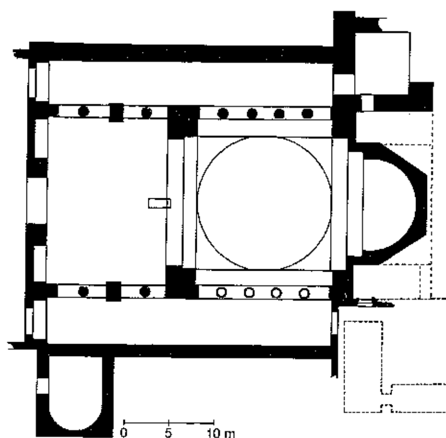
38. Όπως για παράδειγμα στη μονή του Αγίου Ευθυμίου Khan el-Ahmar (β΄ μισό του 7ου αι., πιθανόν κτίσθηκε πάνω σε άλλον του 5ου αι.), όπου η βασιλική περιστοιχίζεται από πολλούς χώρους (Goldfus, *Tombs and Burials*, σ. 190, 341), οι βασιλικές της Karkur Illit (Goldfus, ό.π., σ. 42ff. και 279) στο Kursi – Gergesa της Γαλλιλαίας (Goldfus, ό.π., σ. 206-211, 357) η βόρεια εκκλησία των Αγίων Σεργίου και Βάκχου στη Nessana (ή Nitzana) της Νεγκέβ (σε φάσεις του β΄ μισού του 7ου αι.) (Goldfuss, ό.π., σ. 80ff και 294), η βασιλική της Shvita βλ. Rosental-Heginbottom, *Die Kirchen von Sobota*) το συγκρότημα Sheikh Bader (Goldfus, ό.π., σ. 139-145), η νότια εκκλησία στο Μαρτύριο του Αγίου Θεοδώρου στο 'Avdat (Odoba ή Edoba) (περί το 500) (Goldfus, ό.π., σ. 70ff και 290).

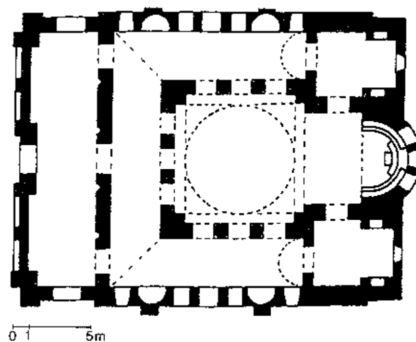

ΕΙΚΟΝΑ 31. Κωνσταντινούπολη, Αγία Ειρήνη 6ος-8ος αι. (μετασκευή) (κάτοψη με προσκτίσματα) (από Peschlow).

ζονται μνημεία με *ενσωματωμένο εσωτερικό περίστωο* παράλληλα με τις βασιλικές στον τύπο του μεταβατικού ή του μονόχωρου τρουλαίου με περίστωο. Η σχέση τους όμως με το γύρω τους χώρο διαφοροποιείται, αφού τα αίθρια περιορίζονται και τείνουν να γίνουν αυλές, προαύλια ή μεσαύλια[39] και οι χώροι που σχετίζονται με αυτά συγκεντρώνονται γύρω από το κύριο σώμα του ναού ή ακόμη αφομοιώνονται μέσα σε αυτόν. Στην περίοδο 610-850, τη λεγόμενη σκοτεινή περίοδο, δεν υπάρχουν επαρκή τεκμήρια, καθώς δε σώθηκαν παρά λίγα, αν και ιδιαίτερα σημαντικά, κτίσματα[40]. Μπορεί όμως κανείς να υποθέσει ότι διάφορες επισκευές, αναδομήσεις και προσθήκες ήταν το είδος δραστηριότητας που είχε ευρεία εφαρμογή, αν κρίνει από ορισμένα σημαντικά κτίσματα, χαρακτηριστικά ίσως των εξελίξεων. Παράδειγμα είναι ο πρώτος ναός της μονής της Χώρας (φάσεις 6ου-9ου αι.)[41] [ΚΜ 6Κ.6), η Αγία Ειρήνη στην Κωνσταντινούπολη με νέα μορφή μετά από αναδόμηση και ανακαίνιση (ανάμεσα στον 6ο-8ο αι.)[42] (εικ. 31) ή οι δύο πρώτες φάσεις του ναού της Θεοτόκου στην Αττάλεια γνωστού ως Cumanın Camii[43].

Στην πρώτη φάση της περιόδου που εξετάζεται είναι γνωστή μια σειρά ναών, *τρουλαίων βασιλικών ή μονόχωρων τρουλαίων με περίστωο*[44], που παρουσιάζουν αρκετή διασπορά. Οι ναοί αυτοί, αποτέλεσμα της εφαρμογής τρούλου στη βασιλική, έχουν περίστωο που προκύπτει από τους χώρους που αντιστοιχούν στη θέση των κλιτών και του νάρθηκα της βασιλικής γύρω από τον τρουλαίο πυρήνα-κεντρικό κλίτος και συνεπώς αυτό υπάρχει στη σύλληψη του σχεδιασμού από την αρχή. Πρόκειται για τον "τρουλαίο" ναό του Meriamlik (471-94)[45]

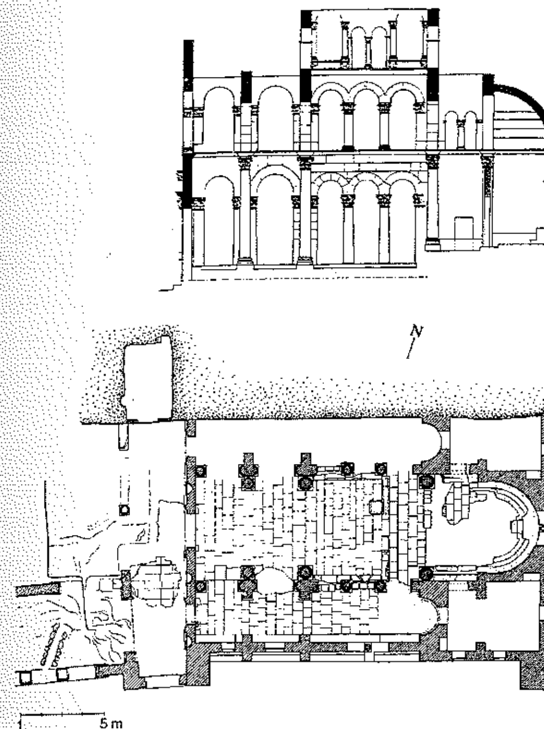

ΕΙΚΟΝΑ 32. Κιλικία, Σελεύκια (Meriamlik) (471- 494) (από Korać, Šuput).

ΕΙΚΟΝΑ 33. Πισιδία, Dağ Pazarı (γ΄ τρίτο 5ου αι.) (Gough).

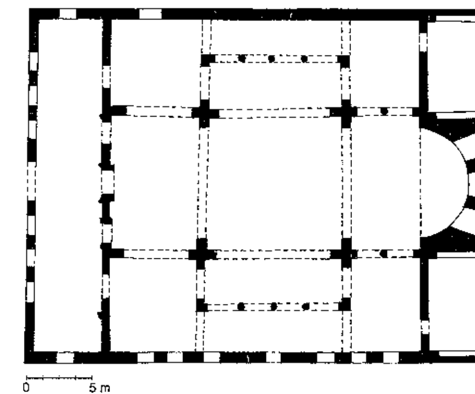
39. Για τα προαύλια και τα αίθρια βλ. Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 89-108.
40. Βλ. Mango, *Sources & Documents*, σ. 123-4, 149-50, για την περίοδο αυτή Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 141-146 και Ruggieri, *Byzantine Religious Architecture*, σ. 138-141.
41. Ousterhout, *Kariye Camii*, σ. 11-14, μετά το 740 κατά τον Krautheimer, *Architecture*, ό.π.
42. Ανέγερση τον 6ο αι. μετά το 532, το 562 αλλαγές και επαναδόμηση μετά το 740 βλ. Peschlow, *Irenen Kirche*, σ. 36-57, 206-213, και Krautheimer, ό.π., σ. 250-2.
43. Η φάση ανέγερσης θεωρείται από τον Ballance μεταϊουστινιάνεια (β΄ μισό 6ου αι.) και από τον Aran προ του Mayafarqin. Η μετασκευή τοποθετείται από τον πρώτο στον 9ο αι. και από το δεύτερο γενικά μετά τον Ιουστινιανό. Το μνημείο δημοσιεύεται πρώτη φορά από τους Niemann, Petersen, *Städte Pamphiliens und Pisidiens*, αλλά αναφορές υπάρχουν από το 18ο αι. Για τις φάσεις βλ. Ballance, "Cumanın Camii", ειδ. σ. 106-108, επίσης Aran, "Antalya Cumanun Camisi", όπου η παλιότερη βιβλιογραφία και χρονολόγηση στα τέλη του 5ου αι., επίσης βλ. Baski, "Türkiye de Vakif", I, Korkut σ. 552-555, και Krautheimer, *Architecture*, σ. 296-7, 327, 495 όπου για τη χρονολόγηση της αρχικής φάσης: "όχι πολύ αργότερα από τον Ιουστινιανό".
44. Συζήτηση για τους ναούς αυτούς βλ. Θεοχαρίδου, *Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης*, σ. 121-125 με παλιότερη βιβλιογραφία.
45. Hertzfeld, Guyer, *Meriamlik und Korykos*, ό.π., σ. 1-89, Krautheimer, *Architecture*, σ. 245, εικ. 199, Gough, "Cilician Churches". Βλ. και Kachachatrian, "Baptistére de Nisibis", βαπτιστήριο που θεωρήθηκε ως πρόδρομος του Meriamlik.

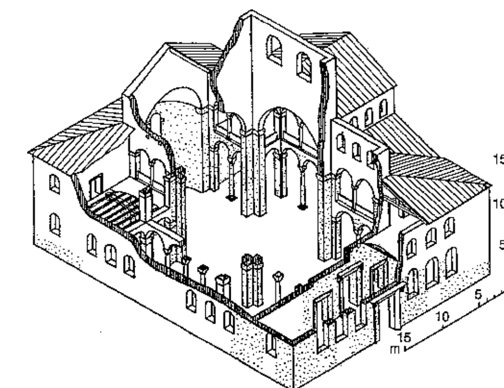

ΕΙΚΟΝΑ 34. Μικρά Ασία, Alahan, ανατολικός ναός (τέλος 5ου αι.) (Gough). Άνω: τομή, κέντρο: κάτοψη, κάτω: αξονομετρική αποκατάσταση.

(εικ. 32), το Dağ Pazarı (474-491)[46] (εικ. 33) και τον ανατολικό ναό του Alahan (τέλος 5ου αι.)[47] (εικ. 34). Σημειώνεται ως μία ιδιαίτερη περίπτωση ο ναός της Παναγίας στην Αττάλεια, γνωστός ως Cumanın Kesik Minare Camii (από τέλος 5ου αι.). Πρόκειται για ένα κτήριο ουσιαστικά περίκεντρο, με ένα σταυρό εγγεγραμμένο σε ένα τετράγωνο και με διώροφο περίστωο (εικ. 35), ο οποίος έχει πέντε βασικές φάσεις[48] που απεικονίζουν σημαντικές εξελίξεις της ναοδομίας και αποτέλεσε όπως φαίνεται σημαντικό πρότυπο. Ο τύπος αυτός του ναού με περίστωο εκφράζεται με τους ναούς της Ρεσαφά[49], το ναό του Qasr ibn-Wardan (561-4)[50] (εικ. 36) με το διώροφο ενιαίο περίστωο στην πιο καθαρή μορφή και το ναό του Mayafarquin (πιθανόν 591)[51]

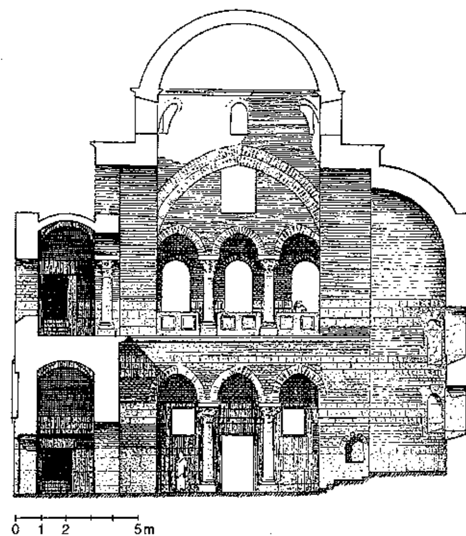

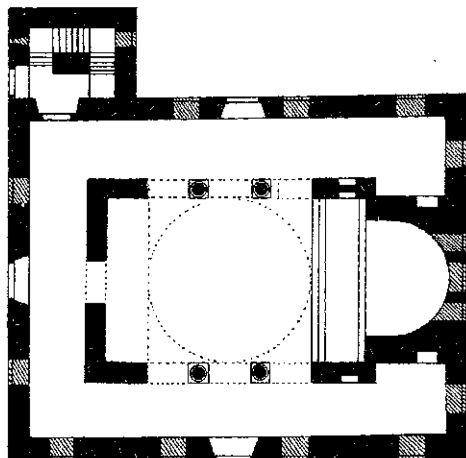

ΕΙΚΟΝΑ 35. Αττάλεια, ναός Cumanın Camii, (τέλη 6ου αι.) (Ballance). Άνω: κάτοψη αρχικής φάσης (ανασχεδίαση γράφουσας), κάτω: αξονομετρική γραφική αποκατάσταση.

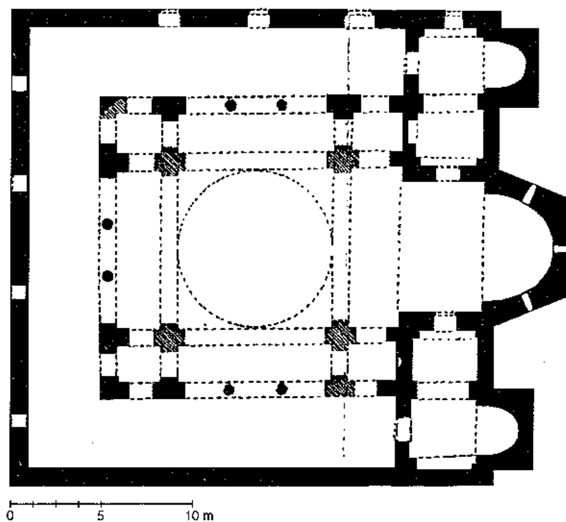
(εικ. 37). Η ιδέα του περιστώου συνεχίζεται, καθώς αργότερα κτίστηκε ο Άγιος Νικόλαος στα Μύρα (8ος αι.), στη νότια ακτή της Μικράς Ασίας και

46. Headlam, "Ecclesiastical Sites", Englert, *Olympiotissa*, σ. 65-67, όπου η παλιότερη βιβλιογραφία.
47. Βλ. Bakker, "Alahan", Eyice, *Karadag ve Karaman*, και Korać, Šuput, *Arhitektura*, σ. 72-73 υποσ. 2, 3 με την παλιότερη βιβλιογραφία και σ. 74, Gough, *Alahan*, σ. 102-119 και εικ. 44-51.
48. Βλ. Aran, "Antalya Cumanun Camisi" όπου παλιότερη βιβλιογραφία, ιδιαίτερα το σχέδιο της σ. 64.
49. Οι βασιλικές Α (Άγιος Σέργιος, 480-520) και Β (559) βλ. Ulbert, *Resafa – Sergiupolis*, του ιδίου, "Bischof und Kathedrale", τον πιθανώς πεντάτρουλο ναό (Grave Church).
50. Τρουλαία βασιλική βλ. Krautheimer, *Architecture*, σ. 155, 247-249, 489 υποσ. 20, 21 όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία επίσης Butler; *Early Churches*, ό.π., σ. 191; Lassus, *Sanctuaires*, σ. 146 κ.ε.
51. Bell, *Tur Abdin*, σ. 38 κ.ε. και Krautheimer, ό.π., σ. 296-297 με παλιότερη βιβλιογραφία και Θεοχαρίδου, *Η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης*, σ. 124 σημ. 129 με τις πρόσφατες απόψεις. Βλ. και τον Άγιο Τίτο στη Γόρτυνα (πιθανόν 6ος αι.) για τη δυτική του πλευρά (Gerola, *Κρήτη*, σ. 31-38, εικ. 10-16, Krautheimer, ό.π., σ. 255, σημ. 28 με παλιότερη βιβλιογραφία Gallas-Wessel-Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, σ. 365-369).

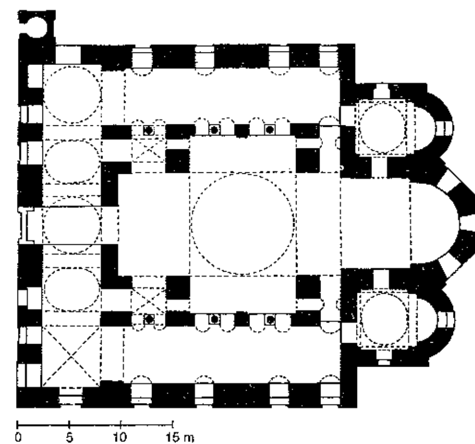

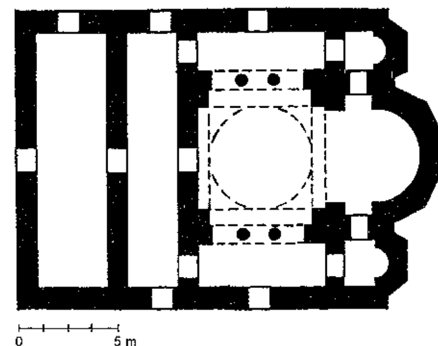
ΕΙΚΟΝΑ 36. Qasr ibn Wardan (564) (Butler).

ΕΙΚΟΝΑ 37. Ναός του Mayafarquin (τέλη 6ου αι.) (Bell).

ΕΙΚΟΝΑ 38. Θεσσαλονίκη, Αγία Σοφία (7ος αι.).

ΕΙΚΟΝΑ 39. Βουλγαρία, Lovech, αναπαράσταση κάτοψης (5ος ή 6ος αι.) (Caneva-Decevska).

ακολούθησε ο ναός του Dere Ağzi (ίσως αρχές 9ου αι.) στη Λυκία, ναοί για τους οποίους θα γίνει λόγος σε άλλη θέση. Στην Κωνσταντινούπολη υπάρχουν ήδη από νωρίς ενδείξεις για τύπους εσωτερικών περιστώων σε τρουλαίους ναούς, όπως ο Άγιος Πολύευκτος και το βαπτιστήριό του (512-7)[52], καθώς και στις πρωιμότερες φάσεις της Κυριώτισσας (Kalenderhane) (5-9ο αι.)[53], [ΚΜ 3Κ.3.3). Στη Μακεδονία κτίζεται η τρουλαία βασιλική της Αγίας Παρασκευής στην Κοζάνη (β' μισό του 6ου αι.), με εγκάρσιο κλίτος που καταλήγει σε εξέχουσες ημικυκλικές κόγχες και στην οποία κλίτη και νάρθηκας δίνουν την εντύπωση περιστώου[54]. Κτίζεται επίσης η Αγία

52. Pelekanides, "Kultprobleme", Harrison, *A Temple for Byzantium*, σ. 167 όπου και παλιότερη βιβλιογραφία, και Ćurčić, "Before Hagia Sophia", σ. 16-3, ειδικά 23-24.
53. Σχετικά με το ναό του 5ου αι. και τη λεγόμενη βασιλική του Βήματος του 7ου-9ου αι., βλ. Striker, Kuban, *Kalenderhane*, σ. 7-8, 26-27, 37-52.
54. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Μιχαηλίδης, *Η Βασιλική της Αγίας Παρασκευής*, ειδικά σ. 11-13.

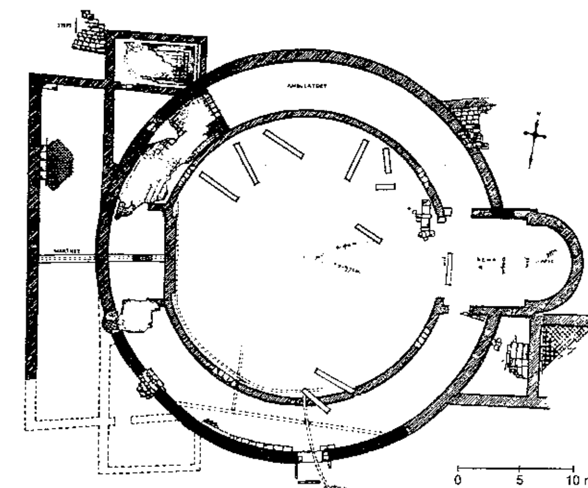

Σοφία Θεσσαλονίκης (7ος ή 8ος αι.)[55] (εικ. 38) πάνω σε θεμέλια και ερείπια προγενέστερης βασιλικής, ναός σημαντικός για την κατανόηση του τύπου του τρουλαίου μονόχωρου με περίστωο που αποτέλεσε πρότυπο για μεταγενέστερα μνημεία της ευρύτερης περιοχής. Στη Βουλγαρία ο ναός του Lovech, (5ος-6ος αι.)[56] (εικ. 39) γνωστός ως βασιλική, ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι άλλο από τρουλαίος μονόχωρος με περίστωο. Ο νάρθηκάς του, στη δυτική πλευρά, αντί να είναι ανοικτός προς το εσωτερικό του πυρήνα, όπως στις άλλες περιπτώσεις που αναφέρθηκαν, κλείνει με τοίχο και μια είσοδος επιτρέπει την επικοινωνία με τον πυρήνα. Η αρχιτεκτονική αυτών των ναών είναι ιδιαίτερα σημαντική για το θέμα του περιστώου, αφού αυτό αποτελεί συνεκτικό στοιχείο της αρχικής σύλληψης του σχεδίου και του τύπου τους και βρίσκεται σαφώς στη θέση των κλιτών και του νάρθηκα παρά τις μεγάλες διαφορές στην κλίμακα, στον τρόπο εκτέλεσης και συνεπώς στην τελική αισθητική των έργων. Μνημεία αυτού του τύπου, για τα οποία θα γίνει λόγος εκτενέστερα σε άλλη θέση, εξακολούθησαν να κτίζονται και αργότερα στη μεσοβυζαντινή περίοδο.

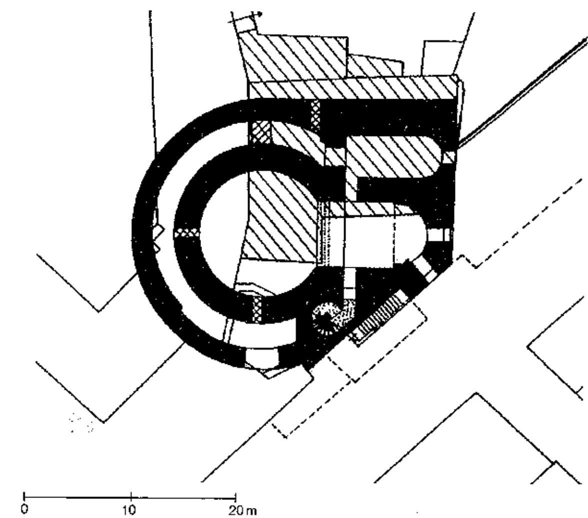
Α.2. ΠΕΡΙΣΤΩΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΚΕΝΤΡΟΙ ΝΑΟΙ

Παράλληλα με τα δρομικά κτήρια κτίζονται κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο πολλά περίκεντρα κτήρια, που είναι συνήθως ξυλόστεγα[57]. Καθώς πολλά έχουν χάσει την ανωδομή τους, δεν υπάρχει βεβαιότητα στην αναπαράσταση του χώρου των περισσότερων από αυτά. Τα περισσότερα είναι κυρίως ταφικά μνημεία, μαυσωλεία και μαρτύρια, αλλά και βαπτιστήρια και η αρχιτεκτονική τους παραπέμπει στη ρωμαϊκή αρχιτεκτονική. Τα περίκεντρα κτήρια παρουσιάζουν έναν πλούτο αρχιτεκτονικών λύσεων και τύπων που τις περισσότερες φορές έχουν σχέση με το περίστωο, καθώς χρησιμοποιείται σ' αυτά η ιδέα των ομόκεντρων κελυφών. Οι τύποι που συναντώνται είναι: κυκλικά, οκτάγωνα, πολύγωνα, μεικτά, πολύλοβα, τετράκογχα και τρίκογχα[58]. Ακόμη και μερικά με τετράγωνο περίγραμμα, όπως το Cumanin Camii και η Gata θα μπορούσαν να περιληφθούν σε αυτά.

Από τα κυκλικά κτήρια έχουν ενδιαφέρον για την παρούσα εργασία όσα έχουν διπλά κελύφη ή δακτύλιο, όπου δηλαδή ο ενδιάμεσος χώρος ανάμεσα σε δύο κελύφη ή ανάμεσα σε κέλυφος και δακτύλιο αποτελεί στην ουσία περίστωο. Τέτοια κτήρια (εικ. 40, 41) συναντώνται σε όλη σχεδόν την επικράτεια της βυζαντι-

ΕΙΚΟΝΑ 40. Παλαιστίνη, Σκυθόπολη, Μητρόπολη (Beth Shean) (5ος αι.) (από Smith).

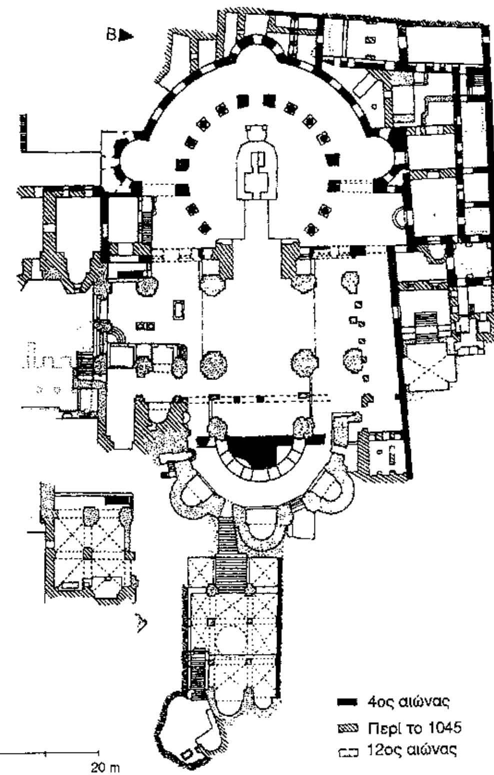

ΕΙΚΟΝΑ 41. Κωνσταντινούπολη, το μαρτύριο των Κάρπου και Παπύλου (4ος-5ος αι.) (από Müller-Wiener).

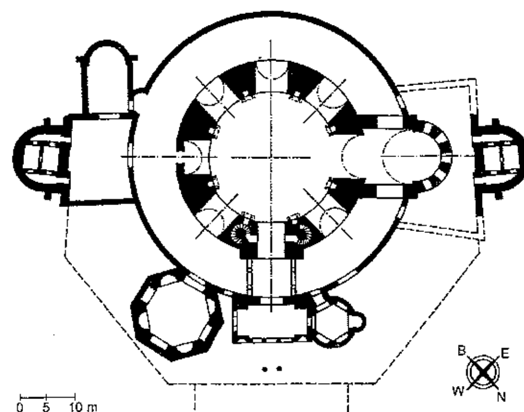
55. Θεοχαρίδου, *Η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης*, σ. 198-203, για τη χρονολόγηση και τις οικοδομικές φάσεις. Βλ. και σχόλιο του Mango, *Architecture*, σ. 89 που συνδέει το ναό με τις γιορτές για τις νίκες επί των Σλάβων στην Κωνσταντινούπολη το 783, θεωρεί ότι ήταν ό,τι μεγαλύτερο και καλύτερο μπορούσε να παράξει το Βυζάντιο του 8ου αι.
56. Chaneva-Dechevska, *Die Kirchenbaukunst*, σ. 29, 84, 58 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Στο Lovech ο νάρθηκας αντί να είναι ανοικτός προς το εσωτερικό του πυρήνα, όπως στις άλλες περιπτώσεις, κλείνει με τοίχο. Dere Ağzi, αρχές 9ου αι.
57. Smith, *Dome*, σ. 95-98, ειδ. 98 συζήτηση σε σχέση με τον τρούλο.
58. Γούναρης, *Παλαιοχριστιανική αρχαιολογία*, σ. 123-135 ακολουθεί αυτήν την κατάταξη των περίκεντρων.

νής κυριαρχίας και επιρροής[59]. Ορισμένοι καθαρά κυκλικοί ναοί με το πέρασμα του χρόνου περιβάλλονται με προσθήκες ή άλλα κτίσματα που έχουν διαφορετικό σχήμα κάτοψης[60] (εικ. 42–43). Παράλληλα με το αυστηρό κυκλικό σχέδιο του περιστώου κτίστηκαν μνημεία με πολυγωνικό σχέδιο, που όμως δεν απομακρύνονται από την ιδέα του κυκλικού χώρου[61].

Από τους πολυγωνικούς περίκεντρους ναούς αυτοί που είχαν οκταγωνικό σχεδιασμό απαντούν συχνότερα[62]. Τα περίστωα σε αυτούς εμφανίστηκαν

ΕΙΚΟΝΑ 42. Παλαιστίνη, Γολγοθάς, ο ναός της Ανάστασης (326-335) (από Krautheimer).

ΕΙΚΟΝΑ 43. Θεσσαλονίκη, Ροτόντα (αναcχ.).

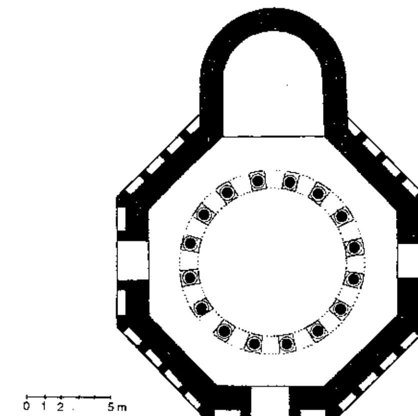
59. Ενδεικτικά βλ. τη μητρόπολη της Σκυθόπολης (Beith-Shean ή Beisan) στην Παλαιστίνη (5ος αι.) (βλ. υποσ. 77 και Fischer, "The Church at Beisan", ό.π., σ. 171 κ.ε., Fitzgerald, *Beth Shan Excavations*, σ. 18 κ.ε., Krautheimer, *Architecture*, ό.π. σ. 75 και 465 υπ.13), τον προγενέστερο του οκταγώνου ναό της Αναλήψεως στο Όρος των Ελαιών (ίσως προ του 4ου αι.) (βλ. Bagatti, *Church from the Gentiles*, σ. 221), το ναό του Αγίου Τάφου στο συγκρότημα του Μεγάλου Κωνσταντίνου στην Ιερουσαλήμ (326-335) (βλ. Corbo, *Santo Sepolcro*, Neri, *Santo Sepolcro*, σ. 62), το ναό της Θεοτόκου στην Αντιόχεια (μέσα 5ου αι.), τη Ροτόντα Θεσσαλονίκης (περί το 300) (βλ. Θεοχαρίδου, "Ροτόντα", όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία), στη Ρώμη τη Santa Constanza (337-350) (Stettler, "Zur Rekonstruktion von S. Constanza", σ. 76-86, βλ. και Kleinbauer, "Double-Shell Tetraconch", ειδικά σ. 290, Deichmann, *Römische Zentralbauten*, ό.π., του ιδίου, *Ein Versuch*, ό.π.) και τον St. Stefano Rotondo (326-335), στην Κωνσταντινούπολη το μαρτύριο των Κάρπου και Παπύλου, (Eyice, "Les églises à plan central"), στην Perugia τον κυκλικό ναό και αργότερα το βαπτιστήριο του St. Angelo (5ος αι.). Για βιβλιογραφία γενικότερη βλ. πρόσφατα Γούναρης, *Παλαιοχριστιανική αρχαιολογία*, σ. 133-4, 136. Για το θέμα των περίκεντρων παλαιοχριστιανικών κυρίως μνημείων σε σχέση με την προσκύνηση βλ. Ousterhout, "Architectural Response".

60. Όπως ενδεικτικά, ο ναός της Ανάστασης στο Γολγοθά (326-335) με δύο κυκλικά κελύφη και τέσσερις συμμετρικές κόγχες στο εξωτερικό, με μεταγενέστερες προσθήκες πολλών άλλων χώρων (Krautheimer, *Architecture*, σ. 60-63, 464 υποσ. 11, 469 υποσ. 48, 505 υποσ. 3, όπου η παλιότερη βιβλιογραφία, και του ιδίου, "Santo Stefano Rotondo", σ. 51-102, Senay, Beauregard, "Paralleles palestiniens", σ. 7-37), ο κυκλικός ναός του Ιωάννη του Βαπτιστή στα Γέρασα (529-533) (Crowfoot, *Gerasa*, σ. 256 κ.ε., Σωτηρίου, "Πρόθεσις και διακονικόν", βλ. και Khuri, *Jerash*, σ. 128, 132, 121-123) και επίσης ο ναός του Ταξιάρχου Μιχαήλ στην Επισκοπή της Κισσάμου (5ος αι.) (RLBK IV, στ 866 και Γούναρης, *Παλαιοχριστιανική αρχαιολογία*, σ. 125) αν και εδώ το περιβάλλον κτίσμα είναι πιθανόν οψιμότερο.

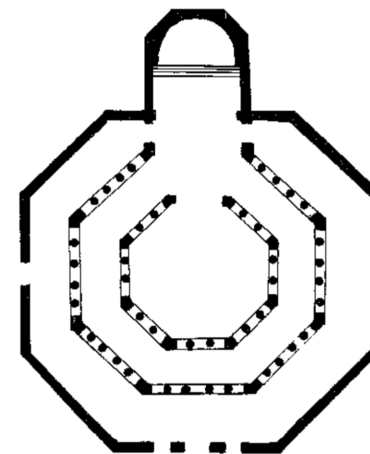
61. Ενδεικτικά βλ. το ναό αρ. 10 στο Madensehir (Bin-bir Kilisse) (ίσως μεταξύ 5ου-7ου αι.), με εσωτερικό "κέλυφος" από πεσσούς και εξωτερικό από συνεχή τοίχο, το ναό στη Δέρβη της Παμφυλίας, με παρόμοιο σχέδιο (Restle, "Binbirkilisse", με παλιότερη βιβλιογραφία).

62. Μερικοί από αυτούς είναι το οκτάγωνο της Καπερναούμ (βλ. Corbo, *House at Capharnaum*, του ιδίου *Cafarnao*), το οκτάγωνο του Τάφου της Θεοτόκου (5ος αι.) (Vincent, Abel, *Jérusalem nouvelle*, σ. II, 2, 805 κ.ε. με πολλά ερωτηματικά για την αναπαράσταση, Krautheimer, *Architecture*, ό.π., σ. 465 υπ. 14), ο ναός της Αναλήψεως στην Ιερουσαλήμ (πιθανόν 4ος αι.) (Vincent, Abel, ό.π., σ. 360-419), το οκτάγωνο του Μ. Κωνσταντίνου στην Αντιόχεια (327 και 526-588) (Smith, *Dome*, σ. 29-31, 95, 100-1, εικ. 26 με την παλιότερη βιβλιογραφία) το λεγόμενο "χρυσό οκτάγωνο", το οκτάγωνο στο Miraye στη Συρία (πιθανώς του 6ου αι.) (Butler, *Syria*, II, B, 70, εικ. 75 και οι Testini, *Archaeologia Christiana*, σ. 639-638, ειδ. 656 εικ. 329/4, Γούναρης, *Παλαιοχριστιανική αρχαιολογία*, σ. 129 με παλιότερη βιβλιογραφία), το οκτάγωνο στη Λεοντόπολη (Παλιά Ισαυρία) της Λυκαονίας (ίσως 5ος αι.) (Belke, "Lykaonien", *RbK* V, 830 εικ. 6), ο ναός του Αγίου Ιωάννου στο Έβδομον της Κωνσταντινούπολης (λίγο πριν το 560) (Demangel, *Hebdomon*, Krautheimer, ό.π., σ. 225-30 με παλιότερη βιβλιογραφία), ο Άγιος Βιτάλιος της Ραβέννας (546-548) (Deichmann, *Ravenna*, I, ό.π., σ. 226-233, και ειδικά 231-233, II, 2, 45 και Krautheimer, ό.π., σ. 232-7, 298-9, εικ. 187-192, με παλιότερη βιβλιογραφία) και το Δυτικό Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης (τέλος 5ου αι.) (Μαρκή, "Άγνωστος Οκταγωνικός). Σημειώνεται επίσης ο ναός της Θεοτόκου στο όρος Γαριζίμ (Νεάπολις) (484)

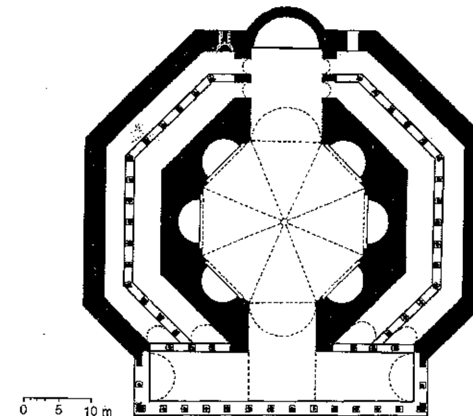

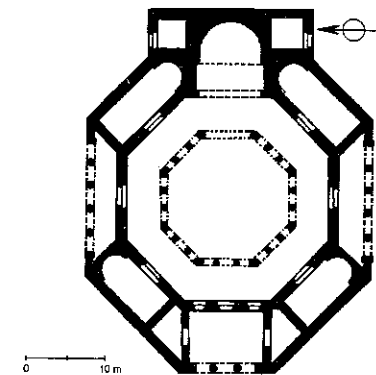

ΕΙΚΟΝΑ 44. Ιερουσαλήμ, Οκτάγωνο του Τάφου της Θεοτόκου (μέσα του 5ου αι.) (από Smith).

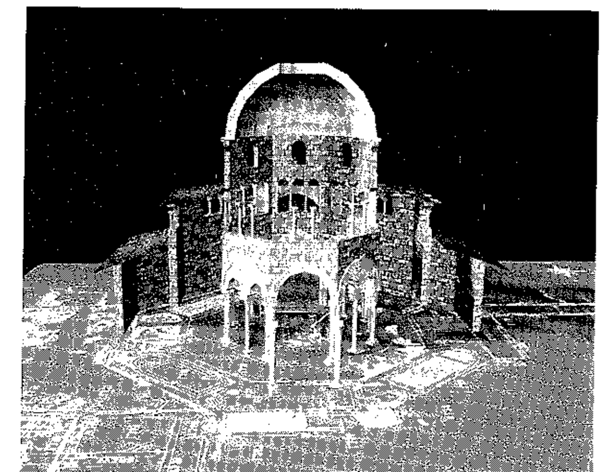

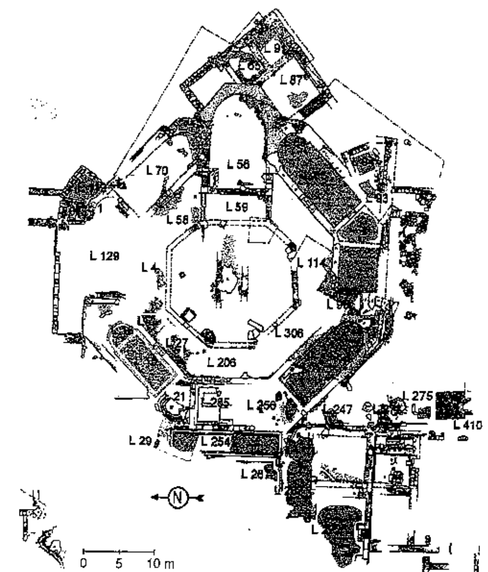
ΕΙΚΟΝΑ 45. Αντιόχεια, Χρυσό Οκτάγωνο (Μ. Κωνσταντίνος-Κωνστάντιος 327 και 526-88 (από Smith).

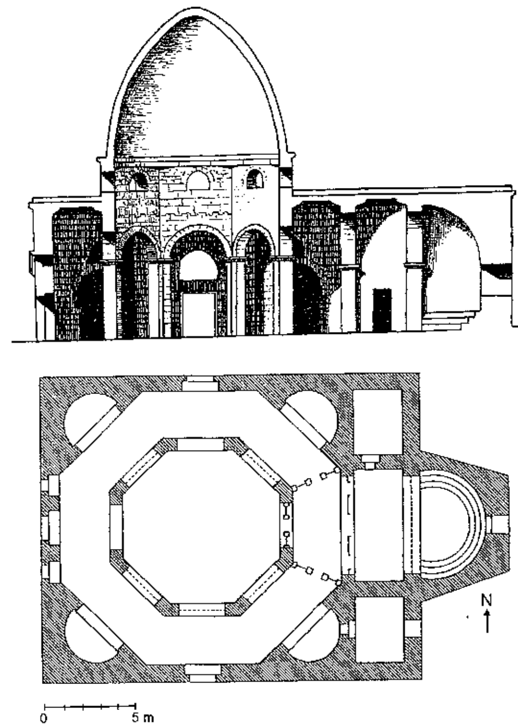

ΕΙΚΟΝΑ 46. Θεσσαλονίκη, το Δυτικό Οκτάγωνο (τέλος 5ου αι.) (Μαρκή).

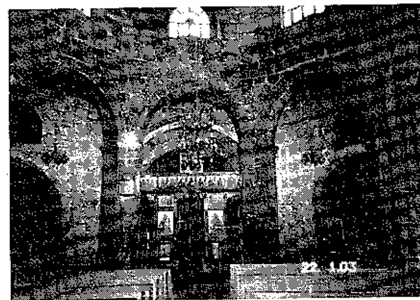

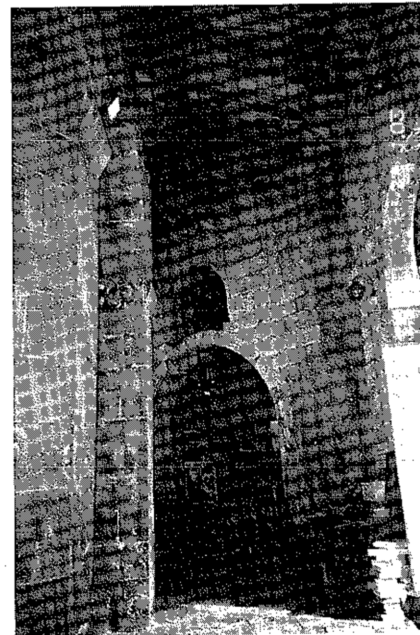

ΕΙΚΟΝΑ 47. α) Παλαιστίνη, ναός της Θεοτόκου στο όρος Γαριζίμ (484) (από Krautheimer). β) Παλαιστίνη, το Κάθισμα της Παναγίας κοντά στη Βηθλεέμ (από Λάββα). Άνω: αξονομετρική γραφική αποκατάσταση, κάτω: κάτοψη.

ΕΙΚΟΝΑ 48. Συρία, Ezra (Zora) (515). Άνω: τομή και κάτοψη (Smith), κάτω: εσωτερική άποψη πυρήνα και στέγαση περιστώου.

είτε με το συμβατικό τρόπο ανάπτυξης γύρω από τον οκτάγωνο (εικ. 45– 47) ή κυκλικό πυρήνα τους (εικ. 44), κλειστά εξωτερικά, είτε μπορούσαν να έχουν διαφορετικό σχήμα, συχνά τετράγωνο, που περιέκλειε τον οκτάγωνο πυρήνα[63] (εικ. 48α,β). Έτσι προέκυπταν νέες δυνατότητες και ήταν εφικτός ο σχεδιασμός πρόσθετων χώρων και στοών[64]. Γενικότερα όμως το περίστωο των οκταγωνικών κτηρίων διαμορφώνεται ως εσωτερικό και ανοικτό προς τον κεντρικό πυρήνα, σε αντιστοιχία, θα έλεγε κανείς, προς τα κλίτη των βασιλικών. Στις περισσότερες περιπτώσεις το ότι δε σώζεται η ανωδομή δυσκολεύει εξαιρετικά την επαρκή κατανόηση του χώρου. Ιδιαίτερα χρήσιμο είναι το παράδειγμα του ναού της Ezra (Zora, 515), συνδυασμού εγγεγραμμένου οκταγώνου με τέσσερις γωνιακές κόγχες, όπου σώζεται ολόκληρη η λίθινη στέγασή του[65] (εικ. 48β).

Τα περίστωα που περιέκλειαν έναν πυρήνα διαφορετικού σχήματος από τα ίδια ή, διαφορετικά, δεν ακολουθούσαν το σχήμα του πυρήνα τους δεν εφαρμόζονται μόνο στα οκταγωνικά κτίσματα, για τα οποία έγινε λόγος, αλλά και σε άλλους τύπους περιστώων, όπως συμβαίνει σε αυτά που σχηματίζουν περιμετρικό τετράγωνο ή κύκλο. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν ορισμένα μνημεία των οποίων το περίστωο δεν "κλείνει" ως σχήμα, αλλά αφήνει ελεύθερη την ανατολική πλευρά, όπου προβάλλεται η αψίδα του ιερού. Έτσι, στον περίκεντρο ναό της Αμφίπολης (6ος αι.) (εικ. 49) ένα κυκλικό περίστωο περικλείει εξάγωνο πυρήνα[66]. Μια μορφή που συνδυάζει το τετράκογχο σχήμα και το τετράγωνο συναντάται στον Άγιο Λαυρέντιο στο Μιλάνο (λίγο προ του 378)[67], ο οποίος αργότερα συνδέεται με διάφορους δορυφορικούς χώρους. Ανάλογες λύσεις, αλλά και σύνθεση διαφορετικών στοιχείων και σχημάτων, απαντούν συχνά[68] (εικ. 50, 51). Παράλληλα, σε άλλους ναούς, συναντάται η κάτοψη στην οποία σε ένα βασικό τετράγωνο συντίθενται δυο τετράκογχοι με μια κοινή αψίδα ιερού και με δευτερεύοντες βοηθητικούς χώρους[69] και πολυγωνικά κελύφη.

Το τετραγωνικό περίστωο που περικλείει ένα τετράκογχο συνήθως πυρήνα είναι άλλος ένας τύπος που έδωσε αξιόλογα αποτελέσματα αρχιτεκτονικής σύνθεσης. Αυτό συμβαίνει στη μητρόπολη της Bosra (512)[70] (εικ. 52) με τετράκογχο πυρήνα γύρω από ένα μικρότερο τετράγωνο. Χρήση τετράγωνου περιστώου γίνεται στο ναό των Αγίων Σέργιου και Βάκχου της Κωνσταντινούπολης (536)[71] (εικ. 53) με δύο κελύφη, ένα τετραγωνικό με πρόπυλο εξωτερικά και ένα οκτάγωνο-τετράκογχο εσωτερικά. Άξια προσοχής είναι επίσης η μητρόπολη της Gata (6ος αι.)[72] (εικ. 54), στην οποία συνδυάζεται ένας πυρήνας με τρίκογχο σταυρό που εγγράφεται σε ένα σύνθετο διπλό τετράγωνο περίστωο.

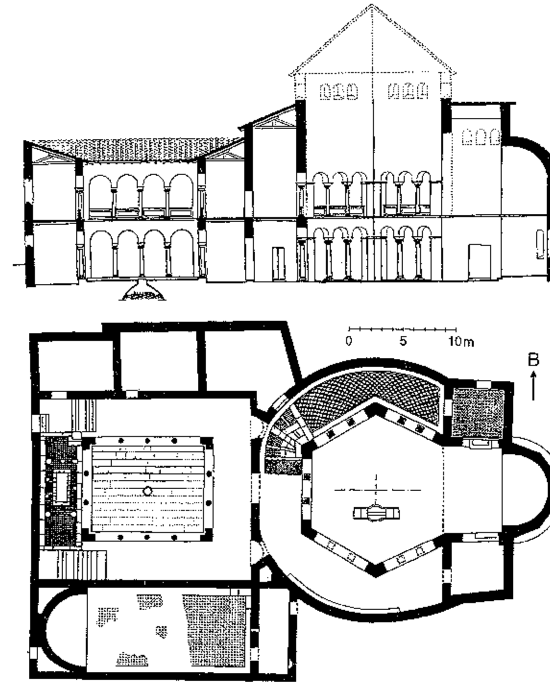
(Wilkinson, "Architectural Procedures", Krautheimer, ό.π. σ. 156-7, βλ. 543) και το Κάθισμα της Θεοτόκου (βλ. Lavas, "Kathisma"), με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς περιβάλλονται από ένα περίστωο με αυτόνομους κλειστούς χώρους εναλλάξ σε κάθε πλευρά του οκταγώνου. Για τους οκταγωνικούς γενικά βλ. επίσης τη μελέτη του Fridental, *Das Kreuzförmige Oktagon* και του Wilkinson, ό.π., σ. 161 κ.ε.

63. Όπως έγινε στο οκτάγωνο των Φιλίππων (γύρω στο 500) βλ. Pelekanides, "Kultprobleme", του ιδίου, Philippi, Βλ. επίσης το ναό Αγίου Γεωργίου της Ezra (Zora) (515) (Butler, *Early Churches*, σ. 122-125 Lassus, *Sactuaires*, σ. 139-142-8).

64. Βλ. και το ναό του Αγίου Φιλίππου στην Ιεράπολη (Pammukkale) (ίσως αρχές 5ου αι.), αλλά σε αυτήν την περίπτωση το τετράγωνο "πλαίσιο" χωρίζεται σε μικρότερους χώρους, ενώ σε κάθε πλευρά του εσωτερικού οκταγώνου προστίθενται χώροι ακτινωτά γύρω από αυτό (βλ. Koethe, "Das Konstantinenmausoleum", Verzone, "Grandi martyria dell'Oriente", ειδ. σ. 613, Krautheimer, *Architecture*, σ. 161-162).

65. Βλ. De Vogüe, "Syrie centrale", II, σ. 161, Smith, *The Dome*, σ. 49 με παλιότερη βιβλιογραφία και Krautheimer, *Architecture*, σ. 129, 139, 476 υπ. 10. Τη λίθινη στέγαση στην Ezra είχα την ευκαιρία να την εξετάσω προσωπικά (Ιαν. 2003).

ΕΙΚΟΝΑ 49. Αμφίπολη, Εξάγωνο (6ος αι.) (Στίκας).

66. Γούναρης, *Παλαιοχριστιανική αρχαιολογία*, σ. 127 με βασική βιβλιογραφία Pallas, "Baptisterien und Kirchengebäude", ό.π. Βλ. επίσης τον S. Sepolcro στο Brindisi με ριπιδόσχημο περίστωο, Neri, *Santo Sepolcro*, σ. 62.

67. Βλ. Chierici, "Recenti lavori", σ. 51 κ.ε. βλ. Kleinbauer, "San Lorenzo in Milan", σ. 1-22, Krautheimer, *Architecture*, ό.π., σ. 80-81, 466-7 με την παλιότερη βιβλιογραφία.

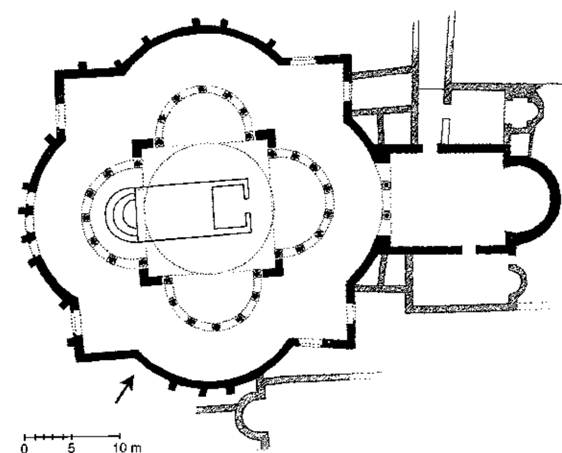
68. Βλ. το μαρτύριο στη Σελεύκεια Πιερία (τέλη του 5ου αι.) (Cambell, "Seleucia Pieria", III, σ. 141, 35-54, pl. X, Kondoleon, *Antioch*, σ. 217 κ.ε.), το μαρτύριο της Απάμειας (Lassus, "Églises d'Apamène"), ακόμη και ο τρίκογχος ναός της Θεοτόκου στην Άμιδα (τέλος 6ου αρχές 7ου αι.) στην άνω Μεσοποταμία (van Berchem and Strzygowski, *Amida*, σ. 187-207), που εμφανίζει συνδυασμό τετράγωνου και τετράκογχου στο εξωτερικό κέλυφος και τετράγωνου και τρίκογχου στο εσωτερικό κέλυφος, όπως και το τετράκογχο μαρτύριο στη Ρεσάφα-Σεργιούπολη (553) (Sarre and Herzfeld, *Archäologische Reise*, σ. 11, 28-39, Grabar, *Martyrium, I*, σ. 335-7, Smith, *Dome*, σ. 118-119, Kleinbauer, "Aisled Tetraconch Churches", ό.π. με την παλιότερη βιβλιογραφία), ο τετράκογχος ναός της Μεγάλης Παναγίας στη βιβλιοθήκη του Αδριανού στην Αθήνα (αρχές 5ου αι.) (βλ. Sisson, "The Stoa of Hadrian", Τραυλός, "Ανασκαφαί", *Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών*, σ. 139, Krautheimer, *Architecture*, σ. 119-20 υποσ. 43 με την παλιότερη βιβλιογραφία, Πάλλας, "Το τετράκογχον"), ενώ χαρακτηριστικό παράδειγμα γι' αυτόν τον τύπο είναι και η Περούστιτσα (Κόκκινη εκκλησία, αρχές 6ου αι.) (Boiadzhiev, "L'église rouge de Perustiča", και του ιδίου, *Architektura*, Bitrakova-Grozdanova, *Monuments paléochrétiens d'Ochrid*, σ. 23-68), με πυρήνα ένα τετράγωνο και τετράκογχο και περίστωο δύο σχεδόν ημικυκλικούς χώρους, που περιβάλλουν τις εγκάρσιες κόγχες του τετρακόγχου και στα δυτικά δύο νάρθηκες και ένα παρεκκλήσι, καθώς και ο ναός στο Konjuh (Korać, Šuput, *Arhitektura*, σ. 24 υποσ. 35 παλιότερη βιβλιογραφία) ή ακόμη ο κυκλικός ναός του Ιωάννη Βαπτιστή στα Γέρασα (Crowfoot, *Gerasa*, σ. 256-260).

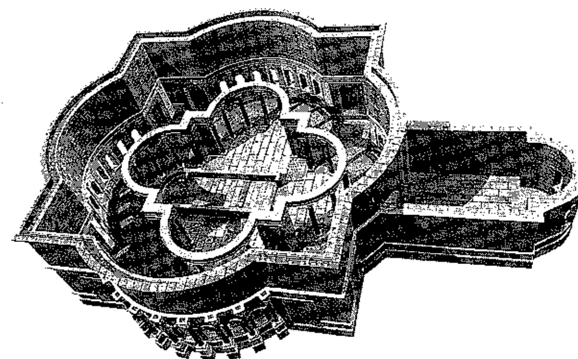
69. Βλ. ενδεικτικά τους ναούς στην Άμιδα, στην Resafa (τετράκογχος), τον τετράκογχο της στοάς Αδριανού στην Αθήνα, την Περούστιτσα, που αναφέρθηκαν ήδη βλ. σημ. 68.

70. Στη μητρόπολη της Bosra ο πυρήνας που σηματοδοτείται από τέσσερις γωνιακούς πεσσούς περιβάλλεται από ένα κυκλικό περίστωο με τέσσερις συμμετρικές κόγχες, που καταλαμβάνουν τον τριγωνικό χώρο στο πάχος του τοίχου του περιστώου ανάμεσα στον εσωτερικό κύκλο και στο εξωτερικό τετράγωνο. Καταλήγει ανατολικά σε αψίδα με παστοφόρια και παρεκκλήσια (De Vogüe, *Syrie centrale*, I, σ. 63-67, Crowfoot, *Churches at Bosra*, σ. 94 κ.ε., Kleinbauer, "Aisled Tetraconch Churches", σ. 91 κ.ε., Mango, *Architecture*, σ. 52, 53, εικ. 67.68). Βλ. και Άγιο Γεώργιο στην Ezra (Zora) (Cutler, "Early Churches", σ. 124 κ.ε., Krautheimer, *Architecture*, σ. 139 υποσ. 10, και *RLBK*, II, 988). Κάτι ανάλογο ως προς το τετράγωνο περίστωο αποτελεί επίσης το μαρτύριο του Αγίου Φιλίππου στην Ιεράπολη (Pamukkale) (αρχές 5ου αι.) (Koethe, "Das Konstantinenmausoleum", σ. 198, εικ. 6, 7, Krautheimer, ό.π. σ. 161, 162 υποσ. 44 με παλιότερη βιβλιογραφία), όπου ένα τετράγωνο "πλαίσιο" από χώρους περικλείει έναν οκτάγωνο πυρήνα με χώρους γύρω του σε ακτινωτή διάταξη.

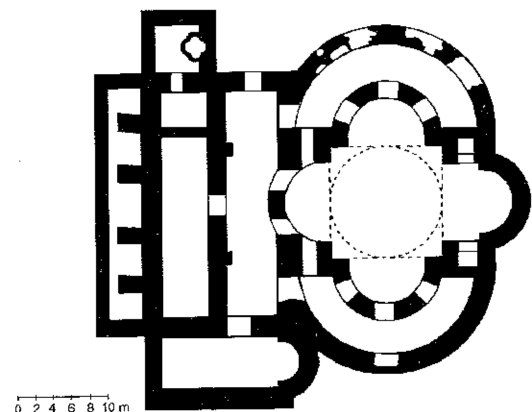
71. Αν και το ύψος των εσωτερικών κιόνων είναι μεγάλο και ο χώρος ενοποιείται, είναι σαφώς αισθητό το περίστωο, βλ. Sanpaolesi, "SS. Sergio e Bacco", ό.π., επίσης Müller-Wiener, *Bildlexikon*, σ. 177-183. Mathews, *Early Churches*, σ. 43-52, Krautheimer, ό.π., σ. 222, 226 και όλη η παλιότερη βιβλιογραφία σ. 487, υποσ. 22.

72. Jeličić-Radonić, e.a., "Gata".

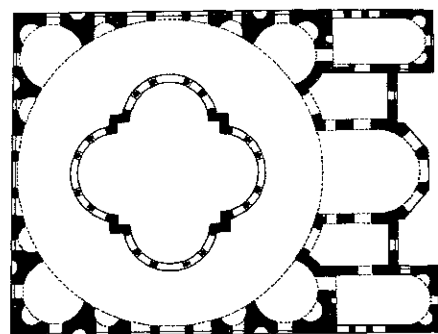
ΕΙΚΟΝΑ 50. Σελεύκεια Πιερία, μαρτύριο της Αγίας Θέκλας (τέλη 5ου αι.). Άνω: κάτοψη (από Zanini), κάτω: αξονομετρικό (Kondoleon, Stanton-Abbott).

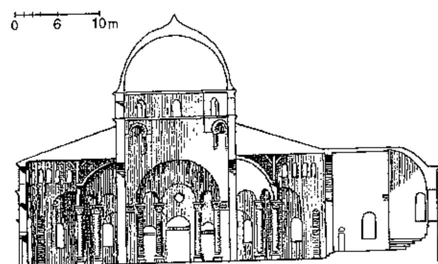

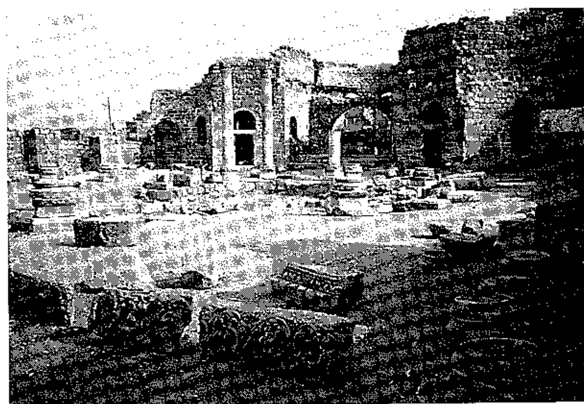

ΕΙΚΟΝΑ 51. Βουλγαρία, Περούστιτσα, Κόκκινη εκκλησία (αρχές 6ου αι.) (από Muratov).

Οι ναοί της Αρμενίας και της Γεωργίας καθώς εκφράζουν διαφορετική λειτουργική πράξη δε θα εξεταστούν εδώ, εμφανίζουν όμως συχνά περίστωα με εντυπωσιακό και σαφή τρόπο[73].

Συνοπτικά μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι στα παλαιοχριστιανικά χρόνια το φαινόμενο των περιστώων παρουσιάζεται στις δυο βασικές κατηγορίες κτη-

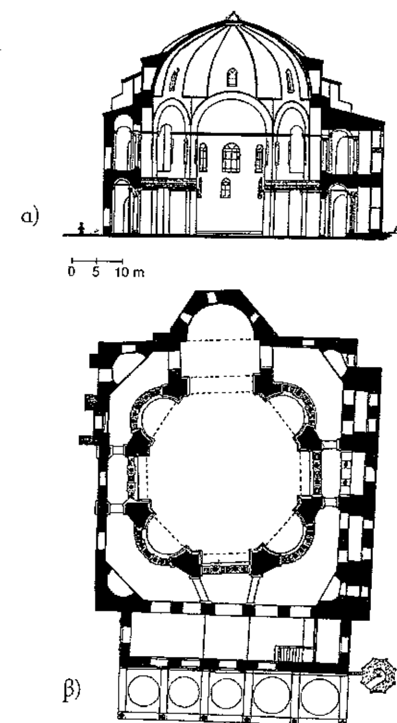

ΕΙΚΟΝΑ 52. Bosra, ναός Αγίου Σεργίου Βάκχου και Λεοντίου (512). Άνω, κέντρο: κάτοψη και τομή (από Smith), κάτω: γενική άποψη προς το ιερό.

ρίων: στα δρομικά – τις βασιλικές γενικότερα – και στα περίκεντρα κτήρια. Συνήθως χωρίζεται από τον πυρήνα με κιονοστοιχία και αντιστοιχεί στα κλίτη και στους νάρθηκες των βασιλικών, ενώ στα περίκεντρα κτήρια αντιστοιχεί στον περίδρομο. Μπορεί να παρακολουθεί το ύψος του πυρήνα σε ένα ή δύο οριζόντια επίπεδα (ισόγειο, υπερώο) ή να είναι χαμηλότερο από αυτόν. Μπορεί επίσης να αποτελείται από αυ-

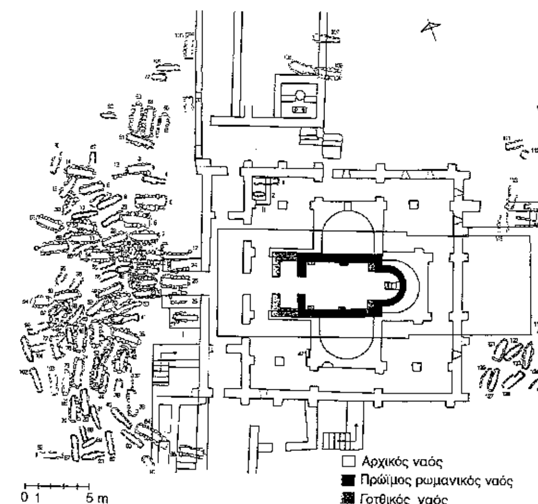
73. Βλ. παραδείγματα στο Janberidze, Tritsishvili, *Architectural Monuments*, σ. 91-94, Dsromi 106-107, το ισόγειο του Gurgaani. Βλ. επίσης το ναό των Ταξιαρχών (645-60) στο Zvartnotz με δύο κελύφη – ένα κυκλικό κι ένα τετράκογχο – (Kleinbauer, "Zvart'nots and the Origins", 245-62, του ιδίου "The Aisled Tetraconch", Mango, *Architecture*, 104). Οι σχετικοί με το θέμα ναοί θα συζητηθούν σε άλλη εργασία.

ΕΙΚΟΝΑ 53. Κωνσταντινούπολη, ναός Αγίων Σέργιου και Βάκχου (536) (Van Millingen). Άνω: τομή, κάτω: κάτοψη υπερώου.

τόνομους χώρους, χαμηλότερους από τον πυρήνα, οι οποίοι τον παρακολουθούν ή μπορεί να αναπτύσσεται σε διαφορετικό σχήμα από τον πυρήνα. Ο φωτισμός του εσωτερικού χώρου παίζει αναμφισβήτητα σημαντικό ρόλο στην ιεράρχηση των χώρων και ως εκ τούτου στην αρχιτεκτονική σύνθεση. Σε κάθε περίπτωση σημαντικό ρόλο παίζει επίσης το ύψος των τόξων, των κιονοστοιχιών ή των ανοιγμάτων, που επηρεάζει το ενιαίο του χώρου και προσδιορίζει τελικά το περίστωο. Ωστόσο, το ενιαίο περίστωο γύρω από τον κυρίως ναό, ιδιαίτερα μετά την εφαρμογή του τρούλου στη βασιλική, είναι αυτό που θα επηρεάσει τις μεταγενέστερες λύ-

ΕΙΚΟΝΑ 54. Gata, Μητρόπολη (6ος αι.) (από Jeličić -Radonić).

σεις, για τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Και οι ανοικτές στοές όμως, οι οποίες στα παλαιοχριστιανικά χρόνια δε φαίνεται να είναι προσκολλημένες γύρω στο ναό, αλλά περισσότερο συνδέονται με το αίθριό του, με την εξέλιξη της ναοδομίας και της πολεοδομίας θα παίξουν κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση του περιστώου. Η στέγαση των περιστώων είναι σημαντικό ζήτημα που δεν έχει εξαντληθεί καθώς στα περισσότερα από αυτά δε σώζεται. Η διαφαινόμενη εναλλαγή και μεταφορά χρήσεων, τόσο στην πρώτη (εσωτερικό ενιαίο περίστωο), όσο και στη δεύτερη περίπτωση (ανοικτές στοές), καθώς επηρεάζεται από την εξέλιξη της τέλεσης των ακολουθιών, της Θείας Ευχαριστίας, την εξέλιξη του μοναχισμού, των ταφικών εθίμων και από τα προσκυνήματα στους ναούς κατά την περίοδο αυτήν, αποτελεί ένα ευρύ θέμα, που ξεφεύγει από τις προθέσεις αυτής της μελέτης.

Β. ΤΑ ΠΕΡΙΣΤΩΑ ΣΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑ (726) ΜΕΧΡΙ ΤΗ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ (1204)

Οι χρόνοι της εικονομαχίας θεωρούνται γενικά μια εποχή σημαντικών αλλαγών. Στην αρχιτεκτονική ωστόσο, η περίοδος αυτή παρουσιάζει κενό όσον αφορά τα γνωστά ως σήμερα μνημεία[74]. Στη συνέχεια όμως σημαντικές νέες λύσεις κάνουν την εμφάνισή τους παράλληλα με τους παλιούς τύπους και τον παραδοσιακό σχεδιασμό του χώρου, που συνεχίζει αργά την πορεία του αφομοιώνοντας βαθμιαία τις νέες λύσεις. Έτσι, οι βασιλικές εξακολουθούν να κτίζονται, όπως και τα κυκλικά ή περίκεντρα κτήρια, ενώ και συνθέσεις κατόψεων, αλλά και όγκων με τα εγγεγραμμένα σχήματα σε ορθογώνιο παραλληλόγραμμο

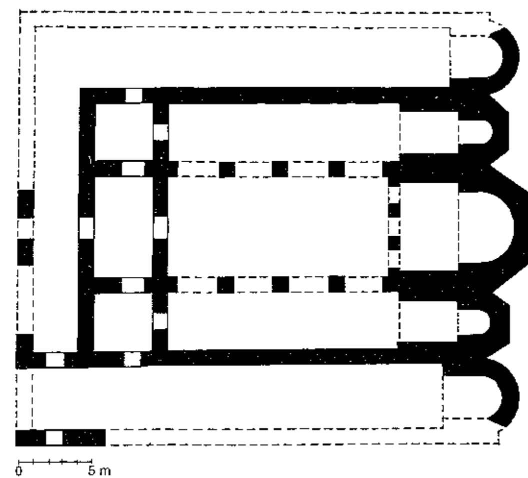
74. Το 843 θεωρείται σαφής χρονολογία για τη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική, αφού από το 850 πολλά οικοδομήματα νέων τύπων εμφανίζονται βλ. Krautheimer, *Architecture*, σ. 331-334, για τη μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα και τη βαθμιαία εμφάνιση νέων τύπων, βλ. και Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 141-146, 185-193, 208-218.

–ο σταυρός και το οκτάγωνο– επιβάλλονται με ποικίλες εναλλακτικές μορφές. Οι περιμετρικοί χώροι προσαρμόζονται και αυτοί με τη σειρά τους στις απαιτήσεις που θέτουν οι νέες εφαρμογές ή τα αποτελέσματα τροποποιήσεων και μετασκευών που μπορεί να υπέστησαν παλιότερα κτήρια. Με τη μορφή είτε μικρών χώρων είτε ενιαίας ευρύχωρης στοάς, η έννοια του περιστώου όχι μόνο δεν παύει να είναι παρούσα, αλλά έχει συχνά σημαντικότατο ρόλο. Η αναφορά σε ενιαία περίστωα και πρόσθετους χώρους έχει σκοπό να δείξει το εύρος των χωρικών λύσεων που δόθηκαν για το ίδιο φάσμα χρήσεων γύρω από το δεσπόζοντα κυρίως ναό. Αξιοσημείωτο είναι το ότι οι όροι συνεχίζουν συχνά να χρησιμοποιούνται με διαφορετική σημασία από την αρχική τους, κάνοντας έτσι αισθητές τις τρέχουσες αλλαγές στο χώρο. Έτσι π.χ. στον Άγιο Μάρκο της Βενετίας ή και στη Μαρτοράνα του Παλέρμο ο εξωνάρθηκας ονομάζεται atrium[75]. Παράλληλα η στοά, ο νάρθηκας και η λιτή, η οποία εμφανίζεται τώρα, καταδεικνύουν τη σημασία που εξακολουθούν να έχουν οι γύρω από τον κυρίως ναό χώροι[76]. Καθώς μάλιστα το αίθριο βαθμιαία καταργείται ή για λόγους λειτουργικούς και αισθητικούς[77] μεταλλάσσεται σε διαφορετικό χώρο[78], η σημασία και ο ρόλος των περιστώων διαφοροποιούνται επίσης.

Β.1. ΠΕΡΙΣΤΩΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΜΕΤΡΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΣΕ ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ

Ναοί στον τύπο της βασιλικής εξακολουθούν να οικοδομούνται στη μεσοβυζαντινή περίοδο παράλληλα με άλλους τύπους εκκλησιών. Η παρουσία της βασιλικής, πολύ πιο συμπαγής και "μικρόσωμη" τώρα, συνεχίζει να υφίσταται και να στεγάζει τις λατρευτικές ανάγκες, παρά το ότι οι τρουλαίοι ναοί με κάτοψη εγγεγραμμένου σταυρού φαίνεται να συγκεντρώνουν τις περισσότερες προτιμήσεις[79]. Παράλληλα με την ανακαίνιση παλιότερων βασιλικών, νέες κτίζονται σε όλες τις περιοχές της Αυτοκρατορίας, αλλά και έξω από αυτήν[80], στις περιοχές επίδρασής της και ιδιαίτερα στη Γεωργία, στην Αρμενία και στην Κάτω Ιταλία.

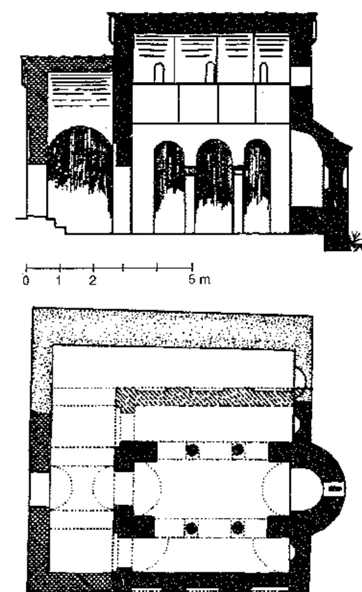
Ορισμένοι σημαντικοί ιστορικοί της αρχιτεκτονικής όμως αγνόησαν τις μεσοβυζαντινές βασιλικές, πιθανώς επειδή θεώρησαν ότι δεν ανήκουν στο κύριο ρεύμα της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής κι έτσι δεν περιέλαβαν στα εγχειρίδιά τους σημαντικές μεσοβυζαντινές εκκλησίες[81]. Ο Χ. Μπούρας ωστόσο σωστά υποστηρίζει την άποψη, η οποία έχει πλέον ευρύτερα υιοθετηθεί, ότι οι βασιλικές συνεχίζουν χωρίς διακοπή να κτίζονται κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους[82]. Οι γενικότερες όμως συνθήκες την εποχή αυτήν επηρεάζουν την αρχιτεκτονική των νέων ναών ως προς τις γενικότερες διαστάσεις και την ένταξή τους στο χώρο, είτε αυτός είναι αστικός (ή οικιστικός) είτε μοναστικός. Η έντονη παρουσία του μοναχισμού και η άνθισή του μετά τη Σύνοδο της Νικαίας (787) επηρεάζει και την αρχιτεκτονική κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο[83].

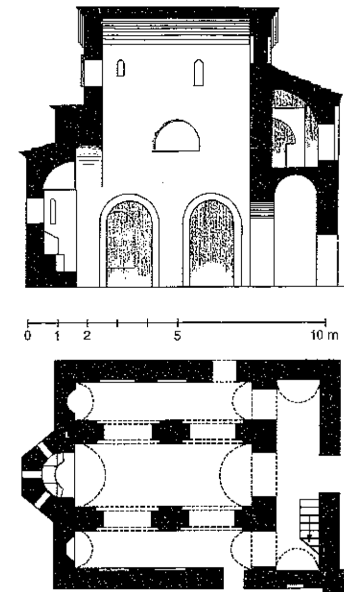
ΕΙΚΟΝΑ 55. Ναϊσός, Ćurlina (από Chaneva-Dechevska).

75. Στις περιπτώσεις αυτές ο εξωνάρθηκας προήλθε από τη στέγαση του αιθρίου βλ. Ćurčić, *St. Mary's of the Admiral.* Architecture, σ. 48-52 (Forecourt and Exonarthex) και ειδικά σ. 51-52 συζήτηση και βιβλιογραφία. Ο όρος έχει διασωθεί μέχρι σήμερα στα νησιά του Ιονίου.
76. Βλ. Mylonas, "Gavits et litae", ιδιαίτερα σ. 102, αναφέρει ότι στην Παναγία του Όσ. Λουκά υπάρχει η πρώτη γνωστή λιτή και ισχυρίζεται ότι οι λιτές δεν αναφέρονται σε παλιότερα κείμενα/πηγές. Εντούτοις η λιτή αναφέρεται συχνά στις πηγές, όχι ως χώρος, αλλά ως συγκέντρωση προσώπων που ακολουθούν μια λιτανεία (βλ. κεφ. ΙΙ του παρόντος).
77. Οι λόγοι είναι ότι με την πλήρη επικράτηση του Χριστιανισμού δεν υπάρχουν πλέον κατηχούμενοι και προσύλητοι, ότι ο διαθέσιμος χώρος περιορίζεται, καθώς οι πόλεις τειχίζονται και τέλος ότι στα μοναστήρια δημιουργούνται κλειστές αυλές που ικανοποιούν τις ανάγκες συγκέντρωσης γύρω από τα καθολικά.
78. Ένα παράδειγμα σχετικό αποτελεί πιθανότατα η περίπτωση της βασιλικής του Δυρραχίου Arapaj, S. Hidri, "Durres-Arapaj", σ. 233-239. Γενικότερα για την εφαρμογή παλαιών τύπων μαρτυρίου σε ναούς της μέσης βυζαντινής περιόδου βλ. Grabar, *Martyrium A΄, Architecture*, σ. 375.
79. Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 208-218.
80. Για τη συνέχιση οικοδόμησης βασιλικών στη μεσοβυζαντινή περίοδο βλ. Bouras, "Zourtsa", και ιδιαίτερα σ. 142-146, Krautheimer, *Architecture*, σ. 501 υποσ. 3 και Μπούρας, ό.π., σ. 154 .
81. Για παράδειγμα οι Mango και Krautheimer ουσιαστικά αγνόησαν τις μεσοβυζαντινές βασιλικές και δεν ασχολούνται με σημαντικά μνημεία, όπως οι βασιλικές των Σερβίων, των Σερρών, της Βέροιας, του Αγ. Αχιλλείου κ.ά.
82. Βλ. Bouras, "Zourtsa", σ. 45 κ.ε. αναφέρεται στον Άγιο Αχίλλειο, στη Μητρόπολη της Μεσημβρίας και στη βασιλική στα Σέρβια, στην Επισκοπή Βησσαρίωνος στην Κρήτη (800), στην Επισκοπή Αχελώου (Μάστρου), στη βασιλική στο Γλυκύ (900), στον Άγιο Νίκωνα στη Σπάρτη, τέλος 10ου αι. και στη Βαρνάκοβα και πιστεύει ότι επιζούν ελληνιστικά στοιχεία. Για τις παλιότερες απόψεις για το θέμα των μεσοβυζαντινών βασιλικών και τη σχετική παλιότερη βιβλιογραφία βλ. επίσης Σωτηρίου, "Βυζαντιναί Βασιλικαί", ό.π., Korać, "Basiliques de Macédoine et de Serbie", όπου αναφέρονται στο ευρύτερο πρόβλημα και ο Ćurčić, "Architecture on Cyprus", ό.π., όπου εξετάζει το θέμα των θολωτών μεσοβυζαντινών βασιλικών στην Κύπρο και δίνει σχετική παλιότερη βιβλιογραφία.

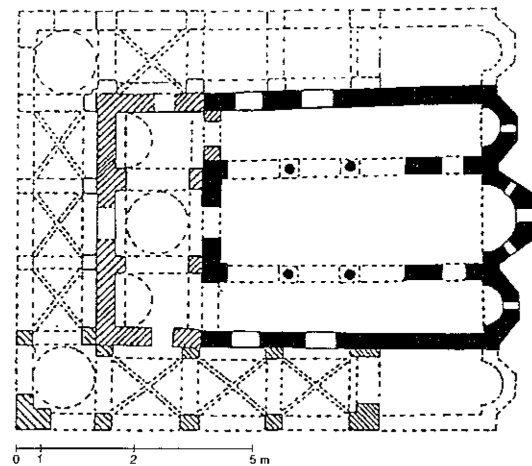
ΕΙΚΟΝΑ 56. Καστοριά, Άγιος Στέφανος (9ος ή 11ος αι.), Άνω: τομή κατά τον άξονα προς βορρά, κάτω: κάτοψη (από Μουτσόπουλο).

ΕΙΚΟΝΑ 57. Καστοριά, Ταξιάρχες (10ος αι.) Άνω: τομή κατά τον άξονα προς βορρά, κάτω: κάτοψη (από Μουτσόπουλο).

Οι χώροι, που στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές συγκεντρώνονταν γύρω από το αίθριο ή προσκολλούνταν στο ναό, τώρα όλο και περισσότερο συμπτύσσονται γύρω από αυτόν ή και καταργούνται. Έτσι, προκύπτει φυσικά και η εξαφάνιση του αιθρίου ή η μεταλλαγή του σε στεγασμένο χώρο. Φαίνεται να είναι σημαντική για το ζήτημα αυτό η βασιλική Δυρραχίου – Arapaj του 6ου αι. στην Αλβανία, η οποία είχε διαρκή χρήση μέχρι το 15ο αι.[84]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο ναός Ćurlina κοντά στη Ναϊσό[85] (Εικ. 55) με συγγένεια προς τον επισκοπικό ναό του Caričin Grad. Είναι τρίκλιτη βασιλική με περίστωο, της οποίας η ακριβής μορφή συζητείται. Ο ναός δεν έχει τοποθετηθεί χρονολογικά καθώς παρουσιάζει πολλά στοιχεία του 6ου αι. αλλά και ορισμένα οψιμότερα. Η διατήρηση των παλιότερων βασιλικών στη μεσοβυζαντινή περίοδο και η ανοικοδόμηση νέων δείχνουν ότι τα κλίτη συνεχίζουν να παίζουν το ρόλο, για τον οποίο ήδη έγινε λόγος. Η περίπτωση όπου τα κλίτη και ο νάρθηκας συναποτελούν ένα είδος εσωτερικού περιστώου συνεχίζεται σε πολλές περιοχές και είναι συνηθισμένη από την παλαιοχριστιανική περίοδο, ωστόσο ο χώρος συνεχούς ροής γύρω από τον κυρίως ναό συναντάται πολύ σπανιότερα[86]. Μόνο στην Καστοριά εμφανίζονται κλίτη και νάρθηκας σε συνέχεια, έτσι ώστε θα ήταν δυνατόν να θεωρηθούν μία ενότητα – περίστωο. Αυτό συμβαίνει στις μικρές βασιλικές του Αγίου Στεφάνου (αρχές του 11ου αι. κατ' άλλους τον 9ο αι.)[87] (εικ. 56) και των Ταξιαρχών (10ος αι)[88] (εικ. 57), όπου το περίστωο σχηματίστηκε αργότερα.

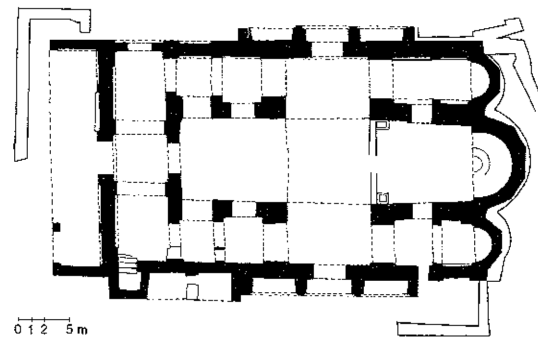
83. Για το ρόλο του μοναχισμού Mango, *Byzantium*, σ. 114-122 και Hussey, "Byzantium and Monastisim". Επισημαίνεται επίσης η μείωση της κλίμακας, που ο Krautheimer (*Architecture*, σ. 331-4) συνδέει με το μοναχισμό και τις αλλαγές στην κοινωνία, βλ. και Mathews, "Private Liturgy", για το θέμα αυτό.
84. Koch, *Albanien*, σ. 24, fig. 29, (εικ. Hidri, Durres-Arapaj, σ. 233 κ.ε.).
85. Chaneva-Dechevska, Tsŭrkovnata Architektura, σ. 40-41, εικ. 16. Hoddinott, "Early Byzantine Churches", σ. 198, fig. 200.
86. Βλ. ενδεικτικά για το εσωτερικό περίστωο στη Β. Αφρική τη βασιλική του Αγ. Σεργίου (Abu Sargeh) (12ος αι.) στο Κάιρο. Στον ελλαδικό χώρο την ίδια περίπου περίοδο υπάρχει μια σειρά αξιόλογων βασιλικών, όπως η βασιλική στα Σέρβια (μετά το 1001) (Ξυγγόπουλος, "Σέρβια", Μουτσόπουλος, *Άγιος Αχίλλειος. Ανασκαφή*, ό.π., σ. 122), η βασιλική του Αγ. Αχιλλείου (11ος αι.) στις Πρέσπες (Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 67, 158-80), η βασιλική των Αγ. Θεοδώρων στις Σέρρες (ίσως 11ος αι.) (Ορλάνδος, "Μητρόπολις Σερρών", ειδ. σ. 155, 158, 166) κ.ά., χωρίς όμως συνεχές περίστωο.
87. Η τοποθέτηση στις αρχές του 11ου αι. φαίνεται πειστική, για τη χρονολόγηση στον 9ο αι. βλ. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 203-306.
88. Ο ναός παρουσιάζει ομοιότητες με τον Άγιο Νικόλαο του Μελενίκου. Κτίστηκε ίσως λίγο νωρίτερα από το 10ο αι., ενώ ο νάρθηκάς του προστέθηκε λίγο μετά, Μουτσόπουλος, *Καστοριά*, 9ος-11ος αι. σ. 113-138.

ΕΙΚΟΝΑ 58. Άρτα, Αγία Θεοδώρα, κάτοψη, α' φάση (με μαύρο) (ίσως 11ος αι.) (Ορλάνδος).

Αυτές έχουν σαφές περίστωο[89], ίσως όμοιο με αυτό που πιθανόν να είχε και η πρώτη φάση της Αγίας Θεοδώρας της Άρτας (πιθανόν 11ος αι.)[90] (εικ. 58). Στη Βέροια επίσης, αν και είναι κοντά στην Καστοριά και στη Θεσσαλονίκη, όπου ο Άγιος Δημήτριος ειδικά εξακολουθεί να αποτελεί πρότυπο για νέες δημιουργίες[91], η ιδέα του περιστώου δεν εμφανίζεται παρά μόνο σε ελάχιστα παραδείγματα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Πρόκειται για την αρχική φάση του Αγίου Γεωργίου του άρχοντος Γραμματικού[92] και ίσως την Παναγούδα (Υπαπαντή) της Βέροιας, που ανήκουν πιθανόν στον 11ο αι.[93]. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το παράδειγμα της πιθανότατα τρουλαίας βασιλικής στο Σισάνι της Κοζάνης στη Δυτική Μακεδονία (τέλος 11ου-12ος αι.), όπου οι επικοινωνούντες μεταξύ τους χώροι γύρω από τον κυρίως ναό θυμίζουν ένα κατακερματισμένο περίστωο[94] (εικ. 59).

Η έννοια των αυτόνομων πλάγιων στοών είναι ίσως σαφέστερη σε περιπτώσεις μεσοβυζαντινών βασιλικών που έχουν διαχωρισμένα τα κλίτη τους με τοίχους, όπως η βασιλική στο Martinici του Μαυροβουνίου (11ος αι.)[95], που φαίνεται να σχετίζεται με παλαιοχριστιανικά πρότυπα στην Κύπρο[96], στους Φιλίππους[97] ή στην Πελοπόννησο[98] κ.τ.λ. Αξιοπρόσεκτες είναι επίσης ορισμένες εκκλησίες της Κρήτης για τον τρόπο με τον οποίο έχουν ενταγμένους τους περιμετρικούς χώρους τους, αλλά και για τα σύνθετα μέρη των ναρθήκων τους[99], τα οποία μερικές φορές περιβάλλουν το ναό στις δύο ή τρεις πλευρές του ως αυτόνομοι χώροι, χωρίς όμως να μπορούν να θεωρηθούν ως τυπικά περίστωα. Ο Gerola ανα-

ΕΙΚΟΝΑ 59. Κοζάνη, ναός στο Σισάνι (τέλος 11ου-12ου αι.) (από Πέτκο).

89. Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει η βασιλική των Αγ. Αναργύρων (11ος αι. και ίσως λίγο νωρίτερα) με επικοινωνία ανάμεσα στο βόρειο κλίτος και τον νάρθηκα, ενώ η δυτική πλευρά του νότιου κλίτους είναι κλειστή με τοίχο, βλ. σχετικά Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 307-392 και ειδ. 308-312.

90. Ορλάνδος, "Η Αγία Θεοδώρα Άρτης", σ. 90-94 συγκρ. τη δυτική απόληξη του πυρήνα πριν από την προσθήκη του νάρθηκα.

91. Βλ. την Παλιά Μητρόπολη της Βέροιας, (τελευταίο τέταρτο του 11ου αι.) με εγκάρσιο κλίτος, Παπαζώτος, *Βέροια*, σ. 155-169, σχεδ. 5, 6, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία, βλ. σε σύγκριση τη βασιλική στη Μέντζενα Αχαΐας (μέσα 10ου αι.) (Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία* σ. 50-51, εικ. 23, υποσ. 4, με την παλιότερη βιβλιογραφία) και το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Ζούρτσα, παραδείγματα που ακολουθούν ως προς το σχεδιασμό την ίδια κατεύθυνση, (Bouras, "Zourtsa", σ. 142 κ.ε.).

92. Παπαζώτος, *Βέροια*, σ. 169, σχεδ. 7.

93. Παπαζώτος, ό.π., σ. 177, σχεδ. 12, επίσης και άλλοι μικροί ναοί που έχουν μεταξύ τους πολλές ομοιότητες έχουν χρονολογηθεί πρόσφατα στην παλαιολόγεια περίοδο.

94. Πέτκος, "Ανασκαφή μεσοβυζαντινού ναού", ειδ. σ. 332, 326, 332. Αρκετά στοιχεία συνηγορούν για την ύπαρξη περιστώου-υπερώου.

95. Korać, "Arhitektura u Dukljі i Zeti", ειδικά σ. 30-31 και 29, σχ. 4/3. Η βασιλική στο Martinici (Korać, *Martinići*, σ. 15-78 και ειδικά 25, 67) μοιάζει, ως προς τη λοξή προσαρμογή της, σε παλιότερο κτίσμα στη βασιλική στο Τηγάνι της Μάνης που χρονολογείται στον 7ο αι., (Δρανδάκης, Γκιολές, "Ανασκαφή στο Τηγάνι"), σχεδόν σύγχρονη με τη βασιλική της Σπάρτης, (βλ. Βοκοτόπουλος, "Βασιλική του Αγίου Νίκωνος").

96. Όπως ήταν πιθανότατα η βασιλική στην Πόλη της Κύπρου (Ćurčić, "Byzantine Architecture on Cyprus" σ. 74-75 και εικ. 6, 7, όπου και σχέδιο του ναού). Βλ. και τη βασιλική του Αγ. Σπυρίδωνος στην Τριμιθούντα της Κύπρου, (Pallas, *Les monuments paléochrétiens*, σ. 286-288), όπου διαχωρισμός των κλιτών με τοίχο γίνεται για στατικούς και γεωφυσικούς λόγους.

97. Όπως η κοιμητηριακή βασιλική στους Φιλίππους. Η βασιλική αυτή, με περιμετρικούς χώρους στη νότια πλευρά της, είναι πιθανόν ότι είχε χωρισμένα τα κλίτη της με τοίχους ή άλλο αντίστοιχο διαχωριστικό στοιχείο.

98. Όπως στη βασιλική της Νεμέας (5ος αι.) βλ. Pallas, *Les monuments paléocrétiens*, σ. 176, βλ. και τη βασιλική της Επισκοπής στο Μάστρο, σ. 27, βλ. Megaw, "Vaulted Basilicas in Cyprus", και Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 309, Πλάτσα Μάνης.

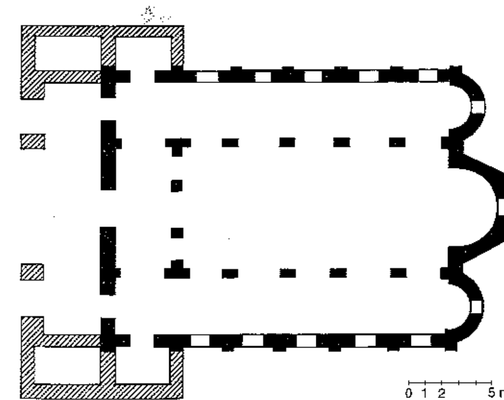
99. Ο Gerola κάνει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τους νάρθηκες των κρητικών ναών και τους διακρίνει ανάλογα με τη θέση τους στίς πλευρές του ναού και ανάλογα με τους χώρους (έναν ή περισσότερους) που περιλαμβάνουν, βλ. Gerola, *Κρήτη*, σ. 229-244.

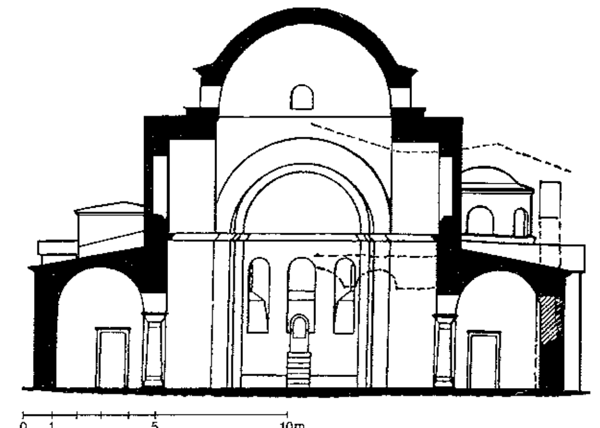
φερόμενος στους χώρους αυτούς γράφει[100]: *"Μα δε λείπει και ο νάρθηκας, που αποτελείται από ένα σύνολο πιο πολύπλοκο που παίρνει το σχήμα πραγματικής εκκλησίας"* και συμπληρώνει για χώρους στα πλάγια του ναού[101]: *"σπάνια ο νάρθηκας είναι κτισμένος στο πλάι της εκκλησίας"* και συνεχίζει: *"και πάλι επιμένομε πως ο χώρος αυτός πρέπει να θεωρηθεί καλύτερα σα νάρθηκας –και όχι σαν καινούριο κλίτος που προστέθηκε στην εκκλησία– μόνο στην περίπτωση που δεν φθάνει στο ανατολικό άκρο της εκκλησίας ή που δεν έχει κόγχη"*. Η επισήμανση έχει σημασία για το ρόλο που αποδιδόταν σε αυτούς τους χώρους.

Άξια αναφοράς είναι επίσης ορισμένα παραδείγματα βασιλικών που, εκτός της εσωτερικής διάταξης, είχαν τη δυτική τους πλευρά τονισμένη με πρόσθετους χώρους σε προέκταση ή γύρω από αυτήν, όπως ίσως η αρχική φάση της Bogorodica Ljeviška (πιθανόν του 11ου αι.)[102] στην Πριζρένη (εικ. 60), ίσως η βυζαντινή πρώτη φάση του Staro Nagoričino (πιθανόν του 11ου αι.)[103] και η πρώτη φάση της Αγίας Σοφίας της Αχρίδας (μέσα 11ου αι.)[104]. Πάνω στις βασιλικές αυτές κτίστηκαν αργότερα ναοί με περίστωα ή με στοές στη θέση των κλιτών και του νάρθηκα, για τα οποία θα γίνει λόγος σε άλλη θέση.

Μια δραστηριότητα που δεν πρέπει να αγνοηθεί είναι οι ανακαινίσεις και ανακτίσεις που γίνονται την εποχή αυτή με σκοπό είτε την επισκευή, συντήρηση και εξωραϊσμό, είτε τη μετασκευή των ήδη υπαρχόντων κτισμάτων, επεμβάσεις που έχουν εδώ σημασία στο βαθμό που παράγουν περιμετρικούς χώρους και ειδικότερα περίστωα. Παραδείγματα τέ-

ΕΙΚΟΝΑ 60. Prizren, Bogorodica Ljeviška (με μαύρο πρώτη φάση) (ίσως 11ος αι.) (Nenadović).

ΕΙΚΟΝΑ 61. Νίκαια, Κοίμηση της Θεοτόκου (Peschlow).

τοιων επεμβάσεων σε βασιλικές υπάρχουν αρκετά. Ένα από αυτά είναι η ανακαίνιση της μονής του Στουδίου[105]. Μετασκευές έγιναν και σε άλλους ναούς, όπως στην Κοίμηση της Θεοτόκου της Νίκαιας το 1065, όπου εικάζεται ότι πιθανόν να αφαιρέθηκαν τα υπερώα[106] (εικ. 61), με αποτέλεσμα να διαφοροποιηθεί ουσιαστικά η μορφή των κλιτών και να δημιουργηθεί ένας νέος τύπος. Την ίδια επίσης εποχή, λίγο μετά το 1065, κτίζεται η Αγία Σοφία της Νίκαιας πάνω σε προγενέστερο κτίσμα (πιθανώς

100. Gerola, ό.π. σ. 240.

101. Gerola, ό.π., υποσ. 452 αναφέρεται ακόμη και σε περίπτωση χώρων γύρω από τη δυτική πλευρά και τους δύο νάρθηκες

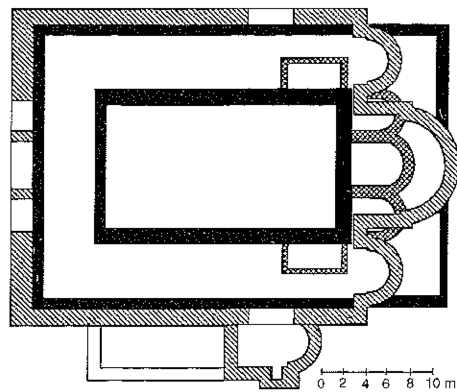
102. Ο ναός του 11ου αι. ανακτίσθηκε πάνω στην παλιά βάση του 5ου αι., βλ. Nenadović, *Bogorodica Ljeviška*, σ. 55-66.

103. Η πρώτη φάση του Staro Nagoričino χρονολογείται στον 11ο αι. και ο υπάρχων ναός στο 14ο αι. (βλ. Todić, *Staro Nagoričino*, ειδικότερα σ. 35-42, για τον παλιότερο ναό, σ. 42-70 για τον υστεροβυζαντινό). Ο παλιός ναός θα ήταν βασιλική και πάνω της έγιναν οι επεμβάσεις της υστεροβυζαντινής περιόδου, όπως μαρτυρούν τα κάθετα στοιχεία των πλαγίων του όψεων και η απεικόνιση του κτητορικού προπλάσματος σε τοιχογραφία εντός του ναού. Την ίδια περίοδο επίσης κτίστηκε ο Αγ. Προκόπιος στο Prokuplje (11ος αι.) (Milosević, Djurić, "Sv. Prokopija") στον οποίο προστέθηκαν αργότερα περιμετρικοί χώροι.

104. Η πρώτη Αγία Σοφία της Αχρίδας (τέλος 9ου και μέσα 11ου αι. η πρώτη φάση του υπάρχοντος κτηρίου) θεωρείται ότι ήταν βασιλική, (βλ. Schellewald, *Sophienkirche*, σ. 158, βλ. και Čipan, *St. Sophia*, σ. 37-42).

105. Στην Κωνσταντινούπολη δε σώθηκαν μεσοβυζαντινές βασιλικές, αλλά είναι σημαντικό το ότι βρίσκονταν σε χρήση, αν κρίνει κανείς από την περίπτωση της βασιλικής του Στουδίου.

106. Άποψη του Wulff, *Die Koimesiskirche zu Nicäa*, που δε συμμερίζεται ο Peschlow, "Koimesis Kirche in Iznik", σ. 160-161, 185. Βλ. και Eyice, *Iznik*, σ. 17-22.

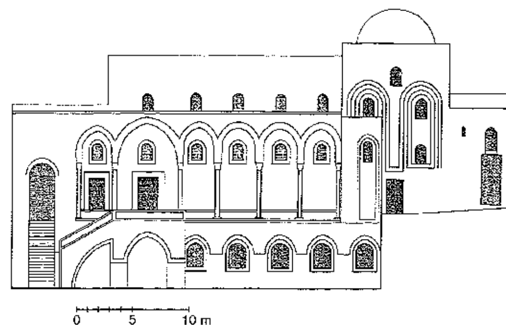

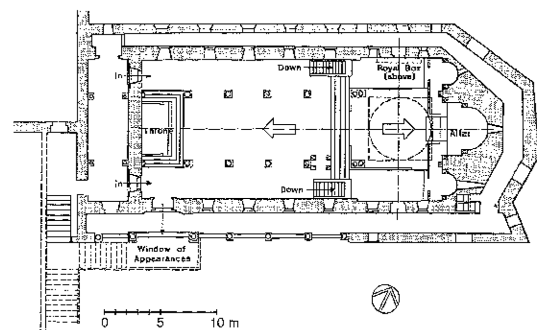

ΕΙΚΟΝΑ 62. Βουλγαρία, Ανακτορικός ναός στην Πλίσκα (8ος-9ος αι.) (από Caneva-Devevska).

του 6ου αι.), με οικοδόμηση βασικών, αλλά και συμπληρωματικών στοιχείων[107].

Την ίδια εποχή στις περιοχές επιρροής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας εξακολουθούν να κτίζονται βασιλικές και να συμπληρώνονται περίστωα ή προσθήκες. Αξιοσημείωτο είναι το παράδειγμα του λεγόμενου ανακτορικού ναού στην Πλίσκα της Βουλγαρίας, που ξεκινά ως παγανιστικό ιερό με περίστωο και μετατρέπεται σε χριστιανική βασιλική (ίσως 8ος και 9ος αι.) με κύρια φάση στον 11ο αι.[108] (εικ. 62), όπου τα κλίτη και ο νάρθηκας βρίσκονταν στη θέση του περιστώου του αρχαιότερου ιερού. Στη Σικελία, παρά την απομάκρυνσή της από το Βυζάντιο, υπάρχουν στην περίοδο αυτή βασιλικές, στις οποίες συναντώνται η βυζαντινή με τη νορμανδική και την αραβική αρχιτεκτονική παράδοση. Αυτές παρουσιάζουν αξιοπρόσεκτες λύσεις σε σχέση με τη χωροθέτηση των αναγκών της λατρείας περιμετρικά, καθώς μετατρέπουν τα πλάγια κλίτη σε αυτόνομους χώρους ή αποκτούν πλάγιες προσθήκες[109]. Σ' αυτούς τους ναούς τα πλάγια κλίτη και πάλι δε μπορούν να θεωρηθούν περίστωα με την κλασσική έννοια του όρου, ωστόσο οι χρήσεις είναι όμοιες. Αξίζει ίσως να σημειωθεί η περίπτωση της Cappella Palatina στο Παλέρμο (1143)[110] (εικ. 63), βυζαντινού ναού νορμανδοαραβικού ύφους, με εξωτερικό περίστωο – έμβολο, μια περίπτωση που ίσως να μην ήταν και η μοναδική για ναούς ανακτόρων. Ωστόσο, ανάμεσα σε βυζαντινά και βυζαντινής επιρροής μνημεία, ο ναός αυτός είναι ίσως ο μόνος που διασώζει τη συγκεκριμένη μορφή περιστώου.

Μια άλλη κατηγορία ναών με περιμετρικούς χώρους, που όμως δε δημιουργούν συνεχές περίστωο, είναι οι τρίκογχοι. Σε αυτούς το δυτικό σκέλος περιβάλλεται συνήθως από δύο πλάγιους αυτόνομους χώρους και το νάρθηκα[111].

ΕΙΚΟΝΑ 63. Σικελία, Capella Palatina στο Παλέρμο (1143). Άνω: όψη, κάτω: κάτοψη (από Ćurčić).

107. Σύμφωνα με το N. Brunov και τον A. M. Schneider κτίζονται οι πεσσοί του ναού, τεσσάρων ομάδων τριπλών τόξων και η ανατολική πλευρά με το βήμα και τα τρουλαία διαμερίσματα που ανακαινίζονται και πάλι το 13ο αι. (Schneider, *Denkmäler von Iznik-Nicaea*, σ. 10 κ.ε. και Krautheimer, *Architecture*, σ. 336, 365, Eyice, *Iznik*, σ. 17-22). Ανάλογη επέμβαση είχε γίνει και στη βασιλική του Βουθρωτού (6ου αι.) στην Αλβανία, όπου τον 9ο αι. οι κίονες αντικαταστάθηκαν με πεσσούς (Meksi, "Bazilika e madhe", βλ. και Koch, *Albanien*, σ. 276, 277).

108. Chaneva-Dechevska, *Tsŭrkovnata arhitektura*, σ. 25, 26. Vaklinov, Shtereva, "Proučvania", Mihailov, "Novi danni". Οι χρονολογήσεις αυτές χρειάζονται επανεξέταση, βλ. Πάλλας, Σοσιαλιστική Βουλγαρία, Εφημ. Αυγή, 14-8-1979 και 18-8-1979 (για την παραπομπή ευχαριστώ τους Χ. Μπακιρτζή, Δ. Κωνστάντιο και Ευ. Χαλκιά).

109. Πρόκειται για κτήρια μεγάλης κλίμακος, με προσκολλημένους συνήθως μικρούς χώρους στις πλάγιες πλευρές κάτω από μια ενιαία στέγη. Η γενική σύλληψή τους είναι ρωμανική και η κλίμακά τους πολύ διαφορετική από τους ναούς του Βυζαντίου. Βλ. τη βασιλική του καθεδρικού της Mazara (11ος αι.) (di Stefano, *Monumenti della Sicilia Normanna*, πίν. XII/ 17, με σχετική παλιότερη βιβλιογραφία), η Cefalu (di Stefano, ό.π.), ο Καθεδρικός ναός του Monreale (12ος) (di Stefano, ό.π., πίν. XCVII,/154), ο Καθεδρικός του Πάλερμο (από 4ο αι. μέχρι 12ο) (di Stefano, ό.π., πίν. CXV), ο Καθεδρικός ναός του Ακράγαντος (1093) (di Stefano, ό.π., πίν. CLXXX) με προσκολλημένους χώρους στις δύο πλευρές του ναού, ο ναός Forza d'Agro κοντά στην Ταορμίνα και ο λεγόμενος βυζαντινορωμανικός ναός της S. Lucia στις Συρακούσες (11ος αι.) (di Stefano, ό.π., 120-122), η S. Lucia extra moenia επισκευάστηκε στη νορμανδική περίοδο και τον 14ο αι.

110. Di Stefano, ό.π., σ. 37-40, Tronzo, *The Cultures of His Kingdom*, σ. 28-9 και Ćurčić, "Some Palatine Aspects" σ. 126-129 και εικ. 2-2.

Μεγάλο ενδιαφέρον για το ευρύτερο ζήτημα των περιστώων παρουσιάζει επίσης μια σειρά μνημείων στη Γεωργία, αλλά για λόγους γενικότερης αρχιτεκτονικής και λειτουργίας τους δεν περιλήφθηκαν εδώ[112]. Το ίδιο ισχύει και για την Αρμενία, όπου είναι ευρύτατα διαδεδομένοι οι ναοί με πλάγιους χώρους και διευρημένο νάρθηκα, το gavit[113]. Είναι γενικά αποδεκτή η άποψη ότι η ανθούσα αρχιτεκτονική στην Αρμενία και στη Γεωργία και η εφευρετικότητα των Αρμενίων αρχιτεκτόνων στην οργάνωση του χώρου δε θα μπορούσε να είχε αγνοηθεί από την Κωνσταντινούπολη. Τέλος η Αφρική στην οποία κυριάρχησε στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους η βασιλική με περίστωο, δε θα παρουσιάσει συνέχεια μετά την αραβική κατάκτηση.

Συμπεραίνεται τελικά ότι σαφές περίστωο στις βασιλικές συναντάται κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο μόνο στους ναούς των Ταξιαρχών και του Αγίου Στεφάνου στην Καστοριά, της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα, της Cappella Palatina στο Παλέρμο. Πιθανότατα να υπήρχε επίσης στο ναό του Αγίου Γεωργίου του άρχοντος Γραμματικού και στην Παναγούδα (Υπαπαντή) της Βέροιας. Συνεχόμενες στοές υπήρχαν, φαίνεται, στην Curlina μη συνεχόμενες αρχικά στο Staro Nagoričino ενώ ένα είδος εσωτερικού περιστώου εντοπίζεται στο Σισάνι. Η στέγαση, σε όσα από τα περίστωα σώζεται, έγινε με θολοδομία.

Β.2. ΠΕΡΙΣΤΩΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΜΕΤΡΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΣΕ ΠΕΡΙΚΕΝΤΡΟΥΣ ΝΑΟΥΣ

Η ιδέα του περίκεντρου κτηρίου με περίστωο εξακολουθεί να υφίσταται στη μεσοβυζαντινή περίοδο, αλλά με διαφορετικό τρόπο από ό,τι παλιότερα. Τα κυκλικά κτήρια συνεχίζουν να υπάρχουν και να λειτουργούν από την παλαιοχριστιανική περίοδο, αλλά δε φαίνεται να είναι ο τύπος που συνεχίζει να έχει προτίμηση στην οικοδομική δραστηριότητα. Τα τετράκογχα κτήρια, που εκφράζουν ένα διαφορετικό τύπο περίκεντρης σύλληψης, βρίσκουν αρκετή εφαρμογή, όχι όμως με σαφές περίστωο. Πιο συχνά οι τετράκογχοι ναοί έχουν περίστωο συχνά γύρω από το δυτικό τους σκέλος. Ο τύπος περίκεντρου κτηρίου όμως, που φαίνεται να βρίσκεται πιο κοντά στις αντιλήψεις της εποχής, είναι ο οκταγωνικός ναός, από τον οποίο επιβίωσαν και σημαντικές εφαρμογές κυρίως στον ελλαδικό χώρο. Ο τύπος αυτός διαφέρει ριζικά από τους παλαιοχριστιανικούς οκτάγωνους[114]. Ως περίστωο στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να νοηθεί, θεωρητικά, το ανοικτό κλίτος και ο νάρθηκας γύρω από τον τρουλαίο οκτάγωνο πυρήνα, αλλά αναιρείται πρακτικά, καθώς ενοποιείται με τον κεντρικό χώρο. Αυτοδύναμοι χώροι γύρω από έναν οκτάγωνο τρουλαίο πυρήνα μπορεί να επικοινωνούν μεταξύ τους ή και όχι, διαμορφώνοντας έτσι μια ενότητα επιμέρους χώρων, όχι όμως ένα σαφές περίστωο.

Καθαρά κυκλικά κτήρια μέσα στη βυζαντινή επικράτεια υπάρχουν ελάχιστα, τα οποία μάλιστα θα μπορούσαν να θεωρηθούν αρχαϊκά και δεν αποκλείεται να είχαν κτιστεί επάνω σε προγενέστερα κυκλικά κτήρια ή να τα ενσωμάτωσαν. Σημειώνεται η Επισκοπή Κισσάμου της Κρήτης με κυκλικό πυρήνα και υπερώο, του οποίου η αρχική χρονολόγηση (πιθανόν 6ος αι.) δεν είναι επιβεβαιωμένη. Εδώ το κυκλικό παλιότερο τμήμα περιβλήθηκε από νεότερο τετραγωνικό κτίσμα, το ιερό, το νάρθηκα και τα πλάγια μέρη, πιθανόν μετά το 9ο αι.[115] (εικ. 64). Την προσθήκη αυτή δύσκολα θα μπο-

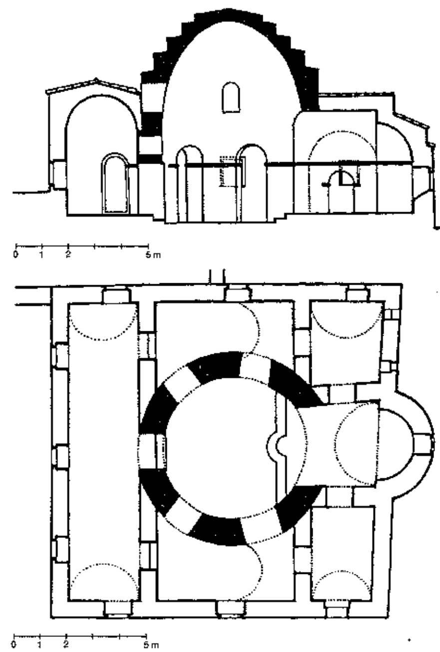
111. Ενδεικτικά βλ. τον Άγιο Δημήτριο στη Βαράσοβα, το ναό στη Βερρόη (Stara Zagora), το ναό στο Zlešti, το ναό του Αγίου Παντελεήμονα, το ναό της Gorica και του Οσίου Ναούμ στην περιοχή της Αχρίδας και ίσως τον Άγιο Γεώργιο Κρυονερίτη Σερρών και τον αρχικό ναό των Αρχαγγέλων, επίσης τους ναούς San Pancratii της Modica και San Pietro ad Baias στη Σικελία. Για όλους τους παραπάνω ναούς βλ. Μουτσόπουλος, *Καστοριά*, σ. 35-76, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

112. Γενικά για τους ναούς αυτούς βλ. Alpago-Novello "Religious Architecture", σ. 241-468. Πρόκειται για βασιλικές ή δρομικούς τρουλαίους ναούς, των οποίων το περίστωο είναι απόλυτα ενταγμένο στον αρχικό σχεδιασμό, ώστε γίνεται δυσδιάκριτο εξωτερικά. Συνδυάζουν τη βασιλική και το σταυροειδή σχεδιασμό με κλειστά συνήθως περίστωα, χωρισμένα με τοίχο από τον κυρίως ναό, ενώ ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτοι για τη λύση των περιστώων είναι π.χ. ο ναός του Nekresi (8ος-9ος αι.) μονόχωρος τρουλαίος με χαμηλό περίστωο, ο οποίος ουσιαστικά συνδέει τυπολογικά τους περίκλειστους ναούς της Γεωργίας με την ιδέα της αρχιτεκτονικής του Qasr Ibn Wardan (μέσα του 6ου αι.) της Συρίας.

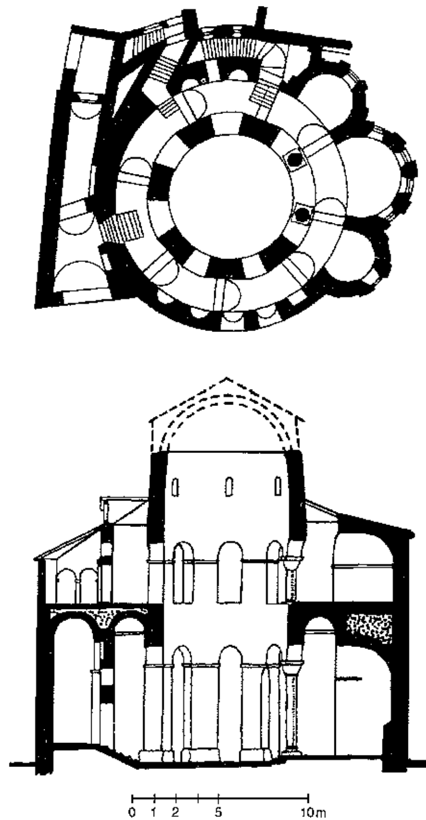
113. Οι ναοί της Αρμενίας έχουν συχνά περίστωο ή διευρυμένο νάρθηκα, το gavit, που ίσως απότελεί μετάλλαξη του αιθρίου σε στεγασμένο χώρο, βλ. Mylonas, "Gavits et litae".

114. Ο χαρακτηρισμός "οκταγωνικός" αναφέρεται στο σύστημα στήριξης του κεντρικού τρούλου με οκτώ κατακόρυφα στοιχεία και όχι στην εξωτερική οκταγωνική εμφάνιση του κτηρίου (αναλυτικά βλ. Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 209-211, 215-216).

115. Gerola, *Κρήτη*, σ. 68-70, όπου χρονολογείται προφανώς για τους περιμετρικούς του χώρους στο α΄ μισό του 13ου αι., Gallas, Wessel, Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, σ. 204-205, Ανδριανάκης, "Επισκοπή Κισσάμου". Πρόσφατα αμφισβητήθηκε η ύπαρξη δύο φάσεων στο ναό και υποστηρίχθηκε από την αρχιτέκτονα Δ. Κυριαζή, που ασχολήθηκε με την αποτύπωση και αναστήλωση του, η άποψη ότι είναι ενιαίο κτίσμα (βλ. εργασία υπό δημοσίευση στο *Μ&Π* 8).

ΕΙΚΟΝΑ 64. Κρήτη, Επισκοπή Κισσάμου (από Korać, Šuput). Άνω: τομή, κάτω: κάτοψη με δύο φάσεις.

ΕΙΚΟΝΑ 65. Ζάρα (Zadar), Άγιος Δονάτιος, (από Korać). Άνω: κάτοψη, κάτω: τομή.

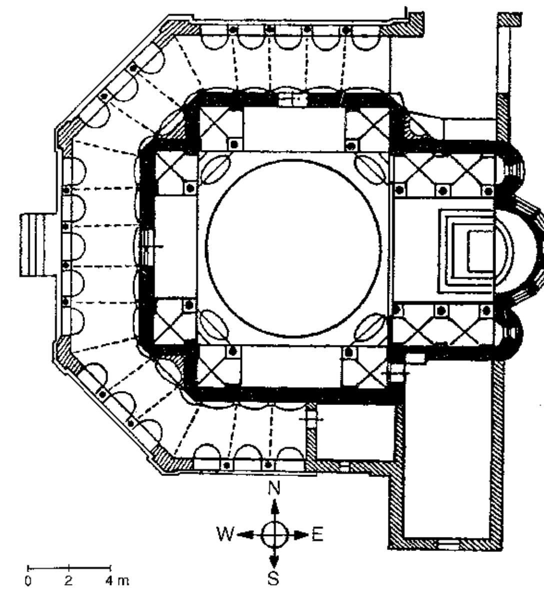
ρούσε να ονομάσει κανείς περίστωο, σίγουρα όμως είναι ένας περιμετρικός χώρος με επικοινωνούντα μέρη. Θα μπορούσε επίσης να περιλάβει κανείς εδώ και τον Άγιο Δονάτιο στη Ζάρα (Zadar) (αρχές 9ου αι.) (εικ. 65), κυκλικό κτίσμα με διώροφο περίστωο, που παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με την Επισκοπή Κισσάμου ως προς το σχεδιασμό της κάτοψης, όχι όμως και ως προς τη γενικότερη σύλληψη[116]. Ωστόσο, ο ναός έχει συγκριθεί – αν και όχι ιδιαίτερα πειστικά – με τον παλαιότερό του Άγιο Βιτάλιο στη Ραβέννα. Αξίζει επίσης να μνημονευθεί ένας βυζαντινός ναός στο Κάταρο (Kotor, στον ομώνυμο λιμένα της Αδριατικής), ο πρώτος Αγ. Τρύφων, ο οποίος αναφέρεται από τον Πορφυρογένητο ως ναός "είλημματικός"[117], αλλά δεν έχει ταυτισθεί με βεβαιότητα.

Αρκετά αργότερα στη Βενετία οικοδομείται η S. Fosca στο Torcello (11ος αρχές 12ου αι.)[118] (εικ. 66) και σχεδόν την ίδια εποχή ο S. Sepolcro στο Brindisi (11ος αι.)[119] (εικ. 67). Ο ναός του S. Sepolcro στο Brindisi, αν και δεν έχει διευκρινιστεί η ακριβής χρονολόγησή του, θεωρείται ότι υπέστη σοβαρές μετατροπές στον 9ο και 11ο αι., κυρίως στο διώροφο περίστωό του[120].

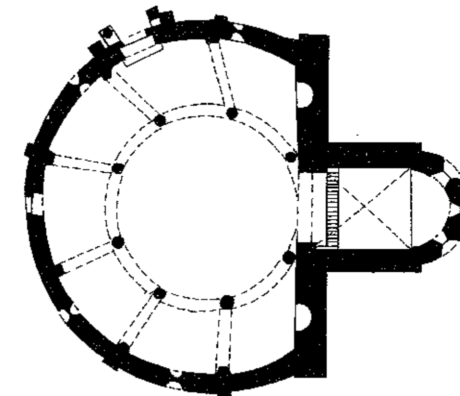
Ο παλαιοχριστιανικός ναός της Ανάληψης στο Όρος των Ελαιών (4ος αι.) στην Παλαιστίνη, που ανακτίσθηκε στα μεσοβυζαντινά χρόνια, αν και δε διατήρησε την αρχική του μορφή, είναι ένα παράδειγμα επεμβάσεων σε παλιότερα περίκεντρα κτήρια[121]. Επίσης αξίζει να σημειωθεί η μετασκευή του ανοικτού περίστωου του μαυσωλείου του ανακτόρου του Διοκλητιανού στο Σπαλάτο (Split). Εκεί, ύστερα από μια επέμβαση στο κτήριο κατά το 10ο αι. ο πυρήνας μετατράπηκε σε καθεδρικό ναό και το κιονοστήρικτο περίστωο παρέμεινε ως ένα είδος ανοικτού προστώου, όπου τοποθετήθηκαν σαρκοφάγοι σημαντικών προσώπων[122] (εικ. 68).

116. Korać, "Sv. Donat u Zadru", όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία (βλ. και Deichmann, *Ravenna*, τ.1, σ. 226-233, Krautheimer, *Architecture*, σ. 310).
117. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, επ. Moravcsik, *De Administrando Imperio*, σ. 136, 139Be, 79v. Αν και η διατύπωση αυτή του Πορφυρογέννητου, "ειλημματικός", έχει ερμηνευθεί άλλοτε ως κυκλικός ναός και άλλοτε ως τρουλαίος, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα ενισχύεται η άποψη ότι, αν επρόκειτο πράγματι για το συγκεκριμένο κτήριο που ανασκάφηκε, πιθανότατα ήταν σταυροειδής τρουλαίος, ίσως με περίστωο, όχι όμως κυκλικός. Συνήθως όμως ο όρος "ειλημματικός" χρησιμοποιούνταν για κτίσματα με θολοδομία. Βλ. για το μνημείο: Martinović, "Prolegomena".
118. Vecchi, *Torcello*, σ. 57-58, fig. 33-35, Krautheimer, *Architecture*, σ. 406, 135-156, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία, βλ. και Richardson, *The Byzantine Element*, κεφ. IV, "The Church of Santa Fosca on the Island of Torcello".
119. Neri, *Santo Sepolcro*, σ. 61, 62.
120. Neri, ό.π.
121. Vincent, Abel, *Jerusalem nouvelle*, II, σ. 360-419 και Smith, *Dome*, σ. 102, με την παλιότερη βιβλιογραφία.

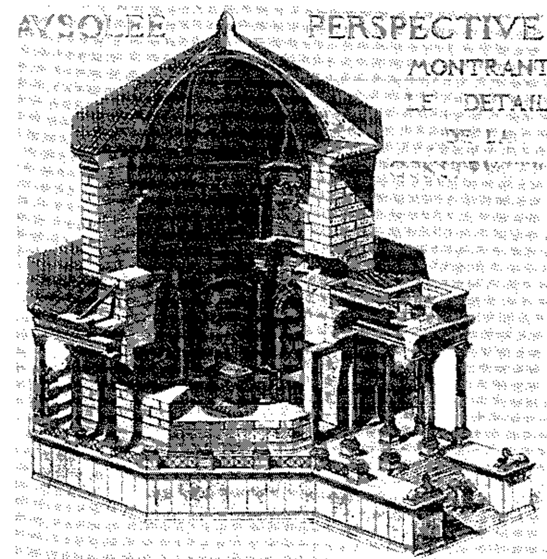

ΕΙΚΟΝΑ 66. Torcello, Santa Foca (11ος αι.) (από Vecchi).

ΕΙΚΟΝΑ 67. Brindisi, Santo Sepolcro (11ος αι.) (από Neri).

ΕΙΚΟΝΑ 68. Split, Μαυσωλείο ανακτόρου του Διοκλητιανού (10ος αι., η μετατροπή) (από Marasović).

Στη Βουλγαρία κτίζεται ο περίκεντρος και πολύκογχος κυκλικός ναός της Πρεολάβα (αρχές 10ου αι.)[123], με εσωτερικό δακτύλιο και γύρω του ένα στενό περίστωο. Στη Σερβία αξιόλογο μνημείο με περιμετρική διάταξη είναι ο ναός του Αγίου Πέτρου (Petrova Crkva)[124] στο Novi Pazar (εικ. 69), με κάτοψη κυκλική και περίστωο αρχικά σε χαρακτηριστικό σχήμα βεντάλιας, με πολλές αλλοιώσεις σήμερα[125].

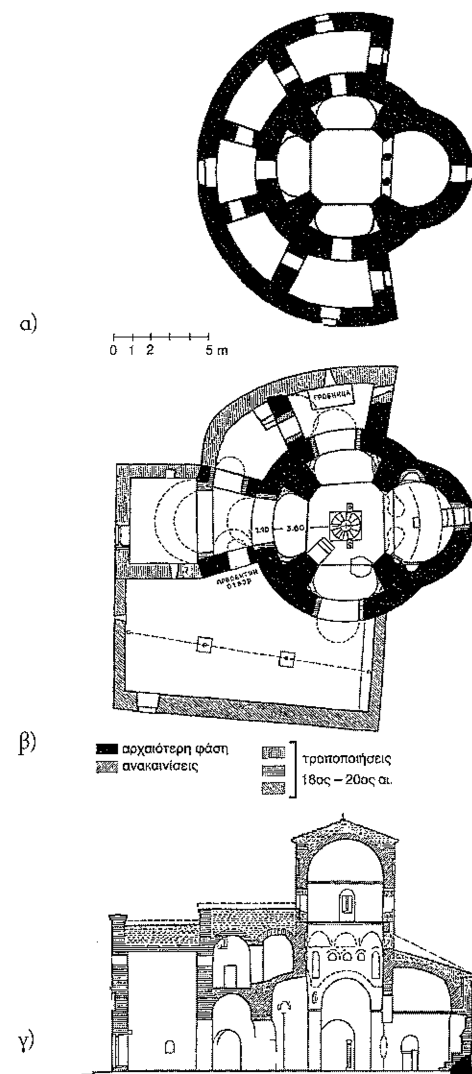
Οι τετράκογχοι ναοί είναι ένας περίκεντρος τύπος, που εξακολουθεί να εφαρμόζεται περιορισμένα στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική. Όσον αφορά στο περίστωο, δε μπορεί να γίνει λόγος για πραγματική ενιαία μορφή, αλλά για χώρους που πλαισιώνουν το ναό και προφανώς εξυπηρετούν ορισμένες από τις λειτουργίες του. Εξάλλου οι τετράκογχοι ναοί αυτής της περιόδου έχουν σύλληψη και διαστάσεις πολύ διαφορετικές από τα αντίστοιχα παλαιοχριστιανικά μνημεία. Συνήθως ο περιμετρικός χώρος τους περιορίζεται στα δυτικά, στο νάρθηκα, που περιβάλλει το δυτικό άκρο του ελεύθερου σταυρού του πυρήνα[126] (εικ. 70).

122. Βλ. Marasović, *Diokletian-Palast*, σ. 106, 107. Άλλη χαρακτηριστική μετατροπή είναι αυτή στον Άγιο Γεώργιο της Σόφιας, ο οποίος ήταν αρχικά ρωμαϊκό λουτρό (αρχές 4ου αι.). Εντούτοις ως ναός (που μετατράπηκε πιθανώς τον 6ο αι.) έχει περίκεντρο σχήμα, αφού ο κεντρικός κυκλικός χώρος με τέσσερεις διαγώνιες κόγχες χρησιμοποιήθηκε ως κυρίως ναός και οι γύρω χώροι ως περίστωο (βλ. Venedikov, Petrov, "*Sv. Georgi" v Sofia* και γενικά Kirin, *The Rotunda of Serdica*), ενώ τοιχογραφίες αποκτά μετά τον 11ο αι.
123. Krautheimer, *Architecture*, σ. 319-20, Mijatev, *Krūglata tsūrkva v Preslav*, σ. 281 κ.ε.
124. Nešković, Nikolić, *Petrova crkva*, με την παλιότερη βιβλιογραφία. Ο ναός αποδίδεται και στον Απόστολο Παύλο.
125. Ανάλογα παραδείγματα ως προς το ριπιδωτού σχήματος περίστωο, όπως ο ναός Petrova Crkva με ανοικτή την ανατολική πλευρά και ελεύθερο το ιερό, υπάρχουν στη δυτική Γεωργία, π.χ. στο Kachi, στο Kveli Gavazi και στο Αζερμπαϊτζάν στο Liakit.
126. Οι ναοί του Αγίου Δημητρίου στη Βαράσοβα (τέλος 10ου-αρχή 11ου αι.) και ιδιαίτερα η Παλαιοπαναγιά στη Μανωλάδα έχουν ανάλογο σχεδιασμό ως προς το νάρθηκα που περιβάλλει το δυτικό άκρο του ελεύθερου σταυρού του πυρήνα (Ορλάνδος, ΑΒΜΕ Α΄, σ. 105-115 για τον πρώτο και σ. 115-120 για το δεύτερο), βλ. πρόσφατα Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σ. 124-125 με χρονολόγηση στο β΄ μισό του 12ου αι. και όλη τη σχετική βιβλιογραφία. Ένας άλλος σημαντικός τετράκογχος αυτής της περιόδου, στον οποίο ο νάρθηκας προστέθηκε λίγο αργότερα (τον 12ο και 13-14ο αι.) και οι μεταγενέστερες προσθήκες δείχνουν με σαφήνεια τη διαδικασία δημιουργίας ενός περιστώου, είναι η Παναγία

α)

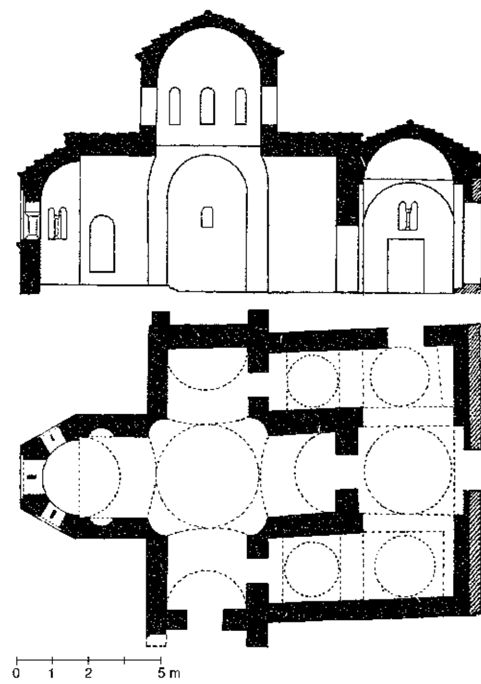
β)

γ)

ΕΙΚΟΝΑ 69. Novi Pazar, Άγιος Πέτρος (η μετατροπή στον 9ο έως 11ο αι.) (Nešković). Άνω: αρχική φάση, αναπαράσταση, κέντρο: κάτοψη με τις φάσεις, κάτω: κατά μήκος τομή με τις φάσεις.

Στην περίοδο αυτή θεωρείται νέος ο περίκεντρος τύπος που βασίζεται στο οκτάγωνο, σε αντιδιαστολή με τα παλαιοχριστιανικά οκτάγωνα[127]. Πρόκειται ουσιαστικά για μία σύνθεση της ιδέας του οκταγώνου με το σταυρό. Ο τύπος αυτός έχει αξιοσημείωτη διάδοση και αντιπροσωπεύεται με σημαντικά μνημεία, δεν υπάρχουν όμως οκταγωνικοί ναοί με σαφές περίστωο. Αντί αυτού υπάρχουν λιγότερο ή περισσότερο αυτόνομοι χώροι γύρω από τον πυρήνα. Θεωρητικά ωστόσο οι αυτόνομοι ή και συνεχείς χώροι περιμετρικά στο εσωτερικό του οκταγωνικού ναού δημιουργούν μια ενότητα, που ως προς τη χρήση έχει ανάλογο ρόλο[128]. Το περίστωο δεν υπάρχει συνεπώς παρά μόνο θεωρητικά με έναν υπαινικτικό τρόπο, καθώς προσφέρεται στο εσω-

ΕΙΚΟΝΑ 70. Μανωλάδα, Παλαιοπαναγιά (β΄ μισό 12ου αι.) (Ορλάνδος).

τερικό του κτηρίου η δυνατότητα μετάβασης από τον έναν αυτόνομο χώρο στον άλλο, περιμετρικά γύρω από τον τρουλαίο κυρίως ναό, ενώ σε ελάχιστες

Ελεούσα της ομώνυμης μονής (Βέλιουσα) (1080) Miljković-Pepek, *Veljusa*, Korać, Šuput, *Arhitektura*, σ. 177, επίσης ανάλογη περίπτωση φαίνεται να αποτελεί ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα στην Αχρίδα (γνωστός μόνον από ανασκαφές) (Koco, "Klimentoviot manastir", ό.π., Mikhailov, "Belezhki za Klimentovata tsurkva", βλ. και Μουτσόπουλος, *Καστοριά*, σ. 47, εικ. 41 και 81, εικ. 78. Συγκριτικά βλ. Άγιο Νικόλαο στην Αυλίδα (τέλος 10ου αρχές 11ου αι.) (Millet, *École*, σ. 84 και Ορλάνδος, ΑΒΜΕ Α΄, 1935, τ. 2, σ. 117 Μπούρας, "Συμπληρωματικά στοιχεία"). Για πρόσθετους χώρους γύρω από τον πυρήνα, όχι όμως περίστωο, βλ. και την Παναγία της Καμαριώτισσας στη Χάλκη (μάλλον 11ος αι.) (Mathews, Mango, "On Panagia Kamariotissa"). Ανάλογη ιδέα, αλλά σε σύνθεση κυκλικού και τρουλαίου τετράκογχου, χωρίς περίστωο, αλλά μόνο με νάρθηκα γύρω από το δυτικό σκέλος του πυρήνα, ο ναός Αγίων Αποστόλων στην Αθήνα (τέλη 10ου αι.), αλλά και παλιότερες φάσεις (από 6ο ως 12ο αι.) βλ. Frantz, *Holy Apostles, The Athenian Agora*, σ. 19 και ειδικά 24-26, όπου και συζήτηση για χρονολόγηση). Ο ναός είναι ιδιαίτερα σημαντικός για τον τρόπο με τον οποίο συντίθεται το τετράκογχο σχέδιο του πυρήνα με το νάρθηκα.

127. Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 209-211.

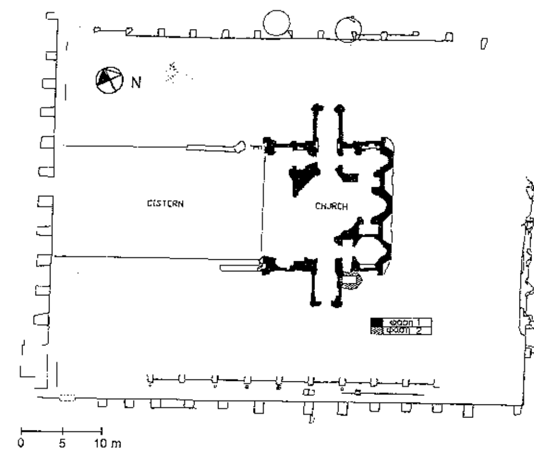
128. Ο Χ. Μπούρας σχολιάζει διεξοδικά τα σχετικά με τον οκταγωνικό ναό· βλ. Bouras, *Nea Moni*, σ. 132-148, με αναφορές σε παλιότερη βιβλιογραφία, όπου συζητώνται οι απόψεις ερευνητών σχετικά με την προέλευση του οκταγωνικού τύπου. Για τις διαφορές ανάμεσα σε ελλαδικούς και νησιώτικους οκταγωνικούς βλ. Μπούρας, "Δύο μικροί ναοί οκταγωνικού τύπου", κυρίως σ. 163 κ.ε.

περιπτώσεις η κίνηση αυτή υπογραμμίζεται και με θολωτά υπερώα[129]. Στην ανωδομή κάθε έννοια περιστώου καταργείται από τις κεραίες του σταυρού που είναι ιδιαίτερα τονισμένες σε ύψος.

Ο μόνος μνημειακός οκταγωνικός ναός που συνδέει την παλαιοχριστιανική παράδοση με τα νέα σχέδια είναι ο ναός που αποκαλύφθηκε πρόσφατα στο Küçükyalı (ίσως τέλη 9ου αι.)[130] κοντά στην Κωνσταντινούπολη (εικ. 71).

Μια σειρά σημαντικών οκταγωνικών ναών εμφανίζονται την περίοδο αυτή στην Ελλάδα. Όπως αναφέρει ο Χ. Μπούρας, η σύνθεση ξεκινά από το δοκιμασμένο σταυρικό σχήμα της κατόψεως, προσφέρει άνετη στήριξη στο μεγάλο τρούλο σε οκτώ τόξα μέσω σφαιρικών τριγώνων και επιτρέπει ανοίγματα με προοπτικές στα πλάγια διαμερίσματα και στο νάρθηκα[130]. Αυτά ακριβώς τα διαμερίσματα, τα οποία άλλοτε συνδέονται και άλλοτε όχι με τους υπόλοιπους πλάγιους χώρους και είναι τις περισσότερες φορές αυτοδύναμα, φιλοξενούν διάφορες χρήσεις που αποδίδονται συνήθως στα περίστωα και συνθέτουν ένα περιμετρικό πλαίσιο γύρω από το τετράγωνο του τρουλαίου πυρήνα[131]. Στο εξωτερικό του κτηρίου το πλαίσιο αυτό είναι σχεδόν αφανές, καθώς προβάλλεται ο τρούλος και οι τέσσερις κεραίες του σταυρού. Έτσι, το περίστωο εμφανίζεται μόνο ως προς την λειτουργία της κάτοψης όχι όμως και ως προς τη δομή. Από τα γνωστά οκταγωνικά μνημεία του ελλαδικού χώρου σημειώνεται ο αρχαιότερος ίσως από όλους Όσιος Λουκάς (1011)[132], που αποτέλεσε πρότυπο για μεταγενέστερα μνημεία (εικ. 72). Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος των Χριστιάνων στην Τριφυλλία Πελοποννήσου (11ος αι.)[133] (εικ. 73) έχει επίσης μια εσωτερική ενότητα χώρων σχεδιασμένη με σαφήνεια γύρω από τον οκταγωνικό πυρήνα[134]. Ο ναός έχει υπερώα που υπογραμμίζουν ακόμη περισσότερο την περίκεντρη οργάνωση. Ο ευρύχωρος εξωνάρθηκας με αρκετούς επιμέρους χώρους είναι νεότερη προσθήκη στο ναό. Αυτή η αρχή οργάνωσης με τους περιμετρικούς χώρους παρατακτικά γύρω από τον τρουλαίο κυρίως ναό, συναντάται, εκτός των δύο αυτών μνημείων, και στο καθολικό της μονής Δαφνίου,

ΕΙΚΟΝΑ 71. Κωνσταντινούπολη, ο ναός του Küçükyalı (τέλη 9ου αι.) (από Ricci).

129. Υπερώα έχουν μερικοί από τους οκταγωνικούς ναούς, όπως ο ναός της Χριστιανουπόλεως, ενώ ο Όσιος Λουκάς έχει διώροφα παρεκκλήσια και στη μονή Δαφνίου προστέθηκε γύρω στο 1200 όροφος πάνω από το νάρθηκα μαζί με ανοικτή στοά μπροστά σε αυτόν.

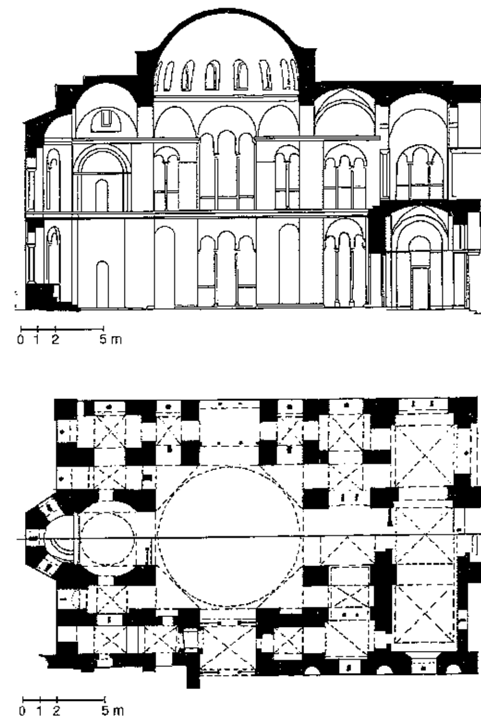
130. Ανασκαφή A. Ricci, βλ. Ricci, "Palazzo o Monastero", σ. 519.

131. Για την ανάλυση των θεωριών των οκταγωνικών ναών βλ. Μπούρας, *Νέα Μονή*, σ. 131-140. Είναι ενδιαφέρον ότι μελετητές, όπως ο Γ. Σωτηρίου, θεωρούν τους χώρους αυτούς ως περίστωα βλ. σελ. 48 του παρόντος.

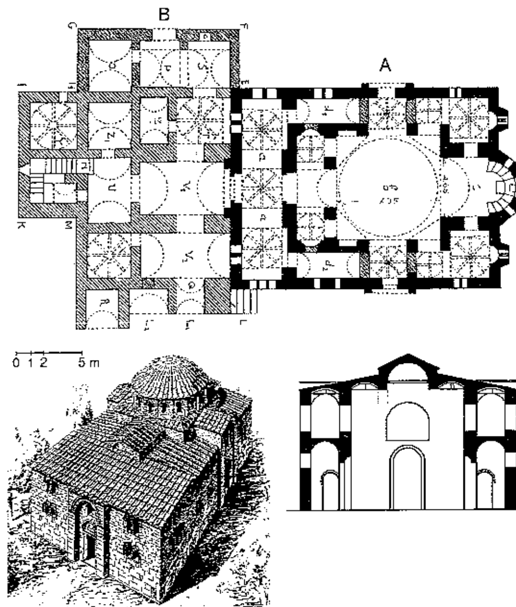
132. Σύμφωνα με το Στίκα στα μέσα του 11ου αι.· (βλ. Στίκας, *Μονή Οσίου Λουκά*, σ. 257). Στο καθολικό του Οσίου Λουκά έχει χρησιμοποιηθεί κυρίως η ιδέα του οκταγωνικού ναού σε συνδυασμό με διάταξη σταυρού στην κάλυψη. Οι χώροι μπροστά στις πλάγιες εισόδους που αντιστοιχούν στα σκέλη του σταυρού κλείνουν με τοίχο στις δύο πλευρές τους. Οι βόρειοι περιμετρικοί χώροι χρησιμεύουν για να συνδέσουν τον ναό με τον παλιότερό του της Παναγίας. Το σημείο σύνδεσης των δύο ναών δεν έχει πλήρως διευκρινιστεί ως προς τη χρήση (βλ. ανάλυση Στίκα, ό.π. σ. 187-191). Υπάρχει επίσης ένα ζήτημα με το βόρειο παρεκκλήσι του Οσίου Λουκά, του οποίου το ανατολικό άνοιγμα και ο ρόλος δεν είναι κατανοητά, αν δε συνδεθούν με πιθανή ημιυπαίθρια κατασκευή, που μπορεί να υπήρχε στην εξωτερική του πλευρά και στη νότια πλευρά του ναού της Παναγίας. Ο Στίκας υποστηρίζει, με βάση μια περιγραφή του Ston, ότι ο χώρος ανάμεσα στους δύο ναούς ήταν ένας μικρότερος ναός του τέλους του 11ου αι. (Στίκας, ό.π., σ. 187-188, 244-258). Δεν εξηγεί όμως γιατί δεν υπάρχει κόγχη ιερού προς τα ανατολικά, αλλά αντί γι' αυτήν η είσοδος στο χώρο. Αντί να αμφισβητήσει την ακρίβεια της περιγραφής, παραδέχεται την ύπαρξη μικρού προσκυνηματικού ναού σε αυτή τη θέση για το προσκύνημα του αγίου λειψάνου από αρρώστους. Ενδιαφέρον πάντως παρουσιάζει και η νοτιοανατολική απόληξη του ναού του Οσίου Λουκά, όπου ο πεσσός, τρυπημένος στο υπερώο από οπή που διατρυπά το δάπεδο χωρίς φανερή χρήση, δεν έχει ακόμη ερμηνευθεί.

133. Βλ. Stikas, *Christianou*, σ. 49-53 (για τη χρονολόγηση) και 81κ.ε.

134. Η ενότητα αυτή αρχίζει ανατολικά από την πρόθεση και το διακονικό με δύο θολωτές μονάδες χώρων συμμετρικά ως προς τον κατά μήκος άξονα, που καταλήγουν στο νάρθηκα. Οι πλάγιες είσοδοι υπογραμμίζονται με τα πλάγια σκέλη του σταυρού, που προεξέχουν μέχρι τους εξωτερικούς τοίχους. Δύο επιμήκεις χώροι επικοινωνούν τόσο με το δυτικό τμήμα του πυρήνα, όσο και με το νάρθηκα. Ο νάρθηκας, ανεξάρτητος, συνδέεται στο κέντρο με τον πυρήνα, καθώς επίσης και με τους δύο κάθετους προς αυτόν χώρους στα πλάγια του πυρήνα. Οι περιμετρικοί χώροι είχαν θολωτές κατασκευές, τρούλους ή φουρνικά.

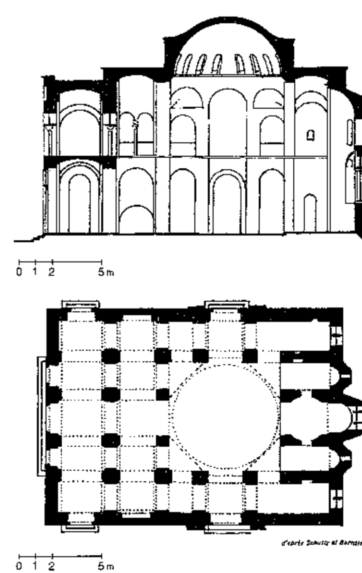

ΕΙΚΟΝΑ 72. Ναός του Οσίου Λουκά (1011) (Στίκας). Άνω: τομή προς νότο, κάτω: κάτοψη ισογείου και υπερώων.

ΕΙΚΟΝΑ 73. Πελοπόννησος, Ναός Χριστιάνων στην Τριφυλλία, (11ος αι.) (Στίκας). Άνω: κάτοψη, κάτω: αξονομετρικό και εγκάρσια τομή.

στην Οδηγήτρια (τη λεγόμενη Αγία Σοφία) Μονεμβασίας (μέσα του 12ου αι.)[135], στον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά, ενώ στην Παναγία Λυκοδήμου[136] (1044) (εικ. 74) ο χώρος γύρω από τον πυρήνα είναι ανοικτός και ελεύθερος χωρίς διαχωριστικά στοιχεία.

Μια ιδιαίτερη περίπτωση μπορεί να θεωρηθεί το

ΕΙΚΟΝΑ 74. Αθήνα, Παναγία του Λυκοδήμου (1044) (Στίκας). Άνω: τομή προς βορρά, κάτω: κάτοψη.

καθολικό της μονής του Αγίου Χρυσοστόμου Κουτσοβέντη Κύπρου (1090)[137], βόρεια της Λευκωσίας, με οκταγωνικό μονόχωρο πυρήνα και τρούλο στηριγ-

135. Ο ναός ακολουθεί επακριβώς το σχέδιο του ναού του Δαφνίου. Η επικοινωνία αποκαταστάθηκε αργότερα ανάμεσα στους γύρω από τον πυρήνα χώρους, με τη διάνοιξη των σχετικών ανοιγμάτων. Στη νότια πλευρά όμως αυτό έγινε μόνο με το δυτικότερο από τους χώρους, ενώ ο ανατολικός είναι κλειστός. Ο ναός πιθανότατα είχε στα νότια ημιυπαίθριο χώρο, κάτω από το οποίο υπάρχει κινστέρνα, βλ. σχέδιο Millet, *École*, σ. 113. Για το χώρο αυτό και τη σχέση του με το υπόλοιπο κτήριο διατυπώθηκαν υποθέσεις που μέχρι σήμερα δεν έχουν επιβεβαιωθεί. Για το ναό Βλ. Traquair, BSA 12 1905-06, σ. 273, Kalligas, "Hagia Sophia at Monemvasia", Στίκας, "Αγία Σοφία Μονεμβασίας", Καλλιγάς-Καλλιγά, "Αρχιτεκτονικές φάσεις".
136. Στο καθολικό της μονής Δαφνίου (1080) (βλ. Millet, *Daphni*, Wulff, "Hosios Lukas", σ. 1-24, Χατζηδάκης, *Βυζαντινά μνημεία*) εφαρμόζεται ουσιαστικά η ίδια ιδέα, αλλά σχηματίζονται ανεξάρτητοι χώροι, οι οποίοι δεν επικοινωνούν ούτε μεταξύ τους ούτε με το νάρθηκα. Οι αναλογίες εδώ είναι τόσο ραδινές (βλ. τομή) και ο κοσμήτης σε μεγάλο ύψος, έτσι ώστε το μεταγενέστερο υπερώο (12ος αι.) περιορίστηκε στο νάρθηκα, με χρήση που δεν έχει διευκρινιστεί και εξωτερική μορφολογία που δε μπορεί παρά να επηρέαζε την εμφάνιση του συνόλου του ναού, ίσως με ομοιότητα προς την Αγία Σοφία της Μονεμβασιάς. Μια παρόμοια λύση συναντάται στο ναό της Παναγίας του Λυκοδήμου (1044), (Couchaud, *Choix*, π.II κ.ε., Krautheimer, *Architecture*, σ. 405-6, 423-502 υπ. 9), όπου ο κυρίως ναός περιβάλλεται από εσωτερικό περιμετρικό χώρο αποτελούμενο από τα πλάγια κλίτη και το νάρθηκα. Στον όροφο, το υπερώο αποτελεί ένα είδος περιστώου σε δεύτερο επίπεδο (βλ. Millet, *École*, σ. 105-118 l'église à trompes d'angle και 116, Stikas, *Christianou*, σ. 41, fig. 71).
137. Βλ. Mango, Hawkins, "Field Work", σ. 333, Megaw, "Architecture and Decoration in Cyprus", σ. 83-85, fig. I.

μένο σε οκτώ πεσσούς[138]. Μια περιμετρική κατασκευή συγκέντρωνε γύρω από τον κυρίως ναό τρεις αρκετά μεγάλους χώρους: δύο δίπλα στη νότια είσοδο, χαρακτηριστικό νάρθηκα με ημικυκλικές απολήξεις, παρόμοια με αυτόν της Νέας Μονής της Χίου στα δυτικά και ένα νεότερο παρεκκλήσιο[139], που κατελάμβανε τη βόρεια πλευρά. Όλοι οι χώροι επικοινωνούσαν με τον πυρήνα, αλλά και μεταξύ τους – εκτός του νοτιοδυτικού χώρου – και με αυτήν την έννοια επέτρεπαν την περιμετρική κίνηση γύρω από τον πυρήνα, χωρίς όμως και πάλι να αποτελούν ένα πραγματικό περίστωο.

Συμπερασματικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι στη μεσοβυζαντινή περίοδο από τους ναούς περίκεντρης αντίληψης καθαρό περίστωο συναντάται μόνο στον Άγιο Δονάτο της Ζάρας, στον Άγιο Βιτάλιο Ραβέννας, στη St. Fosca στο Torcello, στον St. Sepolcro στο Brindisi, στον Καθεδρικό του Σπαλάτου, στον κυκλικό ναό της Πρεσλάβα, στον Άγιο Πέτρο στο Novi Pazar και πιθανόν στην Επισκοπή Κισσάμου. Η στέγαση των περιστώων τους γίνεται με θολοδομία.

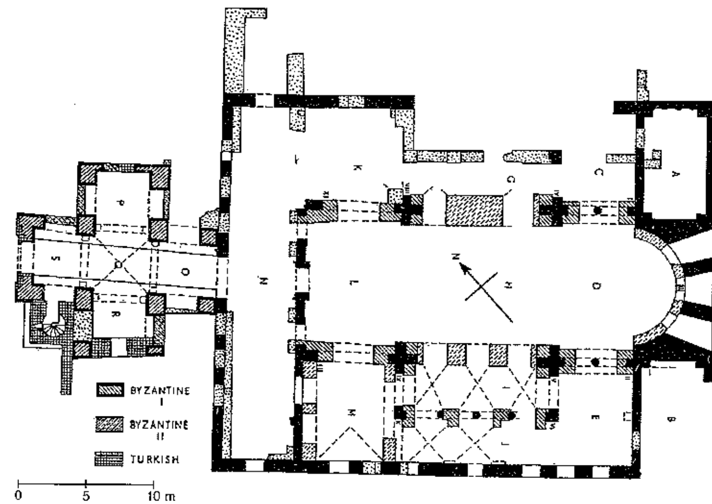
Β.3. ΠΕΡΙΣΤΩΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΜΕΤΡΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΤΥΠΟΥΣ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΩΝ ΝΑΩΝ

Οι μεσοβυζαντινοί ναοί που σχεδιάστηκαν με σταυροειδή κάτοψη αποτελούν μια ευρύτατη κατηγορία αντιπροσωπευτική μιας αντίληψης, η οποία βρήκε μεγάλη διάδοση στη βυζαντινή επικράτεια και είναι σημαντικοί για την εξέταση των περιστώων. Θα γίνει αναφορά στα περίστωα σε σχέση με τους βασικούς τύπους, δηλαδή: α) στο μονόχωρο ή σταυροειδή με τρούλο και περίστωο (βασιλική με τρούλο ή μεταβατικό) και β) στις δύο κατηγορίες του εγγεγραμμένου σταυρού 1) το σταυρικό με τρούλο ή απλό σταυροειδή και 2) το σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο[140]. Από τους παραπάνω βασικούς τύπους ο εγγεγραμμένος σταυρός (2) θεωρείται νέος για την περίοδο που εξετάζεται εδώ[141], ωστόσο οι ναοί Dere Ağzi, ο Άγιος Νικόλαος στα Μύρα και η Νέα, του 9ου αι., φαίνεται να διαγράφουν τις νέες ιδέες.

Β.3.α. ΤΡΟΥΛΑΙΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΙ ΜΟΝΟΧΩΡΟΣ Ή ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΗΣ ΜΕ ΤΡΟΥΛΟ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΤΩΟ. Οι τύποι αυτοί λαμβάνονται συχνά στη βιβλιογραφία ως ταυτόσημοι[142]. Εμφανίστηκαν από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια σε μνημεία για τα οποία έγινε ήδη λόγος. Σε αυτά φαίνεται καθαρά η σχέση της ενότητας των κλιτών και του νάρθηκα με αυτήν του περιστώου. Οι μονόχωροι ναοί με τρούλο εμφανίζονται συχνά με περίστωο και σχετίζονται, άμεσα θα έλεγε κανείς, τόσο με την τρουλαία βασιλική όσο και με τον απλό τρουλαίο σταυροειδή εγγεγραμμένο[143]. Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο εμφανίζονται αρκετές παραλλαγές στους χώρους γύρω από τον τρουλαίο πυρήνα, οι οποίοι δεν είναι πάντα περίστωα[144].

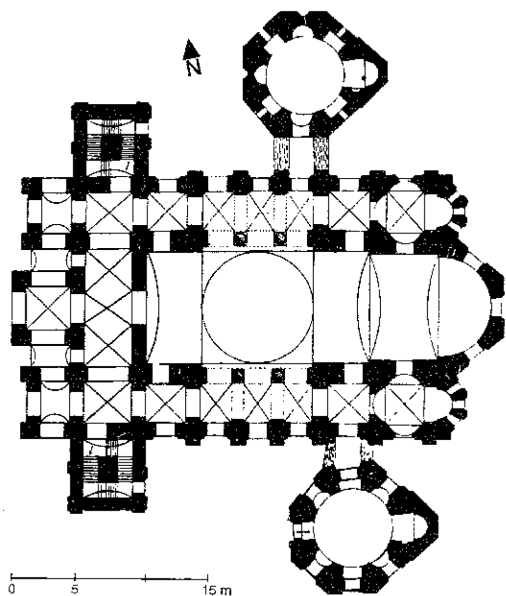
Παλιότερο μνημείο αυτού του τύπου θεωρήθηκε το Dağ Pazarı (474-491)[145] που αποτέλεσε και πρότυπο ναών οι οποίοι ακολούθησαν χρονικά, όπως αυτός του Meriamlik (471-494), του Alahan (τέλος 5ου αι.) και το Cumanın Camii (τέλος 5ου-6ος αι.), για τα οποία έγινε ήδη λόγος[146] (εικ. 35). Η δεύτερη και τρίτη φάση του Cumanın Camii[147]

138. Ο ναός του Χρυσοστόμου βρήκε μιμητή στο Χριστό Αντιφωνητή στην Καλογραία Κύπρου, με παρόμοια λύση μονόχωρου οκταγωνικού πυρήνα, Korać, Šuput, *Arhitektura*, σ. 202, εικ. 245, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.
139. Ανάλογη λύση νάρθηκα είχε και ο ναός της Αψιθιώτισσας στην Κύπρο, βλ. Megaw, "Architecture and Decoration on Cyprus", ειδ. σ. 83, ο συγγραφέας θεωρεί ότι τα έργα αυτά έγιναν από μαστόρους που είχαν εξοικείωση με την κεντρική βυζαντινή παράδοση (δηλ. της Κωνσταντινούπολης), βλ. και Μπούρας, *Νέα Μονή*, σ. 137.
140. Καθώς στα εγχειρίδια της αρχιτεκτονικής και στις συνθετικές μελέτες δε χρησιμοποιείται πάντα μια σταθερή ορολογία, αλλά για έναν τύπο χρησιμοποιούνται δύο και τρεις όροι, μερικές φορές και από τον ίδιο συγγραφέα, επελέγη εδώ μια δόκιμη ορολογία, που πάντως είναι συμβατική. Σημειώνεται ότι για την κατηγορία (α) συναντώνται ταυτόχρονα οι όροι: *βασιλική με τρούλο, μεταβατικός, μονόχωρος με τρούλο και περίστωο, σταυροειδής με τρούλο και περίστωο*, κτλ. Για τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου έχει εισαχθεί στη βιβλιογραφία ο λατινικός όρος quincunx (από τον Conant, *Brief Commentary*, υποσ. 38 και βλ. σχετική συζήτηση από τον Krautheimer, *Architecture*, σ. 341-343) και στα ελληνικά έχει αποδοθεί ως εννεαμερής σταυροειδής τύπος (Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, ελλ. μετφ., σ. 634-5). Σε αυτόν υπάγονται οι σταυρικοί με τρούλο (που αποδίδονται και ως σταυροειδείς με τρούλο), οι τετρακιόνιοι και οι δικιόνιοι.
141. Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 150-151, 208-209, 213-214.
142. Παρατηρήθηκε πολλές φορές στη βιβλιογραφία η χρήση και των δύο όρων για το ίδιο μνημείο από τον ίδιο συγγραφέα.
143. Βλ. Θεοχαρίδου, *Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης*, σ. 121-125 και Μπούρας, ό.π., σ. 148-151, όπου αναφορά και στη μεγάλη συζήτηση που υπάρχει για τη γένεση του τύπου.
144. Παράλληλα, η συγγένεια του μονόχωρου με τρούλο και περίστωο με τον οκταγωνικό της ίδιας περιόδου φαίνεται αξιοπρόσεκτη, Krautheimer, *Architecture*, chapter 16 και σ. 293 κ.ε.
145. Για τη θεώριση αυτή βλ. Englert, *Olympiotissa*, σ. 67, 96, μεταξύ των μνημείων αυτών και ο ναός της Βιζύης, του οποίου τη χρονολόγηση τοποθετούν από τον 9ο μέχρι το 14ο αι.
146. Βλ. σελ. 123 του παρόντος.
147. Ο Ballance, "Cumanun Camii", σ. 113, υποστηρίζει χρονολόγηση της δεύτερης φάσης στον 9ο αι., ενώ ο Aran, "Antalya Cumanun Camisi", σ. 79, 81 υποστηρίζει χρονολόγηση περίπου στο τελευταίο τρίτο του 6ου αι. μέχρι και τον 9ο-10ο αι. και την τρίτη φάση αποδίδει στους Λουζινιάν.

ΕΙΚΟΝΑ 75. Παναγία (Μητρόπολη) της Αττάλειας ή Cumanın Camii, οι οψιμότερες φάσεις (ίσως μετά τον 9ο αι.) (Ballance, Aran).

(εικ. 75), η μετασκευασμένη Αγία Ειρήνη στα μέσα του 8ου αι. και στις αρχές του 9ου αι. καθώς και το Dere Ağzi συνεχίζουν με τη νοοτροπία του ίδιου τύπου[148] (εικ. 76). Ωστόσο, το Dere Ağzi υπήρξε σημαντικό πρότυπο[149]. Το ενιαίο του περιστώου, παρά την ταυτόχρονη ύπαρξη ευκρινώς διακρινόμενων μερών, είναι σαφές στο ισόγειό του. Το ναό του Dere Ağzi πρέπει να ακολούθησε ο Άγιος Κλήμης της Αγκύρας (μέσα 9ου αι.)[150], όπου τα τόξα γύρω από τον τρούλο είναι βαθύτερα. Ο Άγιος Κλήμης έχει επίσης μεγάλες ομοιότητες με τον πολύ μεγαλύτερό του ναό του Αγίου Νικολάου στα Μύρα και το ναό των Αρχαγγέλων της Σίγης (ή Σικής) (780)[151]. Η κύρια φάση του Αγίου Νικολάου στα Μύρα χρονολογείται στον 8ο αι.[152] (εικ. 77), αλλά στην οψιμότερη μεσοβυζαντινή περίοδο έγιναν αρκετές προσθήκες. Πάντως ο τύπος ισορροπεί εντελεί ανάμεσα στο μονόχωρο με τρούλο και περίστωο και στην τρουλαία βασιλική. Οι περιμετρικοί χώροι είναι σε μεγάλο μέρος αποτέλεσμα μεταγενέστερων επεμβάσεων, αλλά το αρχικό σχέδιο του μονόχωρου με περίστωο παραμένει ως κεντρική ιδέα. Το μνημείο

ΕΙΚΟΝΑ 76. Ο ναός του Dere Ağzi (αρχές 9ου αι.) (Rott).

148. Ο Morganstern (βλ. Morganstern, *Dere Ağzi*, σ. 81) υποστηρίζει επίσης την άμεση σχέση του ναού του Lovech με την Αγία Ειρήνη της Κωνσταντινούπολης.

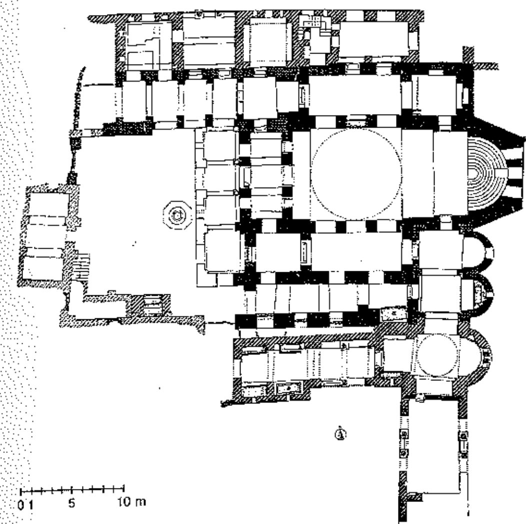
149. Χρονολογείται περί το 780, αλλά πιθανόν να είναι παλιότερο από ό,τι έχει υποστηριχθεί βλ. Morganstern, ό.π., Krautheimer *Architecture*, σ. 284-9, 296, 423 και φωτ. 245-248. Το Dere Ağzi και ο Άγιος Κλήμης της Αγκύρας είναι μνημεία που δεν έχουν ερευνηθεί επαρκώς, ιδιαίτερα κάτω από τα στρώματα των σοβάδων.

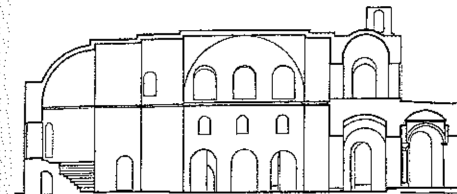
150. Για τον Άγιο Κλήμη Αγκύρας, που μάλιστα δεν σώζεται πλέον, ισχύουν οι ίδιες αμφιβολίες ως προς τη χρονολόγηση. Jerphanion, *Saint Clement*, σ. 113-143 και Krautheimer, *Architecture*, σ. 194, 285, 494 υποσ. 3, όπου σχόλια και η παλιότερη βιβλιογραφία, συζητά τον τύπο και τη χρονολόγηση.

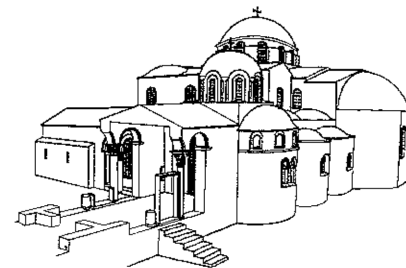
151. Χρονολογείται από το τέλος του 7ου μέχρι περίπου μετά τα μέσα του 8ου αι. Buchwald, *Church of the Archangels*, όπου συζητά τον τύπο και περιλαμβάνει την παλιότερη βιβλιογραφία, βλ. και Krautheimer, *Architecture*, σ. 288-9 και 494 υποσ. 3, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία και συζήτηση για τον τύπο.

152. Βλ. Peschlow, "Hl. Nikolaos in Myra", σ. 15-28, και του ιδίου, "Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra", όπου αναφέρεται ότι ανήκουν η πρώτη κύρια φάση στο διάστημα μεταξύ 5ου-6ου αι., η δεύτερη στον 8ο αι. και οι προσθήκες στα πλάγια του ναού στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Τη χρονολόγηση σχολιάζει ο Krautheimer, ό.π., σ. 494, υποσ. 3, βλ. επίσης στην πρόσφατη έκδοση του Μουσείου Αττάλειας Özgür, *The Church of St. Nicholas in Myra*, σ. 39 με νέα σχέδια (Peschlow).

ΕΙΚΟΝΑ 77. Μύρα, Άγιος Νικόλαος (8ος αι.) (Peschlow). Άνω: κάτοψη, κέντρο: τομή προς Ν., κάτω: προοπτικό αναπαράστασης.

μπορεί να θεωρηθεί πηγή πολλών άλλων σχεδίων που προκύπτουν με μικρομετακινήσεις των βασικών στοιχείων της σύνθεσης ή αλλαγές διαστάσεων. Παρόμοια διάταξη φαίνεται να ακολούθησαν μεταγενέστερα κτήρια, όπως η Κυριώτισσα.

Ο Krautheimer, που υποστηρίζει ότι ο μονόχωρος τρουλαίος ναός με περίστωο (cross domed) εμφανίζεται από τον 11ο αιώνα[153] και ότι πιθανόν προέρχεται από τον τύπο του σταυροειδούς ναού με τρούλο και υπερώο, αναφέρει ως πρώτη γνωστή περίπτωση αυτού του τύπου το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Νίκαια[154] (εικ. 60). Ο ναός αυτός είναι βέβαια παλιότερος, αλλά στα 1065 χρονολογείται η μετασκευή του, στο πλαίσιο της οποίας αφαιρέθηκαν τα υπερώα δίνοντας τη θέση τους στους τοίχους πλήρωσης και προστέθηκε ο νάρθηκας[155]. Ο σταυρικός τρουλαίος πυρήνας οριοθετείται από τους τέσσερις ογκώδεις πεσσούς και οι επιμήκεις χώροι στις τρεις πλευρές σχηματίζουν το περίστωο. Στις δύο πλευρές του νάρθηκα περιλήφθηκαν άλλοι δύο τετραγωνικοί χώροι που προεξείχαν από το κύριο σώμα του ναού.

Στην Κωνσταντινούπολη σημειώνεται ο ναός της Παμμακαρίστου (Fetiye Camii): ο πυρήνας του, κτισμένος πιθανόν στα μέσα του 11ου αι. (περί το 1067)[156], οικοδομήθηκε σύμφωνα με μια χαμένη επιγραφή από τον Ιωάννη Κομνηνό και τη σύζυγό του Άννα Δούκαινα πάνω σε παλιότερο κτίσμα κινστέρνας ή ίσως κρύπτης. Εμφανίζει το σχέδιο του μονόχωρου με τρούλο και περίστωο σε κάτοψη, ενώ ογκομετρικά διαμορφώνεται με έναν κεντρικό ψηλό τρουλαίο χώρο και ένα πολύ χαμηλότερο θολωτό εσωτερικό περίστωο[157]. Ως προς αυτό, ο ναός συγκρίνεται με την αρχαιότερη φάση της Κοίμησης της Νίκαιας και μάλιστα είναι σχεδόν σύγχρονος προς αυτήν. Φαίνεται όμως ότι επιχειρείται να συνδυαστούν δύο τύποι σε ένα νέο, όπως έγινε στην Κυριώτισσα και, όπως σχολιάζει ο Hallensleben, μόνον περαιτέρω έρευνα μπορεί να διαφωτίσει το θέμα. Οι προσθήκες που ακολούθησαν αργότερα μετέβαλαν την τελική εικόνα του[158] [6/K6.3).

Με αυτόν τον τύπο ναών συνδέεται και ο παλιός πυρήνας –δηλαδή η τρίτη φάση– του καθολικού της

153. Krautheimer, ό.π., σ. 290, 293, 365.

154. Krautheimer, ό.π. 365, 423 βλ. και Peschlow, "Koimesis Kirche in Iznik", με πίν. 38-44 και Mango, *Architecture*, σ. 295 για χρονολόγηση προ του 726.

155. Peschlow, ό.π., Mango, ό.π. σ. 92, Eyice, *Iznik*, σ. 21.

156. Βλ. Hallensleben, "Pammakaristos", και ειδικά σ. 135 και 141. Αργότερα, το 14ο αι., έγιναν οι προσθήκες βλ. Krautheimer, *Architecture*, σ. 334, 340, και 423-424, 494 υποσ. 4 (όπου πολλά στοιχεία για τη σχέση των ναών Kalenderhane, Chora, Koca Mustafa Paşa, Fetiyeh και 506 υποσ. 14 όπου συζητά τη χρονολόγηση του ναού από τους Hallensleben, Mango,-Hawkins κ.ά.). Ο ναός παρουσιάζει πολλές ιδιομορφίες και έχει προκαλέσει αντιτιθέμενες απόψεις. Ο Hallensleben παραθέτει λεπτομερώς τις απόψεις που διατυπώθηκαν. Πάντως η άποψη που θέλει τον πυρήνα κτισμένο στον τύπο του τρουλαίου σταυροειδούς έχει αρκετά ερείσματα.

157. Κάτω από το κτίσμα, στη θέση του κεντρικού τμήματος του πυρήνα, υπάρχει υπόγειος χώρος.

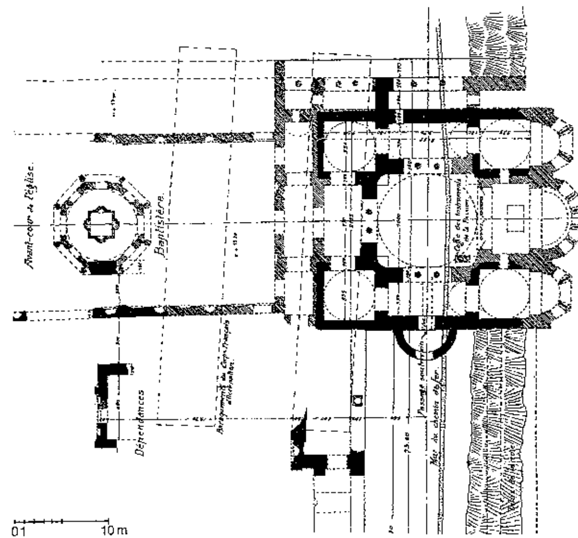
158. Συχνά συνδέεται από τους ερευνητές ο ναός με την προγενέστερη φάση του Koca Mustafa Paşa Camii και με τον Άγιο Ανδρέα εν τῇ Κρίσει. Τα διαθέσιμα στοιχεία όμως δεν επιτρέπουν να υιοθετηθεί ανεπιφύλακτα η άποψη αυτή. Γι' αυτό θα γίνει εκτενέστερη αναφορά αργότερα στο κεφάλαιο IV, μόνον όμως στην τελευταία φάση, δηλαδή στο υστεροβυζαντινό μνημείο (βλ. ΚΜ Κ3).

μονής της Χώρας (1077-1081 η τρίτη φάση)[159] [ΚΜ7/ Κ7.3), για τον τύπο της οποίας οι γνώμες διίστανται. Παρά τις διαφορετικές απόψεις όμως, θα πρέπει να παραδεχθεί κανείς ότι ο πυρήνας του καθολικού της μονής της Χώρας έχει όλα τα γνωρίσματα του μονόχωρου σταυροειδούς με τρούλο και περίστωο, πράγμα που συμβάλλει στην υπόθεση ότι περίστωο θα υπήρχε από αυτήν την αρχική φάση ως μέρος του αρχικού σχεδιασμού. Στο σημείο αυτό αξίζει ιδιαίτερης προσοχής ο νότιος τοίχος του πυρήνα, όπου, όπως υποστηρίχθηκε πρόσφατα, δημιουργήθηκε ένα είδος εσωτερικού κελλίου πιθανότατα για ασκητική χρήση[160].

Σημειώνεται επίσης ο ναός του Αγίου Γεωργίου της μονής Μαγγάνων (1100)[161] (εικ. 78) που θεωρείται μονόχωρος με τρούλο και περίστωο[162] και από τον οποίο σώζονται μόνο θεμέλια. Ο ναός εξ αιτίας της ιδιαίτερης διαμόρφωσης των τοιχοπεσσών του που έφεραν τον τρούλο έχει θεωρηθεί και ως οκταγωνικός, αλλά η άποψη αυτή δεν φαίνεται πειστική. Έξω από το σώμα του ναού και το εσωτερικό του περίστωο, υπήρχε και ένα, πιθανόν μεταγενέστερο, εξωτερικό περίστωο, το οποίο αναπαριστάται σε σχήμα Γ και περιβάλλει τη βόρεια και δυτική πλευρά, μπροστά στην οποία υπήρχε αίθριο. Πιθανότατα το εξωτερικό αυτό περίστωο να συνδεόταν και με άλλα κτίσματα που ανήκαν στο Παλάτι.

Στην Κωνσταντινούπολη ακόμη ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό μνημείο ανήκει σε αυτόν τον τύπο. Πρόκειται για το Gül Camii (1100-1150) (ίσως μονή Χριστού του Ευεργέτου)[163] (εικ. 79) έναν υψίκορμο ναό, στον οποίο τέσσερις πεσσοί – και ανάμεσά τους ανά δύο κίονες – προσδιορίζουν με σαφήνεια ένα εσωτερικό, σχεδόν ενιαίο, περίστωο, το οποίο όμως πλησιάζει το ύψος του πυρήνα εξαιτίας των υπερώων του. Το περίστωο αποτελείται από δύο συμμετρικά παρεκκλήσια στη θέση πρόθεσης και διακονικού και τον επιμήκη χώρο των πλάγιων κλιτών που συνδέεται με το νάρθηκα[164]. Για τα υπερώα υπάρχει πρόσβαση από τη βορειοδυτική γωνία. Ο ναός εδράζεται σε πλατφόρμα που περιλαμβάνει υπόγειους χώρους.

Ένα ακόμη μνημείο αυτού του τύπου που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ο ναός της Αγίας Γλυκερίας, καθολικό μονής, πάνω στην ομώνυμη νησίδα της Προποντίδος, ο οποίος δημοσιεύθηκε πρόσφατα[165] (εικ. 80). Πρόκειται για σταυροειδή με τρούλο και στενό περίστωο, το οποίο συνδέεται με τον πυρήνα με τοξοστοιχίες δύο κιόνων στις τρεις πλευρές του τελευταίου. Ο ναός τοποθετείται χρονολογικά στον 11ο αι. αλλά δεν αποκλείεται και πρωϊμότερη χρονολόγηση, ενώ εμφανίζει εξαιρετική ομοιότητα με το Gül Camii.

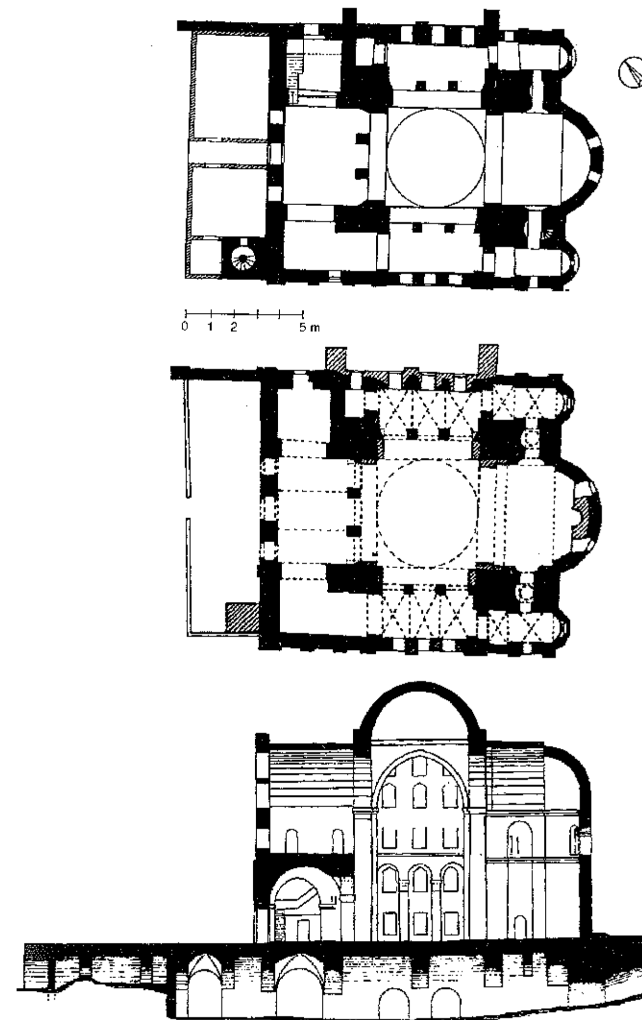

ΕΙΚΟΝΑ 78. Κωνσταντινούπολη, Άγιος Γεώργιος των Μαγγάνων (1100), κάτοψη (από Demangel, Mamboury).

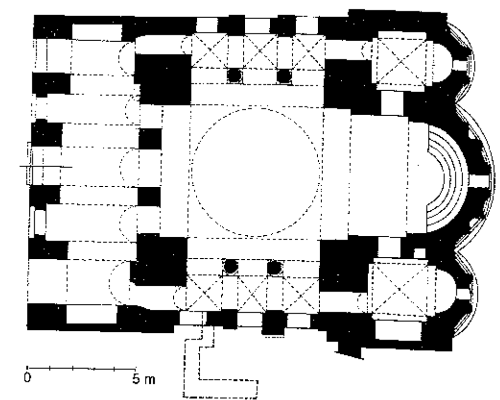
Στη Μακεδονία είναι γνωστά δύο μεσοβυζαντινά μνημεία που ανήκουν σε αυτόν τον τύπο[166]: η Κουντουριώτισσα Πιερίας και η Επισκοπή του Κίτρους. Η Κουντουριώτισσα, η οποία χρονολογείται λίγο προ του τέλους της 1ης χιλιετίας[167] (εικ. 81) θεωρείται όχι μόνο συγγενική με την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, αλλά επίσης πιθανόν προδρομική της Επισκοπής του Κίτρους. Περίστωο περιλαμβάνεται στον αρχικό σχεδιασμό της. Ο ναός υπέστη αργότερα επισκευές, από τις οποίες η μεγαλύτερη, που περιλαμβάνει τη θολοδομία και την ανωδομή πάνω από τα τόξα της κιονοστοιχίας, έγινε πιθανώς στον 11ο αι.[168]. Ο ναός συνδέεται, όπως υποστηρίχθηκε τελευταία, με την Επισκοπή του Δίου. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι από το Δίον προήλθαν τα δομικά υλικά του και συγκεκριμμένα από την κοιμητηριακή και την επισκοπική βασιλική[169]. Το 10ο αι. ο

159. Oates, "Kariye. A Summary Report", όπου θεωρεί τη μεσοβυζαντινή φάση (3) ως τετρακιόνιο ναό με περίστωο (χρησιμοποιώντας τον όρο πλάγιοι νάρθηκες), τη χρονολογεί στον 11ο αι. και όχι νωρίτερα και επιχειρηματολογεί για την υπόθεση του τετρακιόνιου. Βλ. Mango, *Architecture*, σ. 137, συνδέει το ναό με αυτόν της Νίκαιας, βλ. και Underwood, *Kariye Djami*, I, σ. 8,11, Ousterhout, *Kariye*, ό.π., προτείνει έναν "εννεαμερή" εγγεγραμμένο σταυροειδή ως αρχικό πυρήνα του ναού του 11ου αι. Ο Krautheimer (βλ. Krautheimer, *Architecture*, σ. 365-378, 494 υπ. 4, 502 υπ. 7) προτιμά να μείνει ανοικτό το ερώτημα του τύπου του πυρήνα και παράλληλα αντιπροτείνει τον τύπο του σταυροειδούς με τρούλο.
160. Ćurčić, "Church, Cell, Tomb", (υπό δημοσίευση) *DOP*, ανακοινώθηκε στο συμπόσιο Eschatology in Byzantium, *DO Anual Byzantine Symposium*, Washington D.C. 1999.
161. Demangel, Mamboury, *Le quartier des Manganes*, Μπούρας, "Μονή Μαγγάνων", όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.
162. Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 242, 243.
163. Schäfer, *Gül Camii*, Aran, "Saint Theodosia and Christ Evergetes", ό.π., βλ. και Müller-Wiener, *Bildlexikon*, σ. 140-3.
164. Ο ναός είναι υπερυψωμένος. Η αρχική χρήση του περιστώου του και του υπογείου αποτελεί πρόβλημα.
165. Eyice, "Hagia Glykeria", και για τη χρονολόγηση σ. 68-71. Ο Mango αναφέρει επίσης τη μονή της Αγίας Γλυκερίας – σε μια νησίδα της Προποντίδος – του 11ου αι., τρουλαίο σταυροειδή με κλίτη και νάρθηκα συνδεδεμένα. Το μνημείο αναστηλώθηκε πρόσφατα και κατά την ανασκαφή που προηγήθηκε εμφανίστηκαν τάφοι στον εξωνάρθηκα, στην νότια πλευρά του νάρθηκα και στο βόρειο τμήμα του περίστωου. Ευχαριστώ την καθηγ. Ν. Atasoy για την επίσκεψη στο νησί.

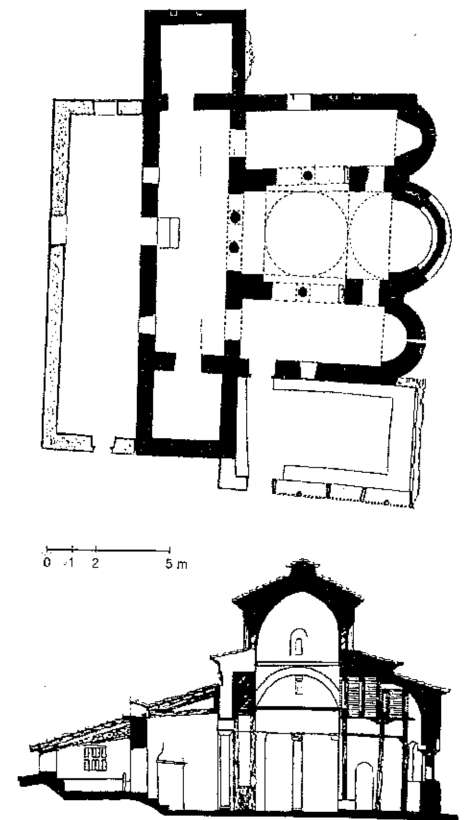

ΕΙΚΟΝΑ 79. Κωνσταντινούπολη, Gül Camii (1100-1150) (σχέδια Blatner, αναπαρ. Eyice, Striker, Kuban, Schäfer). Άνω: υπάρχουσα κατάσταση, κέντρο: κάτοψη υπερώου, κάτω: τομή κατά μήκος του άξονα.

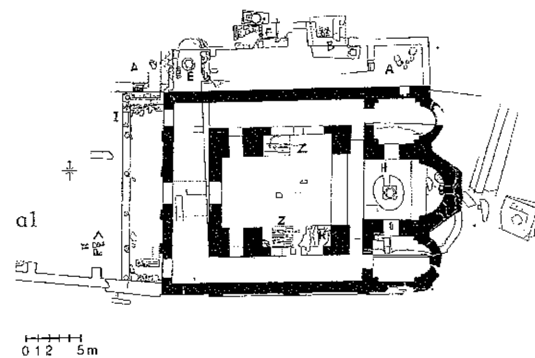
ΕΙΚΟΝΑ 80. Προποντίς, νησίδα Αγίας Γλυκερίας, Καθολικό της μονής της Αγίας Γλυκερίας, γραφική αποκατάσταση (12ος, 13ος αι.) (Tanman, Eyice).

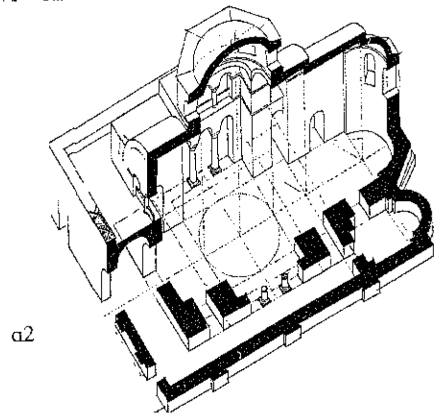

ΕΙΚΟΝΑ 81. Πιερία, Κουντουριώτισσα (ίσως τέλη 8ου αι.) (από Τσιγαρίδα, σχ. Κούντουρας). Άνω: κάτοψη, κάτω: τομή.

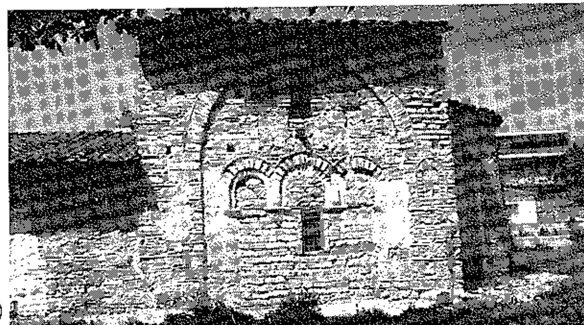
166. Θεωρείται ότι ο τύπος αυτός επιχωριάζει στη Μακεδονία από τον 7ο ως τον 14ο αι.
167. Μέντζος, "Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική Πιερίας", και ειδικά σ. 160-161 όπου επιχειρηματολογεί για μια χρονολόγηση ίσως και στα τέλη του 8ου αι.
168. Μέντζος, ό.π., σ. 160, βλ. και παλιότερα Βελένης, *Ερμηνεία*, σ. 216 για τη διακοσμητική ζώνη στην αψίδα του ιερού, όπως η Αγία Αικατερίνη Θεσσαλονίκης.
169. Μέντζος, ό.π., σ. 160.

a1

a2

β)

ΕΙΚΟΝΑ 82. α) Πιερία, Επισκοπή Κίτρους (από Μαρκή, Ομήρου σχεδ.), 1. κάτοψη, 2. αξονομετρικό αναπαράστασης. β) Κοζάνη, Κοίμηση Θεοτόκου της Αιανής.

ίδιος ακριβώς τύπος εμφανίζεται στο ναό της Επισκοπής του Κίτρους της Πιερίας[170], που ήλθε στο φως τα τελευταία χρόνια και αντιγράφει με εντυπωσιακή ακρίβεια το ναό της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης (εικ. 82α). Ο ναός, εκτός του εσωτερικού περιστώου του, φαίνεται να είχε προσκολλημένους μια σειρά από χώρους στη βόρεια πλευρά του, που πιθανότατα επικοινωνούσαν με το ναό, ενώ στη δυτική πλευρά υπήρχε ένα προστώο και στη νότια πλευρά είναι πολύ πιθανό να υπήρχε επισκοπείο ή άλλο κτήριο. Η πλήρης μελέτη του απαιτεί περαιτέρω ανασκαφή.

Ένα από τα παραδείγματα μονόχωρου ναού με τρούλο και περίστωο είναι στη Δυτική Μακεδονία η Κοίμηση Θεοτόκου της Αιανής (11ος αι.)[171] με τρουλαίο πυρήνα και περίστωο, το οποίο δε σώζεται σήμερα, αλλά μαρτυρείται κυρίως από τα στοιχεία της σημερινής όψης του (εικ. 82β). Σημειώνεται η πολυγωνική κόγχη του ιερού ενώ εσωτερικά τα τόξα που στήριζαν τον τρούλο είναι πολύ ρηχά. Ο πυρήνας είχε τρίβηλα ανοίγματα για επικοινωνία με το περίστωο, από τα οποία σώζεται σε ανεκτή κατάσταση μόνο το νότιο. Τα άλλα δύο όμως, βόρεια και δυτικά, είναι εύκολα αναγνωρίσιμα.

Επίσης στην ανατολική Μακεδονία υπάρχει ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Δράμα (10ος ή 11ος αι.)[172] (εικ. 83) στον ίδιο τύπο του σταυροειδούς τρουλαίου με παρόμοιες λεπτομέρειες, όπως ο ναός του Lovech: δύο κίονες ανάμεσα στον πυρήνα και σε καθένα από τα πλάγια κλίτη, άνοιγμα προς το νάρθηκα, του οποίου τα δύο άκρα καταλήγουν σε κόγχες και εσωτερικά το περίστωο διαγράφεται με σαφήνεια. Αναλόγου τύπου αλλά με στενότερο περίστωο είναι το καθολικό της μονής του Λινού στο Παπίκιο όρος. Βορειότερα, στη Ν. Σερβία, σώζεται ο πυρήνας και μέρος του περιστώου του ναού της Stara Pavlica (παλιός ναός του Απ. Παύλου) (πιθανόν του 12ου αι.)[173] (εικ. 84) κτισμένος στον τύπο του τρουλαίου σταυροειδούς με περίστωο. Ο ναός ως προς τις λεπτομέρειες των φερόντων πεσσών παρουσιάζει ομοιότητες με αυτόν του Drenovo, καθώς υπάρχουν βαθειές κόγχες, κατά τα άλλα όμως αποτελεί μικρογραφία των μεγάλων ναών που ήδη

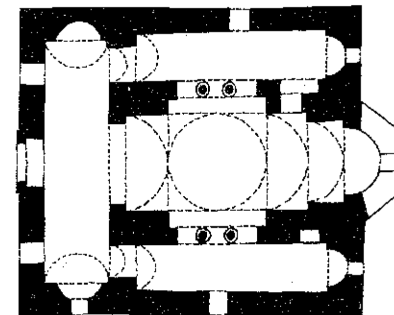
170. Χρονολογείται στα τέλη του 10ου αι., βλ. Μαρκή, "Ανασκαφές στη Βόρεια Πιερία", και ειδικά σ. 244 (Βυζαντινή Πύδνα) 247, 252-3 σχ. 7,10. Ευχαριστίες οφείλω στην κα Μαρκή για τις χρήσιμες πληροφορίες. Η ερευνήτρια τοποθετεί το ναό στην περίοδο αυτήν, ενώ ο Μέντζος (Μέντζος, ό.π., σ. 159) υποστηρίζει ότι ο ναός είναι προγενέστερος και ότι στο τέλος του 10ου αι. έγινε μετασκευή, όπως δείχνει το κάτω μέρος του τοίχου και spolia του 7ου αι. σε δεύτερη χρήση.

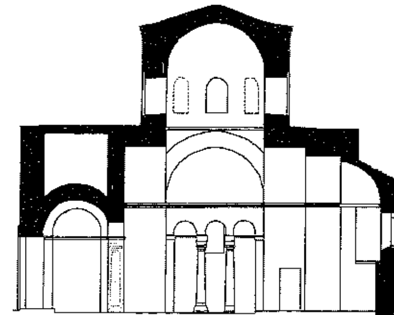
171. Οικονόμου, "Κοίμηση Θεοτόκου Αιανής". Η γράφουσα ασχολήθηκε επίσης με το ναό το 1989 και κατέγραψε πολλές παρατηρήσεις που ενισχύουν την άποψη που διατύπωσε ο Οικονόμου περί ύπαρξης περιστώου στις τρεις πλευρές. Ο ναός πρέπει να ήταν μονόχωρος τρουλαίος με περίστωο.

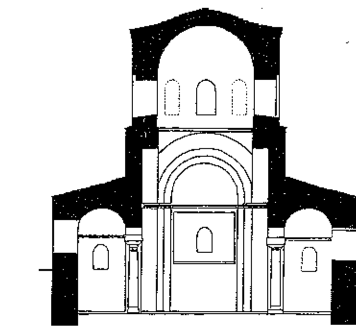
172. Βλ. Κούντουρας, Μπακιρτζής, "Αγία Σοφία Δράμας", όπου ο ναός χρονολογείται, με βάση παρατηρήσεις για τον οκταγωνικό του τρούλο και για τη σχέση του περιστώου με τα "παραβήματα", στο 10ο αι. ή και πιο νωρίς. Οψιμότερη χρονολόγηση, δηλ. στα τέλη 10ου αι., δίδει ο Hatjiyannis, "Le cas d'Olympiotissa", Ακολουθούν οι Korać, Šuput, *Arhitektura*, σ. 308, 428, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.

173. Korać, Šuput, ό.π., σ. 308, 424 όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.

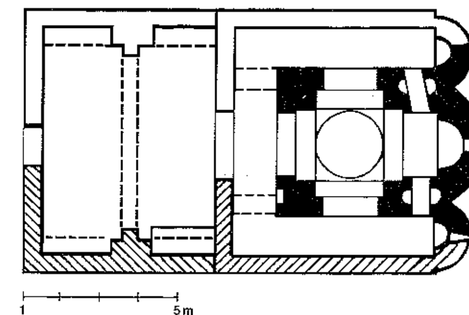

ΕΙΚΟΝΑ 83. Δράμα, Αγία Σοφία (πιθανόν 10ος αι.) (Κούντουρας, Μπακιρτζής). Άνω: κάτοψη, κέντρο: αξονική τομή προς βορρά, κάτω: εγκάρσια τομή.

ΕΙΚΟΝΑ 84. Σερβία, Stara Pavlica (ίσως 12ος αι.). Άνω: κάτοψη πριν την αναστήλωση (από Deroko αναφ. Korać, Šuput), κάτω: άποψη του πυρήνα μετά την αναστήλωση (Nevadović).

αναφέρθηκαν. Για το Drenovo, για την χρονολόγηση του οποίου –στον 11ο ή στο 14ο αι.– οι γνώμες δίστανται, θα γίνει λόγος αργότερα (κεφ. IV, σ. 139). Διχογνωμία υπάρχει επίσης και για το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Λάμποβο[174], όπου συναντάται ανάλογη λύση, ναό ο οποίος επίσης θα εξεταστεί σε άλλη θέση. Οι δύο αυτοί ναοί αναφέρονται ωστόσο εδώ γιατί παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με τα άλλα μνημεία της ομάδας, γεγονός που οδήγησε αρκετούς ερευνητές στην πρώιμη χρονολόγησή τους.

Δε θα πρέπει ίσως να αγνοηθούν μερικά ακόμη μνημεία που, αν και δε διασώζουν περίστωο, δεν είναι απολύτως βέβαιο ότι δεν είχαν. Πρόκειται για τον Άγιο Αβέρκιο στο Kursunlu (Ελεγμοί) (1162)[175] στις ακτές του Μαρμαρά, τρουλαίο μονόχωρο με δύο παρεκκλήσια και νάρθηκα, τον Άγιο Παντελεήμονα στο Yusa Tepesi στην ασιατική πλευρά του Βοσπόρου (6ος ή 9ος αι.)[176], το ναό του Ereğli[177], το ναό γνω-

174. Βοκοτόπουλος, *Δυτική Στερεά και Ήπειρος*, σ. 86-92, πίν. 54-56. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι στην Ήπειρο δεν υπήρχαν περίστωα, όπως αυτό γινόταν στη Θεσσαλονίκη και στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, υπάρχουν ναοί που παραπέμπουν σ' αυτήν την ιδέα.

175. Mango, "Elegmi", Krautheimer, *Architecture*, σ. 365 και πιο πρόσφατα των Tunay, Erdoğan, Tekin, Yimaz, "Recent Excavations", όπου φαίνονται ίχνη περιμετρικής κατασκευής, ίσως περίστωου. Στο νησιώτικο χώρο αξίζει να σημειωθεί ο ναός της Αγίας Κυριακής στην Απείρανθο της Νάξου (αρχές 9ου αι.), μονόχωρος τρουλαίος με κλίτος και νάρθηκα σε σχήμα Γ.

176. Βλ. Strzygowski, *JÖAI*, I, 1898, Beiblatt, I, κ.ε., Eyice, "Remarques", βλ. και Krautheimer, ό.π., σ. 502 υποσ. 7, 506 υποσ. 15.

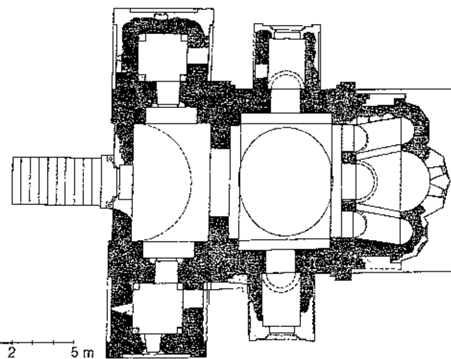
177. Βλ. Eyice, "Monuments byzantines anatoliens", σ. 319, 318 fig.3.

στό ως Toklu Dede Mescidi στην Κωνσταντινούπολη (πιθανόν 972)[178] που το σχέδιό τους δεν αποκλείει την υπόθεση να περιλάμβαναν περίστωο σε μία φάση τους.

Ο τύπος του μονόχωρου με τρούλο και περίστωο γνωρίζει μεγάλη διάδοση την περίοδο αυτή αλλά θα συνεχίσει και αργότερα στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Έτσι, απαντά π.χ. στον παλαιολόγειο νότιο ναό της μονής του Λιβός[179], που θα εξεταστεί σε άλλη θέση, ο οποίος – κατά το πρότυπο της μονής του Παντοκράτορος– προστέθηκε στον υπάρχοντα ναό του 10ου αι. και αργότερα συνδέθηκε μαζί του με ένα συνεχές περίστωο. Αυτό άρχιζε από τα νότια και κατελάμβανε όλη τη δυτική πλευρά και των δύο ναών.

Ιδιαίτερες περιπτώσεις. Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο εμφανίζεται στα Βαλκάνια και στη Ρωσία ένας τύπος μονόχωρου τρουλαίου ναού με πλάγιους προεξέχοντες χώρους, που έχει τις ρίζες του σε ορισμένα πρότυπα των παλαιοχριστιανικών χρόνων, όπως είναι ο ναός 32 στο Binbirkilisse (περί το 600) στη Λυκαονία[180] ή ο ναός στο Ivanjani της Βουλγαρίας (5ος αι.)[181] ή η βασιλική Β′ στο Caričin Grad. Στην περίπτωση των μεσοβυζαντινών αυτών ναών οι δευτερεύουσες λατρευτικές χρήσεις στεγάζονται σε χώρους, παρεκκλήσια ή χορούς, που εξέχουν από το κύριο σώμα του ναού, χωρίς όμως να είναι στοές[182]. Η λύση αυτή έχει ενδιαφέρον εδώ, στο βαθμό που οι προεξέχοντες αυτοί χώροι παραλαμβάνουν παρόμοιες με τα συνεχή περίστωα ή με τους εν σειρά περιμετρικούς αυτόνομους χώρους, χρήσεις. Τονίζεται όμως ότι δεν πρόκειται για στοές. Η λύση αυτή συναντάται στους περισσότερους σερβικούς ναούς αυτής της περιόδου, όπως είναι οι ναοί Studenica, Kuršumlija, Žiča, Djurdjevi Stupovi (εικ. 85), Sopoćani[183], και άλλοι[184], ενώ ανάλογες λύσεις ακολουθούνται στους ρωσικούς ναούς, όπως η αρχική φάση της Αγίας Σοφίας στο Novgorod, ο ναός της Αναλήψεως στο Mokvi του Καυκάσου, ο Suzdal Sabor κ.ά.[185]. Πολύ αργότερα συναντάται κάτι ανάλογο στην Αγία Σοφία Τραπεζούντος (μεταξύ 1238 και 1263)[186] με τα δύο της πρόπυλα.

Σε ορισμένα μνημεία οι πλάγιοι αυτοί προεξέχοντες χώροι κλείστηκαν αργότερα με τοίχο, όπως έγινε στη Sopoćani. Εδώ, ο ενδιάμεσος χώρος ανάμεσα από τα δύο πτερά κάθε πλευράς πληρώθηκε με τοίχο και δημιουργήθηκε έτσι μια σειρά τριών χώρων σε κάθε πλευρά του ναού εσωτερικά κάτω από μια ενιαία στέγη[187]. Παρά τις ενοποιήσεις όμως, οι χώροι αυτοί ποτέ δεν έφθασαν να αποτελέσουν ένα ενιαίο περίστωο.

ΕΙΚΟΝΑ 85. Σερβία, Novi Pazar, ο ναός Djurdjevi Stupovi (1170-1) (Nešković).

178. Πασσαδαίος, "Τοκλού Μεστζιντί". Ο ναός πολύ περισσότερο θα μπορούσε να περιληφθεί εδώ αν ήταν γνωστός ο χώρος στη νότια πλευρά του, βλ. Mango, "On Panagia Kamariotissa", σ. 128 κ.ε., Müller-Wiener, *Bildlexikon*, σ. 206 κ.ε., Krautheimer, *Architecture*, σ. 509 υπ. 54 για το σύνολο των ναών της περιοχής σ. 506, υπ. 15.

179. Eyice, "Un type peu connu", σ. 225-227 και Megaw, "The original Form".

180. Βλ. στο III / B1 του παρόντος και ο ναός της Παναγίας στην Tomarza (6ος αι.) βλ. Restle, "Binbirkilisse".

181. Όπου στα πτερά βρίσκονταν και στα δύο (ταφικές κρύπτες), βλ. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity*, σ. 279. Για τη βασιλική Β′ του Caričin Grad βλ. σ. 97 του παρόντος.

182. Πρώτος έγραψε για το θέμα αυτό στη σερβική αρχιτεκτονική ο Deroko, "Niski transept", σ. 615-18 και αργότερα ο Korać, "Architecture au XIIIe siècle", και του ιδίου "Sveti Sava i program Raškog hrama" σ. 231 κ.ε.

183. Για τη Studenica (1198-1208) βλ. Čanak-Medić, Bošković, *Arhitektura Nemanjinog doba*, σ. 78-146. Djurdjevi Stupovi (1170-1171) (Nešković, *Djurdjevi Stupovi*, σ. 126-174 και ειδικά σ. 25-31, Čanak-Medić, Bošković, ό.π., σ. 53-70 και ειδικά σ. 58-60). Για το ναό του Αγίου Νικολάου (Toplica)(1158 ή 1162-58) βλ. Vulović, "Sveti Nikola kod Kuršumlije", και Čanak-Medić, Bošković, ό.π., I, σ. 13-36 και για τη Θεοτόκο στην ίδια τοποθεσία (6ος αι. και 1158 ή 1168) Stričević, "Ranovizantijske crkve kod Kuršumlije", Čanak-Medić, Bošković, ό.π. σ. 37-50. Για τη Sopoćani, βλ. Kandić, Milošević, *Monastery Sopoćani*, ό.π., όπου η παλιότερη βιβλιογραφία.

184. Όπως είναι η Mileševa (1218-1219) (Čanak-Medić, Kandić, *Arhitektura XIII veka, I*, σ. 15-79), η Θεοτόκος στο Ratac, ο Άγιος Πέτρος στο Bijelo Polje (τέλος 12ου αι.) (Čanak-Medić, *Arhitektura Nemanjinog doba*, II, σ. 47-84).

185. Korać, "Architecture au XIIIe siècle", ειδικά σ. 92 κ.ε. Hamilton, *Art and Architecture in Russia*, σ. 51-64 για τα παραπάνω μνημεία, όπου και βιβλιογραφία.

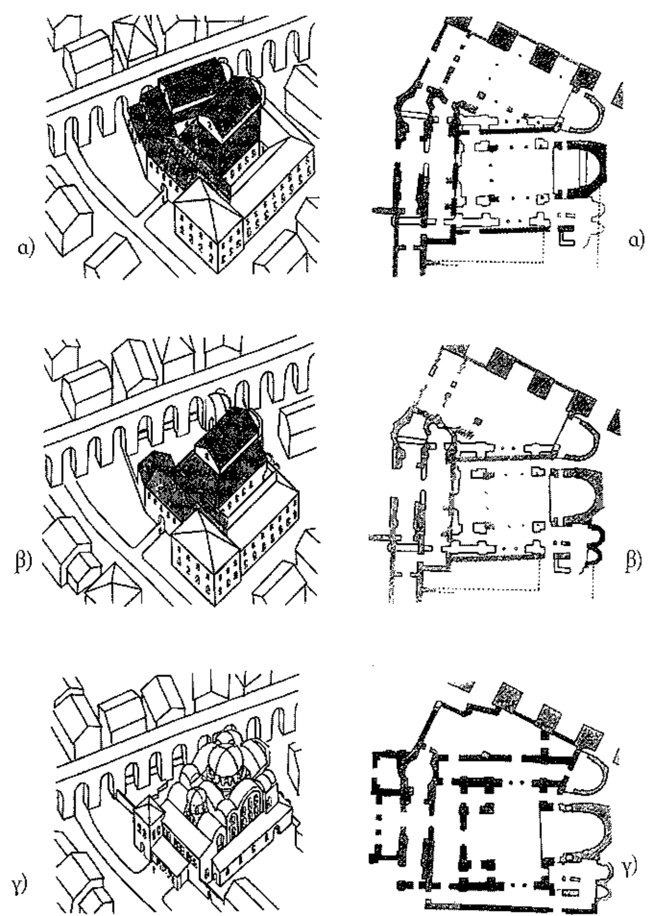
186. Talbot Rice, *St. Sophia at Trebizond*, κεφ. 2, σ. 1-8, 8κ.ε. Buchwald, "Laskarid Architecture".

187. Kandić, Milošević, *Monastery Sopoćani*. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση των ναών αυτών με το ναό του Yilanca Bahir σ. 132 υπ. 210 του παρόντος.

Β.3.β. ΣΤΑΥΡΙΚΟΣ, ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΤΩΟ

Σταυρικοί με τρούλο και περίστωο: Στην ομάδα αυτή περιλαμβάνονται ορισμένοι σταυρικοί τρουλαίοι ναοί, στους οποίους τα γωνιακά διαμερίσματα είναι χωρισμένα με τοίχο. Στη βιβλιογραφία όμως οι ίδιοι ναοί εντάσσονται πολλές φορές και μεταξύ των μονόχωρων με τρούλο και περίστωο. Τα μνημεία είναι λίγα. Σημειώνεται εδώ ένας σημαντικός ναός αυτού του τύπου, το Kalenderhane ή ναός της Κυριώτισσας (1195-1203)[188] (εικ. 86), ο τελευταίος μεγάλος ναός που κτίστηκε στην Πόλη πριν από τη λατινική κατοχή. Εδώ, στο σωζόμενο κτήριο, κυριαρχεί η μεσοβυζαντινή φάση των τελευταίων χρόνων του 12ου. αι., ενώ οι διάφορες φάσεις του ναού εντοπίζονται από τα τέλη του 6ου αι. μέχρι τα τέλη του 12ου αι., καθώς και παλαιολόγειες επισκευές σε χώρους που σχετίζονται με το περίστωο. Παρατηρείται ότι σε όλες τις φάσεις του ναού υπάρχει η έννοια του περιστώου, με διαφορετικό όμως τρόπο κάθε φορά[189]. Ο ναός θεωρήθηκε ως σταυροειδής με τρούλο[190], αν και τα κλειστά γωνιακά διαμερίσματά του είναι αρκετά μεγάλα, ώστε μπορεί να θεωρηθεί απλός εγγεγραμμένος ή σταυρικός με τρούλο. Σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες τόσο στην αρχική φάση, στο λεγόμενο βόρειο ναό δίπλα στο υδραγωγείο, όσο και στις επόμενες δύο φάσεις, δηλ. στη λεγόμενη βασιλική του Βήματος, δείχνουν ότι επαναλείφθηκε σχεδιασμός με εσωτερικό περίστωο. Περίστωο υπήρχε και στη φάση 7(E) του 12ου αι., όπως υποστηρίζουν οι C. Striker και D. Kuban[191]. Για τη χρονολόγηση του περιστώου υπάρχουν διχογνωμίες, καθώς ελάχιστα στοιχεία σώζονται από αυτό. Η θεώρηση του πυρήνα έχει και εδώ ιδιαίτερη σημασία, καθώς ο τύπος του σχεδίου του και η κατασκευή του μπορούν να προσδιορίζουν την ενιαία και ταυτόχρονη ή μη ταυτόχρονη οικοδόμηση του περιστώου. Το περίστωο αποτελεί συστατικό στοιχείο του τύπου στην περίπτωση του μονόχωρου ή σταυροειδούς τρουλαίου με περίστωο και συνεπώς είναι το πιο πιθανό ότι θα αποτελούσε μέρος της μεσοβυζαντινής φάσης του ναού. Στην περίπτωση όμως του σταυρικού ή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου μπορεί να μην περιλαμβανόταν στον αρχικό σχεδιασμό του μεσοβυζαντινού ναού και συνεπώς οι πιθανότητες της μετέπειτα προσθήκης του αυξάνονται[192]. Στην ίδια κατηγορία του απλού σταυροειδούς με τρούλο τοποθετούνται επίσης το Atik Mustafa Paşa Camii (9ος ή 11ος αι.)

ΕΙΚΟΝΑ 86. Κωνσταντινούπολη, Κυριώτισσα (Kalenderhane), φάσεις (Striker, Kuban). Άνω: ναός του Βήματος, κέντρο: 10/12ος αι., κάτω: κύριος ναός.

188. Striker, Kuban, *Kalenderhane*, σ. 71-72 και 26-27 βλ. (KM 3, K3) και Krautheimer, *Architecture*, σ. 86, 340.

189. Striker, Kuban, ό.π. Folio σ. 33, 34.

190. Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 243 αναφέρει ότι "διατηρεί την αντίληψη του τρουλαίου ναού στον οποίο οι εγκάρσιες καμάρες φθάνουν έως τους πλευρικούς εξωτερικούς τοίχους", Striker, Kuban, ό.π., σ. 62. Ο ναός βρίσκεται στο μεταίχμιο ανάμεσα στον τύπο του σταυρικού τρουλαίου (απλού σταυροειδή) ναού με βαθειά σκέλη σταυρού τόσο σε κάτοψη, όσο και στην ανωδομή και στον τύπο του μονόχωρου σταυροειδή εγγεγραμμένου με τρούλο.

191. Striker, Kuban, ό.π., σ. 62.

192. Striker, Kuban, ό.π. σχέδια 18, 24-47, 35, 36 και σχ. 68, 69, 73, 81, 87, 95. Η αντιμετώπιση του ναού διαφέρει ανάλογα με τη θεώρηση των γωνιακών διαμερισμάτων του. Το περίστωό του πιθανότατα να μην κτίστηκε ταυτόχρονα με το υπόλοιπο κτήριο, αλλά να είναι μια οψιμότερη παλαιολόγεια φάση. Αν όμως δεχθεί κανείς την άποψη των C. Striker και D. Kuban, ότι πρόκειται για μονόχωρο σταυροειδή με τρούλο (σχέδιο συντηρητικό, όπως το χαρακτηρίζουν), τότε θα πρέπει να γίνει δεκτή και η σύγχρονη οικοδόμηση ή τουλάχιστον, ο σύγχρονος σχεδιασμός του περιστώου. Μένουν όμως ερωτηματικά γύρω από αυτό το θέμα. Αξίζει ωστόσο να παρατηρήσει κανείς (σε σχέση με την Κυριώτισσα) το σχέδιο του ναού του Αγ. Παντελεήμονα στο Νέρεζι, το Atik Mustafa Paşa Camii και άλλους σταυρικούς με τρούλο ναούς, που ενισχύουν την άποψη ότι και η Κυριώτισσα ανήκει στον ίδιο τύπο, στον οποίο το περίστωο δεν αποτελεί συστατικό στοιχείο.

και ο Άγιος Παντελεήμων στο Νέρεζι, αλλά δεν υπάρχουν ενδείξεις για πιθανό περίστωο[193]. Ένας ναός που αξίζει να αναφερθεί, επειδή δημιουργεί ερωτήματα σχετικά με αυτό το είδος των εσωτερικών περιστώων και τη γένεση του σταυροειδούς τετρακιόνιου εγγεγραμμένου, είναι το Fatih Camii στην Τρίγλεια της Βιθυνίας (780-813) – κοντά στα Μουδανιά, στη θάλασσα του Μαρμαρά. Σταυροειδής εγγεγραμμένος απλός, αλλά και τετρακιόνιος (θεωρείται πεντάτρουλος, με προεξέχον παρεκκλήσι στη θέση του διακονικού και νάρθηκα), έδωσε την ευκαιρία επανεξέτασης της προέλευσης του σταυροειδούς εγγεγραμμένου[194]. Καθώς δεν έχει ερευνηθεί αρκετά, δεν μπορεί να υποθέσει κανείς βάσιμα ότι υπήρχε περίστωο.

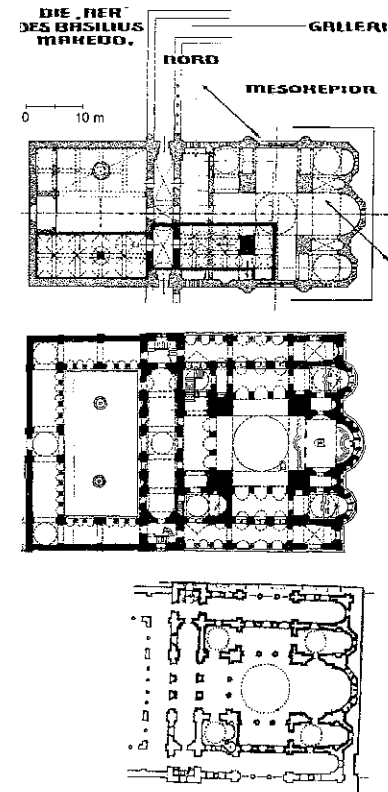
Σταυροειδής και εγγεγραμμένος με τρούλο και περίστωο[195]. Ο σημαντικότερος και αντιπροσωπευτικότερος ναός δεν είναι άλλος από την περιώνυμη Νέα Εκκλησία (ή Νέα Μεγάλη Εκκλησία), που θεωρείται ένα από τα δημοφιλέστερα πρότυπα για την εξέλιξη της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Από τη Νέα (880)[196] (εικ. 87), κτίσμα του Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνος, διασώζονται ελάχιστα υπολείμματα, όπως φαίνεται από τα σχέδια των Strzygowski και Wulzinger[197]. Ωστόσο, αρκετοί ερευνητές επιχείρησαν τη γραφική αποκατάσταση του ναού και, βασισμένοι τόσο στα αρχαιολογικά αυτά δεδομένα, όσο και στα κείμενα των πηγών, πρότειναν άλλοι την υπόθεση ότι ο ναός σχεδιάστηκε ως σταυρικός ή σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο[198] και εξωτερικό περίστωο και άλλοι την υπόθεση ότι ο ναός ήταν σταυροειδής με τρούλο και περίστωα. Η δεύτερη αυτή υπόθεση προτάθηκε χωρίς σχόλια από τους Conant και MacDonald και διατυπώθηκε από τον Ćurčić, που επιχειρηματολόγησε με βάση κυρίως τις πηγές[199] (εικ. 87 β,γ). Και στις δύο περιπτώσεις πάντως, παρά το ότι δεν υπάρχει συμφωνία για τον τύπο και τη μορφή του ναού, δεν αμφισβητείται η ύπαρξη περιστώου[200]. Η διαφορά στις απόψεις είναι σημαντική εκτός των άλλων και για το αν η θέση των γωνιακών τρουλίσκων ήταν στον πυρήνα ή στο περίστωο, γεγονός που έχει σημασία, καθώς μια σειρά πεντάτρουλων ναών ακολούθησαν το πρότυπο της Νέας[201].

Αν η πρώτη περίπτωση ευσταθεί, τότε η Νέα είναι ο πιο σημαντικός κρίκος για την εισαγωγή στην αρχιτεκτονική των πέντε κέντρων[202], της οποίας προϊόν είναι η πεντάτρουλη λύση και κατ' επέκταση πολύτρουλος ναός με περίστωο[203] –ή καλύτερα με πολλαπλό περίστωο, ο οποίος είχε για μεγάλο χρονικό διάστημα πολύ μεγάλη απήχηση τόσο στη βυζαντινή επικράτεια, όσο και στις περιοχές της βυζαντινής επιρροής[204]. Ωστόσο, μέσα στην ίδια την Κωνσταντινούπολη κανένας πεντάτρουλος ναός δε διασώθηκε ούτε ναός με περίστωα του τύπου της Νέας. Πληροφορίες υπάρχουν μόνο από τις πηγές, όπως π.χ. για τον ανακτορικό ναό της Παναγίας στο Φάρο (860-4)[205] κτισμένο από το Μιχαήλ το Γ΄. Επίσης, μόνο λίγο μακρύτερα από την πρωτεύουσα, στα νότια της θάλασσας του Μαρμαρά, σώθηκε ο ναός στην Τρίγλεια Βιθυνίας, για τον οποίο έγινε ήδη λόγος, ναός που θεωρείται πεντάτρουλος, όπως και ο ναός του Αγίου Ιωάννη της Πελεκητής (σε ερείπια) (και οι δύο παλιότεροι της Νέας), που φανερώνουν τις εξελίξεις και στην πρωτεύουσα. Ενδεχομένως, τα προεξέχοντα παραβήματα και τα πλευρικά τρίβηλά του θα δικαιολογούσαν μια υπόθεση περιστώου. Εδώ θα άξιζε να σημειωθεί και το Odalar Camii της Κωνσταντινούπολης[206], που επίσης δεν έχει ερευνηθεί και όπου υπάρχουν ενδείξεις για πιθανό περίστωο.

Στην πρώτη περίπτωση τα γωνιακά διαμερίσματα θεωρούνται ως σύνθετοι πεσσοί (όπως οι πεσσοί στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης) που οριοθετούν τον πυρήνα, ενώ στη δεύτερη τα γωνιακά τετραγωνικά διαμερίσματα δεν αποτελούν πεσσούς, αλλά οι τοίχοι τους φέρουν τον κεντρικό τρούλο.

193. Βλ. Mathews, Hawkins, "Atik Mustafa Paşa Camii", ναός με άγνωστο το ελληνικό όνομά του (ίσως ο Προφήτης Ηλίας εν Πετρίω), σχεδιάστηκε επίσης ως απλός εγγεγραμμένος σταυρός με τρούλο και αρκετά στοιχεία στις σωζόμενες όψεις του δείχνουν ότι δεν αποκλείεται να υπήρχε ένα περίστωο στις τρεις πλευρές του ναού, αλλά δεν υπάρχει επαρκής έρευνα ή τεκμηρίωση για να υποστηρίξει κανείς πειστικά αυτήν την υπόθεση. Στην ίδια τυπολογική ομάδα μπορεί να ενταχθεί και ο ναός της Αίνου (Fatih Camii), με όλες τις ιδιαιτερότητές του, που σχετίζονται με τους οκτώ κίονες στο εσωτερικό τρουλαίο τετράγωνο και με τους εσωτερικούς τοίχους των δυτικών διαμερισμάτων, που με δίλοβο άνοιγμα επικοινωνούν με τη δυτική κεραία του σταυρικού πυρήνα. Εδώ, ο νάρθηκας είναι μέρος του περιστώου, διευρυμμένος με μια μεταγενέστερη παλαιολόγεια προσθήκη, βλ. Eyice, "Trakyada Bizans", σ. 351 κ.ε., του ιδίου, "Monuments byzantins de la Thrace Turque", σ. 303 κ.ε., Ousterhout, "Enez", Mango, *Architecture* σ. 154. Σημειώνεται επίσης για τη γενική σύλληψή της η Κοσμοσώτειρα των Φερρών που εμφανίζει μεγάλες ομοιότητες με το ναό της Αίνου ως προς τη διάταξη των μερών του χώρου. Επισημαίνεται επίσης ο ναός στη Βιζύη, του οποίου η χρονολόγηση δεν έχει βεβαιωθεί και άλλοι ερευνητές την τοποθετούν στον 9ο αι. κι άλλοι στο 14ο αι. βλ. Mango, "Bizye", ό.π. και Eyice, "Monuments de la Thrace Turque", ό.π. Στη Βυζύη το ισόγειο είναι βασιλική, αλλά ο όροφος (υπερώα) απλός σταυροειδής εγγεγραμμένος. Γι' αυτό εξάλλου ναοί του Μυστρά έχουν συσχετισθεί με αυτόν το ναό.
194. Για το Fatih Camii της Τρίγλειας στο Kayseri, το Üçayak του Kirsehir βλ. Mango, Ševčenko, "Some Churches and Monasteries", Mango, *Architecture*, σ. 97 κ.ε. ίσως μόλις πριν τον 9ο αι.
195. Για το σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο και τις υποδιαιρέσεις του βλ. Δημητροκάλλης, *Ναοί Μικράς Ασίας*, σ. 9-28, και σ. 117-158 Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία*, γενικά βλ. επίσης Krautheimer, *Architecture*, σ. 340 κ.ε., και Μπούρας, *Αρχιτεκτονική*, σ. 212, 213. Επισημαίνεται ότι δεν υπάρχει πάντα συμφωνία μεταξύ των συγγραφέων στην ορολογία για τη διάκριση των τύπων.
196. Από τη Νέα διασώθηκαν ελάχιστα υπολείμματα και οι ερευνητές πρότειναν αρκετές διαφορετικές αποκαταστάσεις του αρχικού σχεδίου, βλ. Conant, *Brief Commentary*, σ. 15-16, MacDonald, *Architecture*, εικ. σ. 67, Ćurčić, "Architectural Reconsideration", Krautheimer, ό.π. 341, 355-6 που τη θεωρεί σταυροειδή εγγεγραμμένο. Βλ. επίσης Magdalino, "Nea Ekklesia of Basil I", σ. 51-64, όπου ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος σε πέντε Αγίους και γι' αυτό είχε πέντε τρουλαία παρεκκλήσια και τον συνδέει με τον Άγιο Νικόλαο στα Μύρα, σ. 56.
197. Wulzinger, *Baudenkmäler*, εικ. 26, Conant, *Brief Commentary*, ό.π.
198. Βλ. Krautheimer *Architecture*, σ. 341 κ.ε. και 355, 366.
199. Βλ. Ćurčić, "Architectural Reconsideration".
200. Στην πρώτη περίπτωση, το περίστωο δημιουργείται έξω από τον εγγεγραμμένο σταυροειδή πεντάτρουλο πυρήνα, ενώ στη δεύτερη έξω από το εσωτερικό περίστωο.
201. Hadzitrifonos, "Petokupolne".
202. Ο τύπος ονομάστηκε και *εννεαμερής* (quincunxes), σύγκρ. Krautheimer, *Architecture*, σ. 520 και ελλην. έκδ. *Αρχιτεκτονική*, σ. 634.
203. Βλ. Krautheimer, ό.π., σ. 340-3 για τους πεντάτρουλους σταυροειδής εγγεγραμμένους *εννεαμερείς*, βλ. επίσης E. Hadzitrifonos, "Petokupolne", υποσ. 5.

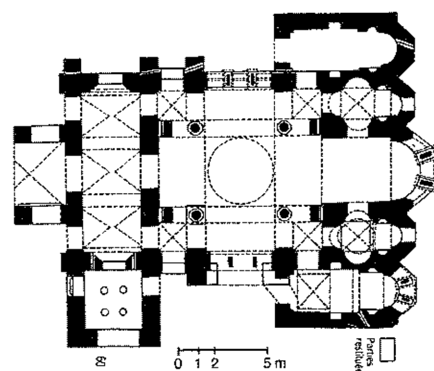

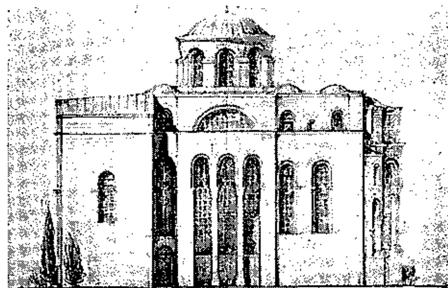

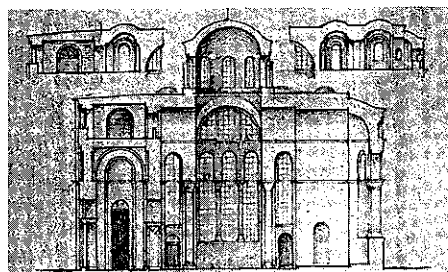

ΕΙΚΟΝΑ 87. Κωνσταντινούπολη. Άνω: υπολείμματα της Νέας Εκκλησίας, (880) (Wulzinger), με βάση τα οποία επιχειρήθηκε αναπαράσταση σταυροειδούς εγγεγραμμένου, κέντρο: αναπαράσταση Νέας Εκκλησίας ως σταυροειδούς με τρούλο και περίστωο (Conant), κάτω: αναπαράσταση Νέας Εκκλησίας ως παραλλαγή σταυροειδούς τρουλαίου με περίστωο (McDonald).

Ανάμεσα στα σημαντικότερα μνημεία που θεωρείται ότι έχουν σαφείς επιρροές από τη Νέα και ίσως ο μόνος σταυροειδής εγγεγραμμένος με πιθανό αρχικό περίστωο είναι ο βόρειος ναός της μονής του Λιβός (Fenari Isa Camii), ο ναός της Υπεραγίας Θεοτόκου Παναχράντου (907)[207] (εικ. 88). Είναι ίσως ο πιο παλιός τετρακιόνιος στο ισόγειο, αλλά με τρουλαίο σταυροειδή τον όροφο (υπερώα) και περιμετρικούς τρούλους. Έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες αναπαράστασης του αρχικού κτίσματος. Ο ναός αυτός και ο ναός του Μυρελαίου θεωρούνται ως τα πιο χαρακτηριστικά σχέδια ναών για το 10ο αι. στην Κωνσταντινούπολη. Τα δύο μνημεία ήταν ως κατασκευές κάτι νέο για την εποχή τους[208]. Τα δύο παρεκκλήσια, στη βόρεια και στη νότια πλευρά και το τετράγωνο πυργοειδές στοιχείο στη νοτιοδυτική γωνία του ναού της Θεοτόκου του Λιβός ώθησαν τον Conant να προτείνει ως αρχική φάση του μνημείου έναν τετρακιόνιο πυρήνα εγγεγραμμένου σταυρού με περίστωο αποτελούμενο από αυτόνομα μέρη,

204. Ο τύπος της πεντάτρουλης εκκλησίας, με ή χωρίς περίστωο, ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, αλλά και αργότερα, όπως δείχνουν παραδείγματα από τη μεταβυζαντινή περίοδο. Καθώς οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Μ. Ασίας που αναφέρονται πιο κάτω είναι πρωιμότεροι της Νέας, έχει υποστηριχθεί από τον Krautheimer ότι ο τύπος αυτός είχε εισαχθεί από τις επαρχίες στην Κωνσταντινούπολη βλ. Krauthemer, ό.π., σ. 341.
205. Krautheimer, ό.π. σ. 355. Ο ναός αναφέρεται από τον πατριάρχη Φώτιο, βλ. Mango, *Sources and Documents*, σ. 185-86 (Φωτίου Ομιλίαι, επ. Λαούρδα, *Ελληνικά*, 1959, σ. 12, 100 κ.ε.).
206. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, σ. 189.
207. Conant, *Brief Commentary*, Macridy, Megaw, Mango, Hawkins, "Monastery of Lips", σ. 263, 279, The Original Form of the Theotokos Church of Constantin Lips, όπου υποστηρίζεται ότι ο ναός ενσωμάτωσε κατασκευή του 6ου αι., άποψη που αμφισβητήθηκε πολύ στη συνέχεια. Βλ. επίσης Müller-Wiener, ό.π., σ. 126-7, 131.
208. Οι ναοί αυτοί θεωρήθηκαν επίσης ως πρότυπα και για τη Σκριπού Βοιωτίας, όπου τα σκέλη του σταυρού δεν εγγράφονται στο περίγραμμα, αλλά προεξέχουν στα πλάγια, έτσι ώστε να δημιουργούνται τέσσερα επιμήκη παραλληλόγραμμα διαμερίσματα ανάμεσα στα σκέλη του σταυρού. Βλ. για πρόσφατες απόψεις Papalexandrou, *Virgin of Skripou*, ό.π. Θεωρήθηκε ότι ο ναός της Θεοτόκου του Λιβός είναι συγκρίσιμος με το Dere Ağzi. Ανάλογο σχεδιασμό με τον πυρήνα του ναού της Θεοτόκου παρουσιάζει και ο ναός του Χριστού του Παντεπόπτη (Eski Imaret Camii) (μεταξύ 1081 και 1087) (Ousterhout, "Christos ho Pantepoptes"), ο οποίος έχει πρόσθετο νάρθηκα με υπερώο πάνω του και υπόγειο χώρο. Το ενδιαφέρον στον υπόγειο αυτό χώρο είναι ότι, σύμφωνα με σχέδια αναπαράστασης των Forchheimer και Strzygowski, κτίστηκε ως μονόχωρος πυρήνας με περίστωο.

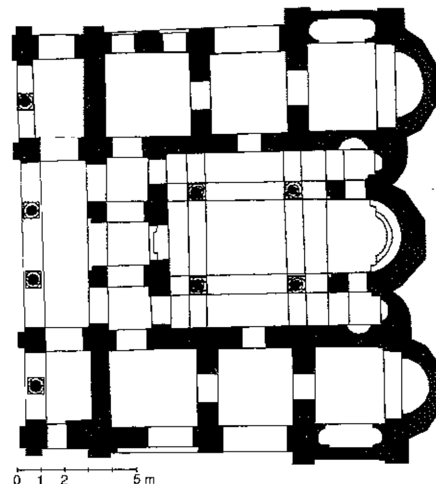

ΕΙΚΟΝΑ 88. Κωνσταντινούπολη, Ναός της Θεοτόκου του Λιβός (Fenari Isa), (907) (από Conant). Άνω: κάτοψη, κέντρο: νότια όψη, κάτω: τομή.

σχεδόν όπως το υποτιθέμενο εξωτερικό περίστωο της Νέας[209]. Η θέση των τάφων στους χώρους που ορίζουν κίονες και εξωτερικοί τοίχοι του ναού ανακινούν το ερώτημα σχετικά με τη σημασία του χώρου αυτού ως υποκατάστατου του περιστώου των μονόχωρων τρουλαίων με περίστωο ναών.

Τετρακιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος είναι ο ναός του Yilanca Bayir στο Διλισκέλεσι της Βυθινίας[210] (εικ. 89), με αυτόνομους χώρους περιμετρικά σε συμμετρική παράθεση γύρω από τον πυρήνα του. Το μνημείο (ίσως 9ου ή 10ου αι.) πιθανότατα είναι της ίδιας εποχής με τη Θεοτόκο του Λιβός, αλλά καταστράφηκε το 12ο αι. Παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για το περιμετρικό μέρος του, όπου είναι ευδιάκριτη η αντίληψη περιστώου με αυτόνομα μέρη, πιθανότατα τρουλαία, λύση που βρήκε μεγάλη απήχηση κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο ιδιαίτερα στην Ήπειρο, Μακεδονία και Σερβία. Στο Hasan

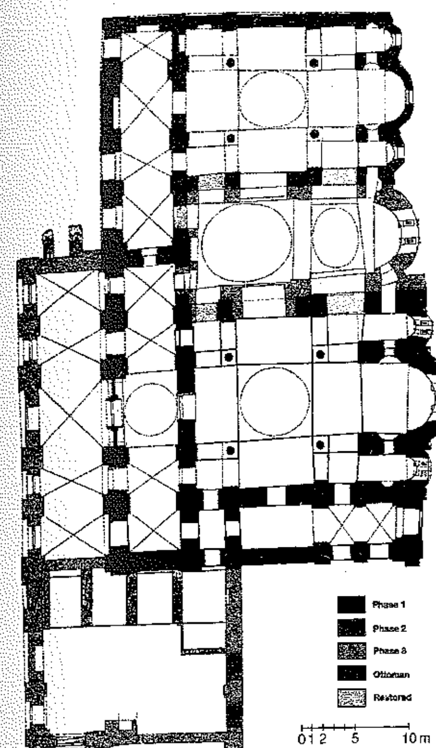
ΕΙΚΟΝΑ 89. Yilanca Bahir, Διλισκέλεσι (9ος ή 10ος αι.) αναπαράσταση κάτοψης (Mansel. Ανασχεδ. συμπληρ.).

Dağ βρίσκεται ακόμη ένα παράδειγμα σταυροειδούς ναού, του γνωστού ως Canlikilise, (11ος αι.)[211], που έχει πρόσθετους χώρους αντί για περίστωο και μάλιστα κτισμένους σε δύο τουλάχιστον φάσεις. Βόρεια του αρχικού κτίσματος προσκολλάται μονόχωρο ναΐδριο και ένας ενιαίος νάρθηκας που συνδέει και τα δύο. Αλλά και στον ερειπωμένο ναό του Kirsehir, βορειοδυτικά της Καισάρειας, συνέβαινε κάτι ανάλογο, όπου ένας κοινός νάρθηκας συνέδεε ένα δίδυμο σταυροειδών ναών[212].

Ένα πολύ σημαντικό σύνολο τετρακιόνιων ναών που αποτέλεσε πρότυπο για την προσθετική λογική και τη σύνθεση περισσότερων ναών μαζί, είναι το καθολικό της μονής του Χριστού Παντοκράτορα (Zeyrek Kilise Camii)[213] (εικ. 90). Ο νότιος ναός του Χριστού (1118-1124), ο βόρειος της Παναγίας της Ελεούσας (1124-1135;) και στο μέσο το Μαυσωλείο του Ιωάννη του Β' (1136) αφιερωμένο στον αρχάγγελο Μιχαήλ ήταν σχεδόν σύγχρονα. Φαίνε-

209. Conant, *Brief Commentary*, πίν. XXIII, XXIV.
210. Ίσως ναός του Νικητιάτη, βλ. Mansel, "Zur lage des Hannibalgrabes", ειδ. σ. 272-274, εικ. 15.
211. Krautheimer, *Architecture*, σ. 86, 399.
212. Αξίζει ακόμη να μνημονευθεί η περίπτωση των σταυροειδών ναών που κτίστηκαν στα ερείπια ή στα θεμέλια προγενέστερων, οι οποίοι σε ορισμένες περιπτώσεις διατηρούνται και τους περιβάλλουν, όπως οι ναοί στον εσωτερικό αμυντικό περίβολο της Μεγάλης Πρεσλάβας (11ος αι.). Επίσης βλ. το ναό της Nablus στην Καισάρεια στη βάση ενός ελεύθερου σταυρού, και άλλους.
213. Mango, *Architecture*, σ. 134, Μέγας 1963.

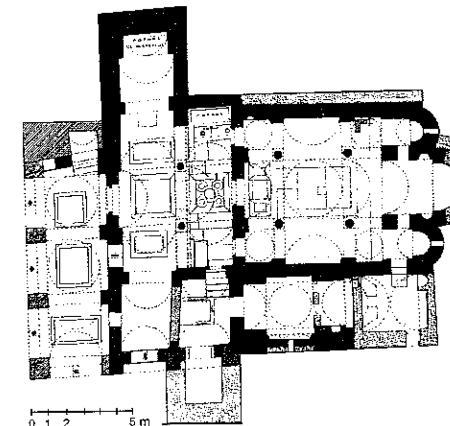

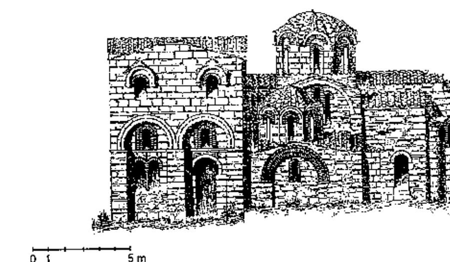

ΕΙΚΟΝΑ 90. Κωνσταντινούπολη, Χριστός Παντοκράτωρ (Zeyrek Kilise Kamii), Νότια Εκκλησία (Ahunbay).

ται μάλιστα ότι αυτός ο συνδυασμός περισσότερων ναών απηχούσε τη νοοτροπία της εποχής[214]. Ο βόρειος και ο νότιος ναός είναι εγγεγραμμένοι σταυροειδείς με νάρθηκες που συνδέονται μεταξύ τους, ενώ ο ναός του Χριστού έχει υπερώο πάνω από το νάρθηκα. Εδώ δεν πρόκειται για περίστωο, αλλά για επικοινωνούντες περιμετρικούς χώρους ή προσθήκες ολόκληρων ναών στις πλευρές του πυρήνα. Στο ναό του Χριστού περιμετρικό χώρο σχηματίζουν οι νάρθηκές του και το μαυσωλείο του Ιωάννη Β'. Στο ναό της Παναγίας της Ελεούσας περιμετρικό χώρο σχηματίζουν ο νάρθηκας και πάλι το μαυσωλείο του Ιωάννη Β'. Το παράδειγμα αυτό, όχι ασυνήθιστο ως αρχή από παλιότερα, συναντάται και αργότερα, κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Στον ελλαδικό χώρο ο ναός της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά (960) είναι από τους πρώτους ναούς που σχεδιάστηκαν στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με νάρθηκα και υπερώο και με πρόσθετους περιμετρικούς αυτόνομους χώρους, που όμως δε μπορούν να χαρακτηριστούν περίστωο[215]. Από τους ναούς αυτού του τύπου πρέπει να μνημονευθεί επίσης ο Όσιος Μελέτιος στον Κιθαιρώνα (11ος αι.) (εικ. 91). Το καθολικό

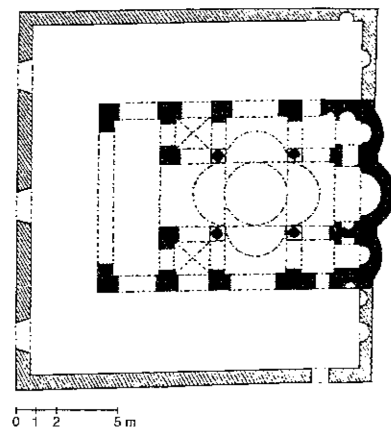

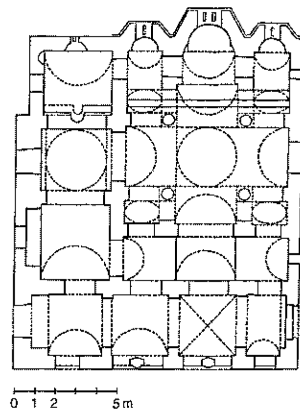
ΕΙΚΟΝΑ 91. Κιθαιρώνας, Όσιος Μελέτιος (Ορλάνδος). Άνω: κάτοψη με φάσεις, κάτω: νότια όψη χωρίς πρόστωο και ν. προσθήκη.

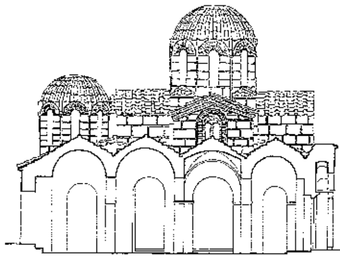
της ομώνυμης μονής είναι ένας σταυροειδής εγγεγραμμένος τετρακιόνιος με τρούλο, με θολωτό νάρθηκα (λιτή) και υπερώο και με περιμετρικούς χώρους, κυρίως κατά μήκος της νότιας όψης του, ενώ στα δυτικά υπάρχουν άλλοι χώροι και μια

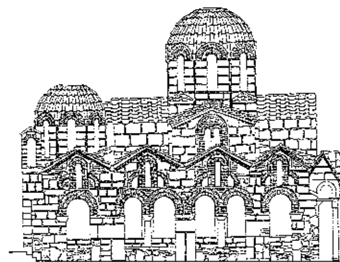
214. Megaw, "Notes", σ. 335 κ.ε., Mango, *Architecture*, σ. 134-136 και 202 υποσ. 42, κ.ε., Müller-Wiener, *Bildlexikon*, σ. 209-215, Krautheimer, *Architecture*, σ. 367.
215. Δε μπορεί να γίνει λόγος για περίστωο, αλλά οι προσθήκες που έγιναν στα βόρεια δημιουργούν ένα είδος περιμετρικού χώρου, που στη δυτική πλευρά καταλήγει στο νάρθηκα και στην ανοικτή στοά του. Ο ναός συνδέεται μέσω ενός κοινού χώρου με το καθολικό στα νότια, ενώ με βάση ορισμένα στοιχεία στην εξωτερική τοιχοποιία της νότιας πλευράς του ναού, θα μπορούσε να υπήρχε εκεί μία κατασκευή, ίσως μια ανοικτή στοά, στην οποία θα ανέβαινε κανείς με μια σκάλα ή ράμπα, βλ. και Στίκας, *Μονή Οσίου Λουκά*, σ. 311 κ.ε., Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος*, σ. 13, επίσης Krautheimer, *Architecture*, σ. 383, 508 υποσ. 45 και γενικά Mylonas, "Gavits et litae". Τα τρία εξωτερικά ανοίγματα της νότιας πλευράς, σε αντίθεση με τη βορεινή, όπου υπάρχει μόνον ένα, ενισχύουν αυτήν την υπόθεση. Μια παραλλαγή του ίδιου τύπου εμφανίζεται στην Κοσμοσώτειρα των Φερρών (1152). Ο ναός παρουσιάζει στοιχεία που ενθαρρύνουν την υπόθεση για ύπαρξη νάρθηκα στη δυτική πλευρά και άλλα στο κάτω μέρος των εξωτερικών του τοίχων, τα οποία είναι ενδεικτικά για ένα πιθανό εξωτερικό, ανοικτό ίσως περίστωο, όπως συναντάται και σε άλλες περιπτώσεις. Για την τεκμηρίωση όμως αυτής της θεωρίας απαιτείται αναοκαφική έρευνα.

ΕΙΚΟΝΑ 92. Αθήνα, Αγία Αικατερίνη, (11ος-12ος αι.) (Κουρουνιώτης, Σωτηρίου).

ΕΙΚΟΝΑ 93. Αθήνα, Εισόδια της Θεοτόκου της Καπνικαρέας 1060-75 (από λεύκωμα ΕΜΠ). Άνω: κάτοψη, κέντρο: τομή στον εξωνάρθηκα, κάτω: δυτική όψη.

ανοικτή στοά[216].

Στην Αθήνα ένας ναός που εμφανίζει σαφές μεταγενέστερο περίστωο, άγνωστο σε τι είδους βάση, είναι η Αγία Αικατερίνη (11ος-12ος αι.) (εικ. 92), με ανοίγματα που επικοινωνούσαν με τα πλάγια διαμερίσματα του περιστώου[217]. Ο ναός έχει υποστεί πολλές μετασκευές. Επίσης ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου της Καπνικαρέας στην ίδια πόλη (1060-1075)[218] (εικ. 93), που δεν είναι οριστικά χρονολογημένος, εντάσσεται και αυτός στην κατηγορία του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με περιμετρικούς χώρους. Ο εξωνάρθηκάς του και το τρουλαίο παρεκκλήσι της Αγίας Βαρβάρας είναι λίγο μεταγενέστερα του ναού, ίσως του 12ου αι., καθώς και το πρόπυλο στη νοτιοδυτική γωνία[219]. Το σύνολο αυτών των περιμετρικών χώρων, με τις αναλογίες και την αρμονική του σύνδεση, δεν απέχει πολύ από την ιδέα ενός πραγματικού περιστώου. Κάτι ανάλογο συμβαίνει με την Όμορφη Εκκλησία στο Γαλάτσι Αττικής (τέλος 12ου αι.)[220] με παρεκκλήσι και νάρθηκα κτισμένα σχεδόν ταυτόχρονα με τον πυρήνα του ναού, που διαμορφώνουν μαζί περίστωο σχήματος Γ (εικ. 94). Οι τρεις παραπάνω ναοί δείχνουν ότι το περίστωο με τη συγκεκριμένη μορφή έχει συνεχή παρουσία στην Αθήνα κατά τον 11ο και 12ο αι.

216. Με το παρεκκλήσι της νότιας πλευράς επικοινωνεί ο νάρθηκας και με το χώρο δίπλα στο διακονικό υπάρχει άμεση επικοινωνία. Στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα άλλος χώρος εντάσσεται μέσω του προστώου στο κτήριο. Εξωτερικό κλιμακοστάσιο οδηγεί στον όροφο πάνω από το νάρθηκα. Η βορειοδυτική γωνία του ναού είναι ασαφής ως προς την αρχική χρήση και μορφή της, καθώς και ως προς την πιθανή σχέση της με τα κοσμικά κτίσματα. Βλ. Ορλάνδος, "Μονή Οσίου Μελετίου", σ. 3, 34 κ.ε. και 71, 97 κ.ε., Krautheimer, *Architecture*, σ. 509-50 αναφέρονται συγκρίσεις με άλλους ναούς στην Ελλάδα.

217. Βλ. Κουρουνιώτης, Σωτηρίου, *Ευρετήριον*, ό.π., Βυζαντιναί εκκλησίαι παραμορφωθείσαι δι επισκευών, 59-122, εικ. 108, Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις*, σ. 149 κ.ε., Ξυγγόπουλος, *Μνημεία Αθηνών*, σ.94, εικ. 105.

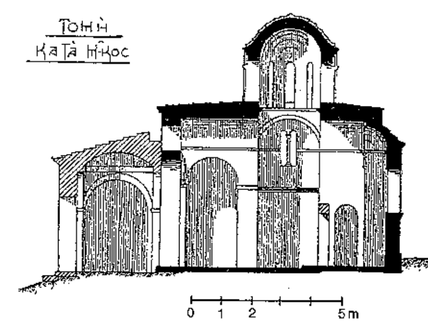
218. Κουρουνιώτη, Σωτηρίου, ό.π., Α' *1. Αθηνών*, σ. 69 εικ. 57 (κατά Villard), Chatzidakis, *Byzantine Monuments*, πιν. 26-32, βλ. και Krautheimer, *Architecture*, σ. 508 υποσ. 44 και 509 υποσ. 48, όπου η παλιότερη βιβλιογραφία, Megaw, σ. 107.

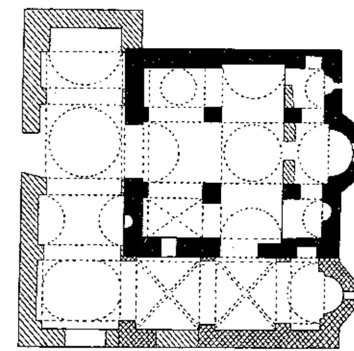
219. Χαρκιολάκης, "Ναός Καπνικαρέας", όπου πρόσφατη βιβλιογραφία, Φιλιππίδης, *ΕΕΠΣΘ*, V, 1970, σ. 81 κ.ε. και ο Krautheimer, ό.π. 389-390 υποσ. 48, ισχυρίζεται ότι θα μπορούσε να θεωρήσει κανείς ως πιθανή χρονολόγηση την περίοδο μετά το 1044, επίσης βλ. *Α.Δ.* 25, 1970, Β1 Χρονικά, σ. 138, *Α.Δ.* 38, 1983, Χρονικά Β, 1989, σ. 65, *Α.Δ.* 41, 1986, Α Χρονικά σ. 22, Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις*, σ. 151, 1993², 153. Στον ίδιο τύπο θα μπορούσαμε να εντάξουμε ναούς, όπως ο Φωτοδότης της Νάξου (11ος αι.) βλ. Ohnesorg, "Vierstutzenkirchen auf Naxos", σ. 65.

220. Βλ. πρόσφατα Μπούρας, *Ελληνική ναοδομία*, ό.π., σ. 99-102 με όλη την παλιότερη βιβλιογραφία.

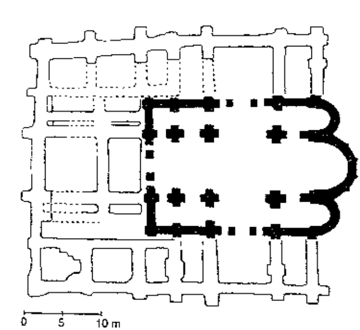
221. Ορλάνδος, "Η Πισκοπή της Σαντορήνης".

ΕΙΚΟΝΑ 94. Γαλάτσι Αττικής, Όμορφη Εκκλησιά (περίστωο τελευταίο τέταρτο 12ου αι. κ.ε.) (Ορλάνδος).

ΕΙΚΟΝΑ 95. Κίεβο, Desyatinnaya του (989 και 1039) (από Rappoport).

Θα πρέπει τέλος, να επισημάνουμε ακόμη την Παναγία της Γωνιάς στην Επισκοπή της Σαντορίνης (τέλος 11ου αρχές 12ου αι.)[221], όπου, αν και δεν υπάρχει περίστωο, ωστόσο η δυτική πλευρά του εγγεγραμμένου σταυρού περιβάλλεται από νάρθηκα (ευρύτερο από τον κυρίως ναό) και δύο προσκολλημένους σε αυτόν και τον κυρίως ναό χώρους, ανοικτούς προς τον τελευταίο, από τις πλευρές του οποίου προεξέχουν. Το σύνολο των χώρων, αν και δεν είναι περίστωο, έχει συμμετρία και ομοιογένεια.

Καθώς διαπιστώνεται ότι μια σειρά από σωζόμενους ναούς σχετίζεται με διάφορους τρόπους με τη Νέα Εκκλησία, αξίζει να παρακολουθήσει κανείς την επίδραση του περίφημου αυτού ναού σε κτήρια έξω από τη βυζαντινή επικράτεια, καθώς κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, αλλά και αργότερα, αποτέλεσε ένα από τα βασικά πρότυπα και πηγή έμπνευσης. Θα έλεγε κανείς ότι ο σταυρικός ή σταυροειδής τρουλαίος με ένα ή περισσότερα περίστωα έγινε ο δημοφιλέστερος τύπος ναού για τους Ρώσους αρχιτέκτονες και κτήτορες[222]. Η Desyatinnaya Cerkva του Κιέβου (ίδρυση: 989)[223] σύμφωνα με την αναπαράστασή της, είχε αρχικά ένα σταυροειδή τρουλαίο πυρήνα και ένα πολυμερές περίστωο[224] (εικ. 95). Το γνωστότερο και μεγαλύτερο παράδειγμα αυτού του τύπου είναι η Αγία Σοφία του Κιέβου (1018-1037)[225] (εικ. 96). Ο πυρήνας της είναι τρουλαίος εγγεγραμμένος σταυρός με υπερώα από τρία διώροφα περίστωα, συμμετρικά γύρω από αυτόν, των οποίων τα γωνιακά διαμερίσματα φέρουν τρούλους. Το νοτιοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα του ναού καταλαμβανόταν από ένα κυκλικό κλιμακοστάσιο προς το υπερώο, ενώ ένα δεύτερο κλιμακοστάσιο κατελάμβανε δύο μέρη του κανάβου στη δυτική πλευρά. Ο ναός έχει συγκριθεί με το Kalenderhane. Ανάλογη ακριβώς λύση, με ορισμένες διαφοροποιήσεις, όπως π.χ. σμίκρυνση του αριθμού των περιστώων, διαφορετική θέση του κλιμακοστασίου ή διαφοροποίηση στο ανατολικό άκρο των περιστώων, ακολουθούν οι ναοί της Μητρόπολης της Αγίας Σοφίας στο Novgorod (1045-1050)[226] (εικ. 97), της Αγίας Σοφίας στο Polotsk (1044-1066)[227], της Κοίμησης της Θεοτόκου, της Μητρόπολης του Vladimir (1158-1161) και επίσης (1185-1189)[228] (εικ. 98), της Ανάληψης του Mokvi (11ος αι.)[229] (εικ. 99)

222. Βλ. Faensen and Ivanov, *Early Russian Architecture*.

223. Πρώτη αφιέρωση: 996 και δεύτερη:1039, Hamilton, *Art and Architecture in Russia*, σ. 25.

224. Rappoport, *Old Russian Architecture*, σ. 87-91, ο ναός είχε τριμερές περίστωο, πρόπυλο και δύο σταυροειδή σε κάτοψη παρεκκλήσια, προσκολλημμένα στα δύο δυτικά άκρα του πυρήνα. Η Μητρόπολη των Κανάλων (Sobor na Protoke κτισμένη στα τέλη του 12ου αι.), που σώζεται μόνο σε θεμέλια, δείχνει επίσης μια ανάλογη λύση (Rappoport, ό.π. σ. 267).

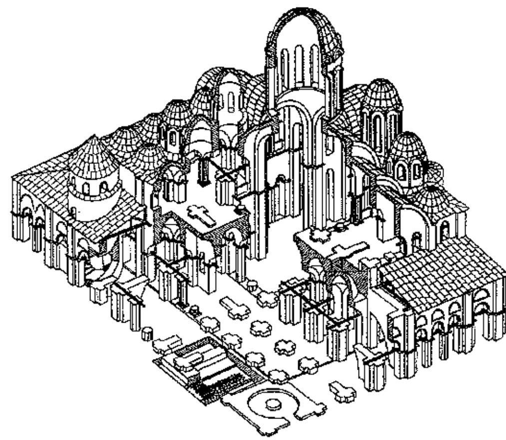
225. Hamilton, *Art and Architecture in Russia*, κεφ. 2: "The Architecture of Kiev, 990-1240", σ. 24.

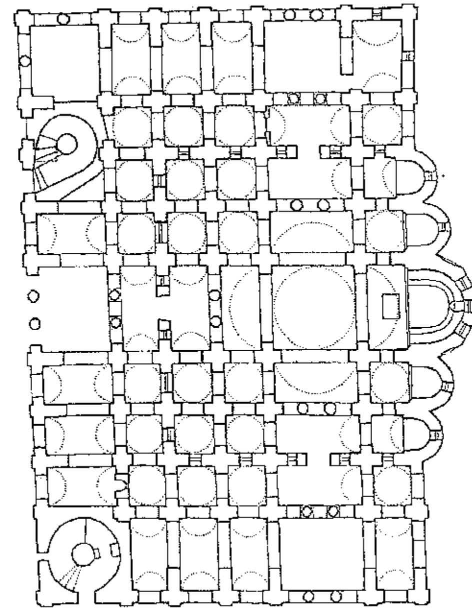
226. Brunov, *Hram*, σ. 40.

227. Hamilton, *Art and Architecture in Russia*, σ. 419(2).

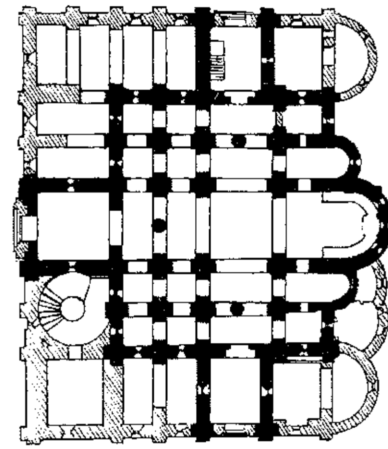
228. Hamilton, ό.π., σ. 56, ο ναός ήταν αρχικά ένας σταυροειδής εγγεγραμμένος όπως ακριβώς ο Ευαγγελισμός στο Gorodishche, ο Άγιος Νικόλαος-Μητρόπολη στο Yard κ.α. Ανάλογη λύση εμφανίζουν οι ναοί του Ιωάννου του Θεολόγου στο Smolensk, των Αγίων Boris και Gleb στο Chernigov και άλλοι ρωσικοί ναοί με περίστωα.

229. Wulff, *Altchristliche und Byzantinische Kunst*, II, σ. 480. Hamilton, ό.π., σ. 27.

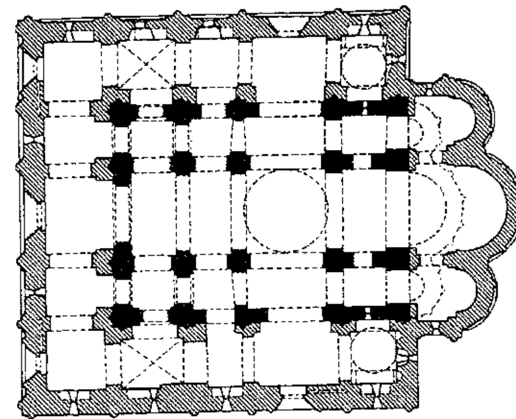

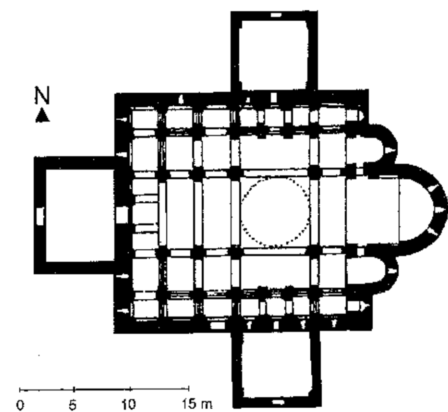

ΕΙΚΟΝΑ 96. Κίεβο, Αγία Σοφία (1018-1037) (από Hamilton).

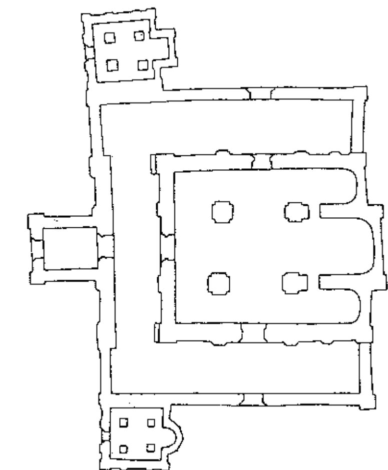

ΕΙΚΟΝΑ 97. Novgorod, Μητρόπολη Αγ. Σοφίας (1045-1062) (από Hamilton).

ΕΙΚΟΝΑ 98. Vladimir, Μητρόπολη της Κοίμησης της Θεοτόκου (1158-1161) αναδομημένη (1185-1189) (από Hamilton).

ΕΙΚΟΝΑ 99. Αμπχαζία (Καύκασος), ναός της Ανάληψης του Mokvi (11ος αι.) (από Hamilton, Wulff).

ΕΙΚΟΝΑ 100. Smolensk, η Μητρόπολη των Κανάλων (Sobor na Protoke) (1196-1200) (Rappoport).

και ο ναός των Κανάλων στο Smolensk (Sobor na Protoke) (1196-1200)[230] (εικ. 100) κ.ά. Σε πολλούς ναούς αυτής της περιόδου προστέθηκαν αργότερα περίστωα είτε στο αρχικό κτίσμα, είτε με την ευκαιρία μιας συνολικής ανακατασκευής[231].

Από το πλήθος των μνημείων και την ποικιλία με την οποία εμφανίζονται οι χώροι γύρω από τον πυρήνα του ναού στη μεσοβυζαντινή περίοδο φαίνεται η ιδιαίτερη σημασία τους και οι νέοι ρόλοι που μπορούσαν να παραλάβουν. Ιδιαίτερα μάλιστα η χρήση του σχεδίου του μονόχωρου ή σταυροειδούς τρουλαίου ναού, που από την αρχική σύλληψη του περιλαμβάνει ενσωματωμένο περίστωο, δίνει ένα πρότυπο, που θα επηρεάσει οπωσδήποτε την υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική. Κάτι ανάλογο συμβαίνει με το σταυρικό και το σταυροειδή εγγεγραμμένο, που δίνουν πολλές δυνατότητες επέκτασης με περιμετρικούς χώρους και περίστωα, ιδιαίτερα όταν έχουν προεξέχοντα παραβήματα ή προσκολλημμένα παρεκκλήσια. Ο τετρακιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος δεν εμφανίζεται με συνεχές περίστωο αλλά περισσότερο με αυτόνομους χώρους στην περίμετρό του. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τον οκταγωνικό τύπο. Επίσης, το σχέδιο που βαθμιαία εγκαταλείπεται είναι το κυκλικό ή περίκεντρο με περίστωο, που φαίνεται να περνά οριστικά στη σκιά, ενώ αναδύονται άλλοι τύποι, που συνδυάζουν σύμβολα περισσότερο σημαντικά την εποχή αυτή. Η σταυροειδής σύνθεση αναδεικνύεται ακόμη και με τρίκογχους ή τετράκογχους ναούς, των οποίων το δυτικό άκρο περιβάλλεται από έναν ή περισσότερους χώρους. Η ιδέα του τρίκογχου με έμφαση στη δυτική πλευρά που περιβάλλεται από χώρους βρίσκει την καλύτερη έκφρασή της στους ναούς του Άθω. Οι προσθήκες σε υπάρχοντα κτίρια, και μάλιστα όχι απλά ως περίστωα, αλλά ως ολόκληροι ναοί έχουν ευρύτατη εφαρμογή, όπως δείχνει ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της Κωνσταντινούπολης, ο ναός του Παντοκράτορος. Η προσθετική λογική αυτού του μνημείου θα αποτελέσει ασφαλώς πρότυπο για την περίοδο που θα ακολουθήσει. Αλλά και το σχέδιο του ναού του Yilanca Bayır χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, καθώς προδίδει παγιωμένη τη λύση των αυτοτελών χώρων του περιστώου σε τετρακιόνιο σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο αρκετά πριν από το 12ο αιώνα. Τα σημαντικότερα περίστωα αυτής της περιόδου ή τα περιμετρικά κτίσματα, που μπορεί να είναι ολόκληροι ναοί, στεγάζονται όλα με θολοδομία.

230. Rappoport, *Old Russian Architecture*, σ. 86-91.

231. Επίσης, ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Smolensk (αρχικό κτίσμα του 12ου αι.) αποτελείται από ένα σταυροειδή πυρήνα, με οψιμότερη προσθήκη τριμερούς περιστώου, που καταλήγει ανατολικά σε παρεκκλήσια. Ο Ευαγγελισμός, ο Άγιος Αντώνιος και ο Άγιος Γεώργιος (Novgorod) διατήρησαν τη λύση του κλιμακοστασίου προς τα υπερώα στη βόρεια πλευρά. Άλλοι ναοί έχουν σήμερα πρόσθετο διμερές οψιμότερο περίστωο, όπως η Μητρόπολις των Boris και Gleb (αρχικό κτίσμα του 12ου αι.) στο Smolensk, με σταυροειδή εγγεγραμμένο πυρήνα, νάρθηκα, υπερώο και περίστωο Γ στη δυτική και δύο παρεκκλήσια στην ανατολική πλευρά. Ανάλογη λύση συναντάται στο ναό του Προφήτη Ηλία στο Yaroslavl, είναι όμως του 17ου αι. Ο πυρήνας είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος, ένας μικρότερος δίκογχος ναός προστίθεται στα νότια και ένα περίστωο σχήματος Γ "αγκαλιάζει" τη βόρεια πλευρά του πρώτου ναού, του οποίου το ανατολικό άκρο καταλήγει σε παρεκκλήσι και τέλος προεκτείνεται στη δυτική πλευρά και των δύο ναών με ένα παρεκκλήσι στο νότιό του άκρο και μια μνημειακή κλίμακα ανόδου στον άξονα του σταυροειδούς ναού. Ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι ο ναός στη Χρυσή Πύλη στο Vladimir. Τέτοιοι ναοί με περίστωο πάνω από πύλες ή εισόδους ή πύργους δεν ήταν ασυνήθιστη περίπτωση, όπως δείχνει τόσο ο ναός του Χριστού του Φιλανθρώπου στην Κωνσταντινούπολη, όσο και άλλα παραδείγματα. Για τη Χρυσή Πύλη βλ. Rappoport, *Old Russian Architecture*, σ. 73 κ.ε. και Hamilton, ό.π., σ. 215-216.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

ΠΕΡΙΣΤΩΑ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΙ

ΓΕΝΙΚΑ

Η λατινική κατάκτηση υπήρξε για το Βυζάντιο μεγάλο πλήγμα, μετά από το οποίο δεν μπόρεσε ποτέ να ανακτήσει πλήρως τις δυνάμεις του. Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο είναι πλέον ορατά όλα τα στοιχεία της βαθμιαίας πτώσης της άλλοτε κραταιάς Αυτοκρατορίας. Η κεντρική εξουσία έχει συρρικνωθεί, ενώ ένα νέο πολιτικο-οικονομικό σχήμα έρχεται στο προσκήνιο. Συγκυρίες και εξελίξεις στον τότε γνωστό κόσμο επηρεάζουν, όπως είναι φυσικό, άλλοτε με άμεσο και άλλοτε με έμμεσο τρόπο την αρχιτεκτονική δημιουργία και την παραγωγή του αρχιτεκτονικού έργου. Η παλιά Αυτοκρατορία είναι πλέον παρελθόν και αποτελεί, ως τέτοια πλέον, ένα πλαίσιο αναφοράς για την αρχιτεκτονική δημιουργία. Παράλληλα, κάποιες ιδέες που αναπτύχθηκαν στην κεντρο-δυτική Ευρώπη διεισδύουν στο Βυζάντιο. Η ιδέα του ανεξάρτητου άρχοντα (φεουδάρχη) και της οικογενειακής διαδοχής επηρεάζουν την αρχιτεκτονική και την τέχνη. Ταφικά οικογενειακά παρεκκλήσια κτίζονται συχνότερα, πορτραίτα των κτητόρων που φέρουν το πρόπλασμα του ναού εμφανίζονται σχεδόν πάντα στους νάρθηκες ή στα κλίτη και η στροφή προς το άτομο είναι γεγονός. Πως όμως βιώνουν τον κόσμο τους κτήτορες και αρχιτέκτονες και ποιο είναι το πραγματικό πλαίσιο αναφοράς για τις ιδέες τους και τη δημιουργία τους την εποχή αυτήν; Ποια είναι, τέλος, η σημασία του περιστώου γι' αυτούς και πως εντάσσεται στις επιλογές τους;

Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο τα γνωστά από παλιότερες περιόδους σχέδια των ναών εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται με τροποποιήσεις και διαφορετικό ύφος. Η μίμηση παλιότερων προτύπων και μάλιστα όχι των αμέσως προηγούμενων, αλλά των πολύ παλιότερων (όπως σώζονταν τότε), φαίνεται να είναι κάτι το συνηθισμένο. Τα περίκεντρα κτήρια υποχωρούν και τα κυκλικά με περίστωο δεν εμφανίζονται πλέον. Ακόμη και τα περίοπτα οκταγωνικά, που κτίζονται στην περίοδο αυτή, φαίνεται να είναι ελάχιστα. Τα περίστωα και οι περιμετρικές προσθήκες όμως όχι μόνον δε σταματούν να εμφανίζονται, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις σχετίζονται με την αντίληψη των λεγομένων αναγεννήσεων στη βυζαντινή αρχιτεκτονική[1]. Η εξωτερική μορφή και η εμπειρία του εσωτερικού χώρου παλιότερων ναών με περισσότερες οικοδομικές φάσεις, ενσωματώσεις, επισκευές και προσθήκες, φαίνεται να γίνεται αντιληπτή ως ένα ενιαίο πλέον σύνολο. Η συμβολή σε αυτήν την αντίληψη συνόλου της επεξεργασίας των εξωτερικών όψεων με κονιάματα και επιζωγραφήσεις μας είναι άγνωστη και παραμένει ένα θέμα ανοικτό στην έρευνα[2].

Τι όμως είναι αυτό που σήμερα ονομάζεται περίστωο και αφορά την περίοδο αυτήν; Από τους τύπους ναών που εφαρμόζονται στην υστεροβυζαντινή περίοδο, εκτός των παραδειγμάτων του μονόχωρου ή σταυροειδούς με τρούλο και περίστωο – όπου το τελευταίο είναι μέρος του αρχικού σχεδίου–, οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί στις διάφορες παραλλαγές τους είναι εκείνοι στους οποίους βλέπουμε συχνότερη τη χρήση των περιστώων και άλλων περιμετρικών χώρων. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, ο τρουλαίος σταυροειδής εγγεγραμμένος αφομοιώνει στην αρχική συνολική σύλληψή του την ιδέα της χρήσης του συνεχούς περιμετρικού

1. Μπούρας, "Βυζαντινές αναγεννήσεις", όπου συζητά το φαινόμενο στη μεσοβυζαντινή περίοδο και αναφέρει (σ. 264):"Μεγάλες στοές θα αναπτυχθούν κυρίως αργότερα στα χρόνια των Παλαιολόγων, αλλά εμφανίζονται από τη μεσοβυζαντινή περίοδο".
2. Η εντοίχια ζωγραφική και οι μιμήσεις σχεδίων τοιχοποιίας (opus) στους εξωτερικούς τοίχους (όψεις) με στόχο να επιτευχθεί εντύπωση συνόλου δεν ήταν πρακτική άγνωστη στο Βυζάντιο, αν κρίνουμε από την επιμέλεια με την οποία συχνά κτίζονταν οι προσθήκες. Για την εικαστική επεξεργασία των όψεων βλ. Ćurčić, *Provincial or Regional*, Ousterhout, *Master Builders*, σ. 194-200 και πρόσφατα Μαμαλούκος, *Μονή Βατοπεδίου*, σ. 297-338.

χώρου σε τέτοιο βαθμό, ώστε θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για μια νέα παραλλαγή του τύπου. Τα παραδείγματα της Θεσσαλονίκης είναι ίσως τα πιο εύγλωττα για την πορεία αυτήν, ενώ τα παραδείγματα της Σερβίας και της Ρωσίας δείχνουν τη γεωγραφική διασπορά του φαινομένου, σε αντίθεση με τη Βουλγαρία, όπου η ιδέα του περιμετρικού χώρου φαίνεται ότι δε βρήκε απήχηση. Περιμετρικοί χώροι συναντώνται και στο σύνθετο τύπο το γνωστό ως "τύπος του Μυστρά" (Mistratypus)[3], με τη μορφή περιμετρικής στοάς και άλλων προσαρτημάτων και μάλιστα σε διώροφη λύση.

Παρατηρείται ακόμη η συνέχιση οικοδόμησης βασιλικών και η ευελιξία και προσαρμοστικότητά τους ως προς τη χρήση περιστώων σε αυτές. Παράλληλα με το νέο σχέδιο της εποχής, το σταυρεπίστεγο τύπο, ο οποίος βρίσκει ευρεία εφαρμογή στον ελλαδικό χώρο, οι ανάγκες για χρήσεις που χωροθετούνται περιμετρικά μέσα στο ναό καλύπτονται με ανάλογο τρόπο, όπως στην τρίκλιτη βασιλική και έτσι δεν εμφανίζεται ο περιμετρικός χώρος διακεκριμένος με ένα σαφή τρόπο, παρά μόνο σε μια-δύο εξαιρέσεις.

Ως προς τη χρήση των τύπων της πρωτεύουσας θα πρέπει να σημειωθεί ότι, καθώς πολλά στοιχεία στα υστεροβυζαντινά μνημεία της περιφέρειας προέρχονται από τους μεγάλους ναούς της Κωνσταντινούπολης, αποτυπώνουν και τις συνήθειες των ευγενών της βυζαντινής πρωτεύουσας. Έτσι σε πολλά από αυτά – ιδιαίτερα σε τόπους, οι οποίοι υπήρξαν έδρες διοικητών συνδεδεμένων με το βασιλικό οίκο – συναντώνται υπερώα, που είτε εκτείνονται πάνω από όλους τους περιμετρικούς χώρους σε σχήμα Π είτε περιορίζονται σε ένα τμήμα τους[4]. Όσα υπερώα εκτείνονται σε σχήμα L ή Π καθώς τοποθετούνται ευδιάκριτα γύρω από τον πυρήνα, δεν θα ήταν λάθος να θεωρηθούν ως περίστωα σε δεύτερο επίπεδο, ενισχύοντας έτσι τις διαφορετικές σημασίες και τους ρόλους του χώρου γύρω από τον πυρήνα.

Ο Ορλάνδος στα πλαίσια της εργασίας του για την Παρηγορήτισσα της Άρτας, αναφερόμενος στις στοές, σημειώνει[5]: "*Στοαί ξύλιναι ἤ λίθιναι περιβάλλουν μίαν ἤ πλείονας πλευράς τῶν ναῶν, πλήν τοῦ ιεροῦ, παραλληλιζόμεναι δέ κατά τε τήν μορφήν καί τόν σκοπόν πρός τήν περίστασιν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ναῶν, φαίνεται ότι ἐφηρμόσθησαν τό πρῶτον ἐν Κωνσταντινουπόλει και Θεσσαλονίκη ὅθεν ἡ χρῆσις μετεδόθη ἀνά σύμπαντα τόν βυζαντινόν κόσμον. Εὐχρηστοῦσι δ' αὗται μέχρι και τῆς σήμερον εἰς τά βορειότερα τῆς Ἑλλάδος μέρη*". Θα πρέπει ακόμη να υπογραμμιστούν ιδιαίτερα τα σερβικά μνημεία βυζαντινής επιρροής, καθώς μερικά από αυτά είναι από τα σημαντικότερα παραδείγματα με περίστωο. Στη σερβική αρχιτεκτονική όμως υπάρχει μια εξοικείωση με τη λειτουργική χρήση περιμετρικών χώρων, αφού το φαινόμενο των ναών με δίδυμα παρεκκλήσια ή συμμετρικούς χώρους που προεξέχουν από το σώμα του κυρίως ναού είναι πολύ συχνό[6].

Παρατηρείται ότι στην υστεροβυζαντινή ναοδομία γενικότερα επικρατεί μια νοοτροπία προσθετική, ίσως γιατί πολλές φορές ήταν εφικτή στις συνθήκες της εποχής· σημειώνεται επίσης και μια προσκόλληση σε δοκιμασμένα πρότυπα ανεξαρτήτα από τη χρονική προέλευσή τους. Ωστόσο, αν λάβει κανείς υπόψη του ορισμένα δεδομένα όπως:

α) ότι στο βυζαντινό χώρο η αρχιτεκτονική της ύστερης περιόδου γίνεται από αρχιτέκτονες που δε φαίνεται να έχουν διακριτή κοινωνική θέση και δυνατότητα για προσωπική προβολή, ενώ πολλά είναι τα ερωτηματικά σχετικά με τη θεωρητική κατάρτιση τους,

β) ότι στην υστεροβυζαντινή περίοδο η δημιουργικότητα στο θέμα του σχεδιασμού των εκκλησιών είναι περιορισμένη και βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην παράδοση και

γ) ότι το μνημειώδες ύφος και οι συνθήκες που το παράγουν βρίσκονται σε υποχώρηση,

τότε θα πρέπει να θεωρηθεί ότι οι συνθέσεις με τους όγκους εξωτερικά, με τα κενά και τα πλήρη στο εσωτερικό, τα ανοίγματα και τις ποικίλες μορφές θολοδομίας, όλα όσα επιτρέπουν σε διαφορετικές εκ-

3. Millet, *L'École*, σ. 124-125 αναφορά στο θέμα, Hallesleben, "Mystratypus", σ. 105-118 και Krautheimer, *Architecture*, 4/8-429 σποραδικά.
4. Millet, ό.π., σ. 126-8, επίσης στα υπερώα αναφέρεται η Schellewald, "Oberräumen in Syrien, Armenien und Byzanz", (στα πλαίσια της διατριβής της κεφ. *Architektur der Sophienkirche in Ochrid*, Bonn 1986, στο "Zur Typologie Entwicklung und funktion von Oberräumen in Syrien, Armenien und Byzanz", σ. 246-8) και βλ. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος. Η μητρόπολη*, σ. 199-212 (σποραδικά) η οποία αφιέρωσε αρκετές σελίδες της διατριβής της για το θέμα αυτό, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.
5. Ορλάνδος, *Παρηγορήτισσα*, σ. 27 και συμπληρώνει "*Ἐν αὐτῷ τῇ Ἄρτῃ διατηρεῖται εἰσέτι παλαιόν ξύλινον περιστύλιον ἐν τῷ ἐκεῖθεν τοῦ Ἀράχθου βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Βλαχερνῶν ἀλλά δέ πάλιν λίθινα ἐν Β. Ἠπείρου εἰς πλείονας ναούς τοῦ 17ου αἰ. ...*".
6. Βλ. Deroko, "Niski transept", όπου συζητά το θέμα αυτό και ομοιότητα με την Αγία Σοφία της Τραπεζούντος (1238-1263) με τα τρία πρόπυλα, βλ. Talbot Rice ed., *St. Sophia at Trebizond*, Ballance, κεφ. 2.

δοχές τους το περίστωο και οι συγγενείς με αυτό περιμετρικοί χώροι, δεν είναι μικρή κατάκτηση.

Ωστόσο, το ζήτημα του σχεδιασμού του κτηρίου και σημαντικών επεμβάσεων σ' αυτό παραμένει ανοικτό[7]. Για τα ενσωματωμένα στο ναό περίστωα, μπορεί να είναι κανείς βέβαιος ότι αυτά περιλαμβάνονται στα πλαίσια του γενικότερου σχεδιασμού του κτηρίου. Για τα πρόσθετα όμως, τουλάχιστον για κάποια από αυτά, η κατάρτιση σχεδίου μπορεί να αποφεύγονταν.

Παράλληλα, καθώς παρατηρείται ότι, εκτός από την περίπτωση των μοναστηριακών καθολικών, η ανέγερση ναών μικρής κλίμακας ήταν συνηθισμένη και διαδεδομένη, τίθεται το ερώτημα ποιο ήταν το πλήθος των πιστών που εισέρχονταν στο ναό και συνακόλουθα από ποιο χώρο το εκκλησίασμα παρακολουθούσε τη Θεία Λειτουργία την περίοδο αυτή. Διερωτάται κανείς επίσης ποια ευελιξία ως προς τις ανάγκες συγκέντρωσης του εκκλησιάσματος προσέφεραν τα περίστωα, δηλαδή αν και σε ποιο βαθμό η χρήση τους εξυπηρετούσε την παρακολούθηση των ακολουθιών.

Οι μικρές διαστάσεις του όψιμου βυζαντινού ναού, οι οποίες έχουν αρκετές φορές προβληματίσει τους ερευνητές, φαίνεται ότι λειτουργούν αντιστρόφως ανάλογα προς το συμβολισμό του ναού[8]. Ως πλήρες σύμβολο του κόσμου ο ναός δεν εξαρτάται από φυσικά μεγέθη. Οι μελετητές έχουν αποδεχθεί ότι, όπως και άλλες καινοτομίες στην εκκλησιαστική πρακτική, έτσι και το φαινόμενο της μείωσης του μεγέθους των μεσαιωνικών ναών αποδίδεται στην επίδραση του μοναχισμού. Παραμένει όμως εκκρεμές το ερώτημα ως προς το μηχανισμό με τον οποίο έγινε αυτό και – για την παρούσα εργασία – ως προς τη σημασία του περιστώου σε αυτές τις εξελίξεις.

Επισημαίνονται τέλος ορισμένες βασικές παράμετροι, σημαντικές για την εξέταση των περιστώων της ύστερης βυζαντινής περιόδου: 1. το σχέδιο κάτοψης (Π ή Γ), 2. η σχέση με το σύνολο (ενσωματωμένα ή πρόσθετα), 3. η σχέση με τον έξω χώρο (κλειστά προς τα έξω ή ανοικτά), 4. η σχέση με τον έσω χώρο, δηλαδή η επικοινωνία με τον πυρήνα (εσωτερικά ανοίγματα, κτλ.), 5. η διάταξη στο κτήριο (ενιαία ή με αυτόνομα μέρη), 6. η κατασκευή (θολοσκεπή ή ξυλόστεγα, κτλ.) και 7. η σχέση με τη γεωγραφική θέση (κλίμα, έδαφος, κ.ά.).

Α. ΝΑΟΙ ΜΕ ΠΕΡΙΣΤΩΑ

Α.1. ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ

Από την αρχή της προσέγγισης του θέματος η τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα παρά την τυπολογική της αυτοτέλεια θεωρήθηκε ως τύπος ναού που εμπεριέχει εσωτερικό περίστωο, εάν τα κλίτη και ο νάρθηκάς του συνδέονται με τρόπο που να εξασφαλίζει χώρο συνεχή γύρω από τον κυρίως ναό[9]. Αυτό δεν αφορά βέβαια τους δρομικούς μονόχωρους ναούς. Στην ενότητα αυτή θα επικεντρωθεί η προσοχή μόνο σε εκείνα από τα δρομικά μνημεία που έχουν ένα σαφές εσωτερικό ή εξωτερικό ανοικτό ή κλειστό περίστωο, περιμετρικό νάρθηκα ή άλλο σχετικό πρόσθετο χώρο. Βασιλικές των οποίων τα κλίτη προχωρούν μέχρι το δυτικό τους τοίχο ή αυτές των οποίων τα κλίτη και ο νάρθηκας συνδέονται με στενό άνοιγμα δε θα ληφθούν υπόψη.

Στην Κωνσταντινούπολη, κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, οικοδομήθηκαν σχετικά λίγα μνημεία και από αυτά δύο μόνο θα μπορούσαν να περιληφθούν στις βασιλικές. Ένα από τα δύο, ο ναός ο γνωστός μόνο με την τούρκικη ονομασία Manastir Mescidi [βλ. εικ. 101α, ΚΜ 4/Κ.4.], είναι από τα μνημεία που έχουν τόσο κακοποιηθεί, ώστε να μην είναι καθόλου εύκολη ούτε η μελέτη του ούτε η αναγνώριση του σχεδίου του. Ο Πασαδαίος, που ερεύνησε το μνημείο, έδωσε πολλά στοιχεία, αλλά ταυτόχρονα διατύπωσε και αρκετές υποθέσεις[10]. Επιπλέον σχεδίασε δύο πιθανές αναπαραστάσεις του ναού: μία ως βασιλικής και μία δεύτερη ως σταυροειδούς εγγεγραμ-

7. Το ζήτημα της ταυτότητας των αρχιτεκτόνων είναι μεγάλο και δεν έχει επαρκώς ερευνηθεί (Μπούρας, *Ιστορία* 1999, σ. 398-399). Ωστόσο, γενικά για την παιδεία τους, βλ. Čanak-Medić, "Postupci", και Ousterhout, *Masterbuilders*, 39-85 σποραδικά για το γενικό προβληματισμό και επιλεγμένη βιβλιογραφία. Η άποψή του ωστόσο για την έλλειψη σχεδίων των βυζαντινών αρχιτεκτόνων θα πρέπει να αναθεωρηθεί ριζικά. Βλ. επίσης πρόσφατα Milošević, "Teorija Architekture".
8. Φαίνεται να είχε σημασία η απλή ύπαρξη του ναού ως συμβολισμού του θείου και σήμανσης ενός τόπου, χωρίς τη δημιουργία ενός πραγματικού χώρου συγκέντρωσης πιστών. Ασφαλώς τα κοινωνικο-οικονομικά φαινόμενα θα διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο σε αυτήν την εξέλιξη.
9. Στην υστεροβυζαντινή περίοδο κτίζονται πολλές μικρές κυρίως ξυλόστεγες ή θολοσκεπείς βασιλικές, οι οποίες, αν και δεν απαιτούν ιδιαίτερη τεχνική δεξιοτεχνία στην οικοδόμησή τους, δεν υστερούν ωστόσο σε κεραμοπλαστικό διάκοσμο και ζωγραφική. Δε λείπουν όμως και τα μεγαλύτερα μνημεία, που, αν και δεν φθάνουν τα μεγέθη κλίμακας των προγενέστερων περιόδων, εκφράζουν όμως μνημειακές προθέσεις.
10. Πασαδαίος, *Επί δύο βυζαντινών μνημείων*, σ. 89-98.

χώρου σε τέτοιο βαθμό, ώστε θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για μια νέα παραλλαγή του τύπου. Τα παραδείγματα της Θεσσαλονίκης είναι ίσως τα πιο εύγλωττα για την πορεία αυτήν, ενώ τα παραδείγματα της Σερβίας και της Ρωσίας δείχνουν τη γεωγραφική διασπορά του φαινομένου, σε αντίθεση με τη Βουλγαρία, όπου η ιδέα του περιμετρικού χώρου φαίνεται ότι δε βρήκε απήχηση. Περιμετρικοί χώροι συναντώνται και στο σύνθετο τύπο το γνωστό ως "τύπος του Μυστρά" (Mistratypus)[3], με τη μορφή περιμετρικής στοάς και άλλων προσαρτημάτων και μάλιστα σε διώροφη λύση.

Παρατηρείται ακόμη η συνέχιση οικοδόμησης βασιλικών και η ευελιξία και προσαρμοστικότητά τους ως προς τη χρήση περιστώων σε αυτές. Παράλληλα με το νέο σχέδιο της εποχής, το σταυρεπίστεγο τύπο, ο οποίος βρίσκει ευρεία εφαρμογή στον ελλαδικό χώρο, οι ανάγκες για χρήσεις που χωροθετούνται περιμετρικά μέσα στο ναό καλύπτονται με ανάλογο τρόπο, όπως στην τρίκλιτη βασιλική και έτσι δεν εμφανίζεται ο περιμετρικός χώρος διακεκριμένος με ένα σαφή τρόπο, παρά μόνο σε μια-δύο εξαιρέσεις.

Ως προς τη χρήση των τύπων της πρωτεύουσας θα πρέπει να σημειωθεί ότι, καθώς πολλά στοιχεία στα υστεροβυζαντινά μνημεία της περιφέρειας προέρχονται από τους μεγάλους ναούς της Κωνσταντινούπολης, αποτυπώνουν και τις συνήθειες των ευγενών της βυζαντινής πρωτεύουσας. Έτσι σε πολλά από αυτά –ιδιαίτερα σε τόπους, οι οποίοι υπήρξαν έδρες διοικητών συνδεδεμένων με το βασιλικό οίκο– συναντώνται υπερώα, που είτε εκτείνονται πάνω από όλους τους περιμετρικούς χώρους σε σχήμα Π είτε περιορίζονται σε ένα τμήμα τους[4]. Όσα υπερώα εκτείνονται σε σχήμα L ή Π καθώς τοποθετούνται ευδιάκριτα γύρω από τον πυρήνα, δεν θα ήταν λάθος να θεωρηθούν ως περίστωα σε δεύτερο επίπεδο, ενισχύοντας έτσι τις διαφορετικές σημασίες και τους ρόλους του χώρου γύρω από τον πυρήνα.

Ο Ορλάνδος στα πλαίσια της εργασίας του για την Παρηγορήτισσα της Άρτας, αναφερόμενος στις στοές, σημειώνει[5]: *"Στοαί ξύλιναι ἤ λίθιναι περιβάλλουν μίαν ἤ πλείονας πλευράς τῶν ναῶν, πλήν τοῦ ιεροῦ, παραλληλιζόμεναι δέ κατά τε τήν μορφήν καί τόν σκοπόν πρός τήν περίστασιν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ναῶν, φαίνεται ὅτι ἐφηρμόσθησαν τό πρῶτον ἐν Κωνσταντινουπόλει καί Θεσσαλονίκη ὅθεν ἡ χρῆσις μετεδόθη ἀνά σύμπαντα τόν βυζαντινόν κόσμον. Εὐχρηστοῦσι δ' αὗται μέχρι καί τῆς σήμερον εἰς τά βορειότερα τῆς Ἑλλάδος μέρη".* Θα πρέπει ακόμη να υπογραμμιστούν ιδιαίτερα τα σερβικά μνημεία βυζαντινής επιρροής, καθώς μερικά από αυτά είναι από τα σημαντικότερα παραδείγματα με περίστωο. Στη σερβική αρχιτεκτονική όμως υπάρχει μια εξοικείωση με τη λειτουργική χρήση περιμετρικών χώρων, αφού το φαινόμενο των ναών με δίδυμα παρεκκλήσια ή συμμετρικούς χώρους που προεξέχουν από το σώμα του κυρίως ναού είναι πολύ συχνό[6].

Παρατηρείται ότι στην υστεροβυζαντινή ναοδομία γενικότερα επικρατεί μια νοοτροπία προσθετική, ίσως γιατί πολλές φορές ήταν εφικτή στις συνθήκες της εποχής· σημειώνεται επίσης και μια προσκόλληση σε δοκιμασμένα πρότυπα ανεξαρτήτα από τη χρονική προέλευσή τους. Ωστόσο, αν λάβει κανείς υπόψη του ορισμένα δεδομένα όπως:

α) ότι στο βυζαντινό χώρο η αρχιτεκτονική της ύστερης περιόδου γίνεται από αρχιτέκτονες που δε φαίνεται να έχουν διακριτή κοινωνική θέση και δυνατότητα για προσωπική προβολή, ενώ πολλά είναι τα ερωτηματικά σχετικά με τη θεωρητική κατάρτιση τους,

β) ότι στην υστεροβυζαντινή περίοδο η δημιουργικότητα στο θέμα του σχεδιασμού των εκκλησιών είναι περιορισμένη και βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην παράδοση και

γ) ότι το μνημειώδες ύφος και οι συνθήκες που το παράγουν βρίσκονται σε υποχώρηση,

τότε θα πρέπει να θεωρηθεί ότι οι συνθέσεις με τους όγκους εξωτερικά, με τα κενά και τα πλήρη στο εσωτερικό, τα ανοίγματα και τις ποικίλες μορφές θολοδομίας, όλα όσα επιτρέπουν σε διαφορετικές εκ-

3. Millet, *L'École*, σ. 124-125 αναφορά στο θέμα, Hallesleben, "Mystratypus", σ. 105-118 και Krautheimer, *Architecture*, 4/8-429 σποραδικά.
4. Millet, ό.π., σ. 126-8, επίσης στα υπερώα αναφέρεται η Schellewald, "Oberräumen in Syrien, Armenien und Byzanz", (στα πλαίσια της διατριβής της κεφ. *Architektur der Sophienkirche in Ochrid*, Bonn 1986, στο "Zur Typologie Entwicklung und funktion von Oberräumen in Syrien, Armenien und Byzanz", σ. 246-8) και βλ. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος. Η μητρόπολη*, σ. 199-212 (σποραδικά) η οποία αφιέρωσε αρκετές σελίδες της διατριβής της για το θέμα αυτό, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.
5. Ορλάνδος, *Παρηγορήτισσα*, σ. 27 και συμπληρώνει "*Ἐν αὐτῷ τῇ Ἄρτῃ διατηρεῖται εἰσέτι παλαιόν ξύλινον περιστύλιον ἐν τῷ ἐκεῖθεν τοῦ Ἀράχθου βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Βλαχερνῶν ἀλλά δέ πάλιν λίθινα ἐν Β. Ἠπείρου εἰς πλείονας ναούς τοῦ 17ου αἰ. ...*".
6. Βλ. Deroko, "Niski transept", όπου συζητά το θέμα αυτό και ομοιότητα με την Αγία Σοφία της Τραπεζούντος (1238-1263) με τα τρία πρόπυλα, βλ. Talbot Rice ed., *St. Sophia at Trebizond*, Ballance, κεφ. 2.

δοχές τους το περίστωο και οι συγγενείς με αυτό περιμετρικοί χώροι, δεν είναι μικρή κατάκτηση.

Ωστόσο, το ζήτημα του σχεδιασμού του κτηρίου και σημαντικών επεμβάσεων σ' αυτό παραμένει ανοικτό[7]. Για τα ενσωματωμένα στο ναό περίστωα, μπορεί να είναι κανείς βέβαιος ότι αυτά περιλαμβάνονται στα πλαίσια του γενικότερου σχεδιασμού του κτηρίου. Για τα πρόσθετα όμως, τουλάχιστον για κάποια από αυτά, η κατάρτιση σχεδίου μπορεί να αποφεύγονταν.

Παράλληλα, καθώς παρατηρείται ότι, εκτός από την περίπτωση των μοναστηριακών καθολικών, η ανέγερση ναών μικρής κλίμακας ήταν συνηθισμένη και διαδεδομένη, τίθεται το ερώτημα ποιο ήταν το πλήθος των πιστών που εισέρχονταν στο ναό και συνακόλουθα από ποιο χώρο το εκκλησίασμα παρακολουθούσε τη Θεία Λειτουργία την περίοδο αυτή. Διερωτάται κανείς επίσης ποια ευελιξία ως προς τις ανάγκες συγκέντρωσης του εκκλησιάσματος προσέφεραν τα περίστωα, δηλαδή αν και σε ποιο βαθμό η χρήση τους εξυπηρετούσε την παρακολούθηση των ακολουθιών.

Οι μικρές διαστάσεις του όψιμου βυζαντινού ναού, οι οποίες έχουν αρκετές φορές προβληματίσει τους ερευνητές, φαίνεται ότι λειτουργούν αντιστρόφως ανάλογα προς το συμβολισμό του ναού[8]. Ως πλήρες σύμβολο του κόσμου ο ναός δεν εξαρτάται από φυσικά μεγέθη. Οι μελετητές έχουν αποδεχθεί ότι, όπως και άλλες καινοτομίες στην εκκλησιαστική πρακτική, έτσι και το φαινόμενο της μείωσης του μεγέθους των μεσαιωνικών ναών αποδίδεται στην επίδραση του μοναχισμού. Παραμένει όμως εκκρεμές το ερώτημα ως προς το μηχανισμό με τον οποίο έγινε αυτό και –για την παρούσα εργασία– ως προς τη σημασία του περιστώου σε αυτές τις εξελίξεις.

Επισημαίνονται τέλος ορισμένες βασικές παράμετροι, σημαντικές για την εξέταση των περιστώων της ύστερης βυζαντινής περιόδου: 1. το σχέδιο κάτοψης (Π ή Γ), 2. η σχέση με το σύνολο (ενσωματωμένα ή πρόσθετα), 3. η σχέση με τον έξω χώρο (κλειστά προς τα έξω ή ανοικτά), 4. η σχέση με τον έσω χώρο, δηλαδή η επικοινωνία με τον πυρήνα (εσωτερικά ανοίγματα, κτλ.), 5. η διάταξη στο κτήριο (ενιαία ή με αυτόνομα μέρη), 6. η κατασκευή (θολοσκεπή ή ξυλόστεγα, κτλ.) και 7. η σχέση με τη γεωγραφική θέση (κλίμα, έδαφος, κ.ά.).

Α. ΝΑΟΙ ΜΕ ΠΕΡΙΣΤΩΑ

Α.1. ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ

Από την αρχή της προσέγγισης του θέματος η τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα παρά την τυπολογική της αυτοτέλεια θεωρήθηκε ως τύπος ναού που εμπεριέχει εσωτερικό περίστωο, εάν τα κλίτη και ο νάρθηκάς του συνδέονται με τρόπο που να εξασφαλίζει χώρο συνεχή γύρω από τον κυρίως ναό[9]. Αυτό δεν αφορά βέβαια τους δρομικούς μονόχωρους ναούς. Στην ενότητα αυτή θα επικεντρωθεί η προσοχή μόνο σε εκείνα από τα δρομικά μνημεία που έχουν ένα σαφές εσωτερικό ή εξωτερικό ανοικτό ή κλειστό περίστωο, περιμετρικό νάρθηκα ή άλλο σχετικό πρόσθετο χώρο. Βασιλικές των οποίων τα κλίτη προχωρούν μέχρι το δυτικό τους τοίχο ή αυτές των οποίων τα κλίτη και ο νάρθηκας συνδέονται με στενό άνοιγμα δε θα ληφθούν υπόψη.

Στην Κωνσταντινούπολη, κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, οικοδομήθηκαν σχετικά λίγα μνημεία και από αυτά δύο μόνο θα μπορούσαν να περιληφθούν στις βασιλικές. Ένα από τα δύο, ο ναός ο γνωστός μόνο με την τούρκικη ονομασία Manastir Mescidi [βλ. εικ. 101α, ΚΜ 4/Κ.4.], είναι από τα μνημεία που έχουν τόσο κακοποιηθεί, ώστε να μην είναι καθόλου εύκολη ούτε η μελέτη του ούτε η αναγνώριση του σχεδίου του. Ο Πασαδαίος, που ερεύνησε το μνημείο, έδωσε πολλά στοιχεία, αλλά ταυτόχρονα διατύπωσε και αρκετές υποθέσεις[10]. Επιπλέον σχεδίασε δύο πιθανές αναπαραστάσεις του ναού: μία ως βασιλικής και μία δεύτερη ως σταυροειδούς εγγεγραμ-

7. Το ζήτημα της ταυτότητας των αρχιτεκτόνων είναι μεγάλο και δεν έχει επαρκώς ερευνηθεί (Μπούρας, *Ιστορία* 1999, σ. 398-399). Ωστόσο, γενικά για την παιδεία τους, βλ. Čanak-Medić, "Postupci", και Ousterhout, *Masterbuilders*, 39-85 σποραδικά για το γενικό προβληματισμό και επιλεγμένη βιβλιογραφία. Η άποψή του ωστόσο για την έλλειψη σχεδίων των βυζαντινών αρχιτεκτόνων θα πρέπει να αναθεωρηθεί ριζικά. Βλ. επίσης πρόσφατα Milošević, "Teorija Architekture".
8. Φαίνεται να είχε σημασία η απλή ύπαρξη του ναού ως συμβολισμού του θείου και σήμανσης ενός τόπου, χωρίς τη δημιουργία ενός πραγματικού χώρου συγκέντρωσης πιστών. Ασφαλώς τα κοινωνικο-οικονομικά φαινόμενα θα διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο σε αυτήν την εξέλιξη.
9. Στην υστεροβυζαντινή περίοδο κτίζονται πολλές μικρές κυρίως ξυλόστεγες ή θολοσκεπείς βασιλικές, οι οποίες, αν και δεν απαιτούν ιδιαίτερη τεχνική δεξιοτεχνία στην οικοδόμησή τους, δεν υστερούν ωστόσο σε κεραμοπλαστικό διάκοσμο και ζωγραφική. Δε λείπουν όμως και τα μεγαλύτερα μνημεία, που, αν και δεν φθάνουν τα μεγέθη κλίμακας των προγενέστερων περιόδων, εκφράζουν όμως μνημειακές προθέσεις.
10. Πασαδαίος, *Επί δύο βυζαντινών μνημείων*, σ. 89-98.

μένου. Ο ερευνητής χρονολόγησε το μνημείο για ιστορικούς λόγους στον 11ο αι., ενώ άλλοι το τοποθετούν στο 14ο αι., χωρίς όμως καμία τεκμηρίωση[11]. Πράγματι τα μεγέθη των πλίνθων του, οι τρόποι δόμησης και οι μορφές (π.χ. κόγχες ιερού) και το ανοικτό (ίσως ξυλόστεγο) περίστωο στις τρεις πλευρές θα μπορούσαν να στηρίξουν μια τέτοια υπόθεση, ενώ κάποια προχειρότητα στην εκτέλεση θα μπορούσε ενδεχομένως να δικαιολογήσει έναν όχι αυτοκρατορικό ιδρυτή. Ο Πασαδαίος συνέκρινε τον τύπο αυτόν του ναού με τις βασιλικές της Καστοριάς, τον Άγιο Στέφανο και τον Ταξιάρχη, με τους οποίους εμφανίζεται πράγματι να παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες στον σχεδιασμό και κυρίως στις αναλογίες της κάτοψης, στην περίπτωση βέβαια που το κωνσταντινοπολίτικο μνημείο θεωρηθεί βασιλική.

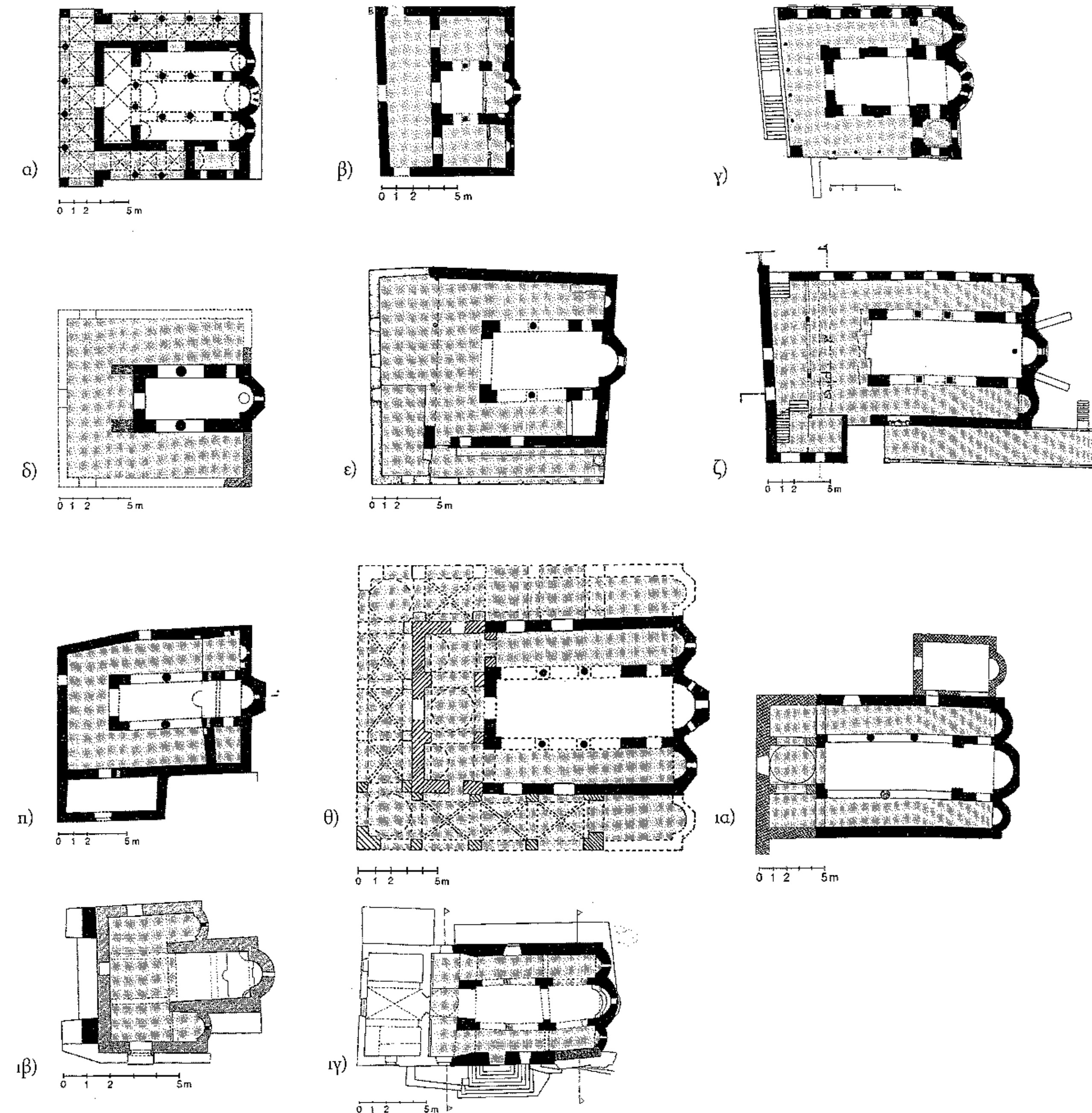
Το περίστωο του Manastir Mescidi, το οποίο εικάζεται ότι ήταν ανοικτό με τοξοστοιχία, θα πρέπει να περιέβαλλε το ναό και από τις τρεις πλευρές· η ανατολική πλευρά, κατά τον Πασαδαίο, δεν κατέληγε σε προεξέχουσες κόγχες ιερού. Αν η υπόθεση αυτή είναι ορθή, τότε το περίστωο αυτό θυμίζει πολύ τα πρόσθετα περίστωα των ναών της Κωνσταντινούπολης, όπως της Παμμακαρίστου (βόρειο μέρος), της μονής του Λιβός (νότιο μέρος), περίστωα της Ηπείρου, όπως της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα και του Αγίου Νικολάου του Μεσοποτάμου, αλλά και της παλαιολόγειας Θεσσαλονίκης, όπως το νότιο μέρος του Ταξιάρχη, της Αγίας Αικατερίνης και των Αγίων Αποστόλων. Στο Manastir Mescidi όμως τα δυτικά άκρα φαίνεται να προεξείχαν προς τα πλάγια. Παλιότερα περίστωα αυτού του τύπου, τα οποία θα μπορούσαν να συγκριθούν με το μνημείο αυτό, δεν είναι γνωστά. Σ' αυτήν την περίοδο εξάλλου δεν είναι γνωστή η οικοδόμηση άλλης βασιλικής στην Πόλη, εκτός από το Isa Kapısı Mescidi, μνημείο που δεν είναι ιδιαίτερα μελετημένο[12].

Ορισμένες υστεροβυζαντινές βασιλικές με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον περιμετρικό τους χώρο γύρω από τον κυρίως ναό σώζονται στη Μακεδονία. Ο Άγιος Νικόλαος Ορφανός Θεσσαλονίκης (1310-20)[13] [βλ. 101β, ΚΜ 18/Θ.3] είναι μία από αυτές. Αν και δεν μπορεί να μιλήσει κανείς για ενιαίο συνεχές περίστωο του ναού, ωστόσο τα πλάγια κλίτη και ο νάρθηκας συνδέονταν με πλατιά ανοίγματα και δημιουργούσαν έναν περιμετρικό χώρο. Αυτός επικοινωνεί με τον πυρήνα πλευρικά – με ένα δίλοβο άνοιγμα σε κάθε μία από τις δύο επιμήκεις πλευρές του πυρήνα– και αξονικά –με άνοιγμα ανάμεσα σε κυρίως ναό και νάρθηκα. Η λύση αυτή επικοινωνίας πυρήνα και περιστώου με δίλοβα ανοίγματα συναντάται σε μνημεία διαφορετικών τύπων, όπως – για να μείνουμε στα πλησιέστερα μνημεία– στο ναό στα Παλατίτζια που δε σώζεται πλέον[14], στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Καστράκι των Τρικάλων[15], στην πολύ παλιότερη Κουντουριώτισσα[16], και βορειότερα στο Drenovo[17], στον Άγιο Νικόλαο στο Περόντι και στο ναό στο Ciflik[18], στον Άγιο Στέφανο και στους Ταξιάρχες της Καστοριάς[19], στον Άγιο Στέφανο και στην Παλιά Μητρόπολη της Μεσημβρίας (13ος και προσθήκη 1355)[20]. Το εύρος των πλάγιων κλιτών του ναού ήταν η αιτία που ο Ξυγγόπουλος συνέκρινε τον Άγιο Νικόλαο Ορφανό με ναούς από την Κρήτη[21]. Στα πλάγια κλίτη του Αγίου Νικολάου του Ορφανού η ύπαρξη τάφων επιβεβαιώνει τον ταφικό χαρακτήρα των περιμετρικών χώρων του σε αυτήν την περίοδο.

Ο ναός των Ταξιαρχών στη Θεσσαλονίκη (α' μισό 14ου αι.)[22] [βλ. εικ. 101γ, ΚΜ 21/Θ.6] είναι επίσης βασιλική με περίστωο ή ακριβέστερα δρομικός ναός με περίστωο, ανοικτό εξωτερικά[23], ενώ ο κυρίως ναός έχει κλειστό επιμήκες σχήμα. Εμφανίζει ομοιότητες προς τους Αγίους Αναργύρους και τον Άγιο Στέφανο της Καστοριάς ως προς την απόληξη της δυτικής πλευράς του πυρήνα, καθώς και με τη φάση του 14ου αι. της βασιλικής των Σερβίων[24]. Ο ναός, με υπόγειο σήμερα, αρχικά ήταν στην ουσία διώροφος, αφού το σημερινό υπόγειο ήταν κλειστό ταφικό ισόγειο με 22 θέσεις τάφων. Σ' αυτό το γεγονός στηρίζεται ο Ξυγγόπουλος για να υποστηρίξει τη λειτουργία του ναού ως καθολικού[25] "μικρᾶς

11. Πασαδαίος, ό.π., σ. 72-78, 101.
12. Πρόκειται για τη μονή του Πατριάρχου Αθανασίου (Isa Kapisi Mescidi) (1282-1289), που θεωρείται το παλαιότερο ίσως μέχρι σήμερα υφιστάμενο παλαιολόγειο μνημείο στην Πόλη και συγκρίνεται με την Παμμακάριστο και τη μονή της Χώρας από άποψη δόμησης, βλ. Παπαζώτος, "Μονή Πατριάρχου Αθανασίου", όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.
13. Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί*, σ. 20, και του ιδίου, "Άγιος Νικόλαος Ορφανός", και Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Ο Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός*, σ. 8-10, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.
14. Ο ναός καταστράφηκε με τις εκεί ανασκαφές, βλ. Ćurčić, "A Lost Byzantine Monastery", και του ιδίου, "A Lost Byzantine Monastery at Palatitzia-Vergina" (τυπώνεται), όπου οι παλιότερες αναφορές.
15. Νικονάνος, "Καστράκι".
16. Συναντάται το ίδιο στη δυτική πλευρά ναών, όπως στο δυτικό μέρος του κυρίως ναού του βυζαντινού ναού στην Αίνο (Fatih Camii), ενώ δεν αποκλείεται η λύση αυτή και για το προγενέστερο κτίσμα του καθολικού της μονής Βλατάδων. Για την Κουντουριώτισσα βλ. κεφ. II υποσ. 167.
17. Pejić, "Drenovo".
18. Meksi, "Dy bazilika mesjetare", σ. 71-74, 81-82 για το Περόντι και 75 κ.ε. και 82 κ.ε. για το Ciflic (Sulove)
19. Βλ. υποσ. 529 του παρόντος.
20. Bojadžijev, "L'ancienne église" και Tschilingirov, *Die Kunst*, σ. 322-323.
21. Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί*, σ. 43. Αξίζει να ληφθεί υπ' όψην εδώ ο Άγιος Δημήτριος του Πριλάπου που με τις βαθμιαίες προσθήκες χώρων περιμετρικά παρουσιάζει επίσης ανάλογη ευρύτητα.
22. Ξυγγόπουλος, ό.π., σ. 5-24, βλ. και Millet, L'École, σ. 131 και Βελένης, *Ερμηνεία*, σ. 217 και 236.

ΕΙΚΟΝΑ 101. Βασιλικές με περίστωο. α) Manastir Mescidi Κωνσταντινούπολης, β) Άγιος Νικόλαος Ορφανός Θεσσαλονίκης, γ) Ταξιάρχες Θεσσαλονίκης, δ) Παλατίτζια Βεργίνας, ε) Παναγία Περίβλεπτος Βέροιας, ζ) Αγία Σοφία Εδέσσης, η) Παναγία στο Καστράκι Τρικάλων, θ) Αγία Θεοδώρα της Άρτας, ια) Παναγία Παλιανή στο Τέμενος (Κρήτη), ιβ) Αρχάγγελος Μιχαήλ στην Πρωτόρια Μονοφατσίου, ιγ) Άγιος Γεώργιος Καμαριώτης στο Μαλεβίζι.

23. Ίσως του τύπου του παλαιοχριστιανικού ναού του Αγίου Μηνά στην ίδια πόλη, όπως αναφέρει ο Millet, *L'École*, σ. 131.
24. Ξυγγόπουλος, *Σέρβια*, σ. 29-64 και ειδικά 60, 61.
25. Ξυγγόπουλος, *Τέσσερες μικροί ναοί*, σ. 23, παρομοιάζει την περίπτωση με τον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά.

μονῆς, καί ὅτι εἰς τήν κρύπτην του ἐθάπτοντο οἱ μοναχοί τῆς μονῆς ταύτης". Η υπάρχουσα τεκμηρίωση όμως δεν είναι επαρκής για τη διατύπωση μιας τέτοιας άποψης. Ο ναός, όπως φαίνεται, όχι μόνον από τις πολλές θέσεις για τάφους μέσα στην κρύπτη, αλλά και από τον έξω χώρο που ήταν διαθέσιμος για συγκέντρωση και αναμονή, στη στάθμη της κρύπτης (υπόστεγα) και στον όροφο (περίστωο), θα μπορούσε πιθανότατα να ήταν κοιμητηριακός μιας μεγάλης μονής σ' αυτήν την ανηφορική και δεσπόζουσα τοποθεσία της Θεσσαλονίκης. Κάτι ανάλογο είναι ο ναός του Ευαγγελισμού (πρώην Αγίων Πέτρου και Παύλου) στη μονή Χιλανδαρίου, των αρχών του 14ου αι., αλλά και άλλοι ναοί του Αγίου Όρους της ίδιας εποχής[26].

Ο ναός των Ταξιαρχών δεν έχει ερευνηθεί αρκετά, ώστε να διατυπώσει κανείς μια βάσιμη υπόθεση σχετικά με τους περιμετρικούς χώρους του. Ωστόσο οι παρατηρήσεις, η έρευνα και τα σχέδια που έχουν δημοσιευτεί δείχνουν ότι η είσοδος στην ταφική κρύπτη γινόταν από τα δυτικά και ότι η κρύπτη κατελάμβανε σε κάτοψη όλο το εύρος του ναού μαζί με το περίστωο, έτσι ώστε να αποτελεί τη βάση έδρασής του ναού[27]. Η αναπαράσταση που επιχείρησε ο Ξυγγόπουλος προτείνει ένα διώροφο ναό με πλάγια ξύλινα υπόστεγα στο επίπεδο της κρύπτης και στον όροφο βόρεια του ναού ένα παρεκκλήσιο με κλειστή στοά μπροστά του και νότια του ναού έναν μικρό χώρο με ανοικτή στοά μπροστά του. Οι δύο πλευρικές στοές συνδέονται με ανοικτή στοά στα δυτικά, στην οποία φθάνει κανείς με δίδυμη εξωτερική σκάλα. Ο φέρων τοίχος της σκάλας αποτελεί ταυτόχρονα την πύλη της κρύπτης. Η υπόθεση του Ξυγγόπουλου φαίνεται πειστική στο σύνολό της. Η ύπαρξη πλάγιων υπόστεγων στοών ωθεί στη σκέψη ότι στο επίπεδο της κρύπτης θα εξυπηρετούνταν κοσμικές ανάγκες (συγκεντρώσεις, ίσως ανάπαυση σε πεζούλια κτλ.). Είναι δε πιθανό να υπήρχαν εξωτερικά τοιχογραφίες, που θα προστατεύονταν από τα υπόστεγα. Ανάλογα υπόστεγα συναντώνται σε πολλά μνημεία, από τα οποία το πιο γνωστό είναι ίσως αυτό που υπήρχε στην Παρηγορήτισσα. Ο Ξυγγόπουλος υποθέτει ότι ο ναός θα είχε δύο οικοδομικές φάσεις σε κρύπτη και όροφο, εξαιτίας της ειδικής διαμόρφωσης της νότιας πλευράς με τους δύο ογκώδεις πεσσούς στην κρύπτη. Το μνημείο όμως καταδεικνύει μια ενιαία σύλληψη, τακτική που ήταν συνηθισμένη στην όψιμη περίοδο. Στη δυτική πλευρά, στην οποία θα κατέληγε και η σκάλα, αν δεχθεί κανείς την πρόταση του Ξυγγόπουλου περί κλειστής βόρειας στοάς, θα πρέπει να αναμένει κανείς είτε μια λύση όπως αυτή του Χριστού Βεροίας είτε πάλι μια λύση πλησιέστερη προς τα σύγχρονα με τους Ταξιάρχες μνημεία της Θεσσαλονίκης. Είναι δυνατό να υπήρχε μια είσοδος διαμορφωμένη, όπως ίσως στα υπόλοιπα παλαιολόγεια μνημεία της πόλης και όχι μια απλή ελεύθερη κιονοστοιχία. Αυτό θα επέτρεπε να λυθεί με έναν πιο ολοκληρωμένο τρόπο το πρόβλημα της δυτικής, για λειτουργικούς λόγους, οριοθέτησης της πιθανολογούμενης κλειστής βόρειας στοάς[28]. Είναι όμως επίσης πιθανό να ήταν και η βόρεια στοά ανοικτή, όπως υπέθεσε ο Millet[29], τουλάχιστον ίσως από την ευθεία του δυτικού τοίχου του πυρήνα στη βόρεια πλευρά και, στην περίπτωση αυτήν, η λύση της περιμετρικής κιονοστοιχίας θα ήταν αναμενόμενη.

Στη Βεργίνα, πάνω στα ερείπια του ανακτόρου, υπήρχε βυζαντινός ναός γνωστός ως ναός στην Παλατίτζια[30]. Το μνημείο (εικ. 101δ) σχεδόν πανομοιότυπο με τον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό στη Θεσσαλονίκη χρονολογήθηκε μεταξύ 1330-1340 και είχε

26. Η ιδέα αυτή του διωρόφου ταφικού ναού δεν είναι νέα, βλ. Bals, "Églises superposées", τη συναντούμε ήδη στον ναό της μονής Μυρελαίου (Bordum Camii). Για τους διώροφους ταφικούς ναούς γενικότερα Δημητροκάλλης, *Δίκογχοι*, σ. 433-452, 460, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Nenadović, *Hilandar*, σ. 208-209. Σχετικά με το χιλανδαρινό ναό ο Nenadović μάλιστα προχωρεί ακόμη περισσότερο, υποστηρίζοντας για το Χιλανδάρι ότι με την ανέγερση του ναού των Αγ. Πέτρου και Παύλου "μια νέα φάση στη μοναστική ταφή άρχισε σύμφωνα με τις ανάγκες της αυξανόμενης μοναστικής κοινότητας" και "...στην εποχή του Μιλούτιν εγκατέλειψαν μια ασυνήθη και ίσως υπερβολικά σύνθετη ή αρχαϊκή ταφική λύση για ένα σταθερό και αναγνωρίσιμο τύπο ταφικού ναού που συνηθίζονταν σε όλα τα μοναστήρια του Αγίου Όρους" και επίσης Androudis, *Églises cimeteriales*, ό.π., για όλους τους κοιμητηριακούς διώροφους ναούς του Αγίου Όρους, ειδικά για τον ναό στο Χιλανδάρι σ. 49-64 και για τους Ταξιάρχες σ. 268-69.
27. Τέτοιες λύσεις συνηθίζονται στη βυζαντινή αρχιτεκτονική και έχουν δώσει λύσεις σε περιπτώσεις όπως αυτή του Gül Camii, του καθολικού της μονής Μυρελαίου (Bodrum Camii), αλλά και σε περιπτώσεις με χαμηλότερα υπόγεια.
28. Ο Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί*, σ. 12 και 18, γράφει ότι ο υπάρχων βόρειος τοίχος με τα τοξύλια είναι τουρκική κατασκευή και, όπως φαίνεται, μιμείται παλιότερη.
29. Millet, *L'École*, σ. 131. Ανάλογο ανοικτό περίστωο σε πολύ διαφορετικό πυρήνα συναντάται στο ναό, στην τοποθεσία Άγιοι Σαράντα, στο Banjsko της Στρούμιτσα, βλ. Koco, Milјković-Pepek, "St. Forty at Banjsko", ό.π. Βλ. επίσης και αρκετές από τις ρωσικές εκκλησίες με αυτήν τη λύση.
30. Βλ. Ćurčić, "A lost Byzantine Monastery", σ. 16-17 και πιο αναλυτικά στο "A Lost Byzantine Monastery at Palatitzia-Vergina".

ενσωματώσει μεγάλο αριθμό αρχαίων οπολίων που χρησιμοποιήθηκαν για την οικοδόμηση του. Ο ναός δε σώζεται σήμερα.

Στη Βέροια, η Παναγία η Περίβλεπτος [βλ. εικ. 101ε, ΚΜ 11/Μ.3] είναι ένας από τους πιο αξιόλογους ναούς της πόλης. Πρόσφατα χρονολογήθηκε στο 14ο αι.[31]. Στη χρονολόγηση αυτή συμβάλλουν ευρήματα του αρχαίου δυτικού τοίχου του ναού. Ο ναός αποτελείται από ένα μονόχωρο επιμήκη πυρήνα και ένα ενιαίο περίστωο. Ο πυρήνας επικοινωνεί με το περίστωο πλευρικά με δίλοβο άνοιγμα και δυτικά με ένα απλό τοξωτό άνοιγμα. Ο τρόπος αυτός επικοινωνίας ανάμεσα σε πυρήνα και περιμετρικούς χώρους είναι χαρακτηριστικός για τον τύπο της βασιλικής που συναντάται συχνά στη Βέροια. Ομοιότητες ως προς αυτό παρουσιάζουν στην ίδια πόλη οι ναοί Άγιος Γεώργιος του άρχοντος Γραμματικού (14ος αι.)[32], η Αγία Παρασκευή (14ος ή 15ος αι.)[33], οι Άγιοι Κήρυκος και Ιουλίττα[34], αλλά και ο κατεδαφισμένος ναός στα Παλατίτζια[35] ενώ στη Θεσσαλονίκη η επικοινωνία πυρήνα και περίστωου με δίλοβο άνοιγμα πλευρικά συναντάται στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό. Την αρχαιότροπη δυτική πλευρά, που καταλήγει σε τοιχοπεσσούς με διατομή ορθής γωνίας, συναντούμε σε όλους σχεδόν τους παραπάνω ναούς, όμοια όπως στους Ταξιάρχες και στην Παναγία στο Καστράκι Τρικάλων. Περιμετρικό χώρο είχαν πιθανότατα ο Άγιος Σάββας της Κυριώτισσας (14ος αι.), ο Χριστός (του Καλοθέτου) (14ος αι.) και ο Άγιος Προκόπιος (14ος αι.)[36].

Στην Έδεσσα η Παλιά Μητρόπολη, Αγία Σοφία (πιθανόν μέσα 14ου αι.) [βλ. εικ. 101ζ, ΚΜ 12/Μ4], γνωστή περισσότερο για τις τοιχογραφίες της, χρονολογημένες ανάμεσα στο 1375-1385 ή 1389[37], έχει κτιστεί ως ξυλόστεγη βασιλική, σε τύπο που συνδέεται με την ομάδα των βασιλικών της Βέροιας, καθώς τα κλίτη της διαχωρίζονται από τον κυρίως ναό με κίονες και πεσσούς ταυτόχρονα. Αν και η δυτική απόληξη του ναού μέχρι σήμερα δεν είναι με βεβαιότητα γνωστή[38] η διάταξη των φερόντων στοιχείων των κλιτών του παραπέμπει σε λύσεις, όπου αυτά και ο νάρθηκας μοιάζουν με ένα συνεχή περιμετρικό χώρο, όπως στον Άγιο Στέφανο και στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά, στην Περίβλεπτο Βέροιας, στους Ταξιάρχες Θεσσαλονίκης, στον Άγιο Νικόλαο στο Μοναστήρι[39] κ.ά. Δυστυχώς η αυθαίρετη αποκατάσταση που πραγματοποιήθηκε πρόσφατα συσκότισε οριστικά κάθε περαιτέρω υπόθεση. Εξωτερικά ωστόσο, στη νότια πλευρά του ναού φαίνεται να υπήρχε μια ανοικτή στοά ίσως από την αρχή, σε διαφορετικό όμως ύψος από τη σημερινή, όπως δείχνουν οι δοκοθήκες και το διαφοροποιημένο κονίαμα στο άνω μέρος του εξωτερικού τοίχου[40], κάτω από τις επεμβάσεις του 1973.

Ξυλόστεγη βασιλική της υστεροβυζαντινής περιόδου με περίστωο είναι και ο ναός της Παναγίας στο Καστράκι του νομού Τρικάλων[41] [βλ. 101η, ΚΜ 32/ΘΑ.2], κοντά στην Καλαμπάκα. Το μνημείο έχει χρονολογηθεί, με βάση τις τοιχογραφίες του αλλά και για ιστορικούς λόγους, στο β' μισό του 14ου αι. ή και νωρίτερα[42]. Ο πυρήνας του είναι ιδιαίτερα επιμήκης η επικοινωνία γίνεται πλευρικά με δύο άνετα τοξωτά ανοίγματα που συναντώνται σε έναν κίονα. Η δυτική πλευρά καταλήγει με την αρχαιότροπη λύση, που συναντάται στον Άγιο Στέφανο Καστοριάς, στους Ταξιάρχες Θεσσαλονίκης, στην Παλιά Μητρόπολη της Μεσημβρίας, στο υπερώο

31. Η χρονολόγηση από το Θ. Παπαζώτο στο 15ο αι. δεν είναι απόλυτα βέβαια, καθώς στηρίχθηκε μόνο σε ορισμένες τοιχογραφίες, βλ. Παπαζώτος, *Βέροια*, σ. 196-197 και 237. Για λεπτομερή χρονολόγηση και φάσεις βλ. Τσιλιπάκου, "Ναός Παναγίας Περιβλέπτου", σ. 805 και 808, σχ. 35.
32. Παπαζώτος, ό.π., σ. 169-170.
33. Παπαζώτος, ό.π., σ. 182-184 και 239.
34. Παπαζώτος, ό.π., σ. 179-181 και 239.
35. Η λύση αυτή που χρησιμοποιήθηκε στους Ταξιάρχες Θεσσαλονίκης, στην Περίβλεπτο Βέροιας και στο Καστράκι έχει τυπολογική ομοιότητα με το δυτικό άκρο του πυρήνα πολλών παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Αιγύπτου μέχρι τον 7ο περίπου αι. (βλ. Grossmann, *Christliche Architektur in Ägypten*, όπου τα παραδείγματα αυτού του τύπου και του ιδίου, "Funde aus Ägypten", ιδιαίτερα ο ναός Dayr Abu Matta), πράγμα που δε σημαίνει βέβαια μια απευθείας συγγένεια, είναι όμως άξιο προσοχής.
36. Για τον Άγιο Σάββα βλ. Παπαζώτος, ό.π., σ. 181-182 και για τον Χριστό Καλοθέτη βλ. του ιδίου, ό.π., 172-174. Ο ναός πιθανόν να είχε και αυτός περιμετρικό χώρο και η μεταγενέστερη στοά να κατέλαβε τη θέση του. Για τον Άγιο Προκόπιο βλ. του ιδίου, ό.π., σ. 186-187.
37. Τσιγαρίδας, "Έδεσσα", ό.π. Ωστόσο, είναι πιθανό να είχε ο ναός δύο φάσεις. Ο υπάρχων ναός χρονολογείται από τις τοιχογραφίες στο β' μισό του 14ου. αι., βλ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες Πέλλης*, ό.π. Δημοσίευση τοιχογραφιών Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες Μακεδονίας*, ό.π., σ. 117-127. Η δεύτερη αυτή φάση πιθανόν να οικοδομήθηκε από Σέρβο ευγενή, ίσως το Θωμά Preljubović (για το συσχετισμό αυτό βλ. Maksimović, *Grad*, σ. 228).
38. Δυστυχώς η ανασκαφική έρευνα δεν έχει δημοσιευθεί, ενώ η πρόσφατη αναδόμηση του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού δεν ευσταθεί ως προς την μορφή.
39. Koco, Milјković-Pepek, *Manastir* και των ιδίων "Basilique au Manastir", ό.π.
40. Τσιγαρίδας, "Έδεσσα", ό.π., για τις επεμβάσεις που έγιναν εκεί παλιότερα.
41. Νικονάνος, "Καστράκι".
42. Νικονάνος, ανακοίνωση σε συνέδριο (αδημοσίευτη).

της Αγίας Σοφίας του Μυστρά και αλλού και επιτρέπει στις τρεις πλευρές την ανάπτυξη ενός ενιαίου περιστώου, ίσου σχεδόν εύρους με τον κυρίως ναό. Η είσοδος στο ναό γίνεται μέσω ενός νάρθηκα, μάλλον μεταγενέστερου, στη νότια πλευρά.

Στην Άρτα, με τα τόσα μνημεία αυτής της περιόδου, συναντώνται δύο βασιλικές με περιμετρικούς χώρους: ο Άγιος Βασίλειος και η Αγία Θεοδώρα. Ο Άγιος Βασίλειος της Άρτας που θεωρείται κτίσμα του 13ου αι., με μία β΄ φάση στο 14ο αι.[43], έχει κατά μήκος των πλευρών του, σε επαφή με τους επιμήκεις τοίχους του πυρήνα, δύο ενότητες διαμπερών χώρων, οι οποίοι –από τις πλάγιες εισόδους του τελευταίου– επικοινωνούν μαζί του, αλλά όχι και μεταξύ τους[44]. Δεν αποτελούν συνεπώς περίστωο. Παλιότερη η Αγία Θεοδώρα της Άρτας [βλ. εικ. 101θ, ΚΜ 22/Η.1] είναι μια ξυλόστεγη τρίκλιτη βασιλική των μέσων του 12ου αι.[45] με δύο σημαντικές όψιμες προσθήκες: έναν τριμερή νάρθηκα και ένα ανοικτό περίστωο. Ο νάρθηκας καλύπτεται στα άκρα συμμετρικά από δύο ημικυλινδρικές καμάρες και έναν τρούλο στο κέντρο, μπροστά στην είσοδο του πυρήνα. Το ανοικτό περίστωο, που προστέθηκε στη συνέχεια, αγκαλιάζει το νάρθηκα και στα νότια επεκτείνεται σήμερα μέχρι το μέσον περίπου του πυρήνα, καλύπτοντας και τη νότια είσοδό του, ενώ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ίδιο θα συνέβαινε και στη βόρεια πλευρά, όπου σήμερα το περίστωο σταματά λίγο δυτικότερα. Το ύστερο αυτό περίστωο, δυτικότροπο ως προς την τεχνοτροπία[46], είναι λίγο ψηλότερο από τα κλίτη και καλύπτεται από σταυροθόλια με νευρώσεις και με δύο φουρνικά πάνω από τα δυτικά του γωνιακά διαμερίσματα. Στο είδος της κάλυψης του περιστώου παρατηρούνται γενικά ομοιότητες με τα μνημεία της Θεσσαλονίκης, όχι όμως και με τις επιμέρους επιλογές, ενώ συγκρίσιμο θα μπορούσε να είναι (αν ευσταθεί η προτεινόμενη από τον Meksi αναπαράσταση) και το περίστωο του Αγίου Νικολάου στο Μεσοπόταμο, τουλάχιστον ως προς την τυπολογία γενικά[47].

Νοτιότερα στον ελλαδικό χώρο ελάχιστα συναντώνται δρομικοί ναοί με περίστωα ή με άλλους συνεχείς περιμετρικούς χώρους[48]. Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει με επιφύλαξη τους ναούς της Κορίνθου, όπως το λεγόμενο ναό του Βήματος, που ίσως να ήταν μονόχωρος με τρούλο και περίστωο και, αν και προγενέστερος (πιθανώς του 11ου αι.), χρησιμοποιείται την εποχή αυτή με ταφικό, όπως φαίνεται, χαρακτήρα[49]. Στην Κρήτη, σύμφωνα με την κατάταξη που κάνει ο Gerola[50], υπάρχουν πολλοί δρομικοί ναοί της μέσης (β΄) βυζαντινής (961-1204) και της α΄ ενετικής περιόδου (1204-1283), οι οποίοι έχουν εσωτερικά συνεχείς περιμετρικούς χώρους ή χώρους που προσκολλώνται στον κυρίως ναό. Ο Άγιος Γεώργιος Καμαριώτης στο Μαλεβίσι του Νομού Ηρακλείου (10ος-15ος αι.)[51] με τοιχοπεσσούς γωνιακής διατομής στο δυτικό άκρο του κυρίως ναού, ο Μιχαήλ Αρχάγγελος στα Πραιτώρια Μονοφατσίου του ίδιου Νομού[52], η Παναγία της Μονής Παλιανής στο Τέμενος Νομού Ηρακλείου (13ος αι.-1323)[53] και ο τριμερής ναός της Παναγίας στην

43. Ίσως και νωρίτερα, ενώ ο Ορλάνδος τον χρονολογεί στον 14ο αι., βλ. Ορλάνδος, "Άγιος Βασίλειος Άρτης", σ. 115-130 ειδ. 118, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία, βλ. επίσης, Βελένης, *Ερμηνεία*, σ. 260, αναφέρει την πρώτη φάση του ως ανήκουσα στο δεύτερο με τρίτο τέταρτο του 13ου αι. και σ. 188-189, όπου για κατασκευαστικούς λόγους τοποθετεί τη δεύτερη φάση του ανάμεσα σε μνημεία του τελευταίου τέταρτου του 13ου μέχρι την τρίτη δεκαετία του 14ου αι. Βλ. πρόσφατα και Παπαδοπούλου, *Βυζαντινή Άρτα*, σ. 125-130.
44. Δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για να στηρίξουν την ύπαρξη περιστώου ή συνδεδεμένων χώρων. Στα δυτικά του πυρήνα σώζονται στοιχεία που χρονολογούνται στο δεύτερο ήμισυ του 14ου αι. και δείχνουν ότι και εκεί πρέπει να υπήρχε χώρος που θα λειτουργούσε πιθανόν ως νάρθηκας ή πυλώνας, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι συνδεόταν με τρόπο τέτοιο, ώστε να προκύπτει μια σύνθεση συνόλου, όπως στον Άγιο Γεώργιο Ομορφοκκλησιάς ή στη Sopoćani της Σερβίας.
45. Ορλάνδος, "Η Αγία Θεοδώρα της Άρτης", ό.π., και ειδ. σ. 92, 96 και Pallas, "Epiros", *RLBK* 10, 1968, σ. 207-320. Ο Βελένης, *Ερμηνεία*, ό.π., σ. 121, πιθανολογεί την οικοδόμηση της α΄ φάσης στα τέλη του 12ου ως αρχές 13ου αι. και, ό.π., σ. 89, 240, του νάρθηκα μετά τα μέσα του 13ου αι. Βλ. πρόσφατα και Παπαδοπούλου, *Βυζαντινή Άρτα*, σ. 45-55.
46. Για τον τύπο της κάλυψης και τα δυτικότροπα μορφολογικά στοιχεία Βλ. Μπούρα, *Βυζαντινά σταυροθόλια*, σ. 62-63.
47. Meksi, "Mesopotame" 1972 και του ιδίου ομότιτλο 1975.
48. Μόνο το ναό στην Παλαιοπαναγιά στη Μανωλάδα θα μπορούσε να αναφέρει κανείς, ο οποίος όμως είναι πρωιμότερος (12ος αι.), βλ. Ορλάνδος, "Παλαιοπαναγιά της Μανωλάδας", Μπούρας, "Παλαιοπαναγιά στη Μανωλάδα".
49. Scranton, *Corinth* 1957, σ. 44, fig. 3 και Pallas "Korinth" *RLBK*, σ. 796-798, αναφορά στη σπουδαιότητα του μικρού αυτού ναού, Ivison, *Mortuary Practices*, σ. 108.
50. Βλ. Gerola, *Κρήτη*, σ. 14, 177-181. Βλ. επίσης για την τυπολογία Gallas, Borboudakis, Wessel, *Byzantinisches Kreta*, σ. 42-44. Στην Κρήτη αξιοσημείωτο είναι το φαινόμενο ναών που σώζονται σε ένα βαθμό μέσα σε προγενέστερους.
51. Gerola, *Κρήτη*, σ. 240 υποσ. 460, σ. 242 εικ. 286, Gallas, Wessel, Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, σ. 343-344. Πρόκειται για συνοθύλευμα φάσεων ίσως τεσσάρων περιόδων από το 10ο ως τον 15 αι.
52. Gerola, *Κρήτη*, σ. 240 υποσ. 460, σ. 242 εικ. 284, Gallas, Wessel, Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, ό.π., σ. 373-374.
53. Gallas, Wessel, Borboudakis, ό.π., σ. 360-361.

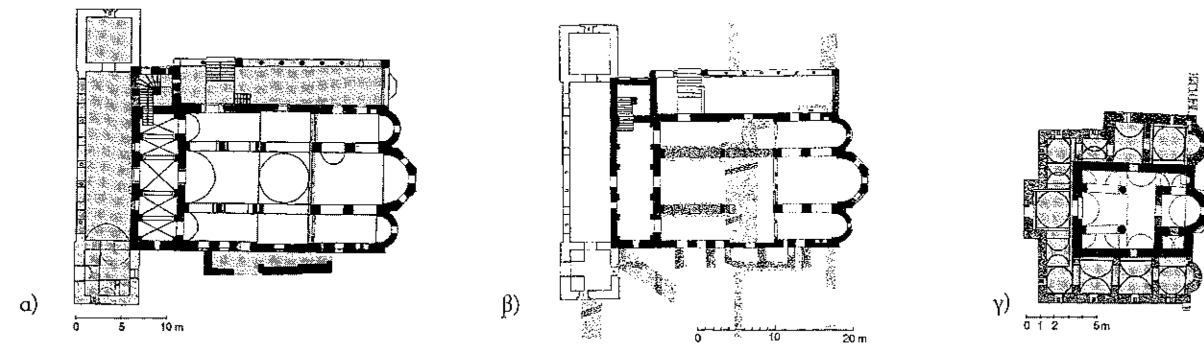

Κιθαρίδα Μαλεβιζίου (13ος και 15ος, 16ος αι.)[54], είναι μερικοί από αυτούς (εικ. 101ια, ιβ, ιγ). Στην Κύπρο οι βασιλικές διασώζονται με πολλές επεμβάσεις και αναδομήσεις εκ θεμελίων, έτσι ώστε να εμφανίζουν νέα διαφοροποιημένα αποτελέσματα, που δεν παραπέμπουν σε ένα σαφές περίστωο οποιουδήποτε τύπου[55].

Α.1.α. ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ. Τέλος, εκτός από τις καθαρές βασιλικές, παρατηρείται στην υστεροβυζαντινή περίοδο μια σειρά ναών με περιμετρικούς συνεχείς χώρους, οι οποίοι βασίζονται στη βασιλική, αλλά αναπτύσσονται τελικά με διαφορετικό τρόπο[56]. Σημειώνονται η τρουλαία βασιλική της Αγίας Σοφίας της Αχρίδας, ο σταυρεπίστεγος ναός του Τουρκοπάλουκου και οι ναοί "τύπου Μυστρά" με βασιλική στο ισόγειο, οι οποίοι –αν και όπως υποστήριξε ο Hallensleben για το "Αφεντικό"[57]– δεν προέρχονται από βασιλική, κατέληξαν όμως σε αυτόν τον τύπο στο ισόγειό τους. Θα όφειλε ίσως κανείς να εξετάσει στη θέση αυτήν τα παραπάνω μνημεία, καθώς το διάγραμμα της κάτοψης (βασιλική) απεικονίζει τη λειτουργία του κτίσματος, όσο και αν οι τεχνικές απαιτήσεις και οι αρχιτεκτονικές ανησυχίες δίνουν στην ανωδομή λύσεις διαφορετικών τύπων. Εξαιτίας όμως της προέλευσης, του αρχικού δηλαδή σχεδίου του αρχαιότερου από αυτούς, που πιθανότατα δεν ήταν η βασιλική –κάτι που θα είχε και άλλες συνέπειες στην εξέλιξη του σχεδίου– θα εξεταστούν οι ναοί του Μυστρά σε άλλη θέση. Για την Αγία Σοφία της Αχρίδας όμως που η μορφή της ως βασιλική διασώζεται ως τελευταία μεταβυζαντινή φάση, θα γίνει λόγος ευθύς αμέσως.

Η Αγία Σοφία της Αχρίδας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον (11ος αι., αλλαγές τον 14ο αι.) αν και δεν έχει ένα κλασικό περίστωο, ούτε είναι μια βασιλική εξ αρχής[58] [βλ. 102α,β, ΚΜ 9/Μ.1]. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα κτίσμα αρχικά με σταυροειδή εγγεγραμμένο πυρήνα με τέσσερα αυτόνομα υπερώα, έναν απλό νάρθηκα και πιθανόν μια νότια ανοικτή στοά με κιονοστοιχία. Ο ναός, από τα πιο εντυπωσιακά κτίσματα αυτής της περιόδου, διαφοροποιήθηκε έντονα για άγνωστους λόγους με αλλαγές ευρείας κλίμακος, που έγιναν δύο φορές κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο: μία στα τέλη του 13ου αι. και μία δεύτερη στα 1313-4. Η δεύτερη τροποποίηση στο ναό έγινε πιθανότατα από συνεργείο Ηπειρωτών μαϊστόρων, για να αποκτήσει έτσι το γνωστό δυτικό προστώο του με τους δύο πύργους, ένα στο κάθε άκρο του[59], ενώ στα τέλη του 14ου αι. (1370) προστίθεται η βόρεια στοά[60]. Αργότερα, ο ναός αποκτά τη σημερινή μορφή της τρίκλιτης βασιλικής με θολωτά κλίτη. Αυτό που θα χαρακτηριζόταν περίστωο (με την έννοια του συνεχούς ενιαίου χώρου) ποτέ δεν υπήρξε. Υπήρξαν όμως οι στοές και το προστώο που επικοινωνούσαν, καθώς και το υπερώο σε σχήμα Π, που κατά την όψιμη περίοδο ήταν ενοποιημένο και συνεπώς συνεχές. Ταφική χρήση εντοπίστηκε στη νότια στοά, όπου βρέθηκαν τάφοι[61]. Ως αντίληψη περιμετρικών χώρων που προστίθενται και συντίθενται

54. Gerola *Κρήτη*, εικ. 279 και Gallas, Borboudakis, Wessel, ό.π., σ. 355-358, χρονολόγηση στον 13ο αι. με 3 φάσεις.
55. Εντούτοις στην Κύπρο, όπως και αλλού, η σμίκρυνση του νεότερου κτίσματος θα προσέφερε τη δυνατότητα δημιουργίας περιστώου, αλλά φαίνεται ότι αυτό δεν ήταν μέσα στις προθέσεις των κατασκευαστών. Για συνεχείς επισκευές-ανακτίσεις βλ. την Παναγία Κανακαριά, την Παναγία Συκά (μείωση όγκου) και την Παναγία Αφέντρικα (με μείωση επίσης). Κάτι ανάλογο συνέβη και με την Bogorodica στο Ratac του Μαυροβουνίου, όπου, γύρω από το κτίσμα του 11ου αι., κτίστηκε το 1347 μεγαλύτερος ναός της Θεοτόκου, ενσωματώνοντας το παλιότερο κτίσμα και δημιουργώντας ένα "ανάποδο" περίστωο γύρω από την ανατολική απόληξή του. Για τους ναούς της Κύπρου βλ. Ćurčić, "Architecture on Cyprus", για το ναό των Βενεδικτίνων στο Ratac βλ. Bošković, Korać, "Ratac".
56. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ο ναός του Πρωτάτου (Mylonas, "Protaton", ό.π.), που διαφοροποιήθηκε με ευρείες επεμβάσεις στο 14ο αι., έτσι ώστε να αποκτήσει τελικά κυρίως ναό στο κεντρικό κλίτος και περιμετρικούς χώρους στα πλάγια κλίτη. Το παράδειγμα, που δε διαθέτει ασφαλώς περίστωο, είναι σημαντικό, γιατί επιβεβαιώνει το ότι οι γύρω από τον κυρίως ναό χώροι ελάμβαναν τις αναγκαίες χρήσεις συχνά χωρίς να συνδέονται στενά με την αρχιτεκτονική μορφή. Επίσης, αξιοπρόσεκτο παράδειγμα επεμβάσεων αποτελεί η βασιλική των Σερβίων, όπου, με μια σημαντική επέμβαση στο νότιο κλίτος της, κατά το 13ο αι., δημιουργούνται ανοίγματα και μετατρέπεται σε ανοικτή στοά, αλλά δεν προκύπτει περίστωο, βλ. Ξυγγόπουλος, *Σέρβια*, σ. 60, 61. Επίσης, σημειώνεται η περίπτωση του Αγίου Νικολάου στο Βάρος του Πριλάπου, ενός μικρού υψίκορμου δρομικού ναού, που το ύψος του και ο τρόπος δόμησης του κάτω μέρους του υπαινίσσονται ένα πιθανό περίστωο. Επίσης, ο Άγιος Δημήτριος του Πριλάπου, ένας ναός που προέκυψε στη σημερινή του τρουλαία μορφή μετά από πολλές επεμβάσεις στη βάση μιας βασιλικής.
57. Hallensleben, "Mystratypus", σ. 105 κ.ε.
58. Βλ. γενικά Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida* και διδακτορική διατριβή της Schellewald, *Sophienkirche*, σ. 160-168, 184, όπου χρονολόγηση και η παλιότερη βιβλιογραφία. Η Schellewald παραθέτει σχέδια βασισμένα στην τεκμηρίωση του Zavod za zaštitu spomenika kulture-Skopje.
59. Βλ. von Scheven Christians, *Zoodochos Pege*, σ. 87-98 για τους πύργους των ναών μια πρόχειρη απαρίθμηση.
60. Schellewald, *Sophienkirche*, σ. 168-177, 180-183.
61. Τάφος στην Αγία Σοφία Αχρίδας, Ivison, *Mortuary Practices*.

ΕΙΚΟΝΑ 102. Ειδικές περιπτώσεις ναών με περιμετρικούς χώρους ως περίστωα. α, β) Αγία Σοφία Αχρίδας (τρουλαία βασιλική-σταυροειδής με τρούλο), γ) Άγιος Δημήτριος στο Τουρκοπάλουκο (σταυρεπίστεγος).

γύρω από έναν πυρήνα παρουσιάζει ομοιότητα με τα μνημεία του Μυστρά, με τα οποία οι φάσεις, ιδιαίτερα των οψιμότερων μετασκευών, είναι σύγχρονες[62], αλλά και με άλλα κοσμικά μνημεία[63]. Το ίδιο ισχύει και για τα υπερώα, αλλά με μια αντίστροφη πορεία, αφού αυτά πρέπει να προϋπήρχαν της φάσης του 14ου αι.

Καθώς ο σταυρεπίστεγος είναι ο νέος τύπος που εμφανίζεται στην υστεροβυζαντινή περίοδο θα περίμενε κανείς να συναντάται σε συνδυασμό με το δημοφιλές στοιχείο της εποχής, το περίστωο. Και όμως μόνο ο ναός του Αγίου Δημητρίου στο Τουρκοπάλουκο (Κυψέλη) [βλ. εικ. 102γ, ΚΜ 28/Η.7] απαντά ως σταυρεπίστεγος τρίκλιτος με θολοσκεπείς περιμετρικούς χώρους διαφορετικών φάσεων, που όμως επικοινωνούν μεταξύ τους, έτσι ώστε ουσιαστικά είναι ο μόνος του είδους του με ένα σαφώς διακρινόμενο, έστω και μη συμβατικό, περίστωο[64] [ΚΜ 28/Η.7,σ.320]. Ο κυρίως ναός χρονολογείται πιθανότατα στις αρχές του 13ου αι. και οι φάσεις των μερών του περιστώου στα τέλη 13ου αι.[65]. Το επίμηκες μεσαίο κλίτος του ναού μόλις που διακρίνεται με τους δύο κίονες δυτικά[66]. Το εγκάρσιο κλίτος μοιάζει σα να αντικατέστησε τρούλο. Το περίστωο είναι κλειστό, αρκετά σύνθετο, συναποτελείται από πλάγιες στοές και το νάρθηκα και φαίνεται να έχει δύο τουλάχιστο φάσεις δόμησης και περισσότερες από μία επεμβάσεις, ιδιαίτερα στη βόρεια πλευρά που περιλαμβάνει παρεκκλήσι. Το ζήτημα των φάσεων του ναού ερευνάται και είναι αρκετά πολύπλοκο καθώς το νότιο και δυτικό μέρος του περιστώου και το εγκάρσιο κλίτος με την επιγραφή δείχνουν κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά. Ο πύργος του πυλώνα της εισόδου θυμίζει τη λύση του πυλώνα-κωδωνοστασίου του ναού της Ομορφοκκλησιάς, αλλά είναι πολύ χαμηλότερος από εκείνον, ενώ και ο

62. Ο ναός της Αγίας Σοφίας της Αχρίδας έχει συγκριθεί για την ιδέα του προστώου του με μνημεία όπως το Kilise Camii και ο ναός στην Αίνο (σήμερα Fatih τζαμί του Enez) αλλά πρέπει να επισημανθεί ότι πρόκειται για μια διαφορετική αρχιτεκτονική. Η ομοιότητα αντίληψης των περιμετρικών χώρων με ανάλογους στο Μυστρά δε φαίνεται να έχει ιστορική εξήγηση.

63. Η Schellewald, *Sophienkirche*, σ. 176-177 πιστεύει ότι η διαμόρφωση του ναού προέρχεται από κοινή παράδοση Ανατολής και Δύσης εκείνη την εποχή και τη συγκρίνει με το ανακτορικό κτίσμα του Palazzo του Fondaco dei Turchi στη Βενετία, αλλά και με την Παρηγορήτισσα της Άρτας.

64. Ευχαριστώ από τη θέση αυτή τον αρχιτέκτονα Μ. Δωρή που έθεσε στη διάθεσή μου παλιότερα σχέδια που είχε εκπονήσει για το ναό. Βλ. συγκριτικά και την Κάτω Παναγιά (Άρτα) (βλ. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ* τ. Β΄, τεύχ.1, 1936, σ. 70-87), όπου τα πλάγια κλίτη συνδέονται με το νάρθηκα με ένα ευρύ άνοιγμα και, καθώς η στέγασή τους διαφοροποιείται (από δύο ασπίδες σε κάθε κλίτος), θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για ένα υποτυπώδες περίστωο.

65. Η χρονολόγηση που υποστήριξε ο Ευαγγελίδης, "Σταυρεπίστεγος εκκλησία", ό.π. είναι το 1242 και πάντως τα μέσα του 13ου αι. Ο Π. Βοκοτόπουλος δεν συμφώνησε με τη χρονολόγηση αυτήν, αλλά δεν έχει ακόμα διατυπώσει την τελική άποψή του, (βλ. σχετικά Βοκοτόπουλος, "Μοναστηράκι Βονίτσης", ό.π., σ. 372). Ωστόσο, στο άρθρο του "Πλίνθινη επιγραφή", σχετικά με την πλίνθινη επιγραφή που τοποθετήθηκε κατά το κτίσιμο του εγκάρσιου κλίτους, τη χρονολογεί στις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αι. Στη σ. 166 του άρθρου αναφέρεται όλη η παλιότερη βιβλιογραφία για το ναό. Θα σημειώσουμε εδώ και τον Άγιο Νικόλαο Bolnički (Αχρίδα), ένα μικρό σταυρεπίστεγο ναό με αρκετές φάσεις, στου οποίου τη στοά, στα δυτικά και νότια, βρέθηκαν τοιχογραφίες του Στεφάνου Δουσάν προ του 1346, βλ. Subotić, "Sv. Nikola Bolnički", σ. 16-17 και Miljković-Pepek, "Freske Sv. Nikole Bolničkog". Βλ. επίσης το σταυρεπίστεγο με τρούλο Άγιο Δημήτριο του Πριλάπου, του οποίου η φάση με το εγκάρσιο κλίτος χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 13ου αι. (Ristić, "Crkva Sv. Dimitrija u Prilepu", σ. 186 κ.ε.).

66. Έτσι ώστε να μπορεί να θεωρηθεί ότι εμφανίζεται σε σύμπτυξη ένας στοιχειώδης εσωτερικός νάρθηκας. Η κάτοψη του πυρήνα θα μπορούσε εξίσου να αποτελεί κάτοψη εγγεγραμμένου σταυροειδούς δικιονίου, αν δεν υπήρχε το εγκάρσιο κλίτος. Ο ναός είναι ουσιαστικά αδημοσίευτος, ορισμένα ωστόσο στοιχεία δίνει ο Ευαγγελίδης. Ο Π. Βοκοτόπουλος, μελετητής του μνημείου, ετοίμαζε μια εκτενή δημοσίευση. Ο ναός έχει τεταρτοκυλινδρικούς θόλους· για τις ιδιομορφίες των δικιόνιων και τη χρήση των τεταρτοκυλινδρικών θόλων βλ. Μαμαλούκος, "Διαμόρφωση γωνιακών διαμερισμάτων", ειδικά σ. 202.

Άγιος Βασίλειος της Άρτας μπορεί να είχε ανάλογη δυτική είσοδο[67]. Πιθανότατα ο δυτικός πύργος εισόδου, που έχει και ρόλο νάρθηκα, να είχε προηγηθεί μαζί με το βόρειο παρεκκλήσιο. Ανάλογες περιπτώσεις συναντώνται σε μνημεία της Σερβίας από τις αρχές του 13ου αι. εκ των οποίων η παλιότερη είναι ο ναός της Žiča (1208-15). Φαίνεται ότι το βόρειο παρεκκλήσιο του ναού του Αγίου Δημητρίου προστέθηκε πρώτο και αργότερα με μια εκτεταμένη επέμβαση στο ναό κτίστηκε το υπόλοιπο βόρειο περιμετρικό τμήμα μαζί με το νότιο. Οι δύο δυτικοί πυργίσκοι στα άκρα των στοών είναι και αυτοί μια ασυνήθιστη λύση, για την προέλευση της οποίας υπάρχει μακρά συζήτηση[68] και θυμίζουν, ως προς τη σύλληψη, τους πύργους της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα. Το νότιο παρεκκλήσιο είναι στενότερο από το πρωιμότερο βόρειο και ο νότιος τοίχος του ευθυγραμμίζεται με τη νότια στοά. Οι πλάγιες στοές θυμίζουν, ως προς τη λύση της κάλυψής τους, τις στοές της Ομορφοκκλησιάς. Οι κλεισμένες με τοίχο πλαϊνές θύρες τους δεν αντιστοιχούν στη σειρά των παραθύρων του ίδιου τοίχου.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνεται ότι στους δρομικούς ναούς της περιόδου αυτής υπάρχουν σαφή εσωτερικά περίστωα, ενταγμένα στον αρχικό σχεδιασμό, στο βαθμό που η δυτική απόληξη του πυρήνα τους, δηλαδή το δυτικό άκρο του κυρίως ναού, σχηματίζεται με τοιχοπεσσό γωνιακής διατομής, όπως ο Άγιος Νικόλαος Ορφανός Θεσσαλονίκης, ο ναός στα Παλατίτζια Βεργίνας, η Παναγία Περίβλεπτος της Βέροιας, η Παναγία στο Καστράκι. Επίσης, ανάλογες λύσεις είναι δυνατό να θεωρηθούν οι ναοί: του Βήματος Κορίνθου, του Αγίου Γεωργίου Καμαριώτη στο Μυλοπόταμο της Κρήτης και του Αρχάγγελου Μιχαήλ στα Πραιτώρια Μονοφατσίου. Πιο περιορισμένα εμφανίζονται τα εξωτερικά περίστωα, όπως στο Manastir Mescidi και στο ναό των Ταξιαρχών στη Θεσσαλονίκη, καθώς και τα πρόσθετα, όπως στην Αγία Θεοδώρα της Άρτας ή όσα έχουν αυτόνομους επικοινωνούντες χώρους, όπως στον Άγιο Δημήτριο στο Τουρκοπάλουκο Κυψέλης ή ακόμη και όσα αποτελούν σειρά χώρων σε περιμετρική παράταξη χωρίς "ρέουσα επικοινωνία", όπως η Αγία Σοφία της Αχρίδας. Η κάλυψη των περιστώων γίνεται συνήθως με στέγη και σπανιότερα με θολοδομία.

Α.2. ΝΑΟΙ ΠΕΡΙΚΕΝΤΡΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΗΣ

Περίκεντροι ναοί, με την έννοια που συναντώνται στην παλαιοχριστιανική και την μεσοβυζαντινή περίοδο, δεν υπάρχουν στην υστεροβυζαντινή ναοδομία. Ωστόσο, ορισμένα μνημεία θα μπορούσαν να θεωρηθούν συνδεδεμένα με την περίκεντρη αντίληψη του χώρου. Εντοπίζονται τρία μόνο μνημεία αυτού του είδους.

Η Παρηγορήτισσα της Άρτας (1283-1296)[69] [βλ. εικ. 103α, ΚΜ 23/Η.2] είχε θεωρηθεί πρόσφατα ως σύνθεση του οκταγωνικού τύπου με περίστωο και του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Η Lioba Theis[70], σε μονογραφία για την Παρηγορήτισσα βασισμένη στο έργο του Ορλάνδου[71], προκειμένου να προβεί σε αναπαράσταση της α΄ φάσης του ναού (κτήριο Ι) βασίστηκε σε μια τυπολογική έρευνα, η οποία έλαβε υπ' όψιν της δύο τύπους ναών: το "σταυροειδή με τρούλο" (Kreuzkupelkirche) και τον οκταγωνικό[72]. Η ερευνήτρια συνέκρινε το ναό με τους νησιώτικους οκταγωνικούς για να επισημάνει

67. Για ανάλογους πυλώνες βλ. von Scheven-Christians, C., *Zoodochos Pege*, σ. 342 και 87-98, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία.

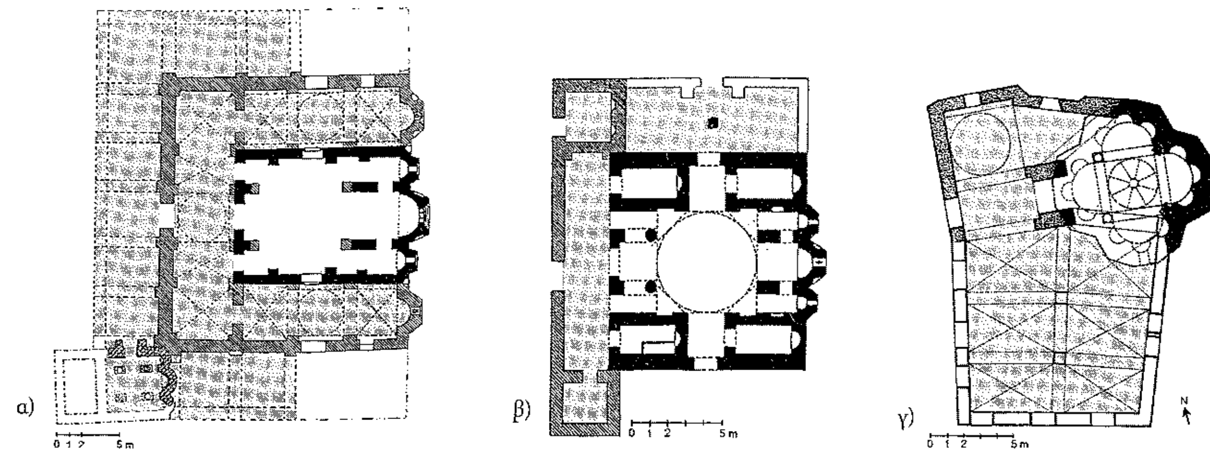
68. Θεωρείται ότι οι δίδυμοι πύργοι προήλθαν από την ανατολική Μεσόγειο (Συρία, Παλαιστίνη) βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, σ. 126-134 και ειδικά 128 υπ. 1. Βλ. σχετικά επίσης von Scheven-Christians, *Zoodochos Pege*, σ. 342 και 87-98, Στην πρόχειρη απαρίθμηση που δίνει η ερευνήτρια εντάσσει τους διπλούς πύργους σε μία κατηγορία με την ένδειξη Doppelturmfassaden nach westlichem Vorbild και δεν αναφέρει τα βυζαντινά μνημεία Αγία Σοφία Αχρίδας, Άγιο Δημήτριο στο Τουρκοπάλουκο, ούτε και τα μνημεία του Μυστρά.

69. Για τον υπάρχοντα ναό βλ. Mango, *Architecture*, ό.π., σ. 146, 147, όπου ο συγγραφέας αποκαλεί το ναό της Παρηγορήτισσας "ένα ενδιαφέρον υβρίδιο από επαρχιώτη αρχιτέκτονα, που χωρίς να έχει την παραδοσιακή παιδεία έπαιξε με ξένα (δυτικά) στοιχεία ad hoc". Για τη χρονολόγηση βλ. και Kuniholm-Striker, "Dendrochronological Investigations 1983-1986", ό.π., ειδικά σ. 393, όπου δίνει τη χρονολογία 1286 και Παπαδοπούλου, *Η Βυζαντινή Άρτα*, σ. 150.

70. Theis, *Paregoretissa*, όπου η ερευνήτρια χρησιμοποιεί ως βάση την παλιότερη δημοσίευση του Ορλάνδου και τα σχετικά σχέδια τεκμηρίωσης του ιδίου.

71. Ορλάνδος, *Παρηγορήτισσα*, σ. 1-44, 55 εικ. 19, κ.ε.

72. Με τον όρο Kreuzkuppelkirche εννοείται ο τύπος cross domed, ο οποίος αντιστοιχεί στα ελληνικά με τον όρο σταυροειδής ή μονόχωρος με τρούλο και περίστωο και όπου το κατά την Theis ένα τριμερές ιερό ενοποιείται με τον κεντρικό χώρο, βλ. Theis, *Paregoretissa*, σ. 79. Η ίδια υποστηρίζει ότι ο τύπος αυτός εμφανίζεται συχνότερα στην Ήπειρο και εντάσσει στον ίδιο τύπο το ναό Shen Merise (Marienkirche) (βλ. Meksi, "Manastirit të Apollonisë", Πάλλας, *Ήπειρος*, σ. 317-19 με την παλιότερη βιβλιογραφία, και Theis, ό.π., σ. 80, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία), τον οποίο η ελληνική βιβλιογραφία εντάσσει σε ειδική κατηγορία του τύπου του εγγεγραμμένου σταυρού και την Παντάνασσα της Φιλιππιάδας (1231-67) (Theis, ό.π., σ. 81 και συγκριτικά 84-85).

ΕΙΚΟΝΑ 103. Ναοί περίκεντρης αντίληψης. α) Παρηγορήτισσα της Άρτας (οκταγωνικός με περίστωο), β) Άγιοι Θεόδωροι του Μυστρά (οκταγωνικός με περιμετρικούς χώρους), γ) Μουχλιώτισσα της Κωνσταντινούπολης (τετράκογχος με ασύμετρο περίστωο).

τις πολλές διαφοροποιήσεις στις αναλογίες[73] και να καταλήξει ότι το πρώτο κτίσμα πρέπει να ήταν ένας νησιώτικος οκταγωνικός[74], συνδυασμένος με ελλαδικό οκταγωνικό ως προς το ύψος του τρούλου και ως προς το περίστωο[75]. Σε πρόσφατη ανασκαφή όμως η Β. Παπαδοπούλου, με βάση τα νέα στοιχεία τα οποία ανακάλυψε, διαπιστώνει αντίθετα ότι ο πρώτος ναός (μέσα 13ου αι.) ήταν σταυροειδής εγγεγραμμένος[76]. Ωστόσο, η σημερινή μορφή του δικαιολογεί την τοποθέτησή του στους περίκεντρης αντίληψης ναούς. Η υπερύψωση του ναού και το περίστωο του θεωρούνται δεύτερη φάση[77], πράγμα που ευσταθεί.

Η είσοδος στο νάρθηκα του ναού γίνεται με μία μόνο θύρα και η επικοινωνία με τις πλάγιες στοές με μια θύρα επίσης. Το περίστωο στο ισόγειο συνεπώς δεν είναι ένας ενιαίος χώρος, αλλά διακόπτεται, τηρώντας τη λογική των ξεχωριστών χώρων των κλιτών και του νάρθηκα. Είναι αξιοσημείωτη αυτή η μεταβατικότητα από τη βασιλική στον τρουλαίο περίκεντρο ναό, που διατυπώνεται με τη σχέση των χώρων μεταξύ τους και την όλη σύνθεση του ναού. Στους ορόφους όμως το υπερώο-περίστωο είναι ενιαίο και σαφέστατο.

Το υπερώο πάνω από το περίστωο αποτελεί ένα ιδιαίτερο ζήτημα. Φαίνεται εσωτερικά σα να έμεινε ατελείωτο και δεν υπάρχει κλίμακα που να οδηγεί σε αυτό. Αναρωτιέται κανείς αν ο χώρος αυτός είχε ουσιαστικό σκοπό και κάποια χρήση – και αν ναι, θα πρέπει τα παραπάνω να ερμηνευθούν– ή αν ήταν ένας χώρος ψευδούς αίσθησης για δημιουργία εντυπώσεων στην εξωτερική εμφάνιση του κτηρίου. Στην πρώτη περίπτωση θα πρέπει να εξεταστεί αν το κτήριο ήταν πάντα περίοπτο ή συνδεόταν με άλλη εξωτερική κατασκευή, από την οποία γινόταν η είσοδος στο υπερώο. Στη δεύτερη περίπτωση, της δημιουργίας εντυπώσεων, στην οποία συμβάλλει και η ύπαρξη του ανοικτού τρουλίσκου, ίσως παρακυπτικού[78], στη δυτική πλευρά, είναι άξιο απορίας ποιος ήταν ο σκοπός και ποιες οι συνθήκες που επέτρεψαν αυτήν τη σπατάλη χώρου και υλικών. Ο Ορλάνδος διατυπώνει την υπόθεση ότι[79]: "*ὁ πρωτομάστορης καί περί ταύτης (τῆς ὀπῆς κλίμακος) εἶχε λησμονήσει νά προνοήσει διό καί ἠναγκάσθη νά χαλάσει ἓν ἐκ τῶν σταυροθολίων. Πάντως ἡ εἴσοδος θά ἐγίνετο ἐσωτερικῶς διότι πρός ἐξωτερικήν κλίμακα ὄχι μόνον οὐδέν θεμέλιον ὑπάρχει ἀλλά καί οὐδεμία "εἴσοδος"*". Και μετά από πρόσθετες παρατηρήσεις καταλήγει ότι τα άνω παρεκκλήσια είχαν μείνει κατ' αρχάς αχρησιμοποίητα.

73. Theis, ό.π., σ. 87.
74. Αντίθετα για το ότι η Παρηγορήτισσα δεν σχετίζεται με τους νησιώτικους οκταγωνικούς βλ. Μπούρας, *Νέα Μονή*, σ. 132, 139.
75. Ο ίδιος θεωρεί ότι η Παρηγορήτισσα, σε σύγκριση με τα κτίσματα του νησιώτικου τύπου, είναι το κτήριο με τη μεγαλύτερη διάμετρο τρούλου και το μικρότερο πάχος τοίχων. Η Theis πήρε υπόψη της ορισμένα στατικά στοιχεία του κτηρίου και δέχεται ότι το ρόλο της αντιμετώπισης των πιέσεων αναλαμβάνουν οι περιμετρικοί χώροι (Mantelbau).Theis, *Paregoretissa*, Mantelbauten / Definition, σ. 79 κ.ε. και 90 κ.ε. Δε σχολιάζει όμως τη διαμόρφωση της ζώνης ελκυσμού του κελύφους-τρούλου. Στα μικρά πάχη των φερόντων στοιχείων αποδίδει τον πιθανό λόγο καταστροφής της πρώτης φάσης.
76. Παπαδοπούλου, *Η Βυζαντινή Άρτα*, σ. 136-138.
77. Βλ. Παπαδοπούλου, ό.π., σ. 150.
78. Για τους ανοικτούς τρούλους (κιβώρια) και τη σημασία τους βλ. Smith, *Dome*, σ. 8, 27, 75, και του ιδίου, *Architectural Symbolism*, σ. 166, 178, εικ. 155, 156.
79. Ορλάνδος, *Παρηγορήτισσα*, σ. 34.

Η ιδέα ότι μπορεί ο "πρωτομάστορης" να ξέχασε την κλίμακα ανόδου δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή για ένα έργο σαν την Παρηγορήτισσα, της οποίας ο σχεδιασμός υποδηλώνει ιδιαίτερη φροντίδα. Και αν ακόμη υπήρχε περίπτωση να ξεχάσει ο υπεύθυνος την κλίμακα, η θέση της θα ήταν φανερή, τουλάχιστον από το σχεδιασμό του κτηρίου[80]. Συνεπώς κάτι άλλο πρέπει να συνέβαινε, όπως για παράδειγμα να προβλεπόταν ίσως μια εξωτερική κατασκευή που θα επέτρεπε την πρόσβαση στο υπερώο, έστω και περιοδικά. Η απάντηση στο ζήτημα αυτό βρίσκεται πιθανότατα στον περιβάλλοντα χώρο του ναού. Ωστόσο, ακόμη και αν υποτεθεί ότι ανιχνεύεται η πρόσβαση στο υπερώο παραμένει ανοικτό το ζήτημα της χρήσης του[81].

Επισημαίνουμε ότι και στις τρεις πλευρές του μνημείου παρατηρείται αμελής λιθοδομή σε όλο το κάτω μέρος των όψεων, η οποία υποδηλώνει τόσο την ύπαρξη ανοικτού ξυλόστεγου περιστώου, όσο και το ότι όλη αυτή η επιφάνεια ήταν πιθανότατα τοιχογραφημένη, όπως συνηθιζόταν και σε άλλες τέτοιες περιπτώσεις. Για τον Ορλάνδο αποτελεί βεβαιότητα η ύπαρξη δεύτερης ανοικτής στοάς στην Παρηγορήτισσα της Άρτας, τύπου Π, που περιέβαλε στις τρεις πλευρές του το ναό γύρω από το εσωτερικό του περίστωο[82]. Το ελαφρύ αυτό περίστωο περιελάμβανε χαμηλό πεζούλι για την ανάπαυση του εκκλησιάσματος. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι παλιό ξύλινο περιστύλιο ήταν κάτι συνηθισμένο στην περιοχή: "*διατηρεῖται εἰσέτι ἐν τῷ ἐκεῖθεν τοῦ Ἀράχθου βυζαντινῷ ναῷ τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν* "και αποδίδει την ύπαρξή του σε αισθητικούς λόγους "*Διά τῆς προσθήκης χαμηλῆς στοάς ἐμετριάζετο ὁπωσοῦν ἡ βαρύτης ἐμφανίσεως τοῦ κτηρίου, ὅπερ ἐκέρδιζε δι αὐτής οἱονεί πλατεῖαν τινά βάσιν καί ἐπλησίαζε περισσότερον τήν πυραμιδοειδῆ μορφήν*"[83].

Οι Άγιοι Θεόδωροι του Μυστρά, ως οκταγωνικός ναός κτισμένος το 1290-1296[84] [βλ. 103β, ΚΜ 34./Π.2], θα ενταχθεί επίσης στους ναούς με περίκεντρη αντίληψη. Πιθανότατα, μετά την ανέγερση της Οδηγήτριας "Αφεντικό" και τις λύσεις που εφαρμόστηκαν εκεί, στο ναό προστέθηκε νάρθηκας με δύο πυργοειδείς χώρους στα άκρα και ένας δεύτερος επιμήκης χώρος στη μία του πλευρά, έτσι ώστε να δημιουργηθεί περιμετρικά μια σειρά αυτόνομων χώρων, όχι όμως ένα συνεχές κλασικό περίστωο. Προσθήκες ναρθήκων με δίδυμους πύργους στα άκρα εμφανίζονται ήδη στην περίοδο αυτήν, όπως είδαμε, στην Αχρίδα και στο Τουρκοπάλουκο[85]. Στον επιμήκη χώρο της βόρειας πλευράς των Αγίων Θεοδώρων, δίπλα στο βόρειο παρεκκλήσιο, υπάρχει ταφική χρήση, όπως πείθουν οι πέντε τάφοι που βρέθηκαν εκεί[86].

Στην κατηγορία αυτή μπορεί να ενταχθεί επίσης η Μουχλιώτισσα ή Παναγιώτισσα, που ανήκει στον τετράκογχο τύπο, με ένα νάρθηκα κάθετο προς τον κατά μήκος άξονα. Κτισμένη ήδη πριν το 1266, ίσως στον 11ο αι., υπέστη στο τέλος του 14ου αι. διαφοροποιήσεις, που κατέληξαν σε ένα είδος περιστώου και στη συνέχεια νέες προσθήκες δημιούργησαν έναν ακανόνιστο χώρο γύρω της[87] [βλ. εικ. 103γ, ΚΜ 7/Κ.7.].

80. Βλ. Ορλάνδος, ό.π., σ. 32, 33, όπου ο συγγραφέας αποδίδει το γεγονός στις διαμέτρους των ανατολικών τρουλίσκων και εξηγεί εκτενώς τι προκλήθηκε από αυτές. Το επιχείρημα όμως ότι οι ανατολικοί τρουλίσκοι έπρεπε να ήταν –για λόγους που εξηγεί– ίσοι με τους δυτικούς, δεν αρκεί για να δώσει απάντηση στο ζήτημα της σκάλας και θα πρέπει το επιχείρημα αυτό να επανεξεταστεί διεξοδικά. Για τη χρήση του υπερώου η έρευνα θα πρέπει ίσως να στραφεί στην ιδέα που τεκμηρίωσε ο S. Ćurčić για τα υπερώα ως ασκητικό χώρο ή χώρο διαμονής, όπως αυτή διατυπώνεται σε δύο εργασίες: Ćurčić, "What was the Real Function", ό.π. και του ιδίου, "The Meaning and Function of Katechoumena". Σχετικά με το υπερώο βλ. Παπαδοπούλου, *Η Βυζαντινή Άρτα*, σ. 143. Δεν θα συμμεριστούμε όμως την άποψή της περί γυναικωνίτη καθώς δεν απαντά σε όλα τα σχετικά ζητήματα.
81. Ορισμένες έρευνες στον περίβολο έγιναν πριν από το 1990 βλ. Παπαδοπούλου, "Νέα αρχαιολογικά στοιχεία", σ. 389.
82. Ορλάνδος, *Παρηγορήτισσα*, σ. 27, όπου αναφέρεται γενικότερα στις στοές. Την άποψή του δέχονται και οι μεταγενέστεροι μελετητές.
83. Ορλάνδος, ό.π. σ. 14. Αναρωτιέται βέβαια κανείς προς τι η πρόθεση πυραμιδοειδούς μορφής, αφού προηγουμένως καταβλήθηκε κόπος, υλικά και έξοδα για να επιτευχθεί το αντίθετο.
84. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, Γεωργιάδης, *Μυστράς*, σ. 37-41.
85. Βλ. von Scheven Christians, *Zoodochos Pege*, σ. 87-98. Στην πρόχειρη απαρίθμηση που δίνει η ερευνήτρια δεν αναφέρει την περίπτωση αυτήν. Οι πύργοι χρειάζονται περαιτέρω έρευνα καθώς δεν έχουν διαπιστωθεί ιστορικές σχέσεις ανάμεσά τους.
86. Βλ. Ivison, *Mortuary Practices*, σ. 114-115.
87. Eyice, "Les églises à plan central". Για τις προσθήκες βλ. Κατάλογο Μνημείων (ΚΜ 7/Κ.7.) του παρόντος και επίσης Müller-Wiener, *Bildlexikon*, σ. 204-205 με την παλιότερη βιβλιογραφία. Ο ναός μελετάται διεξοδικά από τον Χ. Μπούρα και αναμένεται δημοσίευσή του.

Α.3. ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ (ΜΟΝΟΧΩΡΟΙ Ή ΤΡΙΚΛΙΤΟΙ, Ή ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΟΙ) ΜΕ ΤΡΟΥΛΟ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΤΩΟ[88]

Το σχέδιο του μονόχωρου ναού με τρούλο, συνδυασμένο με ενσωματωμένο ενιαίο περίστωο, έδωσε σπουδαία μνημεία κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο και συνέχισε να εφαρμόζεται, όχι σπάνια, στα υστεροβυζαντινά χρόνια. Στην περίοδο αυτή, ιδιαίτερα εκτός βυζαντινής επικράτειας, συνδυάζεται με στοιχεία χώρου που προεξέχουν και του δίνουν μία εντελώς διαφορετική μορφή ή εφαρμόζεται χωρίς να περιλαμβάνει από την αρχή περίστωο. Παλιότερα ο S. Eyice (1959)[89] είχε θεωρήσει το μονόχωρο τρουλαίο με περίστωο, με αντιπροσωπευτικά μνημεία τον Άγιο Ανδρέα ἐν τῇ Κρίσει, το νότιο ναό της μονής του Λιβός και το καθολικό της μονής Παμμακαρίστου, ως ένα νέο τύπο συνδεδεμένο με την ιδέα του κιβωρίου και την Κοίμηση της Νικαίας. Η έρευνα όμως του τρουλαίου με περίστωο τύπου έχει προχωρήσει αρκετά την τελευταία δεκαετία, καθώς μερικές διατριβές είχαν ως θέμα τους μνημεία αυτού του τύπου.

Αξιομνημόνευτες είναι οι διαφορετικές προσεγγίσεις δύο ερευνητών που είχαν αντικείμενο μελέτης τους την Ολυμπιώτισσα της Ελασσόνας. Ο Μ. Χατζηγιάννης (1989) αναλύει το ζήτημα του τρουλαίου ναού με περίστωο με βάση την εξέλιξη της τρουλαίας βασιλικής κατά την πρώτη χιλιετία. Ο ερευνητής προτείνει νέους όρους και ισχυρίζεται ότι ο τύπος αποκρυσταλλώνεται στην Κωνσταντινούπολη κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, όπου και πρωτοεμφανίζεται με μια σειρά μνημείων[90]. Αντίθετα η Κ. Englert (1991) υποστηρίζει ότι όλοι οι όροι που χρησιμοποιήθηκαν για το σχέδιο ναών αυτού του τύπου παραπέμπουν στο "μανδύα" (Mantelbau) ως αποφασιστικό κριτήριο για την αρχιτεκτονική μορφή τους και σε έναν περίκεντρο χώρο περιβαλλόμενο από τρία μέρη, που συναποτελούν μια κλειστή ενότητα και χωρίζονται από τον πυρήνα με τοξοστοιχίες. Θεωρεί τον τύπο βασισμένο σε σταυροειδή κάτοψη πυρήνα με λιγότερο ή περισσότερο βαθειά σκέλη σταυρού[91]. Οι δύο ερευνητές συμφωνούν στο ότι ο τύπος του μονόχωρου τρουλαίου με περίστωο, όποια και αν ήταν η προέλευση ή η εξέλιξή του, δεν εξαρτάται από γεωγραφικές ή χρονικές παραμέτρους[92]. Το συμπέρασμα αυτό είναι σημαντικό, καθώς επιβεβαιώνει αυτό που θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς εκλεκτική νοοτροπία των Βυζαντινών, ιδιαίτερα κατά την όψιμη περίοδο.

Ανεξάρτητα όμως από τους όρους που θα χρησιμοποιήσει κανείς, η ουσία παραμένει ότι ο τρουλαίος με περίστωο τύπος συνδυάζει, ανεξάρτητα από την κάτοψη και τα φέροντα στοιχεία του, τον τρουλαίο πυρήνα με τον αρκετά χαμηλότερο συχνά, αλλά όχι πάντα, ενιαίο περιμετρικό χώρο, αποτελούμενο από ορθογωνικά μέρη, τα οποία ήταν παρόντα ως κλίτη ήδη στη βασιλική.

Σημειώνεται επίσης ότι παράλληλα θα μπορούσαν να ενταχθούν σε αυτήν την κατηγορία και ορισμένοι μονόχωροι ναΐσκοι επάνω σε πύργους, οι οποίοι –εξαιτίας των συνθηκών στις οποίες βρίσκονται– είναι συνήθως τρουλαίοι με περίστωο σε σχήμα Π είτε σε Γ[93].

Στην Κωνσταντινούπολη, για την οποία είναι κοινά αποδεκτό ότι αποτελούσε το χώρο όπου δοκιμάζονταν οι πιο πρωωθημένες ιδέες, αλλά και το πλαίσιο όπου αφομοιώνονταν ιδέες που δημιουργούνταν αλλού, ήδη από τα μεσοβυζαντινά χρόνια χρησιμοποιήθηκε το σχέδιο του μονόχωρου με τρούλο και περίστωο σε σημαντικά μνημεία. Στην ύστερη περίοδο δεν εντοπίζεται καμία ασυνέχεια στη χρησιμοποίησή του, αφού ο τύπος αυτός εξακολουθεί να εμφανίζεται είτε σε νέα κτήρια είτε σε περιπτώσεις ενσωμάτωσης ή αναδόμησης παλιότερου κτηρίου[94].

88. Ο τύπος παλαιότερα είχε ονομαστεί μεταβατικός. Ο Χ. Μπούρας τον ονομάζει τρουλαίο με περίστωο ή μονόχωρο με τρούλο και περίστωο (βλ. Μπούρας, *Ιστορία*, 1999, σ. 148 για το πρώτο και 414 για το δεύτερο), ο Π. Βοκοτόπουλος ναό μετά τρούλου και περιστώου (Βοκοτόπουλος, *Δυτική Στερεά και Ήπειρος*, σ. 126-131), ο Ν. Νικονάνος επίσης ναό με τρούλο και περίστωο (Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*, σ. 152-153). Βλ. και Γ. Δημητροκάλλη, *Ναοί Μεσσηνίας*, ό.π., σ. 86-90, όπου βιβλιογραφία. Επίσης, παλιότερα βλ. και Lange, "Kreuzkuppelkirche", ό.π. και το παλιότερο και ξεπερασμένο Strzygowski, "Entstehung", ό.π.
89. Eyice, "Un type peu connu".
90. Hatjigiannis, *Olympiotissa*, σ. 231-252.
91. Englert, *Olympiotissa*, σ. 97-103.
92. Hatjigiannis, *Olympiotissa*, σ. 229, Englert, *Olympiotissa*, σ. 96.
93. Τέτοια παραδείγματα βλ. στη μονή Χιλανδαρίου, *Manastir Hilandar*, σ. 140-143, 169, ο ναΐσκος του Ιωάννη Προδρόμου στον πύργο Αγίου Σάββα Χιλανδαρίου και Nenadović, "Paraklisi", *Manastir Hilandar*, σ. 165-180, ειδικά σ. 166 για το παρεκκλήσιο στον πύργο Αγίου Γεωργίου στην ίδια μονή και 167 για το παρεκκλήσιο των Αρχαγγέλων στον πυλώνα μπροστά στον πύργο του Αγίου Σάββα στην ίδια μονή, βλ. και το ναΐσκο στον πύργο της μονής της Ρίλας (1340) Chaneva-Dechevska, "Rila", σ. 234-235, 361 με την παλιότερη βιβλιογραφία.
94. Ο Eyice, *Bizans mimarisi*, 1980, σ. 146, 105-114 ιδίως 109, όπου αποκαλεί τον τύπο αυτό Typus mit Umgang, υποστηρίζει

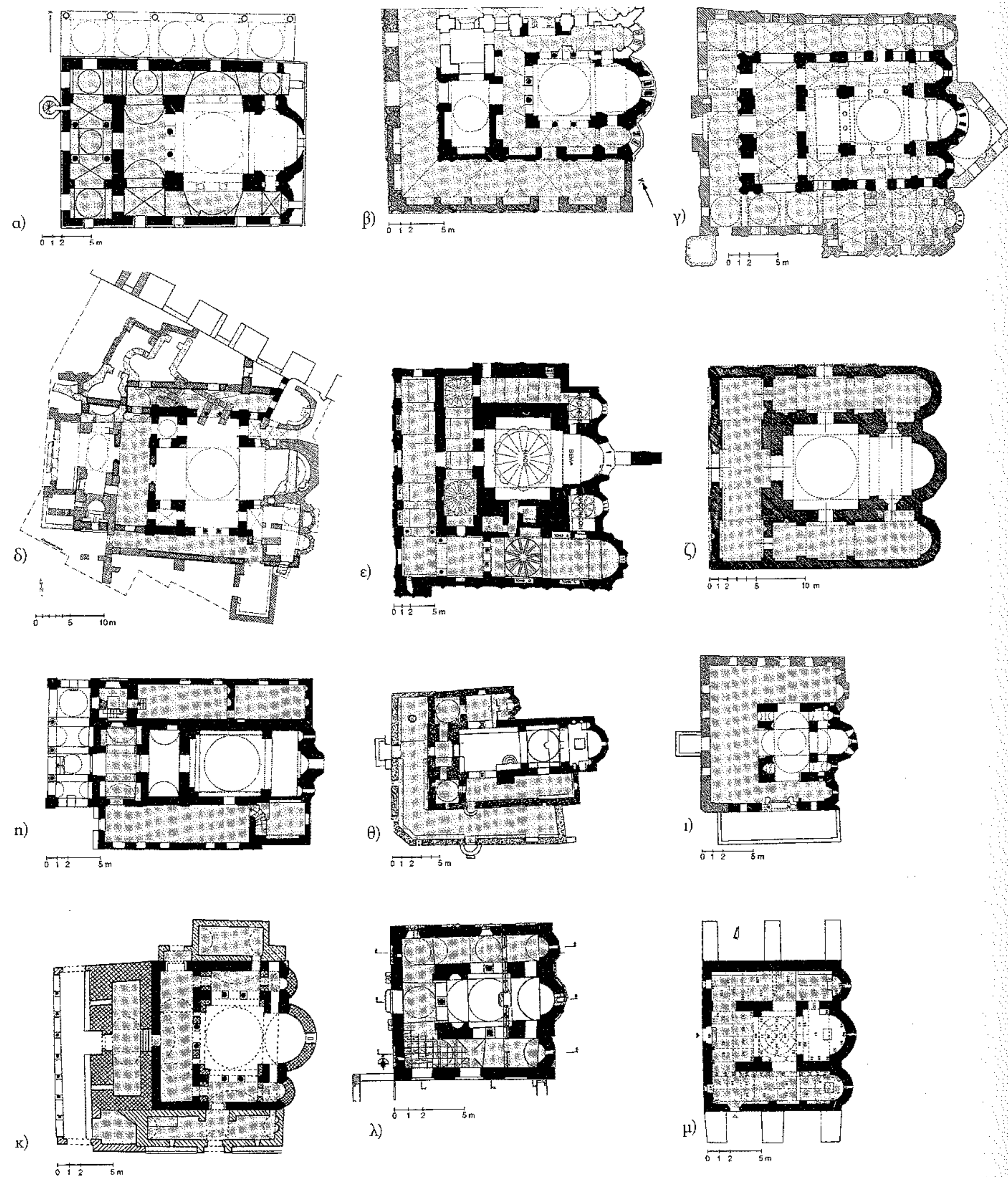
Ο Άγιος Ανδρέας ἐν τῇ Κρίσει (με ριζική βυζαντινή μετασκευή γύρω στο1284)[95] [βλ. εικ. 104α, ΚΜ 1/ Κ.1] είναι ένας ναός αυτού του τύπου, σήμερα τζαμί, ριζικά μετασκευασμένος κατά την οθωμανική περίοδο, όταν για απόκτηση ενιαίου χώρου καταργήθηκαν οι πλάγιες κιονοστοιχίες του (δύο κίονες η κάθε μία), που διαχώριζαν τον κυρίως ναό από τις πλάγιες στοές και αντικαταστάθηκαν με τόξα. Ενισχύθηκαν τότε οι τέσσερις πεσσοί που φέρουν τον τρούλο και η κεντρική περιοχή των δύο πλαγίων στοών καλύφθηκε με τεταρτοσφαίρια[96]. Οι όψεις επενδύθηκαν και άλλαξαν τελείως. Ο ναός δεν έχει ερευνηθεί διεξοδικά. Ακόμη και έτσι όμως είναι ευδιάκριτος ο κοσμήτης του εξωνάρθηκα σε διαφορετική θέση από ό,τι στο υπόλοιπο κτίσμα, πράγμα που υποδηλώνει τη βυζαντινή αυτή προσθήκη.

Ένα παράδειγμα που συγκεντρώνει όλες, θα έλεγε κανείς, τις ποικιλίες περιμετρικών χώρων (προσθήκης στοών ολόκληρου ναού και περιστώου που αγκαλιάζει και ενοποιεί το σύνολο) είναι το καθολικό της μονής του Λιβός. Το μνημείο αυτό θεωρείται δικαίως ότι ακολουθεί το πρότυπο του Παντοκράτορος των Κομνηνών, ιδιαίτερα στη δεύτερη φάση του, με την προσθήκη μιας δεύτερης ταφικής εκκλησίας. Ο νότιος ναός, ο αφιερωμένος στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο[97] (1282-1303 πιθαν.) [βλ. εικ. 104β, ΚΜ 5/Κ.5], είναι ο ίδιος προσάρτημα και παράλληλα πυρήνας για ένα άλλο προσάρτημα, το τελικό περίστωο. Παρατηρώντας την κάτοψη του ναού, τον τρόπο σύνδεσης του βόρειου τμήματός του με το βόρειο προγενέστερο ναό της Παναχράντου, καθώς και τις κατασκευαστικές λεπτομέρειές του, θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι, λόγω της ύπαρξης της νότιας στοάς του πρώτου ναού (της Παναχράντου), επιλέγεται συνειδητά ο τύπος του τρουλαίου μονόχωρου με περίστωο, ακριβώς για το συμπαγές του σχεδίου ως προς το περίστωο. Διακρίνει κανείς έτσι τη σαφή πρόθεση να δοθεί ως τελική εντύπωση το ενιαίο του κτίσματος, με μια ισοτιμία των δύο μερών. Δεδομένου ότι πρόκειται για αυτοκρατορικό μαυσωλείο είναι, νομίζουμε, σαφής και ο συμβολισμός της σύνθεσης. Η περιμετρική τοποθέτηση των τάφων και στους δύο ναούς (παλιότερο και νεότερο) στα περίστωα, αλλά πολύ περισσότερο η προσθήκη του τελευταίου περιστώου του 14ου αι. για τον ίδιο σκοπό, ενισχύει και στην περίπτωση αυτή, την άποψη σχετικά με το ρόλο και τη χρήση των περιστώων ως ταφικών χώρων.

Στην Κωνσταντινούπολη, όπου εφαρμόζονται διάφορες νέες ιδέες, δεν είναι πάντα απλή η κατάταξη ενός ναού σε μια τυπολογική κατηγορία. Ο ναός της μονής της Θεοτόκου Παμμακαρίστου για παράδειγμα (αρχικό κτήριο μεταξύ 11ου και 12ου αι., ίσως 1067 και προσθήκες 1293 και 1326-1341)[98] [βλ. εικ. 104ε, ΚΜ 8/Κ.8], ένας μονόχωρος τρουλαίος πυρήνας με περίστωο και συμπληρωματικά ένα πρόσθετο περίστωο και ένα παρεκκλήσι, δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς αρχιτεκτονικά ώστε να αποσαφηνιστούν όλα τα στοιχεία της οικοδομικής του ιστορίας[99]. Έτσι, πολλοί ερευνητές διατύπωσαν διάφορες, διαφορετικές μεταξύ τους, υποθέσεις τόσο για τη χρονολόγηση, όσο και για τις οικοδομικές και ιστορικές φάσεις του μνημείου[100]. Με αυτές ασχολήθηκε ιδιαίτερα ο H. Hallensleben (1963-4), ο οποίος μελέτησε διεξοδικότερα και δημοσίευσε το ναό [101].

Το εσωτερικό περίστωο είναι τυπικό στοιχείο για το μονόχωρο σταυροειδή με τρούλο και περίστωο. Η δυτική πλευρά του εσωτερικού περιστώου δημιουργεί έναν εσώτερο νάρθηκα, που στεγάζεται στα άκρα του (γωνιακά διαμερίσματα του περιστώου) με δύο σταυροθόλια συμμετρικά και συνδέεται με τον παλιότερο εξωνάρθηκα με τρεις θύρες.

ότι πρόκειται για νέο τύπο, ο οποίος εμφανίζεται ως αντίδραση στη μονοτονία του τετρακιόνιου εγγεγραμμένου σταυρού. Δε θεωρεί ότι προέρχεται από το μονόχωρο τρουλαίο με υπερώα της μεσοβυζαντινής περιόδου, γιατί οι δύο τύποι διαφέρουν ριζικά ως προς την ανωδομή και υποστηρίζει ότι δε σχετίζεται με το Dere Ağzi ή το Gül Camii, αλλά με το χώρο "κιβωρίου" της Κοίμησης της Νικαίας και της πρώτης μονής της Χώρας.
95. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, σ. 172-176.
96. Ανάλογη λύση εφαρμόστηκε στο τέμενος Σουλεϊμανιέ της Κωνσταντινούπολης.
97. Βλ. παρ. ειδικά Macridy, "Burials of the Palaiologi", σ. 265-267 Mamboury, "Fouilles byzantines", σ. 229-83, ειδικά σ. 282.
98. Βλ. Hallensleben, "Pammakaristos", όπου η παλιότερη βιβλιογραφία και για τη χρονολόγηση της αρχιτεκτονικής ενότητας βλ. σ. 139 και 169.
99. Hallensleben, ό.π.
100. Βλ. σχετικά Hallensleben, ό.π. σ. 144-146, όπου η αναφορά ότι ο van Millingen (1912) θεώρησε το ναό έναν ειδικού τύπου τρουλαίο με περίστωο και αναφέρει 4-5 φάσεις. Αντίθετα ο Ebersolt (1913) θεωρεί όλο το κτίσμα εκτός του ταφικού παρεκκλησίου μνημείο του 13ου αι. Ο Wulff επανέρχεται χαρακτηρίζοντας τον πυρήνα "ημιβασιλική", όπως ο Σωτηρίου και με απόψεις συγγενείς του Millingen ακολουθούμενος από το Mamboury. Ο Brunoff επανέρχεται με τις "fünfschiffigen" και αργότερα οι Eyice και Schneider θεωρούν το σύνολο παλαιολόγειο.
101. Hallensleben, "Pammakaristos", σ. 140-144.

ΕΙΚΟΝΑ 104. Μονόχωροι σταυροειδείς με τρούλο και περίστωο. Κωνσταντινούπολη: α) Άγιος Ανδρέας εν τη Κρίσει, β) Νότιος ναός της μονής του Λίβος, γ) Παμμακάριστος, δ) Κυριώτισσα, ε) Μονή της Χώρας. Νίκαια: ζ) Ναός 2 της Νίκαιας. Μακεδονία: η) Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος Σερρών, θ) Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου, Treskavac, ι) Μονή Βλατάδων Θεσσαλονίκης. Ήπειρος: κ) Λάμποβο. Θεσσαλία: λ) Ολυμπιώτισσα Ελασσόνας. Κρήτη: μ) Παναγία Κερά στα Κριτσά (Μιραμπέλλο).

Γύρω από αυτό το σύνολο προστίθεται το εξωτερικό περίστωο στο β΄ μισό του 14ου αι., με επιλογή της ίδιας λύσης που εφαρμόστηκε και στη μονή του Λιβός[102]. Το περίστωο αυτό περιέλαβε στο ανατολικό πέρας της νότιας πλευράς του, ως αυτόνομο μέρος, ένα από τα σημαντικότερα κτίσματα της υστεροβυζαντινής περιόδου, το ταφικό ναΐδριο της Βράναινας, που είχε ήδη κτιστεί εκεί το 1315. Το ναΐδριο της Βράναινας, αν και διακρίνεται από το ύψος του και τα μορφολογικά του στοιχεία ως ξεχωριστό κτίσμα, εντάχθηκε στους περιμετρικούς χώρους του ναού μετά την προσθήκη της στοάς σε σχήμα Γ. Ο εξωνάρθηκας και οι στοές κτίστηκαν σύμφωνα με την τεκμηρίωση του Hallensleben στο β΄ τέταρτο του 14ου αι. ανάμεσα στο 1326 και το 1341, αν και φαίνεται να διατηρούν προγενέστερες τοιχοποιίες[103]. Συνολικά, η λύση με το περίστωο εμφανίζει ομοιότητες με τα μνημεία της Θεσσαλονίκης, από τα οποία τουλάχιστον ο ναός των Αγίων Αποστόλων έχει προηγηθεί. Το ναΐδριο μάλιστα θεωρείται ότι σχετίζεται με την αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης, καθώς κτίζεται σχεδόν ταυτόχρονα με τους Αγίους Αποστόλους[104]. Το κτίσμα είναι από εκείνα που επιβεβαιώνουν ότι η Κωνσταντινούπολη ακτινοβολούσε στο χώρο επιρροής της στον ίδιο βαθμό που απορροφούσε από αυτόν και ενσωμάτωνε ιδέες και τάσεις.

Από τα κτήρια του τέλους του 12ου αι. και της αρχής της υστεροβυζαντινής αρχιτεκτονικής στην Πόλη, η Κυριώτισσα-Kalenderhane (1195-1204)[105] [βλ. εικ. 104δ, ΚΜ 3/Κ.3] είναι ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικός ναός. Ο ναός περιλαμβάνεται στο κεφάλαιο αυτό ως οριακή χρονολογικά περίπτωση, αλλά κυρίως επειδή υπάρχουν ενδείξεις ότι το περίστωό του μπορεί να έγινε και μετά από τον κύριο πυρήνα. Ο ναός θεωρήθηκε σταυρικός[106], αλλά οι τελευταίες έρευνες υποστηρίζουν την κατάταξή του μεταξύ των τρουλαίων μονόχωρων σταυροειδών με περίστωο (cross domed) και η περίπτωση να είναι ο εξωτερικός τοίχος του περιστώου άλλη οψιμότερη φάση αποκλείσθηκε[107]. Σημαντικό στοιχείο για την κατάταξη του ναού σε ένα συγκεκριμένο τύπο είναι ο ρόλος των πεσσών και των γωνιακών διαμερισμάτων του και η χρονολόγηση του περιστώου. Το μνημείο, ως προς την κάτοψη του πυρήνα του, συγκρίνεται με τον Όσιο Δαυίδ Θεσσαλονίκης και τον Άγιο Παντελεήμονα στο Νέρεζι. Θα μπορούσε λοιπόν να θεωρηθεί ως απλός σταυροειδής εγγεγραμμένος με μεταγενέστερο περίστωο. Στην Κυριώτισσα όμως τα γωνιακά διαμερίσματα περιλαμβάνουν παράλληλα και λειτουργία πεσσών, με βάση τη θεωρία των Striker και Kuban, η οποία ενισχύεται και από την τεκμηρίωση που παρέχουν. Η πιθανή πρώιμη παλαιολόγεια φάση του μνημείου, ο εξωτερικός δηλαδή τοίχος του περιστώου – αν η χρονολόγηση που προτείνουν γι' αυτό είναι ορθή – δείχνει, σύμφωνα με τον ισχυρισμό των C. Striker και D. Kuban[108], ότι το σχέδιο αυτό (του σταυροειδούς μονόχωρου με τρούλο και περίστωο) συνεχίζει να επιλέγεται για την κάλυψη των αισθητικών, λειτουργικών, συμβολικών και προπάντων μνημειακών αναγκών και σε αυτήν την τελευταία πριν από τη λατινική κατάκτηση περίοδο. Ωστόσο, το σημαντικό για το θέμα μας ζήτημα, αν το περίστωο είναι σύγχρονο ή μεταγενέστερο του ναού, δεν έχει οριστικά αποσαφηνιστεί.

Με την παλαιολόγεια μορφή της και τις προσθήκες της τελευταίας φάσης της (1316-21) η μονή της Χώρας αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά παραδείγματα της Πόλης [βλ. εικ. 104ε, ΚΜ 6/Κ.6]. Ο D. Oates αναγνωρίζει συνολικά πέντε φάσεις με βάση ανασκαφικά δεδομένα[109]. Ο ναός μελετήθηκε διεξοδικά από τον R. Ousterhout[110]. Με βάση τον προσδιορισμό της 5ης φάσης του ναού φαίνεται ότι η τελική μορφή του είναι αποτέλεσμα ριζικής ανοικοδόμησης πάνω σε σχέδιο που περιλάμβανε περίστωο σε σχήμα Γ και αποτελούνταν από το νότιο παρεκκλήσιο και το σημερινό εξωνάρθηκα, που αρχικά ήταν ανοικτή στοά, με καμπαναριό στη νοτιοδυ-

102. Hallensleben, ό.π., σ. 170-173 και πιο γενικά για το εσωτερικό περίστωο σε αυτόν τον τύπο σ. 173-192.
103. Hallensleben, ό.π., σ. 173-192, ειδικά σ. 176, όπου ο ερευνητής εξαντλεί, θα λέγαμε, το θέμα του περιστώου του ναού. Διακρίνει τέσσερις τρόπους δόμησης στο κτίσμα των στοών, χωρίς όμως να θεωρεί απαραίτητο ότι κάθε ένας από αυτούς αντιπροσωπεύει διαφορετική φάση, βλ. σ. 174-175.
104. Παρεκκλήσι Παμμακάριστου 1310-15, Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης 1310-14.
105. Striker, Kuban, *Kalenderhane*, 71 και κεφ IV σ. 43.
106. Μπούρας, *Ιστορία* 1999, σ. 243.
107. Striker, Kuban, *Kalenderhane*, σ. 62, 65-66 για τους πεσσούς (φάση 7).
108. Striker. Kuban, ό.π., σ. 68-69 (φάση 7) και 54-55 (σχετικά με τη φάση 6).
109. Oates, "Kariye. A Summary Report", σ. 225 κ.ε., όπου χρονολογεί τις παλαιολόγειες φάσεις του ναού.
110. Βλ. μονογραφία Ousterhout, *Kariye*. Δυστυχώς για τη σπουδαία αυτή μελέτη τα σχέδια κατόψεων που δημοσιεύονται έχουν, τα περισσότερα, λανθασμένη τη γραφική τους κλίμακα. Η ορθή κλίμακα υπάρχει μόνο στις τομές και τις όψεις.

τική γωνία. Είναι ορατή η προσπάθεια να τηρηθεί η αρχή της ανταπόκρισης του έσω χώρου με την εξωτερική διάρθρωση των τοίχων, ώστε να επιτευχθεί ομοιογένεια στο αποτέλεσμα. Εδώ, τόσο οι εσωτερικοί περιμετρικοί χώροι του ναού, όσο και ο εσωνάρθηκας, το διώροφο τμήμα στα βόρεια και οι μικροί χώροι στη νότια πλευρά, είναι απόλυτα διαχωρισμένοι από τον πυρήνα με παχείς τοίχους[111]. Παραδείγματα με τόσο έντονο διαχωρισμό αυτών των χώρων είναι σπάνια στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική. Συνήθως, όμως, αν υπάρχει τοίχος που διαχωρίζει τα πλευρικά κλίτη ή στοές από τον κυρίως ναό προβλέπονται είσοδοι επικοινωνίας. Ωστόσο το εξωτερικό περίστωο (εξωνάρθηκες και παρεκκλήσιο), αν εξαιρέσει κανείς το τρίλοβο διαχωριστικό μεταξύ νότιου παρεκκλησίου και νοτιοδυτικού γωνιακού χώρου (εξωνάρθηκα), θα μπορούσε να θεωρηθεί ενιαίο. Η σύνδεση του περιστώου με τον παλιότερο εσωνάρθηκα γίνεται με δύο μόνον εισόδους (δυτικά και νότια), ενώ η σύνδεση με τον κυρίως ναό είναι περιορισμένη σε ένα μόνο στενό διάδρομο που βρίσκεται στη νότια πλευρά, στο χώρο του παρεκκλησίου. Έτσι το περίστωο σχήματος Γ αποτελεί έναν αυτόνομο λειτουργικό χώρο.

Στην Νίκαια υπάρχουν κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο δύο ναοί που παρουσιάζουν ενδιαφέρον για το περίστωό τους. Από αυτούς σώζονται μόνο θεμέλια και ελάχιστο μέρος τοιχοποιίας. Πρόκειται για το ναό 3 κοντά στην Πύλη της Κωνσταντινούπολης (σήμερα Istanbul Kapısı) και για το ναό 2 κοντά στην πύλη του Yenişehir (σήμερα Yenisehir Kapısı). Ο ναός 2, που σύμφωνα με τον S. Eyice ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Τρύφωνα είναι σταυροειδής τρουλαίος με περίστωο (1204-1222 ή το 1254) (εικ. 104ζ). Η κάτοψή του, όπως δημοσιεύτηκε από τον ίδιο ερευνητή[112], εμφανίζει ένα πρόβλημα στην ερμηνεία των φάσεών της. Ενώ δηλαδή επισημαίνεται διαφορά φάσης ανάμεσα σε κυρίως ναό με κλίτη και το νάρθηκα δε φαίνεται που ακριβώς είναι τα όρια αυτής της φάσης, στα βόρεια ή στα νότια ή σε άλλο σημείο. Σε σχέδιο αποκατάστασης ο ίδιος συγγραφέας απεικονίζει το ναό χωρίς φάσεις αλλά ως ενιαίο κτίσμα, απ' αρχής σχεδιασμένο με περίστωο. Ο ναός παρουσιάζει ομοιότητες με τη δεύτερη φάση της Κοίμησης της Θεοτόκου της Νίκαιας όπως είναι γνωστή μετά την επισκευή της.

Ο τύπος του μονόχωρου με τρούλο και περίστωο ή περιμετρικά προσκτίσματα δεν παύει όμως να εμφανίζεται και μακρύτερα από την πρωτεύουσα την εποχή αυτήν. Το καθολικό της μονής του Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες (1300 ή αρχές 14ου αι.)[113] [βλ. εικ. 104η, ΚΜ 14/Μ6], σήμερα μονόχωρος τρουλαίος με προσκτίσματα, πιθανόν να ανήκε στον τύπο αυτόν αρχικά και ενδεχομένως να διέθετε περίστωο στη θέση που τώρα βρίσκονται περιμετρικοί αυτόνομοι χώροι. Οι χώροι αυτοί είναι εδώ σχετικά απομονωμένοι από τον κυρίως ναό, ιδιαίτερα ο βόρειος, ο οποίος δεν έχει ούτε μία είσοδο προς αυτόν. Ανάλογη περίπτωση απαντούμε στο βόρειο πρόσκτισμα της μονής της Χώρας και σε μικρότερους ναούς της περιφέρειας, όπως στο μεσοβυζαντινό ναό του Martinići[114]. Ο διώροφος νάρθηκας, του οποίου η άνοδος δεν είναι ακόμη γνωστή, θυμίζει το δικιόνιο ναό της Παναγίας στο Kučevište κοντά στα Σκόπια[115]. Τίποτε δεν αποκλείει την άνοδο στο παρεκκλήσι του ορόφου του ναού του Τιμίου Προδρόμου στη σημερινή θέση αλλά από μια άλλη κατασκευή. Ο Hallensleben, ο πρώτος που δημοσιεύει αρκετά διεξοδικά την αρχιτεκτονική του μνημείου, αναγνωρίζει οικοδομική φάση του 1344-1345 στον εξωνάρθηκα και το παρεκκλήσι του ορόφου (1364-65), ενώ τοποθετεί τη νότια στοά στο

111. Ousterhout, *Kariye*, σ. 114-116 για το βόρειο διώροφο τμήμα, για το οποίο υποστηρίζει ο ερευνητής ότι ήταν βιβλιοθήκη ή σκευοφυλάκιο.
112. Eyice, *Iznik*, του ιδίου, «Monuments byzantines Anatoliens», σ. 314-315 κ.ε. Πρώτη φορά δημοσιεύεται αναφορά του από τον Dölger, *Kaizeruhrkunden*, σ. 26, ν. 1826 και τελευταία στο Türkiye de vakif abideler ve eski eserler, επιμ. Y. Ötüken et all, σ.229-231 με όλη την παλιότερη βιβλιογραφία.
113. Hallensleben, "Johannes-Prodromos bei Serrai". Ο Ξυγγόπουλος, *μονή Προδρόμου*, 5, με σχέδια του Ν. Μουτσόπουλου, αναφέρει ότι η μονή πρωτοκτίστηκε στα 1275, ανακαινίζεται το 1300-1332 περίπου και πάλι το 1345-1383 από τους Σέρβους, καθώς το έτος κατάληψης των Σερρών από το Δουσάν είναι το 1345. Ο βόρειος νάρθηκας είναι κατασκευή του 1849. Ο συγγραφέας συγκρίνει το ναό του Προδρόμου με το ναό των Ταξιαρχών στη Θεσσαλονίκη, βλ. επίσης Στρατή, "Άγιος Πρόδρομος", και του ιδίου, *Μονή του Αγίου Προδρόμου*, σ. 11-12 και για τη δενδροχρονολογική άποψη βλ. Kuniholm-Striker 1987, ειδικά σ. 394. Σήμερα βρίσκεται σε εξέλιξη η διατριβή του Ν. Μπακιρτζή για όλο το μοναστήρι και αναμένονται νέες απόψεις και για το καθολικό. Τον Ν. Μπακιρτζή ευχαριστώ και από τη θέση αυτή για τη γενική φωτογραφία του ναού που έθεσε στη διάθεσή μου.
114. Βλ. Korać, Martinići, σ. 15-130 και ειδικά σ. 25-27, 62-67. Mijović, Kovačević, *Crna Gora*, σ. 60, 61, 66, Kovačević, Crkve u Zeti, σ. 326.
115. Millet, *L'ancien Art serbe*, σ. 112 και Tatić, *Tragom velike prošlosti*: μέρος Β'. Για το Kučevište βλ. Korać, *Spomenici*, 129-152.

17ο αι.[116]. Αφήνει όμως ανοικτό το ζήτημα της οικοδόμησης του λεγόμενου θησαυροφυλακίου, των δύο βόρειων παρεκκλησίων, της στοάς και του κωδωνοστασίου επάνω σε προγενέστερες κατασκευές. Ο Ξυγγόπουλος ωστόσο, θεωρεί[117] *"πολύ πιθανόν, ἂν μή βέβαιον, ὅτι (ὁ νάρθηκας) ἀπετέλει τήν δυτικήν πλευράν μιᾶς εἰς σχῆμα Π στοάς, ἡ ὁποία περιέβαλλε τόν ναόν από τάς τρεῖς πλευράς, βορείαν, δυτικήν και νοτίαν"*. Θα πρέπει να συμφωνήσει κανείς με την άποψη του Ξυγγόπουλου, η οποία ουσιαστικά στηρίζεται και από τα όσα γράφει ο Hallensleben. Καθώς δεν έχει γίνει ανασκαφική έρευνα και μια τέτοια προοπτική φαίνεται σήμερα αδύνατη, δεν είναι δυνατό να υποθέσει κανείς με βεβαιότητα τη μορφή και την τυπολογία πιθανού αρχικού περιστώου, ούτε το αν αυτό ήταν από την αρχή πράγματι ενιαίο ή αν περιελάμβανε μεμονωμένους περιμετρικούς χώρους και σε ποιό ακριβώς ύψος καθέναν από αυτούς. Η χρονολόγηση του ναού θα πρέπει να επανεξεταστεί καθώς μορφολογικά στοιχεία, ιδιαίτερα του τρούλου παραπέμπουν σε πρώιμα πρότυπα.

Βορειότερα στη Μακεδονία σε δύσβατη περιοχή πάνω από την πόλη του Πριλάπου της Πελαγονίας βρίσκεται η μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου του Treskavac που ιδρύθηκε πιθανότατα το 12ο ή το 13ο αι. πάνω σε ερείπια ναού του 11ου αι.[118] [βλ. εικ. 104θ, ΚΜ 15/Μ7]. Ως κτίτορές της φέρονται ο αυτοκράτωρ Ανδρόνικος ο Β' και αργότερα (1335) ο Σέρβος βασιλιάς Στέφανος Δουσάν, ο οποίος και απεικονίζεται στο νάρθηκα. Το καθολικό της μονής είναι από τα πιο σύνθετα εκκλησιαστικά κτίσματα. Ο πυρήνας χρονολογείται στα τέλη του 12ου-αρχές 13ου αι. και είναι μονόχωρος με τυφλό τρούλο και τριμερή νάρθηκα με δίδυμους τρούλους πάνω από τα ακραία διαμερίσματα. Στον πυρήνα αυτό προστέθηκε, πιθανόν στις αρχές του 14ου αι., στα νότια ένα κλίτος και στα βόρεια ένα παρεκκλήσι. Λίγο αργότερα επιμηκύνθηκε προς ανατολάς ο νότιος χώρος, προστέθηκε ένα τρουλαίο πεδίο στη θέση του παλιότερου ιερού και κλείστηκε η πιθανόν αρχικά ανοικτή στοά σε σχήμα Γ. Έτσι, μέχρι τα τέλη του 14ου αι. είχε σχεδόν ολοκληρωθεί το ιδιότυπο περίστωό του, αποτέλεσμα μετασκευών και προσθηκών. Αργότερα προστέθηκε το τρουλαίο πεδίο του κυρίως ναού στο 15ο αι. και το ιερό στο 16ο αι. Ο σημερινός εσωνάρθηκας μαζί με τα πλάγια κλίτη σχηματίζει ένα περίστωο με αυτοτελείς επικοινωνούντες χώρους που θυμίζουν αυτούς του Τουρκοπάλουκου. Αντίθετα ο όψιμος παλαιολόγειος εξωνάρθηκάς του, ο οποίος περιλαμβάνει και λίθινη κολυμβήθρα του 14ου αι., καλύπτει τη δυτική και τη νότια πλευρά και μπορεί να θεωρηθεί τυπικό κλειστό περίστωο σχήματος Γ. Η μελέτη του ναού δεν έχει ολοκληρωθεί.

Στη Θεσσαλονίκη το πρότυπο της Αγίας Σοφίας δε φαίνεται να ακολουθείται στην τελευταία αυτή βυζαντινή περίοδο. Η χρονολόγηση που δίνει ο Κίσσας για το ναό της Μικρής Αγίας Σοφίας, που βρισκόταν στην οδό Τσιμισκή, είναι πειστική, αλλά δεν είναι βέβαια[119]. Για τα υπόλοιπα μνημεία της πόλης που δε σώθηκαν, δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες, έστω για να υποθέσουμε το σχέδιό τους. Έτσι, η εντύπωση που δίδεται είναι ότι αυτό το σχέδιο ναού δεν εμφανίζεται στην υστεροβυζαντινή περίοδο στην πόλη, αλλά, όπως επισημάνθηκε, στις γύρω περιοχές της, από την Ελασσόνα μέχρι τη Stara Pavlica. Ωστόσο, καθώς υπάρχει μια έντονη συγγένεια με τον τύπο αυτό στο καθολικό της μονής Βλατάδων, θα εξεταστεί στη θέση αυτή η περίπτωσή του.

Το καθολικό της μονής Βλατάδων (1351-1371) [βλ. 104ι, ΚΜ 20/Θ.5], αφιερωμένο αρχικά στον Παντοκράτορα ή Σωτήρα, ολοκληρώθηκε στην τελική υστεροβυζαντινή του μορφή με ενσωμάτωση προγενέστερου ναού – άγνωστου σχεδίου – πιθανότατα προ του 10ου αι.[120]. Ο ναός με τη ση-

116. Hallensleben, "Ioannes-Prodromos bei Serrai". Τον τρούλο του ναού, που εμφανίζει ομοιότητα με τα οθωμανικά ημιθόλια του Αγίου Ανδρέα ἐν τῇ Κρίσει στην Κωνσταντινούπολη και με έναν από τους τρούλους του βυζαντινού λουτρού στη Θεσσαλονίκη, ο συγγραφέας τον τοποθετεί στον 18ο αι. Για διορθώσεις στη χρονολόγηση βλ. Subotić, Kissas "Nadgrobni natpis", σ. 161-181.
117. Ξυγγόπουλος, *Μονή Προδρόμου*, σ. 7.
118. Βλ. Petković, *Pregled crkava*, σελ. 327-328, Babić, "Na marginama", σελ. 23-32, *Μοναστήρια της Εγνατίας οδού*, τ. 2, επ. Κ. Χρυσοχοΐδης, σελ. 104-105.
119. Βλ. Κίσσας, "Μικρή Αγία Σοφία", και ειδικά σ. 335-6, χρονολογεί το ναό στη μεσοβυζαντινή περίοδο και σ. 337 αναφέρει ότι στη Θεσσαλονίκη στα μέσα του 9ου αι. τα νότια μέρη των ναών αρχίζουν να χρησιμοποιούνται ως ταφικοί χώροι.
120. Ναός του Σωτήρος ή ίσως του Αγίου Ανδρέου, βλ. για τα ιστορικά Μαυροπούλου-Τσιούμη, "Ανασκαφικές έρευνες και αποκάλυψη τοιχογραφιών στη μονή Βλατάδων". Συμβολή στην ιστορία της μονής, Ζ' επιστ. συμπόσιο *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Σταυροπηγιακές και ενοριακές μονές*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 165-188, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία. Για τη χρονολόγηση της φάσης προ του 10ου αι. βλ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, "Ανασκαφικές έρευνες", 1995. Αναφέρει ότι μεσοβυζαντινό γυάλινο αγγείο που σώθηκε μέσα στην τοιχοποιία της κεντρικής κόγχης του ιερού τοποθετήθηκε εκεί κατά το κτίσιμο.

μερινή του μορφή θεωρήθηκε σταυροειδής εγγεγραμμένος με συνεπτυγμένα τα δυτικά διαμερίσματα. Το μνημείο έχει μελετηθεί αρκετά, ιδιαίτερα οι τοιχογραφίες του. Για την αρχιτεκτονική του η πρώτη προσπάθεια προσέγγισης έγινε από τον Α. Ξυγγόπουλο με τα δεδομένα της εποχής του[121]. Οι ερευνες με την ευκαιρία της αναστήλωσης του ναού, που άρχισε το 1981, είχαν ως προς την αρχιτεκτονική ενδιαφέροντα αποτελέσματα, τα οποία δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ διεξοδικά[122]. Οι ανακοινώσεις των Χ. Τσιούμη και Π. Θεοδωρίδη (1983) αναφέρουν λίγες πληροφορίες για την αρχιτεκτονική[123]. Η Χ. Τσιούμη δίνει αργότερα (1995) πολλά χρήσιμα στοιχεία για τη χρονολόγηση του ναού, από τα οποία ορισμένα αφορούν την αρχιτεκτονική με τη μετασκευή του 14ου αι. Για την προγενέστερη της σημερινής φάση του ναού η ερευνήτρια ισχυρίζεται ότι ο ναός "*δεν ήταν σταυροειδής...*"[124], ενώ ο Θεοδωρίδης (1986) διατυπώνει λακωνικά μια άλλη άποψη: "*Ηταν πιθανόν ένας συνεπτυγμένος οκταγωνικός ναός...*"[125]. Τα υπολείμματα όμως του παλιότερου ναού, που ενσωματώθηκε σε αυτόν του 14ου αι., (βλ. ΚΜ 20/Θ.5-10), οδηγούν σε ορισμένα συμπεράσματα για τον τύπο του μνημείου[126]. Πράγματι ο πυρήνας του ναού παραπέμπει σε μνημεία του 10ου ή 11ου αι., ενός εναλλακτικού τύπου σταυροειδούς εγγεγραμμένου όπως είναι ο Ταξιάρχης της Πολίχνης στην Μεσσηνία[127]. Μια αναδρομή σε παλιότερες απόψεις επιτρέπει να επιβεβαιωθεί, ως προς την τυπολογία της τελευταίας φάσης του ναού (όπως σώζεται σήμερα), η άποψη του Α. Ξυγγόπουλου. Ότι δηλαδή πρόκειται για σταυροειδή εγγεγραμμένο με επιρροές από τη νότια Ελλάδα[128]. Από τον Π. Βοκοτόπουλο συγκρίνεται (1982) με τύπο των ναών της νότιας Ελλάδας από το 10ο αι. ως ο μόνος που δε βρίσκεται εκεί[129]. Ο ναός έχει καταταγεί από τους

121. Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί*, σ. 49-62.
122. Το αναστηλωτικό έργο και η κτηριακή έρευνα, που για πολλά χρόνια έγιναν τμηματικά από διαφόρους, δεν επέτρεψαν την απόδοση συνολικού αποτελέσματος. Οι παρατηρήσεις της γράφουσας κατά τη διάρκεια των εργασιών αναστήλωσης, στις οποίες ήταν επιβλέπουσα (1981-1983) επέτρεψαν τα σχόλια που ακολουθούν.
123. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Θεοδωρίδης, "Μονή Βλατάδων", σ. 100 κ.ε. "*Μετά την αποξήλωση της στέγης [....] αποδείχθηκε ότι η σταυροκαμάρα σώζεται [....] Συγκεκριμένα εντοπίσθηκε φάση τοιχοποιίας με συνδετικό υλικό χώμα, η οποία καλύπτεται σε μεγάλο μέρος με τις τοιχογραφίες του τελευταίου τετάρτου του 14ου αι. και η οποία περιορίζεται στον κεντρικό πυρήνα του ναού και όχι σ' όλη του την έκταση. Σε μια ακόμη παλιότερη φάση ανήκουν τμήματα του κτίσματος που έχουν εγχόρηγη τοιχοποιία με συνδετικό υλικό το κουρασάνι. Τα τμήματα αυτά έχουν επισημανθεί σε χαμηλό ύψος στον κεντρικό πυρήνα. Στην ίδια φάση ανήκουν επίσης η κόγχη του ιερού, το νότιο παρεκκλήσιο και το τμήμα του νότιου τοίχου που βρίσκεται ανάμεσα στη νότια είσοδο και στο τμήμα της μεταγενέστερης τοιχοποιίας που ανήκει στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Στη φάση της τουρκοκρατίας ανήκει σαφώς το βόρειο παρεκκλήσιο με τη στοά στη βόρεια και δυτική στοά [...] η μορφή της όμως της τοιχοποιίας δείχνει ότι η φάση αυτή είναι πολύ προγενέστερη (ανάμεσα στον 15ο και 16ο αι.)*". Η Μαυροπούλου-Τσιούμη, "Ανασκαφικές έρευνες", σ. 167, υποθέτει ότι το κονίαμα που βρέθηκε το 1982 είναι ίσως εκείνο με το οποίο καλύφθηκαν οι τοιχογραφίες μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης. Το τοιχογραφικό αυτό έργο είναι όμως στην πραγματικότητα πολύ μεταγενέστερο, όπως διαπιστώθηκε από τη γράφουσα κατά την καθαίρεσή του.
124. Μαυροπούλου-Τσιούμη, "Ανασκαφικές έρευνες", σ. 170 οι έρευνες προέκυψαν κατά την αναστήλωση και αφορούν κυρίως τη μετασκευή του 14ου αι. κατά την οποία "*διατηρήθηκαν τα σωζόμενα τμήματα της τοιχοποιίας, επομένως και το σχήμα του ναού, ο οποίος δεν ήταν σταυροειδής, διότι τότε δεν θα είχαμε δυσμορφία στον τρούλο ούτε περίεργη μορφή στην κάτοψη[...] φάνηκε επίσης ότι οι δύο πεσσοί που σχηματίστηκαν δυτικά ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση, διότι στο κάτω τμήμα υπάρχει σαφέστατος αρμός ανάμεσα στον νότιο τοίχο και στο τμήμα του τοίχου, όπου υπάρχει η τοιχογραφία του Παλαμά και οι απεικονίσεις των τριών παίδων εν καμίνω και του Αγίου Δημητρίου. Στο αντίστοιχο β. τμήμα μάλιστα ο τοίχος παραμένει στο βόρειο τμήμα ως έχει και χτίστηκε στα νότια ένας πεσσός-τοίχος, ο οποίος καλύπτεται με τοιχογραφίες. Τα στοιχεία αυτά προστέθηκαν στην προγενέστερη τοιχοποιία για να δημιουργηθεί στο κεντρικό τμήμα ένας τετραγωνισμένος χώρος για την υποδοχή του τρούλου. Ο προγενέστερος ναός φαίνεται πως είχε επιμήκες σχήμα και διαιρούνταν σε τρία μέρη που επικοινωνούσαν με μικρά ανοίγματα, τα οποία διευρύνθηκαν κατά την κατασκευή των τόξων. Ως ένδειξη μπορεί να θεωρηθεί η διαπίστωση μισοκατεστραμμένου τόξου στην τοιχοποιία του δυτικού τμήματος του βόρειου τοίχου της νότιας στοάς, το οποίο είχε καλυφθεί με τοιχογραφίες. Ένα άλλο πολύ ενδιαφέρον στοιχείο ...είναι η αποκάλυψη μιας άλλης τοιχοποιίας, πάνω στην οποία στηρίχτηκε το δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου*". Ας σημειωθεί ότι στο νεκροταφείο του ναού βρέθηκαν κτερίσματα εποχής προγενέστερης από το 14ο αι.
125. Θεοδωρίδης, "Στερέωση Μονής Βλατάδων", σ. 106. "*Ήταν πιθανόν ένας συνεπτυγμένος οκταγωνικός ναός. Στα μέσα του 14ου αι., καθώς διδάσκει η σχέση του τρούλου με το ναΐσκο του Σωτήρος και η δενδροχρονολόγηση συνηγορεί, χτίζεται το καθολικό της μονής του Παντοκράτορα των Βλατάδων. Ο ναός δεν αποτελεί ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό τύπο: απλώς φυτεύτηκαν στις παλιές κατασκευές τέσσερεις πεσσοί που ανακρατούν τον τρούλο. Ο εγκάρσιος άξονας του παλιού ναού δεν θίχτηκε*".
126. Αν θυμηθεί κανείς την κάτοψη του Αγίου Νικολάου Ορφανού, όπου στις δύο πλευρές του πυρήνα υπάρχει δίλοβο κιονοστήρικτο άνοιγμα, δε θα αποκλείσει την πιθανότητα ο προγενέστερος ναός της Μονής Βλατάδων να ήταν μια βασιλική του τύπου της Παλατίτζιας, της Παναγίας Περιβλέπτου στη Βέροια ή της Παναγίας στο Καστράκι.
127. Δημητροκάλλης, *Ναοί Μεσσηνίας*, τομ. Α, 73-79.
128. Βλ. Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί*, σ. 56-58.
129. Βοκοτόπουλος, *Δυτική Στερεά και Ήπειρος*, σ. 118 υποσ. 2 και αναφέρει για τη Βλατάδων: "*σύμφωνα με έρευνες που συνεχίζονται το καθολικό της μονής Βλατάδων δεν είχε αρχικά τη μορφή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος*".

Π. Βοκοτόπουλο και Γ. Δημητροκάλλη σε έναν τύπο που τον ονομάζουν "ανώνυμο" και θεωρείται ότι προήλθε από δύο διαφορετικούς τύπους. Ο Γ. Δημητροκάλλης αναφέρει ότι "*προήλθε από τους τρίκλιτους (μεταβατικούς) σταυροειδείς εγγεγραμμένους*" και αναλύει εκτενώς το θέμα, παραπέμποντας και στην άποψη του Σ. Σίνου[130]. Σε κάθε περίπτωση σ' αυτήν τη λεγόμενη "ανώνυμη" κατηγορία, της οποίας οι ναοί θα μπορούσαν πράγματι να αποδοθούν επακριβώς ως τρουλαίοι τρίκλιτοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι, τοποθετούνται – εκτός της μονής Βλατάδων– άλλα ένδεκα μνημεία του 10ου αι. και 11ου αι.[131]. Στην ίδια κατηγορία –όσον αφορά το σχέδιο του πυρήνα– θα πρέπει να περιληφθεί ένα σημαντικό ηπειρώτικο μνημείο, η Παναγία Επισκοπής (Β. Ήπειρος-Αλβανία), του οποίου ο πυρήνας έχει χρονολογηθεί στο 12ο αι. και η κλειστή στοά, που του προστέθηκε στη νότια πλευρά στο 13ο-14ο αι.[132], ενώ τη λύση της δυτικής πλευράς του πυρήνα παρουσιάζουν οι μεσοβυζαντινές βασιλικές αρ. 3 και αρ. 4 της Πρεσλάβα[133].

Το καθολικό της μονής Βλατάδων, όσο και αν πράγματι σχετίζεται με την παραπάνω ομάδα στην κάτοψή του, ωστόσο εξαιτίας των αναλογιών των μερών του και των ελάχιστων αποστάσεων μεταξύ των λεγόμενων "παραστάδων" που προστέθηκαν και του εξωτερικού τοίχου του πυρήνα, προδίδει ίσως, έστω και σε ασαφή μορφή, το πρότυπο σταυροειδούς μονόχωρου με τρούλο και περίστωο, του οποίου οι πεσσοί έχουν σύνθετη διατομή. Αυτό γίνεται καλύτερα αντιληπτό αν λάβει κανείς υπόψη τις κεραίες του σταυρού της προηγούμενης φάσης. Έτσι στην τελευταία του τουλάχιστο μορφή φαίνεται να αποτελεί τον τελευταίο χρονολογικά γνωστό βυζαντινό ναό αυτού του τύπου.

Όλες οι απόψεις που αναφέρθηκαν προηγουμένως όμως χρειάζονται επανεξέταση[134], καθώς συγκεκριμένα στοιχεία του ναού προδίδουν άλλα πρότυπα. Στο άνω μέρος της κάθε μίας από τις τρεις πλευρές διαγράφεται με σαφήνεια από ένα τόξο. Τα τόξα της νότιας και βόρειας πλευράς έχουν ίσες διαστάσεις, ενώ το δυτικό έχει μικρότερες. Το τμήμα ανάμεσα στα τόξα δεν είναι τετράγωνο, όπως συνήθως, αλλά ορθογώνιο. Τα τόξα αυτά και το ορθογώνιο σχήμα που ορίζουν αποτελούν τον πυρήνα της προγενέστερης από τη σημερινή φάση του ναού, δηλαδή της πρώτης υστεροβυζαντινής φάσης. Στη δυτική πλευρά τα φέροντα στοιχεία είναι προφανέστατα σύνθετοι πεσσοί, που αποτελούν ταυτόχρονα τον εξωτερικό τοίχο του πυρήνα και το φέρον στοιχείο στήριξης του τρούλου και αποτελούνται από δύο ή και τρεις φάσεις τοιχοποιίας και δεν είναι τοίχοι ή παραστάδες, όπως γράφηκε παλιότερα[135]. Οι δύο δυτικοί πεσσοί διατρυπώνται από ένα τοξωτό άνοιγμα κατά τρόπο παραπλήσιο με αυτόν που χρησιμοποιείται στους μονόχωρους με τρούλο και περίστωο ναούς. Η διάταξη της έσω πλευράς των σημερινών δυτικών πεσσών (σε κάτοψη) μπορεί πράγματι να συγκριθεί με την Παναξιώτισσα της Γαυρολίμνης[136] και την Παναγία Επισκοπής[137]. Επίσης με

130. Δημητροκάλλης, *Ναοί Μεσσηνίας*, τόμ. Α΄, σ. 90-93 όπου κατατάσσει το ναό στην ομάδα σταυροειδών εγγεγραμμένων που παρουσιάζουν μια σπάνια παραλλαγή, συζητά διεξοδικά τον τύπο αυτόν και παραπέμπει ειδικά στη σ. 90 για την άποψη του Σίνου ότι οι τρίκλιτοι (μεταβατικοί) σταυροειδείς εγγεγραμμένοι προήλθαν από την ανώνυμη ομάδα.
131. Δημητροκάλλης, ό.π. σ. 92,93.
132. Οι αναλογίες του πυρήνα της Παναγίας της Επισκοπής Δροπόλεως παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες με αυτές του πυρήνα της μονής Βλατάδων, αν λάβει κανείς υπόψη του τα απόλυτα μεγέθη των δύο μνημείων.
133. Ousterhout, *Masterbuilders*, σ. 21, εικ. 11 και σ. 20 υποσ. 26, όπου η βιβλιογραφία για τους μικρούς ναούς 3 και 4 στο Selishte στην Πρεσλάβα με ανάλογες λύσεις.
134. Ο Π. Θεοδωρίδης αναφερόμενος στον προγενέστερο ναό κάνει λόγο για ναό "συνεπτυγμένου οκταγωνικού τύπου (βλ. Θεοδωρίδης, "Η στερέωση της Μονής Βλατάδων"), ενώ η Χ. Τσιούμη δε δίνει κανένα χαρακτηρισμό, αποκαλεί όμως τα δυτικά φέροντα στοιχεία πεσσούς και όχι τοίχους, όπως είχαν κάνει άλλοι μελετητές. "Επισημαίνουμε ότι ο τρούλος του ναού έχει θεωρηθεί σπανιότατη περίπτωση, εξαιτίας του ελλειψοειδούς σχήματός του, που δείχνει ότι οφείλεται σε μια κάτοψη διαφορετικού από το σημερινό τύπου. Και όμως παραδείγματα από τους ναούς της Κρήτης μας δείχνουν ότι η λύση δεν ήταν τόσο σπάνια και ίσως όχι πάντα βασισμένη σε καταναγκασμό. Τα κρητικά μνημεία Άγιοι Πάντες στο Νεροχώρι (Αποκόρωνας), ο ναός Παναγιάς στις Κάτω Αχαρνές Τεμένους, το παρεκκλήσιο του ναού της Κεράς στον Ασώματο Αμαρίου, ο τρούλος του νάρθηκα στον Άγιο Κυργιάννη στο Αλκιανό Χανίων κ.ά. είναι ορισμένες από αυτές τις περιπτώσεις.
135. Αξίζει να αναφερθεί η άποψη του Π. Βοκοτόπουλου, ο οποίος θεωρεί το ναό σταυροειδή εγγεγραμμένο, όπου, όπως στους δικιόνιους, τα δυτικά στηρίγματα δεν είναι πεσσοί, αλλά είτε κίονες είτε παραστάδες, βλ. Βοκοτόπουλος, *Δυτική Στερεά και Ήπειρος*, σ. 1975, 118 (και υποσ. 2), όπου η σχετική συζήτηση γι' αυτόν τον τύπο των μνημείων, βλ. επίσης σ. 116, 117 για σχόλια και προγενέστερη βιβλιογραφία.
136. Ορλάνδος, "Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης", σ. 121, όπου συγκρίνεται και η Παναξιώτισσα με τον Άγιο Ιωάννη της Μεσημβρίας (β΄ μισό του 10ου αι.).
137. Ο ναός της Παναγίας Επισκοπής Δροπόλεως (Sën Mërise) (βλ. Βερσάκης, *ΑΕ*, Αθήνα 1916, σ. 114-117 και Meksi, "Dy kisha") παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με το καθολικό της μονής Βλατάδων ως προς τον πυρήνα. Εδώ ο εγγεγραμμένος σταυρός είναι πολύ σαφέστερος, με βαθύτερα σκέλη, εγγράφεται σε μια κάτοψη και οι τοίχοι-πεσσοί φέρουν τον τρούλο.

τον Άγιο Γεώργιο του Αγγελόκαστρου στην Αιτωλοακαρνανία[138], καθώς και με τους Άγιο Πολύκαρπο, Άγιο Χαράλαμπο, Άγιο Νικόλαο στις Λουσακιές Κισσάμου Κρήτης[139]. Η μορφή αυτή των πεσσών-παραστάδων στη μονή Βλατάδων δημιουργήθηκε με τις σχετικές προσθήκες στοιχείων συνδεόμενων σε μικρό σχετικά ύψος με τον εξωτερικό τοίχο του πυρήνα και σε απόσταση εξαιρετικά μικρή από αυτόν, έτσι ώστε να μπορεί να παραληφθεί ένας τρούλος[140]. Με βάση αυτήν την παρατήρηση θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι στη σημερινή μονή Βλατάδων συναντάται άλλο ένα παράδειγμα του σταυροειδούς με τρούλο τύπου, αλλά με βαθιά εγκάρσια σκέλη του σταυρού. Έτσι μπορεί να συγκριθεί με τη Stara Pavlica, τη Θεοτόκο του Drenovo, την Ολυμπιώτισσα στην Ελασσόνα και τα πολύ μεγαλύτερα και προγενέστερα μνημεία –όπως την Κυριώτισσα– και αποτελεί πιθανότατα τον τελευταίο κρίκο αυτού του τύπου. Για την προέλευση και χρονολόγηση του συγκεκριμένου τύπου έχουν γραφεί αρκετά. Ο ναός της μονής Βλατάδων όμως με την τελευταία φάση του καταδεικνύει ότι ο τύπος αυτός δεν παύει να χρησιμοποιείται και μάλιστα εμπλουτισμένος συνθετικά με περίστωο.

Η ιδέα περί φάσης οκταγωνικού ναού θα πρέπει να εγκαταληφθεί, καθώς οι χαράξεις και οι αναλογίες με βάση τα σωζόμενα στοιχεία δεν ευνοούν μια τέτοια υπόθεση. Πιθανότατα ο προγενέστερος παλαιολόγειος ναός να ήταν και αυτός ένας τρουλαίος μονόχωρος σταυροειδής με διαφορετικές διαστάσεις. Ίσως να είχε περίστωο ή πλάγια κλίτη. Ωστόσο, το περίστωο, του οποίου η ύπαρξη είναι βεβαία, είναι αυτό του 14ου αι., όπως το μαρτυρούν τα θεμέλιά του στη βόρεια και δυτική πλευρά, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία και οι θέσεις των υπολειμμάτων των τοιχογραφιών[141]. Η μορφή του παραμένει ένα πρόβλημα παρά την αποδεκτή, σε γενικές γραμμές, γραφική αποκατάσταση που πρότεινε ο Ξυγγόπουλος.

Στη μονή Βλατάδων υπήρχαν πολλοί τάφοι από την παλαιολόγεια κυρίως περίοδο, τόσο μέσα στο περίστωο, ειδικά στη νότια και δυτική πλευρά του, όσο και εξωτερικά στη νότια πλευρά του, έτσι ώστε να επιβεβαιώνεται και εδώ η χρήση του περιστώου ως ταφικού χώρου[142].

Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου ή του Τιμίου Σταυρού στο Λάμποβο [βλ. εικ. 104κ, ΚΜ 26/Η.5] είναι ένα από τα σημαντικότερα μνημεία του τύπου των μονόχωρων ναών με τρούλο και περίστωο[143]. Αυτό όμως ισχύει για την κάτοψη, η οποία παρουσιάζεται εξαιρετικά πεπλατυσμένη, όπως αυτή της Κοίμησης στη Νίκαια. Αντίθετα η λύση της ανωδομής είναι χαρακτηριστική για σταυροειδή εγγεγραμμένο. Ο κυρίως ναός –πυρήνας– είναι ένα εγκάρσιο ορθογώνιο παραλληλόγραμμο, γύρω από το οποίο διακρίνονται σαφώς τρία μέρη: δύο κλίτη συμμετρικά και ο νάρθηκας στα δυτικά. Ο τελευταίος, που εξωτερικά δίνει την εντύπωση τριμερούς[144], φαίνεται να ήταν σε αρχική φάση διώροφος. Όπως γράφει ο Μ. Χατζηγιάννης[145] ο ναός "*se présente sous la combinaison jamais rencontrée auparavant*". Η ύπαρξη των τριβήλων κάτω από το βόρειο και νότιο τόξο και το μεγάλο ύψος των τόξων αυτών, παραπέμπουν σε ένα πρότυπο με υπερώα. Ο τύπος της κάτοψης του ναού με την άνετη επικοινωνία μεταξύ κυρίως ναού και περίστωου συγκρίνεται με αντίστοιχους μεταβατικούς ναούς του 7ου-9ου αι., όπως είναι το Gül Camii της Πόλης, η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, ο ναός του Κίτρους και η Κουντουριώτισσα στην Πιερία.

Οι απόψεις γύρω από την ανέγερσή του αποκλίνουν σημαντικά. Ο Γ. Σωτηρίου τον τοποθέτησε στο 12ο-13ο αι. διαβλέποντας κυρίως τεχνοτροπικές συγγένειες με τα μνημεία της Άρτας, τον Άγιο Νικόλαο στο Μεσοποτάμο, και την Παναγία Επισκοπής, όπου, όπως ισχυρίζεται, δεν είχε επιτευχθεί ο μονόχωρος σταυροειδής με τρούλο και περίστωο[146]. Ο Π. Βοκοτόπουλος τον τοποθέτησε στο 10 αι.[147] και ο G. Koch στον 11ο αι.[148]. Ο Α. Meksi μελετητής του μνημείου, δεν το χρονολογεί επακριβώς, αλλά παραθέτει ενδείξεις ότι δεν αποκλείεται η χρονολόγησή του στον 13ο αι.[149]. Πάντως δέχεται ότι ο καθαρά ηπειρώτικος τρόπος δόμησης και οι αρχαϊκές ημικυκλικές του αψίδες (ιερό), που δεν παύουν να εμφανίζονται σε ύστερες εποχές (όπως στην Παναγία Επισκοπής, Αγία Αικατερίνη Θεσσαλονίκης), είναι στοιχεία που δε θα μπορούσαν να τον τοποθετήσουν νωρίτερα από το 12ο αι.[150]. Ο Γ. Βελένης συμφωνεί επίσης σε μια όψιμη χρονολόγηση, μέχρι τα μέσα του 13ου αι.[151]. Ο Μ. Χατζηγιάννης, ο οποίος συζητά διεξοδικά το μνημείο, το χρονολογεί στο 10ο ή 13ο αι.[152]. Αν και πολλά στοιχεία του ναού θα μπορούσαν πράγματι να χρονολογηθούν πρώιμα, υποστηριζόμενα και από τις απόψεις των Φ. Βερσάκη και P. Lemerle, η τελευταία άποψη του Βελένη είναι πρός το παρόν η πειστικότερη, τουλάχιστον όσον αφορά την ανωδομή.

Στη Θεσσαλία, ο ναός της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα (α' μισό 14ου αι.)[153] [βλ. εικ. 104λ, ΚΜ 29./ΘΑ.1] επιβεβαιώνει τη χρήση κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο του σχεδίου του μονόχωρου τρουλαίου με περίστωο στη Θεσσαλία –ως ευρύτερου μακεδονικού χώρου– σε μικρή γεωγραφική απόσταση από τα παλαιότερα πρότυπα του σχεδίου του, που ήταν πιθανότατα η μητρόπολη του Κίτρους της Πιερίας[154] και επίσης η Κουντουριώτισσα και η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Το μνημείο είχε την τύχη να μελετηθεί και ως προς τη ζωγραφική και ως προς την αρχιτεκτονική του πολύ περισσότερο από άλλα. Συγκεκριμένα, πρώτα ο Μ. Χατζηγιάννης (1989) και στη συνέχεια η Κ. Englert (1991) ασχολούνται διεξοδικά με την αρχιτεκτονική του μνημείου, ο πρώτος επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στην αρχιτεκτονική και στην τυπολογία και η δεύτερη κυρίως στην τυπολογία και δίνουν απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα. Αναφορικά με τον τύπο του ναού, ο Χατζηγιάννης (1975) κάνει λόγο για τοπική σχολή (Κουντουριώτισσα, Κίτρος, Ολυμπιώτισσα), στην οποία και τον εντάσσει, άποψη με την οποία δεν συμφωνεί η Englert. Οι πλάγιες στοές, οι οποίες δεν ξεπερνούν το ύψος της γένεσης των τόξων των κεραιών του σταυρού –και όχι όπως στη Θεσσαλονίκη (Άγιος Παντελεήμων, Αγία Αικατερίνη, Άγιοι Απόστολοι), όπου το ύψος της στοάς είναι αρκετά κάτω από τη γένεση των τόξων των κεραιών– χαρακτηρίζονται από την αισθητική των Παλαιολόγων. Η βόρεια πλευρά συγκρίνεται με την αντίστοιχη βόρεια των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης[155], ενώ επίσης αξίζουν προσοχή τα κοινά σημεία του κτηρίου με το ναό της μονής Βλατάδων, όπως οι κόγχες στην έσω πλευρά των δυτικών πεσσών. Ο ναός επιβεβαιώνει την τάση των Βυζαντινών

Οι αναλογίες του μεγέθους των τρούλων των δύο μνημείων είναι εμφανείς. Η δόμηση της Παναγίας Δροπόλεως συγγενεύει με την Αγία Θεοδώρα της Άρτας (πλινθοπερίκλειστο σύστημα.) Αν και ο ναός με βάση μια χαμένη επιγραφή κτίστηκε από τον Αυτοκράτορα Εμμανουήλ Κομνηνό (1143-1180) (για την επιγραφή: Holland, *Travels*, σ. 481), ο Meksi, με βάση τους τρόπους δόμησης, χρονολογεί το ναό στο τέλος του 11ου αι. μέχρι τα μέσα του 12ου αι., ενώ την προσθήκη του νάρθηκα στη νότια πλευρά (και πάλι με βάση τους τρόπους δόμησης) στο 13ο-14ο αι. Οι νάρθηκες αυτού του είδους απαντούν σε πολλά μνημεία (δεν επιβίωσαν όμως σε όλα), όπως στην Καισαριανή, στη μονή Φιλανθρωπινών στο νησί Ιωαννίνων, πιθανότατα στο Štip (που κατεδαφίστηκε) και συνδέονται με ταφικές χρήσεις.

138. Ορλάνδος, "Μνημεία Αιτωλοακαρνανίας", σ. 71-73.
139. Gallas, Bourboudakis, Wessel, *Byzantinisches Kreta*, σ. 195-196.
140. Ο Βοκοτόπουλος χαρακτηρίζει αυτόν τον τύπο των μνημείων "μεταβατικό" και μάλιστα "μεταβατικό σταυροειδή εγγεγραμμένο". Παράλληλα (αφού σχολιάζει τον Krautheimer, που αναφέρεται στους μεταβατικούς ως "hall churches"), τον θεωρεί ως ξεχωριστό τύπο, ενώ στην πραγματικότητα είναι μια παραλλαγή του προαναφερομένου. Επίσης, ο τρούλος του ναού της μονής Βλατάδων έχει θεωρηθεί σπάνιος, επειδή είναι ελλειψοειδής, αποτελεί όμως πολύ συνηθισμένη περίπτωση στην Κρήτη.
141. Ο προ των παλαιολογείων φάσεων ναός ανιχνεύεται στα κατεστραμμένα τόξα του νότιου τοίχου του πυρήνα, στο ιερό και σε ορισμένα υπολείμματα ενσωματωμένων τοίχων. Βλ. για το νότιο παρεκκλήσι Χατζητρύφωνος, "Μαρμαροθετημένο δάπεδο". Μια εργασία για την αρχιτεκτονική του ναού είναι σε εξέλιξη.
142. Μακροπούλου, "Νεκροταφείο Μονής Βλατάδων".
143. Ισχύει αν δεχθούμε τελικά τη χρονολόγηση του Meksi ("Dy kisha", σ. 91, 105 όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία και νέα σχέδια) βλ. και Βοκοτόπουλο (*Δυτική Στερεά και Ήπειρος*, 1975, σ. 86-92 και σποραδικά), ο οποίος χρονολογεί το ναό στον 11ο αι. και δίνει σχέδια του Βερσάκη ("Ναοί Βορείου Ηπείρου", σ. 108). Από την έλλειψη σχετικών παραπομπών φαίνεται ότι οι δύο πρώτοι ερευνητές αγνοούσαν ο ένας την εργασία του άλλου, οι οποίες και δημοσιεύτηκαν το ίδιο έτος.
144. Βοκοτόπουλος, *Δυτική Στερεά και Ήπειρος*, σ. 87-88, εικ. 35.
145. Βλ. Hadjiyannis, Olympiotissa, σ. 1 και επίσης Meksi, "Dy kisha", γράφει ότι πολλές επισκευές που έγιναν το 1770 δεν κατόρθωσαν να σταθεροποιήσουν την κλίση του τρούλου προς νοτιοανατολικά, σ. 88, 89, 105.

146. Σωτηρίου, *Αρχαιολογία*, Α', σ. 381.
147. Βοκοτόπουλος, *Δυτική Στερεά και Ήπειρος*, σ. 196.
148. Koch, "Labovo", σ. 27-52, (γερμαν. 53-62) 55-56.
149. Meksi, "Dy kisha", σ, 91, 105.
150. Ο Meksi, "Dy kisha", σ. 83 κ.ε., 104 κ.ε. αναφέρει ότι ο λόγος για τον οποίο κτίστηκε αυτό το μνημείο στη συγκεκριμένη θέση παραμένει άγνωστος.
151. Βελένης, *Ερμηνεία*, σ. 181.
152. Hadjiyannis, "Le cas d'Olympiotissa", σ. 318-328 και υποσ. 13, όπου και σχεδόν όλη η παλιότερη βιβλιογραφία.
153. Γ. Σωτηρίου, "Μονή Ολυμπιωτίσσης", σ. 315, κ.ε., για τη ζωγραφική Konstantinides, *Olympiotissa*, για την αρχιτεκτονική M. Hadjiyannis, *Olympiotissa*, ειδικά σ. 462-471, βλ. και του ιδίου, "Le cas d'Olympiotissa" και Englert, *Olympiotissa*.
154. Για τη χρονολόγηση βλ. και Kuniholm-Striker, "Dendrochronological Investigations 1987", ειδ σ. 393, όπου δίνεται το έτος 1335. Ο Χατζηγιάννης, όπως και πολλοί άλλοι μελετητές, θεωρεί την Ολυμπιώτισσα μνημείο μακεδονικής αρχιτεκτονικής και μάλιστα ο ερευνητής τη συσχετίζει άμεσα με την αρχιτεκτονική των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης ως προς το σχέδιο και τους τρόπους δόμησης. Θεωρούμε όμως υπερβολικό το συσχετισμό –όσον αφορά το σχέδιο– με το ναό των Αγίων Αποστόλων και όχι με τη μητρόπολη του Κίτρους ή την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, οι τρόποι δόμησης και διάρθρωσης των όψεων, ιδιαίτερα στην ανατολική πλευρά, συγκρίνονται με τους Αγίους Αποστόλους Θεσσαλονίκης.
155. Ομοιότητες στις εξωτερικές όψεις απαντούμε στη Bogorodica Ljeviška στο Prizren, στη Vavedenje του Lipljan και στο Staro Nagoričino.

κτητόρων και αρχιτεκτόνων της ύστερης περιόδου όχι μόνο να ανακαλούν χωρίς αναστολές πολύ παλιότερα τυπολογικά πρότυπα, αλλά και να τα επιδιώκουν μάλιστα.

Θα πρέπει να σημειωθεί τέλος, η Κόρινθος, όπου ναοί, που ίσως να ήταν τύπου μονόχωρου με περίστωο ή με τρούλο και περίστωο, αν και ήταν της μεσοβυζαντινής περιόδου, εμφανίζουν όψιμες φάσεις και μάλιστα τάφους στα περίστωα[156]. Έτσι ο ναός στην Κόρινθο, ο γνωστός ως "Temple Hill Church" (1310)[157] (βλ. εικ. 8γ1), ο οποίος φαίνεται ότι ήταν πιθανόν μονόχωρος τρουλαίος με περίστωο και εξωνάρθηκα, διασώζει πολλούς τάφους στο πιθανό περίστωο, στον εξωνάρθηκα και σε ένα προσάρτημα στη νότια πλευρά του. Ο Ivison χρονολογεί πολλούς τάφους και όψιμες φάσεις του κτηρίου στο 13ο και 14ο αι., ενισχύοντας έτσι την υπόθεση σχετικά με τις χρήσεις των περιστώων την εποχή αυτή[158]. Δεν είναι όμως σαφές αν αυτοί οι τάφοι τοποθετήθηκαν πριν η μετά την καταστροφή του ναού.

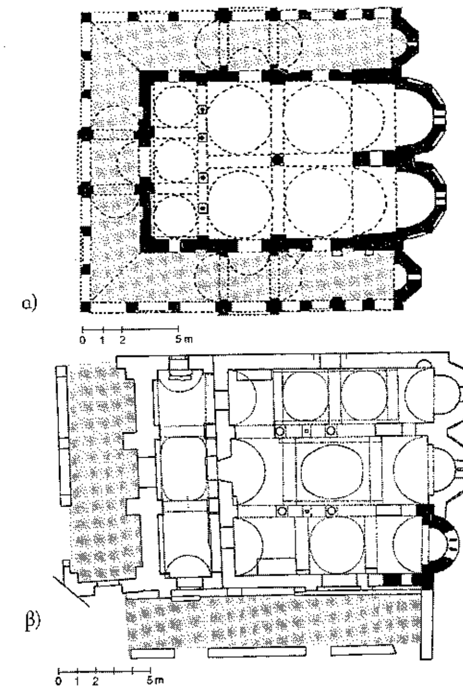
Στην Κρήτη, αν και δε συναντώνται ναοί με συμβατικά περίστωα, ωστόσο υπάρχουν ναοί μονόχωροι με τρούλο και περιμετρικούς χώρους, νάρθηκες απλούς ή πολύπλοκους, όχι μόνο στη δυτική πλευρά[159], οι οποίοι έχουν λειτουργικό ρόλο για το ναό. Οριομένα παραδείγματα είναι ο ναός της Κεράς κοντά στα Κριτσά (Μεραμπέλλο)[160] (εικ. 104 μ), του Αγίου Πολυκάρπου και των Αγίων Χαραλάμπους και Νικολάου στις Λουσακιές (Κίσσαμος)[161] που είναι περισσότερο τρουλαίες βασιλικές.

Α.3.α. ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ. Μια πράγματι ειδική περίπτωση, που κρίνεται σκόπιμο να περιληφθεί εδώ, αποτελεί ο Άγιος Νικόλαος του Μεσοποτάμου (πιθανότατα 13ος αι.)[162] [βλ. εικ. 105, ΚΜ 27/Η.6], ένα από τα πιο ενδιαφέροντα μνημεία της Βορείου Ηπείρου και ιδιαίτερα σημαντικό για την ηπειρωτική ναοδομία. Ο ναός έχει ένα μοναδικό ιδιότυπο σχεδιασμό και θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι η αρχιτεκτονική σύλληψή του περιλαμβάνει δύο τουλάχιστο μονόχωρους δρομικούς ναούς με τρούλο, οι οποίοι συνδέονται έτσι, ώστε να μην μπορεί να καταταγεί αλλιώς, παρά μόνον ως μία εξαιρετική περίπτωση ανάμεσα στους μονόχωρους με τρούλο και στους δρομικούς. Ο ιδιόμορφος αυτός διμερής ναός έχει δύο αψίδες ιερού, νάρθηκα και θα πρέπει να είχε αρχικά περίστωο, συμμετρικό στις τρεις πλευρές του, βόρεια, δυτική και νότια. Το περίστωο, που δε σώζεται πια, πρέπει να ήταν ξυλόστεγο, ανοικτό, με τοξωτά ανοίγματα. Μπροστά στις τρεις εισόδους βρισκόταν πρόπυλα. Ο Α. Meksi έχει μελετήσει το μνημείο και δημοσιεύσει όλα τα σχετικά σχέδια, χρονολογώντας το παράλληλα στο 13ο-14ο αι., στην εποχή των Anjou και συγκεκριμένα μεταξύ του 1272-1286. Αν και ο ναός παρουσιάζει αρκετές φάσεις, θεωρείται ότι αυτές υποτάσσονται στο γενικό σύνολο, ως μέρη του ίδιου αρχικού σχεδίου. Έτσι το ανοικτό εξωτερικό περίστωο, που σύμφωνα με τα σωζόμενα υπολείμματά του και την υποθετική αναπαράσταση του Α. Meksi, περιέβαλλε ολόκληρο το ναό σε σχήμα Π, καθώς και μερικά άλλα τμήματα του ναού, που έχουν χαθεί πλέον για πάντα, ήταν μέρη του αρχικού σχεδίου. Εδώ η ύπαρξη του περιστώου είχε πιθανώς ένα συμβολικό χαρακτήρα, αφού δεν αποκλείεται να είχε σκοπό συνδέοντας τους δύο ναούς (δύο αψίδες ιερού, δύο βωμοί) να συνδέσει και συμβολικά τις δύο Εκκλησίες, την Ανατολική και τη Δυτική, σε μια ενιαία. Ο Α. Meksi προτείνει την υπόθεση αυτήν, αλλά την αφήνει ανοικτή στην έρευνα και θεωρεί ότι η τελική χρονολόγηση θα εξαρτηθεί από αυτήν[163]. Στο περίστωο του ναού του Μεσοποτάμου πάντως συναντάται αντίληψη συγγενής με τα μνημεία Manastir Mescidi και την Αγία Θεοδώρα στην Άρτα.

Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του ναού της Παναγίας Βλαχέρνας κοντά στην Άρτα (2ο μισό του

156. Scranton, *Corinth*, Williams, Zervos, "Corinth 1987", Πάλλας *RLBK*, IV, 1990, σ. 796-798, 809-811.
157. Ivison, *Mortuary Practices*, σ. 109, ο ναός είναι ουσιαστικά αδημοσίευτος. Το σκαρίφημα της κάτοψής του προέρχεται από τη διατριβή του Ε. Α. Ivison.
158. Ivison, *Mortuary Practices* εικ. 310, 330 κ.ε.
159. Για τους χώρους που προστίθενται στα πλάγια των ναών είναι ενδιαφέροντα όσα αναφέρει για την Κρήτη ο Gerola, *Κρήτη*, σ. 229-244, και υποσ, 452: σχετικά με τις πλάγιες στοές λέει ότι "*σπάνια ο νάρθηκας είναι κτισμένος στο πλάι της εκκλησίας ... και πάλι επιμένουμε πως ο χώρος αυτός (στο πλάι της εκκλησίας) πρέπει να θεωρηθεί καλύτερα σαν νάρθηκας και όχι σαν νέο κλίτος που προστέθηκε στον ναό, μόνο στην περίπτωση που δεν φθάνει στο ανατολικό άκρο του ναού ή που δεν έχει κόγχη*". Προσθέτει επίσης "*δε λείπει και ο νάρθηκας που αποτελείται από ένα σύνολο πιο πολύπλοκο, που παίρνει το σχήμα πραγματικής εκκλησίας*".
160. Gerola, *Κρήτη*, σ. 201, υποσ. 414, 202, εικ. 159 και Gallas, Wessel, Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, σ. 432.
161. Gerola, *Κρήτη*, σ. 204 υποσ. 420, εικ. 163 και Gallas, Wessel, Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, σ. 195-196.
162. Meksi, "Mesopotame", ό.π., σ. 47-94, αλλά ο ίδιος ερευνητής, σε νεότερο άρθρο του, μετά από έρευνες προσδιορίζει ότι ο ναός χρονολογείται με ακρίβεια μεταξύ 1272 και 1276, στην περίοδο των Anjou, βλ. Meksi, ό.π. και του ιδίου "Mesopotame Nouvelles données", II, σ. 153-154, 158.
163. Meksi, ό.π., σ. 93.

ΕΙΚΟΝΑ 105. Ειδικές περιπτώσεις: α) Άγιος Νικόλαος του Μεσοποτάμου (αναπαράσταση). β) Παναγία Βλαχέρνας στην Άρτα.

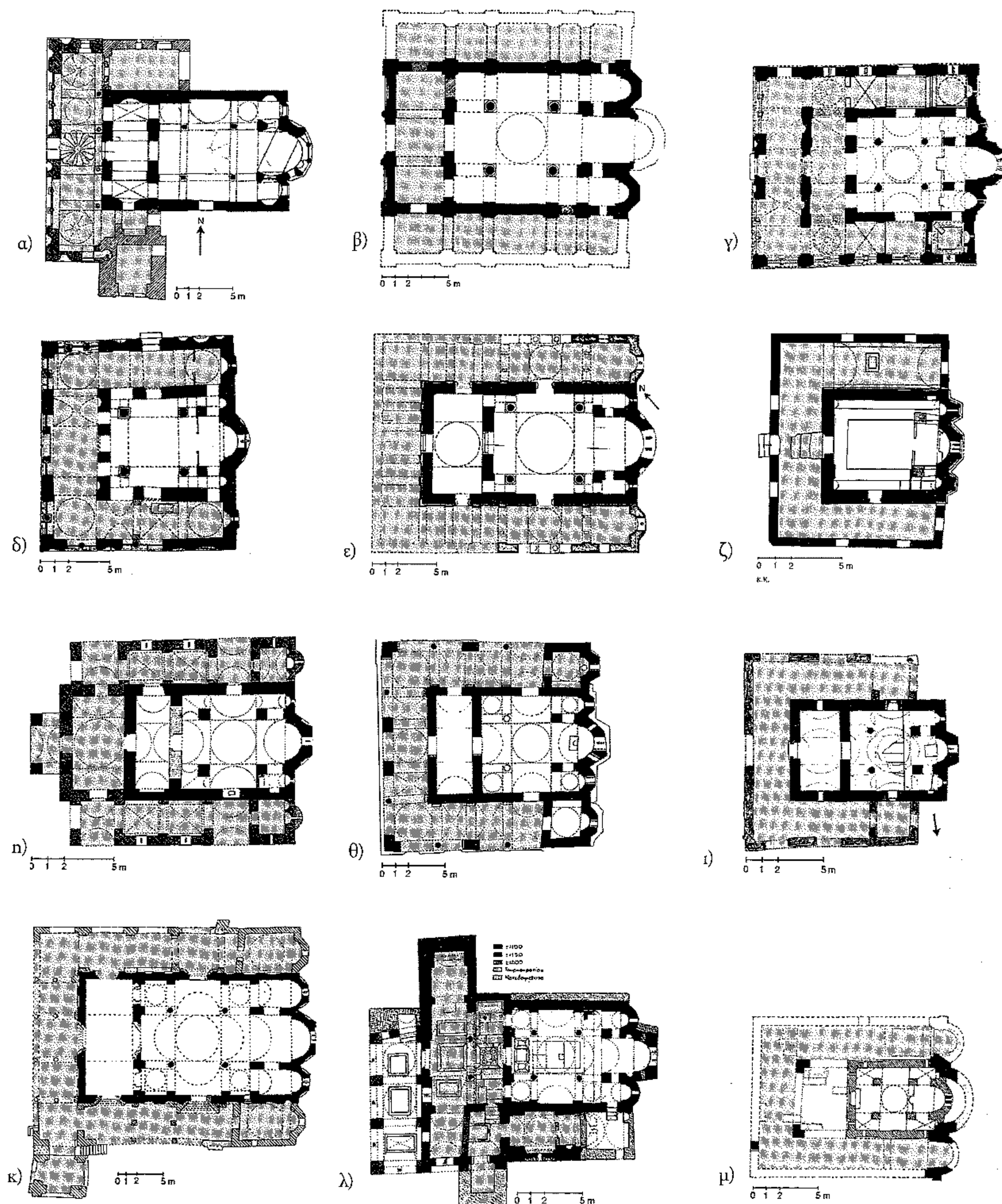
12ου αι. και μέσα 13ου αι.)[164] που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως τρίκλιτη θολωτή και τρουλαία βασιλική (εικ. 105β, ΚΜ24/Η.3). Το ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους της ανήκει, σε παλιότερο ναό που ενσωματώθηκε στον υπάρχοντα ναό ενώ και ο νάρθηκάς της αποτελεί επίσης προσθήκη. Το περίστωό της, πιθανόν σχήματος Γ, και αυτό μεταγενέστερο, δε σώζεται. Οι παραστάδες του, κατά μήκος της δυτικής και της νότιας πλευράς του ναού, και ίχνη του εξωτερικού του στυλοβάτη οδηγούν σε υποθέσεις για το είδος και τη μορφολογία του, που φαίνεται να είναι όμοια με αυτήν που απαντά στον Άγιο Βασίλειο της Άρτας ή στον Άγιο Γεώργιο της Ομορφοκκλησιάς.

Συνοψίζοντας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, στα βυζαντινά εδάφη, οι ναοί του μονόχωρου σταυροειδούς με τρούλο και περίστωο, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από το ενταγμένο στον αρχικό σχεδιασμό περίστωό τους γύρω από τον κυρίως ναό, είναι: ο Άγιος Ανδρέας ἐν τῇ Κρίσει, η μονή της Χώρας, ο Τίμιος Πρόδρομος του Λιβός, η Παμμακάριστος[165], ο ναός (2) στη Νίκαια, η Κοίμηση στο Λάμποβο, η Ολυμπιώτισσα της Ελασσόνας, η τελευταία φάση της μονής Βλατάδων, πιθανότατα η πρώτη φάση του Τιμίου Προδρόμου Σερρών και ο ναός με περίστωο στην Κόρινθο. Η Κυριώτισσα, αν πράγματι περιελάμβανε περίστωο στο σχεδιασμό της τελευταίας φάσης της, μπορεί επίσης να περιληφθεί στην ομάδα αυτή. Σε ναούς του ίδιου τύπου πρόσθετα περίστωα γύρω από τον αρχικό είναι: η τελευταία προσθήκη στον Τίμιο Πρόδρομο του Λιβός, οι προσθήκες στην Παμμακάριστο και πιθανόν οι πλάγιες στοές περιστώου στην Κυριώτισσα. Πρόσθετοι περιμετρικοί χώροι μπορούν επίσης να θεωρηθούν: στο Treskavac όσοι προστέθηκαν στις διάφορες φάσεις, στον Τίμιο Πρόδρομο Σερρών οι υφιστάμενοι γύρω από τον πυρήνα στη θέση του πιθανού αρχικού περιστώου και οι προσθήκες που έγιναν στην Ολυμπιώτισσα και στο Λάμποβο, οποίες θεωρήθηκαν μεταγενέστερες. Σε όλες τις περιπτώσεις τα περίστωα στεγάζονται με θολοδομία, εκτός ελαχίστων πολύ μεταγενέστερων προσθηκών.

Α.4. ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ ΜΕ ΠΕΡΙΣΤΩΟ

Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με περίστωο αντιπροσωπεύεται με πολλά μνημεία της υστεροβυζαντινής περιόδου[166]. Στην Κωνσταντινούπολη το Kilise Camii (πιθανόν Άγιοι Θεόδωροι) (11ος αι., προσθήκες α΄ μισό 14ου αι.) [βλ. 106α, ΚΜ 2/Κ.2] είναι το μόνο σωζόμενο αντιπροσωπευτικό μνημείο του τύπου στην περίοδο αυτή με μεγάλη επιρροή στην όψιμη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Ο van Millingen[167] και ο Hallensleben[168] υποστηρίζουν ότι ο εξωνάρθηκας και το τετράγωνο κτίσμα που βρίσκεται δίπλα του, στη νότια πλευρά –πιθανότατα η βάση του παλιότερου καμπαναριού στην Κωνσταντινούπολη– είναι μεταξύ τους σύγχρονα. Το ίδιο ισχύει και για το νότιο παρεκκλήσιο, πράγμα για το οποίο επιχειρηματολογεί πειστικά ο Hallensleben[169]. Στην περίπτωση αυτήν ο ναός μπορεί να θεωρηθεί ότι είχε περιμετρικούς επικοινωνούντες μεταξύ τους

164. Ορλάνδος, Μονή των Βλαχερνών, *ΑΒΜΕ*, Β΄, 1936, σ. 49-50. Ο αρχικός ναός κτίσθηκε κατά τον 9ο ή 10ο αι. βλ. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινή Άρτα*, σ. 71-73 σχετικά με πρόσφατες έρευνες.
165. Σε αυτούς τους ναούς της Κωνσταντινούπολης θα μπορούσε ίσως να προστεθεί και το Odalar Camii (Eyice, "Les églises d'Istanbul", σ. 286).
166. Για περίστωα σε αυτού του τύπου ναούς βλ. Βοκοτόπουλος, "Μοναστηράκι Βονίτσης", σ. 370 υποσ. 37-40.
167. Van Millingen, *Churches*, σ. 243-252.
168. Hallensleben, "Annexbauten", σ. 211.
169. Ο ίδιος Hallensleben, ό.π. σ. 213, υποσ. 21, αναφέρεται μάλιστα στις 31 παλαιολόγειες ανοικτές στοές (porticus) που μέτρησε στην Πόλη, ενώ δύσκολα μπορεί να βρει κανείς κάτι τέτοιο κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

ΕΙΚΟΝΑ 106. Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με τρούλο και περίστωο ή συγγενείς χώρους. α) Kilise Cami Κωνσταντινούπολης, β) Ναός 3 της Νίκαιας, γ) Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης, δ) Αγία Αικατερίνη Θεσσαλονίκης, ε) Άγιος Παντελεήμων Θεσσαλονίκης, ζ) Άγιος Κήρυκος και Ιουλίττα, η) Άγιος Γεώργιος Ομορφοκκλησιάς, θ) Μοναστηράκι Βονίτσης, ι) Άγιος Νικόλαος Ροδιάς, κ) Παντάνασσα Φιλιππιάδας, λ) Όσιος Μελέτιος, μ) Παναγία στις Λουμπινιές, Φόδελε.

χώρους και όχι ένα ενιαίο συμβατικό περίστωο. Ο συγγραφέας θεωρεί το Kilise Camii πρότυπο για τους ναούς της Θεσσαλονίκης και του Μυστρά, όσον αφορά τα περίστωα και ιδιαίτερα πρότυπο για την Αγία Αικατερίνη Θεσσαλονίκης και, ως προς τις αναλογίες του εσωτερικού χώρου, για τους Αγίους Αποστόλους[170]. Σε αυτό όχι μόνον θα πρέπει κανείς να συμφωνήσει αλλά, ιδιαίτερα για την ομοιότητα με την Αγία Αικατερίνη, θα πρέπει να υπογραμμιστεί η ταφική χρήση των περιστώων των δύο ναών[171]. Παράλληλα εντυπωσιακή είναι η ομοιότητα και της Αγίας Σοφίας του Μυστρά με το ναό [172]. Στο Kilise Camii παρατηρείται ακόμη αντιστοιχία του εσωτερικού τοίχου του πυρήνα με τον τοίχο του πρόσθετου περιστώου του, ιδιαίτερα με τη δυτική του πλευρά. Η θολοδομία συμβάλλει σημαντικά στη δημιουργία της αντιστοιχίας αυτής. Η λύση με τους κίονες, που κοσμούν τον εξωνάρθηκα και πλαισιώνουν τις θύρες δίνοντας μνημειακό χαρακτήρα, εντείνει και αυτή την αντιστοιχία. Στη Θεσσαλονίκη ορατή αντιστοιχία εσωτερικού και εξωτερικού τοίχου παρατηρείται στους Αγίους Αποστόλους, όχι όμως στον ίδιο βαθμό στην Αγία Αικατερίνη, καθώς μέρη της θολοδομίας του περιστώου της δεν είναι τα αρχικά[173].

Στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους θα περιληφθεί επίσης ο ναός 3 της Νίκαιας (κοντά στην Πύλη της Κωνσταντινούπολης) (106β) ή, σύμφωνα με τον Ι. Παπαδόπουλο, ο του Αγίου Τρύφωνος. Ο ναός αυτός εμφανίζει μεγάλη ομοιότητα με το ναό της Παντάνασσας στην Φιλιππιάδα ως προς το σχέδιο και τις αναλογίες του πυρήνα του, αλλά και ως προς την διάρθρωση των εξωτερικών όψεών του. Σύμφωνα με δημοσιευμένη αναπαράστασή του από τον Eyice[174] υπήρχε και σε αυτόν ένα είδος περιστώου. Η περίπτωση του ναού αυτού είναι σημαντική για τη σχέση της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου, πολύ περισσότερο αν προηγείται ή αν είναι ταυτόχρονη με το ναό της Φιλιππιάδας που θα εξεταστεί παρακάτω.

Στη Θεσσαλονίκη οι Άγιοι Απόστολοι [βλ. 106γ, ΚΜ 16/Θ.2] είναι ένα μνημείο που έχει ευρύτατα συζητηθεί και μελετηθεί[175] ιδιαίτερα, καθώς η χρονολόγησή του είναι περισσότερο βέβαιη από κάθε άλλο μνημείο της πόλης[176]. Πρόκειται για ναό συνδεδεμένο με την Κωνσταντινούπολη, με μεγάλη επίδραση στο βόρειο ελλαδικό χώρο, και σε περιοχές της Σερβίας. Το περίστωό του, συνεχές και ενιαίο, περιβάλλει τον κυρίως ναό και το νάρθηκα και καταλήγει ανατολικά σε δύο παρεκκλήσια αντίστοιχα. Η βόρεια πλευρά του περιστώου θεωρήθηκε μέρος του αυτοτελούς παρεκκλησίου, με δική του εξωτερική είσοδο, κυρίως ναό και ιερό για πιθανή ξεχωριστή λειτουργία και σε αυτό αποδόθηκε το γεγονός ότι ο βόρειος τοίχος της στοάς είναι ουσιαστικά κλειστός και διακόπτεται από τρία δίλοβα παράθυρα και δύο θύρες[177]. Αντίθετα η νότια στοά και η δυτική πλευρά ήταν ανοικτές και τα δίλοβα ανοίγματα της νότιας στοάς κλείστηκαν αργότερα. Το νότιο λεγόμενο παρεκκλήσιο φαίνεται ότι ήταν ταφικός χώρος. Ο Ivison παραθέτει μια λεπτομέρεια, σύμφωνα με αδημοσίευτα σχέδια της Βρεττανικής Αρχαιολογικής Σχολής, η οποία –από όσο γνωρίζουμε– δεν έχει σχολιαστεί: στο νότιο παρεκκλήσιο, το οποίο επικοινωνεί με το διακονικό, υπάρχουν σύμφωνα με το σχέδιο δύο τάφοι, ένας στην ανατολική παρειά του δυτικού τοίχου και ένας στο κέντρο, κάτω από το δάπεδο. Μία μικρή κλίμακα οδηγεί στον τελευταίο[178]. Ο Βελένης θεωρεί ότι οι τρουλαίοι γωνιακοί χώροι μπορούν να ερμηνευτούν ως ταφικά παρεκκλήσια

170. Hallensleben, "Annexbauten", σ. 213-214.
171. Βλ. ειδικά Mango, "Nomidis", ό.π., όπου σχολιάζει αναφορά του αναστηλωτή Μ. Νομίδη για οκτώ τάφους που ανακάλυψε κατά τις εργασίες στο περίστωο, εσωνάρθηκα και τους γύρω από τον κυρίως ναό χώρους του Kilise Camii.
172. Hallensleben, "Annexbauten", 1965, σ. 217.
173. βλ. Κατάλογος Μνημείων 15/Θ.1. σ. 3-9.
174. Για το ναό αυτό βλ. Ötüken e.a, *Türkiye de Vakif*, IV, σ. 229-231 με την παλιότερη βιβλιογραφία και σ. 342, εικ. 74 η αναπαράσταση του S. Eyice, Eyice, *Iznik*, σ. 21-22. Ο ναός χρονολογείται περίπου στο α΄ μισό του 13ου αι.
175. Ο ναός αναφέρεται σε όλα τα εγχειρίδια βυζαντινής αρχιτεκτονικής και έχουν μελετηθεί μέρη του (ψηφιδωτά, ζωγραφική), χωρίς ποτέ να γίνει γι' αυτόν μία μονογραφία, με εξαίρεση τη διδακτορική διατριβή για την αρχιτεκτονική του του M. Rautman, *Holy Apostels*, η οποία όμως δε δημοσιεύτηκε ποτέ ως βιβλίο. Βλ. επίσης τον οδηγό Νικονάνος, *Άγιοι Απόστολοι*.
176. Βλ. και τα της δενδροχρονολόγησης που έδωσε ως έτος ανέγερσης το 1329 (Kuniholm-Striker, "Dendrochronological Investigations, 1987", σ. 385-398, ειδικά 394 και των ιδίων, "Dendrochronology" σ. 1-26). Επίσης, για τη χρονολόγηση βλ. Ćurčić, *Gračanica*, 1988, σ. 89 και υποσ. 13 για την προηγούμενη συζήτηση. Η Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, "Ναός Αγίων Αποστόλων", σ. 375 με την αποκάλυψη νέων τοιχογραφιών τεχνοτροπικά στενότατα συνδεδεμένων με τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της μονής της Χώρας επαναφέρει τον προβληματισμό γύρω από τη χρονολόγηση, τουλάχιστον της ζωγραφικής. Δυστυχώς η σχετική ανακοίνωση δε δημοσιεύτηκε εκτεταμένα.
177. Βλ. για την περιγραφή του τοίχου Νικονάνος, *Άγιοι Απόστολοι*, σ. 27 και Rautman, *Holy Apostels*, σ. 176-182.
178. Ivison, *Mortuary Practices*, σ. 131 υποσ. 10 και αδημοσίευτα σχέδια των Schultz και Barnsley του Byzantine Research Archive στην British School of Athens, όπου υπάρχει ένας θολωτός τάφος, στον οποίο οδηγεί μια κλίμακα.

των δύο κτιτόρων, του Πατριάρχη Νήφωνα, που άρχισε την οικοδόμηση και του ηγούμενου της μονής Παύλου, που την ολοκλήρωσε[179]. Ο ίδιος μελετητής υποστήριξε επίσης την ύπαρξη κεντρικού πύργου στο κέντρο της δυτικής πλευράς. Αν επιβεβαιωθεί η άποψη αυτή, τότε το περίστωο στους Αγίους Αποστόλους ανήκει στην ομάδα αυτών που έχουν κεντρικό πυργοειδές καμπαναριό σύμφωνα με το πρότυπο της Bogorodica Ljeviška (1306), του Τουρκοπάλουκου (13ος αι.), της Ομορφοκκλησιάς (12ος-13ος αι.), και ακόμη νωρίτερα της Νέας Μονής της Χίου (11ος αι.)[180]. Η ιδέα περί δύο φάσεων θα πρέπει να εγκαταληφθεί στην περίπτωση των Αγίων Αποστόλων[181], ενώ φαίνεται ότι ο ναός αυτός ήταν ο πρώτος ίσως που κτίστηκε στη Θεσσαλονίκη εκ θεμελίων και απ' αρχής εξ ολοκλήρου στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με περίστωο και πέντε τρούλους στις γωνίες του περιστώου.

Αξιοσημείωτο στοιχείο της στέγασης του ναού είναι οι τρούλοι. Οι ανατολικοί είναι δεμένοι με τον πυρήνα, όπως και στην Αγία Αικατερίνη, οι δυτικοί είναι ελεύθεροι. Όλοι τους ωστόσο εδράζονται πάνω σε μια χαμηλή τετράγωνη βάση, η οποία, όπως φαίνεται, έχει ελάχιστο ύψος με αποτέλεσμα να δίνεται η εντύπωση ότι ορθώνονται απευθείας από τη στέγη, σε αντίθεση με τις βάσεις των τρούλων της Αγίας Αικατερίνης που έχουν μια ουσιαστική υπόσταση και είναι ορατοί[182].

Ο ναός αναφέρεται ως παράδειγμα νάρθηκα δίτρουλου τύπου, που παράλληλα όμως οι τρούλοι του είναι μέρη της κάλυψης και των πλαγίων στοών[183]. Ωστόσο, οι τρούλοι βρίσκονται πράγματι στην ευθεία του εσωνάρθηκα (αλλά έξω από αυτόν), και παράλληλα πίσω από τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα του περιστώου. Τρίβηλο άνοιγμα χωρίζει το νάρθηκα από τις πλάγιες στοές, κάτι γνωστό από τα μεσοβυζαντινά μνημεία, όπως στον Όσιο Λουκά, στην υστεροβυζαντινή μονή της Χώρας και στον όροφο της Αγίας Σοφίας Αχρίδος. Έτσι, οι δυτικοί τρουλίσκοι βρίσκονται σαφέστατα στη στοά ως δικά της στοιχεία με ένα διπλό ρόλο: πρώτον, να σηματοδοτήσουν εξωτερικά τη θέση του εσωνάρθηκα, ως άκρο του πυρήνα και δεύτερον, να αποτελέσουν συμμετρική ανταπόκριση στα τρουλαία παρεκκλήσια. Αν βέβαια δοθεί στο περίστωο η έννοια του περιμετρικού νάρθηκα, κάτι που δεν απέχει από την αλήθεια, τότε θα πρέπει να μιλά κανείς για έναν τετράτρουλο περίστωο-νάρθηκα και μόνο αν θεωρηθεί ως σύνολο η περιοχή των δύο ναρθήκων θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ο χαρακτηρισμός δίτρουλος. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να αποδοθεί στα παρεκκλήσια πρόθεση αυτονομίας. Αυτό όμως ισχύει μόνο για το νότιο παρεκκλήσιο, που είναι ταφικό, ενώ το βόρειο επικοινωνεί ελεύθερα με το υπόλοιπο περίστωο, με νοητό περιορισμό μόνο το άνοιγμα της βόρειας εισόδου. Ο Ćurčić θεωρεί την περίπτωση του περιστώου με δύο αυτόνομα συμμετρικά παρεκκλήσια μεταβατική φάση προς την πλήρη αφομοίωση των παρεκκλησίων στο περίστωο[184] και πιστεύει ορθά ότι θα πρέπει να προηγήθηκαν αρκετά χρόνια εμπειρίας στην Κωνσταντινούπολη για να φθάσει η λύση σε αυτήν την τελειότητα. Θα πρέπει όμως να ληφθεί υπ' όψιν και η εμπειρία της Ηπείρου, όπου, μισό αιώνα πριν τους Αγίους Αποστόλους, εφαρμόζεται το περίστωο στο Μοναστηράκι Βονίτσης και στην Παντάνασσα Φιλιππιάδος.

Η Αγία Αικατερίνη Θεσσαλονίκης [βλ. εικ. 106δ, ΚΜ 16/Θ.1] είναι ένας ναός που δεν έχει ταυτιστεί, ούτε επακριβώς χρονολογηθεί. Το ότι το αρχικό του όνομα δεν είναι γνωστό σε συνδυασμό με την παντελή έλλειψη πληροφορίας για τους κτίτορές του, αποτελεί κενό για την υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική. Είναι βέβαιο ότι πρόκειται για καθολικό μονής, πιθανότατα αφιερωμένης στο Χριστό, δίπλα στο δυτικό τείχος της Θεσσαλονίκης, ενώ ελάχιστα υπολείμματά της φαίνεται να υπήρχαν μέχρι πριν είκοσι περίπου χρόνια. Ωστόσο, η επιχειρηματολογία του Θ. Παπαζώτου για την ταύτιση του ναού του Προφήτη Ηλία με τη μονή Ακαπνίου ωθεί σε πιθανή ταύτιση της Αγίας Αικατερί-

179. Βελένης, "Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης" σ. 461.
180. Βλ. Βελένης, ό.π., σχετικά με το καμπαναριό η αναπαράσταση που προτείνει ο ερευνητής, με βάση μαρμάρινο κίονα που βρέθηκε εκεί κοντά, είναι κάπως υπερβολική ως προς την κλίμακα. Ωστόσο, δε νομίζουμε να υπάρχει αμφιβολία ότι μια κατασκευή βρισκόταν στο κέντρο της δυτικής όψης.
181. Η ιδέα των δύο φάσεων (Ćurčić, *Gračanica,* σ. 80 κ.ε., ειδικά σ. 83, εικ. 103, 104), που εξάλλου αμφισβητήθηκε (Βελένης, "Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης", ό.π. και Vocotopoulos, "Thessaloniki 14th c.", σ. 109) δεν επιβεβαιώθηκε κατά την έρευνα που προέκυψε στη διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών σύμφωνα με την υπεύθυνη του έργου Α. Παπαδάμου (9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων).
182. Ćurčić, *Gračanica,* 1988, σ. 126-127 για τις κυβικές βάσεις.
183. Ćurčić, ό.π., σ. 89-90, υποσ. 8.
184. Ćurčić, ό.π., σ. 76, 77-80 και 94, 99 συζήτηση για τα παρεκκλήσια. Ο ίδιος (σ. 76 και σημ. 26) διατυπώνει την άποψη ότι τα παρεκκλήσια επανεμφανίζονται στο σχέδιο των ναών γύρω στο 1290 και ενσωματώνονται μόλις το 1310, υποδηλώνοντας συνήθως ευγενείς κτήτορες. Βλ. Ε. Θεοχαρίδης, "Μονή Φιλοκάλλη".

νης με τη μονή Φιλοκάλλη, πράγμα που φαίνεται να ενισχύεται και από τη θεματολογία των τοιχογραφιών της. Ωστόσο ο Γ. Θεοχαρίδης επιχειρηματολογεί για την τοποθέτηση της μονής Φιλοκάλλη αλλού[185], ενώ η Γουλάκη-Βουτυρά με τα ίδια επιχειρήματα την ταυτίζει με το ναό της μονής του Χριστού Παντοδύναμου[186].

Ο ναός είναι σύνθετος τετρακιόνιος με περίστωο και πεντάτρουλη ανωδομή. Για την αρχιτεκτονική του έχουν εκφραστεί πολλές απόψεις[187]. Οι βασικές απόψεις για την οικοδόμηση της Αγίας Αικατερίνης διακρίνονται σε δύο ομάδες: 1. ότι ο ναός είναι δημιούργημα των μέσων ή του τέλους του 13ου αι. (Krautheimer) και 2. ότι είναι κτίσμα των μέσων του 14ου αι. (Βελένης, Hallensleben).

Με τη μέθοδο της δενδροχρονολόγησης (Kuniholm και Striker), η οποία προφανώς στηρίχθηκε και στα δείγματα των ξύλων από τους ελκυστήρες –το μόνο δομικό ξύλινο στοιχείο που σώθηκε– οι οποίοι συνδέουν τα επίκρανα των τεσσάρων κιόνων, ο ναός τοποθετείται χρονολογικά στα 1315[188]. Πρόκειται για τη μόνη τόσο βέβαια χρονολόγηση με τη μέθοδο αυτή στη Θεσσαλονίκη και αφορά κυρίως το άνω μέρος του πυρήνα του ναού. Ωστόσο, η απόσταση της δενδροχρονολόγησης από τις χρονολογήσεις άλλων ερευνών είναι μεγάλη και η μέθοδος έχει αμφισβητηθεί ως προς την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων της. Έτσι, δε μένει παρά να εξετάσει κανείς και την τρίτη άποψη, η οποία δεν είχε βρει αποδοχή: ότι ο πυρήνας του ναού και το περίστωο ανήκουν σε δύο διαφορετικές φάσεις (Ćurčić)[189]. Εξετάστηκαν λεπτομερέστερα τα επιχειρήματα της άποψης αυτής. Παρατηρήσεις πάνω στο κτήριο κατά την πρόσφατη επέμβαση στις στέγες και στους τρούλους του βεβαιώνουν ότι αυτό υπέστη τουλάχιστον μια μεγάλη επισκευή στη θολοδομία του κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο[190]. Οι θέσεις, όπου εμφανίζεται η επισκευή, υποδεικνύουν ότι αυτή δεν πρέπει να είναι η μοναδική. Έτσι, για παράδειγμα, η τετραγωνική βάση του νοτιοδυτικού τρούλου παρουσιάζει σαφέστατη μαρτυρία, από την οποία συνάγεται ότι το άνω μέρος της και όλος ο τρούλος είναι αποτέλεσμα αναδόμησης· τα δυτικά σταυροθόλια δε συνδέονται κανονικά με τον περίγυρό τους· το βόρειο σταυροθόλιο εδράζεται σε παλιότερο θόλο. Στη δυτική κεραία η έξω πλευρά του ξύλινου ελκυστήρα (που εξείχε περί τα 25εκ. από τον τοίχο, με φθαρμένο και όχι κομμένο άκρο, το οποίο μόλις και καλυπτόταν από την κεράμωση) μαρτυρεί, τουλάχιστο στη δυτική πλευρά, την ύπαρξη κατασκευαστικής λύσης διαφορετικής από τη σημερινή. Το γεγονός ότι ο πυρήνας του ναού με τις τέσσερις κεραίες είναι κτισμένος μέχρι ένα μεγάλο ύψος με διαφορετικό υλικό δόμησης και τρόπο (opus) διαφορετικό από αυτόν του περιστώου και των δυτικών τρούλων απαιτεί επίσης μια εξήγηση. Η διαφοροποίηση αυτή δεν έχει την κανονικότητα εκείνη που θα παρέπεμπε σε γνωστές διαφοροποιήσεις τρόπου δόμησης, οι οποίες συνηθίζονται στη βάση ή σε μη ορατά μέρη των μνημείων, γνωστές στη βυζαντινή αρχιτεκτονική (όπως π.χ. στους Ταξιάρχες Θεσσαλονίκης)[191]. Στα σημεία αυτά παρατηρήθηκαν και γνωστές δια-

185. Θεοχαρίδης, ό.π. 337 κ.ε. ειδικά 344 κ.ε.
186. Ταύτιση και με το καθολικό της μονής του Χριστού Παντοδύναμου με βάση τις τοιχογραφίες, για τις οποίες προτάθηκε η χρονολόγηση το 1315 και συνδέονται με αυτές του Αγίου Νικόλαου του Ορφανού (Αστραπάς), που έγιναν για λογαριασμό του Μιλούτιν, όπως στο Čučer και στο Staro Nagoričino βλ. Goulaki-Voutira, "Identifizierung", και Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Τούρτα, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, σ. 116-120 με βιβλιογραφία.
187. Χατζητρύφωνος, "Εργασίες αποκατάστασης", 1995, ειδικά σ. 79-80, όπου οι διάφορες απόψεις για το ναό και η παλιότερη βιβλιογραφία. Μια εκτενής εργασία για την αρχιτεκτονική του ναού έχει ετοιμαστεί για δημοσίευση.
188. Kuniholm-Striker, "Dendrochronological Investigations 1987", ό.π., σ. 385-398.
189. Ćurčić, *Gračanica,* σ. 71-72, υποσ. 9. Η άποψη αυτή του Ćurčić στηρίζεται στις εξής παρατηρήσεις: 1) ανυπαρξία συνδέσμων μεταξύ ιερού και παρεκκλησίων, 2) διαφορές στις τεχνικές δόμησης του ιερού και των παρεκκλησίων, 3) ανατολική πλευρά του ναού στο ιερό πολύ παχύτερη των υπολοίπων, 4) καμπύλη του ιερού ορατή μόνον από πάνω, από τις ράχες των πλαϊνών μερών, 5) περίμετρος του πυρήνα, η οποία φέρει μαρμάρινο κοσμήτη σήμερα ορατό μόνο στα ανατολικά άκρα, ο οποίος θα πρέπει να ήταν ορατός εξωτερικά και 6) ανυπαρξία αντίστοιχου κοσμήτη στο εσωτερικό του περιστώου (κλίτη και νάρθηκα), δηλ. στην εσωτερική παρειά του τοίχου, έτσι ώστε να αντιστοιχεί με εκείνον του πυρήνα. Ο πυρήνας ήταν αρχικά διαχωρισμένος από το περίστωο, ίσως γιατί θα υπήρχε αρχικά πρόθεση να αποτελέσει μια ενότητα (τα μεταγενέστερα σπασμένα ανοίγματα δεν έχουν πλαίσια θύρας και μοιάζουν όλα με τουρκικά). Οι παρατηρήσεις αυτές είναι ακριβείς, εκτός της πρώτης, που δεν ευσταθεί και της τρίτης που παρερμηνεύθηκε, αφού ο ερευνητής δεν είχε υπόψη του τις δύο μικρές, καλυμμένες με έπιπλο, κόγχες ανάμεσα στο ιερό και τα παρεκκλήσια.
190. Χατζητρύφωνος, "Εργασίες αποκατάστασης", 1995, και *Α.Δ.* 1996, υπό δημοσίευση.
191. Ορλάνδος, *Παρηγορήτισσα*, σ. 25-27, όπου ο συγγραφέας αναφέρει, ότι η κάτω ζώνη των μνημείων ήταν συχνά ευτελούς κατασκευής και ότι αυτό πιστοποιείται από διάφορα μνημεία της ιδίας με την Παρηγορήτισσα ή και παλιότερης εποχής και αναφέρει ως παραδείγματα, εκτός της Παρηγορήτισσας (όπου αυτό δικαιολογούνταν και από την παλιότερη εξωτερική ανοικτή στοά), τα μνημεία Όμορφη Εκκλησιά Αττικής, μονή Σαγματά, Άγιοι Απόστολοι στο Λεοντάρι, Άγιος Δημήτριος Ευβοίας κ.ά.

φοροποιήσεις στο κονίαμα, οι οποίες οδηγούν στη βάσιμη υπόθεση περί ενσωματωμένου παλιότερου κτίσματος, αλλά με πιο σύνθετο τρόπο από ό,τι προτάθηκε ως τώρα[192].

Κάτω από το φως αυτών των δεδομένων επιχειρήθηκε επαναπροσέγγιση της άποψης περί φάσεων. Ο S. Ćurčić αναφέρει[193] ότι πιθανόν κάτω από την επίδραση των Αγίων Αποστόλων κατασκευάστηκαν δύο τρούλοι στο νάρθηκα της Αγίας Αικατερίνης, δηλ. στα άκρα του περιστώου. Αυτό διαπιστώνει κανείς ότι επιβεβαιώνεται, καθώς τα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν κατά την αναστήλωση συνηγορούν στο ότι τόσο αυτοί οι τρούλοι, όσο και πολλές άλλες επιλογές πρέπει να έγιναν με σκοπό τη ριζική ανακατασκευή προϋπάρχοντος κτίσματος. Έρχεται όμως να προστεθεί και άλλο ένα στοιχείο: η κάτοψη του πυρήνα του ναού, όπως φάνηκε σε δύο τουλάχιστον προσεκτικές αποτυπώσεις, παρουσιάζει ακανονιστία, που παραπέμπει είτε σε προχειρότητα χάραξης και οικοδόμησης είτε σε καταπονημένο στατικά κτίσμα και έρχεται σε έντονη αντίθεση με τον προσεκτικά και κανονικά χαραγμένο και κτισμένο πολύ πιο σύνθετο εξωτερικό τοίχο του περιστώου. Διατυπώνεται συνεπώς η υπόθεση ότι πιθανότατα η όψιμη – και σήμερα παραδεδομένη – μορφή του ναού θα είχε να καλύψει κάποια καταστροφή. Οι φάσεις που διαπιστώνονται είναι: α) τετρακιόνιος πυρήνας σε ύψος κάτω από τα παράθυρα των κεραιών του σημερινού και ίσως μη ορατό μέρος κόγχης ιερού, β) (1η παλαιολόγεια) άνω μέρος κεραιών σταυρού, κεντρικός τρούλος, κόγχη ιερού (πιθανώς επενδύει παλιότερη), παρεκκλήσια, ανατολικοί τρουλίσκοι και περίστωο και γ) (2η παλαιολόγεια) επεμβάσεις στη θολοδομία του περιστώου και στους δυτικούς τρουλίσκους.

Ο ναός έχει σημαντικές ομοιότητες με κτίσματα της Κωνσταντινούπολης του 13ου αλλά και του α΄ μισού του 14ου αι. ως προς τη σύλληψη της σύνθεσης και των όγκων του, αλλά και ως προς τη διάρθρωση των όψεών του, οι οποίες χωρίζονται σε δύο μέρη, με οριζόντιο κοσμήτη[194]. Η αναντιστοιχία που έχει παρατηρηθεί, ανάμεσα στις εξωτερικές όψεις και τον πυρήνα, δεν μπορεί να αποδοθεί, όπως είχε νομισθεί, στις ιδιοτυπίες της τοπικής όψιμης βυζαντινής αρχιτεκτονικής, αλλά δημιουργήθηκε εξαιτίας επεμβάσεων και φάσεων του μνημείου.

Παράλληλα ο ναός εδράζεται πάνω σε ένα ημιυπόγειο, το οποίο – τουλάχιστον στη νότια πλευρά – έχει το λιγότερο ένα τοξωτό άνοιγμα, που θα πρέπει να φθάνει μέχρι το βάθος παλιότερου δρόμου που μπαζώθηκε. Αντίστοιχα στα βόρεια υπάρχει βράχος σε κυμαινόμενες στάθμες περίπου μισό μέτρο κάτω από τη στάθμη του δαπέδου του ναού[195]. Συνεπώς ο ναός – τουλάχιστον στα νότια – ήταν διώροφος, ενώ στη βόρεια πλευρά δε συνέβαινε το ίδιο. Στη Θεσσαλονίκη κατά συνέπεια υπάρχουν τουλάχιστον δύο διώροφοι ναοί, αν υπολογιστεί και ο ναός των Ταξιαρχών, ενώ και στο ναό των Αγίων Αποστόλων υπάρχει, στο νότιο παρεκκλήσιο, το οποίο επικοινωνεί με το διακονικό, μια κλίμακα που οδηγεί σε υπόγειο ταφικό χώρο[196]. Διώροφοι ναοί στη βυζαντινή αρχιτεκτονική δεν ήταν κάτι ασυνήθιστο, ιδιαίτερα

192. Για το ζήτημα αυτό θα γίνει λόγος αναλυτικά σε άλλη εργασία. Σημειώνεται επίσης ότι οι πλίνθοι που χρησιμοποιήθηκαν στο ναό συνιστούν μια σπουδαία ένδειξη. Αυτό που παρατηρείται πάντως είναι ότι δεν προέρχονται από την ίδια παραγγελία, αφού πάρα πολλά από αυτά έχουν πάχος μέχρι και 6 εκ., ενώ άλλα, ιδίως αυτά των τόξων, μόνον 3,5-4 εκ. Τα παχύτερα από αυτά έχουν ίδιες διαστάσεις με εκείνα των προσκείμενων δυτικών τειχών της πόλης, βλ. Χατζητρύφωνος, "Εργασίες αποκατάστασης", σ. 84-85.
193. Ćurčić, *Gračanica*, σ. 80.
194. Η οριζόντια διαίρεση των όψεων του περιστώου με μαρμάρινο κοσμήτη, που υπάρχει στην Αγία Αικατερίνη, συναντάται σε κωνσταντινουπολίτικα υστεροβυζαντινά μνημεία, όπως στο Kilise Camii, στο ιερό του παρεκκλησίου και στη νότια όψη της μονής της Χώρας, στο Manastir Mescidi, στο ιερό της Παναγίας του Λιβός και στην ανατολική πλευρά του παλαιολόγειου περιστώου της μονής του Λιβός, καθώς και στο παρεκκλήσιο της Βράναινας στην Παμμακάριστο (1310-1315) και στην Ήπειρο στην Παρηγορήτισσα και στο Τουρκοπάλουκο. Στη Θεσσαλονίκη συναντάται στη μεσοβυζαντινή Παναγία Χαλκέων και από τα υστεροβυζαντινά στο ιερό του Προφήτη Ηλία, αλλά σε κανένα άλλο σωζόμενο υστεροβυζαντινό μνημείο της πόλης, αν εξαιρέσει κανείς το ρυθμό που δίνουν τα κιονόκρανα των Αγίων Αποστόλων. Μία ανάλογη κωνσταντινουπολίτικη επιρροή δεν είναι δυστυχώς δυνατό να γνωρίζουμε αν υπήρχε στον Άγιο Παντελεήμονα και δεν μπορούμε να το υποθέσουμε, καθώς το περίστωο πρέπει να ήταν σχετικά χαμηλό. Αν και δε γνωρίζουμε τα βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης που έχουν καταστραφεί και τα οποία θα βοηθούσαν στην κατανόηση του παραπάνω φαινομένου, φαίνεται ότι στην Αγία Αικατερίνη πρόκειται για μια σαφώς κωνσταντινουπολίτικη επιρροή, που ήδη είχε υιοθετηθεί από πολύ παλιότερα στην πόλη (βλ. Παναγία Χαλκέων). Έχει όμως επίσης ομοιότητες με τους τρόπους δόμησης που μας είναι γνωστοί από την Ήπειρο και που διακρίνονται εδώ, ίσως περισσότερο από άλλα μνημεία της Θεσσαλονίκης.
195. Διαπίστωση που έγινε στη βόρεια πλευρά κατά τη ρηχή εκσκαφή που επιχείρησε η διοίκηση του ναού για εγκατάσταση κεντρικής θέρμανσης. Οι επισημάνσεις στη νότια πλευρά έγιναν κατά την προετοιμασία μελέτης για την εντονότατη ανερχόμενη υγρασία που παρουσιάζει ο ναός εκεί.
196. Χατζητρύφωνος, "Αγία Αικατερίνη" '95 σ. 504. Στην Κωνσταντινούπολη οι διώροφοι ταφικοί ναοί είχαν παράδοση από τα μεσοβυζαντινά χρόνια, βλ. Ivison, *Mortuary Practices*, σ. 131.

όταν ο κάτω όροφος – το ισόγειο ή υπόγειο – είχε ταφική χρήση[197]. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να προστεθεί κάτι σημαντικό σχετικά με τη χρήση του περιστώου της Αγίας Αικατερίνης: η ύπαρξη ταφικής κρύπτης στο νότιο κλίτος, μπροστά ακριβώς στο παρεκκλήσιο και πιθανώς σε επαφή με το θεμέλιο του νότιου τοίχου του πυρήνα, η οποία δε συνδέεται με τον υπόλοιπο χώρο του υπογείου και στην οποία η πρόσβαση γίνεται εκ των άνω.

Ιδιαίτερες ομοιότητες φαίνεται να εμφανίζει η Αγία Αικατερίνη προς το Kilise Camii όσον αφορά τη λύση στην κάτω ζώνη του, στο τμήμα κάτω από τη μαρμάρινη βάση έδρασης του ισογείου στη νότια και τη δυτική πλευρά, αλλά και συνολικότερα τη δυτική πλευρά του περιστώου. Οι διαφορές της στάθμης του εδάφους στην Αγία Αικατερίνη μαρτυρούν ότι αρχικά θα πρέπει να υπήρχε και εδώ χαμηλή κλίμακα, που θα οδηγούσε από τη στάθμη του εδάφους στη στάθμη της δυτικής εισόδου του περιστώου.

Ο Άγιος Παντελεήμων (1295-1314;)[198] [βλ. εικ. 106ε, ΚΜ 19/Θ.4] ανήκει επίσης στους ναούς εκείνους, οι οποίοι, αν και έχουν ευρέως συζητηθεί, στερούνται ωστόσο μιας συνολικής δημοσίευσης και μιας άποψης γενικά αποδεκτής[199]. Η ανέγερσή του ανάγεται στα τέλη του 13ου ή τις αρχές του 14ου αι. Το θέμα έχει συζητηθεί σε διάφορες περιπτώσεις και η γενικότερη τάση είναι να χρονολογείται στο β΄ μισό του 13ου αι.[200]. Ο πυρήνας του ναού είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος τρουλαίος, τετρακιόνιος, με τους κίονές του πολύ κοντά στους εξωτερικούς τοίχους του πυρήνα, πολύ κοντύτερα και από την περίπτωση της Αγίας Αικατερίνης, έτσι ώστε ο κυρίως ναός να μοιάζει υψίκορμος μονόχωρος, με τον τρούλο να δεσπόζει πάνω του[201]. Από το περίστωό του σώθηκαν μόνον τα ανατολικά παρεκκλήσια. Το υπόλοιπο περίστωο, που δε σώζεται, πιθανότατα αποτελεί πρότυπο για τα περίστωα των υπολοίπων παλαιολόγειων ναών της Θεσσαλονίκης, στα οποία συναντώνται αρκετά στοιχεία του. Σημαντικό μέρος της νότιας στοάς με τρούλο στον εγκάρσιο άξονα μπροστά στο νότιο παρεκκλήσι σωζόταν ακόμη μέχρι τα τέλη του 19ου αι.[202]. Η Ν. Ιωαννίδου και η Ο. Τραγανού-Δεληγιάννη, που συμμετείχαν στην αποτύπωση και μελέτη του μνημείου, τοποθετούν την καταστροφή του μεγαλύτερου τμήματος της στοάς στην αρχική περίοδο μετατροπής του ναού σε τζαμί, ενώ άλλες απόψεις θέλουν τη μετατροπή αυτή να συμβαίνει μέχρι και το γ΄ τέταρτο του 16ου αι.[203].

Με βάση όσα γράφει η Ν. Ιωαννίδου, η στοά θα πρέπει να ήταν κτισμένη ταυτόχρονα με τον κυρίως ναό, αφού η θεμελίωσή τους ήταν ενιαία: *"διάφορα στοιχεία μας οδήγησαν να θεωρούμε ταυτόχρονη την ανέγερση της στοάς με τον κυρίως ναό: η συνεχής ευθυντηρία, πάνω στην οποία είναι κτισμένη η ανατολική πλευρά, η έλλειψη κατασκευαστικού αρμού μεταξύ κυρίως ναού και στοάς κ.λπ."*[204]. Τα

197. Δημητροκάλλης *Δίκογχοι*, σ. 427-461, ειδικά 436-443, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία. Στη Θεσσαλονίκη μας είναι γνωστοί δύο διώροφοι ναοί, η Αγία Αικατερίνη και οι Ταξιάρχες.
198. Εικάζεται ότι πρόκειται για τη μονή της Περιβλέπτου του κυρ-Ισαάκ, κτισμένη από το μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιάκωβο (1295-1314), που έγινε μοναχός με το όνομα Ισαάκ. Βλ. Θεοχαρίδη, "Ο Ματθαίος Βλάσταρις και η μονή του Κυρ-Ισαάκ εν Θεσσαλονίκη", *Byzantion* XL, 1970, σ. 454-459, επίσης και Ιωαννίδου, "Άγιος Παντελεήμων", σ. 131-145 με την παλιότερη βιβλιογραφία. Η συγγραφέας επιπλέον αναφέρει ότι η εξέλιξη του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη Θεσσαλονίκη "κατέληξε στην ανέγερση του ναού των Δώδεκα Αποστόλων. Γι' αυτό και η σύγκριση του Αγίου Παντελεήμονα γίνεται με το ναό αυτό, από τον οποίο με βάση την εξέλιξη των τρόπων δομής, θεωρείται κατά έναν αιώνα προγενέστερος". Νομίζουμε ότι πρόκειται για μια εξαιρετικά απλουστευτική εκτίμηση, που δεν έχει επαρκή τεκμήρια για να είναι πειστική. Βλ. και Kondakov, *Makedonija*, σ. 118-119.
199. Βλ. το πρώτο μέρος της υποσ. 122. Το σύνολο της τεκμηρίωσης μετά το 1980 (σχέδια, φωτογραφικό υλικό, έρευνα) είναι ανέκδοτο και βρίσκεται στο αρχείο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη Θεσσαλονίκη.
200. Θα πρέπει όμως να εξηγηθεί η άποψη της δενδροχρονολόγησης Kuniholm-Striker, ό.π. 1987 ειδικά σ. 394, όπου το μνημείο χρονολογήθηκε το 1373!
201. Ο πυρήνας του συγκρίνεται με τους υπόλοιπους τετρακιόνιους ναούς της πόλης, αλλά ιδιαίτερα με την Παναγία Χαλκέων, βλ. Νικονάνος, "Άγιοι Απόστολοι", σ. 14. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση της Τραγανού-Δεληγιάννη, "Άγιος Παντελεήμων", σ. 113-130, ότι κάτω από το ναό σε βάθος 100 μ. υπήρχε παλιότερο κτίσμα που σωζόταν μέχρι ύψος 2, το οποίο δεν λήφθηκε υπόψη στην ανέγερση του ναού και ότι το αρχικό δάπεδο του ναού είναι 56 εκ. χαμηλότερα από το σημερινό (σ. 116). Η θεμελίωση του ναού έγινε πάνω σε μπάζα.
202. Παρά το ότι το περίστωο δε σώζεται, εκτός των θεμελίων του και των δύο παρεκκλησίων, έχουν γίνει προσπάθειες για αναπαράστασή του με βάση τις παλιές φωτογραφίες (βλ. ΚΜ 18/ Θ4.3 και ειδ. 5), τα ανασκαφικά δεδομένα και τα στοιχεία των τοίχων του πυρήνα.
203. Ιωαννίδου, "Άγιος Παντελεήμων", σ. 133 και Ιωαννίδου, Τραγανού-Δεληγιάννη, "Άγιος Παντελεήμων", αναφέρει επίσης "Χάραγμα που παρατηρήθηκε σε τοιχογραφία του διακονικού μαρτυρεί σημαντική επέμβαση στις αρχές του 17ου αι." βλ. επίσης (βλ. ΚΜ 18/ Θ.5.3-5).
204. Ιωαννίδου, "Άγιος Παντελεήμων". Η συγγραφέας μας πληροφορεί επίσης ότι δε βρέθηκαν στο ναό καθόλου τοιχογραφίες, πράγμα που το αποδίδει είτε σε κατάρρευση από φυσική φθορά είτε σε καταστροφή κατά τη διάρκεια μετατροπής σε τζαμί. Δεν φαίνονται όμως αρκετά πειστικές αυτές οι απόψεις: στην πρώτη περίπτωση θα είχαν απομείνει κάποια ίχνη και στη δεύτερη θα ήταν πιο εύκολο να καλυφθούν, πράγμα συνηθέστατο, όπως π.χ. στη μονή Βλατάδων.

παρεκκλήσια μπορεί να κτίστηκαν ταυτόχρονα, αλλά με αρμό, ώστε να μη συνδέονται δομικά με τον πυρήνα, πρακτική όχι σπάνια την εποχή αυτή. Επισημαίνουμε ότι αρκετά μνημεία με περίστωο παρόμοιου κατασκευαστικού τύπου, όπως ο Άγιος Παντελεήμων, έχασαν τη στοά τους με το πέρασμα του χρόνου είτε από κατάρρευση είτε από άλλη καταστροφή[205].

Ο Άγιος Παντελεήμων παρουσιάζει ουσιαστική συγγένεια με το ναό των Αγίων Αποστόλων και της Αγίας Αικατερίνης[206]. Το περίστωό του όμως φαίνεται ότι ήταν ανοικτό και στις τρεις πλευρές, σε αντίθεση με αυτά των Αγίων Αποστόλων και της Αγίας Αικατερίνης. Έτσι ο ναός βρίσκεται ως αρχιτεκτονική επιλογή πιο κοντά στα μνημεία της Ηπείρου (Φιλιππιάδα και Βόνιτσα), γεγονός που ενισχύει την άποψη της χρονολόγησής του μέσα στο 13ο αι. και βοηθά το συσχετισμό με τα σερβικά μνημεία των αρχών του 14ου αι., τα οποία έχουν περίστωο[207]. Οι θέσεις των δορυφορικών τρούλων του Αγίου Παντελεήμονα διαφέρουν από τις αντίστοιχες σε άλλους ναούς της πόλης. Ένας κεντρικός τρούλος καταλαμβάνει το κέντρο του τετρακιόνιου πυρήνα, ένας δεύτερος υπάρχει πάνω από το κεντρικό πεδίο του νάρθηκα, δύο τρούλοι στον εγκάρσιο άξονα του πυρήνα επί της στοάς, συμμετρικά μπροστά στα αντίστοιχα ανατολικά παρεκκλήσια και υπήρχαν πιθανότατα δύο άλλοι αντίστοιχα στις δυτικές γωνίες του περιστώου[208]. Η ύπαρξη τρούλου στον εγκάρσιο άξονα, μπροστά ακριβώς από τις εγκάρσιες κεραίες του πυρήνα, δεν είναι μία συνηθισμένη λύση στα υστεροβυζαντινά μνημεία που εξετάστηκαν. Η λύση αυτή συναντάται στη νότια πλευρά της μονής της Χώρας, με έναν τρούλο που στέφει το χώρο μπροστά στο νότιο παρεκκλήσιο, στο οποίο βρίσκεται ένας τάφος. Τονίζεται ίσως έτσι η σημασία του ταφικού αυτού χώρου. Τρουλίσκος απαντά επίσης πάνω από τη νότια στοά στο "Αφεντικό" του Μυστρά, ενώ ανοικτός τρουλίσκος υπάρχει και στη βόρεια στοά της Παντάνασσας, ο οποίος δεν σχετίζεται με την πλάγια είσοδο, αλλά με την εγκάρσια κεραία του ναού. Ανοικτός τρουλίσκος συναντάται επίσης μπροστά στο δυτικό σκέλος του σταυρού του πυρήνα της Παρηγορήτισσας. Φουρνικό υπάρχει στη βόρεια πλευρά τόσο της Αγίας Αικατερίνης όσο και των Αγίων Αποστόλων, το οποίο όμως αντιστοιχεί στη βόρεια είσοδο του κάθε ναού.

Στη Θεσσαλονίκη συναντάται επίσης η περίπτωση του Προφήτη Ηλία (1360-1370)[209] με ανοικτό περίστωο, που περιβάλλει το δυτικό του σκέλος. Για το περίστωο αυτό, που είναι αποτέλεσμα πρόσφατης αναδόμησης (1956-1961), δεν είναι γνωστά τα αυθεντικά στοιχεία του και η τεκμηρίωση, ώστε να συμπεράνει κανείς πώς πραγματικά ήταν. Η σημερινή μορφή αμφισβητείται έντονα. Άπτεται επίσης μιας άλλης νοοτροπίας, στενά συνδεδεμένης με τους ναούς του Αγίου Όρους, που δεν περιλήφθηκαν στην παρούσα εργασία.

Στη Βέροια, ο ναός των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας (πιθανότατα του 14ου αι.) [βλ. 106ζ, ΚΜ 10/Μ.2] φαίνεται ότι ήταν πατριαρχικό μονύδριο[210] και, όσο είναι γνωστό, ο μοναδικός στην πόλη σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο και αυτόνομο περίστωο που φαίνεται να μιμείται τους αντίστοιχους ναούς της Θεσσαλονίκης. Οι λεπτομέρειες της κατασκευής του και τα ανοίγματά του παρέχουν ενδείξεις για αρχικό περίστωο. Μικροί ναοί με περίστωο ή άλλους περιμετρικούς χώρους δε σώζονται πολλοί και έτσι αυτός της Βέροιας αποτελεί ένα σπάνιο δείγ-

205. Παραδείγματα είναι: ο Άγιος Παντελεήμων, ο Παντοκράτωρ στο Μοναστηράκι Βονίτσης, ο Άγιος Νικόλαος της Ροδιάς, ο Άγιος Νικόλαος Μεσοποτάμου ή οι ναοί του Matejić, του Staro Nagoričino και του Štip. Τη στοά (ή περίστωο) του τελευταίου γνωρίζουμε μόνο από ένα σχέδιο που δημοσίευσε ο Millet, βλ. Millet, *L'ancien art serbe*, σ. 114-5 και φωτ. 120, 121.

206. Για ενδιαφέρουσες συγκρίσεις βλ. Ćurčić, *Gračanica*, σ. 83.

207. Βλ. Μοναστηράκι Βονίτσης, με σχεδόν βέβαια χρονολόγηση στα 1231-1267, ο Άγιος Παντελεήμων με πιθανή χρονολόγηση στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αι., Bogorodica Ljeviška, με βέβαιη χρονολόγηση 1305-1307, Gračanica, με βέβαιη χρονολόγηση έναρξης το 1312 και ολοκλήρωσης το 1321 και Άγιοι Απόστολοι με βέβαιη χρονολόγηση 1310-1314.

208. Οι τρούλοι αξονικά μπροστά στις εγκάρσιες κεραίες είναι γνωστοί από παλιές φωτογραφίες, βλ. Kondakov, *Makedonija*, εικ. 56.

209. Χρονολογία που ισχύει αν ο ναός ταυτίζεται με τη Νέα Μονή. Ο Παπαζώτος (βλ. Papazotos, "Profitis Elias", όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία) επιχείρησε να αποδείξει ότι ήταν η μονή του Ακαπνίου. Η επιχειρηματολογία του μοιάζει να ευσταθεί σε αρκετά σημεία και μέχρι σήμερα δεν έχει ανατραπεί. Ο ναός θεωρείται ένα μοναστικό καθολικό αφιερωμένο στο Χριστό. Ο κτήτωρ είναι άγνωστος, αλλά εικάζεται ότι το μνημείο θα πρέπει να ήταν συνδεδεμένο με τους Παλαιολόγους. Το περίστωό του είναι ανοικτό και περιβάλλει όλο το δυτικό μέρος του ναού. Όχι μόνο για τους τρόπους δόμησης, τη μορφολογία του και τον τύπο του πυρήνα του, αλλά και για τη σύνθεσή του με το περίστωο, συγκρίνεται με αγιορείτικα καθολικά.

210. Ο ναός δεν έχει μελετηθεί ουσιαστικά. Επισημαίνεται στον πυρήνα το εξ αρχής κλειστό διακονικό με χρήση που δεν έχει μελετηθεί (σχετικά με τα κλειστά διακονικά και τη σημασία τους βλ. Ćurčić, "Smisao i funkcija"). Επίσης το άνοιγμα που υπάρχει στη βόρεια πλευρά του πυρήνα ενισχύει την υπόθεση περί αρχικού περίστωου.

μα. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ο Άγιος Παντελεήμων Αχρίδος[211] (εικ. 90), που δε σώζεται πλέον. Ήταν ένας ναός του 9ου ή 10ου αι., με μεταγενέστερες μετασκευές, που αντικαταστάθηκε αργότερα από τζαμί. Στην υστεροβυζαντινή περίοδο έγινε τετρακιόνιος με νάρθηκα και αργότερα προστέθηκε περίστωο χρησιμοποιώντας για αψίδα του ιερού προγενέστερο τρίκογχο ναό. Το παράδειγμα είναι και αυτό συγγενές προς τους παλαιολόγειους ναούς της Θεσσαλονίκης, ως προς τον τύπο του πυρήνα και του περιστώου του.

Κοντά στην Καστοριά, ο Άγιος Γεώργιος Ομορφοκκλησιάς (μεταξύ 1295 και 1317)[212] [βλ. εικ. 106η, ΚΜ 13/Μ.5] είναι ένα μνημείο που συνδυάζει τα χαρακτηριστικά της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας. Ο πυρήνας του ναού, του οποίου η αρχική φάση τοποθετήθηκε χρονολογικά στον 11ο αι., περιλαμβάνει νάρθηκα και μπορεί να χαρακτηριστεί σταυροειδής εγγεγραμμένος δικιόνιος, αν και η κάτοψη έχει χαρακτηριστικά απλού τετρακιόνιου ναού. Ο ναός είναι χαρακτηριστικός για τον τύπο του περιστώου με αυτόνομα μέρη. Το περίστωο, μεταγενέστερο (πιθανότατα των αρχών του 14ου αι.), δεν είναι ενιαίο, αλλά αποτελείται από χώρους σε παράθεση, συνδέεται με τους νάρθηκες μέσω των δύο πλαγίων στοών και επικοινωνεί με τον πυρήνα και τον εσωνάρθηκα από τις πλάγιες θύρες. Μπροστά στις τέσσερις πλάγιες θύρες (δύο στον εγκάρσιο άξονα του κυρίως ναού και δύο στον εξωνάρθηκα) σχηματίζονται καμαροσκέπαστα αυτοτελή στοιχεία[213]. Το πρόπυλο του πύργου του καμπαναριού είναι ανεξάρτητο στον άξονα της δυτικής όψης του μνημείου[214]. Η σύνδεση ανάμεσα σε νάρθηκα και στοές δεν υφίσταται σήμερα, αφού κλείστηκαν με τοίχο οι θύρες που συνέδεαν αυτούς τους χώρους[215]. Ανάλογη περίπτωση πλαγίων στοών υπάρχει στον Άγιο Βασίλειο της Άρτας, εκεί όμως δεν επικοινωνούν οι στοές. Ο Ε. Στίκας, ο ερευνητής που πρώτος ασχολήθηκε διεξοδικότερα με το μνημείο, χαρακτηρίζει τον πυρήνα ως αρχικό ναό (église primitive) και τοποθετεί τις στοές του στο "13ο αι., δηλαδή περίπου δύο αιώνες μετά τον αρχικό ναό σύμφωνα με την αφιερωματική επιγραφή", τονίζει όμως ότι μιμούνται τόσο καλά τον τρόπο δόμησης του αρχικού ναού, ώστε θα μπορούσε να πιστέψει κανείς ότι είναι σύγχρονες[216]. Η τοποθέτηση των στοών και του νάρθηκα στη χρονολογία της επιζωγραφισμένης επιγραφής του εξωνάρθηκα φαίνεται ορθή ενώ η χρονολογική τοποθέτηση του αρχικού ναού (μαζί με το καμπαναριό) παραμένει προς το παρόν ασαφής με αρκετές πιθανότητες να ωθηθεί στο 12ο ή και στον 11ο αι.

Είναι πιθανό ότι οι στοές του Αγίου Γεωργίου ήταν ενταγμένες σε ένα σχέδιο, το οποίο περιελάμβανε σύνδεση του σημερινού κωδωνοστασίου με τον πυρήνα με έναν τρόπο διαφορετικό από αυτόν που εμφανίζεται σήμερα. Στην υπόθεση αυτή οδηγούν η κατασκευή και οι τρόποι δόμησης του καμπαναριού, καθώς και η ύπαρξη στο άνω μέρος του τοιχογραφιών, πολύ πρωιμότερων του νάρθηκα και των στοών, αλλά και ο τρόπος που το κωδωνοστάσιο συνδέεται κατασκευαστικά με το νάρθηκα πίσω του. Φαίνεται δηλαδή καθαρά ότι το άνω μέρος της κάλυψης-στέγασης του νάρθηκα έχει καλύψει το κά-

211. Koco, "Klimentov manastir", και Bošković, *Arhitektura*, ό.π., σ. 131, εικ. 173, Μουτσόπουλος, *Καστοριά*, σ. 48-51 και υποσ. 149,160, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης *Μοναστήρια της Εγνατίας οδού*, ΥΠΠΟ, τ.2, 1999, σ. 94. Πρόσφατα το οθωμανικό τέμενος του 15ου αι. που κτίστηκε εκεί κατεδαφίστηκε για να κτιστεί και πάλι ναός.

212. Χρονολογία σύμφωνα με το Στίκα, βλ. Stikas, "Une église", σ. 100, 106-108 όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία. Ο ναός έχει αναφερθεί συγκριτικά από παλιούς ερευνητές. Η χρονολόγηση νάρθηκα και περιστώου έγινε με βάση πρωτοδημοσιευόμενη επιγραφή πάνω από τη θύρα του εξωνάρθηκα, ενταγμένη στη ζωγραφική του, σε θέση ευάλωτη σε επιζωγραφίσεις και πιθανότατα αφορά αυτό το τμήμα του ναού, αν και αναφέρει την έκφραση "εκ βάθρων" (σ. 106). Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω τον παλιότερο μελετητή του ναού Π. Βοκοτόπουλο για τη συγκατάθεσή του να μελετήσω την αρχιτεκτονική του μνημείου. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στους τότε Εφόρους Ι. Παπάγγελο και αργότερα τον Σ. Κίσσα, καλό φίλο και συνάδελφο που δυστυχώς δε ζει πια, για την υποστήριξή τους στην έρευνα αυτή.

213. Αυτού του είδους τα στοιχεία πρωτοεμφανίζονται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους και στη συνέχεια στη μεσοβυζαντινή περίοδο ίσως πρώτα στην Κωνσταντινούπολη (όπως στο Küçükyalı, στη Μ. Ασία, όπως στο Διλισκέλεσι (Yilanca Bahir) ή αντίστροφα, ως προεξοχές, όπως στην Αγία Σοφία της Τραπεζούντος και αργότερα στη Ρασκία και συγκεκριμένα στο ναό της μονής της Žiča, στη Sopoćani –αλλά μπροστά σε παράθυρο, στην Αγία Σοφία του Novgorod και σε άλλες ρωσικές εκκλησίες. Επίσης, στους υστεροβυζαντινούς ναούς Άγιο Βασίλειο της Άρτας, στο Μοναστηράκι Βονίτσης και ίσως στον Άγιο Νικόλαο Ροδιάς. Για το θέμα αυτό βλ. και Μπούρας, "Η απουσία των ξένων επιδράσεων", ό.π.

214. Βλ. σχετικά Marković-Kandić, "Kule-zvonici". Οι πύργοι αυτοί είχαν θεωρηθεί δυτικής επίδρασης, βλ. γενικά και της von Scheven-Christians, *Zoodochos Pege*, σ. 342 και 87-98, όμως για στοιχεία που αφορούν τις φάσεις βλ. ό.π.

215. Στη νότια πλευρά η θύρα κτίστηκε και στην κόγχη που δημιουργήθηκε τοποθετήθηκε το ξύλινο 'άγαλμα' του Αγίου Γεωργίου, έτσι ώστε να το βλέπει κανείς απέναντί του μπαίνοντας από τη βόρεια θύρα του πυρήνα.

216. Stikas, "Une église". Schellewald, Theis, "Makedonien", στ. 1115-1116 τοποθετούν πυρήνα και περίστωο στην ίδια φάση.

τω μέρος του κιονίσκου του δίλοβου παραθύρου της ανατολικής πλευράς του καμπαναριού. Αυτό δε θα συνέβαινε αν το καμπαναριό είχε σχεδιαστεί ως μέρος αυτού του νάρθηκα. Ακόμη περισσότερο ενισχύεται η υπόθεση της διαφορετικής από τη σημερινή σύνδεση του πύργου του καμπαναριού με το ναό σε προγενέστερη φάση, εξ αιτίας της διάνοιξης μεταγενέστερης οπής-θύρας στην κόγχη ιερού του παρεκκλησίου του α΄ ορόφου του κωδωνοστασίου, έτσι ώστε να συνδεθεί αυτό με το προσαρμοσμένο ενδιαμέσως υπερώο του νάρθηκα. Αυτό σημαίνει ότι πριν από τη σύνδεση ο πύργος (και το παρεκκλήσιό του) λειτουργούσε αυτόνομα, χωρίς αυτόν τον "εκ των υστέρων" τρόπο επικοινωνίας με το ναό[217]. Ίσως πρόκειται για μια περίπτωση αντίστοιχη με την προγενέστερη Νέα Μονή της Χίου (11ος αι.), ενώ στην τελική του μορφή μπορεί ο ναός να συγκριθεί με τη Sopoćani (1265)[218] (εικ. 91) και το Περόντι (13ος αι.)[219]. Στη Sopoćani, κατά την εποχή του Δεσποτάτου, στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι., σε μια ανακατασκευή ευρείας κλίμακος, προστέθηκαν σε δύο φάσεις – από το 14ο ως το 15ο αι. – ο πύργος του καμπαναριού και ο νάρθηκας. Ο νάρθηκας κατασκευάστηκε στη ίδια ευθεία με τους πλάγιους ενοποιημένους χώρους, δηλαδή την πρόθεση και αντίστοιχα το διακονικό, τα σκέλη του σταυρού του πυρήνα και τα παρεκκλήσια των Αγίων Στεφάνου και Συμεών Νεμάνια. Έτσι μοιάζει σα να προεκτείνεται η κατασκευή τους προς τα δυτικά, μέχρι να συναντήσει τον πύργο της εισόδου. Στον ίδιο ναό όμως παρατηρείται και ένα άλλο φαινόμενο: τα σκέλη του σταυρού του πυρήνα, τα αρχικά παρεκκλήσια και τα μεταγενέστερα – των Αγίων Γεωργίου και Νικολάου – βρίσκονται στη θέση, όπου θα ανέμενε κανείς κλίτη, αν το μνημείο ήταν τρίκλιτη βασιλική. Ακόμη και εξωτερικά είναι ενοποιημένα σε μια μεταγενέστερη φάση, έτσι ώστε να δίνεται πράγματι η εντύπωση κλιτών και όχι ξεχωριστών μονάδων. Αυτό εντάσσεται στα περίστωα με αυτόνομους περιμετρικούς χώρους, που εντοπίζονται σε μια σειρά περιπτώσεων.

Στον Άγιο Γεώργιο της Ομορφοκκλησιάς αντίθετα, ο εξωνάρθηκας θα προστέθηκε ίσως αντικαθιστώντας προγενέστερη κατασκευή και θα συνέδεσε το καμπαναριό με τον τότε υφιστάμενο ναό. Ίσως τότε να κτίστηκαν και τα παρεκκλήσια και οι στοές. Μπροστά στις δύο από τις θύρες του κυρίως ναού, τη βόρεια και τη νότια, τα εγκάρσια καμαροσκέπαστα στοιχεία (με άξονα κάθετο προς τους τοίχους) όμοια με αυτά του Αγίου Βασιλείου της Άρτας και του Παντοκράτορα της Βόνιτσας θυμίζουν έντονα τους ναούς της Τραπεζούντας, της Ρασκίας και της Ρωσίας, που συνηθίζονται ήδη από τον 11ο αι. και φθάνουν μέχρι και το 13ο αι. αλλά ακόμη και το ναό του Küçukyali του 9ου αι. που ανακαλύφθηκε πρόσφατα.

Μια μεγάλη επέμβαση ακολούθησε στις στοές και στη θολοδομία του ναού της Ομορφοκκλησιάς, όπως μαρτυρεί η διαταραγμένη τοιχοποιία στους εξωτερικούς τοίχους και τους θόλους. Το κάτω μέρος του κωδωνοστασίου, που αποτελεί πρόπυλο, προδίδει μεταγενέστερη επιφανειακή επέμβαση. Δεν είναι γνωστό αν οι υπάρχουσες πλάγιες στοές πήραν θέση προγενέστερων, ούτε και η ακριβής χρήση τους, αν και τα κτιστά πεζούλια ενισχύουν την υπόθεση περί χώρων συγκέντρωσης[220]. Ωστόσο, οι εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων του πυρήνα μέσα στις στοές μαρτυρούν πρόθεση τοιχογράφησής τους, έτσι ώστε η υπόθεση περί αρχικών στοών παραμένει ανοικτή.

Νοτιότερα στην Ήπειρο, στη βόρεια πλευρά του όρους Περγαντή στην Ακαρνανία, ο ναός του Παντοκράτορα στο Μοναστηράκι Βονίτσης (β΄ μισό του 13ου ή αρχές 14ου αι.)[221] [βλ. εικ. 106η, ΚΜ 25/Η.4] βρίσκεται απομονωμένος και παραμορφωμένος, σημαντικός όμως για τη βυζαντινή ναοδομία στην περιοχή. Με το μνημείο και τη θέση του στην βυζαντινή αρχιτεκτονική έχει ασχοληθεί διεξοδικά ο Π. Βοκοτόπουλος. Ο πυρήνας του ναού εντάχθηκε στους δικιόνιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους με χαμηλότερο νάρθηκα[222] και το περίστωο, το οποίο δεν σώζεται σήμερα, τον περιέβαλλε στις τρεις του πλευρές σε σχήμα Π. Σύγχρονος της Παντάνασσας

217. Ο αρχικός τρόπος επικοινωνίας του καμπαναριού μας έχει απασχολήσει και έχει ετοιμαστεί σχετική εργασία για δημοσίευση.
218. Βλ. Kandić, Milošević, *Monastery Sopoćani,* σ. 1-26 και εικ. 16.
219. Meksi, "Arkitektura", σ. 19 κ.ε.
220. Σήμερα χρησιμοποιούνται ως χώροι φύλαξης σκευών του ναού. Για την παραμονή των πιστών έχει κατασκευαστεί ευρύχωρο υπόστεγο στη βόρεια πλευρά, πιθανόν σε θέση προγενέστερης κατασκευής.
221. Ο ναός έχει μελετηθεί από τον Π. Βοκοτόπουλο, που τον έχει χρονολογήσει λαμβάνοντας υπόψη του την περίοδο που συναντώνται γενικότερα ναοί αυτού του τύπου, βλ. Βοκοτόπουλος, "Μοναστηράκι Βονίτσης", και ειδικά σ. 376, 377. Ωστόσο, η ακριβής χρονολόγηση του θα είχε μεγάλη σημασία.
222. Βοκοτόπουλος, ό.π. σ. 364.

στη Φιλιππιάδα, αλλά κτισμένος μετά τη Βλαχέρνα φέρεται να είναι ο πρώτος γνωστός ναός του Δεσποτάτου της Ηπείρου που περιβαλλόταν από σύγχρονο με τον πυρήνα ανοικτό περίστωο και πλάγια παρεκκλήσια[223] και συνεπώς παλιότερος από τα αντίστοιχα μνημεία της Θεσσαλονίκης. Οι σχετικά ψηλές αναλογίες που φαίνεται να είχε το κτήριο δηλώνουν μια σχετικά όψιμη αρχιτεκτονική. Σύμφωνα με την αναπαράσταση που έχει προταθεί από τον Π. Βοκοτόπουλο και, στο βαθμό που αυτή ισχύει, πρέπει να δεχθούμε ότι το περίστωο θα παρουσίαζε τα τυπολογικά χαρακτηριστικά και τις ψηλές αναλογίες, που είναι γνωστά στην παλαιολόγεια Θεσσαλονίκη. Επίσης, την τελευταία θυμίζουν και άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως παρεκκλήσια και γωνιακά διαμερίσματα με τρουλίσκους ή φουρνικά, συγγενή όμως και με αυτά της Παρηγορήτισσας της Άρτας και μέρη των στοών καλυμμένα με σταυροθόλια, όπως στο περίστωο της Αγίας Θεοδώρας της Άρτας[224] ή καλυμμένα και με τα δύο είδη, όπως στην Παντάνασσα της Φιλιππιάδας. Οι στοές στις δύο πλευρές ήταν μάλλον ανοικτές, με εναλλασσόμενους δύο πεσσούς και δύο κίονες, που κατέληγαν ανατολικά πιθανότατα σε τρουλαία παρεκκλήσια. Θα περιλάμβανε επίσης και ορισμένα στοιχεία που είναι γνωστά στην Ήπειρο, όπως μέρη της στοάς, ιδιαίτερα μπροστά σε θύρες εισόδου, που καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες κάθετες προς τον τοίχο του πυρήνα[225].

Κοντά στην Άρτα βρίσκεται επίσης ο Άγιος Νικόλαος της Ροδιάς (ίσως τέλη του 13ου αι.)[226] [βλ. εικ. 106ι, ΚΜ 29/Η.8], για το περίστωο του οποίου λίγα είναι γνωστά. Το ναό δημοσίευσε αρχικά ο Ορλάνδος, αλλά φαίνεται ότι τότε δεν είχε υπόψη του το περίστωο. Ωστόσο πρόσφατα ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφές από την αρμόδια Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων[227], που αποσαφήνισαν ολόκληρο το περίστωό του σε σχήμα Π, το οποίο ήταν ανοικτό στις πλευρές και πιθανόν, όπως φαίνεται και από παλιότερες φωτογραφίες, το τμήμα του μπροστά στις πλάγιες εισόδους στηριζόταν σε κίονες, δημιουργώντας έτσι ένα είδος προπύλου. Οι ανατολικές απολήξεις του περιστώου που σταματούν πριν από την ευθεία της ανατολικής πλευράς περιλαμβάνουν δύο κλειστούς χώρους, από τους οποίους ο βόρειος ήταν ταφικός. Το περίστωο φαίνεται να είναι σαφώς μεταγενέστερο του ναού και μάλιστα, καθώς δε μαρτυρούνται στοιχεία σύνδεσής του με αυτόν, που ασφαλώς θα είχαν εντοπιστεί από τον Ορλάνδο, θα πρέπει να ήταν ελαφρά, ξυλόστεγη και κιονοστήρικτη κατασκευή που καταστράφηκε.

Ανατολικότερα της Άρτας, ο ναός της Παντάνασσας στη Φιλιππιάδα (1231-1267)[228] [βλ. εικ. 106κ, ΚΜ 30/Η.9] είναι ένα σημαντικό μνημείο, που συμβάλλει ουσιαστικά στην κατανόηση του περιστώου σε αυτόν τον τύπο. Αρχικά θεωρήθηκε ως βασιλική και αργότερα ως οκτάγωνο, μέχρι να επιβεβαιωθεί ανασκαφικά ότι ο αρχιτεκτονικός του τύπος είναι σύνθετος τετρακιόνιος[229]. Στην αρχική φάση του μνημείου υπήρχε νάρθηκας, που συνδεόταν με τον κυρίως ναό με μια είσοδο. Από τα πλάγια παρεκκλήσιά του σώζονται μόνον τα θεμέλια του βορείου και οι τοίχοι και μέρος του τρούλου του νοτίου (σήμερα αναστηλωμένο). Το περίστωο, που σύμφωνα με τον Π. Βοκοτόπουλο, θα πρέπει να θεωρηθεί μεταγενέστερο του πυρήνα[230], κατέληγε έξω από τη νοτιοδυτική γωνία σε έναν πύργο. Ο ερευνητής δεν αποκλείει όμως να κτίστηκαν τα παρεκκλήσια ταυτόχρονα με τον κυρίως ναό, χωρίς να συνδέονται οργανικά, φέρνοντας ως παράδειγμα την Παρηγορήτισσα της

223. Βοκοτόπουλος, ό.π. σ. 358, 366, 377.
224. Όπως στους Αγίους Αποστόλους και την Αγία Αικατερίνη. Επίσης ο Βοκοτόπουλος παραλληλίζει τη διάρθρωση των όψεων του ναού της Βόνιτσας με αυτήν των Αγίων Αποστόλων της Θεσσαλονίκης.
225. Όπως στον Άγιο Γεώργιο Ομορφοκκλησιάς και τον Άγιο Βασίλειο της Άρτας.
226. Ο Ορλάνδος, "Άγιος Νικόλαος Ροδιάς", χρονολογεί τις τοιχογραφίες του ναού στο α΄ μισό του 14ου αι. και τον ίδιο λίγο νωρίτερα, στις τελευταίες δεκαετίες του 13ου και Pallas, "Epiros", *RLBK,* σ. 266, και το φωτογραφικό λεύκωμα *Άρτα,* όπου φαίνονται οι κίονες των πλευρικών στοών και (πρόσφατα) Παπαδοπούλου, *Βυζαντινή Άρτα,* σ. 62-69.
227. Βλ. Παπαδοπούλου, ό.π. σ. 65, η οποία έκανε και την ανασκαφή. Η πληροφορία που ακολουθεί για την ταφική χρήση και τα σχέδια οφείλονται στη Β. Παπαδοπούλου, πριν τα δημοσιεύσει, την οποία ευχαριστώ από τη θέση αυτή.
228. Βλ. Βοκοτόπουλο, "Παντάνασσα Φιλιππιάδος 1976", του ιδίου "Παντάνασσα Φιλιππιάδος 1972", και ειδικά σ. 404 και 87-88, βλ. και Theis, *Paregoretissa,* σ. 82.
229. Για τις ερμηνείες αυτές βλ. Βοκοτόπουλος, "Παντάνασσα Φιλιππιάδος 1972", σ. 97-92. Είναι ενδιαφέρον ότι αρχικά ο ναός είχε εκληφθεί ως βασιλική και στη συνέχεια ως οκταγωνικός λόγω των αναλογιών του, βλ. σχετικά: Βοκοτόπουλος, "Παντάνασσα Φιλιππιάδος 1973", σ. 404,405. Τα γωνιακά διαμερίσματα του πυρήνα και συγκεκριμένα στο χώρο μπροστά στα παραβήματα, σύμφωνα με το Βοκοτόπουλο, στεγάζονταν με τρουλίσκους, πράγμα σπάνιο για σύνθετο σταυροειδή εγγεγραμμένο κατά το συγγραφέα.
230. Βοκοτόπουλος, "Μοναστηράκι Βονίτσης", 1980-81, σ. 372 υποσ. 51.

Άρτας[231]. Η ταυτόχρονη οικοδόμηση πυρήνα και περιστώου τουλάχιστον με το νότιο από τα δύο παρεκκλήσια θα πρέπει να θεωρηθεί ως η πιθανότερη περίπτωση και στη Φιλιππιάδα[232]. Ανάλογο σύγχρονο παράδειγμα είναι αυτό του Παντοκράτορα στο Μοναστηράκι Βονίτσης, αλλά και αντίστοιχα παραδείγματα του τέλους του 13ου αι. ταυτόχρονης, αλλά ξέχωρης οικοδόμησης υπάρχουν στην Παρηγορήτισσα της Άρτας και στον Άγιο Παντελεήμονα Θεσσαλονίκης. Θα πρέπει ίσως να εξεταστεί η περίπτωση να είχε κτιστεί πρώτο το νότιο παρεκκλήσιο, το οποίο παρουσιάζει στοιχεία πρωιμότητας στον τρόπο δόμησής του και την επένδυση του τρούλου του, και στη συνέχεια ο κυρίως ναός, που το ενσωμάτωσε, δημιουργώντας έτσι και την προϋπόθεση για την κατασκευή περιστώου εξ αρχής[233]. Η διπλή κιονοστοιχία στη δυτική και νότια πλευρά του περιστώου δεν έχει βρει ικανοποιητική εξήγηση, πολύ περισσότερο που το εύρος των δύο αυτών στοών δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλο. Ωστόσο, η τοποθέτηση των κιόνων ανά δύο μπροστά σε κάθε παραστάδα του εξωτερικού νότιου τοίχου του ναού και του δυτικού τοίχου του νάρθηκα φαίνεται να πλαισιώνουν ως είδος προπύλου τις εισόδους στις αντίστοιχες θέσεις και να δημιουργούν τις προϋποθέσεις για τοποθέτηση ενός θέματος, ίσως τοιχογραφικού ή ταφικού, στο μεσοδιάστημα. Οι δύο αυτές στοές, που συνδέονται στο ένα άκρο τους με τον πύργο της νοτιοδυτικής γωνίας, πρέπει να ήταν ξυλόστεγες. Αντίθετα η βόρεια πλευρά, πιο κλειστή και πιο συμπαγής, όπως σε άλλους ναούς με περίστωο, έχει όλα τα στοιχεία μιας θολοσκεπούς κατασκευής.

Στο περίστωο της Παντάνασσας υπάρχει ένα στοιχείο που το συνδέει με τη σύγκλιση συγκεντρώσεων: πρόκειται για πεζούλια ανάμεσα στις παραστάδες στη δυτική και βόρεια πλευρά[234]. Αυτό το στοιχείο ίσως να είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τους ναούς της Ηπείρου. Συναντάται αργότερα στην Αγία Θεοδώρα της Άρτας, καθώς και στον Άγιο Γεώργιο της Ομορφοκκλησιάς, αλλά και πολύ βορειότερα, στο Πατριαρχείο του Ιπεκίου. Οι συγκεντρώσεις είναι μια άλλη χρήση για την οποία προορίζονταν τα περίστωα –ίσως αν δεν είχαν τάφους– και η οποία παραπέμπει σε μιαν αντίληψη στραμμένη προς την αρχαία ελληνική παράδοση.

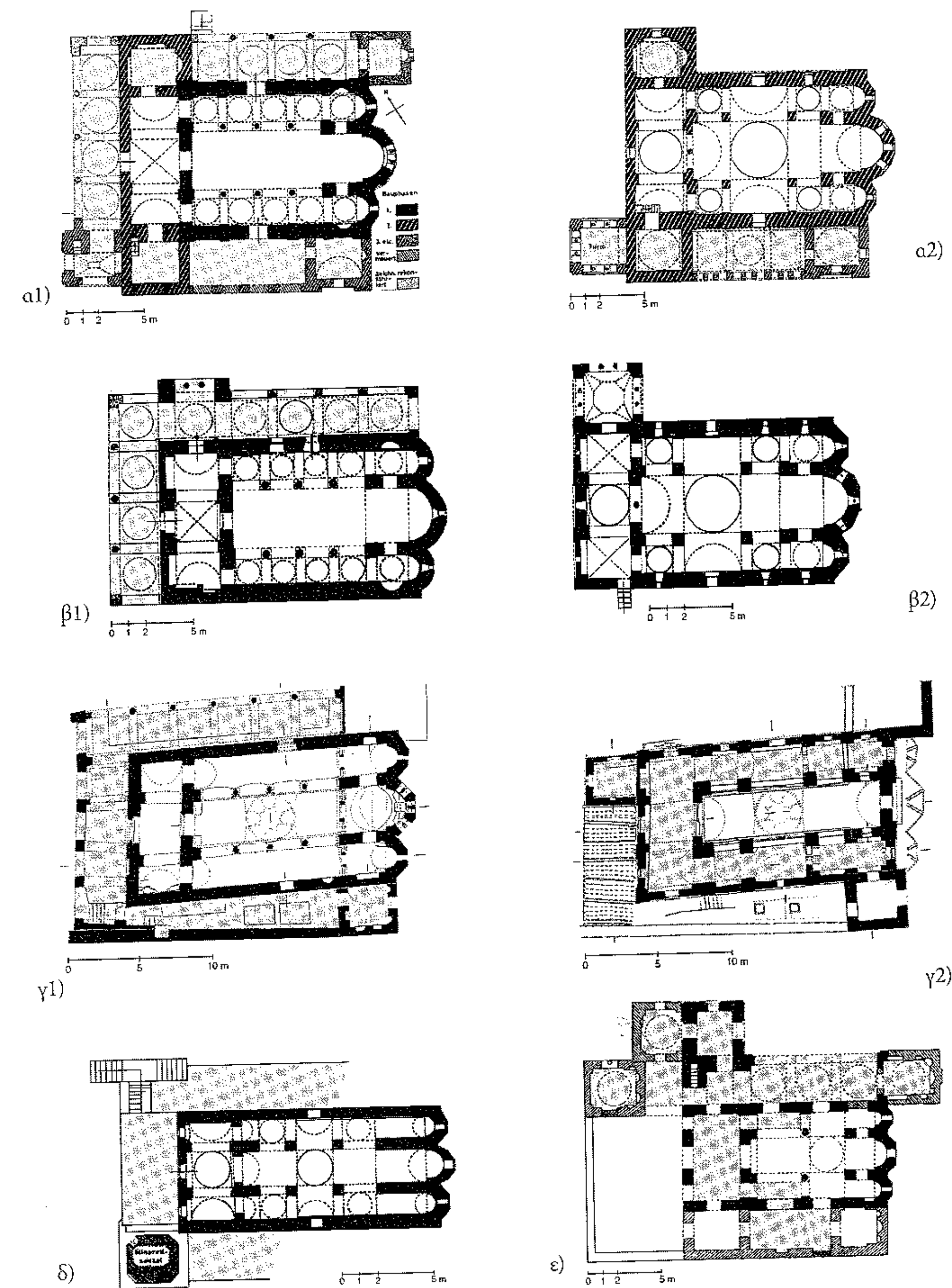
Στην Παντάνασσα της Φιλιππιάδας βρέθηκαν εξαιρετικά μαρμάρινα γλυπτά από ταφικά αρκοσόλια, που μαρτυρούν ταφές σπουδαίων προσώπων, πιθανότατα στα περίστωα.

Νοτιότερα, στην Πελοπόννησο, η προσοχή στρέφεται στο Μυστρά και στον τύπο των ναών που εγκαινιάστηκε με πρωτότυπους συνδυασμούς του σταυροειδούς εγγεγραμμένου και της βασιλικής. Στα μνημεία του Μυστρά που ανήκουν σε μεικτό τύπο (Mistratypus) εμφανίζεται ο τύπος της βασιλικής στο ισόγειό τους, η οποία έρχεται σε ευθεία επικοινωνία με στοές, νάρθηκες, περίστωα και άλλους περιμετρικούς χώρους. Από αυτήν την άποψη θα μπορούσε να εντάξει κανείς τα μνημεία αυτά στους δρομικούς ναούς που ήδη εξετάστηκαν. Ωστόσο, τον κυρίαρχο ρόλο στη συνολική σύλληψη του κτηρίου παίζει η θολοδομία, που συνιστά μέρος του τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου[235]. Είναι χαρακτηριστικό ότι ωφέλιμος χώρος κερδίζεται πολλαπλά, καθώς χρησιμοποιούνται οι αδυναμίες για να μετατραπούν σε πλεονεκτήματα. Με τα υπερώα κερδίζεται χώρος στο εσωτερικό του ναού και με τις στοές στο εξωτερικό του, ενώ παράλληλα οι τοίχοι ενισχύονται με τις αναγκαίες παραστάδες.

Ο ναός της Οδηγήτριας "Αφεντικό" της μονής Βροντοχίου (1308-1322)[236] [βλ. εικ. 107α, ΚΜ 37/Π.4] αποδίδεται στον Παχώμιο και ανήκει στην ομάδα των μνημείων του τύπου του Dere Ağzi, στην οποία κατατάσσονται (με χρονολογική σειρά) η Αγία Ειρήνη της Κωνσταντινούπολης, ο ναός Spaso-preobrazenski του Chernigov, η Αγία Σοφία της Βυζύης, οι Άγιοι Απόστολοι στο Λεοντάρι και η οποία ακολουθείται από τους ναούς Παντάνασσα και Μητρόπολη (Άγιος Δημήτριος)του Μυστρά[237]. Η Οδηγήτρια είναι ο πρώτος ναός στον οποίο υποστηρίζεται ότι εφαρμόστηκε ο σύνθετος τύπος του Μυστρά (Mistratypus) και για τον οποίο διατυπώθηκε η υπόθεση ότι η οικοδόμησή του είχε αρχίσει με σχέδιο τετρακιόνιου ή δικιόνιου ναού, ενώ το 1308 αποφασίστηκε αλλαγή του σχεδίου. Η επαλήθευση της υπόθεσης αυτής έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς η λύση που δόθηκε στην Οδηγήτρια υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την αρχιτεκτονική του Μυστρά και όχι μόνον αυτού. Οι ανάγκες της διοίκησης φαίνεται να έπαιξαν και πάλι το ρόλο τους. Η επιθυμία για υπερώα, που θεωρείται ότι απηχούσε τις συνήθειες των ευγενών της πρωτεύουσας, φαίνε-

231. Βοκοτόπουλος, "Παντάνασσα Φιλιππιάδος 1972", ό.π., "Παντάνασσα Φιλιππιάδος 1973", σ. 402-411, 408 και υποσ. 11.
232. Εκτός αν υποθέσουμε ότι στην περίπτωση αυτήν υπήρχε πυρήνας παλιότερος από ό,τι έχει χρονολογηθεί.
233. Η δόμηση του σώματος του νότιου παρεκκλησίου παραπέμπει σε μεσοβυζαντινή τεχνική, ενώ η επένδυση και κόσμηση του τυμπάνου του τυφλού σήμερα τρούλου, σε υστεροβυζαντινή. Βλ. Βοκοτόπουλος, "Παντάνασσα Φιλιππιάδος 1972" και για την επένδυση του τυμπάνου ενδεχομένως να συνδέεται και με άλλες οψιμότερες βυζαντινές επεμβάσεις.
234. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 408.
235. Ο Hallensleben, "Mistratypus", (όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία) θεωρεί τον τύπο αυτόν ως αναγέννηση του τύπου της Αγίας Ειρήνης της Κωνσταντινούπολης προ του 740 και τη μετατροπή της για θρησκευτικούς και λειτουργικούς λόγους.
236. Ορλάνδος, "Οδηγήτρια Μυστρά", σ. 152 και σχ. 175 και Hallensleben, "Mystratypus", ειδικά σ. 111, σ. 107 κ.ε. υποστηρίζει τη θεμελίωση του ναού λίγο πριν το 1308 και ολοκλήρωσή του το 1311-12.
237. βλ. Morganstern, *Dereağzi*, σ. 81-84, 92.

ΕΙΚΟΝΑ 107. Ναοί Τύπου Μυστρά με περιμετρικές στοές ως περίστωα. α)1,2. "Αφεντικό", κάτοψη και υπερώο. β)1,2. Παντάνασσα, κάτοψη και υπερώο, γ)1,2. Άγιος Δημήτριος Μητρόπολη, κάτοψη και υπερώο, δ) ο ναός στο Λεοντάρι, ε) Αγία Σοφία.

ται ότι αποτέλεσε κίνητρο για τη νέα σύνθεση. Τα υπερώα (στων οποίων τη στάθμη αποκαθίσταται συνεχής κίνηση, καθώς επικοινωνούν πάνω από το νάρθηκα) αποτελούν σαφές περίστωο.

Ο Hallensleben υποστηρίζει πειστικά ότι το κτίσμα είχε σχεδιαστεί ως σταυροειδής εγγεγραμμένος, πιθανόν με διώροφο νάρθηκα και ότι, πριν τελειώσει η οικοδόμηση αποφασίστηκε η προσθήκη υπερώων, με συνέπεια να χρειαστεί αλλαγή του σχεδίου: το ισόγειο θα μετατρεπόταν σε βασιλική για τη στήριξη των πλαγίων υπερώων[238], ενώ η ανωδομή θα ακολουθούσε τον εγγεγραμμένο σταυρό και την πεντάτρουλη λύση στη θολοδομία. Ο ναός πέρασε σύμφωνα με τη θεωρία αυτήν από τρεις ιστορικές φάσεις έως ότου καταλήξει στο σήμερα σωζόμενο αποτέλεσμα. Με βάση τη θεωρία αυτή φαίνεται ότι το πρώτο σχέδιο του ναού θα προέβλεπε αρκετά μεγάλα ύψη, έτσι ώστε να μην ήταν δύσκολο να δημιουργηθεί ένα υπερώο-περίστωο σε σχήμα Π, με επικοινωνία ανάμεσα στους πλάγιους χώρους και το νάρθηκα, σε εύλογο ύψος. Το σημαντικό όμως σημείο για την περαιτέρω εξέλιξη του κτίσματος ήταν τα δύο πλαϊνά αυτόνομα διαμερίσματα του νάρθηκα, τοποθετημένα συμμετρικά βόρεια και νότια. Πρόκειται στην ουσία για χώρους διαφορετικούς μεταξύ τους. Ο βόρειος έχει είσοδο από το νάρθηκα και μια μικρή κόγχη ανατολικά, όχι για να εξυπηρετήσει μια ακολουθία, αλλά ενδεχομένως για λόγους συμβολικούς και ίσως για άλλες ανάγκες. Ο βόρειος χώρος ήταν ταφικός, ενώ ο νότιος περιελάμβανε την κλίμακα που οδηγούσε στα υπερώα. Όταν αργότερα προστέθηκε νότιο παρεκκλήσιο, υπήρχε ήδη λόγος να συνδεθεί με το νοτιοδυτικό γωνιακό πυργοειδές μέρος του νάρθηκα με μια στοά που χρησίμευε παράλληλα ως πρόπυλο για τη νότια είσοδο. Η νότια αυτή στοά και το νότιο παρεκκλήσιο περιείχαν τάφους[239]. Η συνέχεια ήταν σχεδόν αυτονόητη, καθώς το ίδιο ακολούθησε και στη βόρεια πλευρά: παρεκκλήσιο και στοά. Στη δυτική πλευρά η στοά που προστέθηκε εισάγει στην κύρια είσοδο του νάρθηκα. Το σημαντικό όμως σε όλα αυτά τα στοιχεία είναι η αυτονομία τους και ο χαρακτήρας τους μάλλον ως ανοικτών προπύλων σε παράθεση, παρά ως πραγματικού περιστώου. Ως προς αυτό υπάρχει ομοιότητα με πρόπυλα των ναών της Ηπείρου αλλά και με την Αγία Σοφία της Αχρίδας.

Στην Παντάνασσα του Μυστρά (1428)[240] [βλ. εικ. 107β, ΚΜ 36/Π.5] ακολουθείται η λύση της προγενέστερης Οδηγήτριας "Αφεντικό", όπου και πάλι η τρίκλιτη βασιλική με τριμερή νάρθηκα βρίσκεται στο ισόγειο κι ένας σταυρός σύνθετος εγγεγραμμένος στο υπερώο. Έτσι, τα κλίτη της βασιλικής και ο νάρθηκας είναι διώροφα στοιχεία διατεταγμένα σε σχήμα Π γύρω από τον κυρίως ναό, παραλαμβάνοντας όλη την ανωδομή και τη θολοδομία πεντάτρουλου ναού. Το τετρακιόνιο τρουλαίο υπερώο είναι ένα είδος εσωτερικού περιστώου σε δεύτερο επίπεδο, όπου συνδέονται οι πλάγιοι χώροι με το δυτικό –πάνω από το νάρθηκα– και όπου τονίζεται με τρούλο η κατακόρυφη διάσταση. Το άνω μέρος του βορείου προπύλου είναι όμοιο με το αντίστοιχο στο "Αφεντικό".

Γύρω από το ναό, στο ισόγειο, το εξωτερικό ανοικτό περίστωο (περιμετρική στοά) σε σχήμα Γ, περιβάλλει τη βόρεια και δυτική πλευρά ενώ η σειρά ασπίδων, με τις οποίες αυτό καλύπτεται, παρουσιάζει μια "περίεργη" αντίληψη συμμετρίας: φαίνεται ότι μήκος της βόρειας στοάς θεωρήθηκε η απόσταση από το δυτικό άκρο του νάρθηκα μέχρι τη γένεση της κόγχης του βορείου παρεκκλησίου. Έτσι, το δυτικό άκρο καταλαμβάνεται από το καμπαναριό, ενώ το κεντρικό πεδίο της στοάς που βρίσκεται στον άξονα της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού, στέφεται με ανοικτό τρουλίσκο, καταργώντας έτσι τη συμμετρία στο επίπεδο της κάλυψης της στοάς. Η βόρεια θύρα του ναού στο ισόγειο βρίσκεται έκκεντρα ως προς το πεδίο με τον ανοικτό τρούλο. Η εξωτερική αυτή περιμετρική στοά είναι διαμπερής σε όλο της το μήκος. Μπροστά στη βόρεια θύρα εισόδου του νάρθηκα δημιουργήθηκε το πυργοειδές πρόπυλο-καμπαναριό, ενώ ο ίδιος ο νάρθηκας είχε ταφική χρήση[241]. Η δυτική στοά θεωρείται λίγο μεταγενέστερη. Η όλη λύση επιτυγχάνει τον πολλαπλασιασμό του ωφέλιμου χώρου με την υπέρθεση των δύο τύπων και το συμβολικό στόχο της με την τρουλαία ανωδομή, ενώ το ανοικτό διαμπερές εξωτερικό περίστωο καταφέρνει να ελαφρύνει τον κτηριακό όγκο.

Ο Άγιος Δημήτριος –η Μητρόπολη του Μυστρά– (τέλος του 13ου μέχρι τα μέσα περίπου του

238. Hallensleben, "Mistratypus", σ. 11, 111 βλ. και Delvoye, "Considérations".
239. Ivison, *Mortuary Practices*, σ. 116.
240. Millet, *L'École*, σ. 95 κ.ε., Χατζηδάκης, *Μυστράς*, Αθήναι, 2, 1956, σ. 95-107, Γεωργιάδης, *Μυστράς*, σ. 42-50.
241. Ivison, *Mortuary Practices*, σ. 120.

14ου αι.)[242] [βλ. εικ. 107γ, ΚΜ 33./Π.1], αποτέλεσμα μιας φιλόδοξης μετασκευής, ακολουθεί τα προγενέστερα πρότυπα, εκπροσωπώντας και αυτός τον "Mistratypus". Ο ναός έχει στην τελική του μορφή την ίδια λύση με την Παντάνασσα και το "Αφεντικό", επαναλαμβάνοντας την ιδέα της υπέρθεσης, που είχε ήδη εμφανιστεί σ' εκείνα τα μνημεία. Γύρω από τη βασιλική του ισογείου αναπτύσσεται περιμετρικός χώρος σε σχήμα Γ, με κλειστό το βόρειο και το νότιο άκρο του. Στοές και χώροι γύρω από τον πυρήνα του Αγίου Δημητρίου είναι ισόγεια στα βόρεια και στα δυτικά, με μια πρόθεση συμμετρίας. Η βόρεια στοά είναι κιονοστήρικτη, ενώ η δυτική, με την πεσσοστοιχία και τον αρχαϊκό χαρακτήρα της, διατηρεί την αρχική της μορφή[243]. Δυτικά του νάρθηκα ένα από τα πεδία του περιστώου μεταβάλλεται σε διώροφο και η είσοδος στα υπερώα γίνεται από τη νότια πλευρά. Τα υπερώα αποτελούν ουσιαστικά περίστωο και αναπτύσσονται πάνω από τους περιμετρικούς χώρους (κλίτη και νάρθηκα) της βασιλικής, χωρίς να συνδέονται με τις ανοικτές στοές του ισογείου. Στη νότια πλευρά καθώς ανεβαίνει η στάθμη έδρασης του μνημείου, δημιουργείται ένας φυσικός διάδρομος –ένα φυσικό σκέλος περιστώου– σε ψηλότερη στάθμη, που καταλήγει ανατολικά σε έναν πύργο-καμπαναριό, που οδηγεί στο κωδωνοστάσιο.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού στον οποίο συνδυάζεται η βασιλική στο ισόγειο και ο σταυροειδής εγγεγραμμένος στα υπερώα, με μια πεντάτρουλη λύση στην θολοδομία, δεν ήταν μια αρχική κατασκευή, αλλά προέκυψε ως επιλογή με την ευρεία μετασκευή στα πλαίσια ανακαίνισης και, θα έλεγε κανείς, μίμησης. Η βασιλική του ισογείου κάνει αισθητή την παρουσία της στο υπερώο-περίστωο με τους χαρακτηριστικούς δυτικούς τοιχοπεσσούς γωνιακής διατομής, που βρίσκονται στη συνέχεια του δυτικού τοίχου και των παραστάδων του πυρήνα (της βασιλικής) και ορίζουν τη δυτική πλευρά του υπερώου και ταυτόχρονα του κυρίως ναού. Η μετασκευή αυτή τοποθετείται στο α΄ μισό του 15ου αι. Η Γ. Μαρίνου, μελετήτρια του μνημείου, θεωρεί ότι η τελική μορφή του ναού δεν ήταν αποτέλεσμα νέων αναζητήσεων, αλλά της ανταπόκρισης στην κάλυψη νέων αναγκών με βάση την παράδοση της Κωνσταντινούπολης και όχι την ελλαδική σχολή[244]. Αν και θα συμφωνήσει κανείς σε ό,τι αφορά τη μεγάλη επίδραση των προτύπων της Πόλης, ιδιαίτερα καθώς ο Μυστράς ανήκε στην κατηγορία των πόλεων με αρχιερατική και διοικητική έδρα και θα δεχθεί ότι η επέμβαση στο ναό έγινε χονδροειδώς, εντούτοις δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι υπήρξε κάποια αναζήτηση ως προς τη σύνθεση των στοιχείων για το τελικό αποτέλεσμα. Είναι πάντως σημαντικό ότι ο αρχικός σχεδιασμός του Αγίου Δημητρίου ήταν βασιλική[245], ενώ οι άλλοι συγκρίσιμοι με αυτόν ναοί του Μυστρά, η Οδηγήτρια του Βροντοχίου και η Παντάνασσα, είναι πιθανό να μην είχαν σχεδιαστεί από την αρχή ως βασιλικές, αλλά μάλλον ως τρουλαία κτίσματα, στον τύπο του εγγεγραμμένου σταυρού[246].

Με τους ναούς του τύπου του Μυστρά έχει έντονες ομοιότητες, όσον αφορά την εσωτερική λύση με το περίστωο στο υπερώο, ο ναός στο Λεοντάρι της Αρκαδίας (εικ. 107δ). Οι ομοιότητες αυτές καθώς και οι μονότονες εξωτερικές επιφάνειες του ναού συνηγορούν για την πιθανότητα ύπαρξης και εξωτερικού περιστώου ή και μόνο ανοικτής στοάς και σε αυτό το μνημείο[247]. Αξίζει όμως να θυμηθεί κανείς εδώ ένα άλλο μνημείο πολύ βορειότερα, το οποίο στα πρώτα χρόνια του 14ου αι. συνδύασε τη βασιλική με τον πεντάτρουλο σταυροειδή εγγεγραμμένο σε μία εξαιρετικά συμπαγή λύση: τη Bogorodica Ljeviška στο Prizren. Γι' αυτόν το ναό όμως θα γίνει αναφορά σε άλλη θέση.

Στην Αγία Σοφία του Μυστρά (1350-65)[248] [βλ. εικ. 107ε, ΚΜ 35./Π.3], την εκκλησία των ανακτόρων, το σχέδιο είναι δικιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος, με τόσο πολύ έντονη επιμήκυνση κατά τον άξονα, ώστε να παραπέμπει σε βασιλική. Ιδιαίτερα αξίζει προσοχής η δυτική απόληξη του πυρήνα, η οποία εμφανίζει ομοιότητες με τον Άγιο Στέφανο Καστοριάς, το ναό στο Καστράκι Τρικάλων, το υπερώο της Μητρόπολης του Μυστρά, κ.ά. Στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας υπάρχει ένα σύνολο περιμετρικών χώρων που περιβάλλουν τον πυρήνα και όχι ένα πραγματικό συνεχές περίστωο, κάτι συ-

242. Ο ναός είναι αφιερωμένος στον Χριστό Ζωοδότη από το Μανουήλ Καντακουζηνό (1300 και μετασκευή στον 15ο αι.). Βλ. Χατζηδάκης, σ. 68-72, και Μαρίνου, *Η μητρόπολη* σ. 230-238 όπου υποστηρίζει την έναρξη της ανέγερσης στην 7η δεκαετία του 13ου αι. με επεμβάσεις στα τέλη του 13ου ή αρχές του 14ου αι. και αργότερα στην 4η δεκαετία του 14ου αι. με προσκτίσματα και στα μέσα του 15ου αι. τα υπερώα.
243. Μαρίνου, ό.π. σ. 140 κ.ε. όπου και όλη η παλιότερη βιβλιογραφία.
244. Μαρίνου, ό.π. σ. 185 κ.ε. 198, 237 και σποραδικά.
245. Μαρίνου, ό.π. σ. 185 κ.ε.
246. Hallensleben, "Mistratypus", σ. 107 κ.ε., 118 και βλ. και στο παρόν υποσ. 238.
247. Hallensleben, ό.π. σ. 111, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.
248. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, σ. 69-72, Γεωργιάδης, *Μυστράς*, σ. 62-65.

νηθισμένο στους ναούς του Μυστρά. Εδώ υπάρχουν ένα παρεκκλήσιο προσκολλημένο στο διακονικό στα νότια και ένας χώρος που το συνδέει με το διαμέρισμα στη νοτιοδυτική γωνία, δίπλα στο νάρθηκα, δημιουργώντας διεύρυνση του χώρου. Ένα δεύτερο προεξέχον παρεκκλήσιο στα βόρεια μέσω μιας ανοικτής στοάς συνδέεται με το σύνολο των χώρων στη βορειοδυτική γωνία. Ένας τουλάχιστον από τους μικρούς χώρους αυτής της πλευράς είναι ταφικός, καθώς μαρτυρούν οι δύο τάφοι σε αυτό[249]. Δεν αποκλείεται ωστόσο και οι υπόλοιποι μικροί χώροι του ναού να είχαν μια σχετική χρήση.

Νοτιότερα στην Κρήτη, στο Μονοφάτσι Ηρακλείου, σώζεται ο καθεδρικός ναός του Σωτήρος Χριστού (μικρή Επισκοπή της Αρκαδίας), ερείπιο σήμερα[250], με νότιο παρεκκλήσιο, προσθήκη και δυτικό πρόσκτισμα, ίσως και πρόπυλο που επικοινωνούσε με τον κυρίως ναό. Επίσης, η Παναγία στην Ανωπόλη Πεδιάδας, μια μίξη τρουλαίας βασιλικής και τετρακιόνιου[251] και η θολωτή βασιλική του Αγίου Γεωργίου Καμαριώτη στο Μαλεβίζι Μυλοποτάμου, με τοιχοπεσσούς γωνιακής διατομής στο δυτικό άκρο του κυρίως ναού που προέκυψε από την προσθήκη του βενετσιάνικου εσωνάρθηκα[252]. Πεντάτρουλος ναός ελεύθερου εγγεγραμμένου σταυρού με εσωτερικό περίστωο θα μπορούσε να θεωρηθεί ο ναός των Σωτήρος Χριστού και Αγίων Νικολάου και Δημητρίου στους Κουναβούς Πεδιάδας με τους τέσσερις κεντρικούς πεσσούς του[253]. Εδώ η κόγχη του ιερού στο κέντρο είναι λίγο στενότερη από τις δύο άλλες των παραβημάτων, ενώ το ίδιο εύρος έχουν επίσης οι περιμετρικοί χώροι που καλύπτονται με τρούλους στους άξονες. Ο ναός έχει υποστεί μεγάλη ανακατασκευή στους νεότερους χρόνους.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ο ναός της Παναγίας στις Λουμπινιές κοντά στο Φόδελε Μαλεβιζίου. Ο τετράστυλος ναός που χρονολογείται στο 13ο αι. ή 14ο αι. είχε πιθανότατα ως περίστωο τα υπολείμματα προγενέστερης φάσης του (8ος αι. ίσως)[254] (εικ. 106μ). Στους χώρους της παλιότερης βασιλικής γύρω από τον αναστηλωμένο σήμερα ναό είναι ορατές θέσεις τάφων τόσο στο νάρθηκα όσο και στα κλίτη, για τα οποία υποθέτουμε ότι πριν καταστραφούν εντελώς είχαν ρόλο περιστώου για τον υστεροβυζαντινό ναό.

Συνοψίζοντας, διακρίνονται οι παρακάτω σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί για το εντασσόμενο σε αρχικό σχεδιασμό περίστωό τους: οι Άγιοι Απόστολοι, η τελική φάση της Αγίας Αικατερίνης Θεσσαλονίκης, ο Άγιος Παντελεήμων, πιθανόν ο ναός των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας, η β' φάση του Αγίου Παντελεήμονος Αχρίδος, το Μοναστηράκι Βονίτσης, πιθανότατα η Παντάνασσα στη Φιλιππιάδα, ενώ από την Κρήτη θα μπορούσαν να περιληφθούν οι ναοί Σωτήρας, Αγίου Νικολάου και Αγίου Δημητρίου στους Κουναβούς Πεδιάδας ενώ ο ναός της Παναγίας στις Λουμπινιές αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση. Για το πρόσθετο περίστωό τους διακρίνονται οι ναοί Kilise Camii, ο Άγιος Γεώργιος Ομορφοκκλησιάς πιθανόν ο Άγιος Νικόλαος της Ροδιάς. Στην Κρήτη διακρίνονται ο ναός της Αρκαδίας, η Παναγία στην Ανωπόλη Πεδιάδας, ενώ στο Μυστρά οι ναοί Οδηγήτρια "Αφεντικό" της μονής Βροντοχίου, η Παντάνασσα, ο Άγιος Δημήτριος (η Μητρόπολη του Μυστρά) και Αγία Σοφία παραμένουν ένας ιδιαίτερος τύπος, όπου υπάρχει το εσωτερικό περίστωο των υπερώων ενώ εξωτερικά ενσωματώνονται ή προστίθενται ολόκληρα κτίσματα.

Β. ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΤΩΝ ΠΕΡΙΣΤΩΩΝ

Τα φαινόμενα στην αρχιτεκτονική της υστεροβυζαντινής περιόδου συνέπλευσαν, όπως ήταν φυσικό, με την επικρατούσα γενικότερη πολιτικοοικονομική κατάσταση. Έτσι στη Σερβία, που πάντα το ενδιαφέρον της ήταν –για δικούς της λόγους– στραμμένο σε όσα συνέβαιναν στη γηραιά και συρρικνωμένη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, υπάρχει ανταπόκριση στην αρχιτεκτονική, όπως και σε άλλους τομείς. Είναι τεκμηριωμένο ότι βυζαντινά τεχνικά και καλλιτεχνικά συνεργεία προσέφεραν τις υπηρεσίες τους

249. Ivison, *Mortuary Practices,* σ. 117.
250. Gerola, *Κρήτη*, σ. 87, εικ. 18, Gallas,Wessel, Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, σ. 388-389.
251. Gerola, ό.π. σ. 242, εικ 285.
252. Gerola, ό.π. εικ. 286, Gallas, Borboudakis, Wessel, *Byzantinisches Kreta*, σ. 343-344.
253. Gallas, Borboudakis, Wessel, ό.π. σ. 380-381.
254. Gallas, Borboudakis, Wessel, για το ναό του Φόδελε και για τον Σωτήρα ό.π. σ. 349-351. Οι τοίχοι της προγενέστερης βασιλικής σώζονται ακόμη και σήμερα σε σημαντικό ύψος. Φαίνεται απόληξη κεντρικού κλίτους με τοιχοπεσσούς σχήματος L.

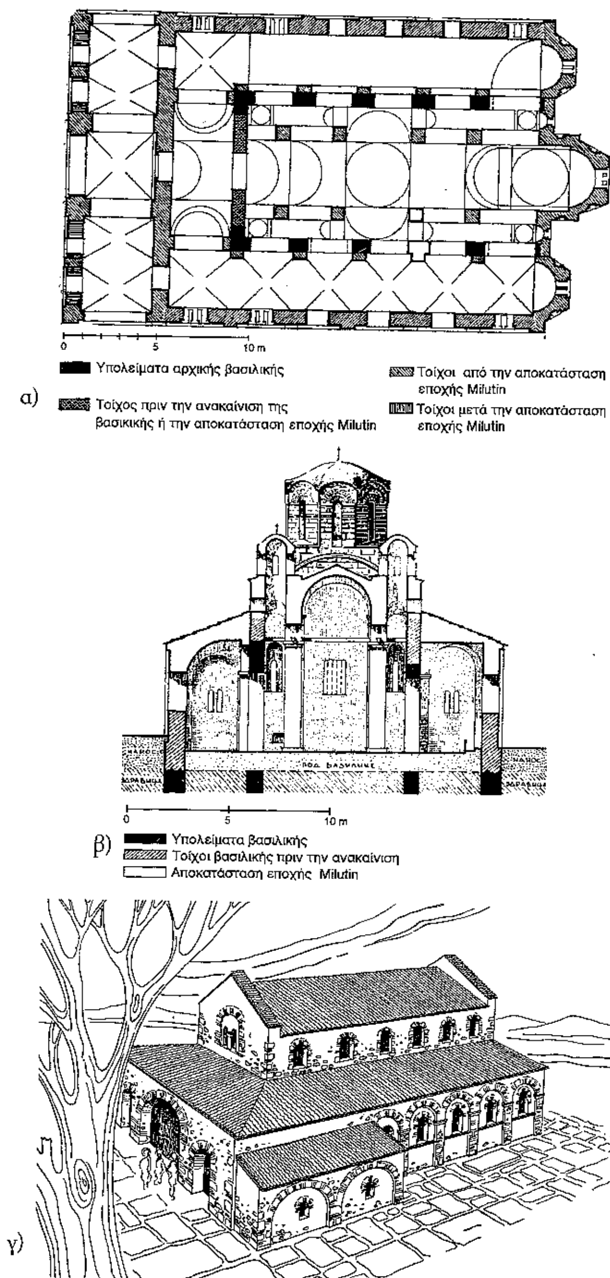

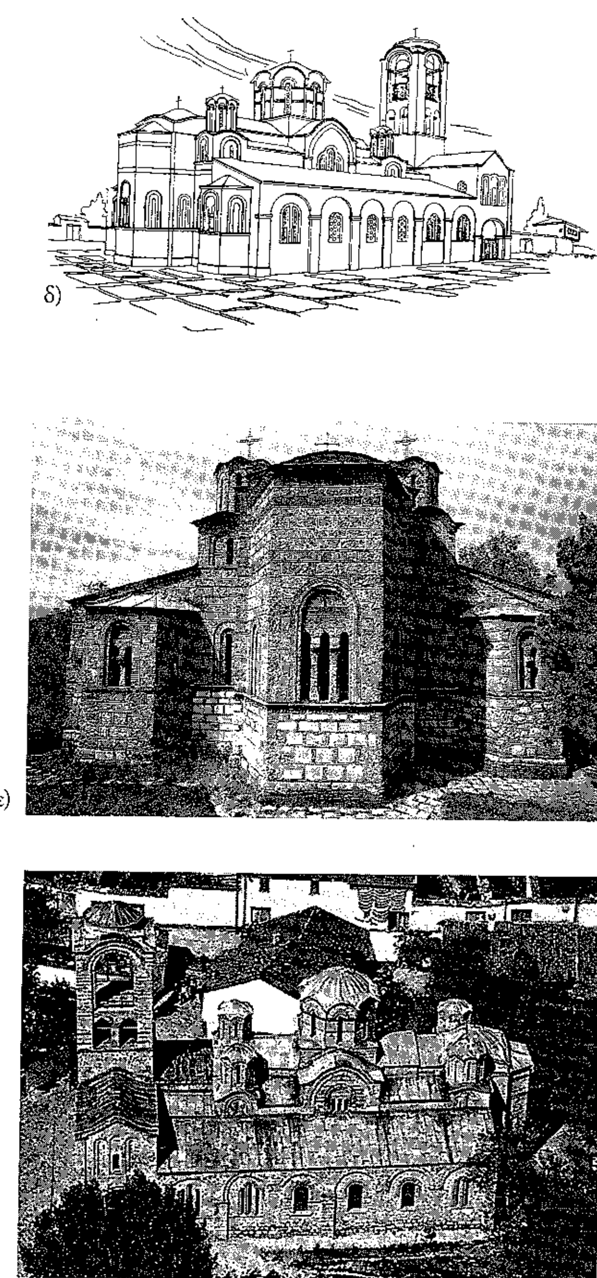
στους Σέρβους υψηλούς κτήτορες. Η βυζαντινή επίδραση δεν αφορούσε όμως μόνο σε καλλιτεχνικά και τεχνικά θέματα, αλλά και στις αποφάσεις για το σχεδιασμό των ναών, καθώς το σχέδιο ως έκφραση ενός πολυσύνθετου και ιδεολογικού συνόλου είχε για τους κτήτορες ουσιαστική, αλλά προπάντων συμβολική σημασία. Τα παραδείγματα οικοδόμησης σε παλιά θεμέλια ή ενσωμάτωσης παλιών κτηρίων ή θεμελίων και αφομοίωσης-προσαρμογής σε νέα στοιχεία είναι συνεχή. Μερικά λοιπόν από τα σημαντικότερα μνημεία της όψιμης μεσαιωνικής Σερβίας παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα του περιστώου. Είναι εντυπωσιακός ο αριθμός των σερβικών μνημείων βυζαντινού ρυθμού τα οποία εφοδιάζονται με χώρους και άλλες κατασκευές που πλαισιώνουν τον κυρίως ναό. Δωμάτια, χοροί, παρεκκλήσια, εσωτερικά περίστωα (σαφή ή υποτυπώδη) και νάρθηκες, σχεδιάζονται από την αρχή ή δημιουργούνται με προσθήκες και γεμίσματα. Το εξωτερικό περίστωο, γνωστό στους Σέρβους αρχικά από την Ήπειρο και στη συνέχεια από τη Θεσσαλονίκη, συναντάται ελάχιστα, με τρόπο παρόμοιο, όπως εκεί. Αντίθετα, δημιουργείται με μια διαφορετική αντιμετώπιση: καθώς ενσωματώνεται δομικά στο κτήριο και αποτελεί μέρος του συμπαγούς όγκου του δίνοντας έτσι μνημεία νέες αισθητικές αξίες. Οι λύσεις της Σερβίας παραπέμπουν περισσότερο στην αντίληψη του σταυροειδούς με τρούλο και περίστωο, συνδυάζοντας όμως πολλά στοιχεία του τετρακιόνιου.

Η Bogorodica Ljeviška στο Prizren (Πρισδριάνα) (εικ. 108) είναι ο παλιότερος σερβικός ναός που έχει περίστωο. Ο προγενέστερος του υπάρχοντος κτηρίου ναός, μια βυζαντινή βασιλική, καταστρέφεται για άγνωστους λόγους και μετασκευάζεται ριζικά στα 1306-1307[255]. Ο "νέος" ναός, ένας πεντάτρουλος, έχει –ως προς τα μορφολογικά στοιχεία– τη σφραγίδα της ηπειρωτικής αρχιτεκτονικής και χρονολογικά έπεται αμέσως των σημαντικών ναών της Βόνιτσας, της Φιλιππιάδας, της Ομορφοκκλησιάς ενδεχομένως και του Αγίου Παντελεήμονα Θεσσαλονίκης, ενώ προηγείται των Αγίων Αποστόλων της Θεσσαλονίκης. Αν θεωρηθεί ότι το πρότυπό του βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη και όχι στην Ήπειρο (π.χ. η Φιλιππιάς), τότε αυτό δε θα ήταν οι Άγιοι Απόστολοι, αλλά άλλος πεντάτρουλος βυζαντινός ναός, προ του 1306[256]. Ο ναός αυτός θα μπορούσε να ήταν ενδεχομένως η Αγία Αικατερίνη αν γίνει δεκτή η υπόθεση χρονολόγησης προγενέστερης της παραδεδομένης φάσης της στα τέλη του 13ου αι. Αν όμως γίνει δεκτή η ύστερη χρονολόγηση της Αγίας Αικατερίνης, τότε ούτε αυτή θα μπορούσε να ήταν πρότυπο της Ljeviška, κάτι που παραπέμπει το ναό του Prizren σε πιθανό συσχετισμό με τη νότια Ήπειρο. Μόνο αν ο Άγιος Παντελεήμων χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αι. θα μπορούσε να προταθεί μια ασφαλέστερη σύνδεση της Ljeviška με τη Θεσσαλονίκη, αλλά και αυτό μέσα από τις αντιλήψεις ηπειρωτών μαστόρων που έχουν "σφραγίσει" με την τεχνοτροπία τους το ναό[257]. Η τελική μορφή της Bogorodica Ljeviška είναι αποτέλεσμα εμφύτευσης ενός σταυροειδούς εγγεγραμμένου πεντάτρουλου στα απομεινάρια της προγενέστερης βυζαντινής βασιλικής, περιλαμβάνει τον πυρήνα (άλλοτε κεντρικό κλίτος της βασιλικής) και το εσωτερικό κλειστό περίστωο στη θέση των κλιτών και του νάρθηκα. Οι δορυφορικοί τρουλίσκοι δε βρίσκονται πάνω στα γωνιακά διαμερίσματα του περιστώου, αλλά στα στενόμακρα διαμερίσματα-παραβήματα, που δημιουργούνται ανάμεσα στους πεσσούς του σταυροειδούς εγγεγραμμένου και στους ενισχυμένους πεσσούς της προγενέστερης βασιλικής. Πρόκειται για μία λύση που θυμίζει την Παντάνασσα της Φιλιππιάδας, όπου τρουλίσκοι πρέπει να βρίσκονταν πιθανόν δίπλα στον κυρίως ναό, αλλά μπροστά στα παραβήματα και όχι πάνω τους[258]. Η στέγη της Bogorodica Ljeviška, όμως σε γενικές γραμμές παραμένει η στέγη μιας βασιλικής.

Ωστόσο, οι επεμβάσεις στους δρομικούς ναούς ήταν επίκαιρες την περίοδο αυτήν και αλλού. Βορειότερα, στη Σερβία, κοντά στο Κόσοβο, ένας σημαντικός ναός της μεσοβυζαντινής περιόδου, ο Άγιος Προκόπιος στο Prokuplje αποκτά και αυτός προσθήκη ανάμεσα στο 1386 και στο 1395[259] (εικ. 109),

255. Nenadović, *Bogorodica Ljeviška*, σ. 39-54, Panić, Babić, *Bogorodica Ljeviška*, σ. 28-46. Ο ναός είναι πιθανότατα κτισμένος από ηπειρώτικο συνεργείο, όπως μαρτυρούν πολλά στοιχεία του.
256. Δεν είναι γνωστός στη Θεσσαλονίκη άλλος πεντάτρουλος βυζαντινός ναός προγενέστερος των Αγίων Αποστόλων, εκτός πιθανόν της Αγίας Αικατερίνης. Ο Άγιος Παντελεήμων που προηγείται (του τέλους του 13ου αι.), δεν εμφανίζει την αρχιτεκτονική λύση της Ljeviška με τους τρουλίσκους στις τέσσερεις γωνίες.
257. Ο ναός εκφράζει την απαρχή της έντονης βυζαντινής επίδρασης στη σερβική αρχιτεκτονική και θεωρείται από άλλους ότι σχετίζεται κυρίως με την Ήπειρο και από άλλους ότι σχετίζεται κυρίως με τη Μακεδονία.
258. Βλ. Βοκοτόπουλος, "Παντανάσσα Φιλιππιάδος" '73, σχέδια.
259. Milošević, Djurić, "Crkva Sv. Prokopija", (με εκτεταμένη γαλλική περίληψη), όπου χρονολογείται η προσθήκη στα τέλη του 14ου αι. σ. 84 και ο αρχικός ναός στον 11ο αι. σ. 83, 86-87.

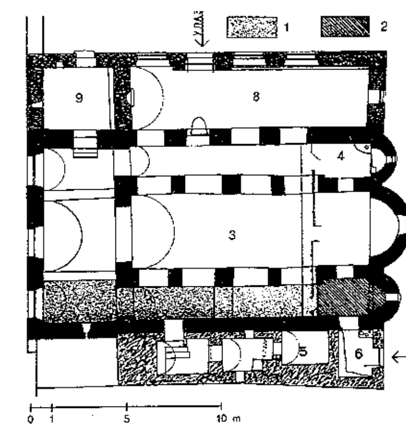

ΕΙΚΟΝΑ 108. Prizren. Bogorodica Ljeviška. α) κάτοψη, β) εγκάρσια τομή, γ) αρχική αναπαράσταση βασιλικής, δ) άποψη της ΒΑ πλευράς, ε) ανατολική όψη, ζ) γενική άποψη. (ε,ζ Strugar, σχέδια Nenadović).

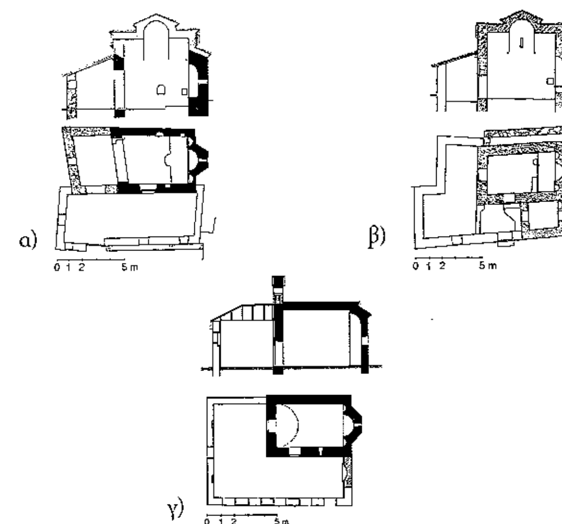
για να καταλήξει σε βασιλική με κλειστούς περιμετρικούς χώρους. Αξίζουν προσοχής επίσης για τον προσθετικό τρόπο δημιουργίας περιστώου ο Άγιος Νικόλαος Bolnički, δρομικός μονόχωρος ναΐσκος με περίστωο στις δύο πλευρές και η σταυρεπίστεγη στο άνω μέρος της Bogorodica Bolnička στην Αχρίδα (εικ. 110), με μεταγενέστερα περίστωα[260]. Για την προσθετική λογική του είναι γνωστός ο Άγιος Παντελεήμων της Αχρίδας, όπου ο τρίκογχος αρχικά ναός με την προσθήκη ενός τετρακιόνιου, μετατράπηκε σε ιερό, ενώ κοντά στο 14ο αι. προστέθηκαν παρεκκλήσια και περίστωο. Ο ναός γκρεμίστηκε το 15ο αι. για να κτιστεί πάνω του τζαμί, το οποίο κατεδαφίστηκε πρόσφατα για να ξανακτιστεί ο ναός (εικ. 111).

260. Για τους ναούς αυτούς βλ. Ćurčić, *An Annotated Bibliography*, για τον Άγιο Νικόλαο Bolnički, 317-318, λ. 1001-4 και για τη Bogorodica Bolnička βλ. Tomovski, "Mutter Gottes-Bolnička". Για τον Άγιο Παντελεήμονα βλ. Koco, "Trikonhalnite".

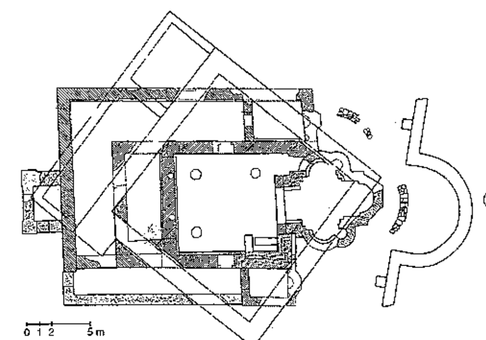

ΕΙΚΟΝΑ 109. Prokuplje, Άγιος Προκόπιος (Milošević, Djurić).

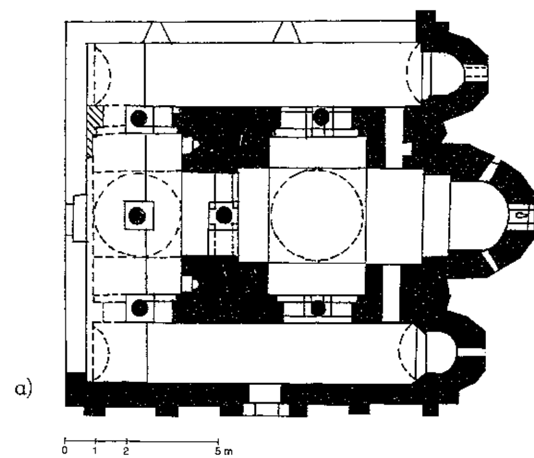

ΕΙΚΟΝΑ 110. Αχρίδα, α) Bogorodica Bolnička, β) Άγιος Κωνσταντίνος και Ελένη, γ) Άγιος Νικόλαος Bolnički. (απόTomovski).

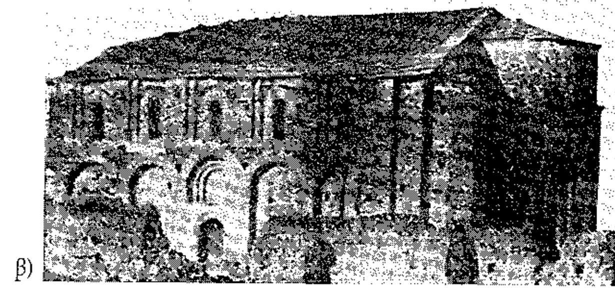

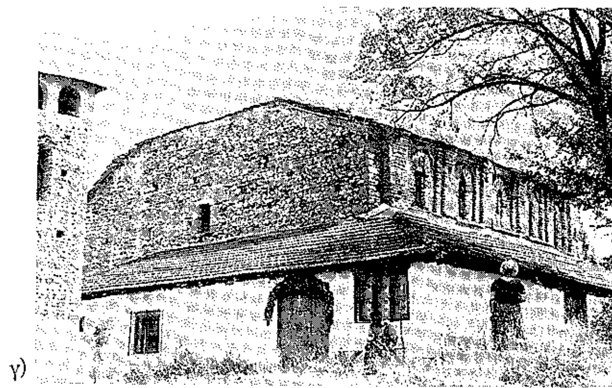
ΕΙΚΟΝΑ 111. Αχρίδα, Άγιος Παντελεήμων (Koco).

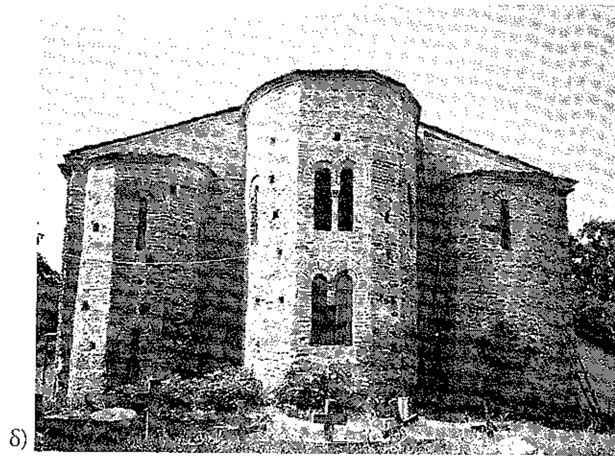
Κατά την παλαιολόγεια περίοδο φαίνεται να γίνονται σημαντικότατες επεμβάσεις στον κάπως μικρότερο ναό της Θεοτόκου στο Drenovo του Kavadarci (εικ. 112), λίγο νοτιότερα των Σκοπίων κοντά στους Στόβους. Ο ναός έχει μνημειακό ύφος και πολλά στοιχεία της ύστερης περιόδου. Η χρονολόγησή του έχει συζητηθεί αρκετά[261]. Σύμφωνα με την άποψη πολλών ερευνητών τοποθετείται στα μέσα του 11ου αι., χωρίς όμως επαρκή τεκμηρίωση. Τα γλυπτά που έχουν βρεθεί στο ναό κι έχουν μελετηθεί χρονολογήθηκαν στο τέλους του 11ου αι., αλλά αυτό δεν επαρκεί για τη χρονολόγηση του συνόλου του σωζόμενου ναού στην περίοδο αυτή[262]. Έχει ωστόσο διατυπωθεί –πρώτα από τον Ορλάνδο (1944) – η άποψη ότι ο ναός είναι κτίσμα του Δουσάν των μέσων του 14ου αι., πράγμα με το οποίο συμφωνεί και η Englert[263], βασισμένη στην επιγραφή της κατεστραμμένης τοιχογράφησης, την οποία δημοσίευσε ο Bošković (1954). O V. Petković (1950) μεταφέρει από κατάλογο ναών αφιερωμένων στη Θεοτόκο τα ακόλουθα[264]: *"Ο ναός στο Ντρένοβο, στο μέσον του δρόμου Γκράντσκο-Πρίλεπ. Περίπου το 1378-1380 αυτόν το ναό, τον οποίο κρατούσαν οι Γιάκοβατς και Ντράγκοσλαβ του φεουδάρχη Κωσταντίνου Ντράγκας τον προσφέρει ο Κ. Ντράγκας, στον Παντελεήμονα στο Άγιο Όρος. Αναγέρθηκε επί κυβερνήσεως του Δουσάν και ζωγραφήθηκε από το ζωγράφο Δημήτριο το 1358. Μετά την άλωση από τους Τούρκους καταστράφηκε και τα πρώτα χρόνια του 19ου αι. ανακαινίστηκε από το Μίλα Σάβντοβατς, ο*

261. Ορλάνδος, "Drenovo", Bošković, "Saint-Sophie", Pejić, "Drenovo", σ. 161-171, όπου και η βιβλιογραφία για τα γλυπτά και επίσης πρόσφατα Englert, *Olympiotissa*, ό.π., σ. 70-73, Korać, Šuput, *Arhitektura*, σ. 308, 425. Το σχέδιο έχει αντιγραφεί από το άρθρο της Pejić. Ο ναός παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς συνδυάζει τα στοιχεία του τρουλαίου σταυροειδούς και τις αναλογίες της βασιλικής. Η τεκμηρίωση που έγινε από τον Lazar Šumanov δεν έχει δημοσιευθεί.
262. Pejić, "Drenovo", όπου αναφέρεται στα παλιότερα γλυπτά του 5ου αι. και στα οψιμότερα του 11ου.
263. Βλ. άποψη Ορλάνδου, Ορλάνδος, "Drenovo", και άποψη Englert, *Olympiotissa*, σ. 70-72, η οποία αφήνει να εννοηθεί, χωρίς όμως να το διατυπώνει με σαφήνεια, ότι θα δεχόταν την άποψη των Filov, Ορλάνδου και Ćurčić περί χρονολόγησης στο 14ο αι., βασιζόμενη στη σχετική επιγραφή. Προφανώς όσοι αμφισβητούν τη χρονολόγηση αυτήν υπονοούν ότι η επιγραφή δεν είναι η αρχική, βλ. και Koco, "Quelques données" ό.π., και Petrov, "Dekorativna plastika", σ. 276. Το σχέδιο που προκύπτει ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα του ιδίου τύπου, αφού ο ευρύχωρος νάρθηκας που χωρίζει με δίλοβα ανοίγματα στα δύο άκρα στην ευθεία των πεσσών δημιουργεί την εντύπωση βασιλικής με τρούλο. Το μνημείο συζητήθηκε και από τον Χατζηγιάννη, Hadjiyannis, *Olympiotissa* 1989, σ. 310-316, ο οποίος συμφωνεί με τη χρονολόγηση στον 11ο αι. – μη λαμβάνοντας όμως υπόψη του την επιγραφή που υπήρχε στη νότια είσοδο και τα δεδομένα του Petković.
264. Ο Petković, *Pregled*, σ. 35-36, αρ 20, (η μετάφραση από τα σερβικά είναι της γράφουσας) αντλεί από το Novaković, *Zakonski spomenici*, σ. 513.

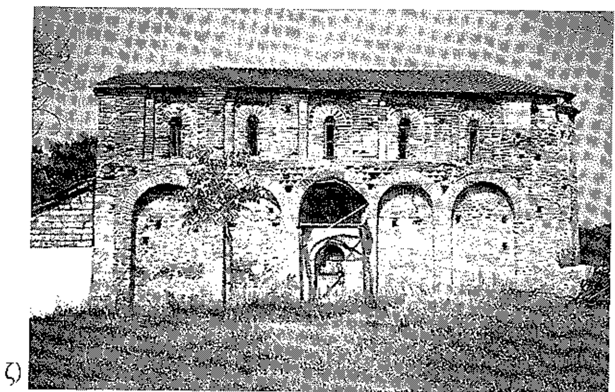

α)

β)

γ)

δ)

ε)

ζ)

ΕΙΚΟΝΑ 112. Drenovo. Ναός της Θεοτόκου, α) κάτοψη (ανασχ.), β) άποψη από νοτιοανατολικά πριν το 1950, γ) άποψη από νότιοδυτικά το 1990, δ) άποψη της ανατολικής πλευράς, ε) άποψη της νότιας πλευράς του περιστώου με τις γενέσεις τόξων θολοδομίας, ζ) Χαρακτηριστική λεπτομέρεια της νότιας όψης (β, Petković).

οποίος αναδείχτηκε καλός τεχνίτης. Ο ναός αφιερώθηκε στο Σωτήρα [....]. Είναι τρίκλιτος και το κεντρικό κλίτος έχει σταυροειδή κάτοψη".

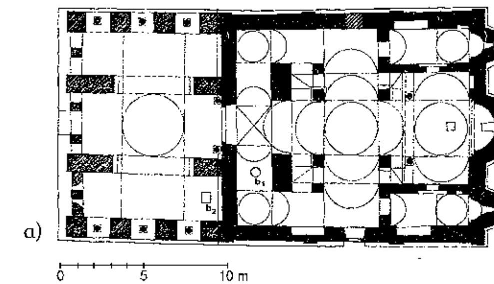
Τα παραπάνω συνηγορούν στην ανέγερση του ναού πριν το 1358. Ωστόσο το μνημείο δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά και δεν υπάρχει πλήρης τεκμηρίωσή του. Από τα παραπάνω φαίνεται όμως ότι τα γλυπτά του 11ου αι. είναι πιθανότατα σε δεύτερη χρήση όχι όμως απαραίτητα από άλλο μνημείο. Παράλληλα, το ότι η ζωγραφική ανήκει στα μέσα του 14ου αι. ενισχύει τη θεωρία περί ευρείας μετασκευής υφισταμένων αρχιτεκτονικών μερών παλιότερου κτηρίου επί Δουσάν και ενσωμάτωση τους, κάτι που ιδιαίτερα συνήθιζαν οι Σέρβοι ηγεμόνες. Ο Δουσάν

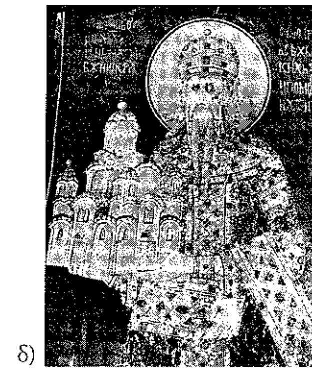

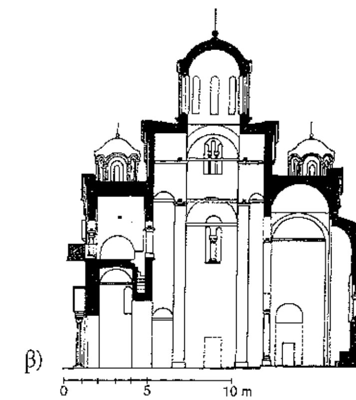
εξάλλου ανακαίνισε με προσθήκες και επεμβάσεις και το ναό της Κοίμησης στο Treskavac για τον οποίο έγινε ήδη λόγος. Νότια όψη και κόγχες του ιερού και των παραβημάτων της Θεοτόκου του Drenovo θυμίζουν παρόμοιους ναούς του 11ου αι., όπως είναι η Κοίμηση της Θεοτόκου στην Αιανή. Η σύγκριση με το προγενέστερο του σημερινού κτίσματος της μονής Βλατάδων μπορεί να είναι χρήσιμη, καθώς και εκεί μία άλλη καθοριστική φάση προηγείται της παλαιολόγειας. Αν η όψιμη χρονολόγηση της παραδεδομένης μορφής του Drenovo ευσταθεί, η Stara Pavlica και η α' φάση των Βλατάδων προηγούνται αυτής της φάσης του Drenovo.

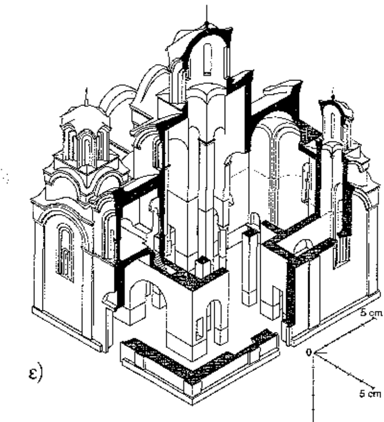
Ο πυρήνας του ναού χωρίζεται από τους περιμετρικούς χώρους (βόρειο, νότιο, δυτικό) με έναν κίονα στο μέσον του ανοίγματος της κάθε πλευράς, λύση που συναντάται στην Stara Pavlica (Εικ. 84) και στην Ολυμπιώτισσα Ελασσόνας (Εικ. 104λ). Η ίδια λύση χρησιμοποιείται και για τη διάκριση του δυτικού μέρους από τα άλλα δύο πλευρικά (κλίτη). Αυτό φέρνει τα πλάγια κλίτη-στοές μέχρι το δυτικό τοίχο του μνημείου, θυμίζοντας έτσι βασιλική. Τυπολογικά ωστόσο, το περίστωο του Drenovo δε φαίνεται να διαφέρει από τα περίστωα των τρουλαίων μονόχωρων με περίστωο.

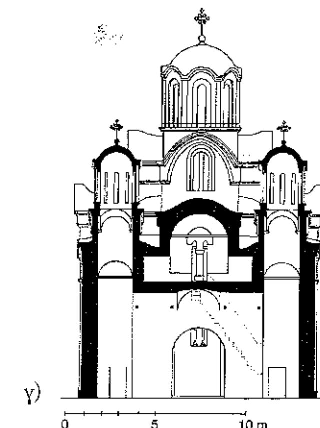
Στην ίδια κατεύθυνση ιδεών με τη Bogorodica Ljeviška κινείται και ο ναός της Θεοτόκου στη Gračanica (1311-12)[265] (εικ. 113). Το μνημείο, ένα επί-

α)

δ)

β)

ε)

γ)

ζ)

ΕΙΚΟΝΑ 113. Gračanica (Σχεδ., φωτ. Ćurčić). α) κάτοψη, β) αξονική τομή χωρίς το νάρθηκα, γ) τομή στο νάρθηκα, δ) κτητορικό πορτρέτο με το πρόπλασμα του ναού, ε) γενική άποψη, ζ) αξονομετρική τομή.

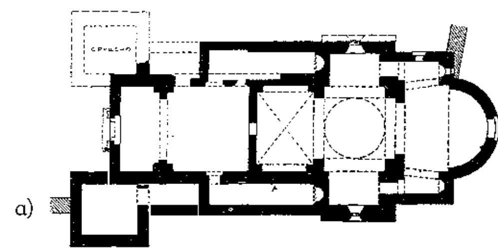
τευγμα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, είναι υψίκορμο και έχει έντονη μνημειακότητα. Ο αρχιτέκτονας και οι τεχνίτες πρέπει να ήταν βυζαντινοί που ξεπέρασαν τα κεκτημένα της τέχνης τους. Το μνημείο είναι διεξοδικά δημοσιευμένο και το θέμα του περιστώου του έχει αντιμετωπιστεί[266]. Ωστόσο αξίζει να σημειωθούν ορισμένα σημεία. Ο S. Ćurčić συνδέει την έννοια των περιμετρικών κλιτών με το νάρθηκα και τα ανατολικά παρεκκλήσια[267], ενώ δέχεται, ότι το περίστωο που δημιουργείται έτσι μπορεί να φθάνει το ύψος του κυρίως ναού. Ονομάζει το περίστωο "περίπατο", υπαινισσόμενος έτσι την κίνηση του πιστού γύρω από τον κυρίως ναό. Γεγονός είναι ότι τα ανοικτά περίστωα γύρω από σταυροειδείς εγγεγραμμένους, που συναντώνται στη νότια Ήπειρο και στη Θεσσαλονίκη, τόσο στη Ljeviška, αλλά πολύ περισσότερο στη Gračanica ενσωματώνονται με ένα μοναδικό τρόπο, που οδηγεί σε λύσεις πολύ πιο συμπαγείς, τόσο ώστε να θυμίζουν τις αρχές του μονόχωρου με τρούλο και περίστωο. Η Gračanica ενσωματώνει το περίστωο δομικά πολύ περισσότερο από ό,τι απαντά στα μνημεία της Θεσσαλονίκης, καθώς η επικοινωνία ανάμεσα σε αυτό και τον πυρήνα είναι πολύ πιο στενή και άμεση, αφού γίνεται ανάμεσα από τα φέροντα στοιχεία.

Μαζί με τη Ljeviška και την Gračanica δε μπορεί παρά να αναφερθεί και η σύγχρονή τους Banjska (1312-1316)[268] (εικ. 114), μαυσωλείο του βασιλέα Μιλούτιν, που, όπως το επιθυμούσε ο κτήτωρ, κτίστηκε σύμφωνα με το πρότυπο της προγενέστερής της Studenica. Είναι σταυροειδής μονόχωρος τρουλαίος, το δυτικό σκέλος του οποίου περιβάλλεται από χώρο σε θέση νάρθηκα, συνδεδεμένο με δύο εξαιρετικά στενά και επιμήκη παρεκκλήσια, ενώ στη δυτική όψη καταλήγει σε πύργους. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στη ρωμανογοτθική Dečani (1327-1335)[269] (εικ. 115), όπου δημιουργείται ένα εσωτερικό κλειστό, στο πνεύμα των βυζαντινών, αλλά αφανές εξωτερικά περίστωο[270]. Ο ναός είναι ένας σύνθετος τύπος που συνδυάζει πεντάκλιτη βασιλική με μονόχωρο τρουλαίο με περίστωο, το οποίο εκφράζεται μόνο στην κάτοψη με μια σειρά θωρακίων που περιστοιχίζουν τον τρουλαίο χώρο. Οι χώροι που θα αντιστοιχούσαν σε περίστωο καλύπτονται με σταυροθόλια και έχουν διαφορετικά ύψη.

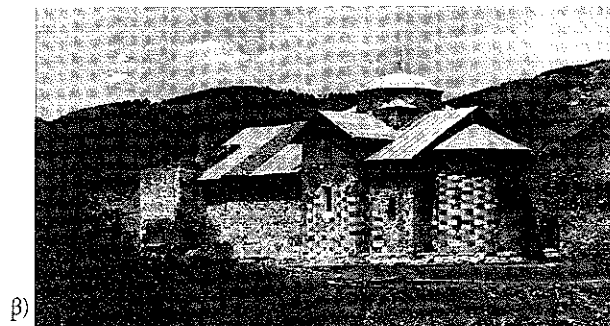
Επίσης, η Θεοτόκος του Matejič στο Κουμάνοβο (1355)[271] είναι ένας πεντάτρουλος ναός, στον οποίο δημιουργείται ενιαίος χώρος μεταξύ των πεδίων του δίτρουλου νάρθηκα και των δυτικών διαμερισμάτων του εγγεγραμμένου σταυροειδούς κυρίως ναού.

Ωστόσο, ανάμεσα στους ναούς που παίρνουν προσθήκες και μετασκευάζονται είναι και ορισμένοι από τους χαρακτηριστικούς μονόχωρους ναούς της Σερβίας με προεξέχοντες χορούς (αυτόνομα μέρη). Έτσι, σημειώνεται η Αγία Τριάδα στη Sopoćani (1265 και επεμβάσεις το 14ο αι.)[272] (εικ. 116), ένας ναός με ρωμανικά χαρακτηριστικά, αλλά με μια

α)

β)

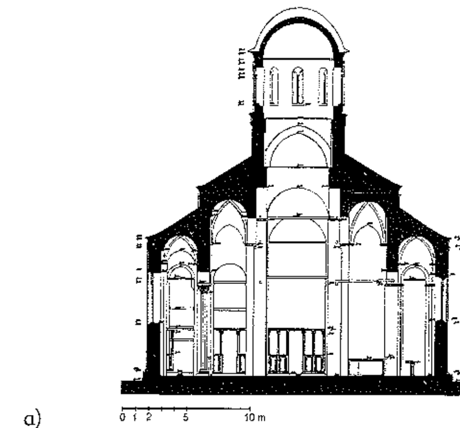

ΕΙΚΟΝΑ 114. Banjska. α) κάτοψη (Deroko) β) άποψη από νοτιοδυτικά.

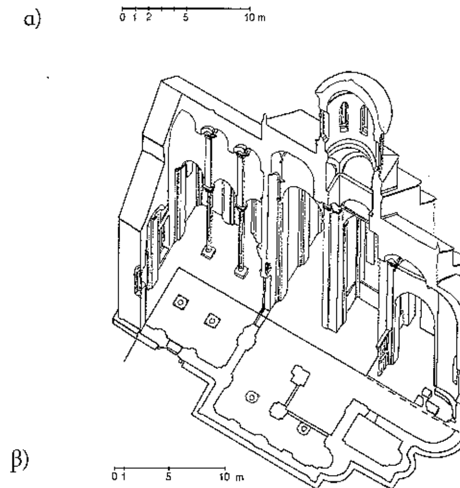
265. Ο νάρθηκας κτίστηκε λίγο πριν το 1321. Βλ. για χρονολόγηση τη μονογραφία Ćurčić, *Gračanica*, σ. 13-14, 137-139 όπου τοποθετεί τη θεμελίωσή της στα τέλη του 1311 ή στις αρχές του 1312 και την αποπεράτωσή της περί το 1320.
266. Ćurčić, ό.π., σ. 36, 37, 99, 100.
267. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί και η άποψη της Englert, *Olympiotissa*, σ. 97, 98, που θεωρεί τους "μανδύες" στοιχεία χώρου που, αν δεν συνδέονται με τα παραβήματα, όπως στην κατηγορία "μονόχωρων τρουλαίων με περίστωο" ή Umgangskirche, είναι τελείως ανεξάρτητα στοιχεία.
268. Βλ. Šuput, "Banjska", με επιλεγμένη παλιότερη βιβλιογραφία και Ćurčić, Gračanica, σ. 134-137.
269. Βλ. Petković, Bošković, *Dečani*, Korać, *Dečani*, σ. 149-157.
270. Ένα τελείως διαφορετικό είδος ενσωμάτωσης συναντούμε στο Ratac, ναό του 1347, που περιέλαβε στο δυτικό του μέρος ένα μικρότερο ναό του 11ου αι. δημιουργώντας γύρω του ένα ανάποδο περίστωο.
271. Βλ. Korać, Šuput, *Arhitektura*, 34, όπου η παλιότερη βιβλιογραφία επίσης Ćurčić, "Byzantine Sphere", ειδικά σ. 57.
272. Kandić, Milošević, *Sopoćani*, με την παλιότερη βιβλιογραφία και Djurić, *Sopoćani*.

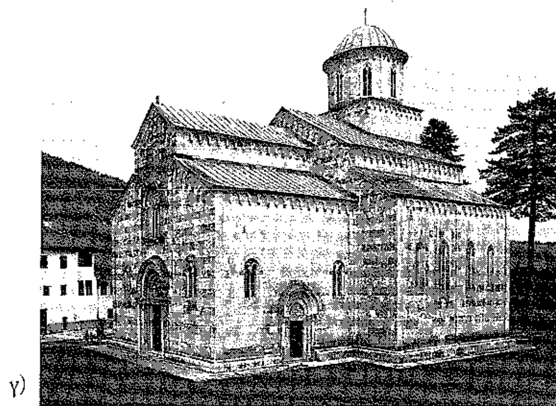
α)

β)

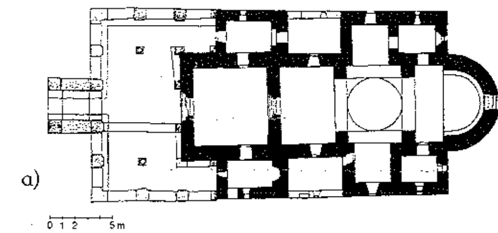

γ)

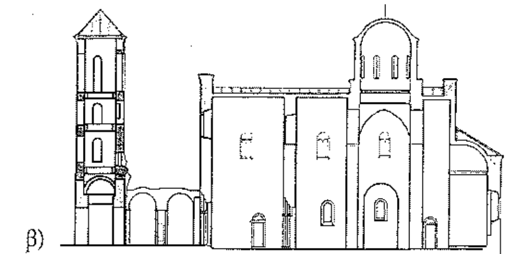

ΕΙΚΟΝΑ 115. Dečani (Σχεδ. από Korać). α) εγκάρσια τομή, β) αξονομετρική τομή, γ) άποψη από νοτιοδυτικά.

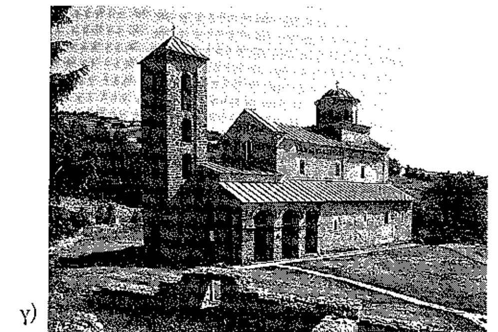
α)

β)

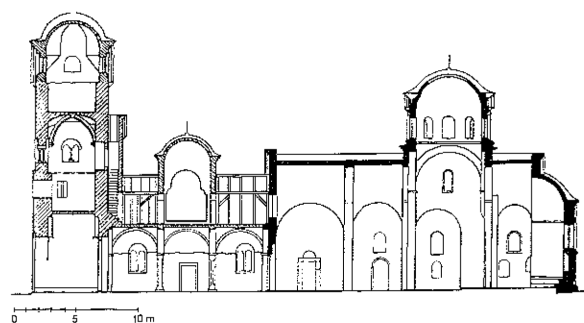
γ)

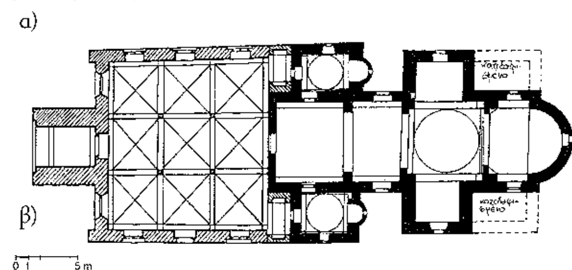

ΕΙΚΟΝΑ 116. Sopoćani (Σχεδ., φωτ. Kandić) α) Κάτοψη, β) Τομή κατά μήκος, γ) Άποψη μετά την αναστήλωση.

κάτοψη που παρουσιάζει ομοιότητες με τα βυζαντινά μνημεία. Νάρθηκας και καμπαναριό, αντιπροσωπευτικά της μετάβασης από το 13ο στο 14ο αι., ακολουθούν τις σχεδιαστικές αρχές της προγενέστερης Žiča (1208-1215) (εικ. 117). Παράλληλα, στους περιμετρικούς χώρους του κτηρίου κυριαρχούν λύσεις που θυμίζουν τον Άγιο Γεώργιο της Ομορφοκκλησιάς, αλλά και τη Bogorodica Ljeviška. Στη θέση πλευρικών στοών και σε συνέχεια των παραβημάτων βρίσκονται προεξέχοντες χώροι ("πτερύγια") και παρεκκλήσια – από ένα σε κάθε πλευρά – που συνδέονται με μια κοινή μονοκλινή στέγη, ενώ το κενό ανάμεσά τους αντιστοιχεί σε ένα μεγάλο τόξο, που αργότερα κλείστηκε. Δημιουργήθηκε έτσι μια σειρά χώρων στις πλευρές του κυρίως ναού. Η ιδέα συνεχίστηκε και στον εξωνάρθηκα με το καμπαναριό που προστέθηκε αργότερα. Η επικοινωνία των χώρων αυτών είναι ενδιαφέρουσα: στη νότια πλευρά επικοινωνεί ο ενδιάμεσος χώρος με το χώρο του σκέλους του σταυρού και το παρεκκλήσιο με την αντίστοιχη νότια στοά του εξωνάρθηκα. Στη βόρεια πλευρά επικοινωνεί το βόρειο παράβημα με το σκέλος του σταυρού και ο ενδιάμεσος χώρος με το βόρειο παρεκκλήσι (από τη θέση της κόγχης του ιερού του) και αυτό στη συνέχεια με τη βόρεια στοά του εξωνάρθηκα.

Μια τελείως διαφορετική κατάσταση παρουσιάζει το καθολικό της πατριαρχικής μονής στο Πα-

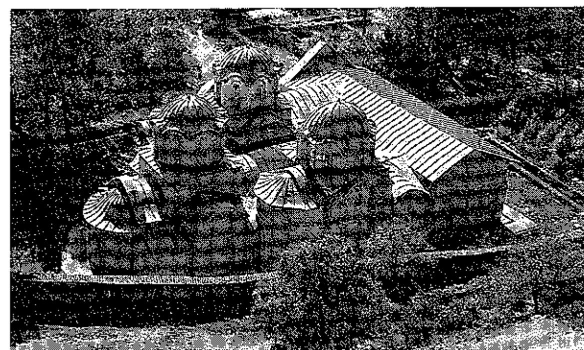

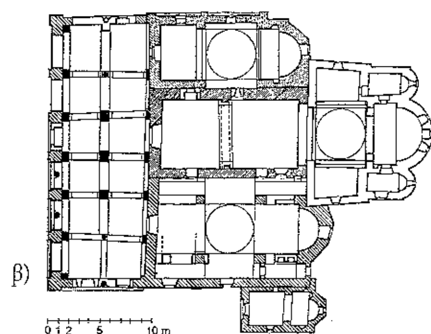

ΕΙΚΟΝΑ 117. Žiča (Nenadović). α) Κατά μήκος τομή, β) Κάτοψη.

τριαρχείο του Πεκίου (Peć), οι Άγιοι Απόστολοι (1380-1400)[273], όπου υπάρχουν τρεις ναοί σε μία ασυνήθιστη σύνθεση (εικ. 118). Αν και δεν συγκαταλέγεται το Πέκιο στους ναούς με περίστωα, ωστόσο, οι ναοί που το συναποτελούν είναι κατά κάποιο τρόπο περιμετρικοί χώροι ο ένας για τον άλλον. Ο παλιότερος ναός, ένας σταυροειδής μονόχωρος με τρούλο, πλαισιώνεται γύρω από το δυτικό σκέλος του με τρία άλλα μεταξύ τους επικοινωνούντα κτίσματα, από τα οποία τα δύο είναι ναοί και το τρίτο ένας ευρύχωρος εξωνάρθηκας. Το αποτέλεσμα σε κάτοψη δε μπορεί παρά να θυμίζει τους ναούς του Αγίου Όρους, αλλά βέβαια οι αναλογίες δεν έχουν σχέση με αυτούς.

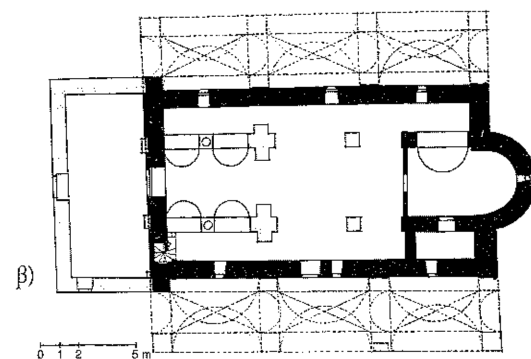
Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Άγιος Γεώργιος στο

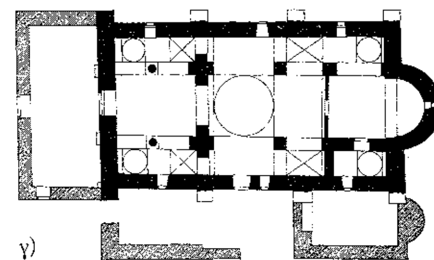

ΕΙΚΟΝΑ 118. Πέκιο, Άγιοι Απόστολοι. α) Άποψη από βορρά. β) Κάτοψη (Nenadović).

ΕΙΚΟΝΑ 119. Staro Nagoričino (Todić, Ćurčić α,γ). α) Άποψη από νότο, β,γ) Κατόψεις: αναπαράσταση, ανασκαφικά.

273. Čanak-Medić, "Sv. Apostoli u Peći", *Architektura XIII* v. τομ. II, 35-42.
274. Tatić, *Tragom velike prošlosti,* μέρος Β΄, Bošković, "Staro Nagoričino et Gračanica", fig. 139, Todić, *Staro Nagoričino*, όπου όλη η παλιότερη βιβλιογραφία και πρόσφατα Korać, *Spomenici u Povardarju*, σ. 37-80 ειδικά 65-67.

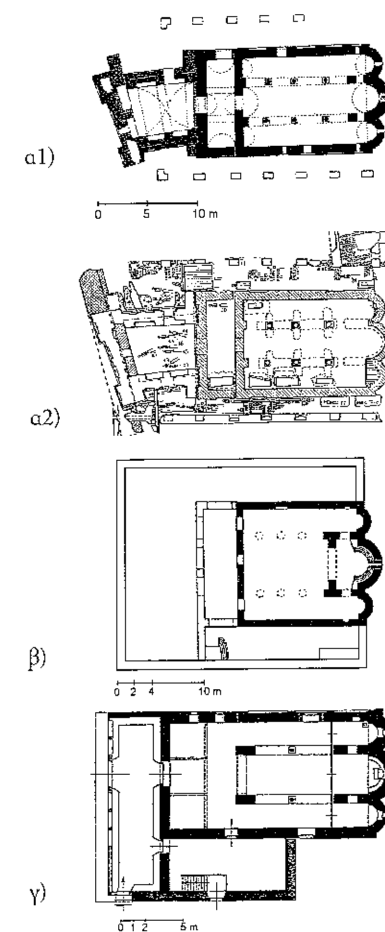

Staro Nagoričino (1314)[274] (εικ. 119), που κτίστηκε σε βάση προγενέστερου βυζαντινού ναού του 11ου ή 12ου αι. και όπου πιθανότατα εργάστηκε το ίδιο συνεργείο μαστόρων με τη Ljeviška. Ο ναός είχε επίσης πλάγιες στοές που γκρεμίστηκαν, όπως άλλωστε φαίνεται και στη σχετική τοιχογραφία, όπου απεικονίζεται το πρόπλασμά του[275].

Αξιοπρόσεκτη είναι η περίπτωση της Βουλγαρίας όπου οι περιμετρικοί χώροι σε οποιαδήποτε μορφή, τόσο στη μεσοβυζαντινή, όσο και στην υστεροβυζαντινή περίοδο, είναι ελάχιστοι. Αν και η αρχιτεκτονική στη Βουλγαρία, όσον αφορά τους τρόπους δόμησης, αφομοιώνει τα βυζαντινά πρότυπα, δε φαίνεται όμως να τα ακολουθεί και στο σχεδιασμό. Το γεγονός προκαλεί το ερώτημα: πρόκειται μήπως για ενσωμάτωση ορισμένων αναγκών μέσα στο ναό (όπως γράφει και ο Millet για τους νάρθηκες)[276] ή συμβαίνει κάτι άλλο, που σχετίζεται ίσως με μια συντηρητική χρήση των πρωτευουσιάνικων τύπων; Αξίζει να σημειωθεί ότι και στη σχολή του Μοράβα της Σερβίας δεν συναντώνται περίστωα ή περιμετρικοί χώροι.

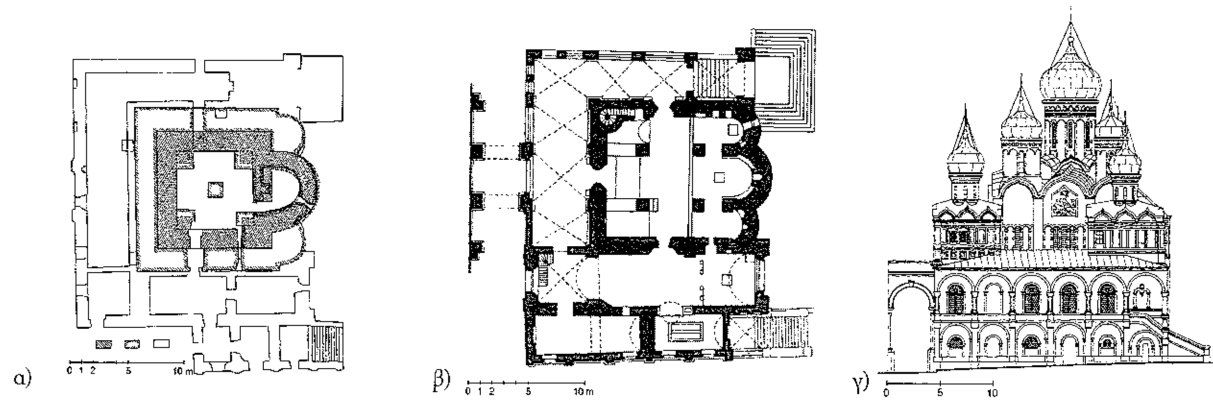
Στα πλαίσια της δεύτερης Βουλγαρικής Αυτοκρατορίας, το 1198, αναδείχθηκε ως κέντρο το Τίρνοβο, όπου εγκαταστάθηκε το 1235 το νέο Πατριαρχείο. Ο ναός με περίστωο που εντοπίστηκε εκεί είναι οι Σαράντα Μάρτυρες του Τιρνόβου (1230 και μαυσωλείο στα μέσα του 14ου αι.)[277] (εικ. 120α). Ο ναός θα πρέπει να θεωρηθεί εξαίρεση καθώς δε διαθέτει συνεχές περίστωο αλλά περιμετρικούς χώρους. Κτίστηκε από τον Ivan Asen το Β΄ για τη νίκη του επί του Θεοδώρου Κομνηνού στον τύπο τρίκλιτης βασιλικής. Ο ναός επεκτάθηκε τα επόμενα 70 χρόνια με νάρθηκα, εξωνάρθηκα, με τη δυτική του πλευρά σε επαφή με το εξωτερικό τείχος της ομώνυμης μονής και τέλος με δύο πλευρικές στοές, βόρεια και νότια[278]. Στο ναό τάφηκε ο ιδρυτής, υπάρχουν όμως και άλλοι 39 τάφοι[279]. Η είσοδος γινόταν από τα βόρεια, ενώ η αναπαράσταση του Boiadzhiev προτείνει ένα καμπαναριό στο κέντρο της δυτικής πλευράς.

Ένας άλλος ναός που παρουσιάζει ενδιαφέρον από την άποψη του περιστώου είναι ο Άγιος Νικόλαος στο Μελένικο[280] (εικ. 120β). Είναι μία κατεστραμμένη σήμερα βασιλική με διακριτούς περιμετρικούς χώρους στους οποίους υπάρχουν τάφοι. Ο ναός είναι ένα σύνθετο μνημείο με πολλές φάσεις. Η νέα Μητρόπολη της Μεσημβρίας (ναός του Αγίου Στεφάνου) με επεμβάσεις το 14ο αι. (1335)[281] (εικ. 120γ) είναι το τρίτο μνημείο της Βουλγαρίας, στο οποίο απαντούν

ΕΙΚΟΝΑ 120. Βουλγαρία. α) Τίρνοβο, 40 Μάρτυρες, β) Μελένικο, Άγιος Νικόλαος, γ) Άγιος Στέφανος Μεσημβρίας (Σχεδ. α1,α2 Bojadzhiev, β,γ Rachénov).

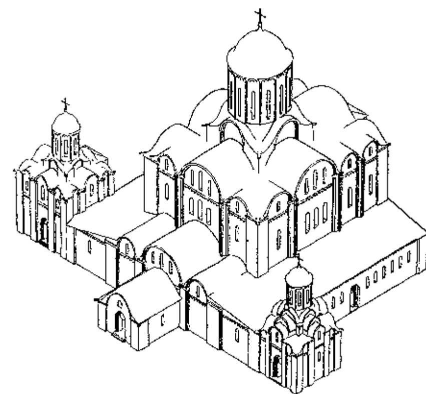
275. Ανάλογη περίπτωση εξαφάνισης του περιστώου είναι αυτή του ναού της Θεοτόκου στο Kučeviste βλ. Petković, *Pregled*, σ. 164, Miljković-Pepek, "Sv. Spas vo selo Kučevište", Ćurčić, "Architecture in the Byzantine Sphere", σ. 61, όπου, όπως με πληροφόρησε πρόσφατα ο G. Subotić, ο ναός όχι μόνον είχε στοά, αλλά αυτή πρέπει να ήταν διώροφη, αν κρίνει κανείς από το σημείο που οι τοιχογραφίες του σταματούν πάνω απο τη στάθμη της εισόδου, εμφανίζοντας από εκεί και πάνω το χαρακτηριστικό θέμα του κάτω μέρους τους. Ευχαριστώ τον G. Subotić για την επισήμανση αυτή.
276. Millet, *L'École,* σ. 119-124, Chaneva-Dechevska, N., *Die Kirchenbaukunst,* μόνον όπου αναφέρεται σε βουλγαρικά μνημεία και όχι σε βυζαντινά ή σερβικά, τα οποία συναριθμεί ως βουλγαρικά.
277. Boiadzhiev, "Église des Quarante Martyrs", σ. 143-58.
278. Boiadzhiev, ό.π., όπου όμως αναφέρει οικοδόμηση το 1280, βλ. και Vūlov, "Veliko Tūrnovo", σ. 37-54 λέει ότι ο ναός κτίστηκε το 1230 από τον Ivan Asen Β΄ και ότι δέχθηκε προσθήκες το 13ο αι. και στις αρχές του 14ου αι.
279. Βλ. Vūlov, ό.π.
280. Βλ. Mavrodinova, *Sv. Nikola pri Melnik.*
281. Rachénov, "Eglises de Mesemvria", 14-25, Krasowska, *Sv. Stefan*, Tschilingirov, *Die Kunst*, σ. 322-323 με την παλιότερη βιβλιογραφία.

ΕΙΚΟΝΑ 121. Ναός του Ευαγγελισμού στο Κρεμλίνο (από Brunov). α) αρχαιολογικά δεδομένα, β) σημερινή κάτοψη, γ) νότια όψη.

περιμετρικοί χώροι. Πρόκειται για βασιλική με δυτικούς τοιχοπεσσούς του τύπου των μικρών βασιλικών της Μακεδονίας για τις οποίες έγινε ήδη λόγος, πρόσθετο χώρο στα νότια και προστώο στα δυτικά. Η πτώση του βουλγαρικού κράτους στους Οθωμανούς το 1392 βάζει τέλος και στη μέχρι τότε αντίληψη και στις συνθήκες της ναοδομίας.

Από τους χώρους βυζαντινής επιρροής η Ρωσία, η οποία αφομοίωσε πολλά στοιχεία της βυζαντινής παράδοσης, παρουσίασε κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο σπουδαία κέντρα και έδωσε μεγάλων διαστάσεων μνημεία με περίστωα[282]. Στην ύστερη περίοδο όμως και συγκεκριμένα ανάμεσα στο τέλος του 12ου και το τέλος σχεδόν του 14ου αι. η κυριαρχία των Τατάρων είχε εντελώς ανασταλτική επίδραση στη ρωσική ναοδομία. Μόνο το 15ο αι. πλέον υπάρχουν στο Zvenigorod επιρροές μέσω Σερβίας, αλλά στη Μόσχα, όπου η ανάπτυξή της ταυτίζεται με αυτήν όλης της Ρωσίας, είναι τεκμηριωμένο ότι εργάζονται δυτικοευρωπαίοι αρχιτέκτονες. Η εποχή των μεσοβυζαντινών ναών με τα πολλαπλά περίστωα δεν επέστρεψε παρά μόνον το 15ο αι. Ωστόσο, λίγοι μόνο ναοί θα μπορούσαν να ανα-

ΕΙΚΟΝΑ 122. Η Μητρόπολη των Κανάλων (Sobor na Protoke) (1196-1200). Αναπαράσταση (Rappoport).

φερθούν από την περίοδο που μας ενδιαφέρει: Η πρώτη μητρόπολη του Suzdal (1222-1225)[283] που δε σώζεται, ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Yuriev-Polsky (1230-1234), που κατέπεσε και ξανακτίστηκε το 1471[284] και η μητρόπολη του Ευαγγελισμού στο Κρεμλίνο (1360) που ξανακτίστηκε το 1416 και στα 1484-1489 ως τετρακιόνιος με ανοικτό περίστωο[285] (εικ. 121), είναι μερικοί από αυτούς.

Γ. ΤΥΠΟΙ ΠΕΡΙΣΤΩΩΝ (Πίν. σ. 196-197)

Γ.1. ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ, ΚΡΙΤΗΡΙΑ, ΣΧΕΣΕΙΣ

Η τυπολογία όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, δεν αποτελεί σκοπό αλλά ένα από τα εργαλεία για την κατανόηση των περιστώων, όπως και κάθε άλλου αρχιτεκτονικού στοιχείου ή συνόλου. Σκοπός παραμένει η προσέγγιση και κατανόηση της αρχιτεκτονικής σκέψης που παράγει το σχέδιο ενός αρχιτεκτονικού στοιχείου ή συνόλου. Με αυτή την οπτική καταγράφηκαν τα σχέδια των περιστώων και των συγγενών με αυτά χώρων που εμφανίστηκαν γύρω από πυρήνες διαφόρων τύπων.

282. Έγινε ήδη λόγος για τους ναούς αυτούς και την προσαρμογή του σχεδίου τους στον κωνσταντινουπολίτικο σταυροειδή εγγεγραμμένο στη μεγάλη κλίμακα, με προσθήκη επικοινωνούντων κλιτών και ναρθήκων, ώστε να προκύπτουν εσωτερικά περίστωα. Η Μητρόπολη των Κανάλων στο Smolensk (εικ. 122) φαίνεται να είναι από τα τελευταία τέτοια μνημεία.
283. Hamilton, "Art and Architecture in Russia", σ. 52-53, 54, 62.
284. Faensen, Ivanov, *Early Russian*, σ. 358-359, Hamilton, ό.π., σ. 53, 62, 63-64, 78-79.
285. Faensen, Ivanov, ό.π. σ. 411-417, ειδ. 412, Hamilton, ό.π., σ. 189-190, 196 και σποραδικά Kachalova e.a., *The Annunciation Cathedral*, ειδ. σ. 6 κ.ε. και Brunov, *Hram*, σ. 84 εικ. I.

Ακολούθησαν ομαδοποιήσεις σύμφωνα με ορισμένα κριτήρια που αφορούν σχέσεις χώρων. Οι σχέσεις αυτές εμπεριέχουν τις λειτουργίες και καθορίζουν τον αρχιτεκτονικό τύπο και την κατασκευή. Ένα περίστωο ανταποκρίνεται ταυτόχρονα σε περισσότερες από μία κατηγορίες σχέσεων και συνεπώς ο τύπος καθορίζεται από περισσότερα κριτήρια. Τα κριτήρια διακρίνονται:

α) σε σχέση με το σύνολο του κτηρίου: ενσωματωμένα πλήρως ή εν μέρει ή πρόσθετα
β) σε σχέση με τον πυρήνα: σχήμα Π ή Γ
γ) σε σχέση με τη διάταξη: ενιαίος-συνεχής χώρος ή αυτόνομα επικοινωνούντα μέρη και
δ) σε σχέση με τον έσω χώρο: επικοινωνία με τον πυρήνα (προς τα μέσα) ή επικοινωνία με διαφορετικά επίπεδα (υπερώο ή υπόγειο)
ε) σε σχέση με τον έξω χώρο: κλειστά (προς τα έξω) ανοικτά ή μεικτά
ζ) σε σχέση με την κατασκευή: θολοσκεπή ή ξυλόστεγα.

Το κριτήριο (α) ανταποκρίνεται στις δύο βασικές κατηγορίες, στις οποίες εστιάστηκε το ενδιαφέρον της παρούσας έρευνας:

1. περίστωα ενσωματωμένα στο κτήριο του ναού από τον αρχικό σχεδιασμό και
2. περίστωα που προστέθηκαν εκ των υστέρων σε έναν πυρήνα.

Στις δύο αυτές κατηγορίες απαντούν μνημεία με πυρήνες διαφόρων τύπων, αλλά όχι με την ίδια συχνότητα. Στην πρώτη κατηγορία (1) οι μονόχωροι ναοί με τρούλο και περίστωο είναι οι περισσότεροι, καθώς η κατάταξη μνημείων στον τύπο αυτό προϋποθέτει το περίστωο. Στην Κωνσταντινούπολη η Παμμακάριστος, ο Άγιος Ανδρέας εν τη Κρίσει, ο Τίμιος Πρόδρομος του Λιβός, το καθολικό του Χριστού της Χώρας και πιθανώς η Κυριώτισσα, στη Μακεδονία ο Τίμιος Πρόδρομος των Σερρών, η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Treskavac, ο ναός της Θεοτόκου στο Drenovo του Kavadarci (πΓΔΜ) και η μονή Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη[286], στην Ήπειρο το Λάμποβο[287] και στη Θεσσαλία η Ολυμπιώτισσα είναι τα μνημεία που ανήκουν σε αυτόν τον τύπο στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Ακόμη θα μπορούσε να περιληφθεί η όψιμη φάση του ναού του Βήματος στην Κόρινθο και, ως ιδιαίτερη περίπτωση, ο Άγιος Νικόλαος Μεσοποτάμου και η Παρηγορήτισσα της Άρτας. Στην ίδια κατηγορία περιλαμβάνονται και οι ναοί του τύπου των εγγεγραμμένων σταυροειδών με περίστωο που είναι επίσης πολυάριθμοι: στην Κωνσταντινούπολη δε σώθηκε κανένας, ούτε στη Θράκη και στη Μακεδονία, υπάρχουν όμως στη Θεσσαλονίκη ο Άγιος Παντελεήμων, η Αγία Αικατερίνη και οι Άγιοι Απόστολοι, στην Ήπειρο ο Παντοκράτωρ στο Μοναστηράκι Βονίτσης και πιθανότατα η Παντάνασσα στη Φιλιππιάδα. Εδώ θα πρέπει να προστεθούν συγκριτικά τα μνημεία της Σερβίας, όπως η Bogorodica Ljeviška ή η Gračanica.

Στον τύπο της βασιλικής δεν απαντούν μνημεία, τα οποία εκτός του χώρου των κλιτών ή αντί γι' αυτά να έχουν ενσωματωμένο και άλλο περίστωο. Στην Κωνσταντινούπολη, εκτός της αμφιλεγόμενης περίπτωσης του Manastir Mescidi, δε σώζονται τέτοια μνημεία, αλλά στην περιφέρεια ο Άγιος Νικόλαος Ορφανός Θεσσαλονίκης, οι Ταξιάρχες στην ίδια πόλη, η Περίβλεπτος της Βέροιας, η Παναγία στο Καστράκι Τρικάλων ίσως ακόμη και η Παλιά Μητρόπολη Εδέσσης είναι μνημεία που είχαν από την αρχή ενοποιημένα κλίτη και νάρθηκα ως περίστωα. Η περίπτωση της βασιλικής με περίστωο από τον αρχικό σχεδιασμό είναι σημαντική και για τα μνημεία του Μυστρά.

Η κατηγορία (2) των πρόσθετων περιστώων και συγγενικών με αυτά χώρων, τα οποία δεν περιλήφθηκαν από την αρχή στο σχεδιασμό, απαντά επίσης σε όλους τους τύπους πυρήνων. Μερικοί μάλιστα ναοί με κλειστό περίστωο είχαν ένα δεύτερο και πάλι κλειστό περίστωο, πρόσθετο γύρω από το πρώτο, κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, όπως ο ναός του Προδρόμου της μονής του Λιβός, η Παμμακάριστος και η μονή της Χώρας. Η Κυριώτισσα θα είχε ένα περίστωο, όπως και ο ναός του Προδρόμου στις Σέρρες στον οποίο έγιναν διάφορες προσθήκες σε θέση περιστώου και καθ' ύψος. Στις υπόλοιπες περιοχές δεν συναντάται η περίπτωση αυτή.

Περίστωα που προστέθηκαν σε ναούς τύπου εγγεγραμμένου σταυρού συναντώνται: στην Κωνσταντινούπολη το Kilise Camii, στην Αχρίδα η Αγία Σοφία, στη Βέροια ίσως ο ναός των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας, στην Ομορφοκκλησιά της Καστοριάς ο Άγιος Γεώργιος, στην Ήπειρο πιθανόν ο πρώτος ναός της Παρηγορήτισσας της Άρτας, εν μέρει η Παντάνασσα της Φιλιππιάδας και ίσως ο Άγιος Νικόλαος Ροδιάς[288]. Αντίστοιχα σε βασιλικές συναντώνται μόνο

286. Η μονή Βλατάδων κατατάσσεται στην κατηγορία αυτή παρά τις ιδιορυθμίες της.
287. Αν δεχθεί κανείς χρονολόγηση στο 13ο αι.
288. Δεν περιλαμβάνονται εδώ τα αθωνίτικα καθολικά στις μονές Λάβρα, Ιβήρων, Βατοπέδι που αποτελούν ιδιαίτερη περίπτωση και όπου γίνεται ανάπτυξη της δυτικής πλευράς που περιβάλλεται από παρεκκλήσια προθαλάμους (λιτές) και προστώα.

στην περίπτωση της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα, ενώ μπορεί εδώ να περιληφθεί ως σταυρεπίστεγος ο ναός του Τουρκοπάλουκου και ως ιδιαίτερη περίπτωση οι ναοί του Μυστρά, καθώς το ισόγειό τους είναι βασιλική, η οποία, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, σχετίζεται με την προσθήκη στοών. Επίσης μπορεί να περιληφθεί ως ιδιαίτερη περίπτωση η Bogorodica Ljeviška, που, ως κατεστραμμένη βασιλική, υπέστη προσθήκη-μετασκευή με πλήρη αλλαγή του τύπου της. Η Αγία Σοφία της Αχρίδας ως βασιλική με τρούλο και πρόσθετους χώρους μπορεί επίσης να περιληφθεί στην κατηγορία αυτή.

Γ.2. ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΠΥΡΗΝΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΘΕΣΗ

Με βάση το κριτήριο (β) προκύπτουν ομαδοποιήσεις, που άλλοτε είναι άμεσα αντιληπτές και άλλοτε όχι. Ο πυρήνας μπορεί να ερμηνευθεί με δύο τρόπους: 1) να αποτελείται από τον κυρίως ναό, τρουλαίο ή δρομικό και 2) να αποτελείται από ένα κτίσμα, συνήθως σταυροειδούς εγγεγραμμένου τύπου, που περιλαμβάνει τον τρουλαίο χώρο, διευρυμμένο με τους κάτω από τις κεραίες χώρους και το νάρθηκα.

Στην πρώτη περίπτωση (1) περιλαμβάνονται οι μονόχωροι σταυροειδείς ναοί με τρούλο και περίστωο (όπως ο Άγιος Ανδρέας εν τη Κρίσει, η Παμμακάριστος κτλ.) και οι δρομικοί ναοί με περίστωο (όπως το Manastir Mescidi, ο Άγιος Νικόλαος Ορφανός, κτλ.). Στη δεύτερη περίπτωση (2) περιλαμβάνονται σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με περίστωο (όπως ο Άγιος Παντελεήμων και οι Άγιοι Απόστολοι) και περιπτώσεις όπως της Μητρόπολης του Μυστρά και της Θεοτόκου του Matejč.

Το περίστωο σε σχήμα Π είναι κριτήριο για τα μνημεία της μελέτης και συνεπώς συναντάται στους περισσότερους ναούς που εξετάστηκαν. Ορισμένες φορές όμως εμφανίζεται και σε σχήμα Γ, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η διαμόρφωση του περιστώου αποκλίνει κάπως από αυτούς τους σχηματισμούς. Σχεδόν πάντα οι ναοί της περίπτωσης (1) έχουν περίστωο σε σχήμα Π και αυτό αποτελεί δομικό μέρος του συνόλου. Σε μερικές περιπτώσεις δρομικών ναών όμως το περίστωο είναι πρόσθετο (όπως π.χ. στον Άγιο Δημήτριο Κυψέλης). Οι ναοί της περίπτωσης (2) έχουν επίσης περίστωο σχήματος Π, το οποίο άλλοτε είναι δομικά συνδεδεμένο με τον πυρήνα (όπως στο Μοναστηράκι Βονίτσης, στους Αγίους Αποστόλους Θεσσαλονίκης, στη Gračanica) και άλλοτε είναι πρόσθετο, με αυτόνομους χώρους (όπως στο Kilise Camii ή στην Ομορφοκκλησιά).

Στα πλαίσια αυτά εμφανίζονται, όπως είναι φυσικό, ιδιαιτερότητες και διαφοροποιήσεις. Ορισμένες φορές το περίστωο Π δε φθάνει μέχρι τα ανατολικά άκρα του ναού, αλλά σταματά πριν από αυτό (όπως στον Άγιο Νικόλαο Ροδιάς).

Τα περίστωα Π, σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα κριτήρια, εμφανίζουν μια μεγάλη ποικιλία λύσεων. Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό τους είναι ότι τις περισσότερες φορές περιλαμβάνουν στα ανατολικά άκρα τους παρεκκλήσια[289], που άλλοτε έχουν μια σημαντική αυτονομία και άλλοτε όχι[290]. Συχνά έχουν με σαφήνεια εκφρασμένη αυτήν τη λειτουργία (του παρεκκλησίου), με προεξέχουσα κόγχη ιερού ή το λιγότερο με κόγχη εγγεγραμμένη στο πάχος των τοίχων των ανατολικών τους άκρων[291]. Τα παρεκκλήσια συνήθως καλύπτονται με θολωτή κατασκευή[292], ενώ συχνά η αυτονομία και η σημασία τους τονίζεται με τρουλίσκους[293], οι οποίοι τοποθετούνται συχνότερα επάνω ακριβώς στον τετραγωνικό χώρο του παρεκκλη-

289. Το θέμα αυτό συζήτησε διεξοδικά ο S. Ćurčić, "Subsidiary Chapels", και πάλι ο ίδιος *Gračanica*, σ. 75-80 και παλιότερα η Babić, *Les Chapelles*, που πραγματεύεται το θέμα αυτό.
290. Αυξημένη αυτονομία από την ακραία, θα λέγαμε, περίπτωση του πρόσθετου νότιου παρεκκλησίου της Παμμακαρίστου και τα παρεκκλήσια των υπερώων, όπως στη Μητρόπολη του Μυστρά και στην Αγία Σοφία Αχρίδος, με μια αυξημένη αυτονομία στην Κυριώτισσα της Κωνσταντινούπολης, στη μονή της Χώρας και ίσως στο Manstir Mescidi, επίσης στην Οδηγήτρια "Αφεντικό" καθώς και στην Αγία Σοφία του Μυστρά και στον Άγιο Γεώργιο Ομορφοκκλησιάς, στον Άγιο Δημήτριο στο Τουρκοπάλουκο, στον Άγιο Παντελεήμονα και στους Ταξιάρχες της Θεσσαλονίκης, στην Παντάνασσα Φιλιππιάδος και στο Μοναστηράκι Βονίτσης. Περισσότερο ενταγμένα στο σύνολο είναι στη Θεσσαλονίκη τα δύο παρεκκλήσια της Αγίας Αικατερίνης, το βόρειο των Αγίων Αποστόλων, αυτά της μονής Βλατάδων και στην Άρτα της Παρηγοτήτισσας.
291. Όπως στους Αγίους Αποστόλους και στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό της Θεσσαλονίκης, στο ναό των Αγίου Κηρύκου και Ιουλίττας της Βέροιας, στην Παναγία στο Καστράκι Τρικάλων, στα παρεκκλήσια της Οδηγήτριας "Αφεντικό" και της Αγίας Σοφίας του Μυστρά. Ενώ μόλις προεξέχουν από τον ανατολικό τοίχο οι κόγχες των παρεκκλησίων της Αγίας Αικατερίνης και της πρώτης βυζαντινής φάσης της μονής Βλατάδων. Στους Ταξιάρχες της Θεσσαλονίκης, η κόγχη του βορείου παρεκκλησίου προεξέχει, ενώ στο νότιο (αν είναι παρεκκλήσι) δεν υπάρχει.
292. Όπως στη μονή Βλατάδων (το σωζόμενο νότιο παρεκκλήσι), στους Ταξιάρχες στη Θεσσαλονίκη, στον Άγιο Γεώργιο Ομορφοκκλησιάς (καμάρες), στην Παρηγορήτισσα της Άρτας (στο ισόγειο σταυροθόλια) και στην Αγία Σοφία του Μυστρά.
293. Όπως π.χ. η Παμμακάριστος με ολόκληρο σύστημα θολοδομίας, η μονή της Χώρας, η Αγία Αικατερίνη και οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης, η Παρηγορήτισσα της Άρτας (στα υπερώα), ο Άγιος Δημήτριος στο Τουρκοπάλουκο, η Παντάνασσα Φιλιππιάδος και το Μοναστηράκι Βονίτσης.

σίου[294] και σπανιότερα μπροστά του[295].

Τα περίστωα σχήματος Π παρουσιάζουν διάφορες λύσεις στο δυτικό τους σκέλος. Εκεί εμφανίζονται είτε τρουλίσκοι που στέφουν τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα του περιστώου[296] ή τις θέσεις πίσω από αυτά, στις πλάγιες στοές[297], είτε πύργοι και καμπαναριά στα δυτικά άκρα ή στο κέντρο[298] είτε, τέλος, απλές διαμπερείς στοές[299]. Μια ανάλογη ποικιλία λύσεων εμφανίζεται και στις πλευρικές στοές, των οποίων μέρη αποτελούν τα δυτικά και ανατολικά άκρα, στα οποία ήδη έγινε αναφορά. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι οι πλευρικές στοές έχουν συνήθως, από άποψη οργάνωσης του χώρου, το χαρακτήρα συνδετικού στοιχείου ανάμεσα στα κλειστά ανατολικά άκρα (παρεκκλήσια) και στο δυτικό σκέλος και τα στοιχεία, για τα οποία έγινε ήδη λόγος. Αυτός ο χαρακτήρας κάνει τις πλευρικές στοές σχετικά απλές και ενιαίες με την παρεμβολή ορισμένων στοιχείων, συνήθως στην κάλυψη, τα οποία δεν αλλάζουν αυτό το βασικό χαρακτηριστικό τους. Το σημαντικότερο στοιχείο που παρατηρείται εδώ είναι η προστασία ή ο τονισμός των πλαγίων εισόδων του ναού. Έτσι, υπάρχουν τρουλίσκοι ή ασπίδες μπροστά από αυτές στη στοά[300] ή καμάρες[301] κάθετες προς τον τοίχο του πυρήνα και ορισμένες φορές πεζούλια στο κάτω μέρος[302].

Γ.3. ΔΙΑΤΑΞΗ ΚΑΙ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ

Το κριτήριο (γ), της διάταξης του περιστώου σε ενιαίο συνεχή χώρο ή σε σύνολο με αυτόνομα μέρη, είναι εξαιρετικά σημαντικό, ακόμη και για τον προσδιορισμό του όρου του περιστώου. Καθώς θεωρήθηκε εδώ ότι ο ενιαίος χώρος, αλλά και οι χώροι που επικοινωνούν μεταξύ τους και αποτελούν ένα σύνολο γύρω από τον πυρήνα έχουν καθοριστική σημασία για το θέμα, προκύπτουν ομάδες με κοινά χαρακτηριστικά. Το περίστωο ως ενιαίος χώρος χωρίς καμία διαίρεση ή με νύξεις για διαίρεση με μορφή παραστάδων, ευρέων ανοιγμάτων κτλ. απαντά τόσο στους δρομικούς ναούς και στους μονόχωρους με τρούλο και περίστωο, όσο και στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους. Στην περίπτωση αυτήν ουσιαστική σημασία έχει ο τρόπος σύνδεσης με τον πυρήνα. Το περίστωο που αποτελείται από ένα σύνολο επικοινωνούντων χώρων έχει να παρουσιάσει μια μεγάλη ποικιλία συνδυασμών, που ορισμένες φορές περιλαμβάνουν το σύνολο ή μέρη του ενιαίου περιστώου, όπως ήδη φάνηκε από την αναφορά στα προηγούμενα κριτήρια σχέσεων του περιστώου. Η κατάτμηση των περιμετρικών χώρων ή η σύνθεση στοιχείων (παρεκκλήσια, κωδωνοστάσια, στοές κ.λπ.) ως προς τη λειτουργία, τη διάταξη και την κατασκευή μπορεί να είναι τέτοια ώστε να καταργείται η συμβατική έννοια του περιστώου και να αντικαθίσταται μ' ένα σύνολο συγγενικών προς αυτό χώρων.

294. Όπως η Παμμακάριστος στην Κωνσταντινούπολη, η Αγία Αικατερίνη και οι Άγιοι Απόστολοι στη Θεσσαλονίκη, η Παρηγορήτισσα στην Άρτα, ο Άγιος Δημήτριος στο Τουρκοπάλουκο, η Παντάνασσα Φιλιππιάδος και το Μοναστηράκι Βονίτσης.
295. Μόνο στη μονή της Χώρας και στον Άγιο Παντελεήμονα Θεσσαλονίκης. Σε ορισμένους ναούς αυτό γίνεται γιατί οι τρουλίσκοι στέφουν τα γωνιακά διαμερίσματα του εγγεγραμμένου, όπως στα υπερώα της Οδηγήτριας 'Αφεντικό' και της Μητρόπολης του Μυστρά.
296. Παραδείγματα: στην Κωνσταντινούπολη ο εσωνάρθηκας της μονής της Χώρας (ασύμετρα), ο εξωνάρθηκας του Kilise Camii, στη Θεσσαλονίκη η Αγία Αικατερίνη, στην Ήπειρο η Παρηγορήτισσα και πιθανόν το Μοναστηράκι Βονίτσης. Σε σχέση με το φαινόμενο αυτό βλ. για την ιδέα των δίτρουλων ναρθήκων Ćurčić, "Twin-Domed Narthex", ό.π.
297. Παραδείγματα: οι Άγιοι Απόστολοι και ο Άγιος Παντελεήμων Θεσσαλονίκης.
298. Πύργοι, όπως στην Αγία Σοφία Αχρίδας (πύργοι στον εξωνάρθηκα, πυργοειδές κλιμακοστάσιο στον εσωνάρθηκα), στο Τουρκοπάλουκο (πυργοειδή διαμερίσματα), στους Αγίους Θεοδώρους του Μυστρά και στην Οδηγήτρια "Αφεντικό". Επίσης, στη μία πλευρά του δυτικού σκέλους, όπως στην Οδηγήτρια "Αφεντικό" (στη νότια γωνία), στον Τίμιο Πρόδρομο Σερρών (βόρεια γωνία, πυργοειδές κλιμακοστάσιο), στο νότιο δυτικό άκρο της Παντάνασσας στη Φιλιππιάδα, στην Αγία Σοφία και στην Παντάνασσα του Μυστρά και στο νοτιοανατολικό άκρο της Μητρόπολης του Μυστρά. Επίσης, στο κέντρο όπως πιθανότατα στους Αγίους Αποστόλους Θεσσαλονίκης, στον Άγιο Γεώργιο Ομορφοκκλησιάς, στο Τουρκοπάλουκο στην Ήπειρο, αλλά και στη Bogorodica Ljeviška Πριζρένης. Ο κεντρικός άξονας τονίζεται όμως και με έναν άλλο τρόπο, όπως π.χ. με το παρεκκλήσι του υπερώου στον Τίμιο Πρόδρομο Σερρών.
299. Όπως στο Manastir Mescidi της Κωνσταντινούπολης, στο Μεσοπόταμο, στην Αγία Θεοδώρα της Άρτας, στην Παντάνασσα του Μυστρά ή ως συνδετική στοά ανάμεσα σε δυο κλειστά στοιχεία, όπως στην Οδηγήτρια "Αφεντικό", στη Μητρόπολη του Μυστρά και στην Αγία Σοφία της Αχρίδας.
300. Όπως στη μονή της Χώρας τρουλίσκος (νότια πλευρά), στον Άγιο Παντελεήμονα Θεσσαλονίκης τρουλίσκοι, στους Αγίους Αποστόλους ασπίδες, στην Αγία Αικατερίνη ασπίδα (βόρεια πλευρά), στην Παρηγορήτισσα της Άρτας ασπίδες, στη Παντάνασσα Φιλιππιάδος και στην Παντάνασσα του Μυστρά επίσης.
301. Όπως στον Άγιο Γεώργιο της Ομορφοκκλησιάς, στο Μοναστηράκι Βονίτσης, πιθανώς στην Παντάνασσα Φιλιππιάδος και ίσως στον Άγιο Νικόλαο Ροδιάς, στο Τουρκοπάλουκο και στο Μεσοποτάμο.
302. Όπως στον Άγιο Γεώργιο Ομορφοκκλησιάς και στην Παντάνασσα Φιλιππιάδος.

Γ.4. ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΕΣΩ ΧΩΡΟ. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΠΕΔΑ

Ένας ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας είναι το κριτήριο (δ), που επηρεάζει καθοριστικά το σύνολο του ναού με περίστωο. Η επικοινωνία του περιστώου με τον πυρήνα έχει διαβαθμίσεις που καθορίζουν τόσο την κατασκευή, όσο και το πνεύμα του κτηρίου. Σε γενικές γραμμές δύο είδη επικοινωνίας είναι διακριτά 1) μια στενή και άμεση επικοινωνία και 2) μια περιορισμένη επικοινωνία. Μια στενή και πιο άμεση επικοινωνία επιτυγχάνεται με λεπτά κατά διαστήματα κάθετα στοιχεία (κίονες συνήθως ή πεσσούς). Το ύψος παίζει εδώ σημαντικό ρόλο, αφού όσο πιο ψηλά συνδέονται τα στοιχεία αυτά, τόσο πιο ενιαίος γίνεται ο χώρος και η επικοινωνία ανάμεσα σε πυρήνα και περίστωο πιο στενή. Αυτό μπορεί να φθάσει βέβαια μέχρι τη διάλυση των συστατικών στοιχείων του περιστώου και τη δημιουργία ενός νοητού περιμετρικού χώρου που δε διακρίνεται ουσιαστικά από το θεωρητικό πλέον πυρήνα και ως τέτοιος βρίσκεται έξω από τα πλαίσια της παρούσας εργασίας. Το είδος αυτό της εσωτερικής επικοινωνίας συνδέεται κατ' επέκταση στενά με το σχεδιασμό του ναού και τους στόχους που αυτός θέτει. Τα μνημεία που χαρακτηρίζονται από στενή εσωτερική επικοινωνία ανάμεσα σε πυρήνα και περίστωο είναι κυρίως οι μονόχωροι ή σταυροειδείς ναοί με τρούλο και περίστωο και οι δρομικοί ναοί με περίστωο ή οι τρίκλιτες βασιλικές με ενοποιημένο νάρθηκα. Στον αντίποδα αυτού του είδους επικοινωνίας είναι η δραστικά μειωμένη με τοίχο, ο οποίος περιλαμβάνει θύρες που μπορεί να είναι αρκετά στενές. Εδώ, ο πυρήνας είναι έντονα οριοθετημένος, ενώ προκύπτουν, ακόμα και σε μικρότερα μνημεία, μεγάλες επιφάνειες που απαιτούν μια συγκεκριμένη αισθητική αντιμετώπιση[303]. Στην κατηγορία αυτήν κατατάσσονται κυρίως σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί και ορισμένοι δρομικοί. Από τους μονόχωρους ναούς με τρούλο ένας μόνο μπορεί να καταταγεί εδώ: η μονή της Χώρας. Ο Τίμιος Πρόδρομος Σερρών θα μπορούσε ίσως να προστεθεί αν υποτεθεί ότι σε αρχική φάση οι περιμετρικοί του χώροι επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Στην περίπτωση που υπάρχει μειωμένη επικοινωνία ανάμεσα στα μέρη του περίστωου τότε καταλύεται η έννοια του περιστώου ως συνεχούς ενιαίου χώρου.

Γ.5. ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΕΞΩ ΧΩΡΟ

Με βάση το κριτήριο (ε) γίνεται μια διάκριση, που είναι εύκολα ορατή και έχει ουσιαστική σημασία: είναι 1) τα κλειστά και 2) τα ανοικτά περίστωα, καθώς και ο συνδυασμός των παραπάνω 3) τα μεικτά περίστωα. Τα κλειστά με εξωτερικό πλήρη τοίχο περιλαμβάνονται συνήθως εξαρχής στο σχεδιασμό του κτηρίου –όπως στο μονόχωρο τρουλαίο με περίστωο– και αναπτύσσονται ως περιμετρικοί νάρθηκες ή ως περιμετρικά μέρη βασιλικής. Τα ανοικτά περίστωα, τα οποία, αντί για εξωτερικό τοίχο μπορεί να έχουν κιονοστοιχία ή πεσσοστοιχία και να είναι περιορισμένα (ανάμεσα σε κλειστά στοιχεία) ή διαμπερή, συνδέονται συνήθως με έναν τουλάχιστο κλειστό χώρο, που μπορεί να είναι ένα ή δύο παρεκκλήσια στο ανατολικό πέρας (ή πέρατα). Το ανοικτό περίστωο, που μπορεί ανάμεσα στους κίονες να περιορίζεται με χαμηλά θωράκια, έχει χαρακτήρα, θα έλεγε κανείς, περισσότερο κοσμικό, με έμφαση στη σχέση με τον έξω του ναού χώρο. Η σχέση αυτή τονίζεται και με τη θέση των θυρών του πυρήνα και των επιφανειών των κλειστών τοίχων του. Ο χαρακτήρας τους τονίζεται μερικές φορές με ένα πεζούλι.

Στα κλειστά περίστωα οι κιονοστοιχίες ταυτίζονται με αυτές του πυρήνα του ναού και συνεπώς η προς τα έσω επικοινωνία αποκτά μια ιδιαίτερη σημασία. Η έξω πλευρά κλείνεται με τοίχο που έχει παράθυρα, συνήθως ιδιαίτερα μεγάλα, ώστε να εξασφαλίζεται άπλετος φωτισμός. Τα κλειστά περίστωα έχουν συχνά δύο επίπεδα, του ισογείου και των υπερώων, επαναλαμβάνοντας ουσιαστικά την ίδια διάταξη σε ένα ψηλότερο επίπεδο[304]. Υπερώα δε συναντώνται σε ανοικτά περίστωα, με εξαίρεση τον εξωνάρθηκα της Αγίας Σοφίας της Αχρίδας, που θεωρείται ειδική περίπτωση, ενώ ο Τίμιος Πρόδρομος Σερρών έχει ένα ολόκληρο παρεκκλήσι στον όροφο πάνω στο νάρθηκά του.

Αντιθέτως, τα ανοικτά περίστωα βρίσκονται μπροστά στους κλειστούς τοίχους του πυρήνα, οι οποίοι μάλιστα φαίνεται να αποτελούν προϋπόθεση για το σχεδιασμό ανοικτού περιστώου και επικοινωνούν με τον έξω χώρο με μεγάλα ανοίγματα και κιονοστοιχίες ή πεσσοστοιχίες. Τα περισσότερα από αυτά βρίσκονται σε συνδυασμό με πυρήνα εγγεγραμμένου σταυρού και σχεδόν πάντα έχουν δύο παρεκκλήσια στα ανατολικά τους άκρα[305]. Ανοικτό περίστωο συναντάται επίσης σε δρομικούς ναούς[306]. Το ίδιο απαντά επίσης σε ορισμένους από τους μονόχωρους τρουλαίους με περίστωο ναούς, έξω από το ήδη υπάρχον κλειστό περίστωό τους, όπως αυτό της Παμμακαρίστου, με την αρχικά ανοικτή βόρεια και δυτική στοά, καθώς και στη μονή της Χώρας, με την ανοικτή δυτική στοά.

Περίστωα που έχουν ταυτόχρονα τόσο ανοικτά όσο και κλειστά μέρη υπάρχουν αρκετά και μάλιστα συνδυασμένα με τρόπο που δε θα μπορούσε να ανήκει στις προηγούμενες κατηγορίες[307]. Πρόκειται για την Αγία Σοφία της Αχρίδας και για τους ναούς του Μυστρά, καθώς και για την περίπτωση του Αγίου Γεωργίου της Ομορφοκκλησιάς. Στα πρώτα πρόκειται για χώρους που προστέθηκαν σε διαφορετικές φάσεις και αντιπροσωπεύουν διαφορετικές ανάγκες ο καθένας. Έτσι έχουμε ως προς αυτό μια ομοιότητα ανάμεσα στην Αγία Σοφία της Αχρίδας και τους ναούς του Μυστρά, ενώ ο Άγιος Γεώργιος της Ομορφοκκλησιάς διαφέρει ριζικά, παρά το ότι και αυτός έχει ανοικτά και κλειστά μέρη. Στην Ομορφοκκλησιά οι στοές είναι εν μέρει κλειστές, με παρεκκλήσια στα ανατολικά άκρα και ένα κλειστό σώμα κατά μήκος των πλευρών του πυρήνα και με κλειστό νάρθηκα. Ανοικτά είναι τα μέρη μπροστά στις πλάγιες εισόδους, όπως ακριβώς πιθανολογείται ότι ήταν στη Βόνιτσα, στη Φιλιππιάδα και στο Μεσοπόταμο. Ως συνολική εικόνα όμως το περίστωο της Ομορφοκκλησιάς έχει τα όμοιά του στον Άγιο Βασίλειο της Άρτας, στον Άγιο Δημήτριο του Τουρκοπάλουκου και πολύ βορειότερα, στη σερβική Sopoćani.

Η ταφική χρήση για τα περίστωα είναι στοιχείο μεγάλης σημασίας, που ήδη επισημάνθηκε[308]. Στα κλειστά περίστωα συναντάται τις περισσότερες φορές ταφική χρήση, όπως στον Άγιο Ανδρέα εν τη Κρίσει, στον Τίμιο Πρόδρομο του Λιβός, που ήταν ολόκληρος ταφικός ναός, στο Manastir Mescidi, στην Παμμακάριστο, όπου εκτός των άλλων το νότιο παρεκκλήσι κτίστηκε για το σκοπό αυτό, στη μονή της Χώρας, στον Τίμιο Πρόδρομο των Σερρών, στη μονή Βλατάδων, ενώ δεν αποκλείεται να γινόταν το ίδιο στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λάμποβο και στην Ολυμπιώτισσα της Ελασσόνας. Στα ανοικτά περίστωα, αν και δεν έχουν διερευνηθεί ανασκαφικά στο σύνολό τους, επίσης συναντώνται τάφοι. Μπορούμε όμως να αναφέρουμε τους τάφους στα περίστωα των ναών Manastir Mescidi, στη μονή της Χώρας, στο Kilise, στο νότιο παρεκκλήσιο των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης, στη νότια στοά της Αγίας Αικατερίνης, στο ισόγειο κάτω από το περίστωο των Ταξιαρχών της Θεσσαλονίκης, στη Μητρόπολη του Μυστρά, στην Παντάνασσα, στο "Αφεντικό" και στους Αγίους Θεοδώρους[309]. Σχεδόν πάντα οι τάφοι βρίσκονται στα κλειστά ή στα ημιυπαίθρια τμήματά τους.

Τα πλήρως ανοικτά περίστωα με μία σειρά κιόνων ή πεσσών σε όλο το μήκος γύρω από τον πυρήνα είναι ελάχιστα (Άγιος Νικόλαος Μεσοποτάμου, Manastir Mescidi, αρχικό ξυλόστεγο περίστωο της Παρηγορήτισσας στην Άρτα, Αγία Θεοδώρα της Άρτας). Τα πλήρη και τα κενά σ' αυτά τα περίστωα έχουν ιδιαίτερη σημασία. Τα περισσότερα ανοικτά περίστωα έχουν ένα μικρό τμήμα τους κλειστό. Το κλειστό αυτό τμήμα είναι συνήθως οι τοίχοι των παρεκκλησίων ή ένας πύργος κωδωνοστασίου ή και τα δύο.

303. Στην περίπτωση αυτήν υπάρχουν μεγάλες επιφάνειες που τοιχογραφούνται.

304. Υπερώα συναντώνται στους ναούς της Κωνσταντινούπολης Κυριώτισσα και μονή της Χώρας, με τη διώροφη βόρεια στοά και το χώρο που θα κατελάμβανε η νότια πριν προστεθεί το παρεκκλήσιο, στην Παρηγορήτισσα της Άρτας, ίσως να υπήρχαν στο Λάμποβο, στον εξωνάρθηκα του Αγίου Γεωργίου της Ομορφοκκλησιάς, στην Αγία Σοφία της Αχρίδας και στα μνημεία του Μυστρά: "Αφεντικό", Μητρόπολη και Παντάνασσα.

305. Τέτοια είναι τα περίστωα των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Θεσσαλονίκης: Αγίου Παντελεήμονα, Αγίας Αικατερίνης και Αγίων Αποστόλων, αλλά και στον Προφήτη Ηλία και τα προγενέστερά τους της Ηπείρου: Μοναστηράκι Βονίτσης, Παντάνασσα Φιλιππιάδος, Άγιος Νικόλαος Ροδιάς και θα μπορούσε να πει κανείς αρχικά στο Kilise Camii στην Κωνσταντινούπολη, παρόλο που εκεί προέκυψε μια διαφορετική κατάσταση με τις επεμβάσεις και τις προσθήκες.

306. Στους Ταξιάρχες Θεσσαλονίκης, με χώρους στα ανατολικά άκρα, στην Αγία Σοφία Αχρίδας, ως προς το ισόγειο, ενώ ανοικτά περίστωα, χωρίς παρεκκλήσια στα άκρα, έχουμε στον Άγιο Νικόλαο Μεσοποτάμου στη Βόρειο Ήπειρο και στην Αγία Θεοδώρα της Άρτας. Εδώ ως ειδική περίπτωση θα προσθέσουμε τη βασιλική των Σερβίων, που στο 13ο μάλλον αιώνα μεταβλήθηκε το νότιο κλίτος της σε ανοικτή στοά.

307. Πλήρως ανοικτές στοές λειτουργούν συχνά ως συνδετικά στοιχεία ανάμεσα σε κλειστά μέρη.

308. Βλ. κεφ. II του παρόντος.

309. Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει με επιφύλαξη τους ναούς της Κορίνθου, όπως το ναό του Βήματος (Scranton *Corinth*, 1957, σ. 44, fig 3 και Pallas, "Korinth" *RLBK*, σ. 796-798, με αναφορά στη σπουδαιότητα του μικρού αυτού ναού) και τον αδημοσίευτο "Temple Hill Church", μονόχωρο με τρούλο και περίστωο, που αν και προγενέστερος (πιθανώς του 11ου αι.), χρησιμοποιείται την εποχή αυτή με ταφικό όπως φαίνεται χαρακτήρα, Ivison, *Mortuary Practices*, ό.π. 108.

Τα ανοικτά περίστωα θα μπορούσαν να συνδεθούν με τις κλιματολογικές συνθήκες, ωστόσο, δε φαίνεται να υπάρχει μια συγκεκριμένη αρχή σχετικά με αυτήν την παράμετρο. Αυτό παρατηρείται καθώς υπάρχουν μνημεία σε θέσεις, για τις οποίες θα υπέθετε κανείς την ανταπόκριση σε κλιματικές ανάγκες, αλλά δεν συναντώνται ανοικτές στοές εκεί. Λόγοι συμβολικοί, παράδοσης και κύρους ή ουσιαστικές ανάγκες λειτουργίας, χρήσης, καθώς επίσης θέας και ελέγχου φαίνεται να υπερτερούν στις επιλογές[310]. Έτσι για παράδειγμα, η Παντάνασσα του Μυστρά έχει τη μεγαλύτερη στοά της και το καμπαναριό προς την πλευρά της θέας, αν και είναι βορεινή. Επίσης, στον Άγιο Γεώργιο Ομορφοκκλησιάς η πρόσβαση στο ναό γίνεται κατά παράδοση από τη βορεινή στοά που "βλέπει" προς τον οικισμό και η βόρεια είσοδος στο ναό έχει σχεδόν απέναντί της το ξύλινο ανάγλυφο του αγίου. Μόνο στους ναούς της Θεσσαλονίκης συναντά κανείς ανοικτές στοές προς τα νότια και τα δυτικά, ωστόσο, δε θα έπρεπε να αποδοθεί το γεγονός αυτό στις κλιματολογικές συνθήκες, αλλά πολύ περισσότερο στην κλίση του εδάφους, στη σχέση με την πόλη και με τη θέα της και τέλος στην πρόσβαση προς το ναό[311]. Το ίδιο διαπιστώνει κανείς από το γεγονός ότι το φαινόμενο της εντατικής χρήσης περιστώων και ειδικά όσων έχουν μια αυτονομία ή προέρχονται από την προσθετική λογική (απ' αρχής και όχι από τη λογική της "ενσωμάτωσης" στο σχεδιασμό), δε φαίνεται να ξεπερνά στην περίοδο αυτήν τον ενάμιου περίπου αιώνα, αρχίζοντας στα μέσα του 13ου αι. στην Ήπειρο και φθάνοντας ως τις αρχές του 15ου αι. στο Μυστρά[312]. Στο διάστημα αυτό υπάρχει μικρός αριθμός περιστώων –και μάλιστα ενσωματωμένων– στη Σερβία και μόνο ένα στη Βουλγαρία. Αν οι κλιματολογικές συνθήκες επηρέαζαν πράγματι το σχεδιασμό ή την προσθήκη περιστώων, θα έπρεπε μάλλον να αναμένει κανείς πολύ μεγαλύτερη διάδοση. Παρατηρείται εξάλλου ότι κτιστά ή θολοσκεπή περίστωα ή στοές μπορούσαν εύκολα να κλειστούν για να κερδηθεί περισσότερος χώρος (π.χ. μονή της Χώρας, Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης). Θα μπορούσε λοιπόν να υποστηριχθεί ότι το φαινόμενο του περιστώου δεν είναι συνδεδεμένο με τις κλιματολογικές συνθήκες, ενώ μπορεί να μη συμβαίνει το ίδιο με τις ξυλόστεγες ημιυπαίθριες στοές. Και αυτές όμως, στην περίπτωση που δεν καταστράφηκαν, είχαν την τάση να κλείνονται προς όφελος του εμβαδού του κλειστού χώρου. Ωστόσο, παραμένει το ερώτημα σχετικά με ανοικτά ή ελαφρά πρόσθετα περίστωα, που είτε για λόγους κατασκευής είτε για λόγους άλλους καταστράφηκαν ή κατεδαφίστηκαν και για τα οποία δε μπορεί πια τίποτε να γίνει γνωστό. Το κάτω μέρος των ναών, με την αμελή δόμηση, που παρατηρείται συχνά στην περίοδο αυτή, ίσως θα πρέπει –ανάλογα με το ύψος που καταλαμβάνει– να εξετάζεται και από την άποψη αυτήν.

Τα μεικτά περίστωα που συνδυάζουν ανοικτά και κλειστά μέρη είναι τα περισσότερα και απαντούν σε σημαντικά μνημεία όπως ο Άγιος Γεώργιος της Ομορφοκκλησιάς, οι Άγιοι Απόστολοι και η Αγία Αικατερίνη Θεσσαλονίκης, ο ναός της Φιλιππιάδας, η Αγία Σοφία της Αχρίδας και ναοί του Μυστρά.

Γ.6. ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΚΑΛΥΨΗ

Η κάλυψη των περιστώων είναι το κύριο στοιχείο για την κατασκευαστική τους λύση. Έτσι, το κριτήριο (ζ) ανταποκρίνεται σε δύο κατασκευαστικές κατευθύνσεις, στα ξυλόστεγα περίστωα και στα θολοσκεπή. Η κάλυψη των περιστώων σε ναούς με ενσωματωμένο περίστωο γινόταν με σύστημα θολοδομίας, το οποίο γενικά προτιμήθηκε για τα δομικά στοιχεία μιας ενότητας. Ακόμη και σε πλήρως ανοικτές στοές, όπως αυτές του Μυστρά (Παντάνασσα), της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα ή ίσως και του Προφήτη Ηλία στη Θεσσαλονίκη, προτιμήθηκαν λύσεις θολοδομίας. Ξύλινη στέγη απαντά μόνο σε μερικούς δρομικούς ναούς, χωρίς μεγάλες απαιτήσεις. Η θολοδομία στα περίστωα είναι σχετικά απλή, αν εξαιρέσουμε τις περιπτώσεις με γωνιακούς τρουλίσκους ή σταυροθόλια. Πεσσοί, παραστάδες ή κίονες έχουν πάντα το ρόλο του κατακόρυφου φέροντος στοιχείου. Διαφοροποιήσεις υπάρχουν σε μνημεία με πύργους, όταν χρειάζεται να προσαρμοστούν στις γωνίες ή στο κέντρο μιας κατασκευής. Οι πύργοι είναι στοιχεία που συνδυάζονται συχνά με τα περίστωα ή εντάσσονται σε αυτά, όπως εκείνα του τρουλαίου μονόχωρου με περίστωο τύπου. Στα υπόλοιπα όμως, που παραπέμπουν σε προσθετική προέλευση, οι πύργοι εμφανίζονται με αρκετή συχνότητα.

Ουσιαστικό ρόλο για τις στατικές ανάγκες του συνόλου του ναού μπορεί κανείς να δεχθεί ότι παίζουν τα ενσωματωμένα περίστωα που προβλέπονταν από τον αρχικό σχεδιασμό σε ναούς μονόχωρους ή σταυροειδείς με τρούλο και περίστωο. Σε ναούς στους οποίους υπάρχει στατική αυτονομία πυρήνα και περιστώου ο στατικός ρόλος του δεύτερου ελαχιστοποιείται. Στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς με περίστωο, ακόμη και αν το τελευταίο προβλέφθηκε από τον αρχικό σχεδιασμό, ο στατικός ρόλος του είναι μικρός. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την τύχη των ναών μετά την κατάρρευση του περιστώου τους. Στατική ενίσχυση όμως μπορούν να προσφέρουν οι παραστάδες του περιστώου στον τοίχο του πυρήνα, ιδιαίτερα όταν έχουν σχεδιαστεί και κατασκευαστεί από την αρχή. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ο τρόπος κατασκευής των περιστώων σε σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς, όπου άλλες φορές κτίζεται ενιαία με τον πυρήνα του ναού (όπως φαίνεται κυρίως στην ανατολική πλευρά) και άλλες φορές ξεχωριστά ή σε άλλο χρόνο ή και από άλλο συνεργείο, όπως μαρτυρούν κατασκευαστικοί αρμοί ανάμεσα σε περίστωο και πυρήνα (βλ. Παρηγορήτισσα, Παντάνασσα Φιλιππιάδος). Φαίνεται ότι οι Βυζαντινοί αρχιτέκτονες προβληματίστηκαν σχετικά με το κατασκευαστικό αυτό ζήτημα των περιστώων.

Η μορφή της στέγασης είναι ιδιαίτερα σημαντική για τα περίστωα. Συχνά υπάρχει σχεδιασμός κάτοψης που δεν ανταποκρίνεται στην κάλυψη. Έτσι περίστωα με αυτόνομα μέρη μπορεί να έχουν ενιαία στέγη και να δίνουν εξωτερικά την εντύπωση περιστώου ή να έχουν τμηματικές στέγες, ώστε να διασπάται η αίσθηση της ενότητας εξωτερικά. Αυτό φαίνεται να εξαρτάται από το συνδυασμό ανάμεσα σε τεχνικές δυνατότητες και αισθητικούς στόχους, μεταξύ των οποίων εξέχοντα ρόλο παίζει ο φυσικός φωτισμός.

Μία συμβατική τυπολογική κατάταξη δε θα είχε ιδιαίτερη σημασία. Ωστόσο, χρειάζεται να σημειωθεί ότι τα θολωτά συνεχή περίστωα που αποτελούσαν μέρος του αρχικού σχεδιασμού συναντώνται σε λίγες βασιλικές της εποχής αυτής και στους μονόχωρους σταυροειδείς με τρούλο. Ξυλόστεγα συνεχή μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σχεδόν σε κάθε τύπο ναού. Αντίθετα, στο όριο μεταξύ ανοικτού ενιαίου συνεχούς τύπου και τύπου αυτόνομων επικοινωνούντων μερών βρίσκονται τα περίστωα που απαντούν σε ναούς εγγεγραμμένου σταυρού. Αυτά, ακόμη και στην περίπτωση που έχουν σχεδιαστεί εξ αρχής, αντικατοπτρίζουν μια προσθετική λογική και έχουν αφομοιώσει στοιχεία και λειτουργίες που απαρτίζουν αλλού αυτόνομα μέρη.

310. Ως προς τον κοινωνικό ρόλο στις χρήσεις των στοών γίνεται λόγος στο δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης αυτής (υποκεφ.: Συγκεντρώσεις, συνάξεις, λιτανείες). Για το θέμα αυτό πάντως σημασία θα είχε το αν οι ναοί ήταν καθολικά μονών, αν είναι οικογενειακοί (ιδιωτικοί) ή αν είναι ενοριακοί.

311. Είναι γνωστή η σημασία της θέας για τους βυζαντινούς, βλ. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Περίγραμμα*, ό.π., σ. 80-85, 141-166.

312. Επανέρχεται πολύ αργότερα και με διαφορετικό χαρακτήρα στη χριστιανική ναοδομία της Ελλάδος κατά την οθωμανική περίοδο.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΡΙΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΠΕΡΙΣΤΩΩΝ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ ΝΑΩΝ

α/α μνημείου Περιοχή Αριθμός μν.	Ονομασία	τύπος πυρήνα ναού	Χρονολ. ανέγερσης ναού	χρονολογία ανέγερσης περιστώου	Παρατηρήσεις	ανοικτό (α)	κλειστό (κ)	συνδυασμός ανοικτό-κλειστό	θέση γύρω από τον πυρήνα			Υπερώα	Τάφοι	Κάλυψη	Ενσωματωμένο ή Αρχικό	Πρόσθετο	Συνεχής χώρος	Συναφείς συνδεόμενοι χώροι
									Π	Γ	άλλη							
1/ Κ. 01	Αγ. Ανδρέας εν Κρίσει	μονόχωρος τρουλαίος με περίστωο	2 μισό 9ου αι.	1284	^1195-ή 1284		+		Π				+	θολοδομία	+		+	
2/ Κ. 02	Kilise Camii	σταυροειδής εγγεγραμμένος	τέλος 11ου αι.	1ο μισό του 14ου αι.				+	Π				+	θολοδομία		+		+
3/ Κ. 03	Θεοτόκος Κυριώτισσα	σταυρικός τρουλαίος με περίστωο	1195	1195; 14ος;		;	;	;	Π			+	+	θολοδομία	;			+
4/ Κ. 04	Τίμιος Πρόδρομος του Λιβός	μονόχωρος τρουλαίος με περίστωο	9ος αι. 1303	(1303) μέσα 14ου αι.	Δύο περίστωα	1) + 2) +	+		Π	Γ			+	θολοδομία	1) +	2) +	+	
5/ Κ. 05	Manastir Mescidi	βασιλική ή σταυροειδής εγγεγραμμένος	11ος ή 13ος	;		+			Π				+	πιθανον στέγη	+		+	
6/ Κ. 06	Παμμακάριστος	μονόχωρος τρουλαίος με περίστωα	12ος αι.	1310-15, 2ο τέταρτο 14ου αι., 15ος	Δύο περίστωα		1) + 2) +		Π				+	θολοδομία	1) +	2) +	+	
7/ Κ. 07	Χριστός της Χώρας	μονόχωρος τρουλαίος με περίστωο	11ος αι.	12ος 1316-1321	Δύο περίστωα		1) +	2) +		Γ			+	θολοδομία	1) +	2) +	2) +	1) +
8/ Κ. 08	Θεοτόκος Μουχλιώτισσα	τετράκογχος	1266	1266, 1282	v		+			Γ			;	θολοδομία		+	+	+
9/ Μ. 01	Αχρίδα, Αγία Σοφία	σταυροειδής εγγεγραμμένος	11ος	1313-1314 1370	^1285-1360		+		Π	Γ		+	+	θολοδομία και στέγη	+	+		+
10/ Μ. 02	Βέροια, Αγ. Κήρυκας & Ιουλίττα	βασιλική	1351-1353;	μετά το 1353; πριν τον 16ο αι.			+		Π				;	στέγη	;		+	
11/ Μ. 03	Βέροια, Περίβλεπτος	μονόχωρος τρουλαίος	14ος αι.	14ος αι.			+		Π				;	στέγη	+		+	
12/ Μ. 04	Έδεσσα, Αγ. Σοφία	βασιλική	β΄ μισό 14ου αι.	β΄ μισό 14ου αι.	Εσωτερικό περίστωο και ανοικτή στοά	+	+		Π				+	στέγη	+	;	;	
13/ Μ. 05	Ομορφοκκλησιά Αγ. Γεώργιος	σταυροειδής εγγεγραμμένος δικίονος	11ος(;)	1285				+	Π			+	;	θολοδομία		+		+
14/ Μ. 06	Σέρρες, Τίμιος Πρόδρομος	μονόχωρος τρουλαίος με περίστωο	1275	1300-32 1344-5			+		Π			+	+	θολοδομία	;			+
15/ Θ. 01	Αγία Αικατερίνη	σταυροειδής εγγεγραμμένος	13ος, α΄ μισό 14ου αι.	α΄ μισό 14ου αι.				+	Π				+	θολοδομία	+		+	
16/ Θ. 02	Άγιοι Απόστολοι	σταυροειδής εγγεγραμμένος	1315	1315				+	Π				+	θολοδομία	+		+	
17/ Θ. 03	Άγιος Νικόλαος Ορφανός	βασιλική	1310	1310			+		Π				+	στέγη	+		+	

α/α μνημείου Περιοχή Αριθμός μν.	Ονομασία	τύπος πυρήνα ναού	Χρονολ. ανέγερσης ναού	χρονολογία ανέγερσης περιστώου	Παρατηρήσεις	ανοικτό (α)	κλειστό (κ)	συνδυασμός ανοικτό-κλειστό	θέση γύρω από τον πυρήνα			Υπερώα	Τάφοι	Κάλυψη	Ενσωματωμένο ή Αρχικό	Πρόσθετο	Συνεχής χώρος	Συναφείς συνδεόμενοι χώροι
									Π	Γ	άλλη							
18/ Θ. 04	Άγιος Παντελεήμων	σταυροειδής εγγεγραμμένος	1314 (1295)	1295;				+	Π				;	θολοδομία	+		+	
19/ Θ. 05	Μονή Βλατάδων	μονόχωρος τρουλαίος με περίστωο	10ος, 14ος; 14ος	14ος; 14ος	Το περίστωο σώζεται εν μέρει		+		Π				+	θολοδομία (σήμερα στέγη)	+		+	
20/ Θ. 06	Ταξιάρχες	βασιλική	14ος	14ος	v			+	Π				+	;	+		+	
21/ Η. 01	Άρτα, Αγ. Θεοδώρα	βασιλική	11ος ή 12ος αι.	νάρθηκας όψ. 13ος αι.	^1231-ή αρχές 14ου	+			Π				+	στέγη		+	+	
22/ Η. 02	Άρτα, Παναγία Παρηγορήτισσα	οκταγωνικός τρουλαίος συνδ. σταυρικός	1294-1296	1294-1296			+	+	Π			+	;	θολοδομία	1) +	2) + δεν σώζεται	+ υπερώα	+
23/ Η. 03	Βόνιτσα, Παντοκράτορος	σταυροειδής εγγεγραμμένος δικίονος	1231-1267 (;) αρχές 14ου	τέλος 13ου (1231-1267;) αρχές 14ου	σώζεται σε ερείπια			+;	Π				;	θολοδομία	+		+	
24/ Η. 04	Λάμποβο	μονόχωρος τρουλαίος με περίστωο	10ος; ή 13ος αι.;	10ος; ή 13ος αι.;			+		Π			+;	;	θολοδομία	+		+	
25/ Η. 05	Μεσοπόταμος Αγ. Νικόλαος	δρομικός τρουλαίος	1272-1286;	1272-1286;	δεν σώζεται παρά ίχνη	+			Π				;	πιθανόν στέγη	;		+	
26/ Η. 06	Ροδιά, Αγ.Νικόλαος	σταυροειδής εγ/μένος δικίονος	τέλος 13ου αι.	τέλος 13ου αι.	δεν σώζεται	;			Π				+	πιθανόν στέγη		+	+	
27/ Η. 06	Τουρκοπάλουκο	σταυρ. επίστεγος δικίονος	1242	τέλη 13ου-μέσα 14ου αι.			+		Π				;	θολοδομία	;			+
28/ Η. 07	Φιλιππιάς, Παντάνασσα	σταυροειδής εγγεγραμμένος	1231-1267	1231-1267	v			+;	Π				+	στέγη ή/και θολοδομία	+		+	
29/ ΘΑ. 01	Ελασσών, Ολυμπιώτ.	μονοχ. τρουλ. και περ.	1282-1305	1282-1305	^1282-αρχές 14ου		+		Π				;	θολοδομία	+		+	
30/ ΘΑ. 02	Καστράκι, Θεοτόκος	βασιλική	αρχές 14ου αι.(;)	αρχές 14ου αι.(;)	v		+		Π				;	στέγη	;		+	
31/ Π. 01	Μυστράς, Μητρόπολη	τύπος του Μυστρά	1263 - 1272	1300 α΄ μισό 15ου αι.	^1300-μέσα 15ου	+			Π	Γ		+	+	θολοδομία	+			+
32/ Π. 02	Μυστράς, Αγ. Θεόδωροι	οκταγ.	1290 1296	μετά το 1308			+			Γ			+	πιθανόν θολοδομία		+		+
33/ Π. 03	Μυστράς, Αγ. Σοφία	τύπος του Μυστρά	1350 - 1365	μετά το 1365				+	Π				+	πιθανόν θολοδομία		+		+
34/ Π. 04	Μυστράς, Παντάνασσα	τύπος του Μυστρά	1428	1428		+				Γ		+	+	θολοδομία		+		+
35/ Π. 05	Μυστράς, Οδηγήτρια	τύπος του Μυστρά	1308	1308	v		+	+	Π			+	+	θολοδομία		+		+

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στόχος της μελέτης αυτής ήταν να απαντήσει σε μερικά ερωτήματα που έχουν μια ιδιαίτερη σημασία για το ζήτημα των περιστώων στην υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Ιδιαίτερα μάλιστα να εξετάσει το σχεδιασμό του περιστώου σε σχέση με τον πυρήνα του και το συνυπολογισμό του ή όχι στο αρχικό σχέδιο του ναού ή την εκ των υστέρων προσθήκη του. Το θέμα αυτό έχει ουσιαστική σημασία τόσο για τη λειτουργία και την τυπολογία των ναών με περίστωο, όσο και για το ρόλο των ίδιων των περιστώων και των συγγενών με αυτά χώρων ως μερών ενός συνόλου.

Η έρευνα προκειμένου να αντιμετωπίσει το κύριο ζήτημα πολύπλευρα στράφηκε από την αρχή στην εξέταση όχι μόνο των συνεχών ενιαίων περιστώων, αλλά και άλλων συγγενών με αυτά χώρων, που μόνοι ή σε συνδυασμό με άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία περιέβαλαν το ναό-πυρήνα. Έτσι, ακολούθησε μια κατεύθυνση που αποδείχτηκε πλούσια σε ποικιλία επιμέρους ζητημάτων, τα οποία ήταν απαραίτητο να ληφθούν υπόψη, αλλά όχι σε βαθμό που θα αποπροσανατόλιζαν την πορεία. Τα όρια και η μεθοδολογία που επελέγησαν, όπως εκτέθηκαν στην εισαγωγή της εργασίας, αποδείχθηκαν ικανοί πλοηγοί για το χειρισμό του υλικού και των ζητημάτων που ενέχονται σε αυτό.

Η επισκόπηση των απόψεων και ιδεών που διατυπώθηκαν στη μέχρι σήμερα έρευνα (κεφ. I) διευκόλυνε τον εντοπισμό των ζητημάτων που συζητήθηκαν λιγότερο ή καθόλου σχετικά με το θέμα της τυπολογίας και της λειτουργίας του περιστώου. Διαπιστώθηκε ένας μεγάλος αριθμός προσεγγίσεων, που έγιναν κατά καιρούς άμεσα ή έμμεσα, αλλά και ένα φάσμα προβλημάτων σχετικών με τον τρόπο, με τον οποίο γίνονται αντιληπτοί οι χώροι που πλαισιώνουν τον πυρήνα του ναού και επίσης προβλημάτων σχετικών με τους όρους, σύμφωνα με τους οποίους προσδιορίζονται οι χώροι αυτοί. Οι περιμετρικοί χώροι, νάρθηκες, κλίτη, περίστωα, περίδρομοι, προστώα, προσαρτήματα, παρεκκλήσια κ.λπ., εμφανίζονται στην ιστοριογραφία της ιστορίας της αρχιτεκτονικής σχεδόν πάντα αναφορικά με τη διάρθρωση και την κατασκευαστική ανάλυση του χώρου και όχι αναφορικά με τη χρήση και τη λειτουργία του. Και αυτό γιατί οι τελευταίες παρέμεναν πολλές φορές άγνωστες ή ασαφείς, άλλαζαν με το χρόνο ή προέκυπταν καθώς ο βυζαντινής αντίληψης δυναμικός σχεδιασμός επέτρεπε την εμφάνιση νέων χώρων ή την αφαίρεση, αντικατάσταση ή αφομοίωση παλιότερων. Αξίζει να θυμηθεί κανείς ότι ο G. Millet κάνει πρώτος το διαχωρισμό του περιστώου – περιμετρικού χώρου σε ξεχωριστές ενότητες: "*pièces saillantes, portiques anterieurs et lateraux, chapelles et galeries laterales*"[1] καθώς ερμηνεύει τη βυζαντινή αρχιτεκτονική κάνοντας χρήση αντιληπτικών εργαλείων της κεντροευρωπαϊκής εμπειρίας του και ομαδοποιώντας την με βάση επίκαιρες πολιτικές οπτικές. Η επισκόπηση της μέχρι τώρα έρευνας, πέρα από την επαφή με τις προσεγγίσεις Ελλήνων και ξένων ερευνητών και με τα συγκεκριμένα ζητήματα που ανακύπτουν, έθεσε εμπρός μας το γεγονός ότι η ιστορία της αρχιτεκτονικής μέσα από την αρχιτεκτονική ανάλυση ενέχει τον κίνδυνο να απομακρύνει τον ερευνητή από την έννοια του συνόλου με την οποία ήταν εξοικειωμένοι οι βυζαντινοί. Ειδικά μάλιστα όσον αφορά χώρους γύρω από τον πυρήνα της λατρείας και την αίσθηση του συνόλου με την οποία τους βίωναν.

Από την ιστοριογραφική αυτή αναδρομή πρόβαλε η ανάγκη να επαναεξεταστούν οι όροι που χρησιμοποιούνται για το αντικείμενο της έρευνας αυτής, το περίστωο (κεφ. I, υποκ. I.1). Αν επιχειρούσε να μεταφράσει κανείς κατά λέξη τον όρο περίστωο με νεοελληνικούς όρους, θα έπρεπε να τον αποδώσει ως "περιμετρικό στεγασμένο χώρο", αφού η στοά, σύμφωνα με πλήθος μαρτυρίες, σήμαινε για τους Βυζαντινούς το χώρο γενικότερα και,

1. βλ. Millet, *L'École*, σ. 128.

πιο συγκεκριμένα, το χώρο που προέκυπτε κυρίως από το κατασκευαστικό σύστημα δοκού επί στύλου και κατ' επέκταση και από άλλα συναφή συστήματα. Το θέμα έτσι θα διευρυνόταν εξαιρετικά, ενώ παράλληλα όφειλε στη μελέτη αυτή να παραμείνει οριοθετημένο. Η προέλευση και η ευρύτητα του όρου *περίστωο* από την αρχαιότητα, καθώς και η χωρική και λειτουργική του διάσταση συνδυάζονται επίσης με την αμφισημία του: η σημασία του από λειτουργική άποψη δε συμπίπτει απαραίτητα με αυτήν της αρχιτεκτονικής οπτικής, η οποία είναι αποτέλεσμα της εξέλιξης της ιστορίας και της θεωρίας της αρχιτεκτονικής. Ο όρος δεν ανταποκρίνεται αναγκαστικά στον τρόπο με τον οποίο γινόταν αντιληπτός ο χώρος γύρω από τον κυρίως ναό από τους Βυζαντινούς χρήστες του. Οι Βυζαντινοί πρέπει να αναγνώριζαν αρχές τελείως διαφορετικές, από αυτές με τις οποίες λειτουργεί ο σύγχρονος ερευνητής, ο οποίος προσεγγίζει την αρχιτεκτονική με την οπτική που παρήγαγε η ιστοριογραφία. Η διαφοροποίηση γι' αυτούς φαίνεται να επικεντρωνόταν στο επίπεδο του συμβολισμού, της λειτουργίας και του αισθητικού λεξιλογίου των τρόπων δόμησης. Ιδιαίτερα στη ναοδομία κύριο μέλημα ήταν η υλική έκφραση της θείας ιεραρχίας.

Η έννοια του περιστώου ενέχει κατ' αρχήν τη σημασία του χώρου γενικά γύρω από έναν πυρήνα και ειδικότερα του συνεχούς, ενιαίου και υποταγμένου γύρω από το δεσπόζοντα κυρίως ναό, αλλά επίσης αποφασιστική είναι και η σημασία των αυτόνομων μη συνεχών, αλλά εν σειρά συνδεόμενων στην περίμετρο του ναού χώρων και πάλι υποταγμένων σε αυτόν. Η ανάγκη αποσαφήνισης του τρόπου με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η έννοια, ο όρος και ο χώρος γύρω από το ναό, οδήγησε στο να προταθεί για τα περίστωα η χρήση εναλλακτικών όρων, όπως: *περιμετρικοί χώροι*: α) *συνεχείς ενιαίοι (περίδρομοι ή περίπατοι)* ή β) *αυτόνομοι (συνδεδεμένοι ή μη συνδεδεμένοι)* ή ακόμη και γ) *περιμετρικοί νάρθηκες*.

Τα κενά που εντοπίστηκαν στις έννοιες και στους όρους επέβαλαν να καταδειχθεί η σχέση του χώρου με το περιεχόμενό του και η σημασία της και να απαντηθεί, έστω και στοιχειωδώς, ποιός ήταν ο ρόλος του περιστώου και ποιές οι λειτουργίες και οι χρήσεις που είχαν θέση σε αυτό (κεφάλαιο ΙΙ). Αυτά αναζητήθηκαν με έμφαση στην όψιμη βυζαντινή περίοδο. Επισημάνθηκαν οι χρήσεις που μπορεί να είχαν θέση σε ένα συνεχές περίστωο ή σε ένα συγγενή χώρο με αυτόνομα μέρη και η σημασία τους για τη διαμόρφωσή του, ενώ έγινε φανερό ότι ένας χώρος γύρω από τον πυρήνα μπορεί να καλύπτει περισσότερες χρήσεις. Κατά τη διάρκεια της έρευνας γινόταν όλο και περισσότερο σαφής μια άλλη διάσταση του περιστώου: η σχέση και η συγγένεια των λειτουργιών του με αυτές του νάρθηκα. Από τις λειτουργίες που έχουν θέση στους περιμετρικούς χώρους και τα περίστωα, οι περισσότερες είναι εκείνες που αποδίδονται και σε αυτόν. Ίσως θα ήταν δυνατόν να θεωρηθεί ότι οι περιμετρικοί χώροι, τα περίστωα, είναι πολλές φορές ένα είδος ειδικών ναρθήκων, διευρυμένων και πολύσημων, ιδιαίτερα όταν η επικοινωνία τους με τον κυρίως ναό πραγματοποιείται περιορισμένα με σχετικά στενές εισόδους. Από τις διάφορες χρήσεις που χωροθετήθηκαν στα περίστωα μεγάλη σημασία έχουν όσες είναι συνδεδεμένες με το θάνατο και την ενθύμησή του. Ο ταφικός και αναμνηστικός (επιμνημόσυνος) χαρακτήρας αποδεικνύεται πολύ σημαντικός, καθώς μαρτυρούν τα περισσότερα μνημεία με περίστωα ή με συγγενείς χώρους, ανεξαρτήτως τύπου, στα οποία μετατρέπονταν οι χώροι αυτοί σε τόπους ταφών. Αυτό συμβαίνει παρά τις απαγορεύσεις της Εκκλησίας, οι οποίες βέβαια δεν αφορούν τα μαυσωλεία. Και σε αυτά όμως οι τάφοι τοποθετούνται στα περίστωα και σε κάθε περίπτωση στην εσωτερική περίμετρο του ναού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση των περιστώων (ambuli) των ναών της Δύσης με τα βυζαντινά περίστωα, θέμα στο οποίο δεν επεκτάθηκε η παρούσα μελέτη.

Τέλος, επισημάνθηκε η σημασία των κτητόρων, οι οποίοι στην περίοδο αυτήν, όπως μαρτυρούν οι πηγές, φαίνεται να έχουν σημαντικότατο λόγο στις επιλογές του αρχιτεκτονικού σχεδίου ή ακόμη και του σχεδιασμού. Η επιλογή του σχεδίου και των δυνατοτήτων που αυτό προσέφερε για προοπτικές περαιτέρω ανάπτυξης δεν μπορεί παρά να οφείλεται σε αυτούς. Εξάλλου, στην περίοδο αυτήν ως προέχουσα προσωπικότητα του οικοδομήματος προβάλλει από πολλές απόψεις ο κτήτωρ, ενώ ο αρχιτέκτονας, όσο άξιος και αν ήταν, ωθείται στη σκιά. Η σημασία που ο τελευταίος είχε κατά την ιουστινιάνεια εποχή με τα μεγάλα κτήρια φαίνεται να άλλαξε ριζικά. Ιδιαίτερα στην όψιμη βυζαντινή περίοδο με τα μετρίου ή μικρού μεγέθους κτήρια είναι φανερό ότι ο ρόλος του ανώνυμου πλέον αρχιτέκτονα-μηχανικού –ή σε ορισμένες περιπτώσεις αρχιμάστορα– φαίνεται να εκφράζεται περισσότερο με την εκτέλεση του έργου, με προτάσεις επί υπάρχοντος σχεδίου, με τη μεταφορά στις τρεις διαστάσεις και πιθανότατα με το σχεδιασμό ή την επιτόπου δημιουργία των λεπτομερειών, παρά με την επιλογή του συνολικού σχεδίου. Τον κτήτορα, τα μέσα και τις συνθήκες του εκφράζει η σμίκρυνση των ναών, η προσθετική αρχιτεκτονική και η αντίληψη του μη πεπερασμένου συνόλου, η οποία φαίνεται να ανάγεται σε μέτρα και αξίες, που επιτρέπουν τη χωρίς τέλος ανάκληση και αναδιάταξη των στοιχείων του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Η ιδέα του αρχιτεκτονήματος, επίζηλη τότε όσο και τώρα, παραμένει πάντα αντικείμενο ταύτισης, προβολής και εκμετάλευσης από τον πιο ισχυρό.

Η σύντομη αναδρομή στα μνημεία της παλαιοχριστιανικής περιόδου (α΄ μέρος του κεφ. ΙΙΙ), που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο είχαν περίστωο (είτε ως περίδρομο ή περιμετρικό κλίτος είτε ως περιμετρικό χώρο) είχε ως στόχο την ανίχνευση των καταβολών της ιδέας του περιστώου σε ένα ή σε δύο επίπεδα (υπερώα). Είναι σημαντικό να κατανοηθεί ότι τόσο οι βασιλικές όσο και τα περίκεντρα πρωτοχριστιανικά κτήρια ενείχαν ήδη την έννοια της κίνησης γύρω από ένα κέντρο, αλλά παράλληλα και του διαχωρισμού των λειτουργιών, πράγμα καθοριστικό για την οργάνωση τόσο του συνολικού χώρου των κτηρίων, όσο και της δομής τους. Οι τρίκλιτες ή πεντάκλιτες βασιλικές ενέχουν την αντίληψη των χώρων γύρω από το κεντρικό κλίτος ή και γύρω από ένα σημείο του, αλλά μπορούν να λαμβάνουν και επιπλέον περιμετρικούς χώρους. Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στα περίκεντρα κτήρια, ιδιαίτερα τα δικελυφωτά, όπου το περίστωο διαμορφώνεται με σαφήνεια γύρω από τον πυρήνα. Και στα σταυροειδή όμως παρατηρείται ανάλογο φαινόμενο. Σημαντικό γεγονός για τη μελέτη του περιστώου αναδεικνύεται η βαθμιαία εξάλειψη του αιθρίου και η επίσης βαθμιαία αλλαγή της σημασίας και του ρόλου του νάρθηκα.

Παρακολουθώντας την τύχη του περιμετρικού χώρου στους διάφορους αρχιτεκτονικούς τύπους κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο (β΄ μέρος του κεφ. ΙΙΙ) επιβεβαιώθηκε η συνέχεια των συμβολισμών και των ιδεών για την ύπαρξη των περιμετρικών χώρων και συχνά μάλιστα η ενσωμάτωση στο συνολικό σχέδιο των ναών, που τώρα γινόταν συνθετότερο. Από νωρίς ήδη εμφανίστηκαν μνημεία της μεταβατικής περιόδου που μετέτρεψαν το χώρο στη θέση των κλιτών και του νάρθηκα σε ενιαίο περίστωο. Οι βασιλικές που εξακολούθησαν να κτίζονται, εξακολούθησαν να περιλαμβάνουν ή να λαμβάνουν περιμετρικούς χώρους, καθώς καταργείται πλέον το αίθριο και ο νάρθηκας έχει αλλάξει χαρακτήρα. Τα περίκεντρα κτήρια επίσης διαφοροποιήθηκαν και μαζί με αυτά και τα περίστωά τους, ενώ στα σταυροειδή εκφράστηκε δυναμικά και με σαφήνεια η συνέχεια στην παράδοση του περιστώου, ιδιαίτερα με το σταυροειδή μονόχωρο με τρούλο και περίστωο ναό. Παράλληλα με τα μνημεία που οικοδομούνταν στη μεσοβυζαντινή περίοδο πολλοί από τους παλιότερους ναούς εξακολούθησαν να υπάρχουν, να προσαρμόζονται στις νέες ανάγκες και να χρησιμεύουν ως πρότυπα.

Με την αναζήτηση των καταβολών των περιστώων προσεγγίζεται το σύνολο των γύρω από το ναό χώρων, οι οποίοι αναφέρονται με διαφορετική ονομασία ο καθένας: κλίτη, νάρθηκας, προσαρτήματα, παρεκκλήσια, ανοικτές στοές, δωμάτια, διαμερίσματα και υπερώα. Η στέγαση έχει ιδιαίτερη σημασία. Συχνά όλα αυτά βρίσκονταν στεγασμένα κάτω από ενιαία στέγη και έδιναν εξωτερικά την εντύπωση ενός ενιαίου στοιχείου που περιέβαλλε τον κυρίως ναό. Μπορούσαν επίσης να διακρίνονται με διαφορετικές στέγες, διαφορετικά ύψη και διαφορετικές μορφές το ένα από το άλλο. Τα περισσότερα περίστωα είναι θολοσκεπή. Από τους τριανταπέντε (35) ναούς που εξετάστηκαν, οι εικοσιεπτά (27) έχουν περίστωα με θολωτή κάλυψη: σταυροθόλια, ασπίδες, καμάρες, ακόμα και τρουλίσκους. Οι πέντε (5) μόνον έχουν απλή στέγη, ενώ οι τρεις (3) συνδυάζουν σύστημα θολοδομίας και στέγη. Σημειώνεται ότι όλα σχεδόν τα περίστωα διατηρούν υπολείμματα ή ενδείξεις ζωγραφικού διακόσμου. Οι χρήσεις όμως στους περιμετρικούς χώρους συχνά επικαλύπτονται ή είναι πολλαπλές και συχνά η διάκριση των χώρων επιχειρούνταν με αυτόνομα στοιχεία. Η θεώρηση των ενιαίων πολυλειτουργικών ή των αυτόνομων χώρων γύρω από τον πυρήνα του ναού, ως περιμετρικών χώρων-περιστώων, ανταποκρίνεται στο σύνθετο πνεύμα, που διακρίνει τη σύνθεσή τους ανεξάρτητα από την αρχιτεκτονική τους μορφή.

Ωστόσο, το περίστωο στην ιστορία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής έχει γίνει αντικείμενο ανάλυσης ως ένας συγκεκριμένος, χαμηλός σχετικά χώρος που περιβάλλει το δεσπόζοντα κυρίως ναό. Η ερευνητική προσέγγιση του ενιαίου, χαμηλότερου γύρω από τον κυρίως ναό χώρου, η οποία επιχειρήθηκε,

φέρει από τη μία όλο τον προβληματισμό που προέκυψε από την αναδρομή στις προγενέστερες περιόδους και από την άλλη δεν αγνοεί τα όρια που έχουν τεθεί από τη μέχρι τώρα έρευνα και βοηθούν από άποψη ορολογίας στην κατανόηση του θέματος. Αν και το ενδιαφέρον εστιάστηκε στα μνημεία που το περίστωό τους εκφράζεται με σαφήνεια, είτε ως εσωτερικό ενιαίο και συνεχές είτε ως εξωτερικό ενιαίο και συνεχές, θα ήταν σφάλμα να αγνοηθεί η σημασία όλων των άλλων συγγενικών λύσεων που στεγάζουν τις ίδιες χρήσεις γύρω από τον πυρήνα του ναού με τη μορφή του σύνθετου, αποτελούμενου από αυτόνομους χώρους, περιμετρικού μέλους. Συγγενικά φαινόμενα περιμετρικών χώρων και νέοι τρόποι ερμηνείας τους παρατηρούνται ήδη σε σχέση με παλαιοχριστιανικά μνημεία, όπως αρχίζουν να δείχνουν τελευταίες έρευνες. Αυτό που αποδεικνύεται σημαντικό στην ανασκόπηση των μνημείων των παλαιοτέρων εποχών είναι η ανάδειξη της συνέχειας μιας ιδέας που αναδιατυπώνεται μέσα στο χρόνο και επιβιώνει, παίρνοντας συνεχώς διάφορες μορφές, μιας ιδέας-μίτου που διαπερνά όλη την ιστορία της αρχιτεκτονικής της βυζαντινής ναοδομίας.

Η ανάλυση του περιστώου στους υστεροβυζαντινούς ναούς (κεφαλαίο IV) περιέλαβε, ανάλογα με τον τύπο του πυρήνα τους, πάνω από τριανταπέντε (35) μνημεία με ευκρινές περίστωο ή περίστωα ή με συγγενείς χώρους, τα οποία εξετάστηκαν λεπτομερέστερα (βλ. κατάλογος μνημείων). Θα πρέπει να τονιστεί ότι τα μνημεία με περίστωο δεν αποκλείεται να είναι πολύ περισσότερα από όσα στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν εδώ, καθώς τα περίστωα είναι τα πρώτα στοιχεία του ναού που καταρρέουν, αν δεν είναι ενσωματωμένα σ' αυτόν. Αυτό είναι κάτι που ακόμα και σήμερα φαίνεται στα μεγάλα μνημεία της Κωνσταντινούπολης, τα οποία με πρόσφατο σεισμό εμφάνισαν ρωγμές στα περίστωα[2]. Το περίστωο ή και άλλοι χώροι, που έχουν όμοια ή ίδια με αυτό χρήση, χτίζονται ανάλογα με τις ανάγκες, πολύ περισσότερο μάλιστα που τα μικρού μεγέθους κτήρια της υστεροβυζαντινής περιόδου όχι μόνο επιτρέπουν κάτι τέτοιο, αλλά ίσως αυτό να είχε θεωρηθεί και ως προνόμιο οικονομικής και χωρικής ευελιξίας που αυτά προσέφεραν.

Από το σύνολο των μνημείων με περίστωα της ύστερης βυζαντινής περιόδου που εξετάστηκαν στην έρευνα αυτή, επτά (7) ήταν βασιλικές [δέκα (10), αν περιλάβουμε και τα ισόγεια του Μυστρά], ενώ τα υπόλοιπα είναι σταυροειδή που αντιστοιχούν σε δέκα (10) τρουλαία μονόχωρα με περίστωο, ένδεκα (11) εγγεγραμμένου σταυρού και τα υπόλοιπα είναι άλλου τύπου. Από τα μνημεία που μελετήθηκαν εικοσιδύο (22) έχουν περίστωο από τον αρχικό τους σχεδιασμό, το οποίο οικοδομήθηκε είτε στην αρχική είτε σε λίγο μεταγενέστερη φάση. Άλλα τόσα μνημεία, περί τα εικοσιένα (21), έχουν δεχθεί πρόσθετα περίστωα, ανεξάρτητα από το αν είχαν ή όχι στον αρχικό τους σχεδιασμό περίστωο, ενώ από τα μνημεία αυτά, τα δεκατρία (13) δεν είχαν αρχικά περίστωο και δέχθηκαν προσθήκη[3]. Από αυτά τα περισσότερα είναι στο Μυστρά, ενώ τα υπόλοιπα μοιράζονται σχεδόν εξ ίσου στην Κωνσταντινούπολη, στη Μακεδονία (εκτός Θεσσαλονίκης) και στην Ήπειρο[4]. Ο μεγαλύτερος αριθμός των μνημείων που περιλήφθηκαν, τα τριανταδύο (32), έχουν περίστωο σε σχήμα Π, ανεξάρτητα από το αν είναι ενιαίο ή με αυτόνομα μέρη, ενώ πολύ λιγότερα, τα επτά (7), έχουν περίστωο σε σχήμα Γ και βρίσκονται στην Κωνσταντινούπολη και στο Μυστρά. Από τα πρώτα ο μεγαλύτερος συγκεντρωμένος αριθμός βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη [έξι (6)] και στη Θεσσαλονίκη [έξι (6)], ενώ ο μεγαλύτερος διάσπαρτος αριθμός βρίσκεται στην Ήπειρο [επτά (7)]. Η Μακεδονία όμως, αν συνυπολογίσουμε και τη Θεσσαλονίκη, ξεπερνά κατά πολύ το μεγαλύτερο διάσπαρτο αριθμό [δεκατρία (13)]. Εσωτερικό κλειστό περίστωο εμφανίζουν δεκαέξι (16) περίπου μνημεία και άλλα τόσα εμφανίζουν εξωτερικό ανοικτό περίστωο, από τα οποία τα περισσότερα είναι ισάριθμα διεσπαρμένα σε Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη και Ήπειρο. Από τα τελευταία πάλι, τα δώδεκα περίπου έχουν ανοικτό ενιαίο συνεχές εξωτερικό περίστωο και τα περισσότερα συναντώνται εξ ίσου σε Ήπειρο

2. Διαπίστωση μετά από προσωπική αυτοψία το Δεκέμβριο του 1999.
3. Πρώτον, με την έννοια της πρώτης προσθήκης, χωρίς να προϋπάρχει άλλο παλαιότερο περίστωο. Δεν υπολογίστηκαν εδώ τα υπερώα ως περίστωα β' επιπέδου, ενώ περιλαμβάνονται τα 4 μνημεία του Μυστρά, καθώς στα 3 από αυτά η προσθήκη περιελάμβανε και το υπερώο.
4. Αν υπολογίσει κανείς και την Παντάνασσα Φιλιππιάδας. Διαφορετικά φαίνεται η Πόλη να έχει τα περισσότερα πρόσθετα περίστωα, αν υπολογιστούν η αμφιλεγόμενη Κυριώτισσα και η μονή της Χώρας, σε αντίθεση με τη Θεσσαλονίκη, που φαίνεται ότι δεν έχει κανένα, αν εξαιρέσουμε την περίπτωση της Αγίας Αικατερίνης, που για τη στατιστική αυτήν προσέγγιση δεν τη θεωρούμε κατάλληλη.

και Θεσσαλονίκη. Παράλληλα περί τα ένδεκα (11) μνημεία έχουν εξωτερικό κλειστό περίστωο, από τα οποία αναλογικά τα περισσότερα βρίσκονται στην Πόλη και κανένα στη Θεσσαλονίκη. Αρκετά όμως μνημεία έχουν ένα συνδυασμό ανοικτού και κλειστού περιστώου ιδιαίτερα αν υπολογίσει κανείς και τα παρεκκλήσια. Ναοί με στοές στις δύο μόνο πλευρές τους, οι οποίες δεν επικοινωνούν απευθείας μεταξύ τους, ούτε μέσω του νάρθηκα (όπως ο Άγιος Βασίλειος της Άρτας) δεν περιλήφθηκαν στην έρευνα αυτήν.

Από τα μνημεία με τα πρόσθετα περίστωα στα δώδεκα (12) τα περίστωα αποτελούνται από αυτόνομα μέρη, ενώ σε οκτώ (8) είναι συνεχή-ενιαία. Τα πρώτα είναι διεσπαρμένα σε όλη την επικράτεια σχεδόν το ίδιο, εκτός από τη Θεσσαλονίκη και τη νότια Ήπειρο, ενώ από τα δεύτερα τα περισσότερα βρίσκονται στην Κωνσταντινούπολη. Αρκετοί ναοί, φθάνουν τους δώδεκα (12), έχουν υπερώα πάνω από το εσωτερικό περίστωο – που μπορεί να αντιπροσωπεύεται από τα κλίτη και το νάρθηκα – ή μόνον πάνω από το νάρθηκα. Είναι διεσπαρμένα στην Κωνσταντινούπολη, στο Μυστρά, στην Ήπειρο, ενώ στη Θεσσαλονίκη δεν εμφανίζονται καθόλου.

Από το σύνολο των μνημείων με περίστωο τα εικοσιπέντε (25) είναι καθολικά μονών, ενώ τα υπόλοιπα είναι μητροπόλεις ή υπάρχουν αμφιβολίες για την ιδιότητά τους.

Από τα περίστωα που εξετάστηκαν ο μεγαλύτερος αριθμός έχει βεβαιωμένα τάφους. Τα μνημεία με περίστωα όπου βρέθηκαν τάφοι φθάνουν περίπου τα είκοσι (20). Ο αριθμός αυτός είναι βέβαια ενδεικτικός, αφού σε πολλά μνημεία δεν υπάρχει σχετική τεκμηρίωση. Από τα περίστωα με τάφους που καταμετρήθηκαν, τα περισσότερα [επτά (7)] βρίσκονται στην Κωνσταντινούπολη και [πέντε (5)] στη Θεσσαλονίκη. Οι τάφοι βρίσκονται σε διάφορες θέσεις, αλλά κυρίως στα παρεκκλήσια ή άλλους ειδικούς γι' αυτό χώρους, στις στοές, έξω από αυτές ή και κάτω από αυτές. Το φαινόμενο αυτό μάλιστα επεκτείνεται και σε ναούς που δεν έχουν πλήρως διαμορφωμένο περίστωο, αλλά μόνον αυτόνομα μέρη. Επισημαίνεται επίσης η ευρεία χρήση των περιμετρικών χώρων για τάφους και στους ναούς της Σερβίας και στα λίγα παραδείγματα της Βουλγαρίας. Τα περίστωα ορισμένες φορές έχουν υπόγεια, που περιλαμβάνονται στη δημιουργία μιας βάσης έδρασης για το κτήριο του ναού και ταυτόχρονα αποτελούν ένα λειτουργικό χώρο και πάλι για ταφική κυρίως χρήση (Ταξιάρχες και Αγία Αικατερίνη Θεσσαλονίκης, Βροντόχιο και Παντάνασσα Μυστρά κ.ά.). Αυτή είναι μια ευνοϊκή λύση που επιλέγεται ιδιαίτερα για επικλινή εδάφη (βλ. τεκμηρίωση στους τύπους), όπως ήταν της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης και του Μυστρά.

Γενικότερα στην παλαιολόγεια περίοδο, κάτω από την επίδραση της Δύσης, εμφανίζονται νέες ιδέες που εκφράζονται σε προσωπικό, αλλά και σε πολιτικό επίπεδο, όπως στη διοίκηση και στη δυναστική διαδοχή. Αυτό πιθανότατα συνδέεται με την εμφάνιση των οικογενειακών μαυσωλείων, την οικοδόμησή τους δίπλα σε υπάρχοντες ναούς και την αύξηση του αριθμού των ταφικών παρεκκλησίων στη βυζαντινή επικράτεια.

Παλιότερα είχε διατυπωθεί η άποψη ότι *"στο Δεσποτάτο της Ηπείρου οι στοές και τα παρεκκλήσια δεν φαίνεται να είχαν νεκρικό χαρακτήρα, όπως στην Κωνσταντινούπολη στους χρόνους των Παλαιολόγων"*[5], αν και ανασκαφικά δεν έχει επιβεβαιωθεί επαρκώς. Η επαλήθευση αυτής της άποψης θα μπορούσε να γίνει μόνο μετά από μελέτη της λατρείας κατά τους παλαιολόγειους χρόνους στο Δεσποτάτο, είτε μετά από ανασκαφική έρευνα στις προβλεπόμενες θέσεις σε όλα τα σχετικά μνημεία[6]. Ωστόσο, οι τάφοι που βρέθηκαν στην Παντάνασσα της Φιλιππιάδος και αργότερα και στον Άγιο Νικόλαο Ροδιάς όχι μόνο διαψεύδουν την άποψη αυτήν, αλλά δείχνουν ότι πιθανότατα τάφοι σημαντικών προσώπων βρίσκονταν στους γύρω από το ναό ή τον πυρήνα του ναού χώρους. Οι φιλόδοξοι κτήτορες της Ηπείρου και οι ικανότατοι και δημιουργικοί αρχιτέκτονες της δεν θα ήταν ίσως πρόθυμοι να υιοθετήσουν σχέδια χωρίς επαρκές περιεχόμενο. Το περίστωο στην Ήπειρο εξάλλου δεν πρέπει να ήταν απλή μίμηση των σχεδίων παλιότερων μνημείων της Κωνσταντινούπολης ή της επιρροής της, αλλά περι-

5. Αυτήν την άποψη εξέφρασε ο Βοκοτόπουλος, "Μοναστηράκι Βονίτσης", σ. 373.
6. Ο ίδιος ερευνητής σημειώνει ότι "αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε άλλες περιοχές, οι περισσότεροι ναοί του Δεσποτάτου με παρεκκλήσια βρίσκονται μακριά από αστικά κέντρα" –αυτό ισχύει βέβαια για τα σωζόμενα μνημεία και έχει σημασία για τη σχέση με τον άμεσο περιβάλλοντα χώρο: Μήπως όμως είναι μονές;

λαμβανόταν στους ναούς για πολλούς λόγους, όπως οι συγκεντρώσεις, η αναμονή ή η λατρευτική δραστηριότητα εκτός του κυρίως ναού, δηλαδή ως ένα είδος ειδικού νάρθηκα. Ένα ζήτημα που απαιτεί περαιτέρω μελέτη είναι εξάλλου η επιρροή της αρχιτεκτονικής της Νίκαιας σε αυτήν του Δεσποτάτου.

Η γεωγραφική διάδοση των ναών με περίστωα, όπως διαπιστώθηκε, είναι ευρεία στην περίοδο αυτήν, αν και μπορεί να υποστηριχθεί ότι θα πρέπει να υπάρχουν περίστωα, για τα οποία δεν γνωρίζουμε τίποτε, αφού, όπως μας διδάσκουν ορισμένα παραδείγματα, αρκετά από αυτά κατέρρευσαν ή κατεδαφίστηκαν. Διαπιστώνεται πάντως ότι, παρά τη χωρίς διακοπή από τη μεσοβυζαντινή περίοδο ύπαρξη των περιμετρικών χώρων και πιο συγκεκριμένα των συνεχών ενιαίων περιστώων στην Κωνσταντινούπολη, η Ήπειρος θα πρέπει να θεωρηθεί η κοιτίδα, όπου το 13ο αι. πρωτοεμφανίζεται στο χερσαίο ελλαδικό χώρο ένα διαφορετικό περίστωο. Η εφαρμογή αυτή της Ηπείρου εμφανίζει ομοιότητες με τη νοοτροπία της μεσοβυζαντινής Κωνσταντινούπολης, αλλά και με άλλα πρότυπα, όπως αυτά της Νίκαιας (Ναοί 2 και 3, 1204-1254) και έχει αρκετά συχνή εφαρμογή (Φιλιππιάς 1236, Βόνιτσα 1236, Παρηγορήτισσα Άρτας, 1282). Λίγο αργότερα οι λύσεις αυτές εμφανίζονται και στη Θεσσαλονίκη, με αποτέλεσμα τα γνωστά παλαιολόγεια μνημεία της. Παράλληλα με την εμφάνισή του στη Θεσσαλονίκη, το φαινόμενο επεκτείνεται προς τα βόρεια, στα μνημεία της Σερβίας [Bogorodica Ljeviška (1306-7), Staro Nagoričino (1314)], όπου θα φθάσει σε ένα κορυφαίο, θα λέγαμε, στυλιζάρισμα και πλήρη δομική αφομοίωση στη Gračanica (1312).

Ο κύριος τύπος με το ενσωματωμένο στον αρχικό σχεδιασμό του περίστωο είναι ο μονόχωρος με τρούλο και περίστωο, που επιβιώνει μέχρι το τέλος της υστεροβυζαντινής περιόδου. Έτσι είναι προφανές ότι οι βυζαντινοί είχαν έντονη την έννοια της συνέχειας και όχι μόνο δεν αποτελούσε πρόβλημα γι' αυτούς η χρήση παλιών προτύπων, αλλά αντίθετα ανέτρεχαν συνειδητά σε ολόκληρο το ρεπερτόριο σχεδίων που είχαν στη διάθεσή τους, ανεξαρτήτως εποχής. Αυτό δε θα πρέπει ίσως να εκπλήσσει, αφού οι εμπειρίες και τα πρότυπά τους προέρχονταν και από τους πολύ παλιότερους ναούς, πολλοί από τους οποίους την εποχή εκείνη σώζονταν και ήταν ακόμη σε λειτουργία. Η συνειδητή προσήλωσή τους στην παράδοση – και όχι μόνο στην αρχιτεκτονική – δείχνει το μέτρο στο οποίο οι βυζαντινοί βίωναν τον εαυτό τους ως μέρος ενός συνόλου, χωρίς χάσματα, με ισχυρούς δεσμούς προς την αρχαία κληρονομιά τους, πράγμα που τους διαφύλασσε το δικαίωμα και τη δυνατότητα να ανατρέχουν, να ανανεώνουν και να ξαναχρησιμοποιούν διάφορα στοιχεία με έναν τρόπο δυναμικό.

Οι πλάγιοι χώροι στο μονόχωρο τρουλαίο με περίστωο σχετίζονταν με τα πλάγια κλίτη της βασιλικής και πιθανότατα συνέχισαν να διατηρούν τον ίδιο ρόλο, εμπλουτισμένο με χρήσεις προερχόμενες από πρόσθετες ανάγκες[7]. Καθοριστικό στοιχείο για τον τύπο αυτόν ήταν η ταφική χρήση, αφού οικοδομήθηκαν σπουδαίοι ναοί αυτού του τύπου γι' αυτόν το συγκεκριμένο σκοπό όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και στα άλλα κέντρα[8]. Ο ίδιος τύπος ήταν επίσης ευνοϊκός για σχεδιασμό και κατασκευή υπερώων, τα οποία στην ουσία είναι περιμετρικοί χώροι σε δεύτερο επίπεδο. Με αυτά η έννοια του περιστώου ως χαμηλότερου στοιχείου, υποταγμένου στον πρυτανεύοντα πυρήνα διαφοροποιείται δραστικά, καθώς αποκτά όγκο και ύψος.

Ένας άλλος τρόπος ένταξης περιστώου στον αρχικό σχεδιασμό διαπιστώνεται στις βασιλικές με εσωτερικό περίστωο, που έχουν μια αρχαιότροπη ιδιαιτερότητα στο δυτικό σκέλος του πυρήνα τους. Ο πυρήνας καταλήγει, σα να ήταν αυτόνομος, σε δύο τοιχοπεσσούς σχήματος Γ, έτσι ώστε προϋποθέτει γύρω του περίστωο, όπως στην Παναγία στο Καστράκι Τρικάλων, στους Ταξιάρχες Θεσσαλονίκης κ.ά. Η λύση μοιάζει πολύ με αυτή των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Βορείου Αφρικής, αλλά καθώς η κλίμακα και η αρχιτεκτονική τους ήταν ριζικά διαφορετικές και η χρονική και γεωγραφική τους απόσταση εξαιρετικά μεγάλες, δεν πρέπει να υπάρχει σχέση μεταξύ εκείνων των μεγάλων μνημείων και των λιλιπούτειων υστεροβυζαντινών δρομικών με περίστωο. Ωστόσο, η τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα, αν και αυτοτελής τύπος, εξακολούθησε να αποτελεί τον κατεξοχήν τύπο που περιλαμβάνει την ιδέα του περιστώου στον αρχικό του σχεδιασμό με βάση τις διαπιστώσεις που έγιναν. Η βασιλική – και γενικότερα ο δρομικός ναός – στην ύστερη βυζαντι-

7. Βλ. την περίπτωση του Πρωτάτου, όπου τα κλίτη μετατρέπονται σε περιμετρικούς χώρους.
8. Αρχίζοντας από τον Τίμιο Πρόδρομο του Λιβός, μέχρι τους ναούς της Κορίνθου και τη μονή Βλατάδων.

νή περίοδο συνεχίζει να χρησιμοποιείται ευρέως ως ένας ευέλικτος και οικονομικός τύπος που δίνει μεγάλα και μικρά κτήρια και προσαυξάνεται εύκολα με παρεκκλήσια, νάρθηκες και ανοικτά ή κλειστά περίστωα.

Νεωτερισμό θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς όσα συμβαίνουν στο σχεδιασμό του ενσωματωμένου περιστώου με βάση το σταυροειδή εγγεγραμμένο, δηλαδή στην ομάδα Ηπείρου – Θεσσαλονίκης – Σερβίας. Η ενσωμάτωση όμως της προσθετικής αντίληψης στη λογική ενός ενιαίου σχεδιασμού γίνεται ένα νέο χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής σε μνημεία της υστεροβυζαντινής περιόδου, όπως αυτά της Θεσσαλονίκης, της Φιλιππιάδος, της Βόνιτσας, της Άρτας, του Prizren και της Gračanica. Αν και στην Κωνσταντινούπολη οι μεσοβυζαντινοί ναοί Παντοκράτωρ και Θεοτόκος του Λιβός είναι δημιουργημένοι στη βάση αυτής της αρχιτεκτονικής λύσης[9], το περίστωο της Παντάνασσας στη Φιλιππιάδα ίσως εξηγεί φαινόμενα που παρατηρούνται αργότερα στη Θεσσαλονίκη και στη Σερβία. Η Θεσσαλονίκη, που και αυτή, όπως και η Κωνσταντινούπολη, είναι ένα κέντρο ακτινοβολίας, αλλά και αφομοίωσης επιτευγμάτων και ανθρώπινου δυναμικού για μια ευρύτερη περιοχή, φαίνεται να είναι δεκτική σε στοιχεία που έρχονται και από την Ήπειρο, όχι ίσως τόσο σχετικά με το μορφολογικό και αισθητικό της λεξιλόγιο, αλλά περισσότερο μάλλον στο σχεδιασμό. Τα κυριότερα μνημεία με περίστωο στη Θεσσαλονίκη γίνονται καλύτερα κατανοητά με βάση τα προγενέστερά τους μνημεία της Ηπείρου των μέσων του 13ου αι. Φαίνεται μάλιστα ότι τα πρότυπα της Ηπείρου έχουν σχέση με το σχεδιασμό των σερβικών μνημείων, που με την παράλληλη επιρροή της Κωνσταντινούπολης αφομοιώνουν το περίστωο σε έναν συμπαγή, σχεδόν κλειστό τύπο, τη στιγμή που στη Θεσσαλονίκη επικρατούν οι ανοικτές στοές[10]. Έτσι, μια Gračanica δεν είναι νοητή χωρίς την εμπειρία των πρώιμων παλαιολόγειων ναών της Θεσσαλονίκης αλλά και χωρίς αυτήν των ναών της Ηπείρου.

Η εξέταση των τύπων των περιστώων ως προς τις σχέσεις τους με το εσωτερικό του ναού και με τον εξωτερικό χώρο δείχνουν ότι γινόταν το ίδιο συχνά χρήση των ανοικτών και κλειστών περιστώων, συχνότερα μάλιστα σε συνδυασμό. Παράλληλα όμως τα μνημεία που έχουν κλειστά εξωτερικά περίστωα, που πολλές φορές συνδυάζονται με τα ανοικτά, δεν είναι λίγα. Στα μονόχωρα ή σταυροειδή μνημεία με τρούλο και περίστωο, το περίστωο έχει έντονη επικοινωνία με το χώρο του κυρίως ναού, ενώ εξωτερικά μένει κλειστό εμμένοντας σε μια εσωστρέφεια του συνόλου[11]. Ανάλογο πνεύμα δείχνει και η Παρηγορήτισσα της Άρτας που παρά τα παράθυρά της παραμένει ένα μνημείο εσωστρεφές.

Στις βασιλικές όμως και στα μνημεία με τετρακιόνιο πυρήνα εγγεγραμμένου σταυρού, το περίστωο είναι εξωστρεφές και μόνον ορισμένα μέρη του, που έχουν το ρόλο παρεκκλησίων, κλείνουν στην εξωτερική τους πλευρά και διατηρούν λίγα μικρά ανοίγματα. Σε αυτού του είδους τα μνημεία, το περίστωο, καθώς ορίζεται εξωτερικά από πολλά ανοίγματα και τοξοστοιχία, αντιπροσωπεύει την τάση της αρχιτεκτονικής στην περίοδο αυτή για εγκατάλειψη της εσωστρέφειας και στροφή προς το περιβάλλον του ναού και τον κόσμο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι περισσότεροι ναοί με περίστωο είναι καθολικά μονών [τουλάχιστον οι εικοσιπέντε (25)], ενώ ανάλογος αριθμός βρίσκεται στο εσωτερικό ή στις παρυφές αστικού κέντρου. Μόνον εννέα (9) ναοί από τους τριανταεπτά (37) βρίσκονται μακρυά από αστικό κέντρο. Θα πρέπει να υπογραμμιστεί όχι μόνο η σημασία των ανοιγμάτων του περιστώου προς τα έξω, αλλά και αυτή των πλαγίων θυρών του κυρίως ναού σε σχέση με το περίστωο. Οι τελευταίες πιθανότατα να παραπέμπουν σε περιμετρικό χώρο, όταν αυτός δε σώζεται πλέον. Με την οπτική αυτήν, αξίζει να επανεξεταστούν τα μνημεία που έχουν πλάγιες θύρες στον πυρήνα τους. Παράλληλα, σημαντικός είναι και ο ρόλος των εξωτερικών στοών για τις συγκεντρώσεις των μοναχών ή των πιστών, για τη θέα και την αισθητική, την προστασία από τις καιρικές συνθήκες, αλλά και για

9. Ενώ η παρούσα μελέτη βρίσκεται ήδη στο τυπογραφείο, μου δόθηκε η ευκαιρία να συναντήσω τη Lioba Theis η οποία με πληροφόρησε ότι στη Habilitation της *Flankenräume mittelbyzantinischer Kirchen in Konstantinopel*, η οποία επίσης βρίσκεται στο τυπογραφείο, υποστηρίζει ότι όλοι οι μεσοβυζαντινοί ναοί της Πόλης είχαν περίστωα. Καθώς το βιβλίο δεν έχει ακόμη τυπωθεί δεν ήταν δυνατό να το λάβω υπ' όψιν μου, ωστόσο χαίρομαι που μπορώ να το αναφέρω στην παραπομπή αυτή.
10. Τα μνημεία με περίστωο της Ηπείρου προηγούνται από αυτά της Σερβίας και της Θεσσαλονίκης.
11. Βλ. τα μνημεία της Κωνσταντινούπολης και την Ολυμπιώτισσα, το Drenovo και τη μονή Βλατάδων.

το συνδετικό ρόλο τους ανάμεσα σε κλειστά μέρη, όπως παρεκκλήσια και νάρθηκες.

Δεν ήταν σπάνια τα ανοικτά περίστωα που έκλειναν με θωράκια ή στη συνέχεια με τοίχους πλήρωσης (μονή της Χώρας, Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης κ.ά.), καθώς κι εκείνα που κατέρρευσαν (Άγιος Παντελεήμονας Θεσσαλονίκης, Άγιος Νικόλαος Μεσοποτάμου, Μοναστηράκι Βονίτσης) ή κατεδαφίστηκαν (Štip), ενώ σπάνια υπάρχει το αντίστροφο, δηλαδή χώροι, που ήταν κλειστοί και ανοίχθηκαν προς τα έξω ή προς τα έσω, παρά μόνο αν αυτό ήταν απαραίτητο για ενοποίηση με κάτι νέο, κάποιο άλλο κτήριο πιθανόν. Μια μόνο περίπτωση είναι γνωστή, αυτή της βασιλικής των Σερβίων, της οποίας το νότιο κλίτος (κλειστή στοά) ανοίχθηκε το 13ο αι. και μετατράπηκε σε ανοικτή στοά, όχι όμως περίστωο.

Τέλος, θα μπορούσε να λεχθεί ότι στην υστεροβυζαντινή ναοδομία τα περίστωα ως προς τη σημασία τους, ανεξάρτητα από τις επιμέρους αρχιτεκτονικές λύσεις που εφαρμόστηκαν σε αυτά, είναι πολυλειτουργικοί περιμετρικοί χώροι σε θέση ναρθήκων-ναρθήκων των οποίων η αναγκαιότητα, η χρησιμότητα και η ευελιξία ήταν απόλυτα αντιληπτές κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, όταν η γενικότερη ανάκαμψη επέτρεψε σε οικονομικά περισσότερο ή λιγότερο εύρωστους κτήτορες να πραγματοποιήσουν ή να προβλέψουν αυτόν το χώρο, ανανεώνοντας ένα παλιό κτίσμα ή δίνοντας περισσότερες προοπτικές σε ένα νέο. Ως έσχατο συμπέρασμα θα μπορούσε να λεχθεί ότι η σημασία των περιστώων στην υστεροβυζαντινή ναοδομία είναι καθοριστική, καθώς αυτά, ως συστατικά μέρη του κτηρίου, παρακολούθησαν όλη την πορεία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής και πέρασαν με διάφορους τρόπους στις επόμενες περιόδους.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Pogorodica Ljeviška, νότια στοά (φωτ. Ćurčić).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο κατάλογος των μνημείων περιλαμβάνει 37 ναούς που βρίσκονταν στη βυζαντινή επικράτεια κατά την όψιμη περίοδο (1204-1461) και χαρακτηρίζονται από περίστωα ως συνεχείς ενιαίους περιμετρικούς χώρους ή από περιμετρικά αυτόνομα ενοποιημένα μέρη. Τα μνημεία παρουσιάζονται κατά γεωγραφική ενότητα αρχίζοντας από την Κωνσταντινούπολη και προχωρώντας δυτικά και νότια. Οι ενότητες που προσδιορίστηκαν και αναφέρονται με αρχικά είναι: Κωνσταντινούπολη (Κ), Μακεδονία (Μ), Θεσσαλονίκη (Θ), Ήπειρος (Η), Θεσσαλία (ΘΑ), Πελοπόννησος (Π). Σε κάθε γεωγραφική ενότητα τα μνημεία εμφανίζονται με αλφαβητική σειρά.

Τα σχέδια προέρχονται από δημοσιεύσεις εκτός από ορισμένα, που σχεδίασε ή συμπλήρωσε η γράφουσα ή της έχουν διατεθεί από ιδιωτικό αρχείο. Στα σχέδια και τις φωτογραφίες αναφέρεται η προέλευση με το όνομα του μελετητή, εκτός αν είναι της γράφουσας. Η προέλευση από δημοσίευση ή αρχείο δηλώνεται σε παρένθεση ως εξής: *από Τάδε.* Αν είναι γνωστό το όνομα του προσώπου που εκπόνησε το σχέδιο ή έκανε τη λήψη της φωτογραφίας αναφέρεται το όνομά του χωρίς τη λέξη *από.* Αν είναι της γράφουσας δεν αναγράφεται η προέλευση. Αν ένα σχέδιο έχει ανασχεδιαστεί δηλώνεται με: *ανασχ.*

Χρειάστηκε να γίνει έλεγχος όλων των κλιμάκων καθώς πολλά σχέδια δεν ήταν δημοσιευμένα με σωστή κλίμακα, ενώ ορισμένα δεν είχαν καθόλου. Τοποθετήθηκε σε κάθε σχέδιο νέα κλίμακα, όμοια για όλα τα μνημεία, με μήκος 2 εκ. που ανταποκρίνεται σε 5μ. Εκτιμήθηκε ότι αυτή η κλίμακα θα επαρκούσε τόσο για μεγάλα όσο και για μικρά μνημεία, έτσι ώστε να προκύψουν εύκολα συγκρίσιμοι πίνακες. Η κοινή αυτή κλίμακα για λόγους χώρου δηλώνεται μόνο στην πρώτη κάτοψη κάθε μνημείου με τα αρχικά Κ.Κ. (Κλίμακα Καταλόγου) ενώ τα υπόλοιπα σχέδια σμικρύνθηκαν ενιαία. Με τον τρόπο αυτό γίνεται σαφής με πρώτη ματιά η διαφορά μεγέθους των μνημείων. Σχέδια που έχουν δημοσιευθεί με λανθασμένη κλίμακα διορθώθηκαν και μεταφέρθηκαν εδώ με τη σωστή κλίμακα. Για κάθε μνημείο παρατέθηκαν περισσότερα σχέδια μαζί, όσο ο χώρος, η κλίμακα του μνημείου και η διαθέσιμη τεκμηρίωση το επέτρεψαν, για μία πληρέστερη εικόνα των περιμετρικών χώρων του κάθε μνημείου.

Οι πίνακες εμφανίζονται: α) με αύξοντα αριθμό σελίδας, β) με το γενικό αύξοντα αριθμό μνημείου επάνω αριστερά και την ένδειξη α/α (=αύξων αριθμός), γ) την ονομασία της γεωγραφικής ενότητας, δ) την ονομασία του μνημείου κάτω από τον αύξοντα αριθμό του μνημείου αριστερά. Η παραπομπή στους πίνακες ή τις εικόνες γίνεται ως εξής: γενικός αύξων αριθμός μνημείου / αρχικό της ονομασίας της γεωγραφικής ενότητας, τελεία, ειδικός αύξων αριθμός του μνημείου στην ενότητα / αριθμός του πίνακα / αρίθμηση εικόνας.

Η βιβλιογραφία που αφορά στο περίστωο κάθε μνημείου αναφέρεται με χρονολογική σειρά.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

(Περιοχές με γεωγραφική σειρά από ΒΑ προς Ν και τα μνημεία με αλφαβητική σειρά)

α/α 1 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΕΝ ΤΗ ΚΡΙΣΕΙ ή ΡΟΔΟΦΥΛΙΟΝ (ΜΟΝΗ) / KOCA MUSTAFA CAMİİ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο αφιερωμένος στον Άγιο Ανδρέα ναός κτίζεται από το Βασίλειο τον Α΄ σε μια περιοχή που φέρει μαρτυρίες κτισμάτων ήδη από τις αρχές του 6ου αι. Λίγο ανατολικότερα του σημερινού ναού υπήρχε ήδη από τότε μονή, αρχικά ανδρική και στη συνέχεια γυναικεία, αφιερωμένη στον Άγιο Ανδρέα, ο οποίος φαίνεται ότι είχε ταφεί σε μια κοντινή συνοικία με την ονομασία Κρίσις. Στο β΄ μισό του 9ου αι. κτίζεται ο σημερινός ναός και ταυτόχρονα ανακαινίζεται ο παλιότερος. Στο δ΄ τέταρτο του 13ου αι., γύρω στο 1284, η πριγκήπισσα Θεοδώρα ανηψιά του Μιχαήλ Θ΄ και σύζυγος του Πρωτοβεστιάριου Ιωάννη Ραούλ, φροντίζει για την ανακαίνιση και τη μετασκευή της μονής, η οποία ήταν την εποχή εκείνη ένα από τα πιο σημαντικά κέντρα της πνευματικής ζωής στην πόλη. Εκεί θαύεται ο Πατριάρχης Αρσένιος και αργότερα και η Θεοδώρα.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Μετά την ανακαίνιση της μονής από τη Θεοδώρα, το καθολικό της εμφανίζεται πλέον με μονόχωρο τρουλαίο πυρήνα (κυρίως ναό), με τρίκογχο ιερό και θολωτό εσωνάρθηκα, και με περίστωο γύρω στις τρεις πλευρές του, που καταλήγει ανατολικά σε παραβήματα και περιλαμβάνει τον εξωνάρθηκα στα δυτικά. Η μετασκευή φαίνεται ότι αλλοίωσε ριζικά τον προγενέστερο ναό. Το περίστωο, που θα πρέπει να θεωρηθεί ως ενιαίο με το υπόλοιπο κτίσμα, είναι εσωστρεφές και κλειστό προς τα έξω σχηματίζοντας ένα νοητό διπλό Π: Η σύνδεση των πλαγίων στοών με τη δυτική πλευρά γίνεται τόσο μέσω του εσωνάρθηκα όσο και μέσω του εξωνάρθηκα (βλ. κάτοψη). Η επικοινωνία του περιστώου με τον πυρήνα γίνεται με πολλά και μεγάλα ανοίγματα: α) Ο πυρήνας επικοινωνεί με τοξωτά ανοίγματα (που έχουν τοξοστοιχία δύο κιόνων το καθένα) τόσο με κάθε μια από τις πλάγιες στοές, βόρεια και νότια, όσο και με τον εσωνάρθηκα, β) το περίστωο επικοινωνεί με το νάρθηκα στις στενές πλευρές του με ανοίγματα εύρους σχεδόν ίσου με το εύρος του νάρθηκα, γ) με τόξο σχεδόν όσο και το εύρος του εξωνάρθηκα μεταξύ του τελευταίου και των στοών, δ) με θύρα στενότερη μεταξύ νάρθηκα και εξωνάρθηκα. Το νοτιοδυτικό διαμέρισμα στη συνάντηση νότιας στοάς και εξωνάρθηκα είναι πιο οριοθετημένο και δεν αποκλείεται να είχε ειδική χρήση (ίσως ανόδου προς κωδωνοστάσιο). Οι εξωτερικοί τοίχοι έχουν σήμερα σχετικά μικρά ανοίγματα, τέσσερα στη βόρεια πλευρά και πέντε στη νότια. Το περίστωο χαρακτηρίζεται ως κλειστό. Στη βόρεια πλευρά, έξω από αυτό, υπάρχει σήμερα ανοικτή στοά.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Σπόλια από παλιότερα κτίσματα χρησιμοποιήθηκαν στην υστεροβυζαντινή ανακαίνιση. Η νότια στοά του περιστώου καλύπτεται από σταυροθόλια στα άκρα – πάνω από το διακονικό και πάνω από το ορθογωνικό πεδίο στην ευθεία του εσωνάρθηκα – ενώ το κέντρο της καλύπτει σήμερα ένας τεταρτοσφαιρικός θόλος. Αντίστοιχα η βόρεια στοά καλύπτεται από θολίσκους στα άκρα – εκεί όπου στη βόρεια στοά υπάρχουν τα σταυροθόλια – και από αντίστοιχο τεταρτοσφαιρικό θόλο στο κέντρο της. Οι τεταρτοσφαιρικοί θόλοι είναι οθωμανικές επεμβάσεις που προφανώς αντικατέστησαν σειρά θολίσκων ή καμάρα προκειμένου να επιτευχθεί για τις ανάγκες του τζαμιού ενιαίος μεγαλύτερος χώρος με ενσωμάτωση των δύο πλευρικών στοών. Ο νάρθηκας καλύπτεται με καμάρα, ενώ ο εξωνάρθηκας με τρεις τρουλίσκους και δύο σταυροθόλια εναλλάξ στη σειρά. Ο θολίσκος στο κέντρο του εξωνάρθηκα φέρεται από τέσσερις κίονες στις δύο πλευρές κάθε μίας από τις δύο αξονικές εισόδους και παράλληλα στις τέσσερις γωνίες του τετράγωνου πεδίου που σχηματίζεται εκεί. Όλοι οι θόλοι κάλυψης του περιστώου φέρονταν από τόξα στις δύο τους ή στις τέσσερις πλευρές. Η βόρεια ανοικτή στοά έχει στα βόρια τοξοστοιχία και κάλυψη από πέντε θολίσκους στη σειρά.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πασπάτης, Α.Γ., *Βυζαντιναί μελέται τοπογραφικαί και ιστορικαί μετά πλείστων εικόνων*, Κωνσταντινούπολις, 1877, σ. 277-409, 318-320.
Kugeas, S., "Zur Geshichte der Müchener Thukydides Handschrift Augustanus F.", *B.Z.* 16(1907) 592-602.
Eyice, S., "Remarques sur deux anciennes églises byzantines d'Istanbul", *Actes VI. CIÉB.* (Paris 1948), Paris, 1950, σ. 184-190.
Eyice, S., "Istanbul'da Koca Mustafa Pasa Camii ve Osmanli Türk Mimarisindeki Yeri", *Tarih Dergisi*, 8, 1953, σ. 15-182.
Eyice, S., "Remarques sur deux anciennes églises byzantines: Koca Mustafa camii et l'eglise de Yusa Tepesi", *Actes IX CIEB*, (Θεσσαλονίκη 1953), τ. Α΄, Αθήνα 1954, I, σ. 184-195.
Eyice S., *Πεπραγμένα 9. Διεθν. Βυζ. Συν. I*, 1955, σ. 184-195.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 1

ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΕΝ ΤΗ ΚΡΙΣΕΙ ή ΡΟΔΟΦΥΛΙΟΝ (ΜΟΝΗ) / KOCA MUSTAFA CAMİİ

Eyice S., "Un type architectural peu connu de l'époque des Paleologues à Byzance", *Anadolu Arastırmaları I*, 1959, σ. 223-234, πιν. XXXIII-XXXVI και ειδικά σ. 223-225.

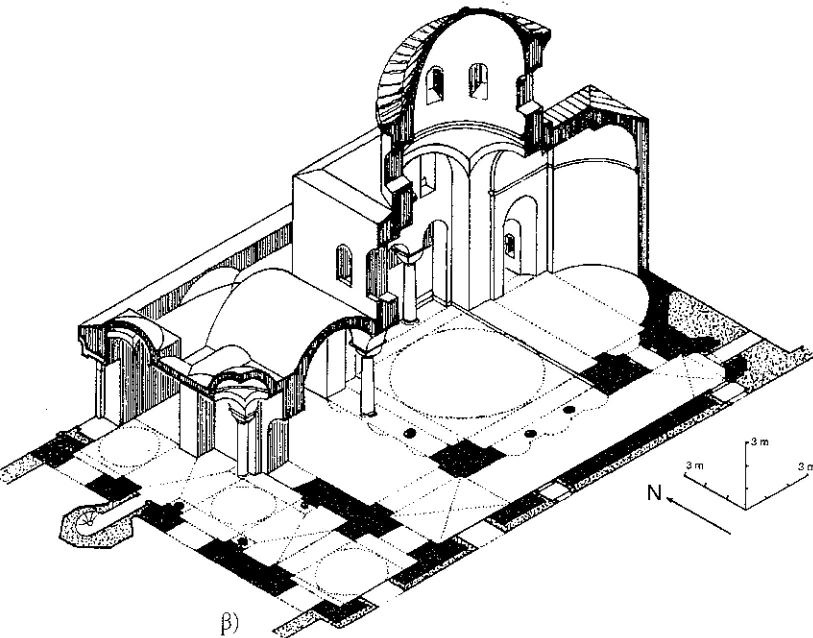
Eyice S., *Son devir Bizans mimarisi Istanbul'da Palaiologos'lar devri anıtları*, Istanbul 1963, σ. 5-10.

Müller-Wiener, W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen, 1977, σ. 173-176, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία βλ. ειδ. σ. 172- 173.

Eyice S., *Son devir Bizans mimarisi. Istanbul'da Palaiologos'lar devri anıtları*, Istanbul 1980, σ. 7-14 και πίν. 1-8, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία.

α)

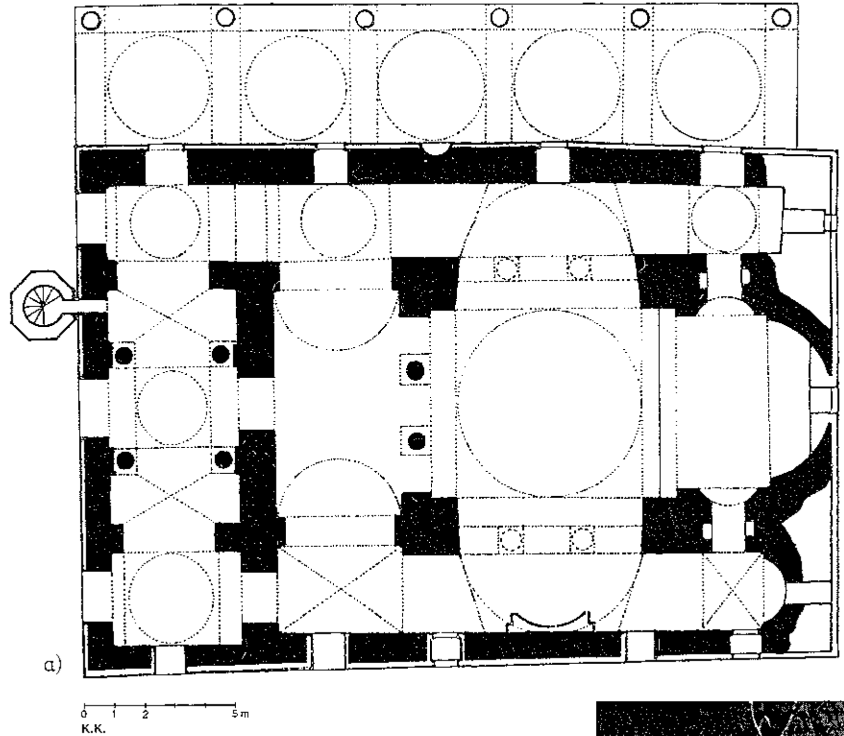

β)

α) Άποψη από το νότο (από Eyice).
β) Αξονομετρικό (από Eyice).

α/α 1 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΕΝ ΤΗ ΚΡΙΣΕΙ ή ΡΟΔΟΦΥΛΙΟΝ (ΜΟΝΗ) / KOCA MUSTAFA CAMİİ

α)

β)

α) Κάτοψη ναού (από Eyice, Ebersold-Thiers).
β) Εσωτερικό (από Eyice) στο οποίο φαίνεται: δεξιά η δυτική πλευρά του κυρίως ναού και οι κίονες που τον διαχωρίζουν από το νάρθηκα. Αριστερά η νότια πλευρά του περιστώου μετά την αφαίρεση των κιόνων και την τροποποίηση της θολοδομίας.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 2

"ΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΤΑ ΚΑΡΒΟΥΝΑΡΙΑ" (;) / KİLİSE CAMİİ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός, σύμφωνα με ευρήματα στα θεμέλιά του, χτίστηκε πάνω σε ερείπια του 5ου αι. και αργότερα, κατά το 10ο-11ο αι. (Krautheimer τέλος 11ου) συμπληρώνεται με προσθήκες, ενώ το ίδιο επαναλαμβάνεται και στο α΄ μισό του 14ου αι. Το βυζαντινό όνομά του δεν έχει επιβεβαιωθεί. Διατυπώθηκε ωστόσο η άποψη ότι πιθανώς πρόκειται για τον "Άγιο Θεόδωρο τα Καρβουνάρια" ή ακόμη για τον "Άγιο Θεόδωρο πλησίον του Χαλκού Τετραπύλου". Ο πυρήνας του ναού είναι σταυροειδής τετρακιόνιος με τρίκογχα το διακονικό και την πρόθεση και νάρθηκα με κόγχες στα δύο του άκρα, βόρεια και νότια.

Είναι επίσης πιθανό, ήδη από το 10ο-11ο αι., να χτίστηκε το νότιο παρεκκλήσι δίπλα στον πυρήνα του ναού, δεν αποκλείεται όμως αυτό να έγινε στην παλαιολόγεια περίοδο (βλ. Hallensleben). Το διώροφο κτίσμα στο βόρειο άκρο του νάρθηκα είναι πιθανότατα μεταγενέστερο του αρχικού και τοποθετείται στις αρχές του 14ου αι. Στο πρώτο μισό του 14ου αι. κτίζεται εξωνάρθηκας που καλύπτει όλο το πλάτος του κτηρίου. Την ίδια περίπου εποχή πρέπει να κτίζεται στη νότια πλευρά μια ανοικτή τρουλαία στοά. Το τετραγωνικό πρόσκτισμα προς τα νότια, δίπλα στο νάρθηκα, θεωρείται χώρος ανόδου προς το κωδωνοστάσιο και πιθανότατα ανήκει και αυτός στην ίδια χρονολογική φάση.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Το περίστωο του ναού, αν δεχθεί κανείς τον όρο αυτό για να χαρακτηρίσει τις επικοινωνούσες προσθήκες γύρω από το ναό, είναι ένα από τα χαρακτηριστικότερα υστεροβυζαντινά κτίσματα στην Κωνσταντινούπολη. Σήμερα αποτελείται από το διώροφο κτίσμα στη βόρεια πλευρά στο ύψος του νάρθηκα περίπου, στη συνέχεια, δυτικά, από ένα ευρύχωρο εξωνάρθηκα στο μήκος όλης της δυτικής του όψης και τέλος, από το τετραγωνικό κτίσμα – πιθανώς πυργοειδές καμπαναριό – στα νότια, επίσης δίπλα στο νάρθηκα. Η νότια στοά, που ανήκε στο νότιο παρεκκλήσι, δεν σώζεται. Οι αναπαραστάσεις που επιχειρήθηκαν (Texier, Eyice) για το ναό προτείνουν δύο στοές, βόρεια και νότια, οι οποίες συνδέονταν με τον πυρήνα με μεγάλο τρίβηλο άνοιγμα και με το νάρθηκα και τον εξωνάρθηκα με παρεμβολή ενδιάμεσων χώρων. Η επικοινωνία μεταξύ περιστώου και πυρήνα στο δυτικό μέρος είναι αρκετά περιορισμένη και γίνεται με συμβατικά ανοίγματα: ένα στη νότια πλευρά του νάρθηκα που ανοίχθηκε στη θέση κόγχης με το κτίσιμο του νότιου χώρου, και τρεις θύρες του νάρθηκα προς τον εξωνάρθηκα. Μόνον η νότια στοά (και η βόρεια εφόσον υπήρχε) επικοινωνούσε με μεγάλο τοξωτό τρίβηλο άνοιγμα. Η ανάβαση στο καμπαναριό γινόταν (σύμφωνα με τον Hallensleben) με εντοιχισμένη σκάλα στο πάχος του τοίχου του.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο εξωνάρθηκας καλύπτεται με τρεις τρούλους και δύο αψίδες εναλλάξ. Ένας τρούλος βρίσκεται στο κέντρο και δύο συμμετρικά στα άκρα του, στους γωνιακούς χώρους, όπου καταλήγουν και οι πλάγιες στοές. Τρούλοι και ασπίδες φέρονται από τους εξωτερικούς τοίχους και από τόξα. Οι δυτικοί τοίχοι του εξωνάρθηκα διαμορφώνονται με κόγχες εξωτερικά και δύο μεγάλα τρίβηλα ανοίγματα, που πλαισιώνουν την κύρια είσοδο. Με τα στοιχεία αυτά και τη θολοδομία τηρείται μια σαφής αντιστοιχία με τη διάρθρωση του δυτικού τοίχου του εσωνάρθηκα. Στη νότια πλευρά η ανοικτή τρουλαία στοά θα είχε διαμορφωμένη τη νότια πλευρά της με τυφλά τόξα. Οι χώροι βόρεια και νότια θα καλύπτονταν με ασπίδες. Ο θόλος στο βόρειο διώροφο κτίσμα φέρεται από τα τόξα και τους τοίχους. Καθώς το κτήριο εδράζεται σε ένα βάθρο εξαιτίας του επικλινούς εδάφους, ο εξωνάρθηκας είναι λίγο υπερυψωμένος και η άνοδος από το δρόμο γίνεται με μια μικρή εξωτερική σκάλα που καταλήγει σε ένα πλατύσκαλο μπροστά στην κύρια είσοδο.

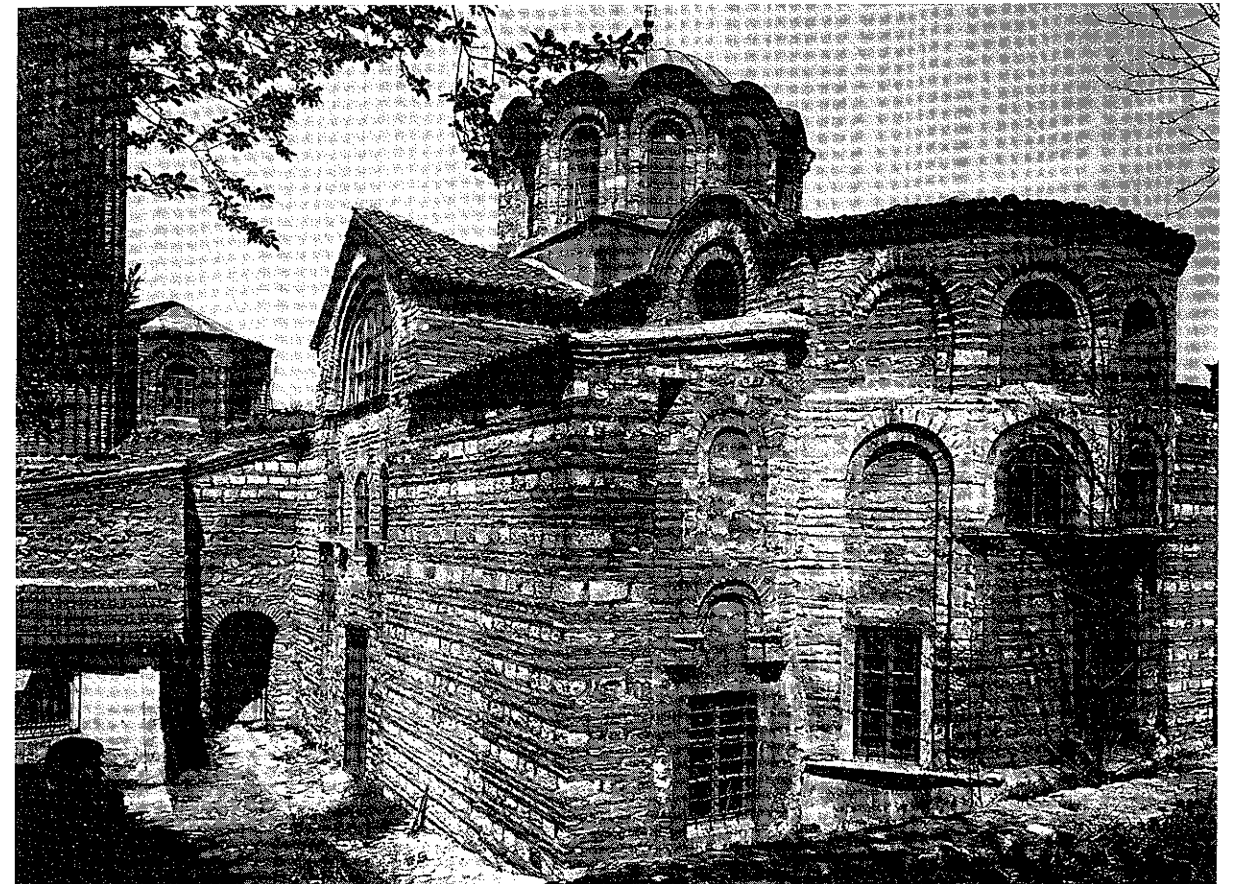
ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πασπάτης, Α. Γ., *Βυζαντιναί μελέται τοπογραφικαί και ιστορικαί μετά πλείστων εικόνων*, Κωνσταντινούπολις, 1877, σ. 314-316.
Holzinger, H., *Die Baustille. Historische und technische Entwicklung*, τομ. 3, h. 1, Leipzig 1909, σ. 163, εικ. 258, 259.
Ebersolt J.-A. Thiers, *Les églises de Constantinople*, Paris 1913.
Eyice, S., *Son devir bizans mimârisi,* Istanbul 1963, σ. 47-50.
Wirth, P., "Zur Lokaligsierung des Stadtvierth Karbonaria zu Konstantinopel". *Byz.* 34, 1964, σ. 121-123.
Eyice, S., "Les églises byzantines d'Istanbul (du Xie du Xve siècle)", *Corsi Rav XII*, Marzo-Aprile 1965, σ. 247-334.
Hallensleben, H., "Zu Annexbauten der Kilise Camii in Istanbul", *Ist. Mit.* 15, 1965, σ. 208-217.
Mango, C., "Constantinipolitana B: Kilise Camii", *JDAI*, 80, 1965, σ. 323-330.
Eyice, S., *Son devir bizans mimârisi. Istanbul'da Palaiologos'lar devri anıtları*, Istanbul 1980, σ. 62-66, πίν. 109-122 με την παλιότερη βιβλιογραφία.
Müller-Wiener, W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls,* 1977, σ. 169-171 ιδιαίτ. 169.
Krautheimer, R., with S. Ćurčić, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 1986, σ. 263-264.

α/α 2 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

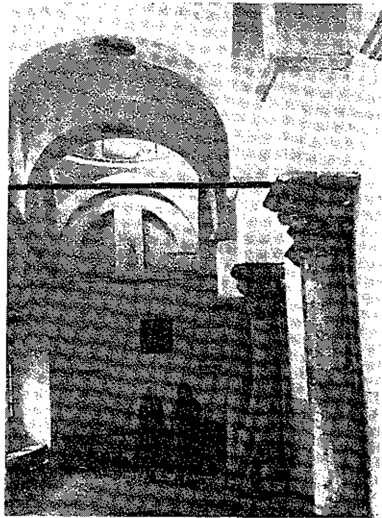
"ΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΤΑ ΚΑΡΒΟΥΝΑΡΙΑ" (;) / KİLİSE CAMİİ

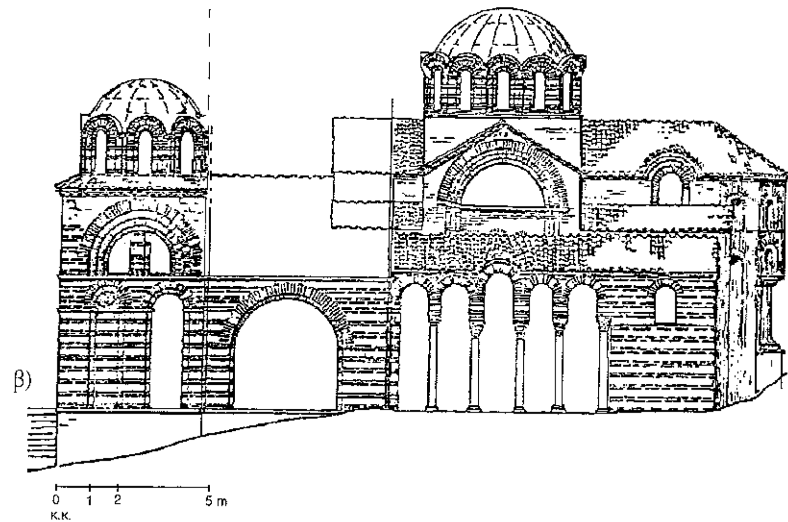
Άποψη της νοτιοανατολικής γωνίας και της νότιας όψης όπου πιθανότητα υπήρχε στοά (από Eyice).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 2

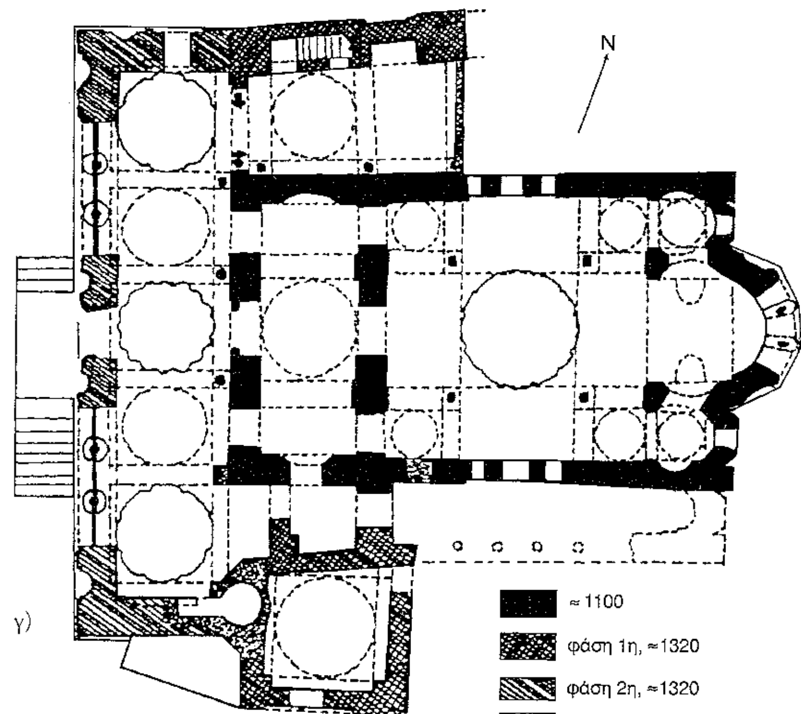
"ΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΤΑ ΚΑΡΒΟΥΝΑΡΙΑ" (;) / KİLİSE CAMİİ

α)

β)

γ)

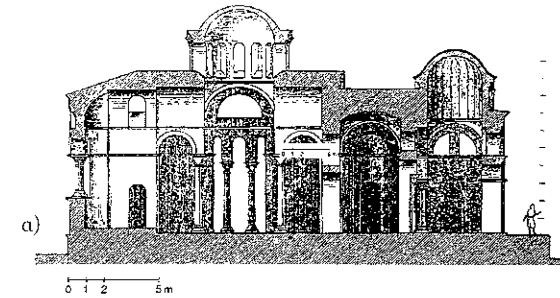
α) Άποψη του νάρθηκα (από Eyice).
β) Νότια όψη. Αναπαράσταση (Hallensleben).
γ) Αναπαράσταση κάτοψης (από Eyice).

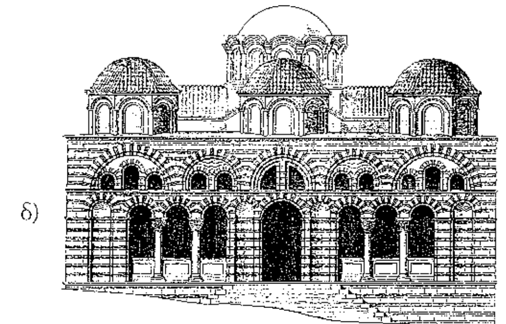
α/α 2 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

"ΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΤΑ ΚΑΡΒΟΥΝΑΡΙΑ" (;) / KİLİSE CAMİİ

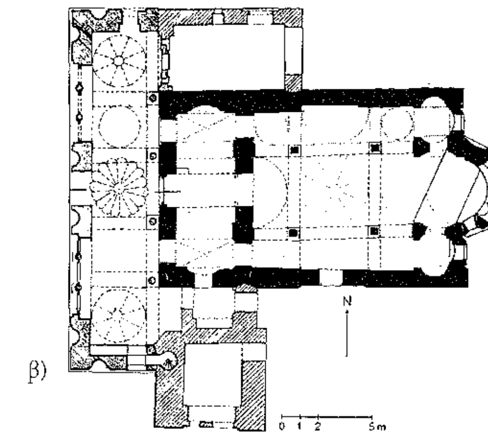
α)

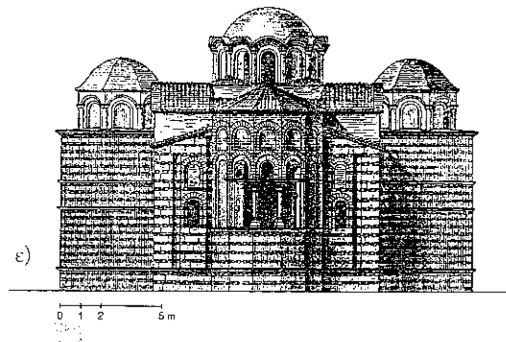

δ)

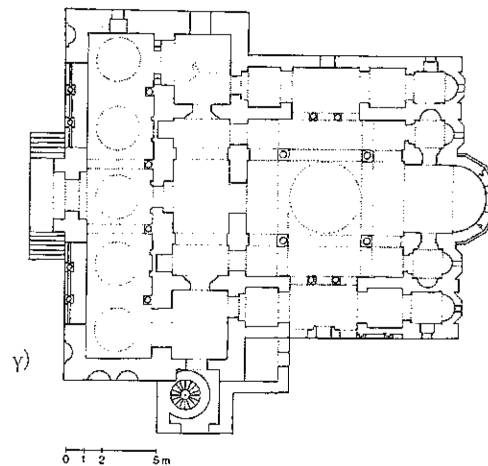
β)

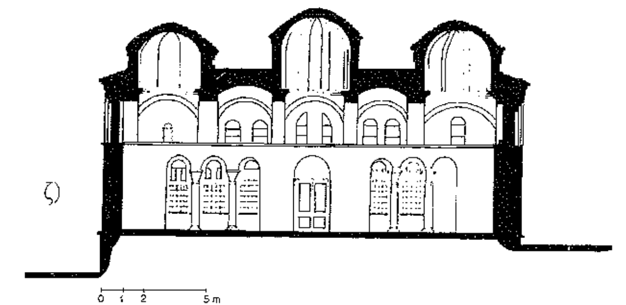

ε)

γ)

ζ)

α) Αξονική τομή.
β) Κάτοψη σημερινή.
γ) Κάτοψη. Αναπαράσταση του Texier.
δ) Η δυτική όψη.
ε) Η ανατολική όψη.
ζ) Εγκάρσια τομή στο νάρθηκα
(α,δ,ε Eyice Ebersolt-Thiers, β,ζ από Eyice αναςχεδ.)

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 3

ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΚΥΡΙΩΤΙΣΣΑ (ΜΟΝΗ) / KALENDERHANE CAMİİ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός έχει έξι βασικές φάσεις: Η πρώτη χρονολογείται γύρω στα 400μ.Χ. και ανήκει σε ρωμαϊκό λουτρό, η δεύτερη στα τέλη του 6ου αι. και ανήκει σε ναό παράλληλο και σε επαφή με το υδραγωγείο του Ουάλεντα, ενώ στα τέλη του 7ου αι. οικοδομείται ναός, γνωστός ως ο ναός του Βήματος, από τον οποίο σώζεται μόνον η κόγχη του ιερού. Σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες οικοδομείται νέος ναός γύρω στα 1200 (1195-1204), ο οποίος χρησιμοποιεί τα υπολείμματα του προγενέστερου, από τα οποία το σημαντικότερο ήταν η κόγχη του ιερού. Θεωρείται ο τελευταίος μεγάλος ναός που κτίστηκε στην Πόλη. Ο νέος ναός προσαρμόζεται στα παλιότερα κτίσματα, τα ενσωματώνει και είναι τρουλαίος με κάτοψη σταυρικού εγγεγραμμένου με περίστωο και με τέσσερα διώροφα γωνιακά διαμερίσματα, που προκύπτουν από την εγγραφή του σταυρικού σχήματος σε τετράγωνο. Η λατινική κατάκτηση δεν του αφήνει δομικά ίχνη. Δεν έχει τεκμηριωθεί με απόλυτη βεβαιότητα ότι το περίστωο, που δε σώζεται παρά σε ερείπια, ήταν παλαιολόγεια προσθήκη ή ότι υπήρχε ήδη στο ναό του 1200. Παλαιολόγειες επισκευές εντοπίστηκαν στους χώρους που σχημάτιζαν περίστωο, όχι όμως τέτοιες που να πείθουν ότι αυτό ήταν πράγματι πρόσθετο. Στο σωζόμενο σήμερα κτήριο κυριαρχεί η φάση των τελευταίων χρόνων του 12ου αι.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Για τις χαμένες σήμερα πλάγιες στοές του περιστώου υπάρχουν δύο υποθέσεις: είτε ανήκε στον αρχικό σχεδιασμό του ναού του τέλους του 12ου αι., ή αποτελούσε μεταγενέστερη παλαιολόγεια προσθήκη. Η πρώτη άποψη θα μπορούσε να θεωρηθεί αυτονόητη λόγω του τύπου του ναού που προσομοιάζει σε σταυροειδή με τρούλο και περίστωο. Και η δεύτερη άποψη φαίνεται όμως το ίδιο ισχυρή τόσο εξαιτίας της παλαιολόγειας τοιχοποιίας που εντοπίστηκε στη θέση του εξωτερικού τοίχου του περιστώου, όσο και επειδή ο αρχικός σχεδιασμός φαίνεται επαρκής χωρίς περίστωο. Επιπλέον, ένα περίστωο θα μείωνε την καθαρή αντίληψη που αντιπροσωπεύει ως προς τα ανοίγματα των όψεων η αρχική σύλληψη του σχεδίου, ενώ ο αποκλίνων εξωτερικός τοίχος της νότιας στοάς μπορεί να είναι τεκμήριο για μεταγενέστερη προσθήκη της.

Λεπτομερέστατες περιγραφές δίνουν οι Striker / Kuban για το ναό και το περίστωο που περιβάλλει τον πυρήνα από τις τρεις πλευρές: βόρεια, δυτικά και νότια. Η βόρεια και η νότια πλευρά άρχιζαν από τη θέση των ανατολικών διώροφων διαμερισμάτων και έφθαναν μέχρι το δυτικό εσωνάρθηκα. Συνεπώς εσωνάρθηκας και στοές επικοινωνούσαν και σχημάτιζαν το περίστωο.

Η βόρεια στοά συνδέεται στην ανατολική της πλευρά με το χώρο του βήματος του πρώτου ναού (7ος αι.) και στο δυτικό της άκρο είναι κλειστή και ενσωματώνει μέρος του τοίχου του ρωμαϊκού λουτρού. Συνδέεται προς νότο με τον κύριο χώρο του ναού μέσω μεγάλου τρίβηλου ανοίγματος στον τοίχο του 12ου αι. και δυτικότερα συνδέεται με τον εσωνάρθηκα του ναού μέσω ενός ανοίγματος.

Η νότια στοά συνδέεται στην ανατολική της πλευρά με το χώρο των παρεκκλησίων του Αγίου Φραγκίσκου και του Μελισμού, και με ένα δεύτερο χώρο στα νότια, που μοιάζει να ήταν είτε σκευοφυλάκιο είτε τράπεζα. Ο νότιος (εξωτερικός) τοίχος της έχει μια απόκλιση από την ευθεία που ορίζει ο νότιος τοίχος του ναού του 12ου αι., πράγμα που αιτιολογείται από το ότι ο τοίχος της στοάς βρίσκεται στην ευθεία ενός προγενέστερου στο δυτικό του άκρο. Προς τη δυτική πλευρά συνδέεται με ένα μέρος άλλου τοίχου του ίδιου ναού, ο οποίος συνεχίζει από τη δυτική πλευρά του εσωνάρθηκα και κλείνει προς δυσμάς τη νότια στοά. Φαίνεται ότι αργότερα διαμορφώθηκε ένα άνοιγμα επικοινωνίας στη δυτική πλευρά της στοάς και όλη η νότια πλευρά της δεν είχε άνοιγμα επικοινωνίας.

Το τρίτο μέρος του περιστώου αποτελεί ο δυτικός εσωνάρθηκας του μεσοβυζαντινού ναού και χρονολογείται αδιαμφισβήτητα γύρω στα 1200. Αυτός ήταν διώροφος στα πλάγια, με δύο σταυροθόλια στα δύο του άκρα, καμαροσκεπής στον όροφο,

α/α 3 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΚΥΡΙΩΤΙΣΣΑ (ΜΟΝΗ) / KALENDERHANE CAMİİ

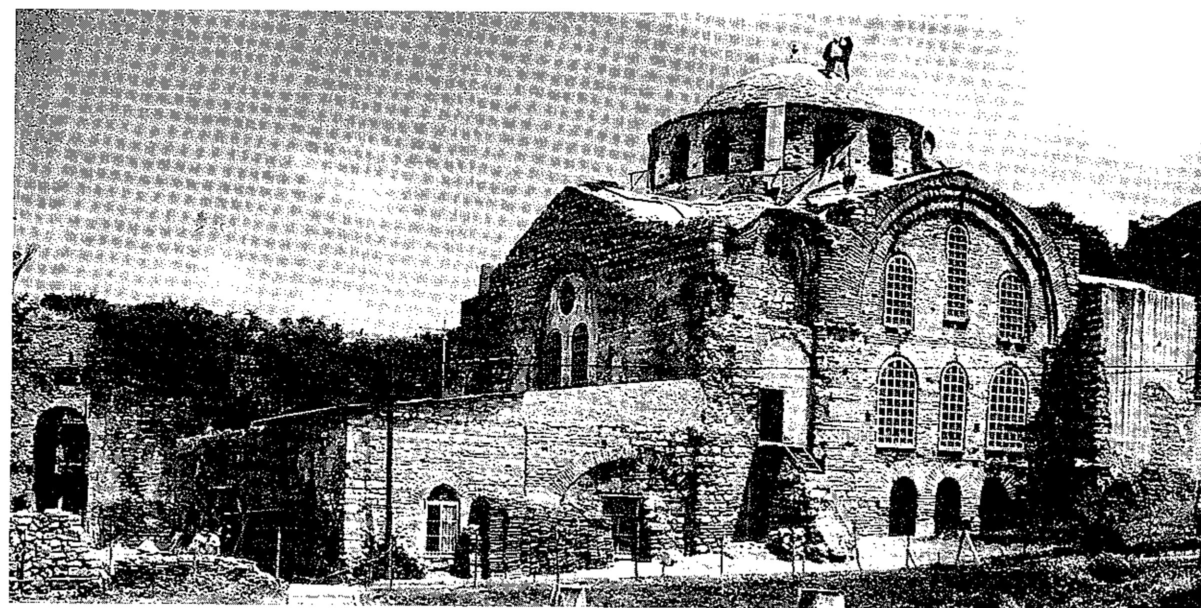
με έναν τρουλίσκο στο κέντρο. Η δυτική του πλευρά είναι κλειστή προς τον εξωνάρθηκα με τοίχους που συντίθενται από τις παλιότερες φάσεις. Ο εξωνάρθηκας (και αυτός διώροφος) αποτελεί συνέχεια του εσωνάρθηκα, στεγάζεται με καμάρα στο ισόγειο και ξύλινη στέγη στον όροφο. Μπροστά του υπήρχε ισόγειο προστώο και πύργος.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ. Οι πλάγιες στοές δε σώζονται. Οι τελευταίες έρευνες δείχνουν ότι στην παλαιολόγεια περίοδο έγιναν επεμβάσεις και επισκευές. Δεν είναι γνωστή η κάλυψη των πλαγίων στοών του περιστώου. Θεωρείται όμως ότι ήταν ισόγειες και ξυλόστεγες. Οι Striker και Kuban (1997) δίνουν λεπτομερή περιγραφή των κατασκευαστικών φάσεων.

Ωστόσο, ο εσωνάρθηκας σώζεται σήμερα στο ισόγειο και καλύπτεται με δύο σταυροθόλια και μια καμάρα στο κέντρο. Ο εξωνάρθηκας, αυτοδύναμος και αισθητά χαμηλότερος, καλύπτεται με μία ελλειψοειδή ασπίδα στο κεντρικό του διαμέρισμα ενώ ένας τυφλός θόλος υπάρχει στο βορειοδυτικό γωνιακό του διαμέρισμα.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

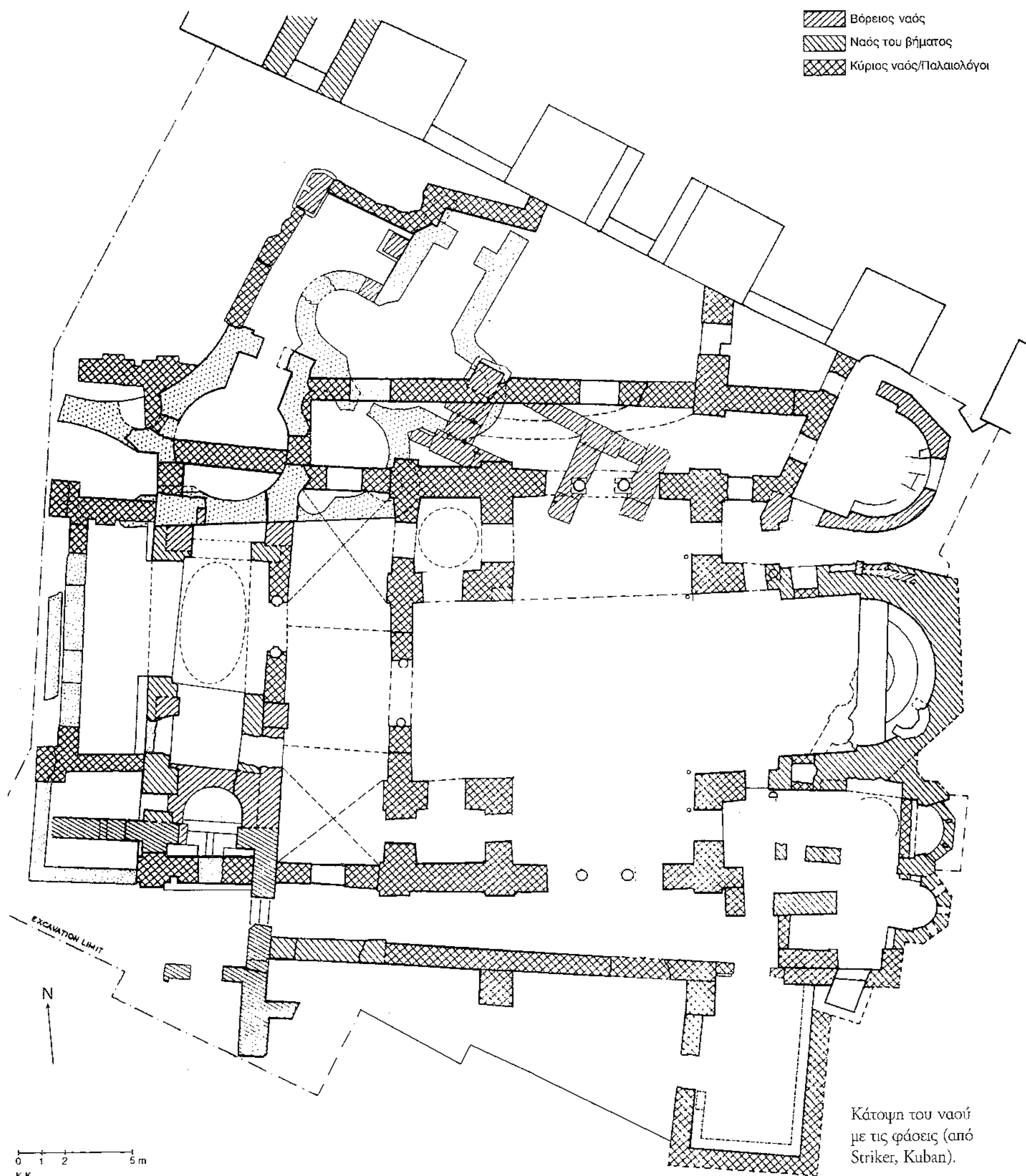
Müller-Wiener, W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen, 1977, σ. 153-158.
Striker, C.L. and D. Kuban, *Kalenderhane in Istanbul. The Buildings*, Mainz, 1997, σ. 58-71, 73.

Άποψη από τα νότια το 1969, πριν από την αναστήλωση (από Striker, Kuban).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 3

ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΚΥΡΙΩΤΙΣΣΑ (ΜΟΝΗ) / KALENDERHANE CAMİİ

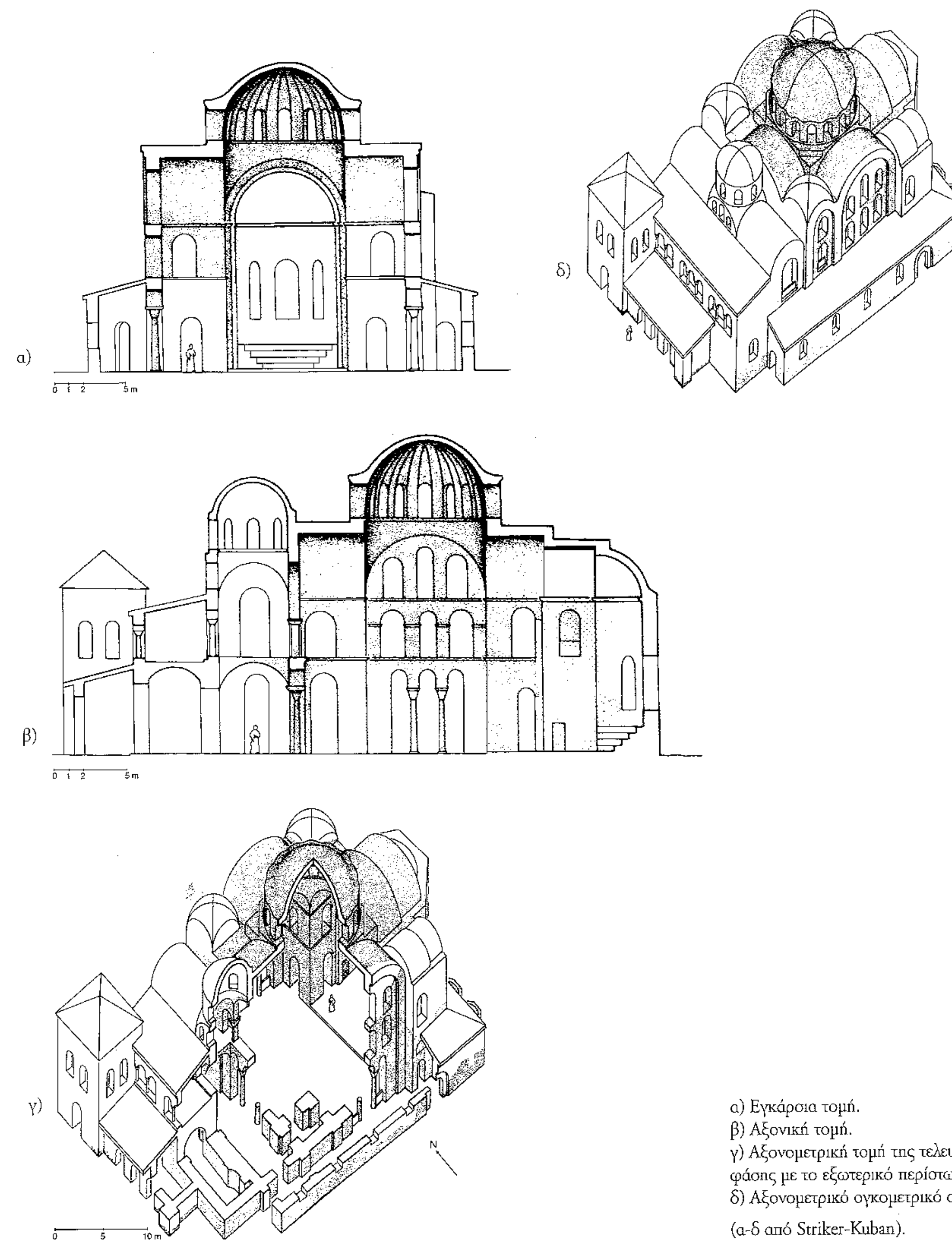

Κάτοψη του ναού με τις φάσεις (από Striker, Kuban).

α/α 3 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΚΥΡΙΩΤΙΣΣΑ (ΜΟΝΗ) / KALENDERHANE CAMİİ

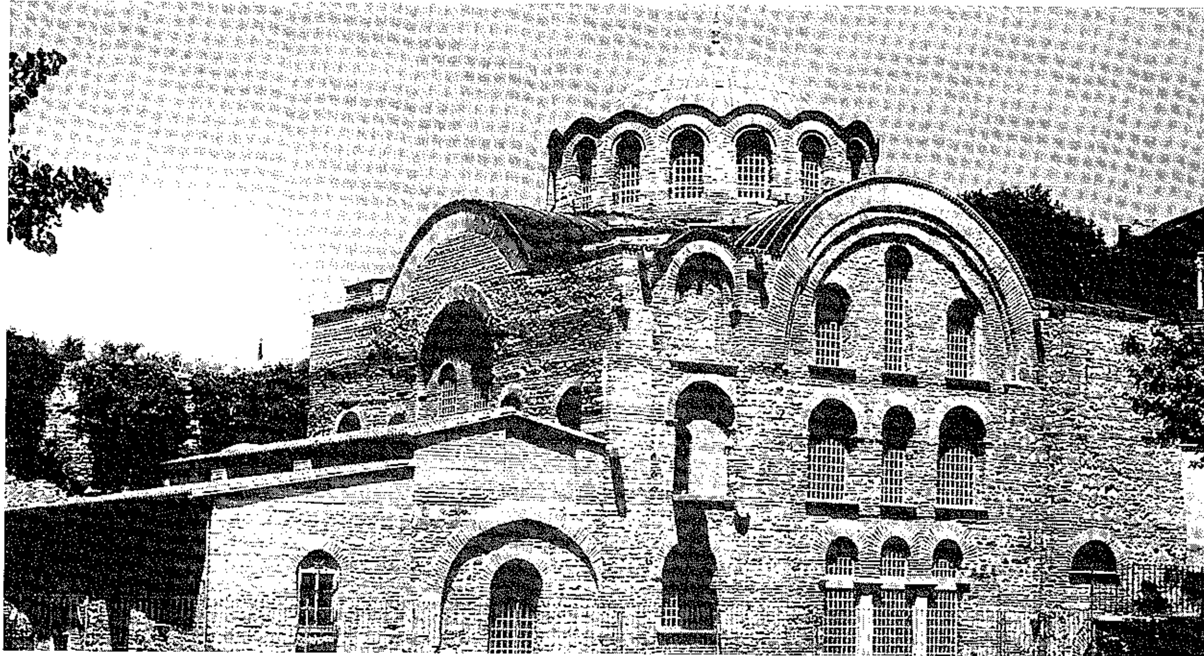

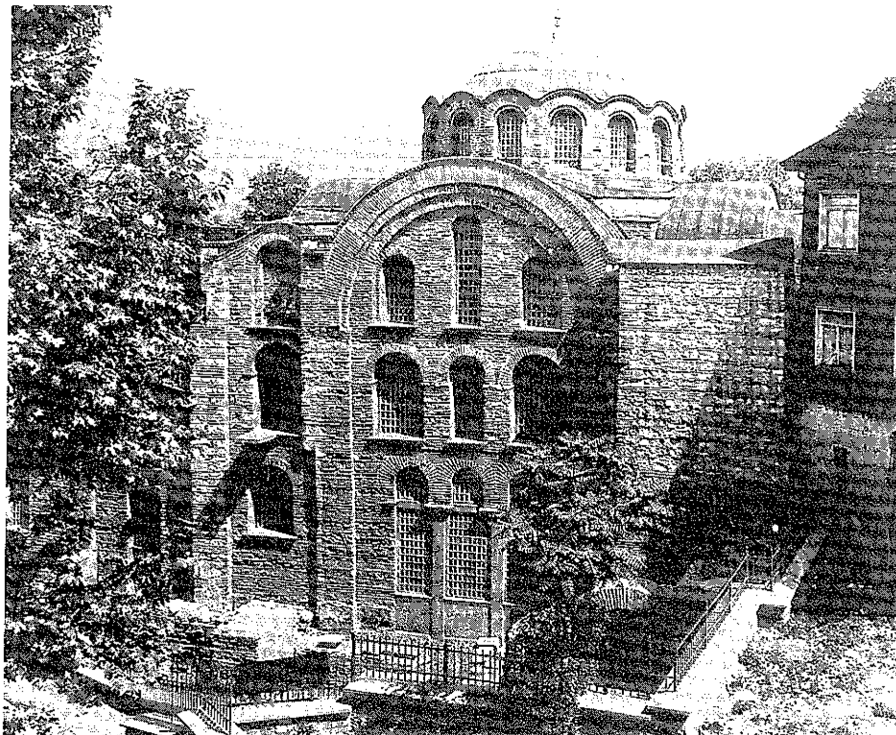

α) Εγκάρσια τομή.
β) Αξονική τομή.
γ) Αξονομετρική τομή της τελευταίας φάσης με το εξωτερικό περίστωο.
δ) Αξονομετρικό ογκομετρικό σχέδιο

(α-δ από Striker-Kuban).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 3

ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΚΥΡΙΩΤΙΣΣΑ (ΜΟΝΗ) / KALENDERHANE CAMİİ

Απόψεις της νότιας όψης μετά την αναστήλωση (από Striker, Kuban).

α/α 4 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

MANASTİR MESCİDİ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός όπως σώζεται σήμερα είναι αγνώριστος από τις πολλές μετασκευές και τις πάσης φύσεως επεμβάσεις. Το χριστιανικό του όνομα δεν είναι γνωστό, και η υπόθεση ότι είναι ο ναός της Μονής της Κυρά Μάρθας δεν έγινε αποδεκτή. Οικοδομήθηκε είτε κατά το τέλος του 11ου αι. (Πασαδαίος) είτε κατά το 13ο αι. (Krautheimer). Ήταν πιθανότατα σταυροειδής τετρακιόνιος, αλλά είχε αρχικά θεωρηθεί μονόχωρος ή και βασιλική όπως τον αναπαριστά ο Πασαδαίος. Δεν είναι γνωστό αν το περίστωο είχε κτιστεί απαρχής ή αν προστέθηκε αργότερα.

ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Έχουν βρεθεί ίχνη μόνον του περιστώου και η αναπαράσταση που επιχειρήθηκε από τον Πασαδαίο το εμφανίζει ως ανοικτή στοά με περιμετρική κιονοστοιχία γύρω από τις δύο επιμήκεις πλευρές του ναού και το δυτικό νάρθηκα. Ένας μικρός κλειστός χώρος, ίσως παρεκκλήσιο, υπήρχε στο νότιο ανατολικό άκρο της στοάς. Είναι πιθανόν η στοά να στεγαζόταν με σειρά σταυροθολίων. Το μνημείο που σήμερα στεγάζει μια δημόσια υπηρεσία, δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πασπάτης, Α.-Γ., *Βυζαντιναί μελέται*, Κωνσταντινούπολις, 1877.

Eyice, S., Les eglises byzantines d'Istanbul (du IX e au XVe siècle), *Corsi Ravenna* 12, 1965, σ. 247-334 ειδ. 311.

Πασαδαίος Αρ., *Επί δύο βυζαντινών μνημείων της Κωνσταντινούπολης αγνώστου ονομασίας*, εν Αθήναις, 1975, σ. 56-101, ειδ. σ. 76-81, 105-108.

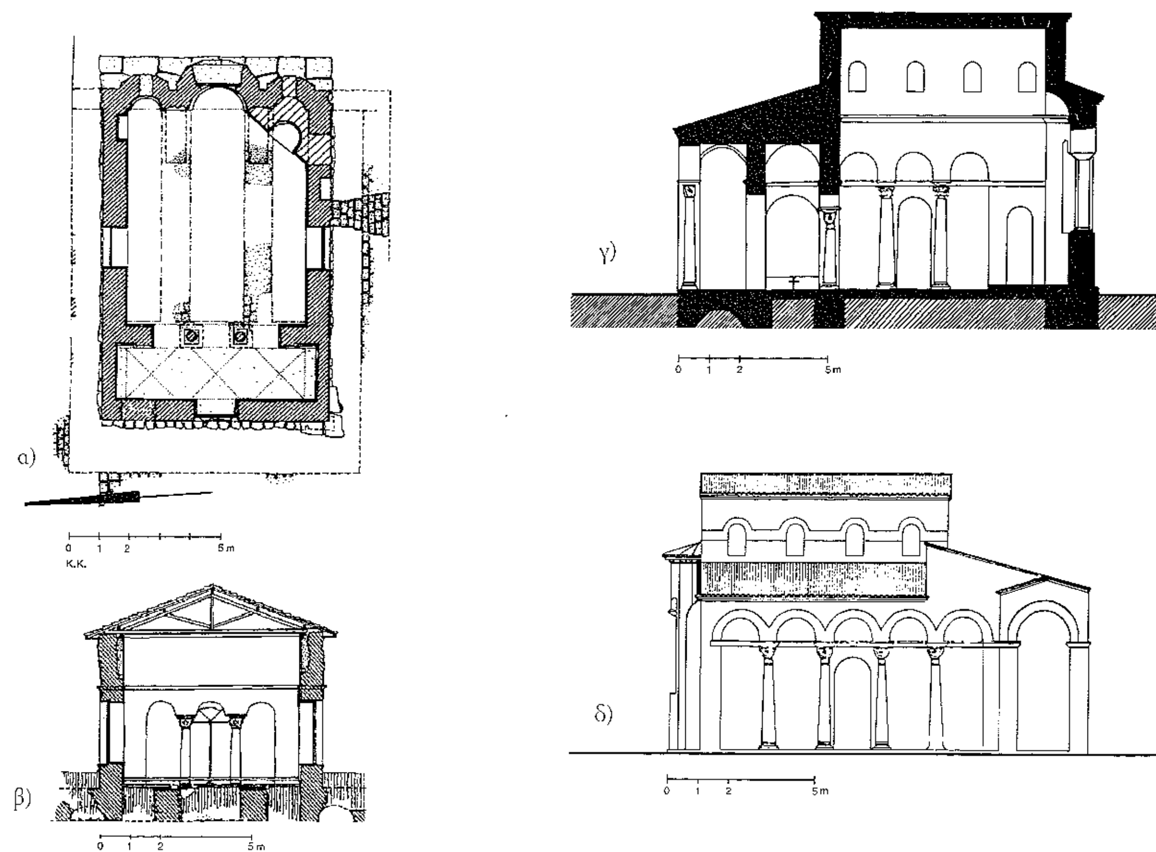
Müller-Wiener, W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen, 1977, σ. 169.

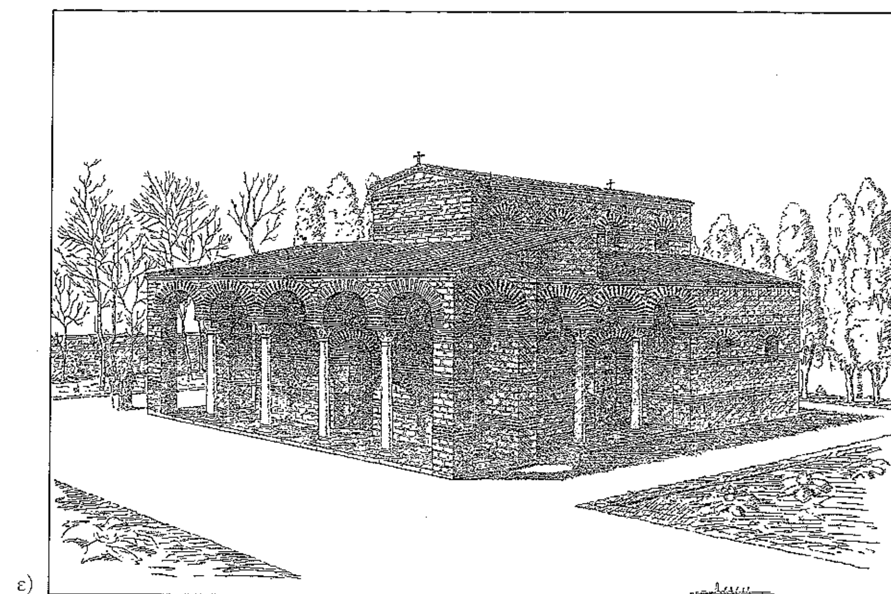

Άποψη της ανατολικής πλευράς (από Müller-Wiener).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 4

MANASTİR MESCİDİ

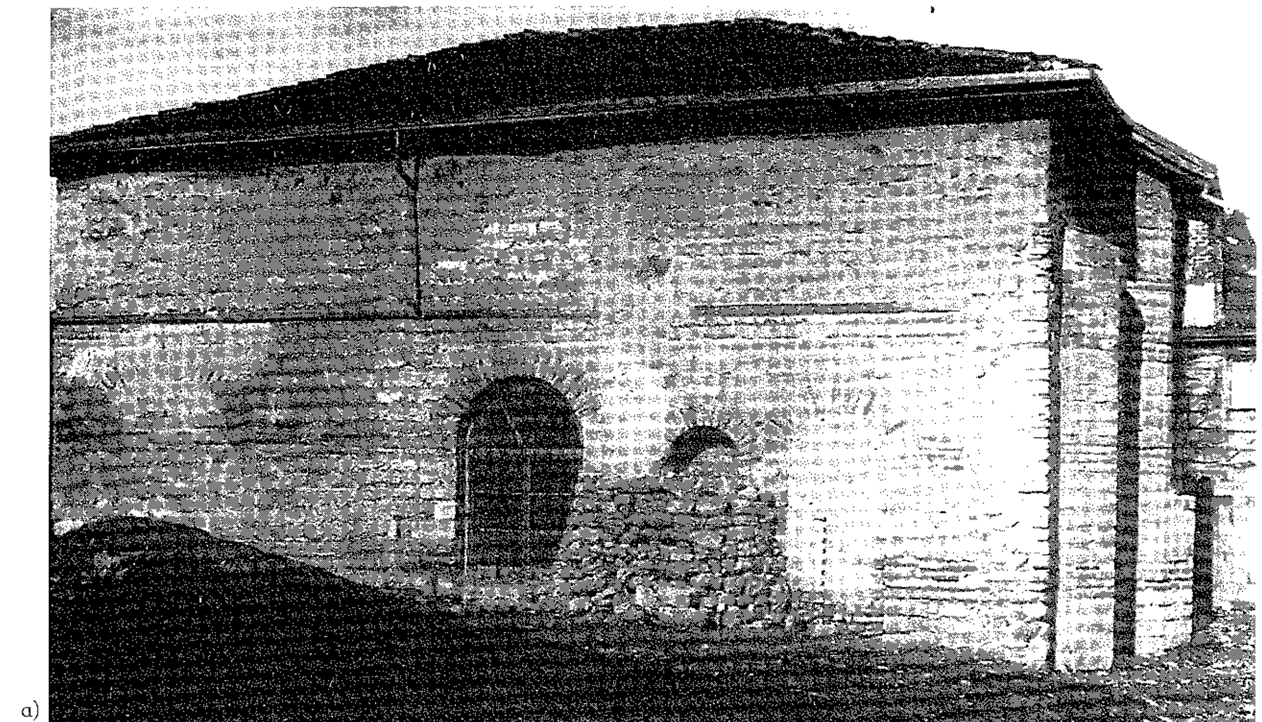
α) Κάτοψη υπάρχουσας κατάστασης.
β) Τομή υπάρχουσας κατάστασης.
γ) Εγκάρσια τομή αναπαράστασης ως βασιλικής.
δ) Βόρεια όψη αποκατάστασης ως βασιλικής.
ε) Προοπτική άποψη από τη νοτιοδυτική γωνία. Αναπαράσταση για την υπόθεση του δρομικού ναού.

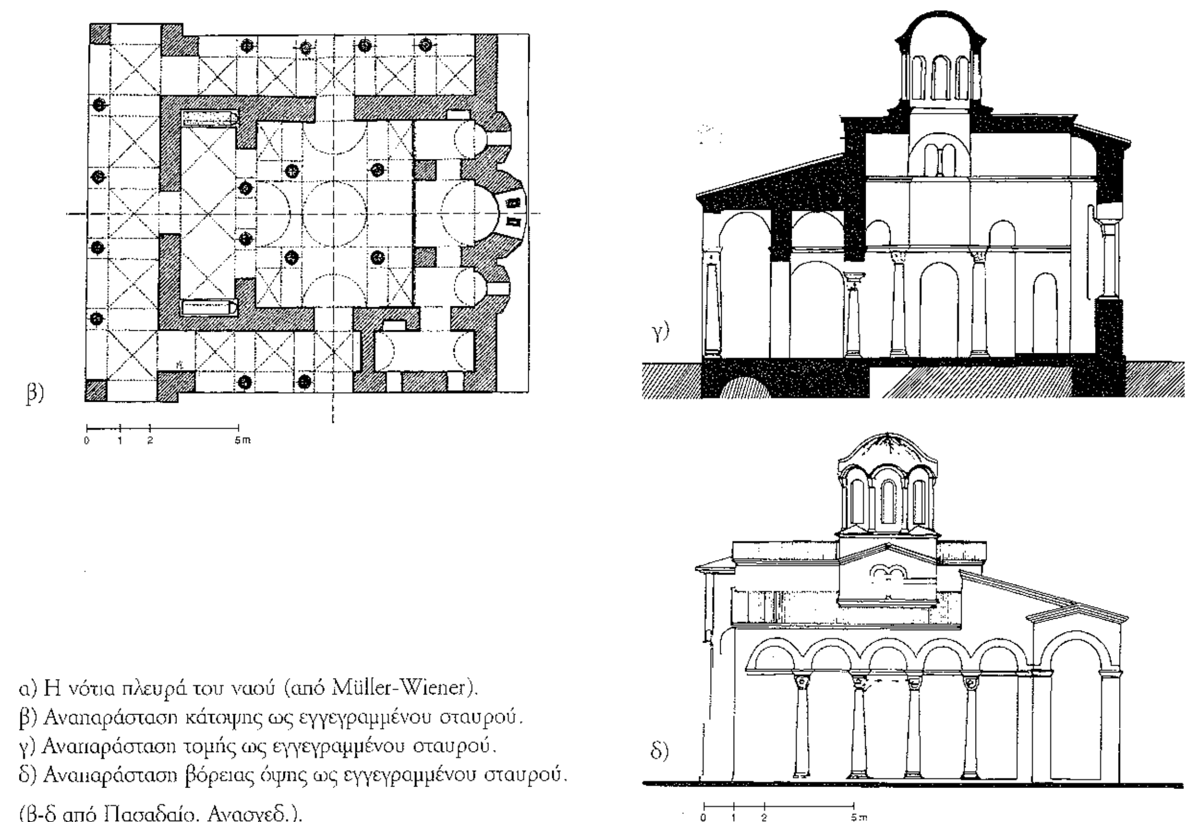
(α-ε από Πασαδαίο. Ανασχεδ.).

α/α 4 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

MANASTİR MESCİDİ

α) Η νότια πλευρά του ναού (από Müller-Wiener).
β) Αναπαράσταση κάτοψης ως εγγεγραμμένου σταυρού.
γ) Αναπαράσταση τομής ως εγγεγραμμένου σταυρού.
δ) Αναπαράσταση βόρειας όψης ως εγγεγραμμένου σταυρού.

(β-δ από Πασαδαίο. Ανασχεδ.).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 5

ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΛΙΒΟΣ (ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ), ΝΑΟΣ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ / FENARİ ISA CAMİİ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Με τη φροντίδα του πατρικίου Κωνσταντίνου του Λιβός κτίζεται στα τέλη του 9ου αι. (επί Λέοντος ΣΤ', 886-912) ο ναός της Υπεραγίας Θεοτόκου του Λιβός, ή της Παναχράντου, στη θέση ενός ρωμαϊκού νεκροταφείου, από το οποίο χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη χρήση, παλιές ταφικές μαρμάρινες πλάκες. Ο ναός είναι τρουλαίος σταυροειδής τετρακιόνιος με περίστωο, το οποίο αποτελείται από το νάρθηκα και δύο πλάγιες στοές που καταλήγουν ανατολικά σε παραβήματα. Πάνω από τα γωνιακά διαμερίσματα του κτίζονται θολοσκεπή παρεκκλήσια, συνδεόμενα με διαδρόμους-υπερώα που έχουν πρόσβαση από το κλιμακοστάσιο ενός πύργου που είχε προστεθεί στα πλάγια του ναού. Στα τέλη του 13ου αι. προστίθεται στα νότια, πιθανόν και εδώ πάνω από κινστέρνα, ένας τρουλαίος μονόχωρος ναός με περίστωο, που προορίζεται για ταφές και αφιερώνεται από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα (1282-1303), σύζυγο του Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγου στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο. Εκεί φυλάχθηκαν τα λείψανα της Αγίας Ειρήνης. Στα μέσα του 14ου αι. κτίζεται ένας εξωνάρθηκας-περίστωο, κατά μήκος των δυτικών πλευρών των δύο ναών και της νότιας πλευράς του ναού του Τιμίου Προδρόμου, που περικλείει έτσι και τους δύο ναούς. Ο χώρος αυτός λειτουργεί επίσης ως ταφικός. Χρησιμοποιήθηκε έτσι μέχρι το 1460-1480, οπότε μετατράπηκε σε τζαμί. Ο ναός μελετήθηκε αρκετά διεξοδικά από το Μακρίδη και τους Megaw, Mango και Hawkins και δημοσιεύτηκε το 1964.

ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΣΤΩΩΝ: Το περίστωο του αρχικού ναού, της Παναχράντου, αποτελείται από δύο πλάγια επιμήκη παρεκκλήσια, τα οποία βρίσκονται βόρεια και νότια, δίπλα στην πρόθεση και το διακονικό αντίστοιχα και προεξέχουν από τον κορμό του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού. Αρχικά είχαν δική τους είσοδο αλλά αργότερα συνδέθηκαν με στοές με το δυτικό νάρθηκα. Στα βόρεια βρέθηκαν τα θεμέλια στοάς που συνέδεε το βόρειο παρεκκλήσι με το νάρθηκα, καθώς και παραστάδες που συνηγορούν γι' αυτήν την υπόθεση. Η νότια στοά του ναού της Παναχράντου που συνδέει το νότιο παρεκκλήσι του με τον τετράγωνο χώρο που βρίσκεται νότια του νάρθηκα εφάπτεται στον πυρήνα του μεταγενέστερου ναού του Τιμίου Προδρόμου και αποτελεί μέρος του περιστώου και αυτού του ναού. Πιθανόν το νότιο παρεκκλήσι του ναού της Παναχράντου να συνδέθηκε με το νάρθηκα μέσα από τον τετράγωνο χώρο του πυργοειδούς διώροφου κλιμακοστασίου στη νοτιοδυτική γωνία. Ο ναός έχει διώροφο νάρθηκα, στον όροφο του οποίου η είσοδος γίνεται από το πυργοειδές κλιμακοστάσιο.

Στη συνέχεια, όταν στα τέλη του 13ου αι. προστίθεται ο νότιος ναός του Τιμίου Προδρόμου, το νότιο παρεκκλήσι του πρώτου ναού ουσιαστικά καταργείται ως ανεξάρτητος χώρος και, αφού διανοίγεται θύρα επικοινωνίας με το ιερό του νέου ναού, μετατρέπεται σε πρόθεσή του. Ενσωματώνεται έτσι ως μέρος της στοάς του ναού του Τιμίου Προδρόμου και παίζει διπλό ρόλο τόσο ως πρόθεση όσο και ως χώρος επικοινωνίας των δύο ναών. Ο λεγόμενος νότιος ναός του Τιμίου Προδρόμου ακολουθεί ως προς το σχέδιό του τον τύπο του μονόχωρου τρουλαίου ναού με περίστωο και νάρθηκα. Οι στοές του είναι σχεδιασμένες με διαφορετική αντίληψη από ό,τι αυτές του παλιότερου ναού, αφού είναι συστατικά μέρη του τύπου του. Σε όλες είχαν προβλεφθεί θέσεις για τάφους. Ο νότιος ναός ορίζεται στα βόρεια με την κοινή στοά, που αποτελεί το βόρειο μέρος του περιστώου του, και στα νότια με τη δεύτερη στοά, η οποία καταλήγει στα ανατολικά στο διακονικό. Ο εξωνάρθηκας δε συνδέεται περισσότερο με τους παραπάνω χώρους, από όσο του επιτρέπει μια κεντρική θύρα προς τη δυτική στοά-εσωνάρθηκα. Περιμετρικά στις τέσσερις πλευρές του έχει θέσεις για τάφους.

Τέλος, το τελευταίο χρονολογικά και ίσως σαφέστερο περίστωο είναι αυτό του 14ου αι., που τελειώνει με ευθύγραμμο τοίχο στα ανατολικά και αναπτύσσεται σε σχήμα Γ στα νότια και δυτικά περιτρέχοντας τις δυτικές πλευρές των δύο ναών. Ο εξωτερικός του τοίχος στην εσωτερική του παρειά έχει εκβαθύνσεις που αποτελούν θέσεις τάφων. Πάνω από αυτές υπάρχουν παράθυρα. Επικοινωνεί με το εσωτερικό των δύο ναών από τις θύρες των δυτικών ναρθήκων και με μια θύρα στο νότιο τοίχο της αντίστοιχης στοάς του ναού του Αγίου Προδρόμου.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΠΕΡΙΣΤΩΩΝ: Τα περίστωα είναι όλα χαμηλότερα από τους κυρίως ναούς. Δεν είναι γνωστή η κατασκευή και κάλυψη των στοών του πρώτου ναού αφού σώθηκαν μόνο τα θεμέλια. Στο νότιο ναό όμως, όλο το περίστωο είναι καλυμμένο με σταυροθόλια που φέρονται από τα τόξα των ισχυρών τεσσάρων πεσσών του κυρίως ναού και του εξωτερικού τοίχου. Δυτικότερα, ο εξωνάρθηκας καλύπτεται από έναν τρούλο πάνω σε δύο τοξοκαμάρες που φέρονται η βόρεια από τους πεσσούς δίπλα στον παλιό ναό και η νότια από δύο ισχυρούς πεσσούς του νεότερου ναού. Το περίστωο της τελευταίας φάσης, με ύψος ίδιο όπως το προγενέστερο, καλύπτεται από σταυροθόλια που φέρονται από αντίστοιχα στοιχεία του εσωτερικού και του εξωτερικού τοίχου.

α/α 5 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΛΙΒΟΣ (ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ), ΝΑΟΣ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ / FENARİ ISA CAMİİ

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Eyice S., "Un type architectural peu connu de l'époque des Paleologues à Byzance", *Anadolu Arastirmaları*, 1, 2, Istanbul 1959, σ. 223-234, ειδ. 225-227.

Σωτηρίου, Γ., *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, Αθήναι, 1962, 401-3

Macridy, T., Megaw, A.H.S., Mango, C., Hawkins, J.W., "The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul", *DOP* 18,1964, σ. 253-314.

Macridy, T., "The Monastery of Lips and the Burials of the Palaiologi", *DOP* 18(1964), σ. 253.

Megaw, A.H., " The original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips", *DOP* 18(1964), σ. 279.

Müller-Wiener, W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen, 1977, σ. 126-127, 131

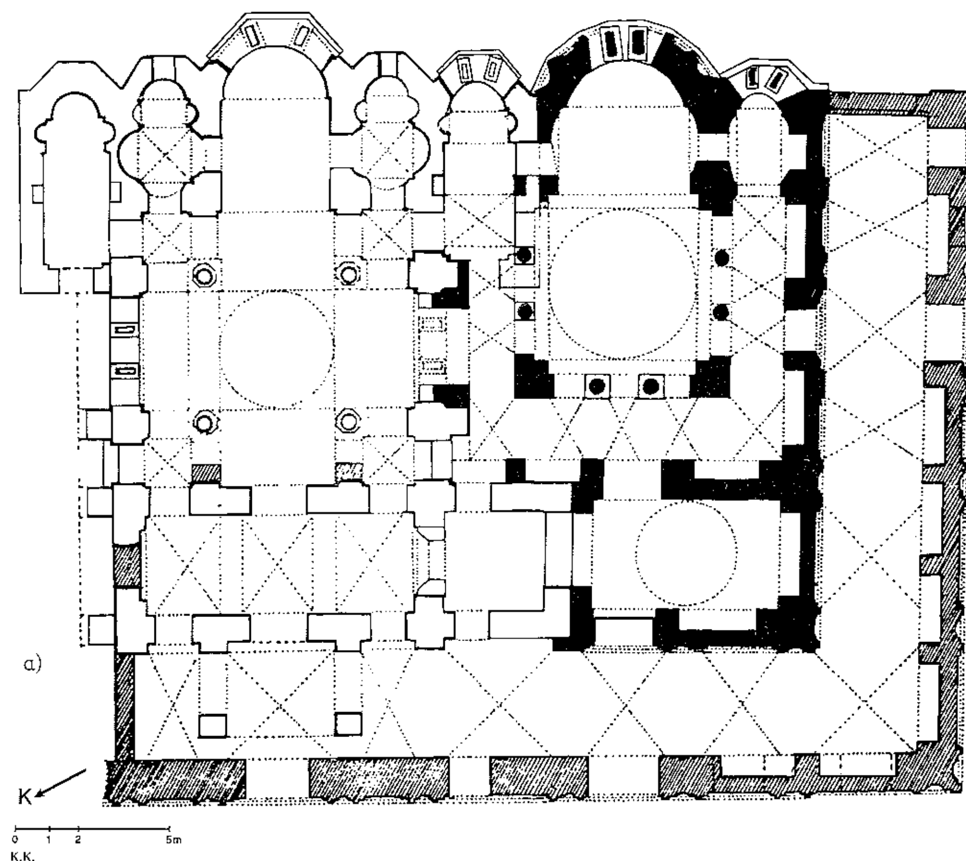
Ćurčić, S., *Gračanica*, σ. 80-82.

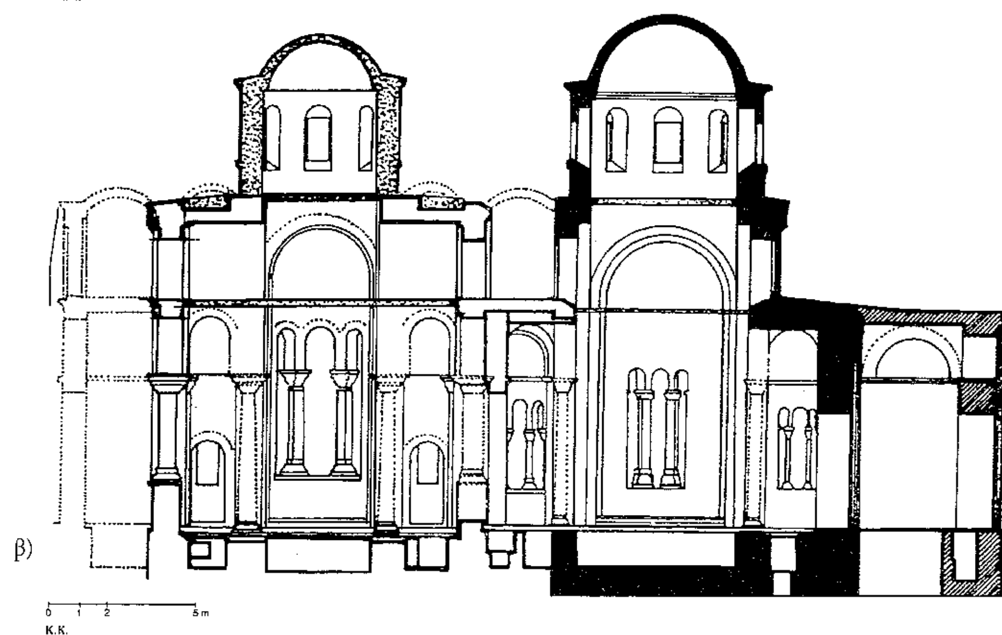

Ανατολική όψη. Αριστερά το νότιο τμήμα του εξωτερικού περιστώου (από Müller-Wiener).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 5

ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΛΙΒΟΣ (ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ), ΝΑΟΣ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ / FENARİ ISA CAMİİ

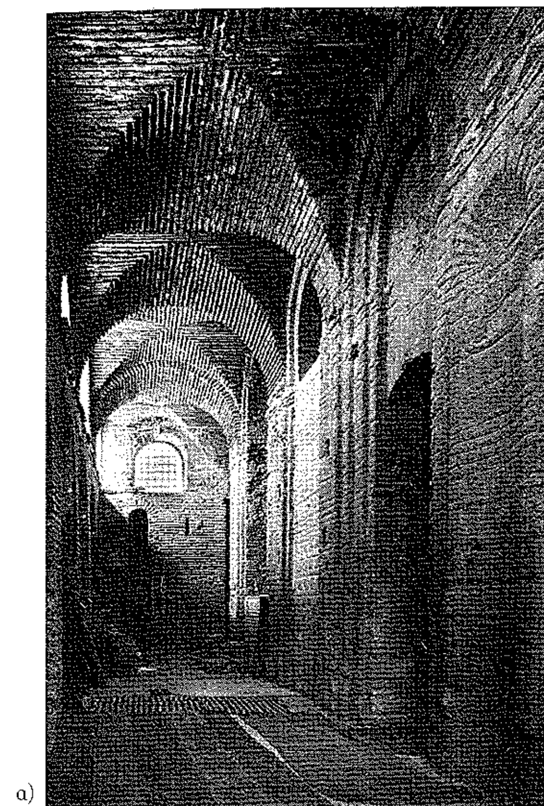

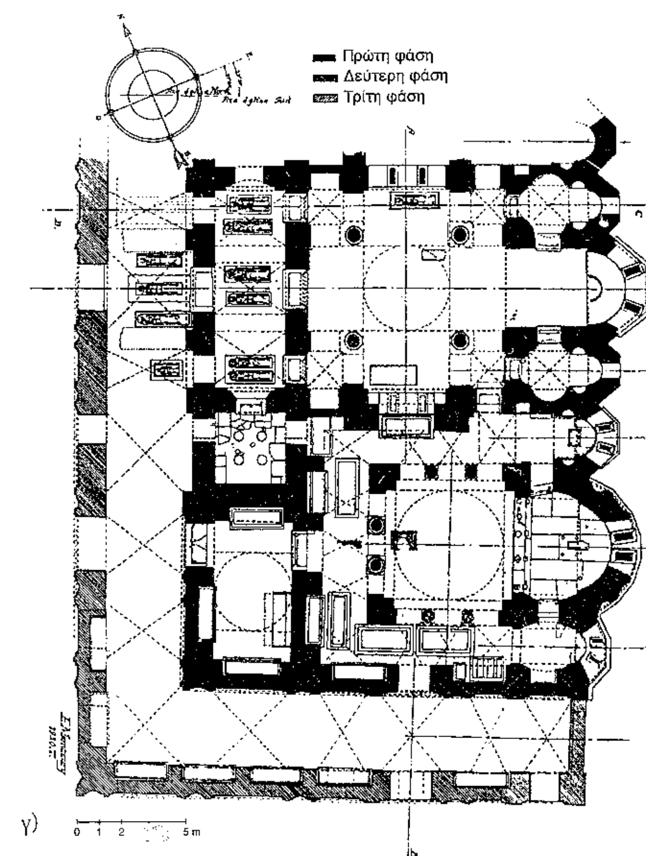

α) Κάτοψη με τις φάσεις. β) Εγκάρσια τομή με τις φάσεις και τις θέσεις των τάφων (με μαύρο ο ναός του Ιωάννη του Προδρόμου) (α,β από Mamboury).

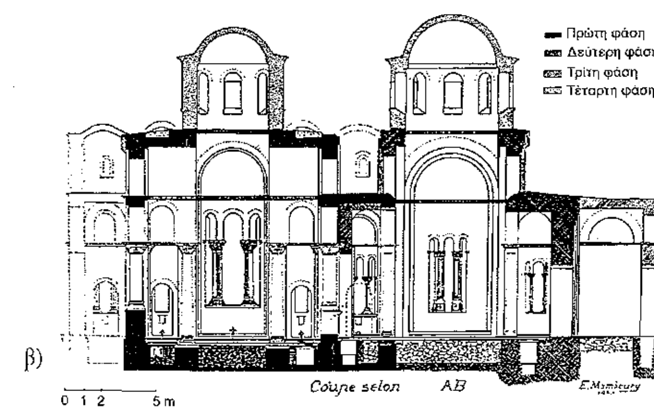

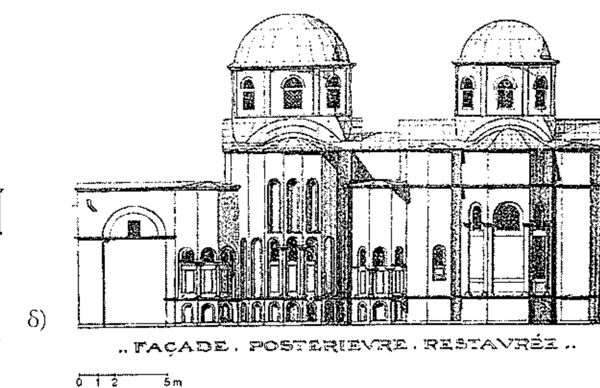
α/α 5 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΛΙΒΟΣ (ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ), ΝΑΟΣ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ / FENARİ ISA CAMİİ

α) Εσωτερική άποψη του περιστώου.
β) Εγκάρσια τομή με τις φάσεις και τη γραφική αποκατάσταση διαφόρων στοιχείων (Mamboury).
γ) Κάτοψη με τις θέσεις των τάφων (Mamboury).
δ) Η συνολική ανατολική όψη (γραφική αποκατάσταση), αριστερά ο ναός του Τιμίου Προδρόμου και το εξωτερικό περίστωο (Ebersolt-Thiers).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 6

ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΟΥ ΑΧΩΡΗΤΟΥ Ή ΧΡΙΣΤΟΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ / KARİYE CAMİİ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός βρίσκεται σε θέση όπου υπήρχε λατρευτική δραστηριότητα ήδη από τον 4ο αι., πιθανότατα μια μονή που είχε περισσότερους ναούς. Επί Ιουστινιανού αναφέρεται ήδη ένας ναός. Επίσης, άλλος ναός του 6ου αι. ανακαινίσθηκε τον 7ο αι. επί Κρίσπου και η μονή εξυπηρέτησε διάφορες ανάγκες τον 8ο αι. (όπως τόπος εξορίας υψηλών προσώπων και ταφικές χρήσεις), ενώ κατά την εικονομαχία υπέστη ζημίες. Και πάλι στο τέλος της εικονομαχίας με το Μιχαήλ Σύγκελλο από την Παλαιστίνη, αποκτά δύναμη. Τον 9ο αι. αναβιώνει και κτίζονται τρία επιπλέον παρεκκλήσια δίπλα στον κυρίως ναό. Στα τέλη του 11ου αι. κτίζεται νέος ναός πάνω στα υπολλείμματα εκείνου του 6ου αι., όπου και θαύεται ο Πατριάρχης Κοσμάς. Στο 12ο αι. ο Ισαάκ Κομνηνός ανακαινίζει το ναό με αρκετές αναδομήσεις μετά από κάποια φυσική καταστροφή, ενώ στα τέλη του 13ου αι., μετά από διάφορες περιπέτειες και φιλοξενία σημαντικών προσώπων, η μονή παραμελείται και πέφτει ο τρούλος του ναού. Το 14ο αι. (1316-1320 ή 1321) γίνεται ριζική μετασκευή από το νέο κτήτορα, το Μεγάλο Λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη και αφιερώνεται στο Χριστό με την επωνυμία Μονή του Χριστού της Χώρας. Κατά τη μετασκευή αυτή χρησιμοποιούνται σπόλια από τις προηγούμενες φάσεις και η διακόσμηση γίνεται με σημαντικά ψηφιδωτά και εντοίχια ζωγραφική. Εκεί περνά το τέλος της ζωής του και θαύεται ο μοναχός πλέον μετά την πτώση του Μετοχίτης.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός της φάσης του 12ου αι., που είχε ήδη ενσωματώσει πολλά στοιχεία από τα προγενέστερα κτίσματα, φαίνεται να ήταν τρουλαίος, μονόχωρος με τετράγωνο πυρήνα και περίστωο.

Ήδη από τα πρώτα χρόνια του 14ου αι., με τις ανακατασκευές του Μετοχίτη, η παλιά κομνήνεια εκκλησία επεκτείνεται με εσω- και εξωνάρθηκα, παρεκκλήσιο και μία διώροφη στοά σε σχήμα Γ, ενώ ξανακτίζεται και ο τρούλος και ο εσωτερικός χώρος διακοσμείται με μαρμάρινες επενδύσεις, μωσαϊκά και ανάγλυφα. Το εσωτερικό περίστωο, αποτελούμενο από μια διώροφη επιμήκη καμαροσκεπή κλειστή στοά στη βόρεια πλευρά του πυρήνα, συνδέεται ανατολικά με το διακονικό και δυτικά με τον εσωνάρθηκα. Μια ενότητα πολύ μικρών χώρων σε δύο επίπεδα – στον όροφο υπάρχει ησυχαστήριο – και ταφικών κογχών στη νότια πλευρά του πυρήνα, βρίσκεται σε αντίστοιχα συμμετρική θέση με τη βόρεια στοά και πιθανόν προ του 14ου αι. να ήταν νότια στοά. Οι μικροί αυτοί χώροι συνδέονται με ένα στενό διάδρομο, που οδηγεί από τον πυρήνα του ναού στο μεταγενέστερο χώρο του νότιου παρεκκλησίου. Ο εσωνάρθηκας στα δυτικά είναι ασύμμετρα σχεδιασμένος όσο αφορά την κάτοψη και την κάλυψη, καθώς καταλαμβάνει το δυτικό εύρος του πυρήνα και φέρει δύο τρούλους στα άκρα του, την επιλογή των οποίων πιθανότατα επέβαλλε η παραθετική διάταξη τεσσάρων ανόμοιων πεδίων.

Το εξωτερικό περίστωο αναπτύσσεται στα δυτικά και στα νότια και αποτελείται από δύο λειτουργικά μέρη: στα νότια ένα τρουλαίο παρεκκλήσι, το οποίο ο μεγάλος Λογοθέτης φρόντισε να προστεθεί στο ναό. Λεπτοί κίονες και διαφράγματα διαχωρίζουν το παρεκκλήσι από την υπόλοιπη νότια στοά. Στην ουσία όμως όλη η νότια στοά είναι στη διάθεση του παρεκκλησίου, καθώς η είσοδος σε αυτό γίνεται από τη νότια πλευρά του εξωνάρθηκα, ο ρόλος της οποίας σηματοδοτείται με δύο κιονίσκους στη νότια ευθεία του πυρήνα και άλλους δύο στη δυτική ευθεία του εσωνάρθηκα. Στη δυτική πλευρά υπήρχε ανοικτή στοά, η οποία κλείστηκε αργότερα. Το νοτιοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα που περιλαμβάνει και την κλίμακα ανόδου προς το υπερώο, οριοθετείται από τέσσερις κίονες.

Η επικοινωνία γίνεται κυρίως προς τα δυτικά με τη στοά που έχει ρόλο νάρθηκα. Δευτερεύουσα είναι η νότια θύρα που συνδέει με το παρεκκλήσι. Ο εσωνάρθηκας του ναού επικοινωνεί επίσης με τον υποτυπώδη εσωνάρθηκα του παρεκκλησιού.

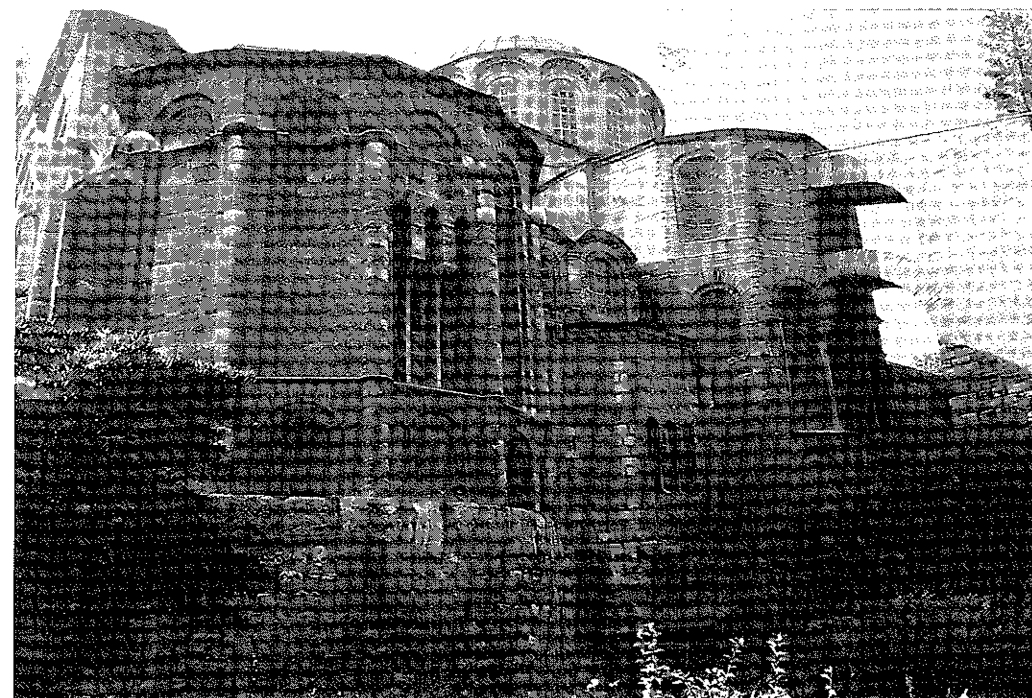
α/α 6 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΟΥ ΑΧΩΡΗΤΟΥ Ή ΧΡΙΣΤΟΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ / KARİYE CAMİİ

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Τον κεντρικό τρούλο του ναού φέρουν τέσσερεις ογκώδεις πεσσοί, ενώ τοίχοι διαχωρίζουν τον κυρίως ναό από το αρχικό περίστωο που τον περιτρέχει στις τρεις του πλευρές συμπεριλαμβανόμενης και της ιδιόμορφης νότιας με τους μικρούς χώρους για τους οποίους έγινε λόγος. Η στοά που έχει ρόλο νάρθηκα καλύπτεται με καμάρες και δύο τρουλίσκους στα γωνιακά διαμερίσματα. Το εξωτερικό παλαιολόγειο περίστωο περιτρέχει το ναό στα νότια και δυτικά περιλαμβάνοντας το νότιο παρεκκλήσι και τη δυτική (παλιότερα ανοικτή) στοά. Το νότιο παρεκκλήσι φέρει τρούλο στο δυτικότερο τμήμα του αξονικά, σε συνέχεια του εγκάροιου άξονα του κυρίως ναού. Η δυτική στοά καλύπτεται από τόξα και καμάρες στη σειρά: μια στο κέντρο, όπου και η είσοδος και από δύο συμμετρικά στις δύο πλευρές.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

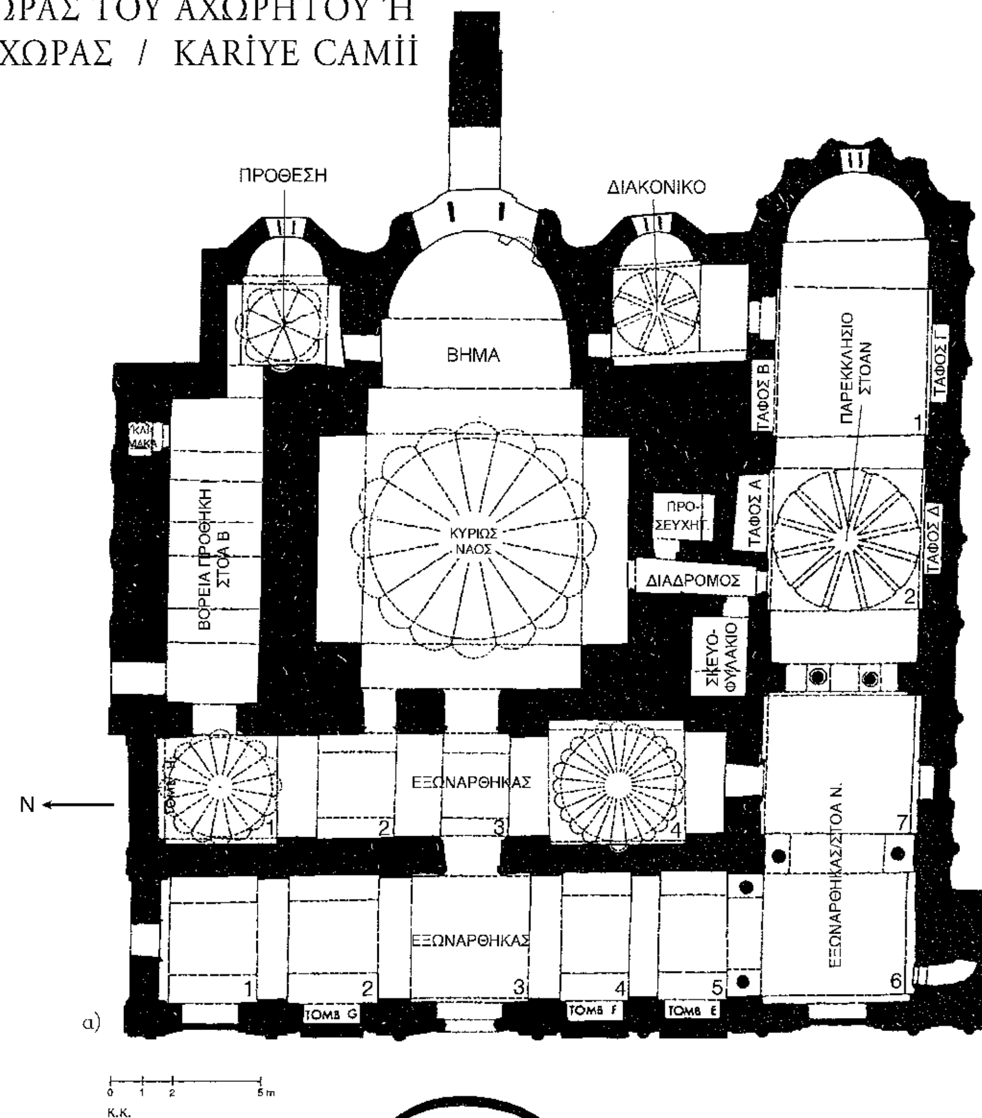
Underwood, P., *The Kariye Djami*, τ. 1, New York, 1966, 8, 11, 1920, 21, 22, 23, 269 κ.ε.
Oates, D., "A summary Report on the Escavations of the Byzantine Institute in the Kariye Camii, 1957 and 1958", *DOP* 14, 1960, σ. 223-231.
Müller-Wiener, W. *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, σ. 159-163 ειδικά 161.
Osterhout, R.G., *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, D.O. Studies 25, Washington 1982, σ. 51-78, 93-116.
Krautheimer, R., *Early Christian and Byzantine Architecture*, 1986, σ. 369-370, 442-445.

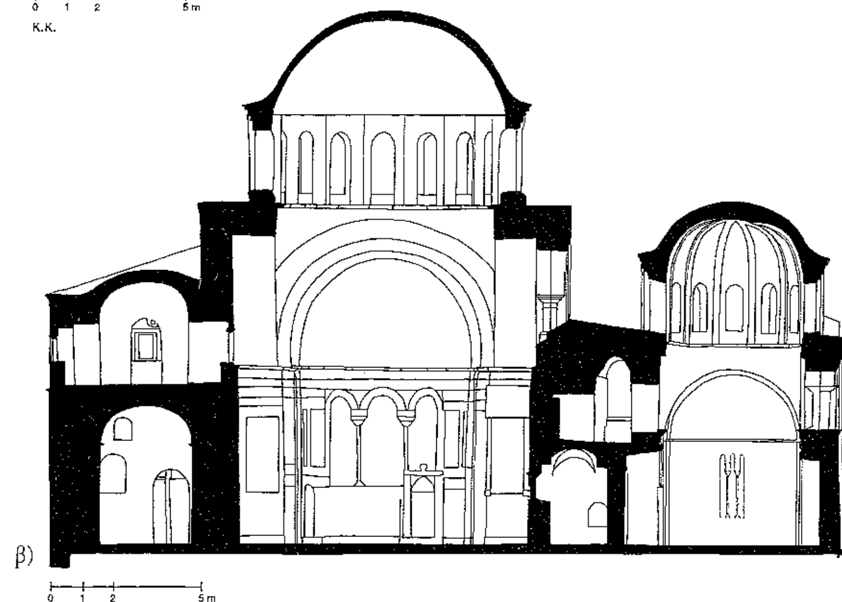

Άποψη της νοτιοανατολικής γωνίας και της ανατολικής όψης.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 6

ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΟΥ ΑΧΩΡΗΤΟΥ Ή ΧΡΙΣΤΟΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ / KARİYE CAMİİ

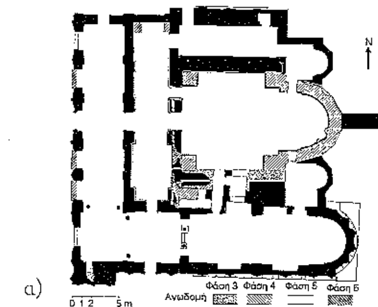

α) Κάτοψη με την προβολή της θολοδομίας.
β) Εγκάρσια τομή.
(α,β από Ousterhout. Ανασχεδ.).

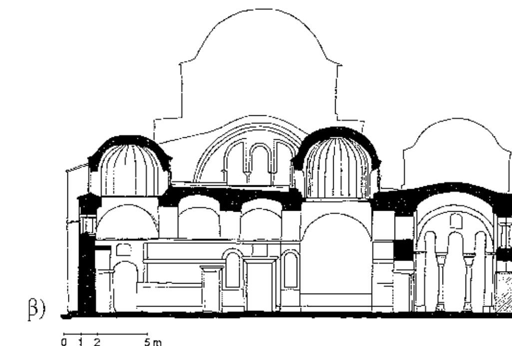

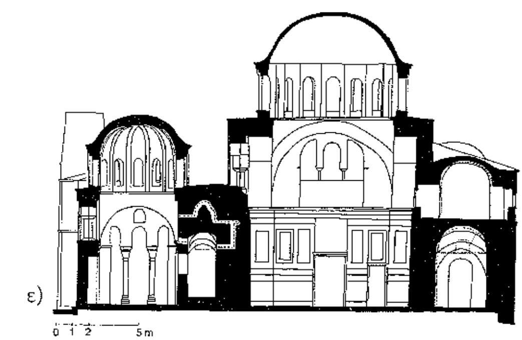
α/α 6 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

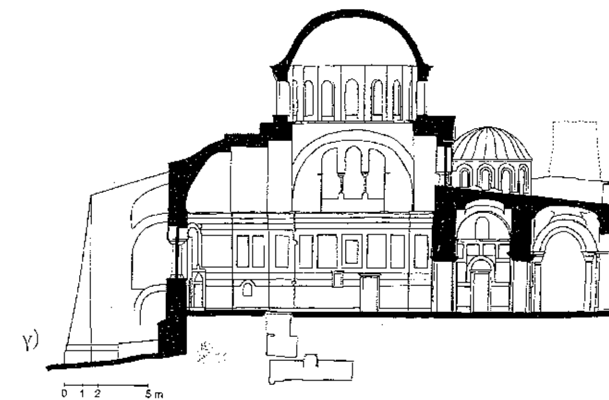
ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΟΥ ΑΧΩΡΗΤΟΥ Ή ΧΡΙΣΤΟΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ / KARİYE CAMİİ

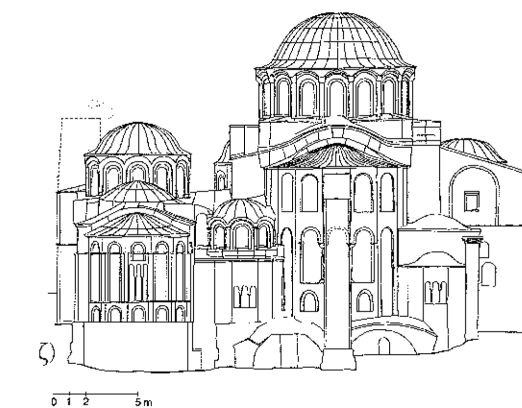

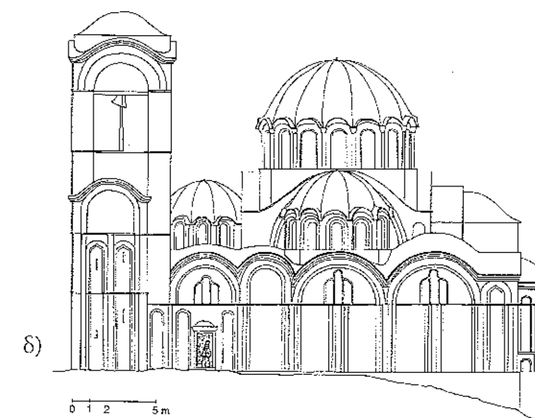

α) Κάτοψη του ναού με τις οικοδομικές φάσεις (ανασχ.).
β) Εγκάρσια τομή στο νάρθηκα προς ανατολάς (ανασχ.)
γ) Αξονική τομή προς νότο (ανασχ.)
δ) Νότια όψη (υποθετική).
ε) Εγκάρσια τομή προς τα δυτικά (ανασχ.)
ζ) Ανατολική όψη (αποκατάσταση).
η) Βόρεια όψη (αποκατάσταση).
(α-η από Ousterhout. Ανασχεδ.).

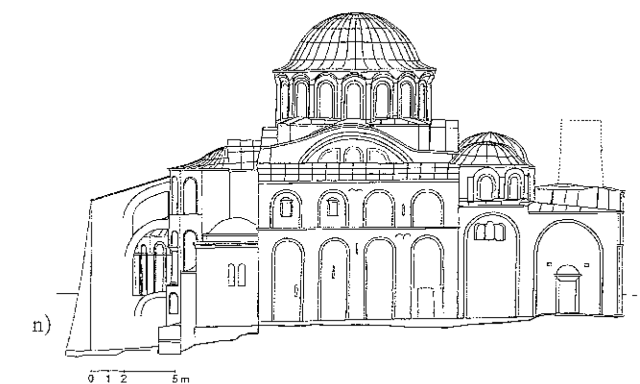

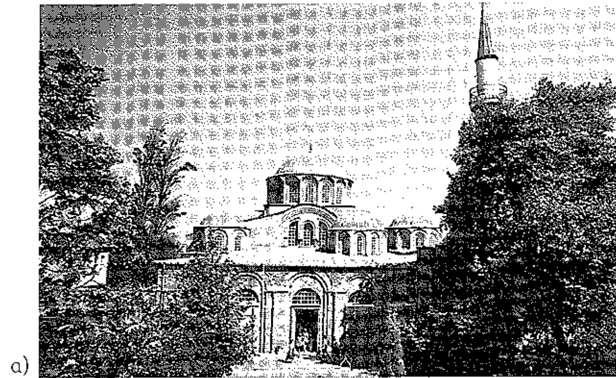

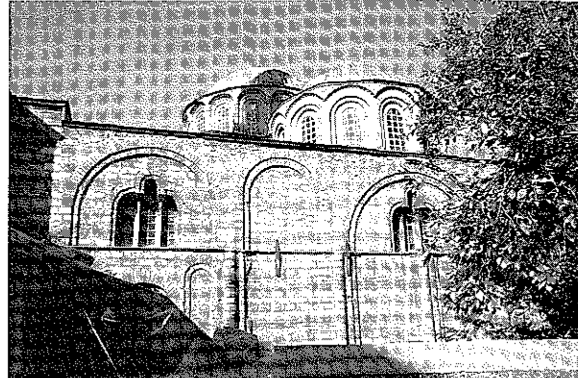

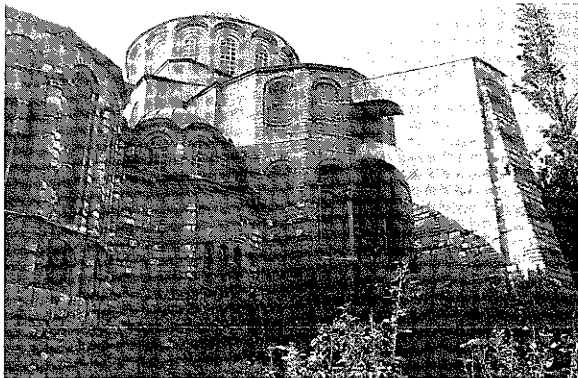

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 6

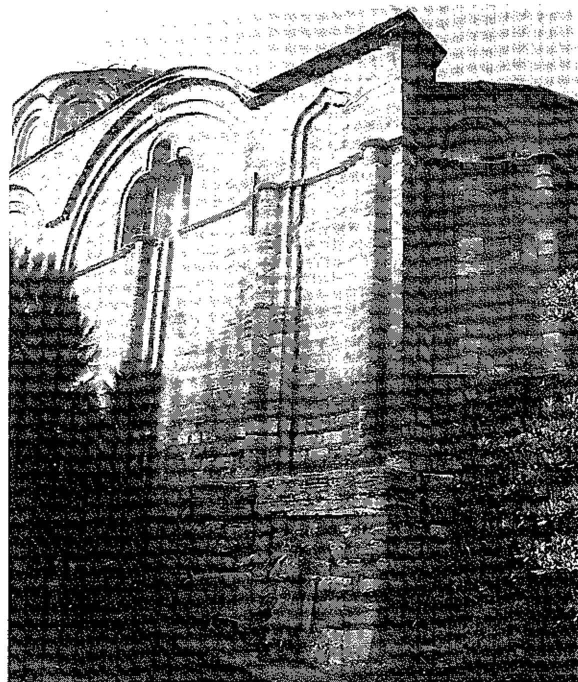
ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΟΥ ΑΧΩΡΗΤΟΥ Ή ΧΡΙΣΤΟΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ / KARİYE CAMİİ

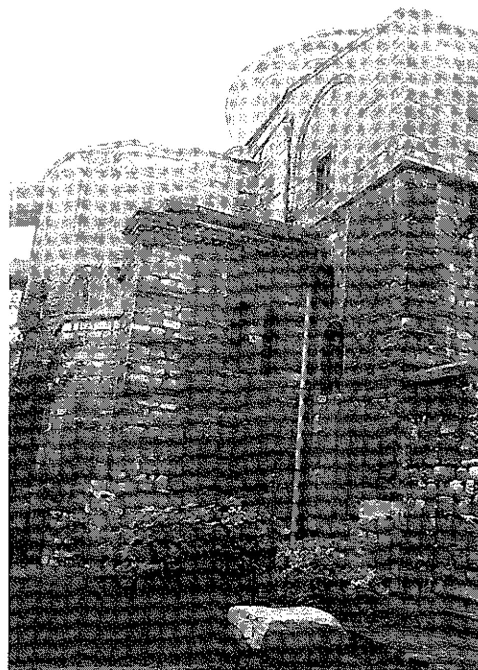
α)

β)

γ)

α) Δυτική κύρια όψη.
β) Άποψη της νότιας πλευράς.
γ) Άποψη της ανατολικής πλευράς.
δ) Άποψη της νοτιοανατολικής γωνίας (κάτω αριστερά)
ε) Άποψη της βορειοανατολικής γωνίας (κάτω δεξιά).

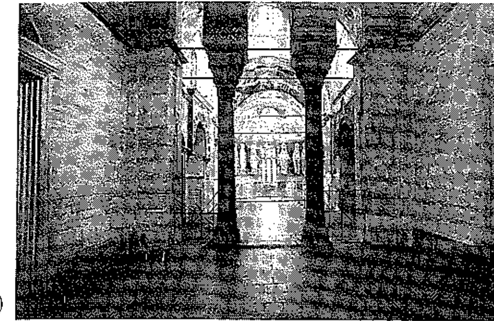
δ)

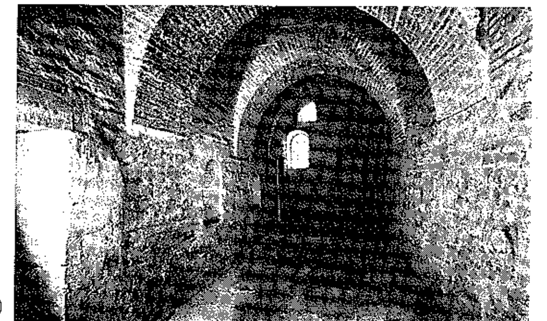
ε)

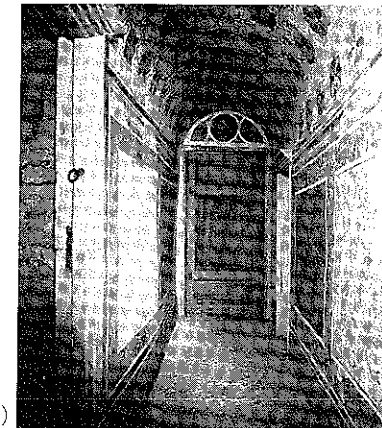

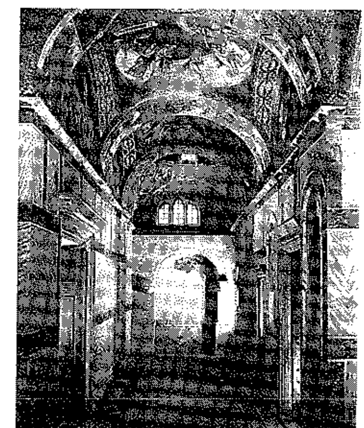
α/α 6 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

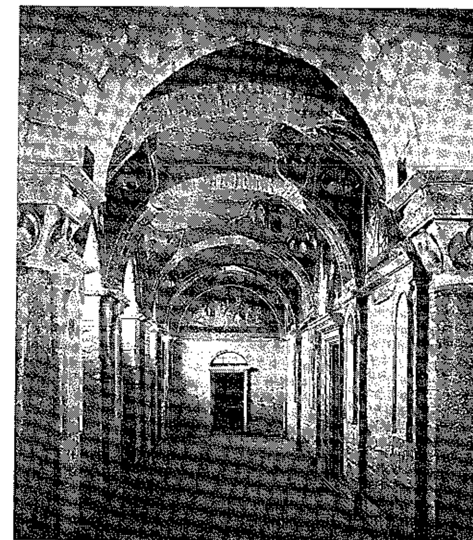
ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΟΥ ΑΧΩΡΗΤΟΥ Ή ΧΡΙΣΤΟΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ / KARİYE CAMİİ

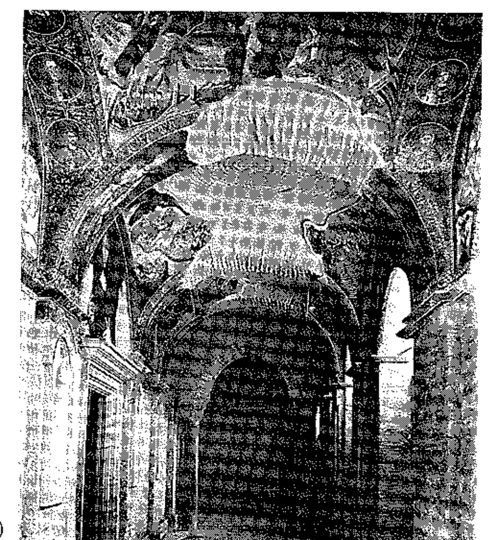
α)

δ)

β)

ε)

γ)

ζ)

α) Άποψη του νότιου παρεκκλησίου και του προθαλάμου του (νοτιοδυτικό διαμ.)
β) Νότιο πέρασμα προς βορρά.
γ) Περίστωο-εξωνάρθηκας προς βορρά.
δ) Άποψη του βόρειου διαδρόμου-προσκτίσματος προς ανατολή.
ε) Περίστωο-εξωνάρθηκας προς βορρά.
ζ) Περίστωο-εξωνάρθηκας προς νότο.

(β-ζ: Ousterhout)

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 7

ΜΟΥΧΛΙΩΤΙΣΣΑ (ΘΕΟΤΟΚΟΣ Ή ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΣΣΑ) ΜΟΝΗ / THEOTOKOS MOUCHLIOTISSA

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Η Θεοτόκος Παναγιώτισσα ή Θεοτόκος του Μουχλίου χτίστηκε σε περιοχή στην οποία κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο υπήρχε νεκροταφείο και δύο μοναστηριακοί ναοί του 7ου και του 11ου αι. Στη θέση του τελευταίου από αυτούς ιδρύεται το 1261 η μονή της Θεοτόκου της Παναγιωτίσσης από τον πεθερό του Γεωργίου Ακροπολίτη και το 1266 χτίζεται ο τετράκογχος πυρήνας του υπάρχοντος ναού. Μετά το 1282 η μονή συμπληρώνεται από τη Μαρία Παλαιολογίνα κόρη του Μιχαήλ Η΄ και ο ναός επεκτείνεται με προσθήκη, αλλά πολύ γρήγορα πέφτει σε κακοδιαχείρηση και εγκατάλειψη, ενώ αργότερα έγιναν και άλλες προσθήκες και επισκευές.

ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Το κτήριο δεν έχει ερευνηθεί. Συστηματική μελέτη του ναού άρχισε πρόσφατα. Οι διάφορες πυρκαγιές, επισκευές και επεκτάσεις έδωσαν τη σημερινή του μορφή. Το κεντρικό κτίσμα είχε κάτοψη τετράκογχου με τρεις μικρότερες κόγχες. Πιθανόν η κάθε κόγχη καλυπτόταν με τρούλο ή ένα είδος θόλου. Το σύνολο του χώρου έξω από τον πυρήνα έχει ακανόνιστο σχήμα και προδίδει τις επεμβάσεις που έγιναν σ' αυτόν. Ωστόσο, ορισμένα τμήματά του φαίνεται να έγιναν ήδη από πολύ νωρίς. Οι σημερινοί χώροι γύρω από τη δυτική κόγχη του πυρήνα πρέπει να ήταν η πρώτη επέκταση με πρότυπο παλιότερους ναούς αυτού του τύπου. Πιθανόν μια δεύτερη επέμβαση να κατήργησε τη δυτική και τη νότια κόγχη του πυρήνα. Οι χώροι έχουν ύψος σχεδόν όσο και ο πυρήνας, αλλά οι σοβατισμένοι τοίχοι δεν επιτρέπουν καμία εκτίμηση για την κατάσταση και χρονολόγησή τους. Η θολοδομία με τα σταυροθόλια φαίνεται να είναι οψιμότερη.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Ο τρούλος του ναού φέρεται από τους πεσσούς των κογχών ενώ το περίστωο καλύπτεται με ένα θολίσκο στο βορειοδυτικό διαμέρισμα και σταυροθόλια στα νότια. Το ιδιότυπο περίστωο δημιουργήθηκε από μέρη που προστέθηκαν αρχικά γύρω από το δυτικό σκέλος του πυρήνα και καλύφθηκαν πιθανότατα με ασπίδες, όπως μαρτυρά η βορειοδυτική γωνία. Το νότιο τμήμα φαίνεται να περιλαμβάνει πολύ οψιμότερες φάσεις που καλύπτονται με σταυροθόλια.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Müller-Wiener, W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen, 1977, σ. 204-205, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.
Eyice, S., *Son devir Bizans mimarisi. Istanbul'da Palaiologos'lar devri Anıtları*, Istanbul 1980, σ. 54-56.

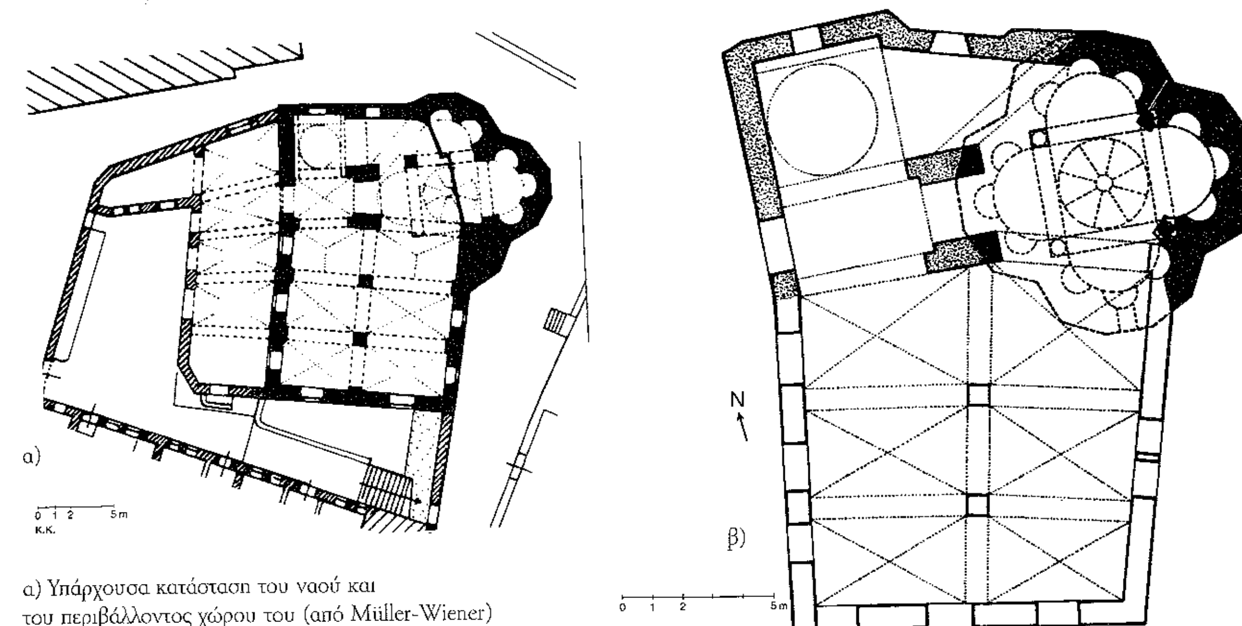

Άποψη από βορρά (από Müller-Wiener).

α/α 7 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

ΜΟΥΧΛΙΩΤΙΣΣΑ (ΘΕΟΤΟΚΟΣ Ή ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΣΣΑ) ΜΟΝΗ / THEOTOKOS MOUCHLIOTISSA

α) Υπάρχουσα κατάσταση του ναού και του περιβάλλοντος χώρου του (από Müller-Wiener)
β) Κάτοψη (από Eyice).
γ) Άποψη από νοτιοανατολικά (1996).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 8

ΠΑΜΜΑΚΑΡΙΣΤΟΣ (ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΠΑΜΜΑΚΑΡΙΣΤΟΣ) ΜΟΝΗ / FETHİYE CAMİİ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός οικοδομήθηκε πιθανόν στα μέσα του 11ου αι. σύμφωνα με μια χαμένη επιγραφή, από τον Ιωάννη Κομνηνό και τη σύζυγό του Άννα Δούκαινα, πάνω σε παλιότερο κτίσμα κιστέρνας (Hallensleben) με αρχικό σχέδιο κάτοψης μονόχωρου τρουλαίου με περίστωο. Το 13ο αι. ο ναός αναζωγραφίζεται εξωτερικά επί Πρωτοστάτορος Μιχαήλ Γκλαβά Ταρχανειώτη και επί Πατριάρχη Ιωάννη ΙΒ΄. Το 14ο αι. γίνεται σημαντική προσθήκη και ανακτίσεις και το 15ο αι. εξακολουθούν οι επεμβάσεις καθώς ο ναός λειτουργεί ως ταφικός ναός των ευγενών.

Ήδη γύρω στα 1315 ή λίγο αργότερα η χήρα του Γκλαβά, Μαρία Δούκαινα Βράναινα, φροντίζει για την ανέγερση στη νότια πλευρά του ναού ενός πλούσια διακοσμημένου διώροφου παρεκκλησίου, ως ταφικού ναΐδρίου προς τιμήν του άνδρα της που πέθανε το 1315. Μεγάλη προσθήκη έγινε στο β΄ τέταρτο του 14ου αι. (1326-1341 κατά Hallensleben) με εξωνάρθηκα και δύο στοές, προς Β. και Ν., που όλα μαζί σχηματίζουν περίστωο γύρω από τον υφιστάμενο ναό.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ. Ο αρχικός ναός είναι μονόχωρος με τρούλο και περίστωο. Τα γωνιακά του διαμερίσματα με τα σταυροθόλια τονίζουν τη σταυρική διάταξη, ώστε να μπορεί να θεωρηθεί και εγγεγραμμένος σταυροειδής με πεσσούς αντί κίονες. Οι προσθήκες στον αρχικό ναό αρχίζουν με το ναΐδριο της Βράναινας που σχεδιάζεται στον τύπο του τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τέσσερα λιλιπούτεια θολωτά διαμερίσματα στις γωνίες, διώροφο νάρθηκα στα δυτικά και στενό κλιμακοστάσιο στο δυτικό του τοίχο για άνοδο στο υπερώο. Ενώ το εσωτερικό περίστωο είναι δομικά απολύτως συνδεδεμένο με τον τρουλαίο πυρήνα, το παρεκκλήσιο επικοινωνεί με αυτό μέσω ανοιγμάτων στη βόρεια πλευρά του. Μια θύρα συνδέει επίσης το νάρθηκα του παρεκκλησίου με τη νότια πλευρά του εσωτερικού περιστώου του ναού. Το τριμερές υστεροβυζαντινό περίστωο προστίθεται στο δεύτερο τέταρτο του 14ου αι. Περιμετρικά κλειστό, μόνο με παράθυρα και χωρίς εξώθυρες πλην της κεντρικής, αγκαλιάζει τον υφιστάμενο ναό με τις στοές του στη νότια, δυτική και βόρεια πλευρά ως εξωνάρθηκας. Στη βόρεια πλευρά καταλήγει ανατολικά σε ένα μικρό τρουλαίο παρεκκλήσι. Το περίστωο επικοινωνούσε με τον πυρήνα μόνο μέσω των τριών θυρών του νάρθηκα και με μία πλάγια θύρα στα βόρεια. Στο σύνολό του ο ναός περιλαμβάνει πέντε αρκοσόλια στον κυρίως ναό, τέσσερα στο νάρθηκα, επτά στις στοές και πέντε στο ναΐδριο. Κάτω από το δάπεδο λειτουργούσε ταφική κρύπτη.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Το εξωτερικό περίστωο του ναού περιτρέχει τη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά του όπου και συνδέεται με το ναΐδριο της Βράναινας. Το ναΐδριο αυτό είναι ένα από τα σημαντικότερα κτίσματα που διασώθηκαν από την υστεροβυζαντινή περίοδο στην Κωνσταντινούπολη. Φέρει τρεις τρούλους, έναν κεντρικό και δύο δίδυμους τρουλίσκους πάνω από τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματά του. Δύο σταυροθόλια καλύπτουν το πεδίο στα νότια και στα δυτικά του κεντρικού τρουλαίου τετραγώνου. Το ναΐδριο ήταν αρχικά ένα αυτοτελές προσάρτημα του ναού, αργότερα όμως με την προσθήκη του περιστώου αποτέλεσε μέρος του τελευταίου αφού συνδέθηκε οργανικά μαζί του.

Το περίστωο, που αγκαλιάζει και τις τρεις πλευρές του ναού, καλύπτεται με μια σειρά ασπίδων σε κάθε πλευρά και έχει μόνο ένα σταυροθόλιο στο ύψος του νάρθηκα και έναν τρουλίσκο στο βόρειο παρεκκλήσι. Οι όψεις του είναι λιτές με μόνα διαρθρωτικά στοιχεία τα φέροντα τόξα. Στους τοίχους των όψεων διακρίνονται τέσσερις διαφορετικοί τρόποι δόμησης αντίστοιχοι των επεμβάσεων: νότια πλευρά του δυτικού τοίχου του εξωνάρθηκα, και νότιος τοίχος, εξωτερικός τοίχος του βόρειου υπερώου, περιοχή της δυτικής εισόδου και βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου με τα τμήματα του βόρειου τοίχου που συνδέονται με τα διαμερίσματα του έσω- και εξωνάρθηκα.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Eyice S., "Un type architectural peu connu de l'époque des Paleologues à Byzance", *Anadolu Arastirmalari*, 1, 2, Istanbul 1959, σ. 223-234 και ειδικά σ. 227-228.

Hallensleben, H., "Untersuchumgen zur Baugeschisrte der chemaligen Pammakaristos Kirche, der heutigen Fethiye Cammi in Istanbul", *Ist Mitt.* XIII-XIV, 1963-64, σ. 128-193.

Mango, G., E. Hawkins, Report on Field Work in Istanbul and Cyprus, 1962-63, *DOP* 18, 1964, σ. 319-323, 328-329.

Müller-Wiener, W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, σ. 132-135

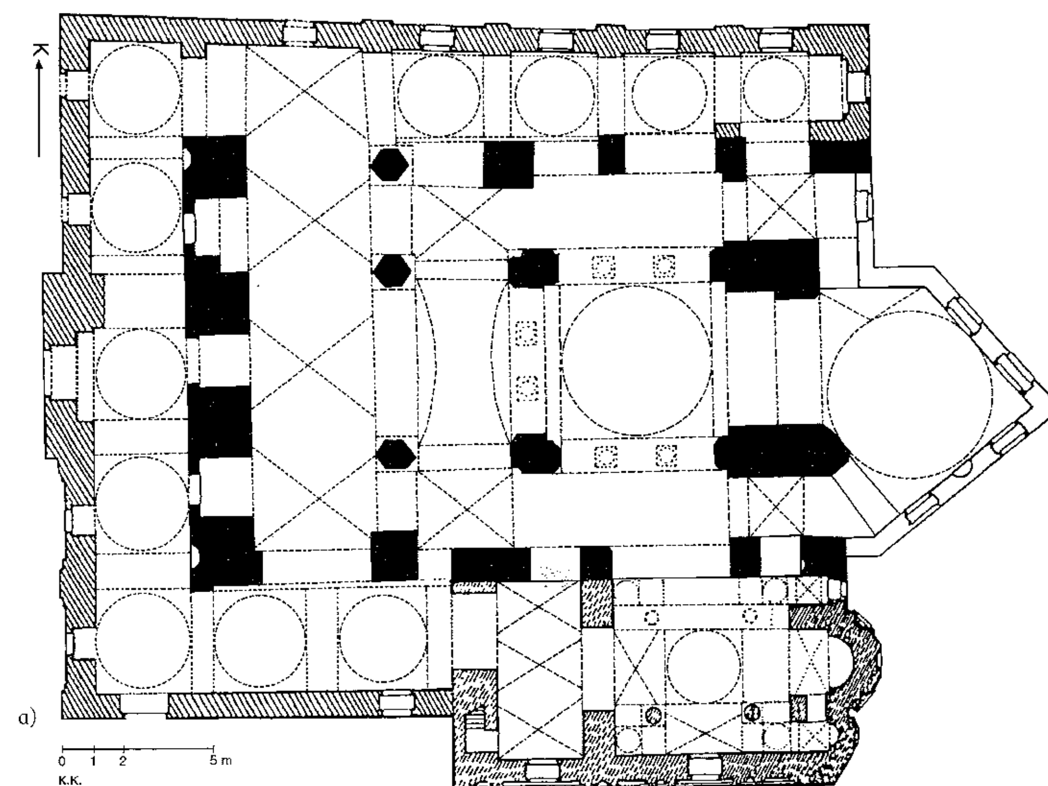
Ćurčić, S., *Gračanica*, σ. 80-82.

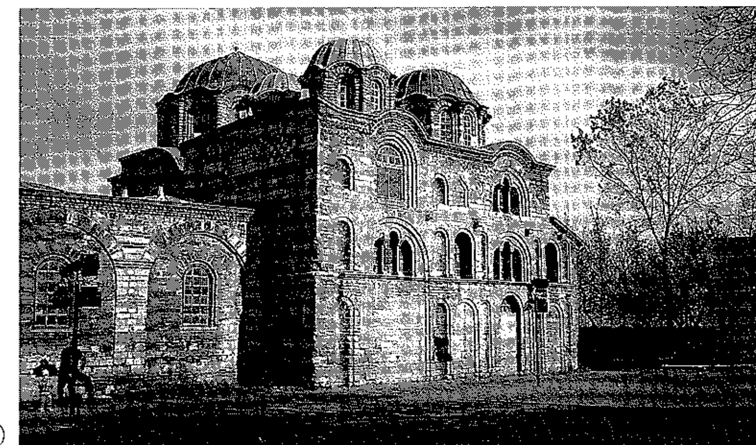
Eyice, S., *Son devir bizansmimarisi*, Istanbul, 1980, σ. 28-33

α/α 8 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

ΠΑΜΜΑΚΑΡΙΣΤΟΣ (ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΠΑΜΜΑΚΑΡΙΣΤΟΣ) ΜΟΝΗ / FETHİYE CAMİİ

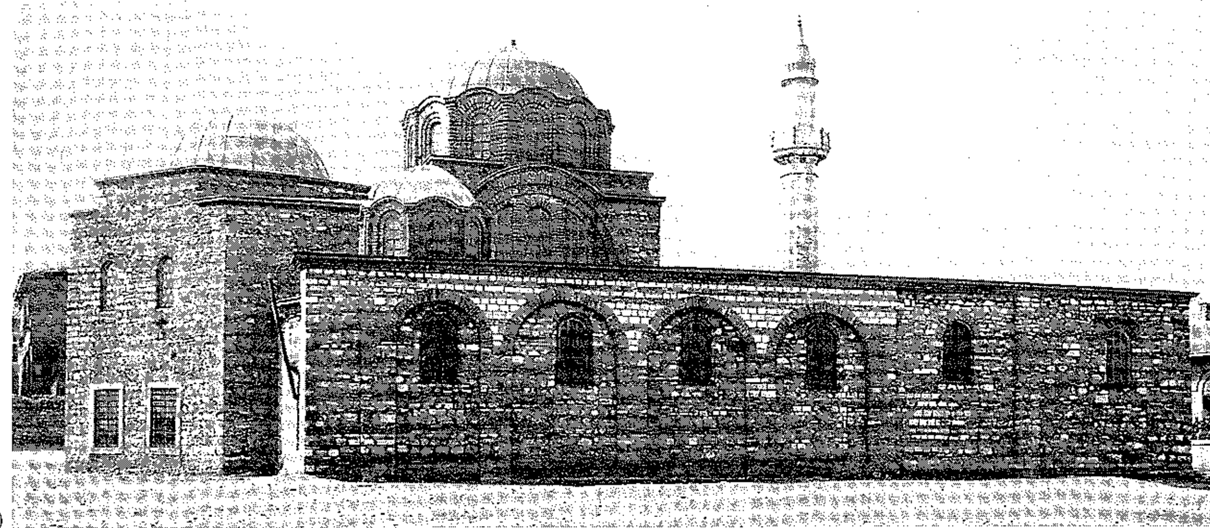

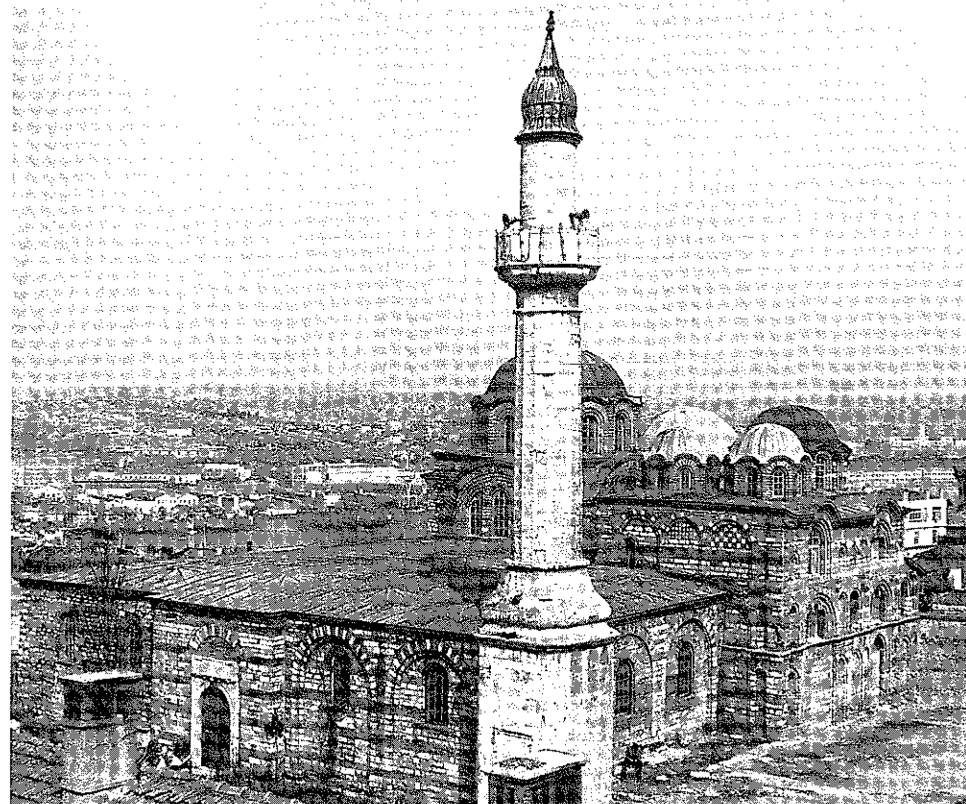

α) Κάτοψη υπάρχουσας κατάστασης με τις φάσεις (από Eyice. Αναοχεδ.).
β) Νότια άποψη με το παρεκκλήσι (1999).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 8

ΠΑΜΜΑΚΑΡΙΣΤΟΣ (ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΠΑΜΜΑΚΑΡΙΣΤΟΣ) ΜΟΝΗ / FETHİYE CAMİİ

α)

β)

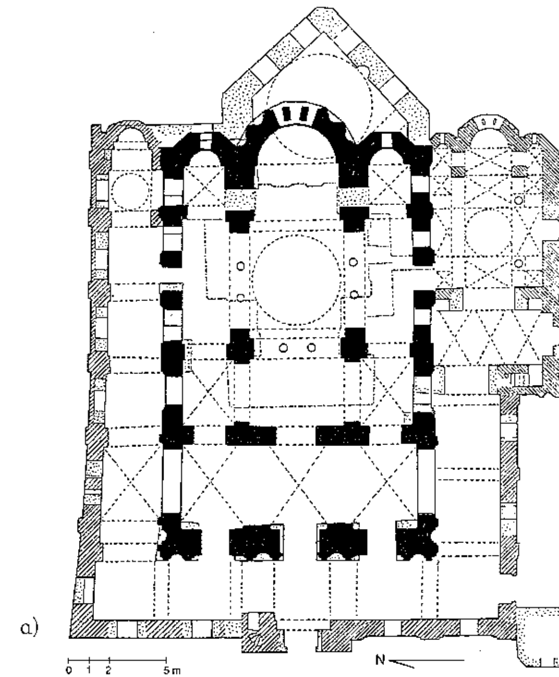
α) Απόψεις της βόρειας όψης με το περίστωο από βορειοανατολικά.
β) Απόψη του περιστώου από νοτιοδυτικά.

(από Müller-Wiener).

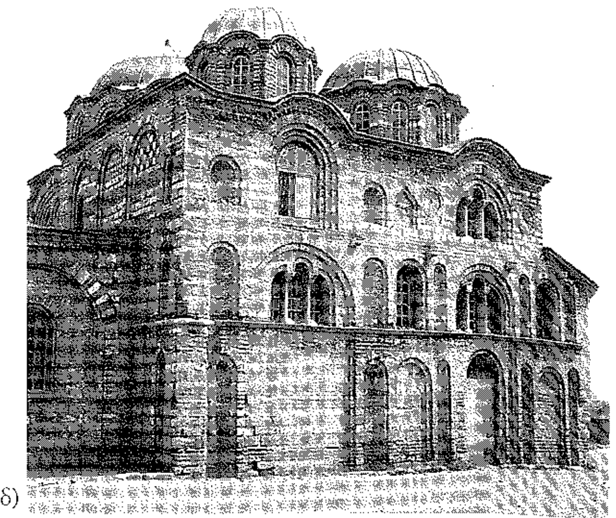

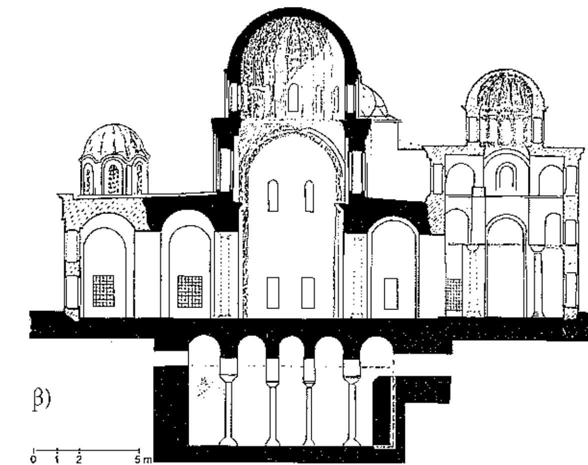
α/α 8 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

ΠΑΜΜΑΚΑΡΙΣΤΟΣ (ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΠΑΜΜΑΚΑΡΙΣΤΟΣ) ΜΟΝΗ / FETHİYE CAMİİ

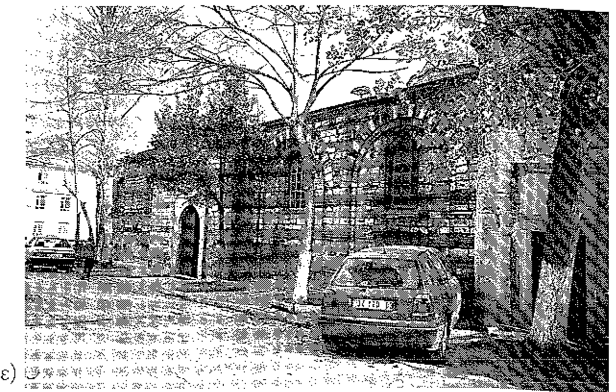

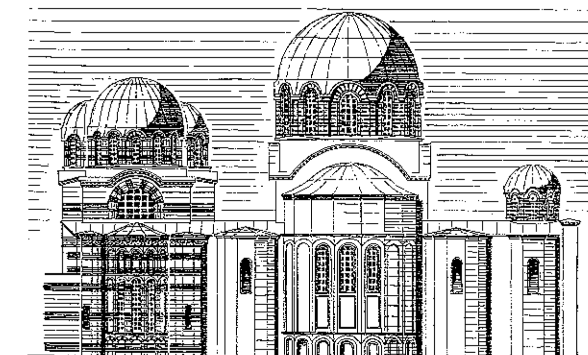
α)

δ)

β)

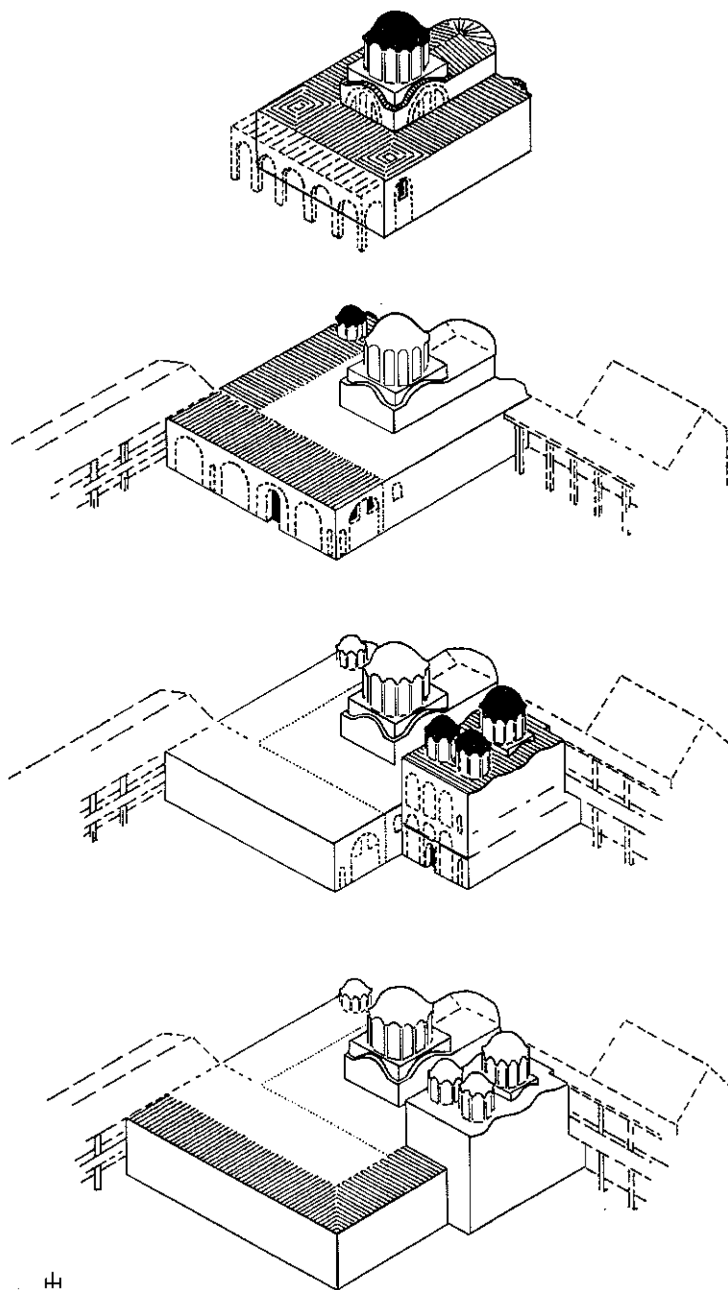

ε)

γ)

α) Κάτοψη με τις φάσεις (Hallensleben).
β) Εγκάρσια τομή (Hallensleben).
γ) Αναπαράσταση της ανατολικής όψης (από Eyice).
δ) Άποψη του παρεκκλησίου της Βράναινας (αρχείο Ćurčić).
ε) Άποψη δυτικής πλευράς.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ α/α 8

ΠΑΜΜΑΚΑΡΙΣΤΟΣ (ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΠΑΜΜΑΚΑΡΙΣΤΟΣ) ΜΟΝΗ / FETHİYE CAMİİ

Οι ιστορικές φάσεις εξέλιξης του καθολικού της Παμμακαριστού με την προσθήκη περιστώων και παρεκκλησίου σύμφωνα με τον Hallensleben.

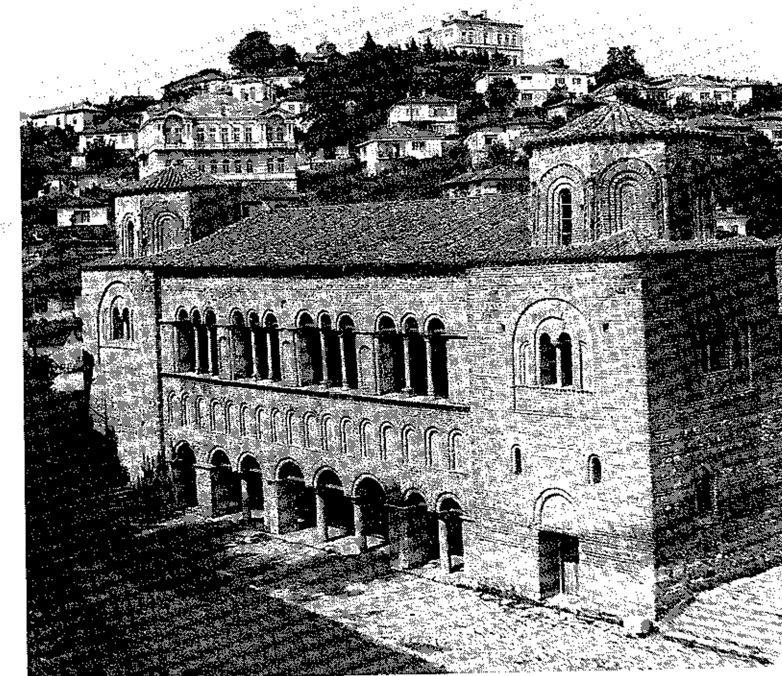

α/α 9 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΑΧΡΙΔΑ (Π.Γ.Δ.Μ.). ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός κτίστηκε τον 11ο αι. από τον Αρχιεπίκοπο Λέοντα της Κωνσταντινούπολης. Στα τέλη του 13ου αι. μετασκευάζονται πλήρως τα υπερώα. Το υπερώο του εσωνάρθηκα και το πυργοειδές κλιμακοστάσιο, αλλάζουν τελείως λόγω ζημιών. Το 1313-1314 γίνονται αλλαγές στο μετασκευασμένο τμήμα. Το 1370 γίνονται ορισμένες μικρές αλλαγές στα παράθυρα και κτίζεται το παρεκκλήσιο του πυργίσκου του κλιμακοστασίου. Η βόρεια στοά ίσως κτίστηκε το 1370 ή λίγο αργότερα.

ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος, ιδιαίτερα επιμήκης, ώστε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και τρουλαία βασιλική. Έχει τέσσερα υπερώα, ο εσωνάρθηκάς του είναι διώροφος και υπάρχει πυργοειδές κλιμακοστάσιο και στοά στα νότια. Οι αλλαγές που έγιναν στο ναό το 13ο αι. αποδίδονται σε ηπειρώτικο συνεργείο. Μετά τη μετασκευή του 13ου αι. γίνονται οι ακόλουθες αλλαγές στο ίδιο τμήμα του ναού: οικοδομείται διώροφος εξωνάρθηκας με δύο πλάγιους προεξέχοντες πύργους, ενώ ο απλός δυτικός προθάλαμος απομακρύνεται. Γύρω από τον καθαυτό ναό αναπτύσσεται μια σειρά περιμετρικών χώρων που ήταν είτε μέρη της αρχικής κατασκευής είτε προσκτίσματα και μετασκευές και δε συνδέονται όλοι μεταξύ τους. Ο μόνος χώρος που θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα είδος περιστώου είναι το αρχικό (δε σώζεται πλέον) που συναποτελούνταν από τα κλίτη και το νάρθηκα πάνω από τα οποία υπήρχε υπερώο που αποτελούσε περίστωο σε δεύτερο επίπεδο. Αυτό δεν άλλαξε με τις μετασκευές του 14ου αι. Στο κλιμακοστάσιο η πρόσβαση γίνεται μέσα από ένα άνοιγμα στο βόρειο τοίχο του εσωνάρθηκα. Η πρόσβαση στο δυτικό υπερώο γίνεται επίσης από το κλιμακοστάσιο με ένα άνοιγμα στο βόρειο τοίχο. Σήμερα τα πλάγια υπερώα είναι ενοποιημένα και επιμήκη καταλαμβάνοντας και το κεντρικό τμήμα, δηλαδή τα σκέλη του σταυρού του τρουλαίου πυρήνα, ενώ στο ισόγειο εξακολουθεί να ισχύει η αρχική διάταξη κλιτών και νάρθηκα. Στη νότια στοά βρέθηκαν τάφοι. Ο εξωνάρθηκας είναι ουσιαστικά μια προέκταση του νάρθηκα που επεκτείνει τον ωφέλιμο χώρο του. Το κτήριο αναλύεται διεξοδικά στη διδακτορική διατριβή της B.M. Schellewald.

Άποψη δυτικής όψης (φωτ. Ćurčić).

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ α/α 9

ΑΧΡΙΔΑ (Π.Γ.Δ.Μ.). ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ

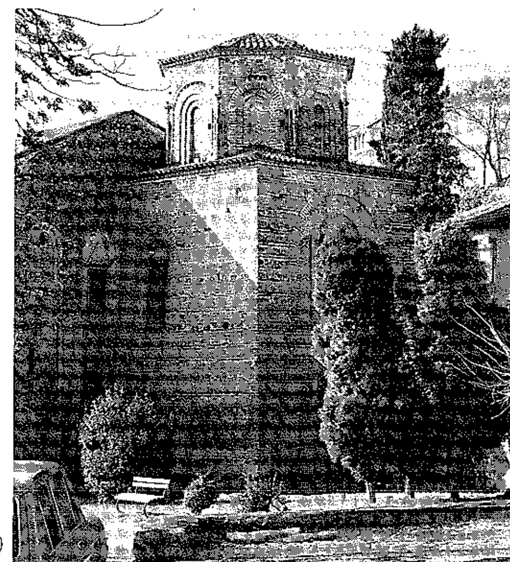
ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Βασικά στοιχεία των περιμετρικών χώρων του ναού είναι: ο διώροφος εξωνάρθηκας που εκτείνεται ανάμεσα στους δύο γωνιακούς πύργους, και καλύπτεται από μια ημικυλινδρική καμάρα στο ισόγειο, ενώ ο όροφος είναι ξυλόστεγος. Οι δύο διώροφοι γωνιακοί πύργοι, ο νότιος που περιέχει το κλιμακοστάσιο και ο βόρειος, καλύπτονται με θολίσκους. Η νότια στοά δε σώζεται. Η κάλυψη της βόρειας στοάς δεν είναι επαρκώς τεκμηριωμένη. Στον πυρήνα ο διώροφος εσωνάρθηκας καλύπτεται με τέσσερα σταυροθόλια. Κάτω από τα πλάγια υπερώα οι στοές-κλίτη καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες, ενώ τα υπερώα είναι ξυλόστεγα.

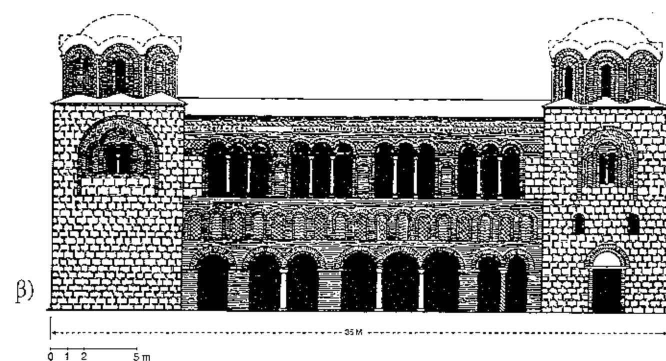
ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

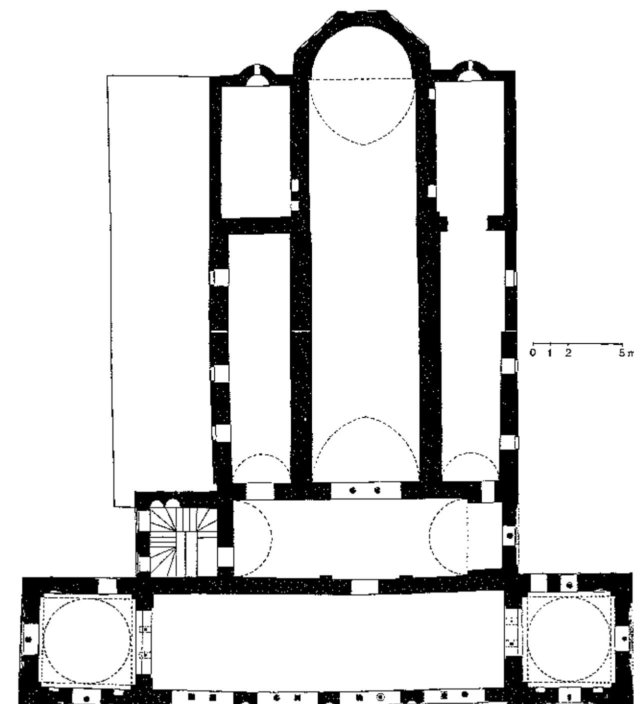
Bošković, Dj., K. Tomovski, *L'architecture medievale d'Ochrid, Recueil de travaux*, ed. D. Koco, Édition spéciale, Ochrid, 1961, σ. 71-100, ειδ. 76-84.

Schellewald, B.M., *Die Architektur der Sophienkirche in Ochrid*, Bonn 1986, όπου και όλη η παλιότερη βιβλιογραφία, ειδ. σ. 31-32, 74, 83-115, 160-168, 186.

Cipan, B., *Katedral Sv. Sofije u Ohridu*, Skopje 1996.

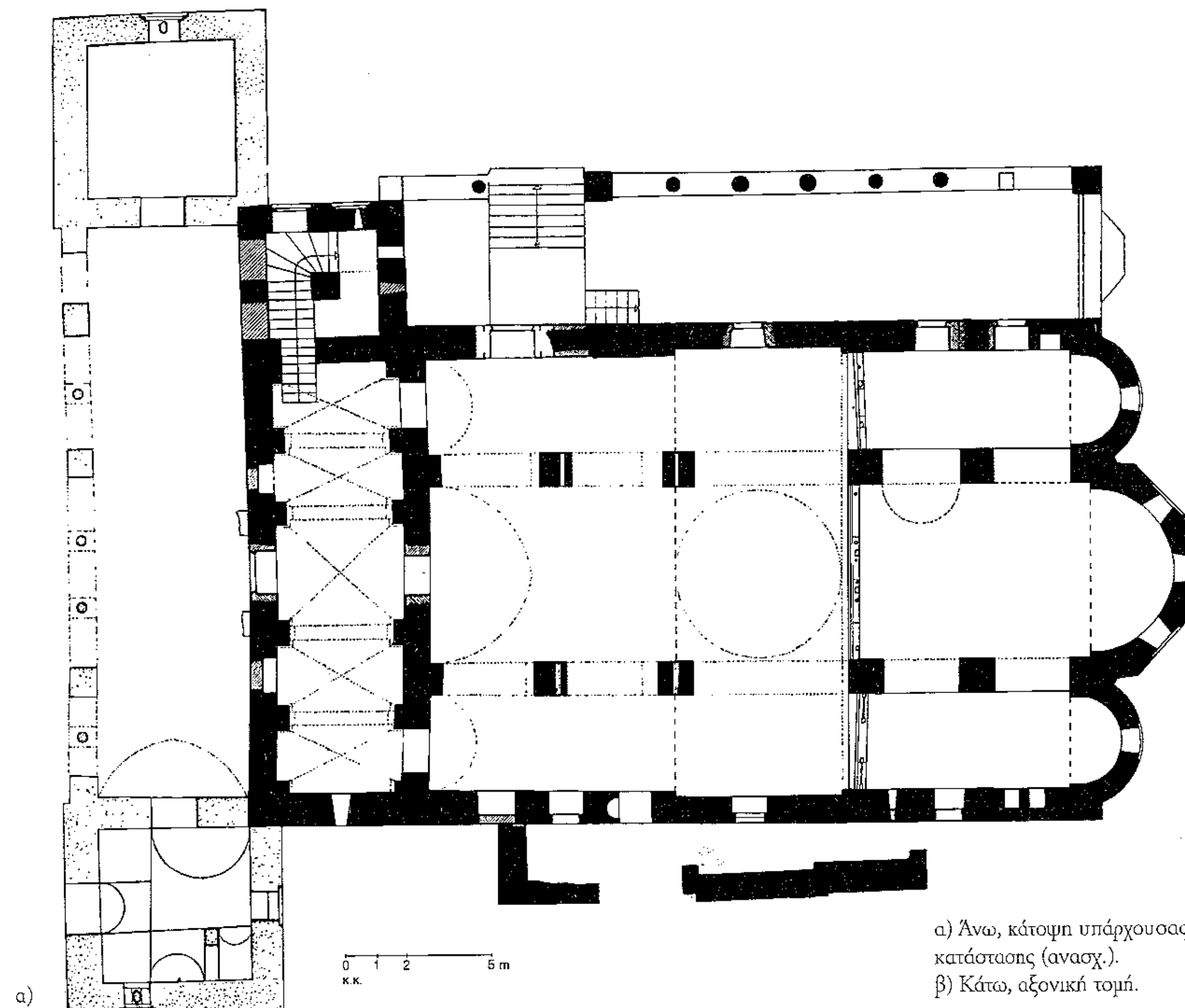

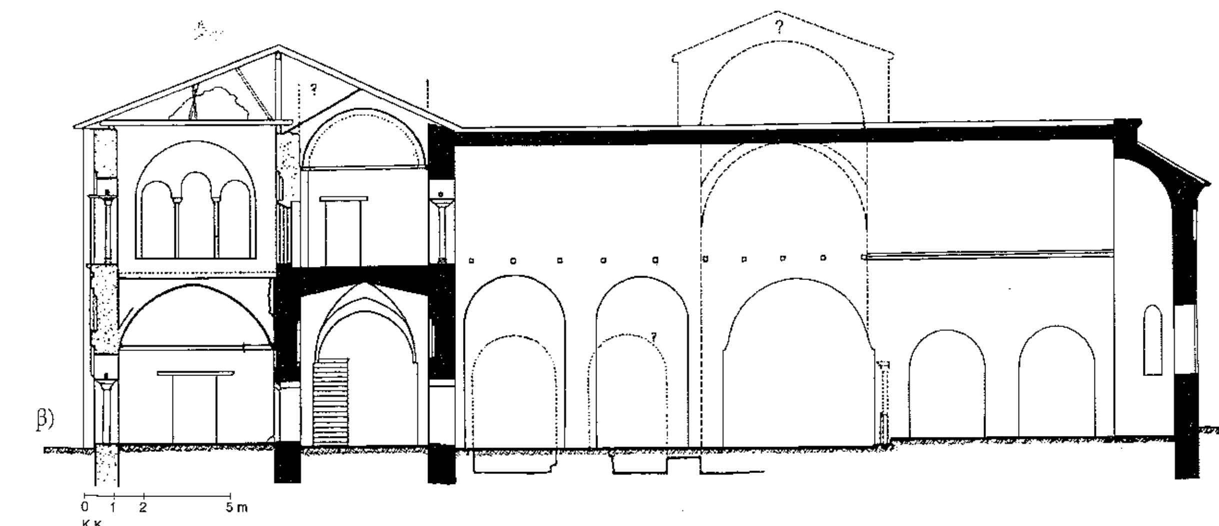
α) Άποψη του βόρειου πυργίσκου του εξωνάρθηκα.
β) Η δυτική όψη του εξωνάρθηκα.
γ) Κάτοψη υπερώων.
(Σχέδια από Shellewald. Ανασχεδ.).

α/α 9 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΑΧΡΙΔΑ (Π.Γ.Δ.Μ.). ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ

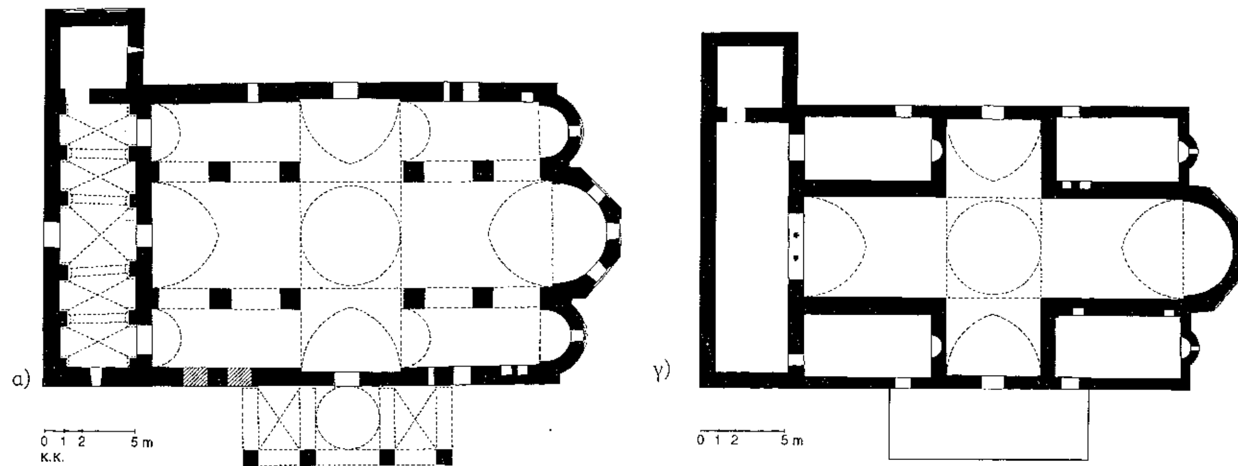

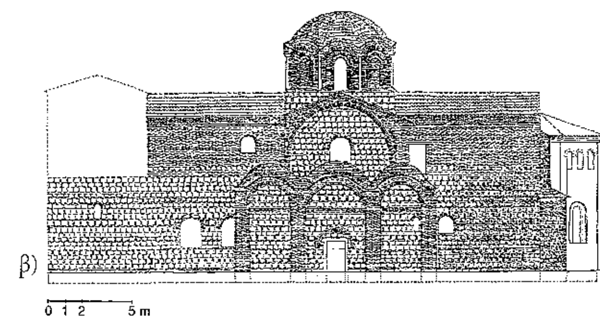

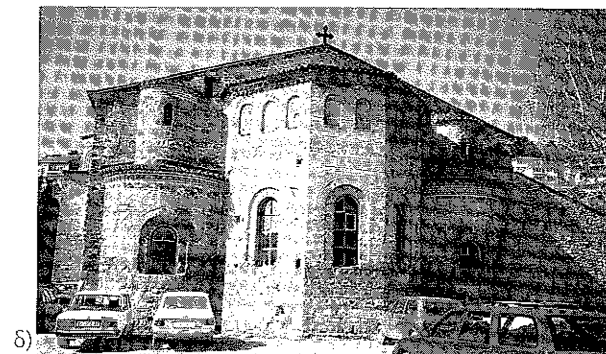
α) Άνω, κάτοψη υπάρχουσας κατάστασης (ανασχ.).
β) Κάτω, αξονική τομή.
(Σχέδια από Shellewald. Ανασχεδ.).

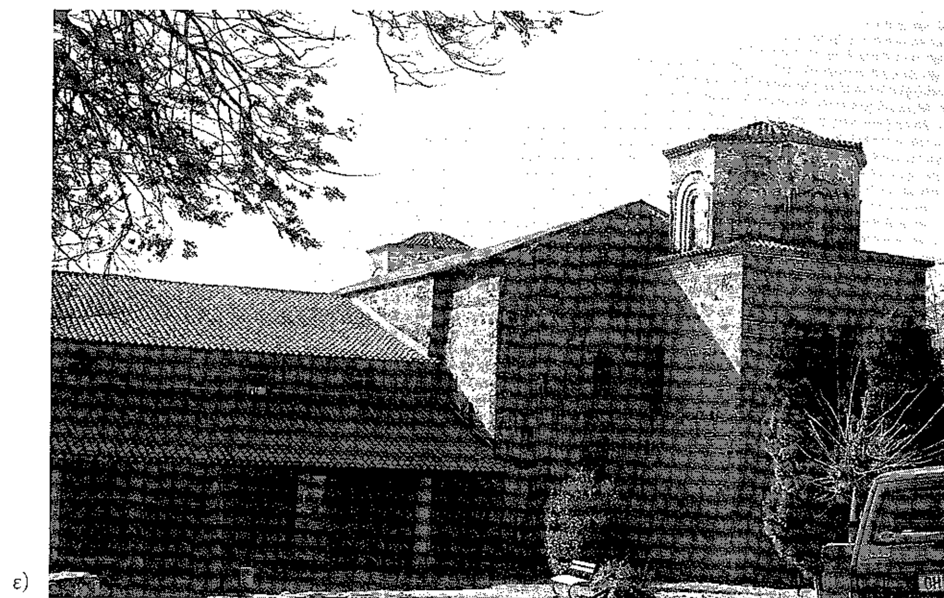
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ α/α 9

ΑΧΡΙΔΑ (Π.Γ.Δ.Μ.). ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ

α) Αναπαράσταση της κάτοψης του αρχικού κτιρίου
β) Αναπαράσταση αρχικής νότιας όψης.
γ) Αναπαράσταση της κάτοψης των υπερώων αρχικού κτιρίου.
δ) Άποψη από ανατολικά με την προσθήκη (1987).
ε) Άποψη της βόρειας πλευράς (2001).
(Σχέδια από Shellewald. Ανασχεδ. α-γ).

α/α 10 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΒΕΡΟΙΑ. ΜΟΝΥΔΡΙΟ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΗΡΥΚΟΥ ΚΑΙ ΙΟΥΛΙΤΤΑΣ

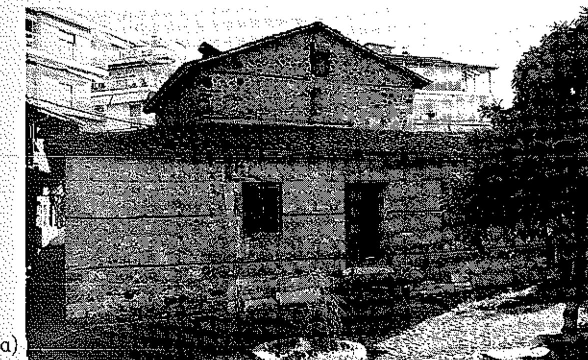
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός θεωρήθηκε κτίσμα του 13ου αι. αλλά τελευταία χρονολογήθηκε στον όψιμο 14ο (1351-1353;) (Παπαζώτος). Ήταν πιθανότατα πατριαρχικό μονύδριο. Η χρονολόγηση παλιότερου περιστώου είναι άγνωστη, αλλά δεν αποκλείεται η οικοδόμησή του ταυτόχρονα με το ναό. Το σημερινό περίστωο χρονολογείται με βάση ορισμένες από τις τοιχογραφίες του νωρίτερα από τα μέσα του 16ου αι.

ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός ήταν εγγεγραμμένος δικιόνιος σταυροειδής με τρούλο και, σύμφωνα με νέες έρευνες, ο ένας από τους δύο εγγεγραμμένους με τρούλο στη Βέροια. Το διακονικό είναι κλειστό πιθανότατα από την αρχή με επικοινωνία μόνον προς το ιερό. Δεν είναι τεκμηριωμένο αν το περίστωο, που πλαισιώνει το ναό στις τρεις του πλευρές και ενδεχομένως αντικατέστησε παλιότερο, προστέθηκε το 16ο αι. Ωστόσο, στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου του πυρήνα εξωτερικά (προς το περίστωο) φέρει ενδείξεις που ενισχύουν την υπόθεση περί αρχικού ή έστω υστεροβυζαντινού περιστώου: εκεί διαγράφονται καμπύλες τόξου, ίσως τοξωτού ανοίγματος που έχει κλειστεί και στο κέντρο του περίπου υπάρχει παραστάδα πάχους 75 εκ. που φαίνεται να έχει προστεθεί. Αν πράγματι στο σημείο αυτό υπήρχε άνοιγμα τότε η υπόθεση περί αρχικού περιστώου ενισχύεται. Ωστόσο, τα ίδια στοιχεία ενισχύουν την υπόθεση ότι στις πλευρές του ναού υπήρχαν αβαθή τυφλά τόξα εν σειρά. Ο ναός δεν έχει ερευνηθεί αρχαιολογικά για πιθανή επιβεβαίωση της όλης υπόθεσης.

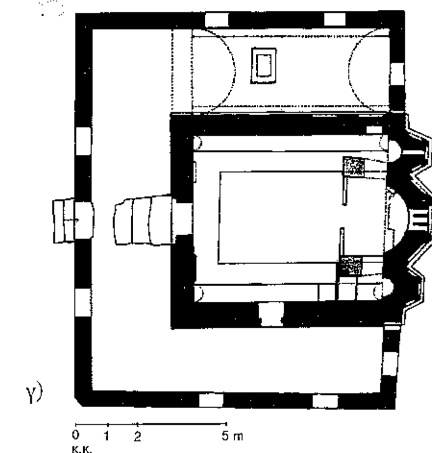
ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Το σωζόμενο περίστωο είναι ένα απλός συνεχής ξυλόστεγος χώρος. Για το πιθανό παλιότερο περίστωο δεν υπάρχουν στοιχεία αλλά θα μπορούσε να υποτεθεί μια πιο σύνθετη θολοσκεπής κατασκευή.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

Τσιγαρίδας, Ε., *ΑΔ* 28, Χρονικά, 1973, σ. 483-486.
Παπαζώτος, Θ., *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.)*, Αθήνα 1994, σ. 178-80, 239.

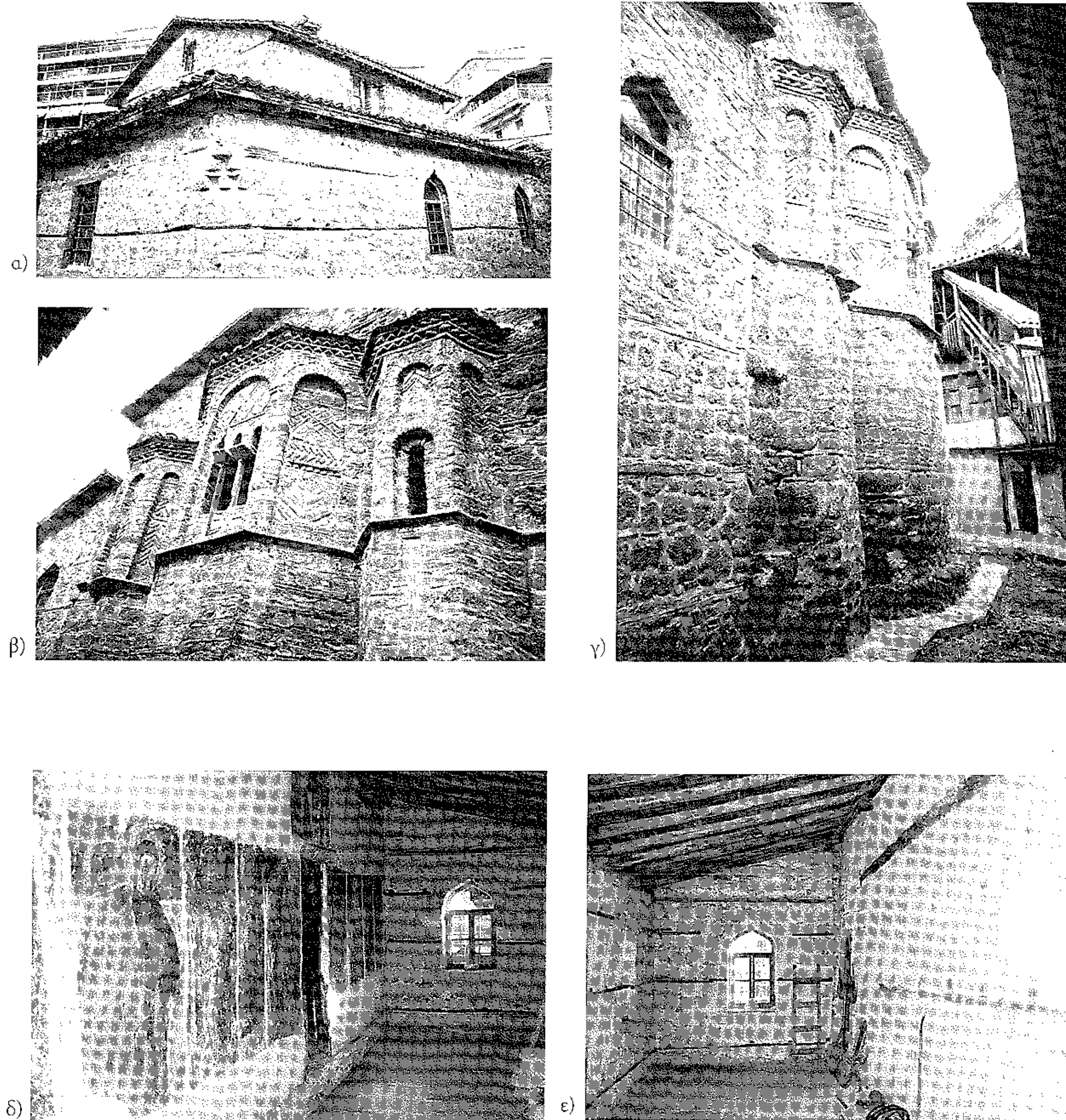

α, β) Απόψεις της δυτικής πλευράς του ναού.
γ) Κάτοψη (από Παπαζώτο).

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ α/α 10

ΒΕΡΟΙΑ. ΜΟΝΥΔΡΙΟ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΗΡΥΚΟΥ ΚΑΙ ΙΟΥΛΙΤΤΑΣ

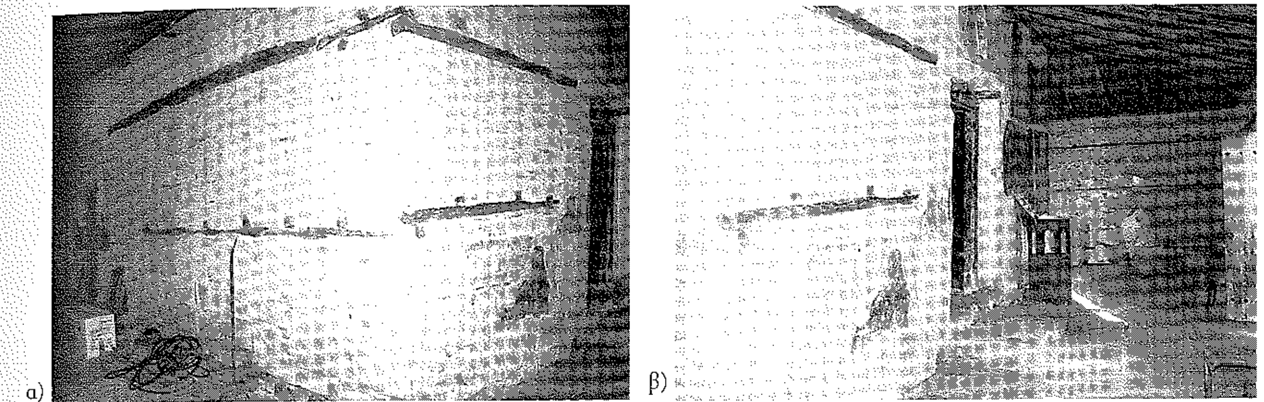

α) Άποψη της νοτιοδυτικής γωνίας.
β, γ) Απόψεις της ανατολικής πλευράς του ναού.
δ) Άποψη της νότιας στοάς του περιστώου.
ε) Άποψη της βόρειας στοάς του περιστώου.

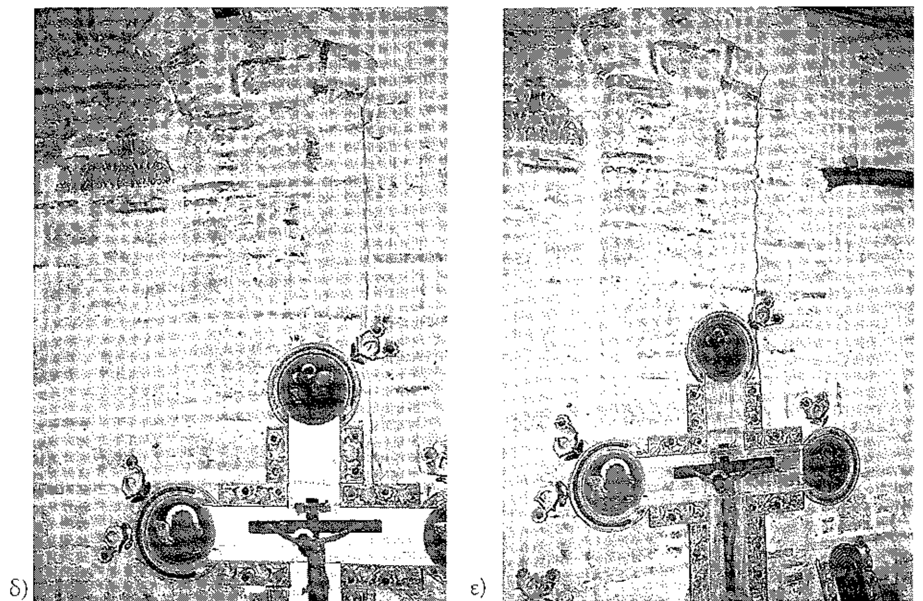

α/α 10 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΒΕΡΟΙΑ. ΜΟΝΥΔΡΙΟ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΗΡΥΚΟΥ ΚΑΙ ΙΟΥΛΙΤΤΑΣ

Απόψεις του εσωτερικού του περιστώου:
α) εξωτερική πλευρά του βόρειου τοίχου και της βορειοδυτικής γωνίας,
β) εξωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού,
γ-ε) Λεπτομέρειες της εξωτερικής πλευράς του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού (στο εσωτερικό του περιστώου) με την παραστάδα και τα δύο τόξα

(α-ε Καραγιάννη).

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ α/α **11**

ΒΕΡΟΙΑ. ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός από τις τοιχογραφίες του χρονολογείται πιθανώς στο 15ο αι. Δεν αποκλείεται όμως και λίγο αρχαιότερη χρονολόγηση, καθώς παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με άλλα μνημεία του 14ου αι. στη Βέροια και στην περιοχή της (βλ. ναός στην Παλατίτζια Βεργίνας).

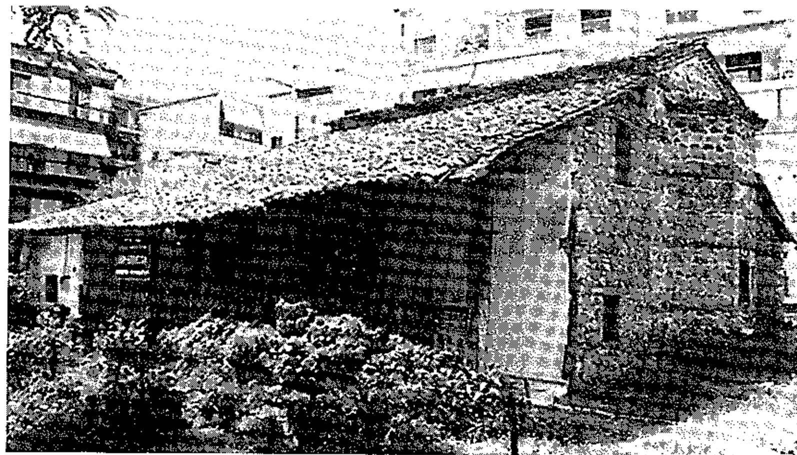
ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός είναι δρομικός μονόχωρος με περίστωο (αναφέρεται και ως τρίκλιτη βασιλική με ιδιοτυπίες, Παπαζώτος 1994). Το περίστωο του ναού επικοινωνεί με τον πυρήνα στις δύο πλάγιες πλευρές με τοξωτά ανοίγματα. Τα τόξα στηρίζονται στη μία τους πλευρά σε έναν κοινό και για τα δύο κίονα και στην άλλη τους πλευρά από τους αντίστοιχους ανατολικούς και δυτικούς πεσσούς. Στη δυτική πλευρά η επικοινωνία γίνεται μέσα από ένα μεγάλο τοξωτό άνοιγμα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η δυτική κατάληξη του πυρήνα με δύο τοιχοπεσσούς σχήματος Γ. Τα ανοίγματα επικοινωνίας και οι τοιχοπεσσοί τύπου Γ είναι στοιχεία που ενισχύουν την υπόθεση περί αρχικού συνεχούς περιστώου γύρω από τις τρεις πλευρές του κυρίως ναού.

Το περίστωο καταλήγει ανατολικά σε ευθύγραμμους τοίχους. Στο πάχος του ανατολικού τοίχου μόνο της βόρειας πλευράς υπάρχει μικρή εγγεγραμμένη κόγχη και λειτουργεί μάλλον ως πρόθεση με επικοινωνία με το ιερό ενώ στη νότια πλευρά ένα μικρό μέρος στο ανατολικό τμήμα έχει κλειστεί για να χρησιμεύσει ίσως ως διακονικό, το οποίο επικοινωνεί με το χώρο του ιερού. Σήμερα η δυτική στοά είναι διευρυμένη και στη νότια πλευρά, από όπου γίνεται και η είσοδος, υπάρχει ξύλινο προστώο.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Το αρχικό περίστωο ήταν εσωτερικό και έκλεινε με έναν περιμετρικό συνεχή τοίχο. Δεν είναι γνωστή η κατασκευή της δυτικής πλευράς. Η στέγαση γίνεται με μια ξύλινη μονόρριχτη στέγη όπως πιθανότατα ήταν και αρχικά.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Παπαζώτος, Θ., *Η Βέροια και οι ναοί της*, Αθήνα 1994, σ. 196, 197, σχ.28

Άποψη της νότιας και ανατολικής πλευράς.

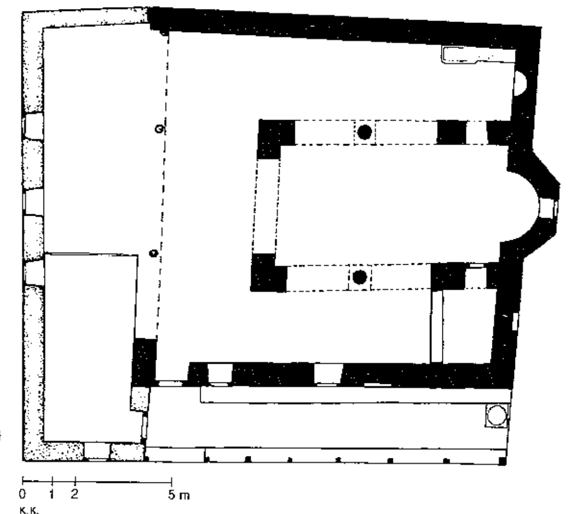
α/α **11** ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΒΕΡΟΙΑ. ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ

α)

β)

α) Άποψη του ναού (φωτ. Καραγιάννη).
β) Κάτοψη (από Παπαζώτο).

ΕΔΕΣΣΑ, ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ (ΠΑΛΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ)

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός της Αγίας Σοφίας, Μητρόπολη Εδέσσης, θεωρείται βασιλική της εποχής των Παλαιολόγων, καθώς διαπιστώθηκε ότι κατά την περίοδο αυτή κτίστηκαν η αψίδα του ιερού, το κεντρικό κλίτος και το κάτω μέρος του νότιου τοίχου. Αργότερα χρονολογούνται (ίσως επί Θωμά Preljubović) ο βόρειος τοίχος, το άνω τμήμα του νότιου τοίχου και ίσως ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα. Οι πρόσφατες ανακαλύψεις κατά τις αναστηλωτικές εργασίες θα μπορούσαν να δώσουν νέα στοιχεία για κτητορία και χρονολόγηση.Το 1813, κατά τις επιδιορθώσεις πρέπει να κατεδαφίστηκε ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα και πιθανόν και ο ανατολικός και έτσι ο ναός επεκτάθηκε. Το 1972 έγιναν ριζικές αναστηλωτικές εργασίες που άλλαξαν τα ύψη του ναού και τα παράθυρα (Τσιγαρίδας).

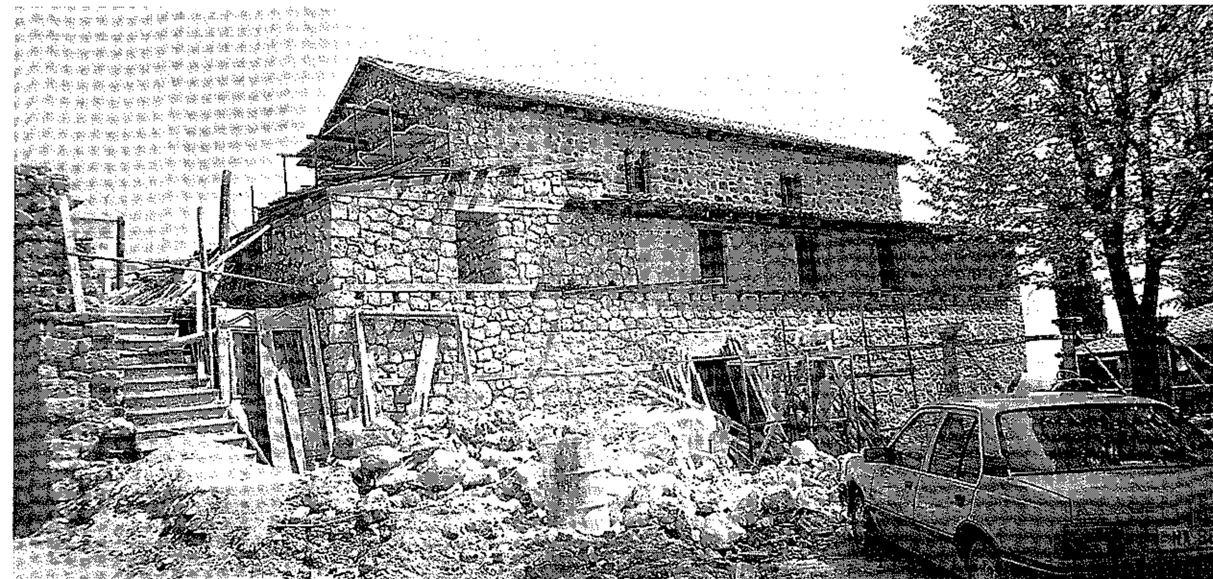
ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός είναι τρίκλιτη βασιλική με άγνωστη την πραγματική μορφή της δυτικής απόληξης του πυρήνα της. Η πρόσφατη αποκατάστασή της δεν έχει καμία σχέση με τη μορφή των δυτικών τοίχων των κυρίως ναών αυτής της περιόδου. Το δάπεδο από οπλισμένο σκυρόδεμα που εγκλώβισε τις βάσεις των κιόνων δεν επιτρέπει μελλοντική έρευνα ή διόρθωση των σφαλμάτων. Μπορεί να υποθέσει κανείς ωστόσο ότι η δυτική πλευρά του κυρίως ναού ήταν διαμορφωμένη με γωνιακούς τοιχοπεσσούς Γ, ώστε να επιτρέπει την επικοινωνία μεταξύ κλιτών και νάρθηκα, όπως σε άλλες περιπτώσεις που περιλαμβάνονται σ' αυτήν τη μελέτη. Το ύψος του κτηρίου δικαιολογεί την ύπαρξη τριών κλιτών, αλλά ενδεχομένως και ενός περιστώου ή προστώου στη νότια πλευρά. Σήμερα η υπάρχουσα νότια ανοικτή στοά, της οποίας ένα μέρος της είχε χρησιμοποιηθεί για κατασκευή γυναικωνίτη, είναι κιονοστήρικτη.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Ο ανατολικός και δυτικός τοίχος του νάρθηκα αποκαλύφθηκαν με ανασκαφή. Σε ό,τι έχει δημοσιευτεί ως τώρα δε διευκρινίζονται ακριβώς η κατασκευή και η μορφή του δυτικού τμήματος του ναού. Λαμβάνεται εδώ ως περίστωο το σύνολο των κλιτών και του νάρθηκα. Αν ευσταθεί η υπόθεση αυτή για το περίστωο, τότε θα πρέπει να στεγαζόταν με μονοκλινή ξύλινη στέγη.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μουτσόπουλος, Ν., *Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 82 κ.ε.

Τσιγαρίδας, Ε., Έδεσσα. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Παλιά Μητρόπολις), *ΑΔ* 28, 1973, Β2, σ. 487-8.

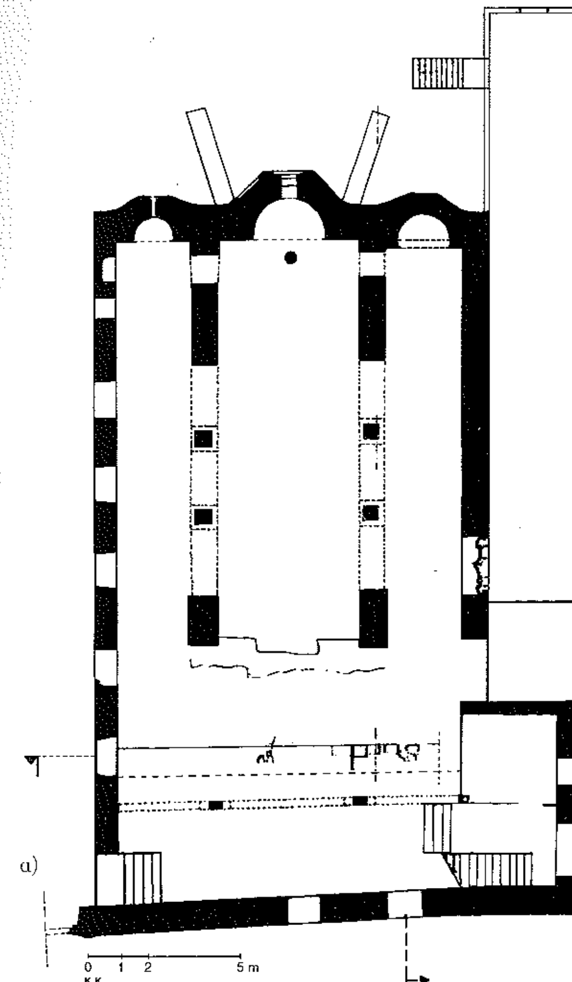

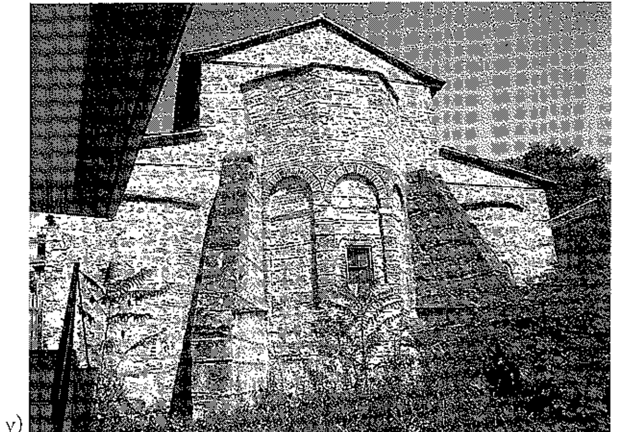
Άποψη από τα νότια, κατά την αναστήλωση.

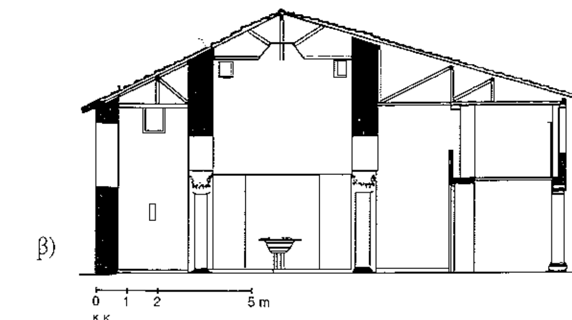
ΕΔΕΣΣΑ, ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ (ΠΑΛΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ)

α) Άνω: κάτοψη πριν από την αναστήλωση.
β) Κάτω: τομή πριν από την αναστήλωση.
γ) Άποψη από ανατολικά (1996).
δ) Άποψη από το νότο όπου και το προστώο.

(α,β από Τσιγαρίδα).

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ α/α 13

ΟΜΟΡΦΟΚΚΛΗΣΙΑ (ΓΚΑΛΙΣΤΑ) ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ. ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Ομορφοκκλησιά (Γκάλιστα), με βάση επιγραφή πάνω από την είσοδο του νάρθηκά του χρονολογήθηκε μεταξύ 1285 και 1317 (D. Nicol 1956, E. Στίκας 1958, Ν. Μουτσόπουλος 1995) επί Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου. Ο Στίκας θεωρεί ότι ο πυρήνας του ναού είναι του 11ου αι. ενώ ο νάρθηκας και οι στοές του τέλους του 13ου. Φαίνεται όμως πολύ πιθανόν ο πυρήνας και το καμπαναριό, όπως μαρτυρείται από τις τοιχογραφίες, να ανήκουν στο ίδιο αρχικό σύνολο του 11ου αι., ενώ ο νάρθηκας, πιθανόν μέρος των ανωδομών και οι επεμβάσεις στο καμπαναριό να ακολούθησαν (1285 κ.ε.) και τέλος, οι πλάγιες στοές με τα παρεκκλήσια να κτίστηκαν λίγο αργότερα.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο πυρήνας του ναού είναι τρουλαίος δικιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος με νάρθηκα. Ο πύργος του κωδωνοστασίου συνδέεται με τον εξωνάρθηκα πίσω του. Ο τρόπος που προσκολλήθηκε ο νάρθηκας στον πύργο και η ύπαρξη τοιχογραφιών του 12ου αι. (Στίκας), αν όχι και παλαιότερων, στο άνω μέρος του κωδωνοστασίου συνηγορούν για την πρωιμότητά του τελευταίου. Ανοίχθηκε επίσης μεταγενέστερη οπή-θύρα στην κόγχη του ιερού του παρεκκλησίου που βρίσκεται στον πρώτο όροφο του κωδωνοστασίου, έτσι ώστε αυτό να συνδεθεί με το προσαρμοσμένο ενδιάμεσα υπερώο του νάρθηκα. Σήμερα ο ναός έχει ως περιμετρικούς χώρους αυτόνομους, αλλά συνδεδεμένους, το δυτικό εξωνάρθηκα με το καμπαναριό στο κέντρο του και δύο εν μέρει κλειστές στοές, συμμετρικά τοποθετημένες, μία στα βόρεια και μία στα νότια, που απολήγουν ανατολικά σε δύο αντίστοιχα παρεκκλήσια. Τα ανοικτά τμήματα των στοών βρίσκονται μπροστά στις πλάγιες θύρες του ναού. Στο εσωτερικό, στο βόρειο τοίχο του εσωνάρθηκα χαμηλά, διανοίχθηκε άνοιγμα επικοινωνίας με τη στοά στο σημείο που παλιότερα υπήρχε κόγχη. Γενικότερα, η σύνδεση και η επικοινωνία ανάμεσα σε εξωνάρθηκα και στοές, χάρις στην οποία επιτυγχανόταν λειτουργία περιστώου, δεν υφίσταται σήμερα, αφού κλείστηκαν με τοίχο οι θύρες. Το ίδιο ισχύει και για τις βόρειες θύρες του αρχαιότερου πυρήνα. Ενώ δηλαδή η προσθήκη εξωνάρθηκα και στοών είχε σκοπό να διευρύνει τον ωφέλιμο χώρο του ναού με ένα είδος ιδιότυπου περιστώου ως προς τη χρήση, η μεταγενέστερη πλήρωση των θυρών με τοιχοποιία περιόρισε και πάλι το χώρο του ναού. Τα ανατολικά παρεκκλήσια των στοών, τα οποία πιθανότατα έχουν προστεθεί στον πυρήνα, χωρίς να είναι αποδεδειγμένο ότι αυτό έγινε συγχρόνως με την οικοδόμηση του πυρήνα ή λίγο αργότερα, είναι αυτόνομα, δεν επικοινωνούν με το ιερό και χρησιμεύουν, άγνωστο από πότε, ως σκευοφυλάκια ή αποθηκευτικοί χώροι. Το σημείο σύνδεσής τους με τις στοές σημαδεύεται από έναν κάθετο αρμό σε όλο το ύψος τους και βέβαια από τη διαφοροποίηση του τρόπου δόμησης. Από αυτό φαίνεται ότι οι παραστάδες, τουλάχιστο στο σημείο αυτό, προϋπήρχαν των παρεκκλησίων. Πάντως, δεν μπορεί ακόμη να αποκλειστεί το ότι ο παρατηρούμενος αρμός θα μπορούσε να είναι κατασκευαστικός και όχι ενδεικτικός φάσης.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Ο εξωνάρθηκας προστέθηκε και συνέδεσε τον πύργο του κωδωνοστασίου με τον τότε υπάρχοντα ναό. Για τη στήριξή του χρησιμοποιήθηκε ο τοίχος του εσωνάρθηκα και αυτός του καμπαναριού. Ο εξωνάρθηκας στεγάστηκε με μια ασπίδα στο κέντρο και δύο ρηχές καμάρες στα δύο άκρα. Στο κάτω μέρος του κωδωνοστασίου, που αποτελεί πρόπυλο, πρέπει να έγινε τότε επιφανειακή επέμβαση. Τότε πρέπει να κατεδαφίστηκε ο εγκάρσιος τοίχος ανάμεσα σε εσωνάρθηκα και κυρίως ναό. Εξωτερικά δεν είναι γνωστό αν οι υπάρχουσες πλάγιες στοές πήραν θέση προγενέστερων, ούτε και η ακριβής χρήση τους. Αυτές στηρίζονται εσωτερικά σε παραστάδες και εξωτερικά σε έναν τοίχο με αντίστοιχες παραστάδες. Καθώς οι στοές είναι συμμετρικές και επικοινωνούν με τρόπο σχεδόν ίδιο με τον πυρήνα, η κάλυψή τους είναι όμοια: στα παρεκκλήσια καμάρες, στο πρόπυλο, μπροστά στις δύο εισόδους του πυρήνα και στις δύο του νάρθηκα καμάρες εγκάρσιες προς τον άξονα και στο μεταξύ των εισόδων αυτών κλειστό τμήμα, κάλυψη με δύο σταυροθόλια.

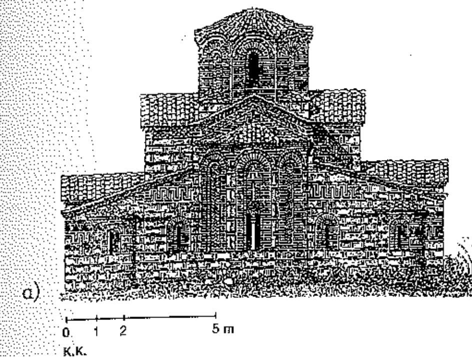
ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

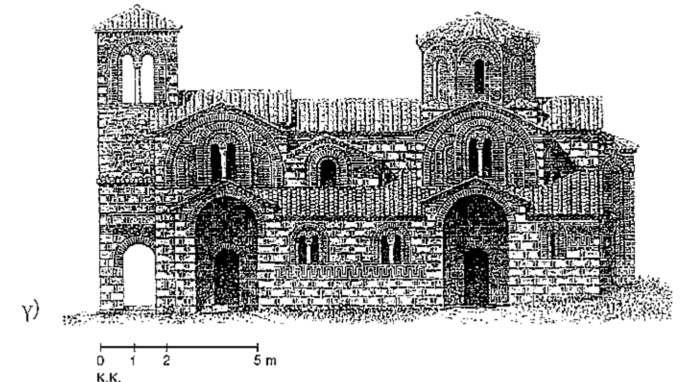
Stikas, E., Une église des Paléologues aux environs de Castoria, *B.Z.* 1958, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία, ειδικά σ. 105-108.
Shellewald, B. και L. Theis, "Makedonien", *RLBK* τ. V, 1995, στ. 982-1215 ειδικά στ. 1115, 1116.

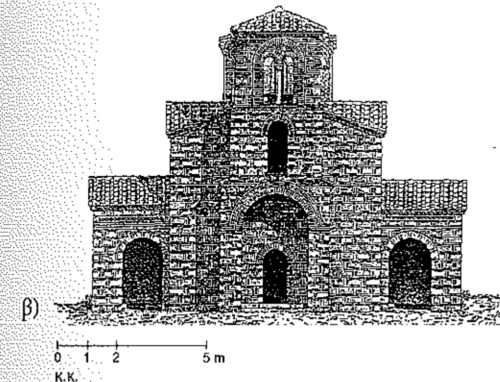

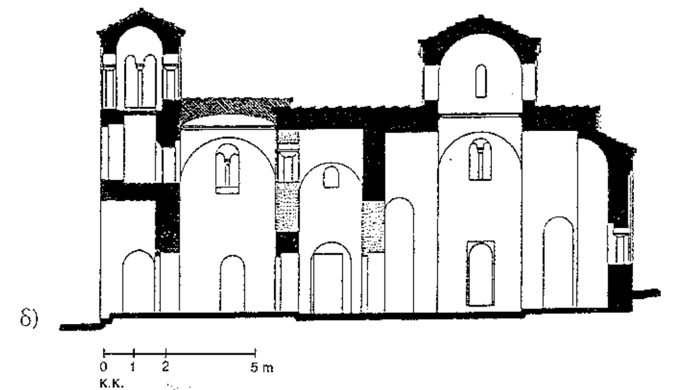
α/α 13 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

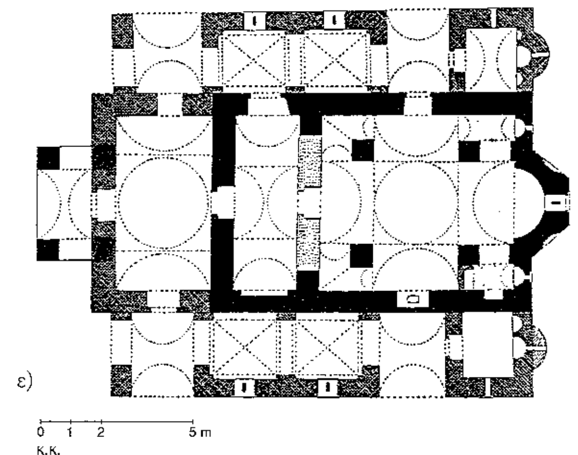
ΟΜΟΡΦΟΚΚΛΗΣΙΑ (ΓΚΑΛΙΣΤΑ) ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ. ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

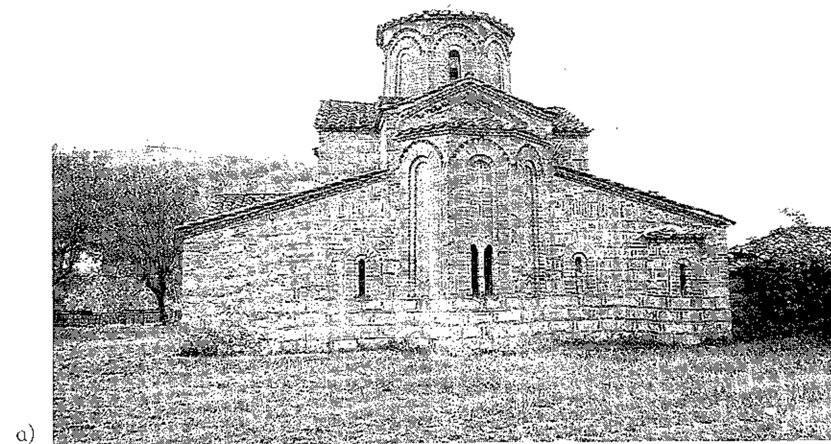

α) Ανατολική όψη.
β) Δυτική όψη.
γ) Νότια όψη.
δ) Αξονική τομή με τις φάσεις (ανασχ. από Στίκα).
ε) Κάτοψη με τις δύο φάσεις

(α-ε Στίκας. Ανασχεδ. δ,ε όπου τοποθετήθηκε ο πυρήνας και το καμπαναριό στην ίδια φάση).

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ α/α 13

ΟΜΟΡΦΟΚΚΛΗΣΙΑ (ΓΚΑΛΙΣΤΑ) ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ. ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

α)

β)

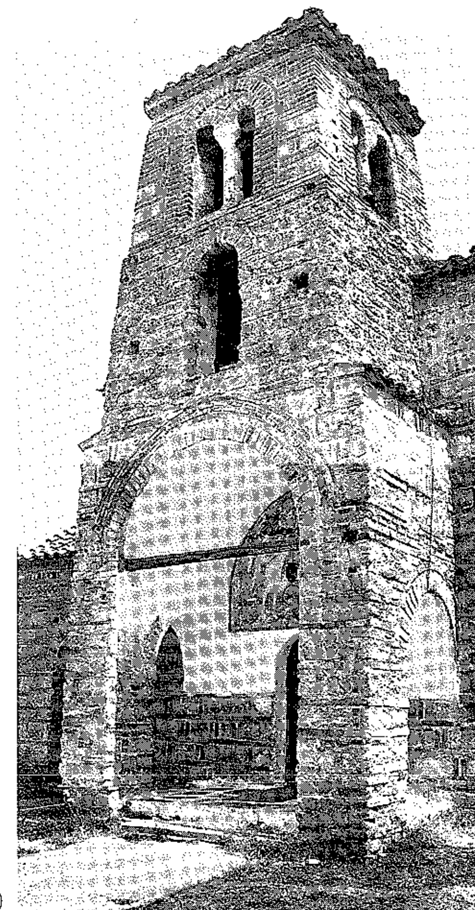

γ)

α) Ανατολική όψη (1991). Διακρίνονται οι επεμβάσεις και οι διαφοροποιήσεις στα παρεκκλήσια.
β) Άποψη από τα βορειοδυτικά (1991). Η βόρεια στοά.
γ) Άποψη από τα νότια (1992). Η νότια στοά.

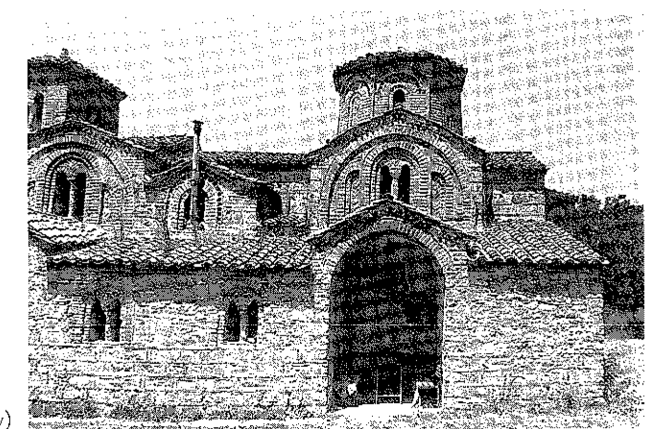

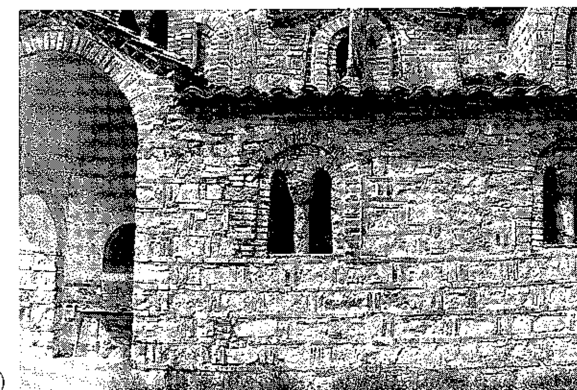
α/α 13 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

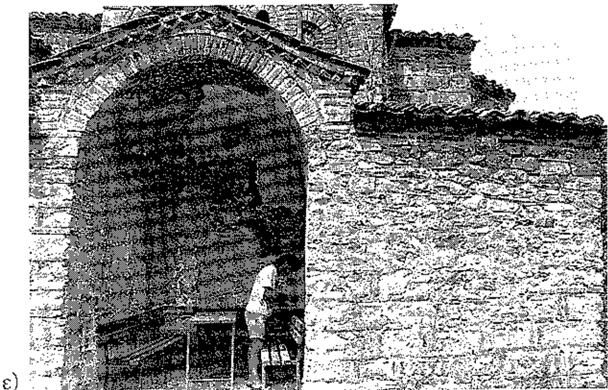
ΟΜΟΡΦΟΚΚΛΗΣΙΑ (ΓΚΑΛΙΣΤΑ) ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ. ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

α)

β)

γ)

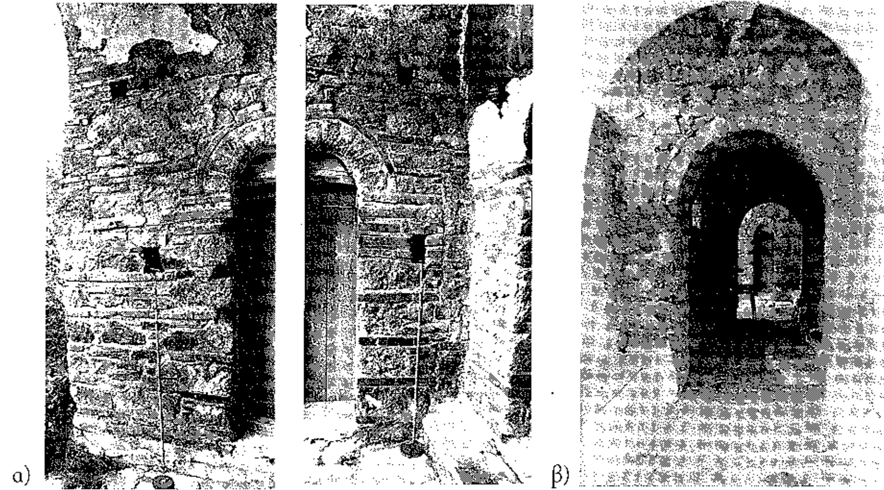

δ)

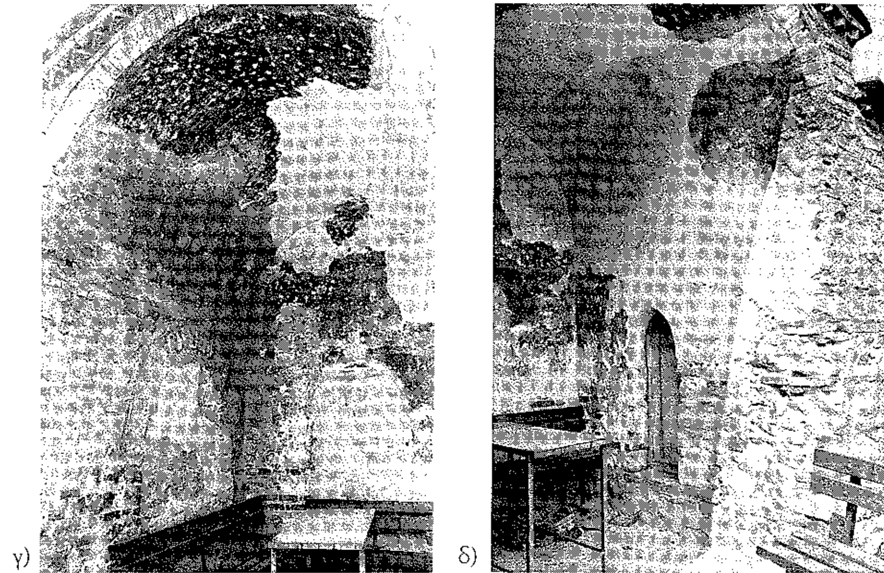

ε)

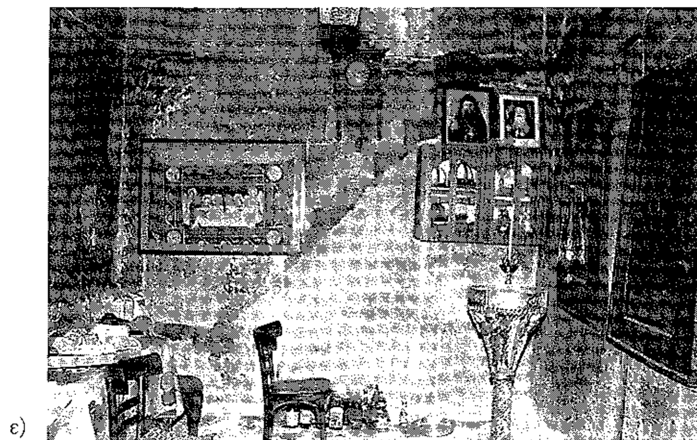
α) Άποψη του καμπαναριού και της δυτικής εισόδου.
β) Άποψη της νότιας όψης του ναού με την αντίστοιχη στοά. Οι καμάρες είναι τοποθετημένες κάθετα και πλαισιώνουν τις θύρες του πυρήνα.
γ) Το ανατολικό διαμέρισμα της νότιας στοάς (1990).
δ, ε) Αριστερά λεπτομέρεια του κεντρικού τμήματος της νότιας στοάς, δεξιά το, σήμερα κλεισμένο, άνοιγμα της στοάς, όπου στο κέντρο η θύρα προς τον πυρήνα.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ α/α 13

ΟΜΟΡΦΟΚΚΛΗΣΙΑ (ΓΚΑΛΙΣΤΑ) ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ. ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

α) Η είσοδος του βόρειου παρεκκλησίου από τη βόρεια στοά.
β) Το εσωτερικό της βόρειας στοάς και στο βάθος η είσοδος του παρεκκλησίου (1989).
γ) Το ανατολικό διαμέρισμα της νότιας στοάς (1990). Διακρίνεται αριστερά το κλεισμένο άνοιγμα προς το κεντρικό διαμέρισμα της στοάς και δεξιά το κλεισμένο άνοιγμα προς τον πυρήνα.
δ) Η θύρα του παρεκκλησίου από ανατολικό διαμέρισμα της νότιας στοάς.
ε) Άποψη του εξωνάρθηκα προς βορρά με τα ίχνη της κλίμακας στο βόρειο τοίχο (1989).

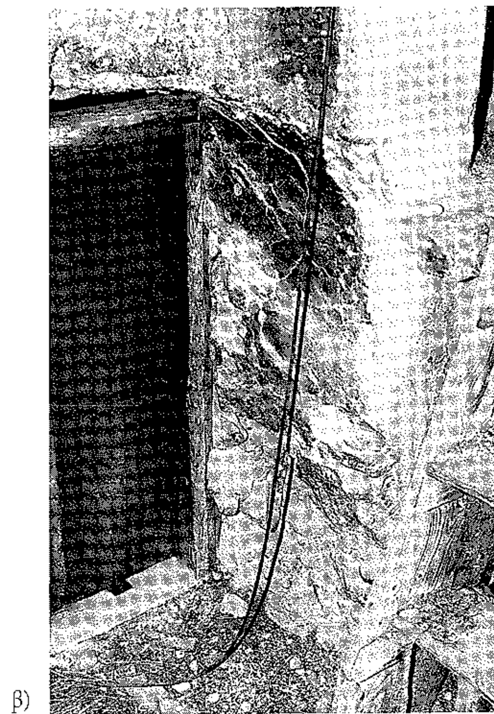

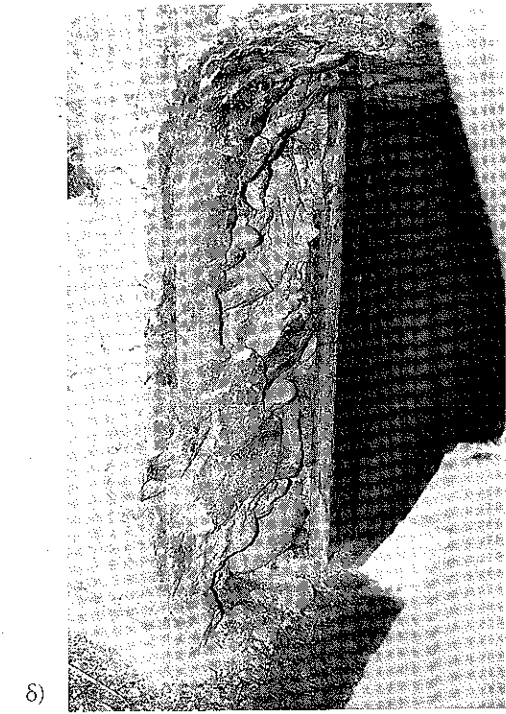
α/α 13 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΟΜΟΡΦΟΚΚΛΗΣΙΑ (ΓΚΑΛΙΣΤΑ) ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ. ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Λεπτομέρειες του παρεκκλησίου στον όροφο του κωδωνοστασίου (1989). α) Η κόγχη και το άνοιγμα προς το υπερώο του εξωνάρθηκα το οποίο δε σώζεται. β) Κάτω μέρος του ιδίου. γ) Η άνοδος προς το καμπαναριό με ξύλινη σκάλα. δ) Η παρειά του ανοίγματος προς το παλιό υπερώο που δε σώζεται.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ α/α 14

ΣΕΡΡΕΣ. ΤΙΜΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Το υπάρχον καθολικό της μονής χρονολογείται στα 1275 (Ξυγγόπουλος) όταν η μονή πρωτοκτίστηκε. Μορφές και αναλογίες του τρουλαίου πυρήνα του ναού θα δικαιολογούσαν μια πρωϊμότερη χρονολόγηση. Ανακαινίστηκε το 1300-1332 περίπου, οπότε έγινε σταυροπηγιακή και πατριαρχική και πάλι ανάμεσα στο 1345 και 1383 από τους Σέρβους αυτήν τη φορά, μετά την κατάληψη των Σερρών απο το Δουσάν. Το 1383 περιέρχεται στους Τούρκους. Ο σημερινός βόρειος «νάρθηκας» είναι κατασκευή του 1849. Ο Hallensleben αναγνωρίζει στον εξωνάρθηκα και στο παρεκκλήσι του ορόφου οικοδομική φάση του 1344-1345, χρονολογεί τη νότια στοά στο 17ο αι., αλλά η κατασκευή του θησαυροφυλακίου, των δύο βόρειων παρεκκλησίων, της στοάς και του κωδωνοστασίου στη θέση της προγενέστερης κατασκευής δεν έχουν χρονολογηθεί.

ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός είναι μονόχωρος με τρούλο και πιθανότατα πιόσχημο περίστωο στην αρχική του φάση. Οι περιμετρικοί χώροι που βρίσκονται σήμερα στη θέση της παλιότερης κατασκευής κτίστηκαν σε διαφορετικές περιόδους, είναι αυτόνομοι, με στοιχειώδη επικοινωνία με τον κυρίως ναό, αλλά ο βόρειος χώρος δεν έχει καμία επικοινωνία με το ναό σήμερα. Ο νάρθηκας είναι διώροφος και η άνοδός του προς τον όροφο γινόταν πιθανώς από εξωτερικό κλιμακοστάσιο. Ο Ξυγγόπουλος όμως θεωρεί "πολύ πιθανόν, άν μη βέβαιον, ότι (ο νάρθηκας) απετέλει την δυτικήν πλευράν μιας εις σχήμα Π στοάς, η οποία περιέβαλλε τον ναόν από τας τρείς πλευράς, βορείαν, δυτικήν και νοτίαν". Θα πρέπει να συμφωνήσει κανείς με την άποψη του Ξυγγόπουλου, η οποία ουσιαστικά στηρίζεται και από την επιχειρηματολογία του Hallensleben. Δεν είναι όμως δυνατό να υποθέσει κανείς τη μορφή και την τυπολογία του περιστώου, ούτε το αν αυτό ήταν από την αρχή πράγματι ενιαίο ή αν περιελάμβανε αυτόνομους περιμετρικούς χώρους. Σήμερα οι αυτόνομοι περιμετρικοί χώροι είναι: στα βόρεια δύο επιμήκεις χώροι, ενδεχομένως παρεκκλήσια, ο ένας σε συνέχεια του άλλου και οι οποίοι επικοινωνούν μεταξύ τους. Η επιμήκης αυτή ενότητα είναι προσκολλημένη στον ανατολικό τοίχο του προγενέστερου κωδωνοστασίου με το κλιμακοστάσιο από όπου και έχει πρόσβαση από ιδιαίτερη είσοδο. Στα δυτικά υπάρχει ο εξωνάρθηκας (Ενάτη) και μπροστά σε αυτόν και στη δυτική πλευρά του κωδωνοστασίου ένα προστώο. Στα νότια, σε επαφή και σύνδεση με τον εξωνάρθηκα, τον εσωνάρθηκα

α) Γενική άποψη του καθολικού της μονής (Φωτ. Ν. Μπακιρτζή).

α/α 14 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΣΕΡΡΕΣ. ΤΙΜΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ

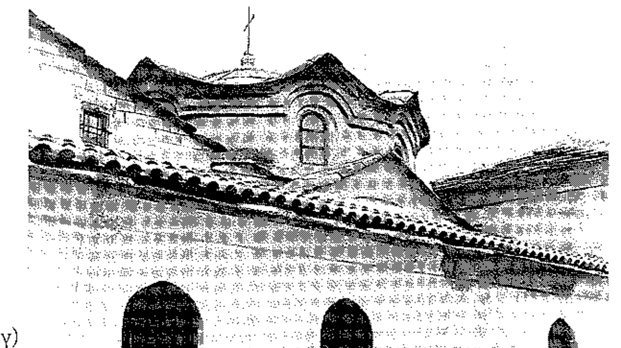
(Μεσονυκτικό ή Λιτή) και τον κυρίως ναό, υπάρχουν δύο θάλαμοι (ίσως θησαυροφυλάκιο ή σκευοφυλάκιο) σε παράθεση έτσι, ώστε να καλύπτουν ολόκληρη τη νότια πλευρά. Ο ένας προς τα δυτικά είναι εξαιρετικά επιμήκης και ο δεύτερος τετραγωνικός ακριβώς δίπλα στο ιερό βήμα του ναού. Κάτω από τον τελευταίο υπάρχει υπόγειος χώρος.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Τα τμήματα της βόρειας πλευράς είναι ξυλόστεγα. Οι δυτικοί χώροι εσωνάρθηκας, διώροφος εξωνάρθηκας και κωδωνοστάσιο καλύπτονται με θόλους. Το παρεκκλήσι στον όροφο του εξωνάρθηκα καλύπτεται με τρούλο και, καθώς είναι τοποθετημένο στο κέντρο του εξωνάρθηκα, συμπληρώθηκαν αργότερα στις δύο πλευρές του δύο μικροί επιμήκεις προθάλαμοι. Οι νότιοι χώροι είναι επίσης ξυλόστεγοι.

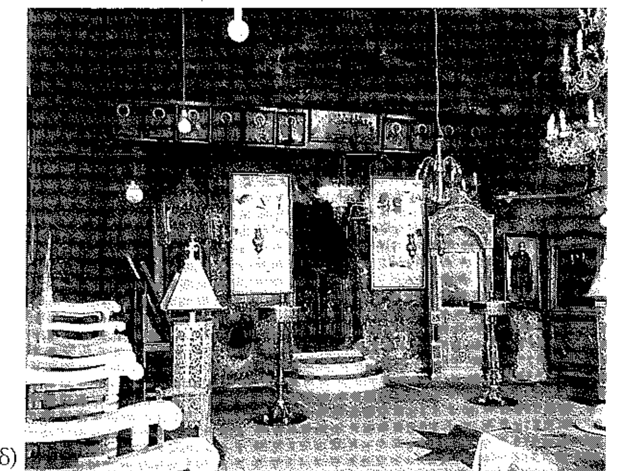
ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Στρατή, Α., "Η ιερά μονή του Τιμίου Προδρόμου παρά τας Σέρρας", *ΔΧΑΕ* 2, 3-1926, σ. 3-13
Hallensleben, H., "Das Katholikon des Ioannes Prodromos Klosters bei Serrai", *Polychordia*, Amsterdam, 1966, σ. 158-173.
Ξυγγόπουλος, Α., *Αι τοιχογραφίαι του καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας*, Θεσσαλονίκη 1973 ,σ. 5, με σχέδια του Ν. Μουτσόπουλου.
Στρατή, Α., *Η μονή του Αγίου Προδρόμου στις Σέρρες*, Αθήνα 1989, σ. 11-12.

α)

γ)

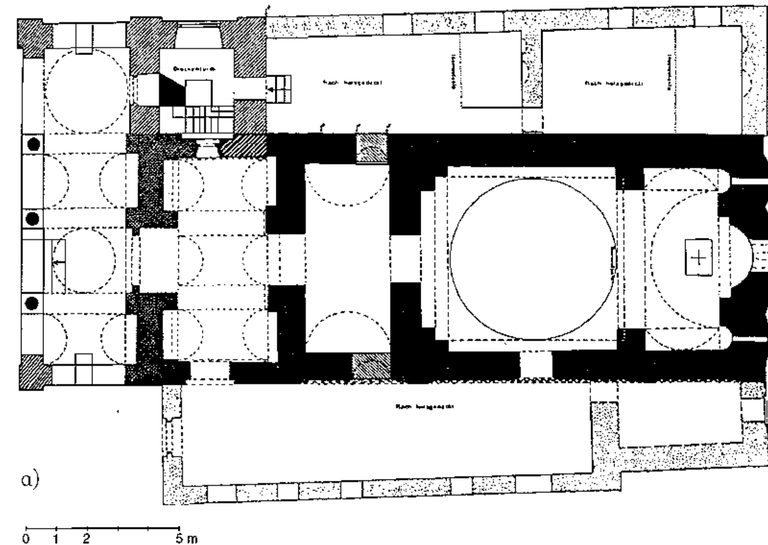
β)

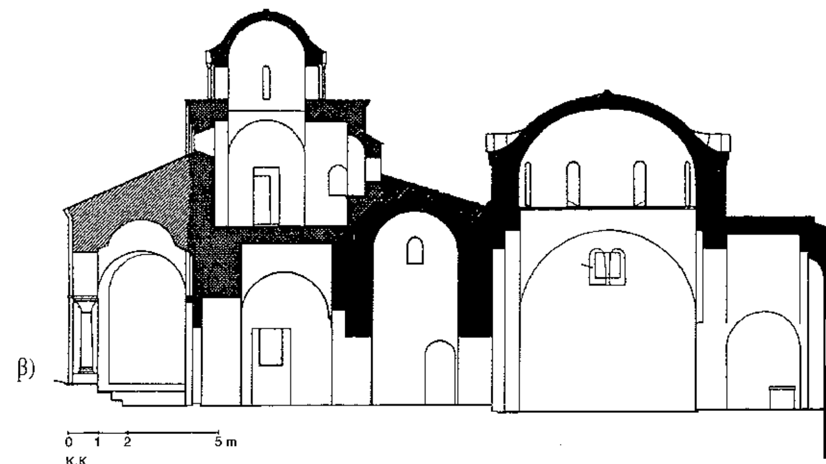
δ)

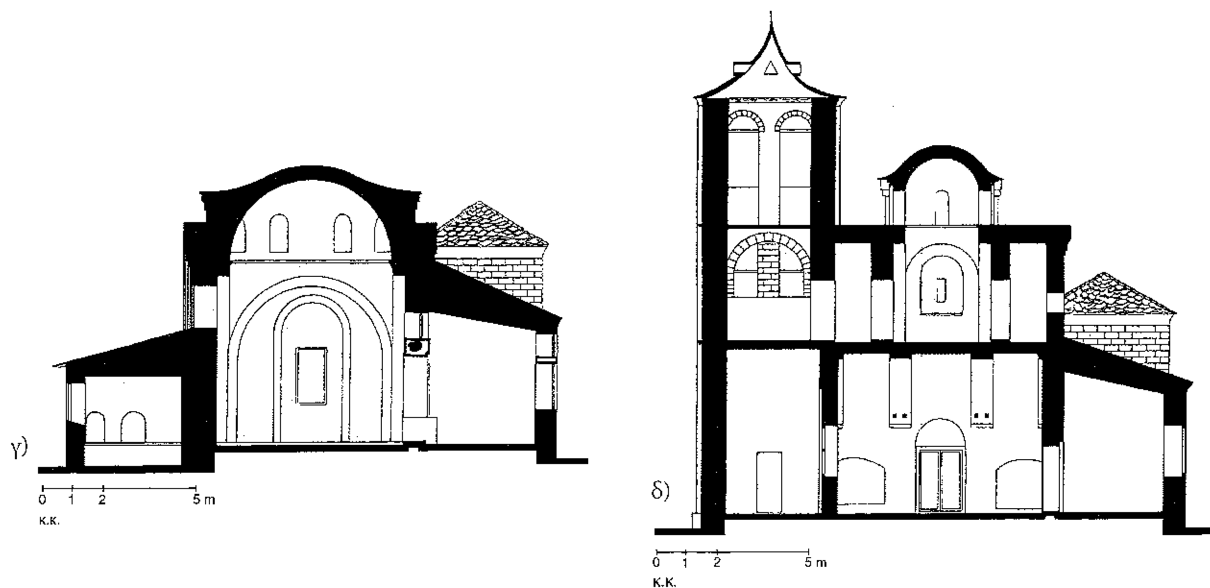
α) Άποψη από τα δυτικά.
β) Λεπτομέρεια της ίδιας πλευράς.
γ) Άποψη του κεντρικού τρούλου.
δ) Το εσωτερικό του κυρίως ναού.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ α/α 14

ΣΕΡΡΕΣ. ΤΙΜΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ

α) Άνω: κάτοψη.
β) Κέντρο: αξονική τομή στον κυρίως ναό.
γ) Κάτω αριστερά: εγκάρσια τομή στον κυρίως ναό.
δ) Κάτω δεξιά: εγκάρσια τομή στον εξωνάρθηκα.

(α-δ Μουτσόπουλου και Hallensleben, χωρίς διορθώσεις).

α/α 15 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

TRESKAVAC. (Π.Γ.Δ.Μ.). ΜΟΝΗ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Η μονή βρίσκεται στην κορυφή του λόφου Βάβουνα, κοντά στο χωριό Dabnica της Π.Γ.Δ.Μ., στην περιοχή του Πριλάπου. Ο υφιστάμενος ναός χρονολογείται στο τέλος του 12ου ή στις αρχές του 13ου αι. Πιθανότατα κτίστηκε στη θέση παλιότερου ναού. Κατά την παλαιολόγεια περίοδο περί τα τέλη του 13ου αι. έγιναν προσθήκες και τροποποιήσεις. Ο Σέρβος βασιλιάς Στέφανος Δουσάν υπήρξε δωρητής και κτήτωρ και σ' αυτόν οφείλεται η επέκταση του ναού με εξωνάρθηκα και άλλες επεμβάσεις το 1334. Προσθήκες έγιναν μετά από καταστροφές κατά το 16ο και μέχρι το 19ο αι.

ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Το σχέδιο του ναού γενικά είναι από τα πιο περίπλοκα. Το μνημείο δεν είναι μελετημένο διεξοδικά. Ωστόσο έχουν εντοπιστεί πέντε οικοδομικές φάσεις.

Ο παλιότερος μονόχωρος πυρήνας με τα δίλοβα ανοίγματα στις πλευρές του προδίδει μια λύση όπως αυτή του Αγίου Νικολάου του Ορφανού της Θεσσαλονίκης. Ο χώρος αυτός έχει σήμερα θέση εσωνάρθηκα. Το σχέδιο αλλοιώθηκε ριζικά με τις προσθήκες και τις επισκευές. Οι πρώτοι περιμετρικοί χώροι αναπτύσσονται σε σχήμα Π γύρω από τον αρχικό πυρήνα και είναι: στη βόρεια πλευρά ένα παρεκκλήσι, στη νότια ένας επιμήκης χώρος και στα δυτικά ένας μικρός σχετικά νάρθηκας και δύο τετραγωνικά γωνιακά τρουλαία διαμερίσματα. Στο χώρο αυτό υπάρχει ημερολόγιο του 1343. Ο νότιος χώρος που προστέθηκε προς τα ανατολικά συνδέεται με τον ανατολικό τοίχο του νεότερου περιστώου, ο οποίος είναι σύγχρονος με το το παλιότερο περίστωο. Ακολουθούν προσθήκες που φαίνεται να έγιναν προς όλες τις κατευθύνσεις: ανατολικά προστέθηκε ένας τρουλαίος μονόχωρος πυρήνας και το ιερό, στα νότια ένας χώρος επιμήκης ως κλίτος που επιμήκυνε τον πρώτο. Τέλος, ένα περίστωο σχήματος Γ που περιτρέχει τη δυτική και τη νότια πλευρά και είναι συνέχεια του παλιότερου παλαιολόγειου τοίχου για τον οποίο έγινε λόγος.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Οι εσωτερικοί περιμετρικοί χώροι του ναού καλύπτονται με σύστημα θολοδομίας. Δύο δίδυμοι τρούλοι με οκταγωνικά τύμπανα καλύπτουν τα γωνιακά διαμερίσματα στις δύο πλευρές του εσωτερικού νάρθηκα που σήμερα έχει θέση εξωνάρθηκα. Το εξωτερικό νεότερο περίστωο καλύπτεται με στέγη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Babić, B. "Na marginama istorije manastira Treskavca", *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske (ZLU)* 1, Novi Sad 1965, σ. 23-32.
Petković, V.R. *Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskog naroda*, Beograd 1950, σ. 327-328.
Novaković S., "Dva priloga k srpskih starinama", *Glasnik srpskog učenog društva* XLI, Beograd 1875, 358.

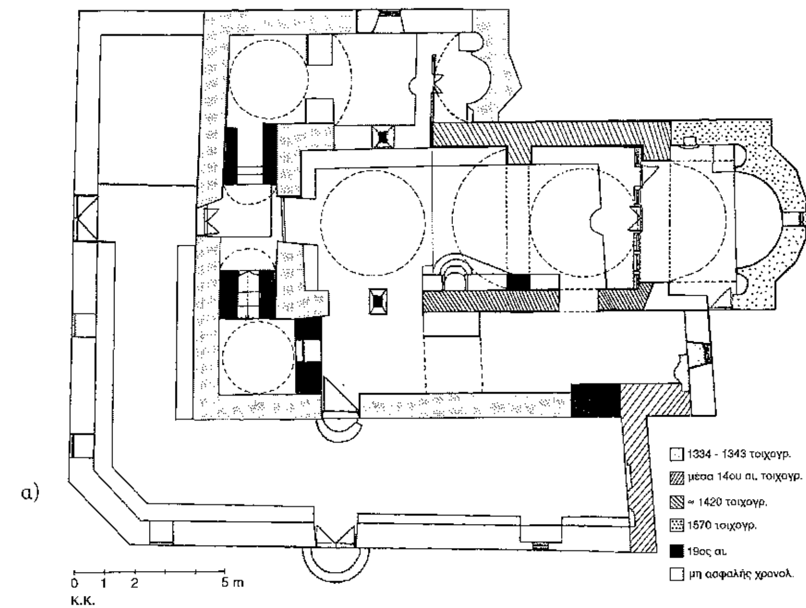

Άποψη από τα δυτικά.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ α/α 15

TRESKAVAC. (Π.Γ.Δ.Μ.). ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

α)

β)

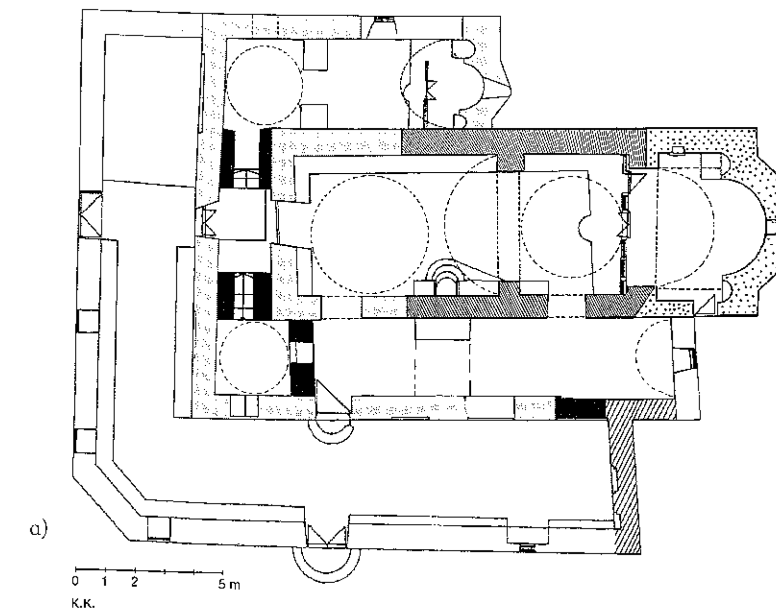
α) Κάτοψη σημερινή με τις φάσεις (σύμφωνα με τον Β. Babić. Ανασχεδ.).
β) Άποψη από το νότο.

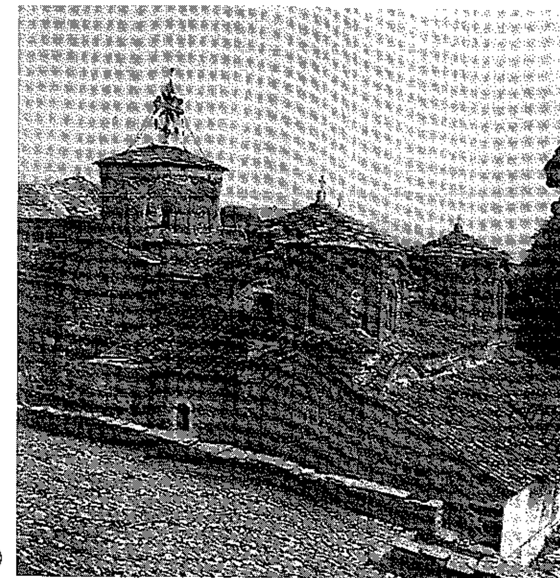
α/α 15 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

TRESKAVAC. (Π.Γ.Δ.Μ.). ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

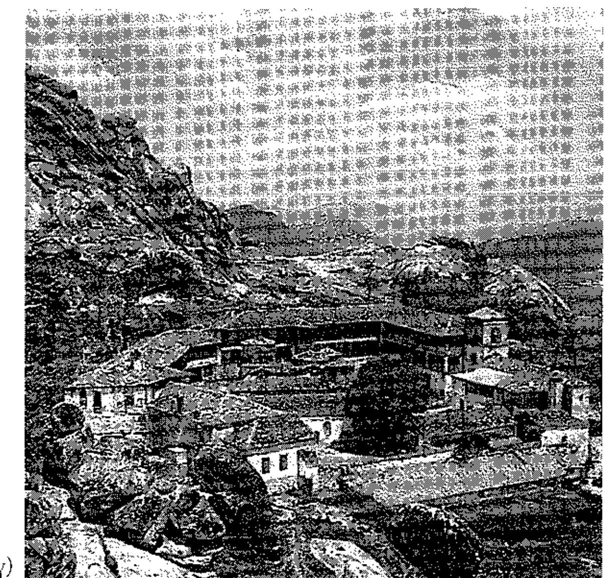
α)

β)

γ)

α) Κάτοψη, προγενέστερες φάσεις (από Babić ανασχ).
β, γ) Απόψεις του ναού και της μονής (β,γ Ćurčić).

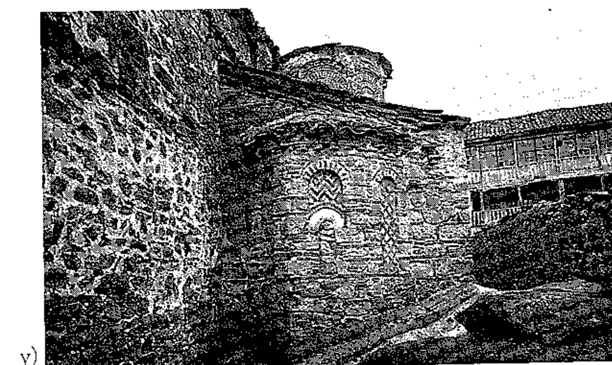
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

α/α 15

TRESKAVAC. (Π.Γ.Δ.Μ.). ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

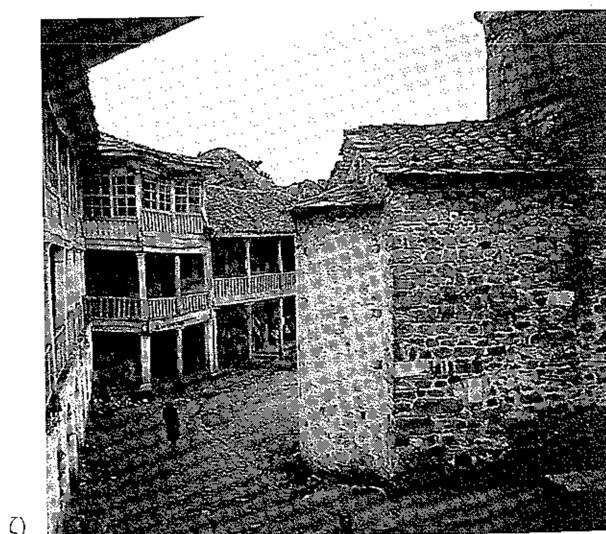
α)

β)

γ)

δ)

ε)

ζ)

α) Άποψη από το νότο.
β) Άποψη από βορειοδυτικά.
γ) Άποψη του βόρειου παρεκκλησίου από ανατολάς.
δ) Λεπτομέρεια της ανωδομής από βορρά.
ε) Επιγραφή σε δεύτερη χρήση στη βόρεια όψη του ναού (ανατολικό τμήμα)˙ αναφέρεται στο Δουσάν.
ζ) Λεπτομέρεια του ιερού από βορρά.

(α-ζ Ćurčić).

α/α 16

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΑΓΙΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός, καθολικό μονής, δεν έχει χρονολογηθεί με ασφάλεια, καθώς καμία γραπτή πηγή δεν αναφέρεται σε αυτόν και δεν έχει ταυτιστεί με βυζαντινή μονή της πόλης. Εν τούτοις οι χρονολογήσεις που προτείνουν διάφοροι ερευνητές κυμαίνονται από τα τέλη του 13ου μέχρι και τα μέσα του 14ου αι. Το περίστωό του μπορεί να χαρακτηριστεί ως αναπόσπαστο μέρος του υπάρχοντα ναού. Ωστόσο, αυτός εμφανίζει στοιχεία που είναι ενδεικτικά για ενσωμάτωση παλιότερου κτίσματος καθώς σε τμήματα της θολοδομίας του και σε μέρη του πυρήνα διακρίνονται φάσεις που ενισχύουν την άποψη αυτή.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Η Αγία Αικατερίνη είναι ένας ναός σταυροειδής εγγεγραμμένος σύνθετος τετρακιόνιος με πέντε τρούλους και περίστωο. Φαίνεται να αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα: το υπόγειο και το ισόγειο. Το υπόγειο (ουσιαστικά ημιυπόγειο) θα πρέπει αρχικά να ήταν όλο ορατό στη νότια πλευρά του ναού. Δε μας είναι γνωστή έρευνα του υπογείου και αποτελέσματά της κατά τη διάρκεια της αναστήλωσης του 1946. Γνωστή είναι η ύπαρξη ταφικής κρύπτης στη νότια στοά, δίπλα ακριβώς στο νότιο τοιχοπεσσό του πυρήνα, καθώς και κλεισμένο με τοίχο άνοιγμα του υπογείου χώρου κάτω από το νότιο εξωτερικό τοίχο του περιστώου, χαμηλότερα από τη στάθμη του σημερινού δαπέδου. Ο χώρος αυτός πιθανότατα χρησίμευε ως ταφικός. Έντονη υψομετρική διαφορά υπάρχει ανάμεσα στους δρόμους και τη στάθμη δαπέδου, τόσο σήμερα αλλά πολύ περισσότερο παλιότερα, στα νοτιοανατολικά του ναού. Με βάση φωτογραφικό υλικό τεκμηριώνεται ότι η είσοδος στη μονή γινόταν από ένα επίπεδο χαμηλότερο από αυτό του δαπέδου του ναού. Έτσι μπορεί να διατυπωθεί η υπόθεση ότι υπήρχε πρόσβαση στο κτήριο του ναού στο επίπεδο του υπογείου του και ότι ανέβαινε κανείς με κλίμακα στο επίπεδο της κυρίας εισόδου, που εισάγει στη δυτική πλευρά του περιστώου (νάρθηκας).

Η αρχιτεκτονική του υπάρχοντος κτίσματος φανερώνει ενιαία αντίληψη, ωστόσο υπάρχουν στοιχεία που χρειάζονται ερμηνεία. Το περίστωο έχει σχήμα Π, απολήγει σε παρεκκλήσια και είναι από κάθε πλευρά ανοικτό, εκτός του ανατολικού μέρους της βόρειας πλευράς. Η επικοινωνία με τον πυρήνα πραγματοποιείται α) από τα παρεκκλήσια προς το χώρο του ιερού με άνοιγμα στο ανατολικό άκρο των μακρών τοίχων του πυρήνα, β) από τον πυρήνα προς τις δύο πλάγιες στοές με αντίστοιχα ανοίγματα στον εγκάρσιο άξονα του πυρήνα (δυο ανοίγματα συμμετρικά) και γ) από τον πυρήνα προς τη δυτική στοά-νάρθηκα με μια είσοδο στον κατά μήκος άξονα του ναού. Όλα τα υπόλοιπα ανοίγματα του πυρήνα που υπάρχουν σήμερα είναι πολύ μεταγενέστερα, της οθωμανικής περιόδου. Μια πλάγια είσοδος στο ναό υπάρχει στο κέντρο σχεδόν του βόρειου τοίχου και ένα τρίλοβο άνοιγμα που κλείνει με χαμηλά θωράκια στο δυτικό τμήμα του. Αντίθετα στο νότιο δεν υπάρχει είσοδος, αλλά δύο ασύμμετρα δίλοβα ανοίγματα. Η δυτική πλευρά περιλαμβάνει αξονικά στο κέντρο της την κυρία είσοδο, η οποία ανοίγεται στα πλαίσια ενός τρίλοβου και σε κάθε πλευρά της, αριστερά και δεξιά, υπάρχει αντίστοιχα από ένα άνισο δίλοβο άνοιγμα που κλείνουν όπως τα βόρεια. Αυτά με πρώτη ματιά δίνουν την εντύπωση ότι δεν ανταποκρίνονται στη διάρθρωση του πυρήνα. Ωστόσο υπάρχει μια αυστηρή συμμετρία που διαθέτει παράλληλα την ευελιξία που επιτρέπει επιμέρους λύσεις, οι οποίες ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένες διαρθρωτικές ή δομικές ανάγκες.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Το περίστωο στηρίζεται στον πυρήνα και κλείνει με τον εξωτερικό τοίχο, που είναι ενιαίος και διαρθρωμένος σε δύο ζώνες με τμήματα πλήρη και κενά αρκετά μεγάλα με μορφή τοξωτών ανοιγμάτων. Καλύπτεται με εναλλαγή τρούλων, καμαρών και σταυροθολίων. Τα παρεκκλήσια στα ανατολικά άκρα του περιστώου φέρουν τρουλίσκους και είναι συνδεδεμένα δομικά με τις δύο αντίστοιχες κεραίες του σταυρού του πυρήνα, μαζί με τις οποίες κτίστηκαν. Αντίστοιχα υπάρχουν οι τρουλίσκοι των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων του περιστώου, που είναι μεγαλύτεροι απο τους ανατολικούς και υψώνονται ελεύθεροι, χωρίς σύνδεση με άλλο στοιχείο. Και

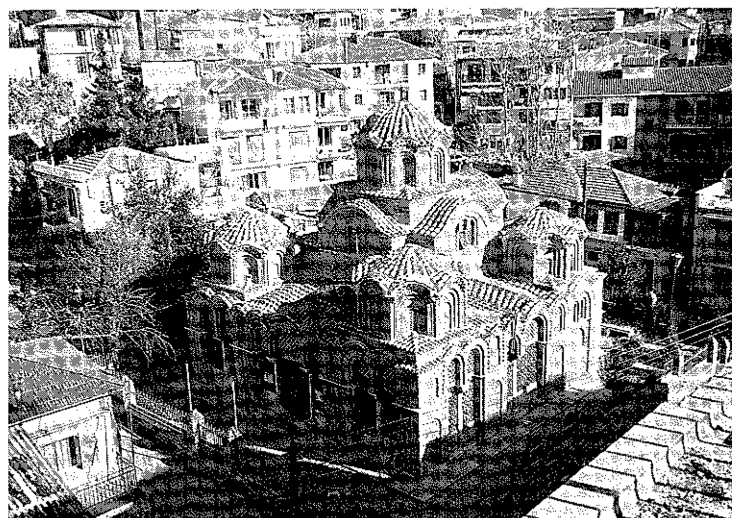
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ α/α 16

ΑΓΙΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

οι τέσσερεις τρούλοι εδράζονται σε κυβικές βάσεις, οι οποίες στους δυτικούς τρούλους φθάνουν περί τα 30 εκ. πάνω από την έδρασή τους στη θολοδομία και σε ορισμένα σημεία ακόμα υψηλότερα. Οι ανατολικοί τρουλίσκοι έχουν χαμηλότερες βάσεις. Η βάση του νοτιοδυτικού τρουλίσκου έχει σαφείς ενδείξεις ότι, από ένα σημείο και πάνω, βάση και τρούλος έχουν ξανακτισθεί. Γενικότερα όμως η θολοδομία τόσο της δυτικής, όσο και της βόρειας πλευράς αλλά και ένα σημείο της ανατολικής είναι διαταραγμένη. Στη δυτική πλευρά πάνω από την είσοδο τα σταυροθόλια είναι ξανακατασκευασμένα. Αυτά, καθώς δεν ανήκουν στην αρχική κατασκευή, δημιουργούν την εντύπωση της αναντιστοιχίας εσωτερικού και όψης. Η παλιότερη θολοδομία βρισκόταν σε διαφορετική στάθμη από ό,τι η σωζόμενη και τα σταυροθόλια έχουν αντικαταστήσει παλιότερη κατασκευή. Στη βόρεια πλευρά η υπάρχουσα θολοδομία εδράζεται σε προγενέστερη, που πρέπει να είχε υποστεί ζημία. Ο νοτιοανατολικός τρουλίσκος εδράζεται επίσης επάνω σε βάση, η οποία με τη σειρά της εδράζεται σε τόξο πιο μέσα από το μέτωπο του εξωτερικού καμπύλου γείσου (εξωτερικός τοίχος), υπερκαλύπτεται δε από τοξύλιο του τελευταίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Millet, G., *L'École grècque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 182,183.
Diehl, C., M. Le Tourneau, H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918, σ. 181-183, 189-193, πιν. LVIII, LXII. και 179-186.
Μακαρόνας, Χ., "Αρχαιολογικά Χρονικά", 1940-50, *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), σ.613.
Πελεκανίδης, Σ., *Chroniques du BCH*, LXXI-LXXII (1947-1948), LXXIII (1949), LXXIV (1954).
Πελεκανίδης, Σ., "Χρονικά Αρχαιολογικά 1940-1950", *Μακεδονικά Β'*, 1951, σ. 1-88, 24.
Janin, R., *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, σ. 346.
Ćurčić, S., *Gračanica. King Milutin's Church and its Place in Late Byzantine Architecture*, University Park-London, 1979, σ. 71, 78-79.
Βοκοτόπουλος, Π., "Οι μεσαιωνικοί ναοί της Θεσσαλονίκης και η θέση τους στα πλαίσια της βυζαντινής ναοδομίας", *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως*, Thessaloniki 1982, σ. 98-99.
Kuniholm, P.I., C.L. Striker, "Dendrochronological Investigations in the Aegean and Naghboring Regions 1977-1982", *Journal of Field Archaeology* 10, 1983, σ. 416, 419.
Hadzitryphonos, E.K., "Konstruktion und Baumaterial von Hl. Ekaterini in Thessaloniki", *CIEB 18, Resumés I*, Moscou 1991, σ. 424-425.
Χατζητρύφωνος, Ε., "Εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης στην Αγία Αικατερίνη Θεσσαλονίκης 1988-1993", *Πρακτικά Επιστ. Συνάντησης "Το Έργο της Αποκατάστασης των Ιστορικών Κτισμάτων στην Β. Ελλάδα", Μνημείο & Περιβάλλον* 3/1,1995, σ. 79-87.
Χατζητρύφωνος, Ε., "Ναός Αγίας Αικατερίνης, Θεσσαλονίκη", *Χρονικά Α. Δ.* τ.49 (1994), Αθήνα 1999, σ. 476-477.
Χατζητρύφωνος, Ε., "Ναός Αγίας Αικατερίνης, Θεσσαλονίκη", *Χρονικά Α. Δ.* τ. 50 (1995), Αθήνα 2000, σ. 503-504.

Άποψη του ναού από νοτιοδυτικά.

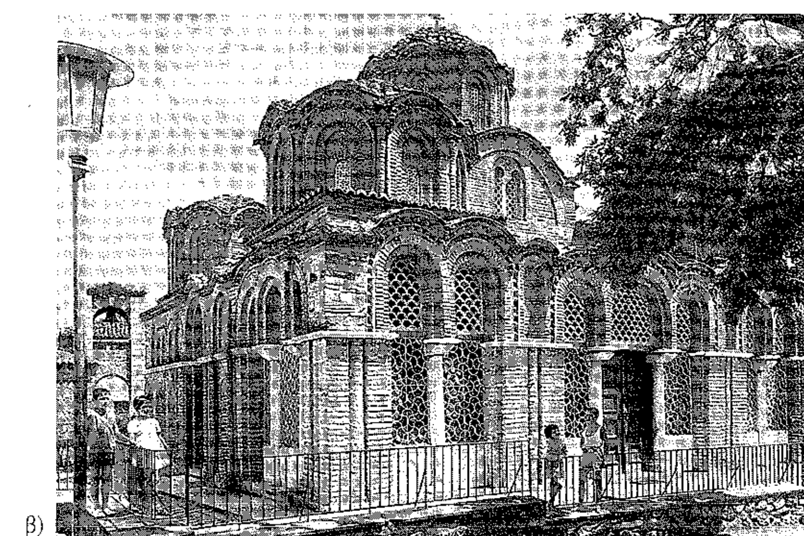

α/α 16 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΑΓΙΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

α)

β)

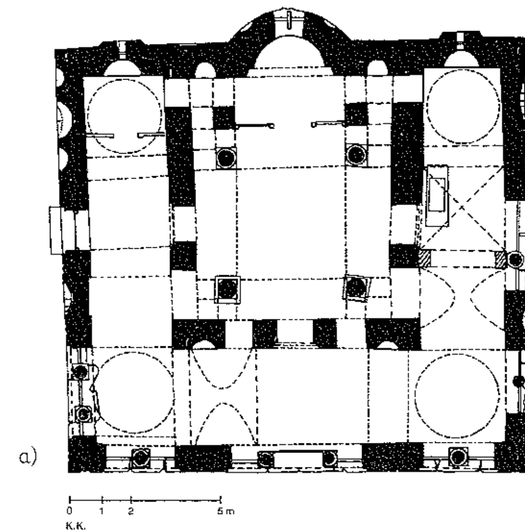

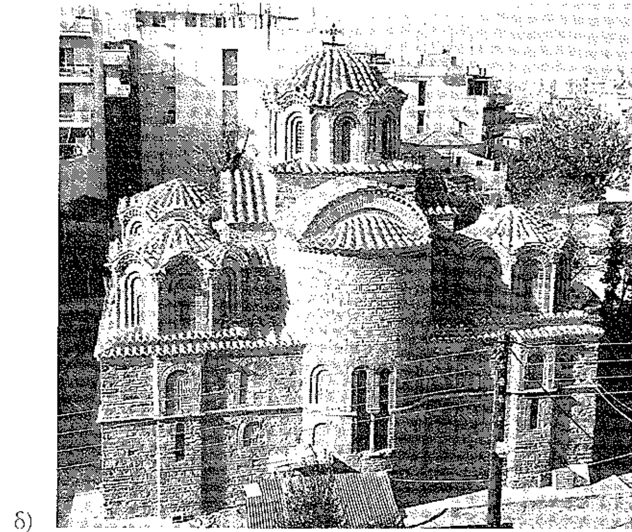
γ)

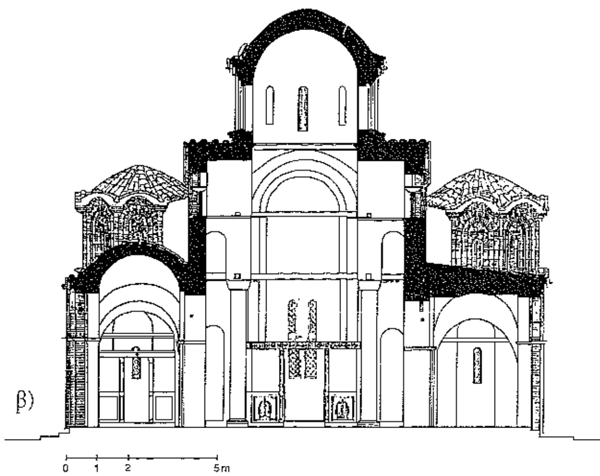
α) Άποψη της νοτιοδυτικής γωνίας μετά την αναστήλωση Πελεκανίδη (καρτ-ποστάλ/DELTA P.A.S.M./58).
β) Άποψη της βορειοδυτικής γωνίας και της δυτικής όψης, καρτ-ποστάλ εκδ. Κ. Γρηγορούδη.
γ) Άποψη της ανατολικής όψης.

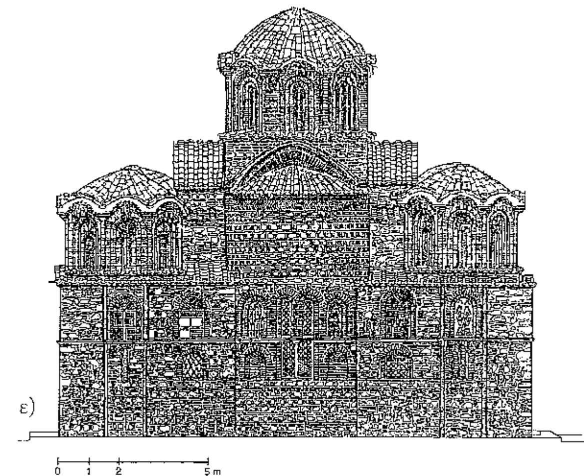
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ α/α 16

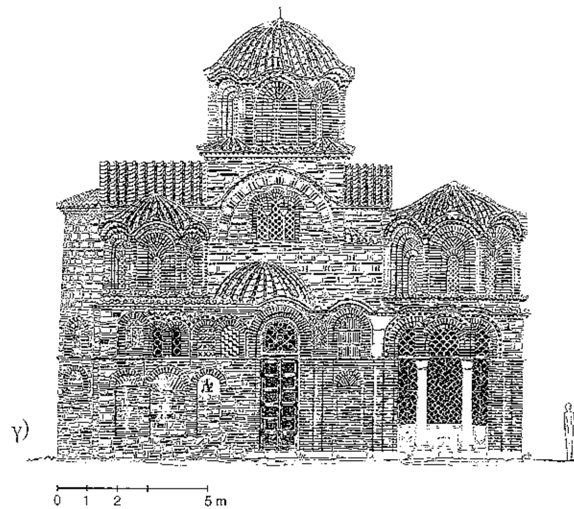
ΑΓΙΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

α)

δ)

β)

ε)

γ)

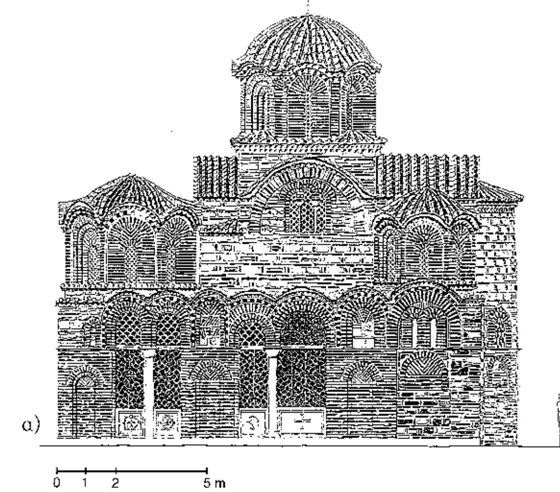
α) Κάτοψη.
β) Εγκάρσια τομή στον κυρίως ναό προς το ιερό.
γ) Βόρεια όψη (αρχείο Πελεκανίδη, Α.Π.Θ.).
δ) Άποψη της ανατολικής όψης.
ε) Ανατολική όψη.

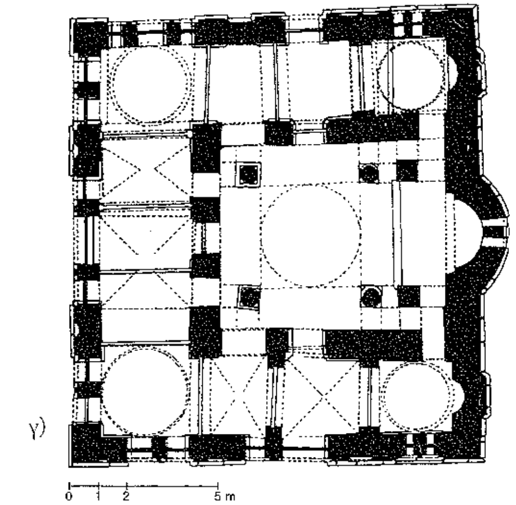
(β,ε από αρχείο Κορναράκη. Ανασχεδ.).

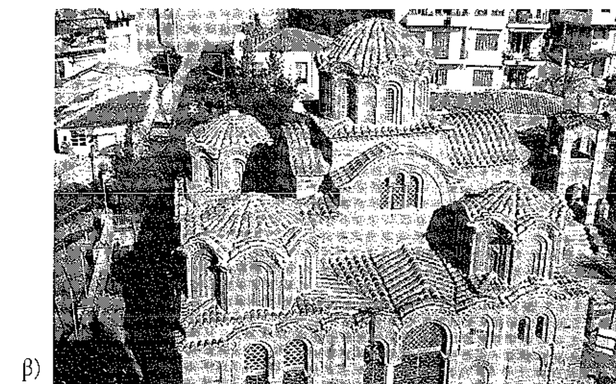

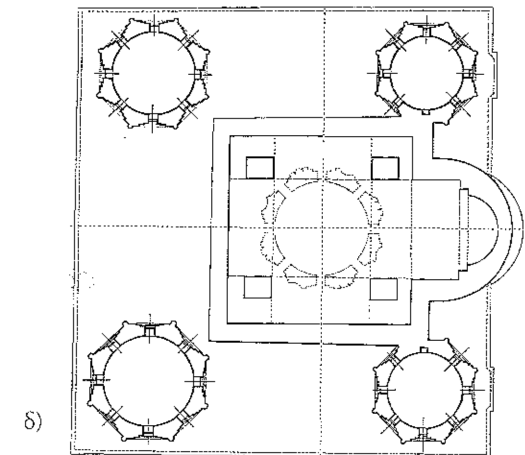
α/α 16 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

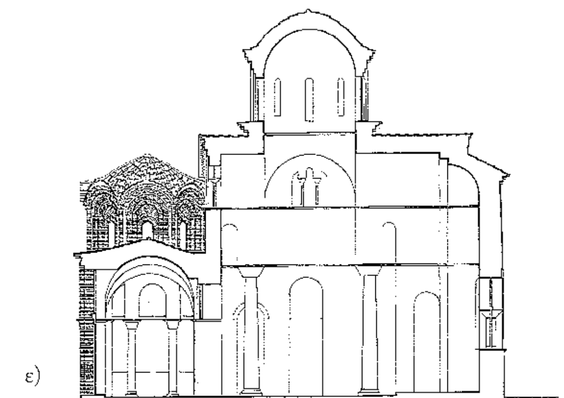
ΑΓΙΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

α)

γ)

β)

δ)

ε)

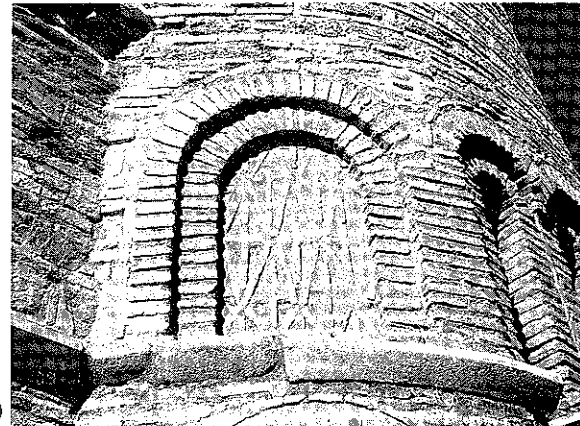
α) Νότια όψη.
β) Κάτω, λεπτομέρεια σύνδεση της κόγχης του ιερού με τον ανατολικό τοίχο.
γ) Κάτοψη πάνω από τον κοσμήτη.
δ) Κάτοψη στο ύψος των δορυφορικών τρουλίσκων.
ε) Τομή στον κατά μήκος άξονα.

(α,δ,ε από αρχείο Πελεκανίδη, Α.Π.Θ., γ από Νικολαΐδου, Τούρτα. Ανασχεδ.).

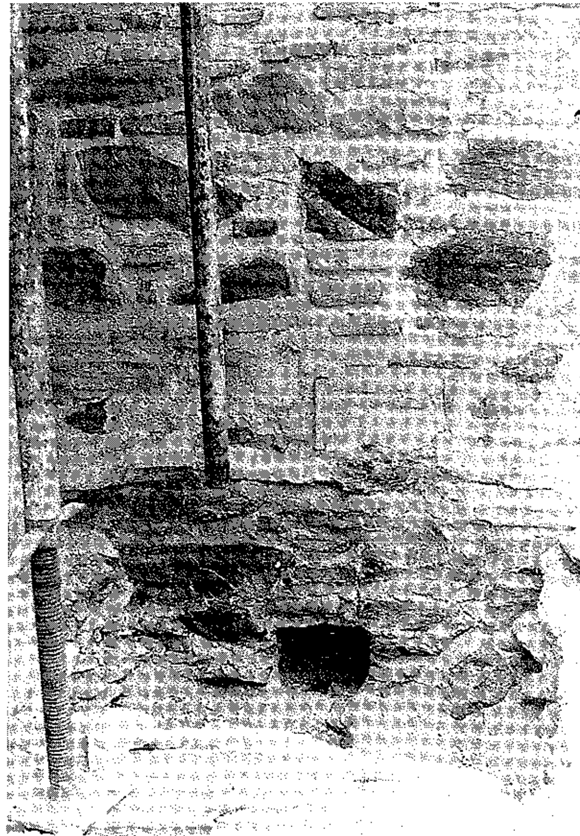
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ α/α 16

ΑΓΙΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

α)

γ)

β)

δ)

α) Γενική άποψη (φωτ. Χαϊδεμένος).
β) Άποψη της ανωδομής του περιστώου από βορειοδυτικά.
γ) Άποψη από τα δυτικά.
δ) Η θήκη του εκλυστήρα πάνω από το δυτικό σταυροθόλιο
(φωτ. γράφουσας στην 9η Ε.Β.Α.)

α/α 17 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός, καθολικό μονής, οικοδομείται με τη φροντίδα του Πατριάρχη Νήφωνα το 1310-14 και αφιερώνεται στη Θεοτόκο. Ολοκληρώνεται μετά το θάνατό του. Το έτος 1329 που προτάθηκε μετά από δενδροχρονολόγηση (Kuniholm, Striker) δεν έτυχε αποδοχής. Το περίστωό του είναι σύγχρονο με τον πυρήνα, σε μια ενιαία αντίληψη σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός είναι πεντάτρουλος σταυροειδής τετρακιόνιος με νάρθηκα και συνεχές περίστωο γύρω από τις τρεις πλευρές του πυρήνα. Το περίστωο μπορεί να εξεταστεί με δύο τρόπους ταυτόχρονα: α) να περιλαμβάνει τις δύο πλάγιες στοές και τον εσωνάρθηκα με τρουλαίες τις τέσσερις γωνίες, ενώ ο εξωνάρθηκας προστίθεται στα δυτικά, και παράλληλα β) να περιλαμβάνει τις δύο πλάγιες στοές και τον εξωνάρθηκα περικλείοντας τον τετρακιόνιο πυρήνα και τον εσωνάρθηκα. Η ανάγνωση ενός νάρθηκα με δίδυμους τρούλους συγγενεύει περισσότερο με την πρώτη από τις δύο θεωρήσεις.

Το περίστωο σχήματος Π καταλήγει στα δύο ανατολικά άκρα σε αντίστοιχα τρουλαία παρεκκλήσια. Το νότιο παρεκκλήσι είναι κλειστό και επικοινωνεί μόνο με το διακονικό του ιερού. Σε αυτό υπάρχει υπόγεια θολωτή κατασκευή πιθανόν τάφος και μια κλίμακα που οδηγεί σε αυτόν. Το βόρειο παρεκκλήσι είναι ανοικτό προς τη στοά αλλά δεν αποκλείεται να έκλεινε στη δυτική ευθεία του πυρήνα. Μπροστά στο δυτικό μέρος της στοάς, που έχει θέση εξωνάρθηκα πιθανότατα υπήρχε πρόπυλο ή πυργοειδές καμπαναριό. Γενικά, τα στοιχεία του περιστώου, αν και διαφοροποιημένα μεταξύ τους, διατηρούν αντιστοιχία με τη διάρθρωση του πυρήνα.

Το περίστωο επικοινωνεί με τον πυρήνα σε τρία σημεία: 1. ανάμεσα στα παρεκκλήσια και την πρόθεση και το διακονικό αντίστοιχα, 2. συμμετρικά ανάμεσα στις δύο πλάγιες στοές και τον κυρίως ναό, 3. ανάμεσα στο νάρθηκα και αντίστοιχα συμμετρικά με τους δύο τρουλαίους χώρους των στοών με τρίβηλα ανοίγματα και 4. με την κεντρική είσοδο στον άξονα του ναού.

Η βόρεια στοά έχει το βόρειο τοίχο κλειστό, με μικρά παράθυρα και δύο εισόδους – μία στον εγκάρσιο άξονα και μία στον άξονα της δυτικής στοάς (εξωνάρθηκα). Η νότια στοά είναι ανοικτή με τέσσερα δίλοβα ανοιγμάτα στη σειρά τα οποία αργότερα κλείστηκαν. Η δυτική πλευρά είναι επίσης ανοικτή με ανοίγματα στην κυρία είσοδο στο κέντρο και συμμετρικά στις δύο της πλευρές δύο σύνθετα ανοίγματα, το κάθε ένα από τα οποία αποτελείται, από δύο τόξα διαφορετικού μεγέθους. Από αυτά το μεγαλύτερο χωρίζεται σε δύο μικρότερα τόξα. Το κάτω μέρος των ανοιγμάτων στις ανοικτές στοές κλείνει με μαρμάρινα θωράκια. Γενικά, τα στοιχεία του περιστώου, αν και διαφοροποιημένα μεταξύ τους, διατηρούν αντιστοιχία με τη διάρθρωση του πυρήνα.

Η κάλυψη του περιστώου γίνεται με τρούλους, όπως ήδη αναφέρθηκε, στα περεκκλήσια και στην προέκταση του νάρθηκα και με σταυροθόλια και καμάρες εναλλάξ στα υπόλοιπα πεδία.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Το περίστωο καλύπτεται με σταυροθόλια, καμάρες και τρούλους, οι οποίοι αποτελούν μέρος της πεντάτρουλης διάταξης της θολοδομίας του ναού. Υπάρχει μια αξιοσημείωτη συμμετρία, όπως δείχνουν τα φέροντα στοιχεία, οι παραστάδες και η θέση των θόλων. Η δυτική στοά του εξωνάρθηκα καλύπτεται με σταυροθόλια και ασπίδες εναλλάξ, έτσι ώστε τα δύο σταυροθόλια να πλαισιώνουν την είσοδο προς το νάρθηκα. Οι δύο πλάγιες στοές έχουν τρουλίσκους έξω από τις αντίστοιχες τέσσερις γωνίες του πυρήνα, από ένα σταυροθόλιο στην ευθεία των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων του τετρακιόνιου κυρίως ναού και ασπίδες στην προέκταση των εγκάρσιων σκελών του σταυρού του πυρήνα. Οι τρουλίσκοι εδράζονται σε κυβικές βάσεις τόσο χαμηλές, ώστε να φαίνεται σα να εδράζονται οι τρούλοι στη θολοδομία χωρίς βάσεις. Οι δύο ανατολικοί τρουλίσκοι είναι συνδεδεμένοι με την κεραία του σταυρού του πυρήνα, όπως και στην Αγία Αικατερίνη. Οι τρουλίσκοι έχουν οκταγωνικά τύμπανα και η εσωτερική τους επιφάνεια διαμορφώνεται με νευρώσεις και κόγχες εναλλάξ.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ α/α 17

ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ

Τα εξωτερικά τόξα φέρονται από μαρμάρινους κίονες με κιονόκρανα και στις γενέσεις των τόξων υπάρχει κοσμήτης που περιτρέχει τον εξωτερικό τοίχο του ναού. Ανάμεσα στα τοξωτά ανοίγματα της όψης υπήρχαν μαρμάρινα θωράκια. Στη δυτική είσοδο υπάρχει μεγάλη οθωμανική επέμβαση.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Diehl, Ch., M. Le Tourneau, H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918, σ. 153 κ.ε.

Ξυγγόπουλος, Α., *Les fresques de l'église des Saint-Apotres à Thessalonique*, Bibliotheque de l'Institut Hellenique d'études byzantines et post -byzantines de Venise-N.4, 1971.

Ćurčić, S., Gračanica, *King Milutins Church and its Place in Late Byzantine Architecture*, University Park-London, 1979, σ. 71-73, 83-89.

Velenis, G., "Οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης και η σχολή της Κωνσταντινούπολης", *XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Akten* II/4, *Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik*, 32/4, σ. 457-467.

Βοκοτόπουλος, Π., "Οι μεσαιωνικοί ναοί της Θεσσαλονίκης και η θέση τους στα πλαίσια της βυζαντινής ναοδομίας", *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως*, Thessaloniki 1982, σ. 99.

Rautman, M., *The Church of Holy Apostles in Thessaloniki: A Study in Early Palaeologan Architecture*, PhD University of Indiana, Bloomington, 1984, 102-153.

Νικονάνος, Ν., *Οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης*, 1985.

Stephan, C., *Die mosaiken und fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki*, Manuskripte zur Kunstwissanschaft, Worms, 1986.

Kuniholm, P.I., C.L., Striker, "Dendrochronology and the Architectural history of the church of the Holy Apostles In Thessaloniki", *Architectura* 20, N. 1, 1990, 1-26.

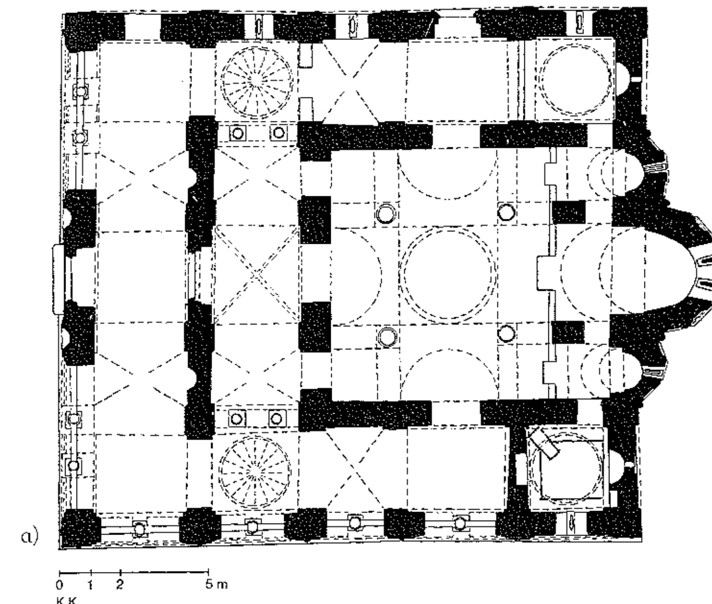
Γενική άποψη από τα ανατολικά.

α/α 17 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

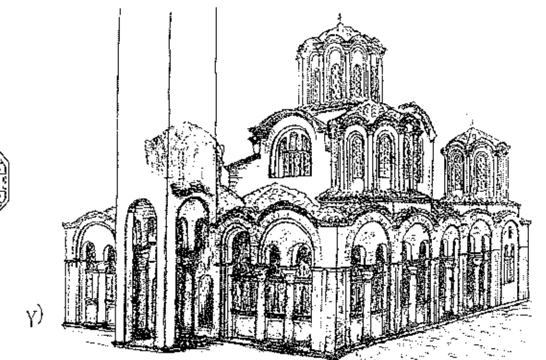
ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ

α)

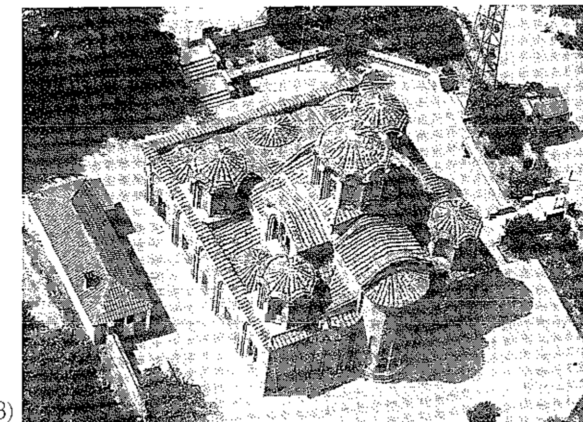

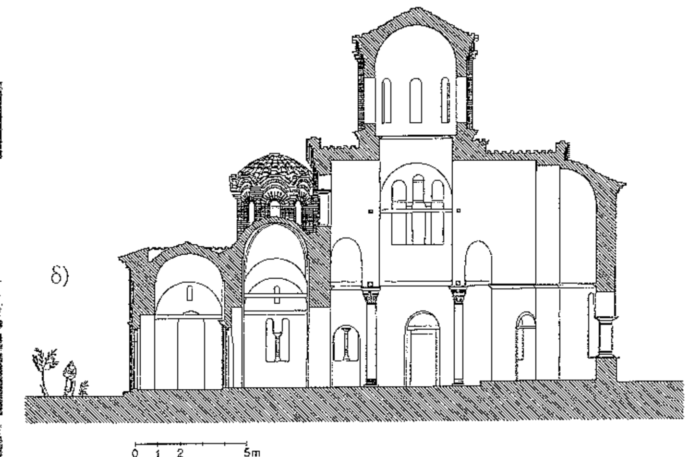
γ)

β)

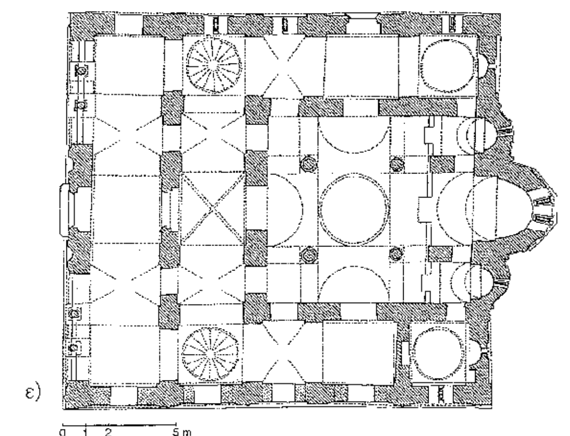
δ)

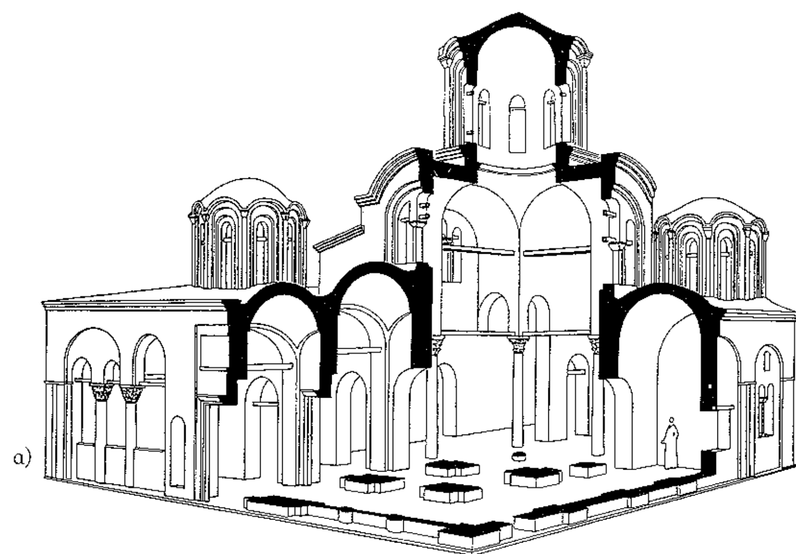
α) Κάτοψη-αναπαράσταση αρχικής φάσης. Στο νότιο παρεκκλήσιο τάφος (ανασχ. συμπλ., από Ivison).
β) Αεροφωτογραφία (Χαϊδεμένος).
γ) Προοπτικό σχέδιο (Βελένης). Αναπαράσταση δυτικής όψης.
δ, ε) Κάτοψη και τομή υπάρχουσας κατάστασης (Τανούλας).

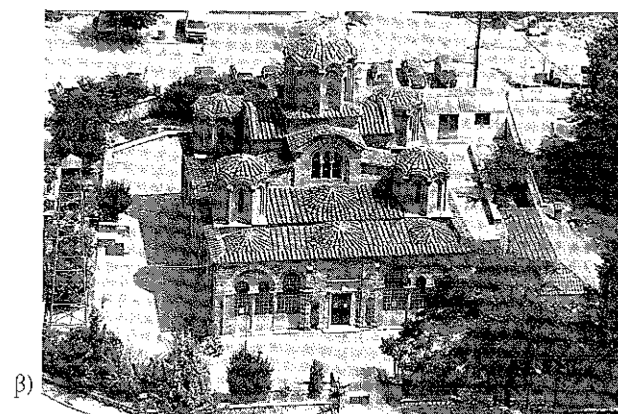
ε)

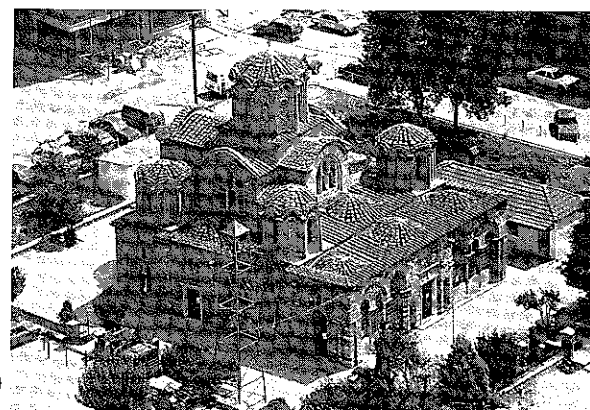

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ α/α 17

ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ

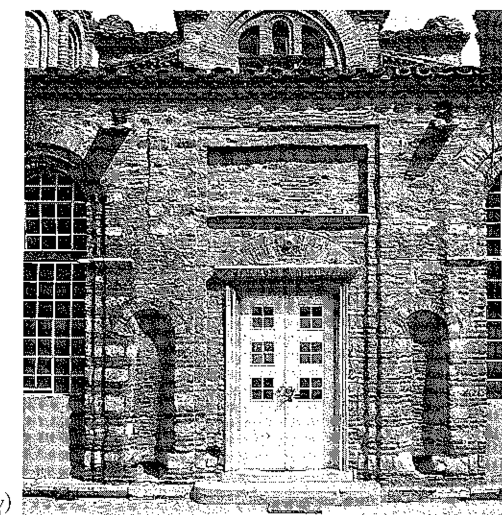
α) Αξονομετρική τομή (από Kuniholm, Striker). β) Άποψη από τα δυτικά, γ) άποψη από τα βορειοδυτικά, (β,γ Χαϊδεμένος) δ) Γενική άποψη από τα βόρεια.

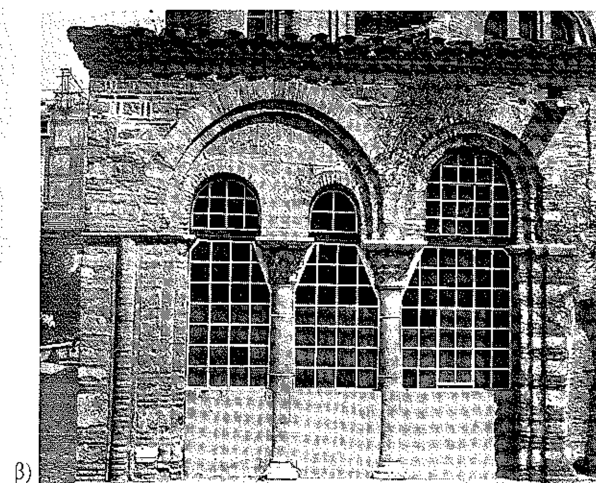

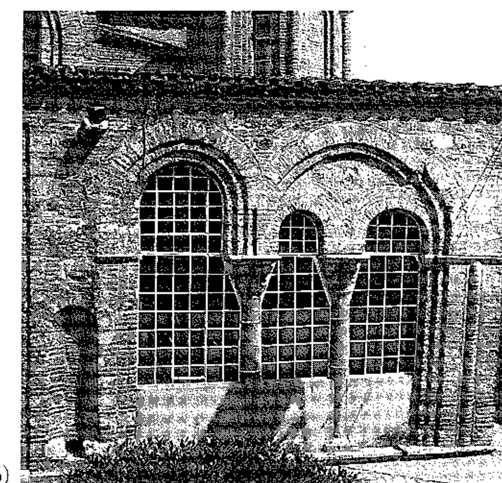
α/α 17 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

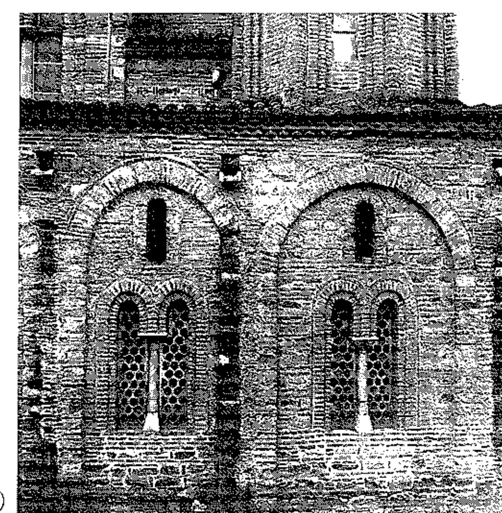
ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ

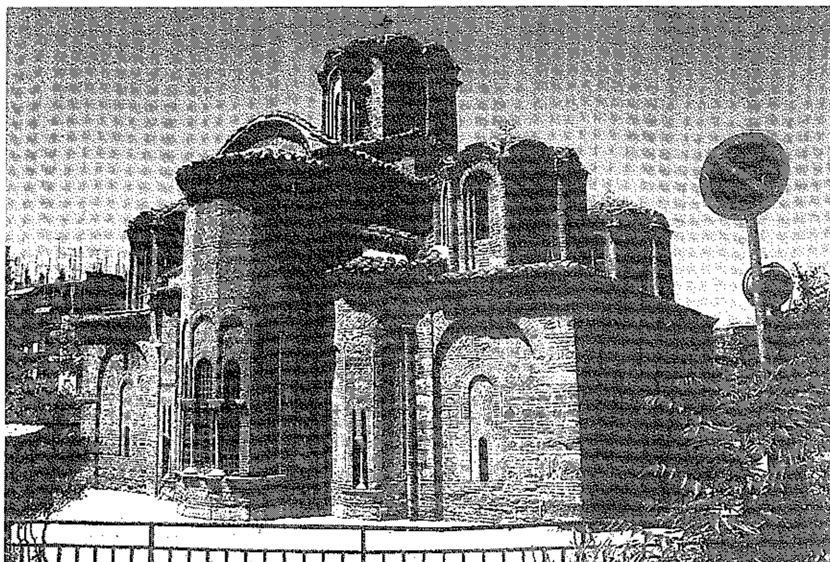
Λεπτομέρειες του περιστώου.

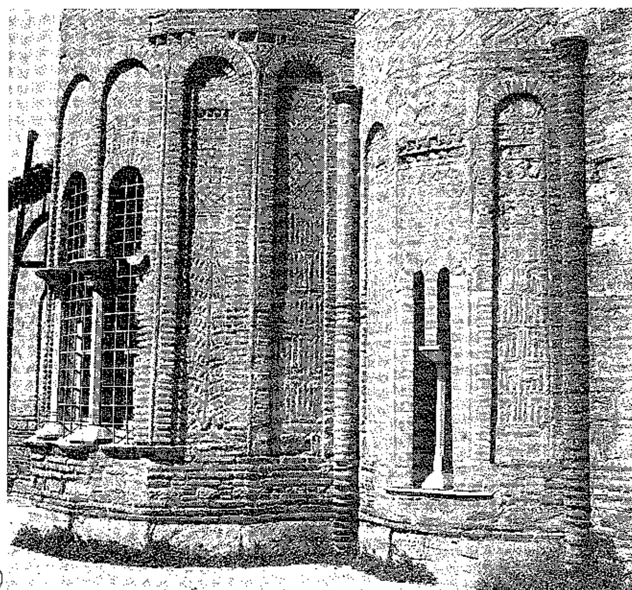
α) Άποψη της δυτικής πλευράς.
β) Βόρεια πλευρά της δυτικής όψης.
γ) Η δυτική είσοδος.
δ) Νότια πλευρά της δυτικής όψης.
ε) Τμήμα της νότιας πλευράς του ναού.

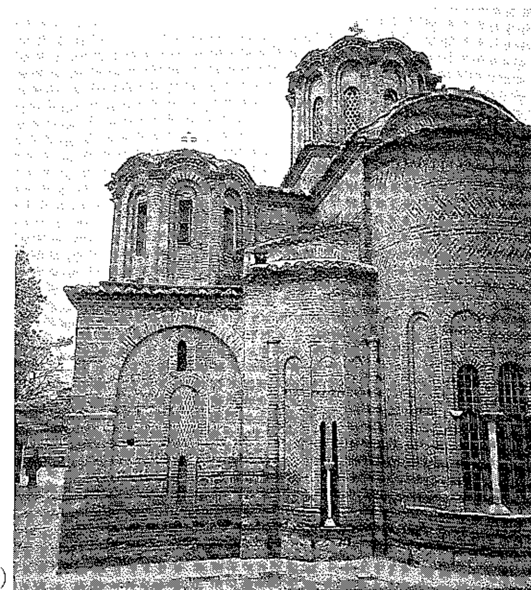
(α-δ Ćurčić).

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ α/α 17

ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ

α)

β)

γ)

α) Η ανατολική πλευρά του ναού. Διακρίνονται τα ανατολικά άκρα του τρουλαίου περιστώου.
β) Τμήμα της ανατολικής πλευράς. Διακρίνονται οι κόγχες του ιερού του ναού, η κόγχη της προσθήκης και το σημείο σύνδεσης με το ανατολικό άκρο του περιστώου προς νότο.
γ) Λεπτομέρεια του νότιου τμήματος της ανατολικής πλευράς του ναού. Διακρίνονται οι κόγχες του ιερού και του διακονικού και το ανατολικό άκρο του περιστώου προς βορρά.

(α,β Ćurčić).

α/α 18 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΟΡΦΑΝΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός, καθολικό μονής, έχει χρονολογηθεί στα πρώτα χρόνια του 14ου αι. με βάση τις τοιχογραφίες του (1310-1320). Κτήτοράς του θεωρείται ο Σέρβος ηγεμόνας Μιλούτιν.

ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός είναι ουσιαστικά μια τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και ασυνήθιστες αναλογίες: Στο κέντρο διαμορφώνεται ο δρομικός πυρήνας και γύρω του αναπτύσσονται οι περιμετρικοί χώροι που συναποτελούν το περίστωο. Το γεγονός ότι κλίτη και νάρθηκας πιθανόν και αρχικά να είχαν το ίδιο εύρος και επικοινωνούσαν με σχετικά μεγάλα ανοίγματα, καθώς και οι τάφοι που έχουν βρεθεί στα κλίτη και στο νάρθηκα, συνηγορούν στη θεώρησή τους ως περιστώου. Σήμερα, χωρίς τους διαχωριστικούς τοίχους κλιτών και νάρθηκα, οι γύρω από τον πυρήνα χώροι μεταβλήθηκαν σε ένα τυπικό συνεχές περίστωο. Τα κλίτη έχουν το ίδιο περίπου εύρος με τον κυρίως ναό και μια μικρή κόγχη είναι εγγεγραμμένη στον ανατολικό τοίχο καθενός δημιουργώντας έτσι παρεκκλήσια.

Τα κλίτη έχουν το ίδιο περίπου εύρος με τον κυρίως ναό και μια μικρή κόγχη είναι εγγεγραμμένη στον ανατολικό τοίχο καθενός. Επικοινωνούν με τον κυρίως ναό με δύο δίλοβα ανοίγματα στον εγκάρσιο άξονα, συμμετρικά τοποθετημένα ως προς τον κατά μήκος άξονα. Επιπλέον, επικοινωνία υπάρχει μεταξύ ιερού και βόρειου παρεκκλησίου. Ο νάρθηκας θα πρέπει να είχε τρεις εισόδους προς τα μέρη του ναού και τρεις θύρες προς τον έξω χώρο, σαν ένας πραγματικός προθάλαμος.

Οι τοίχοι του ναού εμφανίζουν δύο φάσεις: ένα τμήμα του νότιου τοίχου και ο δυτικός φαίνεται να ανήκουν σε παλιότερη κατασκευή του ναού, ενώ οι υπόλοιποι, οι ανατολικοί, το ανατολικό τμήμα του νότιου και ο βόρειος, ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση. Στον ανατολικό τοίχο ο αρμός ανάμεσα στην παλιά και τη νέα τοιχοποιΐα φαίνεται κανονικός και προμελετημένος. Ο αρμός αυτός τεκμηριώνει την υπόθεση περί οικοδόμησης του υπάρχοντος περιστώου σε διαφορετικό χρόνο από τον υπάρχοντα κυρίως ναό.

Έχει εκφρασθεί η άποψη ότι ο αρχικός ναός πρέπει να ήταν όπως ο σημερινός σε διαστάσεις και ότι θα υπήρχαν ακριβώς στη θέση του σημερινού περιστώου τα κλίτη και ο νάρθηκας του αρχικού ναού αλλά και τα παρεκκλήσια. Ωστόσο, στον ανατολικό τοίχο ο αρμός ανάμεσα στην παλιά και τη νέα τοιχοποιία φαίνεται κανονικός, κάτι που δεν προδίδει ότι το σχέδιο ήταν το ίδιο από την αρχή. Το αρχικό περίστωο πιθανότατα να μην είχε τη μορφή και τις διαστάσεις του σημερινού, τουλάχιστον στην ανατολική όψη.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ. Η κατασκευή του περιστώου είναι όμοια με αυτήν των μερών μιας βασιλικής, χωρίς κάποια ιδιαιτερότητα. Καλύπτεται με ξύλινη μονοκλινή στέγη πολύ πιο χαμηλά από αυτήν του κυρίως ναού.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξυγγόπουλος, Α., *Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ των χρόνων των Παλαιολόγων*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 29 κ.εξ.
Ξυγγόπουλος, Α., "Νεώτεραι έρευναι εις τον Άγιον Νικόλαον Ορφανόν Θεσσαλονίκης", *Μακεδονικά* 6 (1964-5), σ. 90-98
Μαυροπούλου-Τσιούμη, Χ., *Ο Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, Θεσσαλονίκη, 1970
Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ε., Α. Τούρτα, *Περίπατοι στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1997, σ. 73-86, ειδ 75.

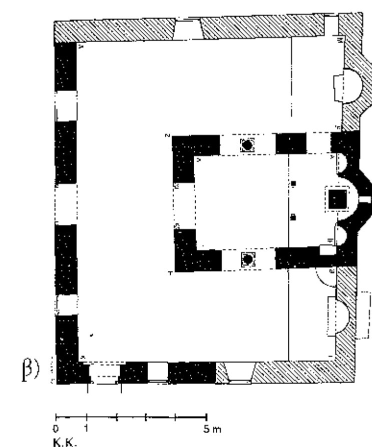

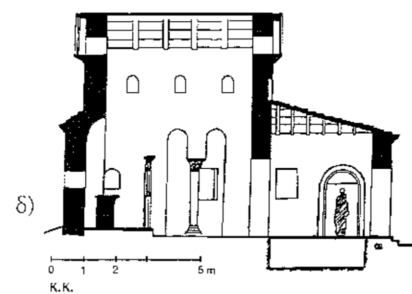

Άποψη του καθολικού (Χαϊδεμένος).

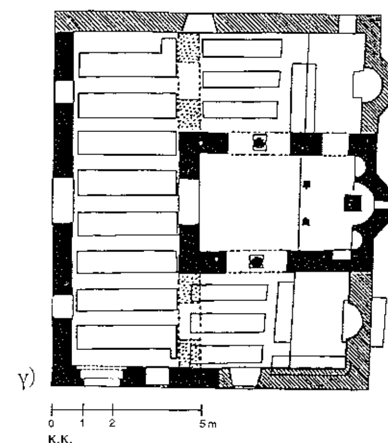
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ α/α 18

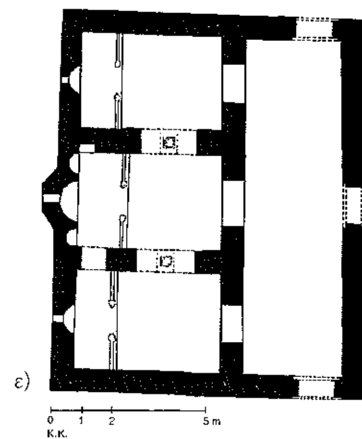
ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΟΡΦΑΝΟΣ

α)

β)

δ)

γ)

ε)

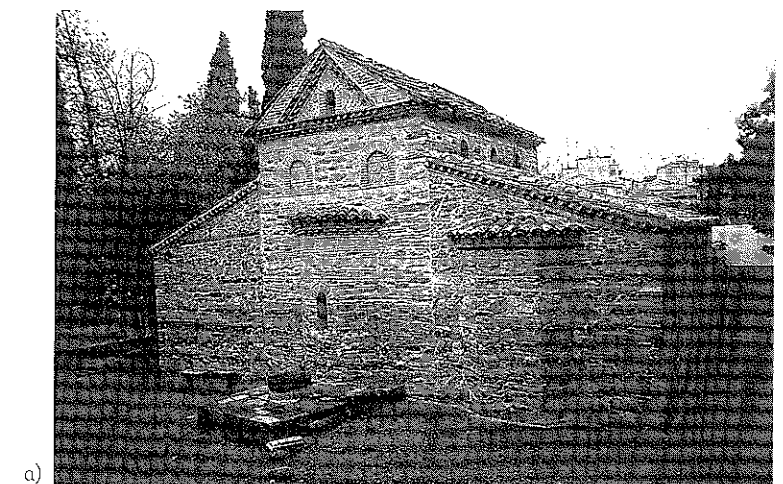
α) Γενική άποψη της μονής (Χαϊδεμένος).
β) Σημερινή κάτοψη με φάσεις.
γ) Κάτοψη με τις θέσεις των τάφων.
δ) Τομή στον άξονα.
ε) Αναπαράσταση αρχικής κάτοψης.

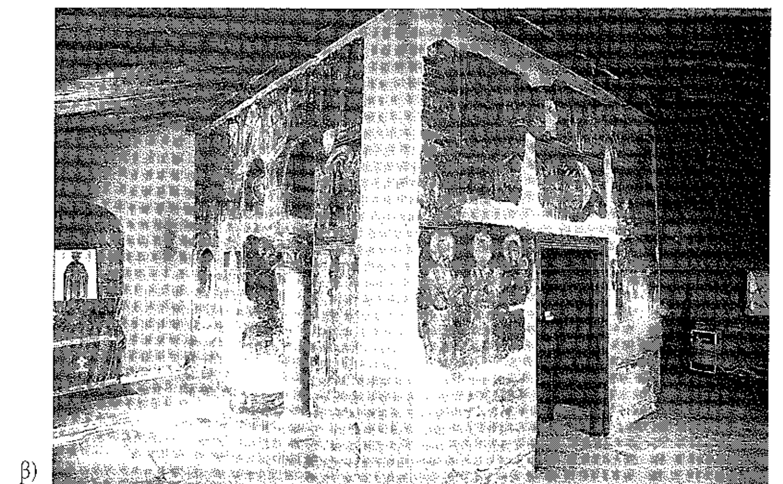
(β-ε από Ξυγγόπουλο. Ανασχεδ.).

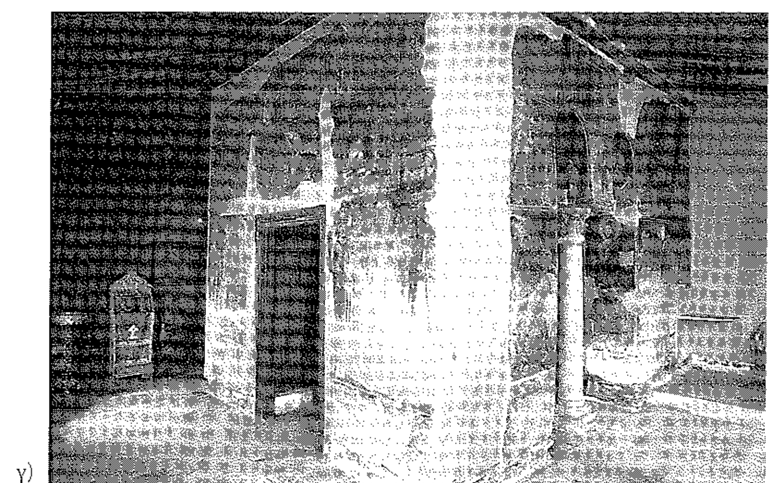

α/α 18 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΟΡΦΑΝΟΣ

α)

β)

γ)

α) Άποψη της ανατολικής πλευράς.
β) Άποψη της βόρειας και της δυτικής πλευράς του περιστώου.
γ) Άποψη της νότιας και της δυτικής πλευράς του περιστώου.

(β,γ Τσώνης).

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ α/α 19

ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός οικοδομήθηκε πιθανότατα με τη φροντίδα του μητροπολίτη της Θεσσαλονίκης Ιακώβου μεταξύ 1295-1314 και πιθανότατα θα είχε τελειώσει μέχρι το 1312 (βλ. Rautman 1984, σ. 235). Την ίδια εποχή πιστεύεται ότι τοιχογραφήθηκε. Από την τοιχογράφηση δε σώζεται τίποτε εκτός από μέρη μόνο της πρόθεσης και του διακονικού και λίγα σπαράγματα που βρέθηκαν κατά την αναστήλωση. Δεν υπάρχει πλήρως τεκμηριωμένη ταύτισή του. Η ενιαία ανέγερση της περιμετρικής στοάς φαίνεται να είναι γεγονός μετά από όσα αποκαλύφθηκαν κατά την αναστήλωση του 1980-1998 (Ιωαννίδου 1986). Ο ναός υπέστη καταστροφές από σεισμούς και πυρκαγιές και επισκευές, έμεινε για πολλά χρόνια ερείπιο, αλλά πρόσφατα τελείωσε η αναστήλωσή του.

ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο πυρήνας του ναού είναι σύνθετος τετρακιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρουλαίο νάρθηκα. Οι κίονες του πυρήνα είναι εξαιρετικά κοντά στους τοίχους. Ο νάρθηκας είναι κλειστός, με δύο συμμετρικά ανοίγματα στα άκρα του. Ο τρούλος του, ακριβώς μπροστά στη δυτική κεραία του κυρίως ναού, κλείνει το παράθυρο που υπάρχει εκεί. Το περίστωο περιέβαλλε τον κυρίως ναό και το νάρθηκα από τις τρεις πλευρές, αποτελώντας ουσιαστικά ένα είδος περιμετρικού εξωνάρθηκα και κατέληγε ανατολικά συμμετρικά σε δύο παρεκκλήσια, τα μόνα μέρη του περιστώου που σώζονται μέχρι σήμερα. Το περίστωο ήταν ευρύ με εισόδους με μορφή τριβήλων πιθανόν και στις τρεις πλευρές του. Η επικοινωνία του με τον πυρήνα γινόταν α) από τις πλάγιες στοές, μέσω δύο ανοιγμάτων στις δύο αντίστοιχες επιμήκεις πλευρές συμμετρικά στην ευθεία του εγκάρσιου άξονα, β) από το νάρθηκα, μέσω δύο ανοιγμάτων στις δύο αντίστοιχες στενές πλευρές του συμμετρικά και γ) πάλι από το νάρθηκα, με άνοιγμα στο κέντρο στην ευθεία του κατά μήκος άξονα.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Η στοά χωρίζεται κατασκευαστικά από τον πυρήνα, με έναν κάθετο αρμό ανάμεσα στα δύο μέρη. Η βάση τους όμως είναι ενιαία. Εικάζεται ότι η στοά ήταν ανοικτή προς τα έξω. Έφερε τρουλίσκους στην ευθεία του εγκάρσιου άξονα του πυρήνα του ναού (μπροστά στις κεραίες του σταυρού), όπως τεκμηριώνεται απο φωτογραφίες. Επίσης και τρούλους ή θόλους πάνω από τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα. Τα υπόλοιπα μέρη θα καλύπτονταν με ασπίδες ή σταυροθόλια, πιθανότατα σε συμμετρική διάταξη. Για τον εξωτερικό τοίχο που συνεισέφερε στη στήριξη της κάλυψης η γνώση μας προέρχεται από το παλιό φωτογραφικό υλικό και τα στοιχεία των όψεων του κτηρίου και της ανασκαφής. Με αυτά υποθέτει κανείς διάρθρωση συγγενική με αυτήν των άλλων σύγχρονων ναών της Θεσσαλονίκης.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Diehl, C., M. Le Tourneau, H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918, σ. 105-175 εικ 73-78, πιν. LIV-LVII.

ΑΔ 29, 1973-1974:Χρονικά, σ. 748-751.

Tsitouridou, A., "Zidno slikarstvo Svetog Pantelejmona u Solunu", *Zograf* 6, 1975, σ. 14-20.

Ιωαννίδου, Ν., "Ιστορική τοποθέτηση και αρχές επέμβασης από τη μελέτη στερέωσης του ναού του Αγ. Παντελεήμονα", *Αναστηλώσεις βυζαντινών μνημείων*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 131-145.

Τραγανού-Δεληγιάννη, Ο., "Έρευνες στις φέρουσες τοιχοποιίες και στη θεμελίωση απο τη μελέτη στερέωσης του ναού του Αγ. Παντελεήμονα στη Θεσσαλονίκη", *Αναστηλώσεις βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων, ΠΔΣΘ*, 11-13 Δεκ. 1985, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 113-130.

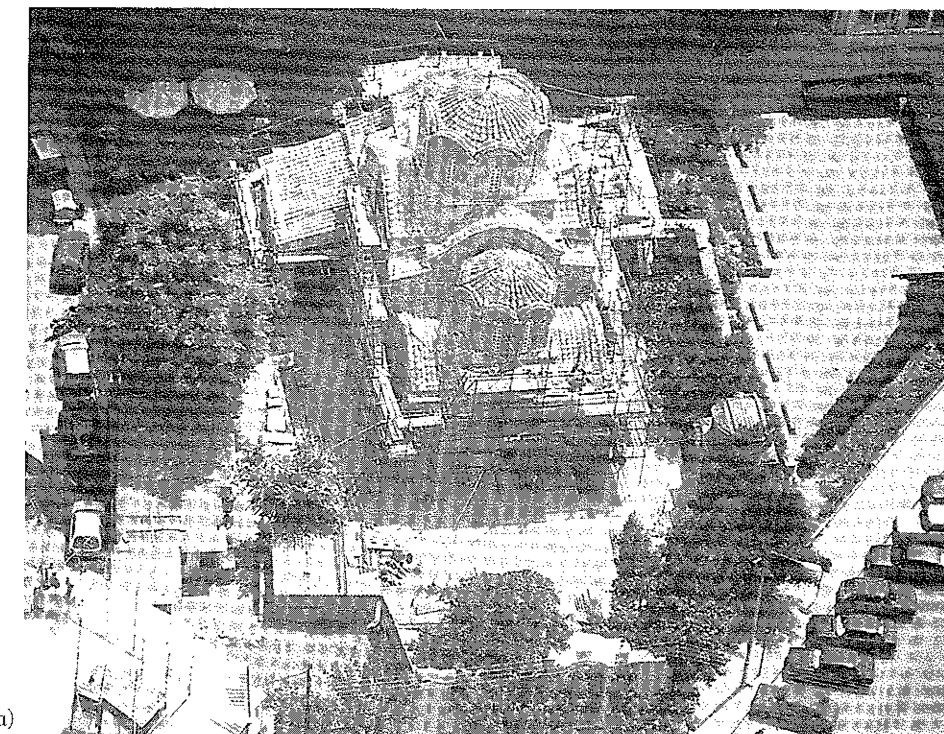
Rautman, M., "Patrons and Buildings in Late Byzantine Thessaloniki", *JÖB*, 39, Wien 1989, σ. 295-235.

Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ε., Α. Τούρτα, *Περίπατοι στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1997, σ. 45-47.

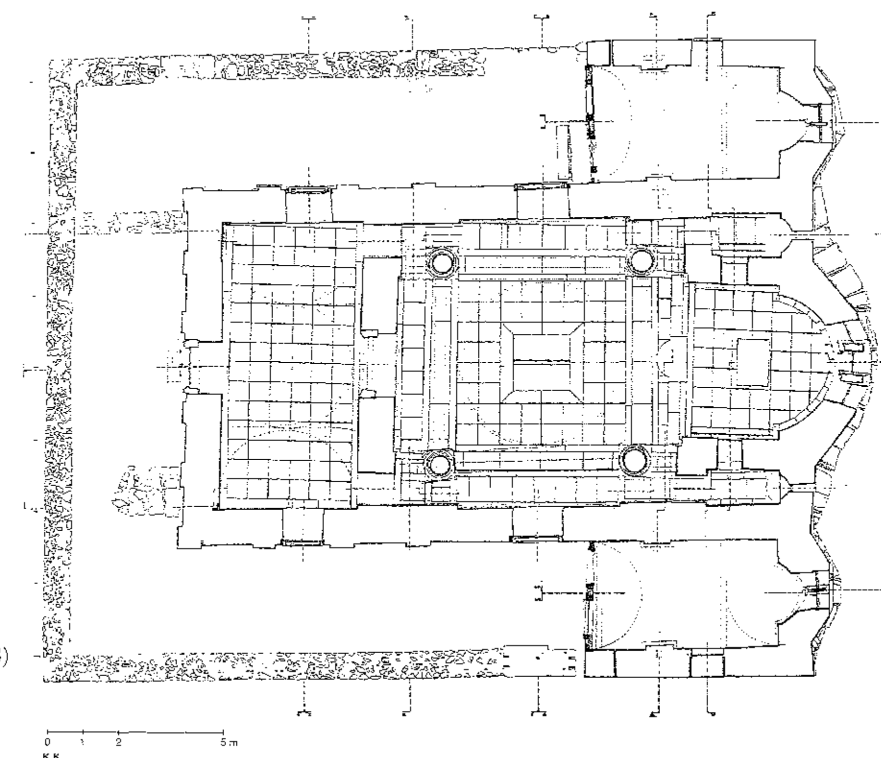

α/α 19 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ

α)

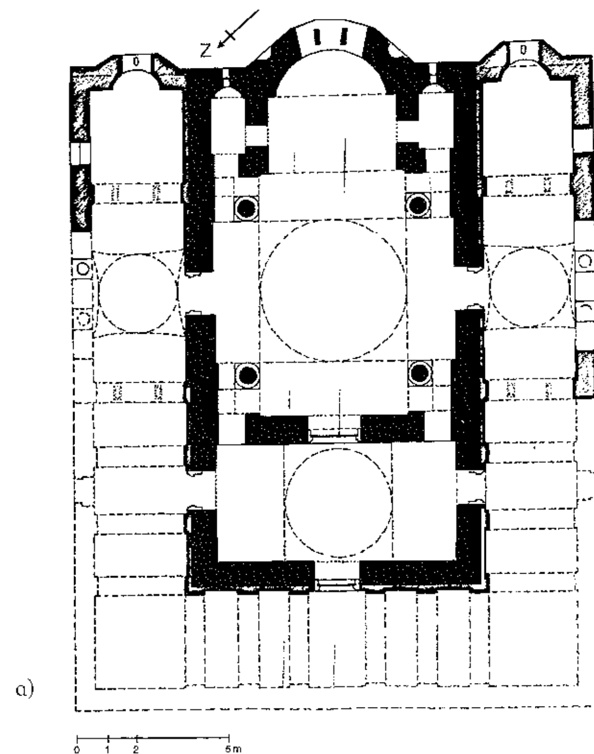

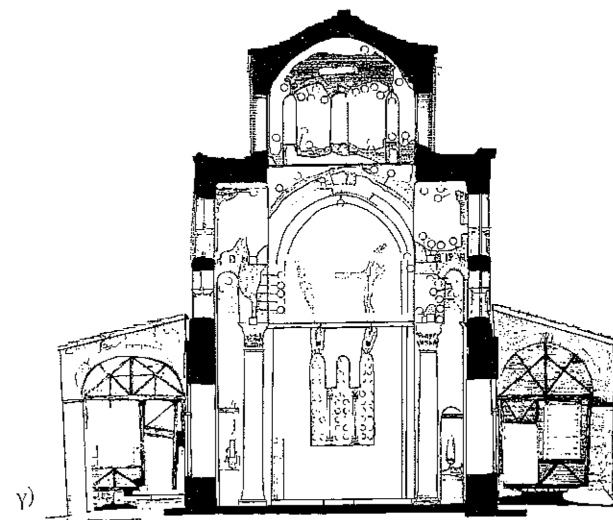
β)

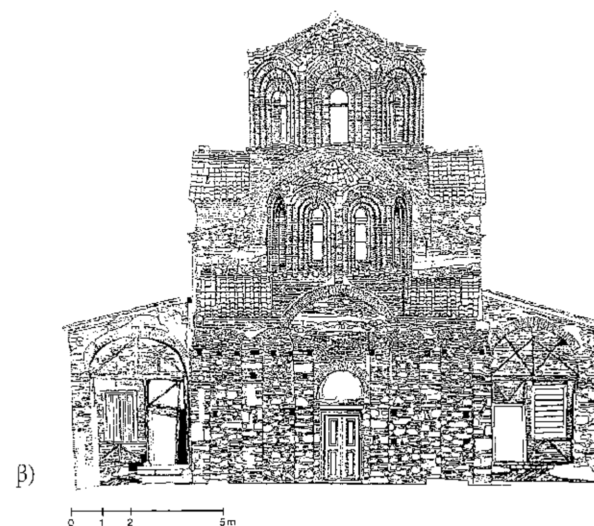
α) Γενική άποψη από τα δυτικά κατά τις εργασίες αναστήλωσης 1978-1999 (φωτ. Χαϊδεμένος).
β) Γενική κάτοψη του ναού προ του 1978 (από: *Η αναστήλωση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων στη Θεσσαλονίκη).*

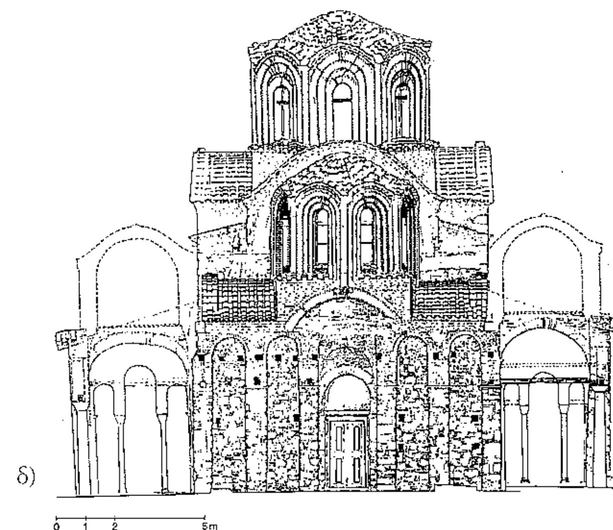
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ α/α 19

ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ

α)

γ)

β)

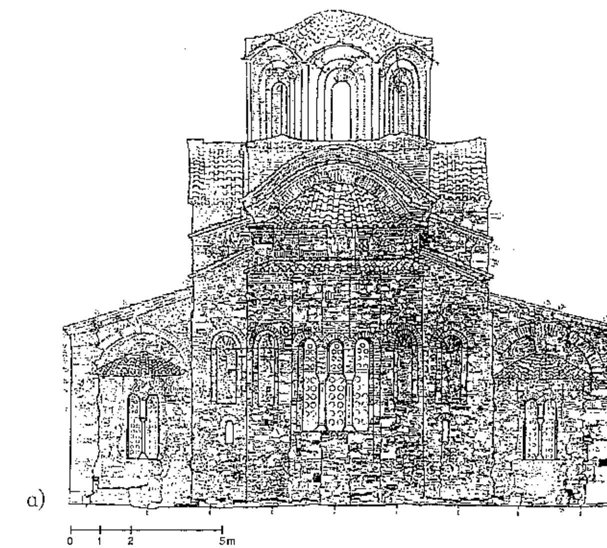

δ)

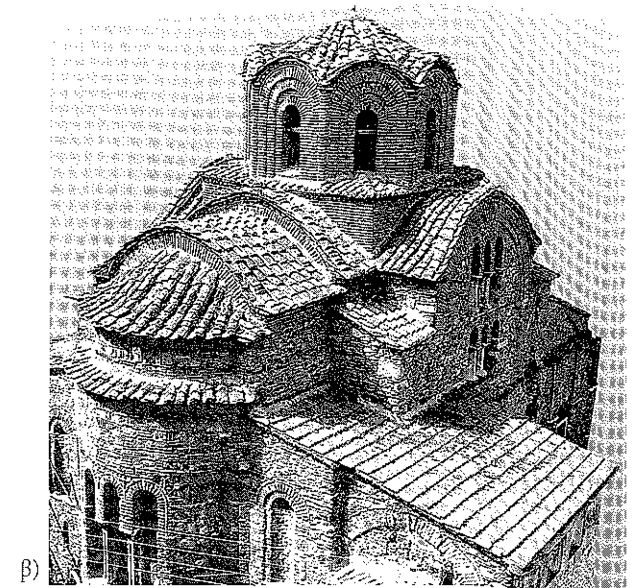
α) Κάτοψη σύμφωνα με σχέδιο της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής.
β) Δυτική όψη, υπάρχουσα κατάσταση (1985).
γ) Εγκάρσια τομή.
δ) Δυτική όψη, με αναπαράσταση των παρεκκλησίων.
(β,γ,δ, από Ιωαννίδου).

α/α 19 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ

α)

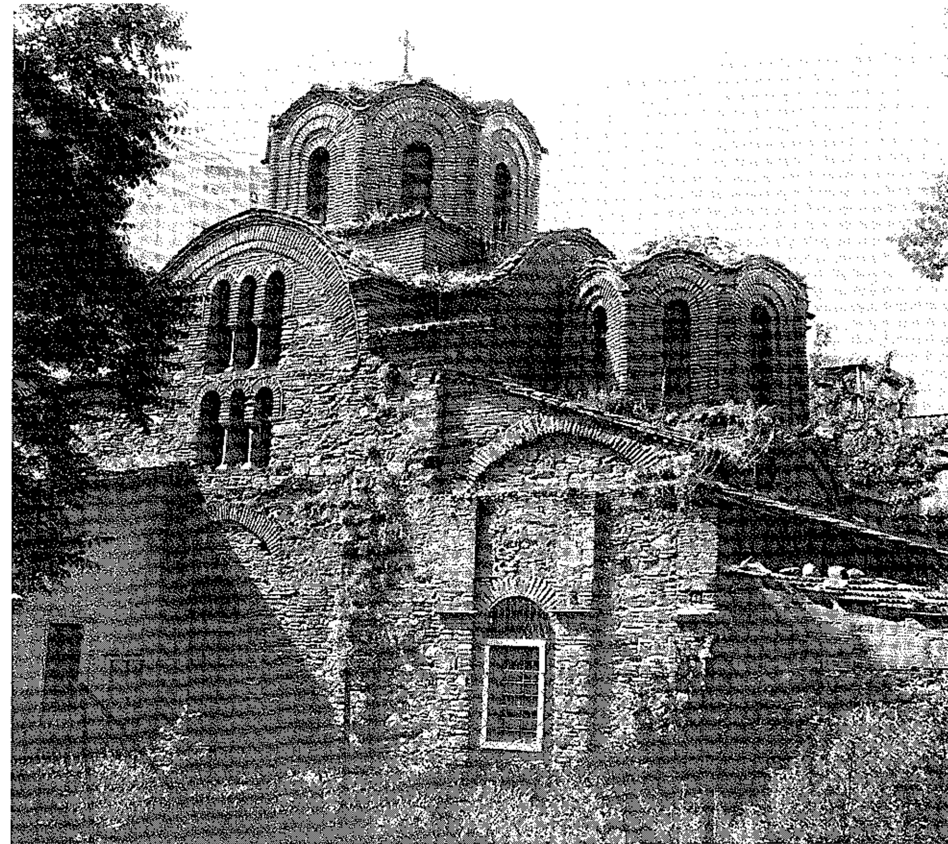

β)

γ)

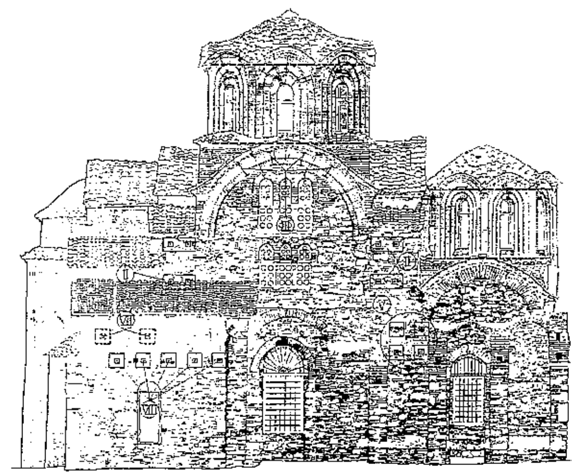
α) Ανατολική όψη (από Ιωαννίδου).
β) Άποψη της ανατολικής και βόρειας πλευράς της ανωδομής (από Νικολαΐδου-Τούρτα).
γ) Άποψη από νοτιοανατολικά, όταν σώζονταν η νότια στοά του περιστώου και ο τρούλος της (από Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή).

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ α/α 19

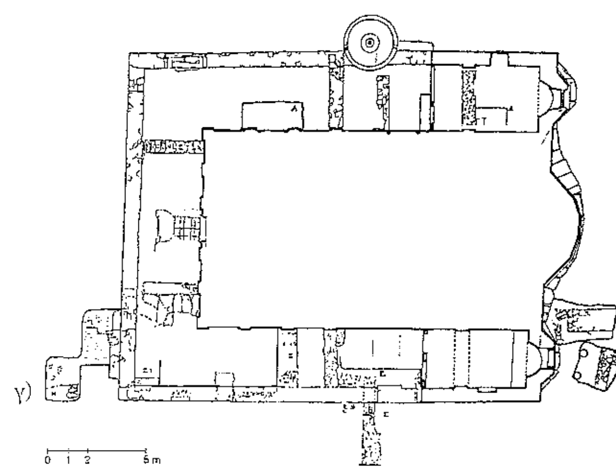
ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ

α)

β)

γ)

α) Άποψη από τα βόρεια (Ćurčić).
β) Βόρεια όψη.
γ) Κάτοψη περιστώου.
(β,γ από Ιωαννίδου).

α/α 20 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΜΟΝΗ ΒΛΑΤΑΔΩΝ. ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ, ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός έχει περισσότερες φάσεις, αλλά η σημερινή μορφή του ανάγεται στα μέσα του 14ου αι. και συγκεκριμένα, με βάση τις τοιχογραφίες (Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη 1987), στην περίοδο λίγο πριν τα 1360-1380 και λίγο μετά το 1339 (Kuniholm, Striker 1987), ενώ η πρώτη φάση του τοποθετείται ίσως και πριν από το 904 (Τσιούμη, 1995, σ. 171). Σύμφωνα με τις έρευνες που επιχειρήθηκαν κατά την τελευταία αναστήλωση του (1980-1985) οι φάσεις του ναού εντοπίζονται ως εξής: α΄ φάση: η κόγχη του ιερού, το νότιο παρεκκλήσιο και το κάτω μέρος των τοίχων του πυρήνα ανήκουν σε ναό άγνωστης μορφής (Μαυροπούλου Τσιούμη, 1995) του 10ου αι. ή πιθανώς του 3ου τέταρτου του 12ου αι. (Θεοδωρίδης) ή της αρχής της παλαιολόγειας περιόδου, β.1. φάση: μικρά τμήματα νότιου και βόρειου τοίχου του πυρήνα και φέροντα τόξα του σταυρού του πυρήνα, ανήκουν πιθανόν στην αρχή της παλαιολόγειας περιόδου β.2. φάση: ο νότιος τοίχος μέχρι τον αρμό στο δυτικό τμήμα του, οι δυτικοί πεσσοί-τοίχοι (παραστάδες) σε συνέχεια του δυτικού τέλους του βόρειου και του νότιου τοίχου, συμπληρώματα σε τοίχους και μέτωπα τόξων και ο τρούλος ανήκουν στα μέσα του 14ου αι. προ του 1360-1380, γ΄ φάση: μεταβυζαντινά –πιθανώς του 15ου ή 16ου αι.– είναι το βόρειο παρεκκλήσιο, ο βόρειος τοίχος, ο δυτικός τοίχος (νάρθηκας) και το δυτικό μέρος του νότιου τοίχου από τον αρμό μέχρι τη γωνία, δ΄ φάση: η ανοικτή νότια στοά, το δυτικό και το βόρειο πρόπυλο καθώς και το γείσο ανήκουν στην περίοδο από το 1801 και εξής. Οι ερευνητές δεν έχουν δώσει μέχρι σήμερα ιδιαίτερα στοιχεία για το περίστωο, εκτός του Ξυγγόπουλου, ο οποίος το αντιμετωπίζει ως εξωτερικό τοίχο του ναού.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο υπάρχων ναός έχει θεωρηθεί ως υποκατηγορία του σταυροειδούς (Δημητροκάλλης 1990, σ. 88-95) με τρούλο και περίστωο. Ωστόσο, το σημερινό περίστωο του ναού συντίθεται από περισσότερες οικοδομικές φάσεις: την πρώτη βυζαντινή με το ιερό και τα παραβήματα και ίσως το παρεκκλήσι στα νότια, την πρώτη υστεροβυζαντινή με τους τοίχους του πυρήνα, τη δεύτερη με το νότιο τοίχο του περιστώου, τις προσθήκες των πεσσών και τον τρούλο, ενώ αναγνωρίζονται και άλλα στοιχεία στους τοίχους, κυρίως της νότιας στοάς (βλ. φωτ. σ. 292, ε και 292, ζ). Επίσης, υπάρχει η οθωμανική φάση – ίσως του 16ου αι. – με το δυτικό και το βόρειο τοίχο και η νεότερη με τα γείσα και την ανοικτή στοά. Με την αναπαράσταση που επιχείρησε ο Ξυγγόπουλος προτείνει ένα περίστωο σε σχήμα Π, ενιαίο γύρω από τον πυρήνα, που καταλήγει στα ανατολικά σε δύο συμμετρικά παρεκκλήσια. Στην περίπτωση αυτή, αλλά και στο νότιο τοίχο, όπως φαίνεται από το άνω τελείωμα των τοιχογραφιών, η κάλυψη θα πρέπει να γινόταν με ασπίδες, όμοιες με αυτήν του νότιου παρεκκλησίου. Η περιμετρική στοά δε φαίνεται να έχει οποιαδήποτε οργανική αντιστοιχία με τον πυρήνα, τουλάχιστον όπως συμπεραίνεται από τα στοιχεία που σώζονται σήμερα. Στο ανατολικό μέρος της νότιας πλευράς της, όπου διατηρείται σε άριστη κατάσταση ένα πασχάλιο, υπήρχε προφανώς υπόστεγο ελαφρύ ή κιωστό. Υπάρχει η άποψη ότι η επικοινωνία προς τον πυρήνα γινόταν με δύο στενά ανοίγματα προς τις πλάγιες στοές (Ξυγγόπουλος, Τσιούμη) και ένα ευρύτερο – στη δυτική καμάρα – από το νάρθηκα. Ωστόσο, η θέση του στοιχείου που σώζεται στη βόρεια παρειά του βόρειου τοίχου της νότιας στοάς – δηλαδή του νότιου τοίχου του πυρήνα – (Τσιούμη 1995, πίν. 15 και στο παρόν παραπάνω φωτ.) ενισχύει την υπόθεση ότι η επικοινωνία γινόταν με ένα αρκετά ευρύ, ίσως δίλοβο ή τρίλοβο, άνοιγμα. Στο περίστωο υπήρχαν τάφοι: δύο κάτω από το δάπεδο του νότιου παρεκκλησίου, τέσσερις στη νότια στοά, επτά έξω από αυτήν σε σειρά, δύο έξω από την αρχική δυτική στοά, και σε επαφή με αυτήν ένας στη βόρεια στοά.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Το υστεροβυζαντινό περίστωο τελείωνε προς τα δυτικά λίγα μέτρα πριν από την ευρύχωρη θολοσκέπαστη με ασπίδες κινστέρνα, που βρίσκεται κάτω από τη σημερινή βρύση στο δυτικό μέρος της αυλής. Η οψιμότερη φάση της τουρκοκρατίας, δηλαδή ο σημερινός δυτικός τοίχος του ναού, έχει κτισθεί σχεδόν σε επαφή με την κινστέρνα αυτή. Η ύπαρξη της κινστέρνας οριοθετεί εξάλλου

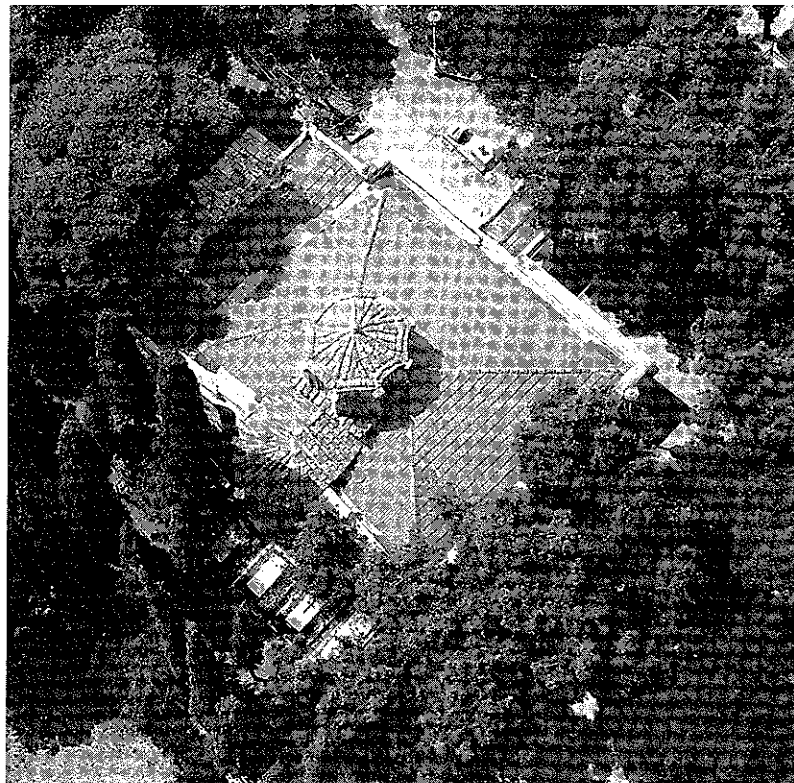
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ α/α 20

ΜΟΝΗ ΒΛΑΤΑΔΩΝ. ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ, ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

και το μέγεθος του ναού στη σημερινή του μορφή προς τα δυτικά. Στη β' υστεροβυζαντινή φάση η δυτική είσοδος θα ήταν σε αρκετή απόσταση από την κιστέρνα και από τυχόν κελιά, που πιθανόν να υπήρχαν σε αυτή την πλευρά. Από το υστεροβυζαντινό περίστωο σώζονται μόνο ο νότιος τοίχος από τη β' παλαιολόγεια φάση και στην εσωτερική του πλευρά μέρη του πυρήνα, καθώς και το νότιο παρεκκλήσι, που είναι πρωιμότερο και ενσωματώθηκε. Ο τοίχος του περιστώου δεν είχε στατικό ρόλο· ο τρούλος φερόταν μόνο από τους πεσσούς. Μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η κάλυψη του περιστώου θα γινόταν με ασπίδες και σταυροθόλια, όπως στους ναούς της Αγίας Αικατερίνης και των Αγίων Αποστόλων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Delvoye, Ch., Travaux, *Byzantion XIX*, 1949, 359-360.
Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 53, 56-58, 60-62.
Στογιόγλου, Γ., *Η εν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική Μονή των Βλαττάδων*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 103-105.
Μαυροπούλου-Τσιούμη, Χ., Π., Θεοδωρίδης, "Μονή Βλαττάδων-Νέα στοιχεία", *Β' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1982, 100-102.
Χατζητρύφωνος, Ε., "Το μαρμαροθετημένο δάπεδο του καθολικού της Μονής Βλαττάδων", *Κληρονομία*, 14, 1982, 375-406.
Μακροπούλου, Δ., "Από το υστεροβυζαντινό νεκροταφείο της μονής Βλατάδων", *Η Θεσσαλονίκη*, τόμ.1, Θεσ/νίκη 1985, 255-309.
Kuniholm, P., Striker, L.C., "Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighboring Regions", 1983-1986, *JA* 14/ 4, 1987, 385-398, 395.
Mavropoulou-Tsioumi, Ch., *Vlatadon Monastery*, Guides of the Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1987.
Δημητροκάλλης, Γ., "Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας", Αθήναι, 1990, 88-95.
Μαυροπούλου-Τσιούμη, Χ., "Ανασκαφικές έρευνες και αποκάλυψη τοιχογραφιών στη Μ.Βλατάδων. Συμβολή στην Ιστορία της Μονής", *Ζ' Επιστημονικό Συμπόσιο: Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Σταυροπηγιακές και ενοριακές Μονές*, Θεσσαλονίκη 1995, 165-188.

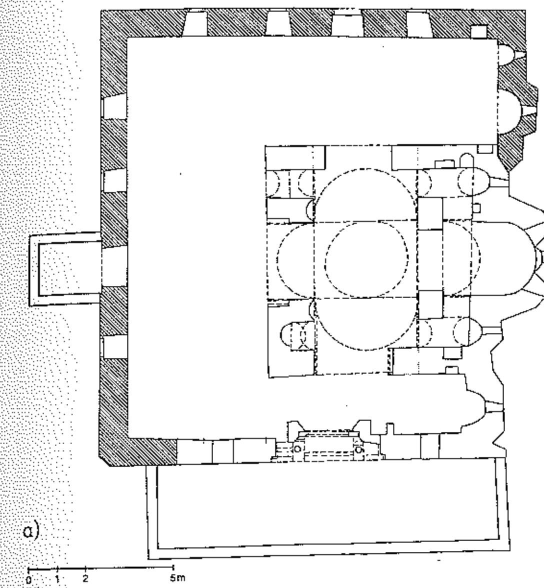

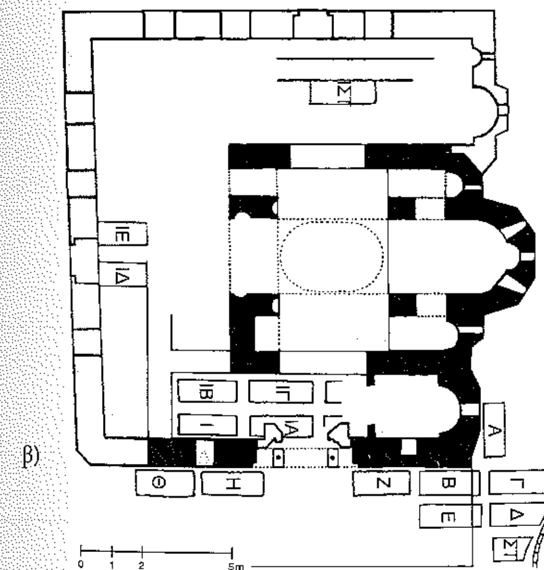
Γενική άποψη (φωτ. Χαϊδεμένος).

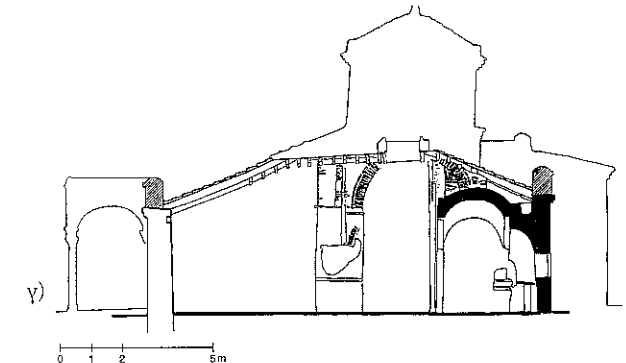

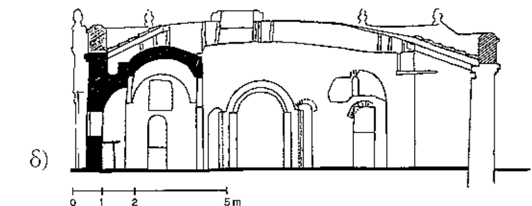
α/α 20 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

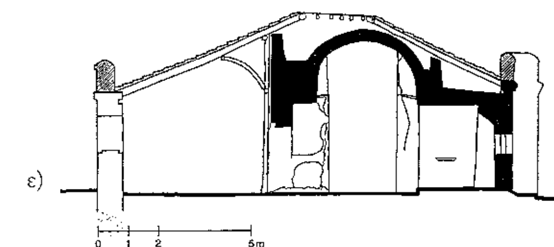
ΜΟΝΗ ΒΛΑΤΑΔΩΝ. ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ, ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

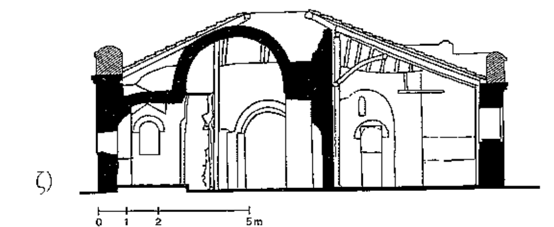

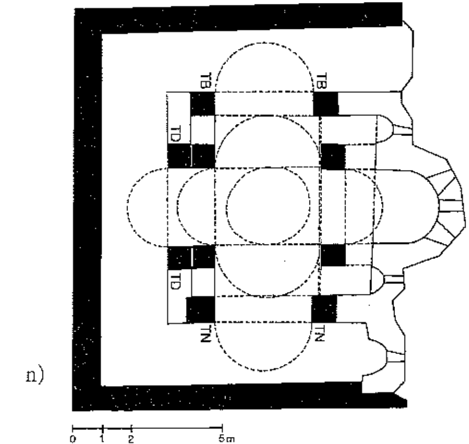

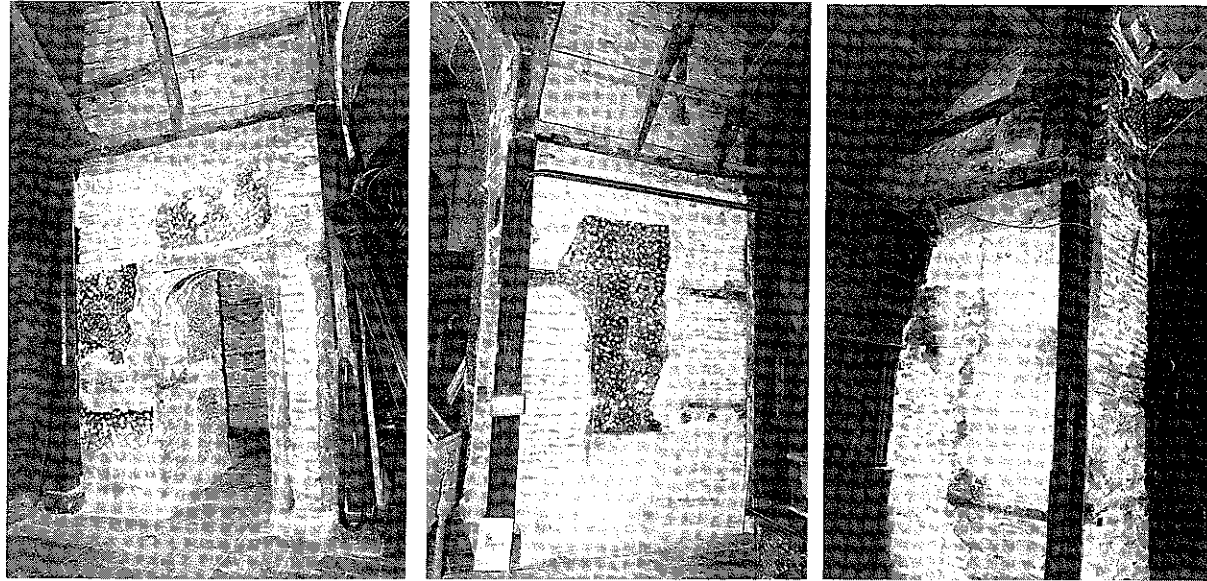

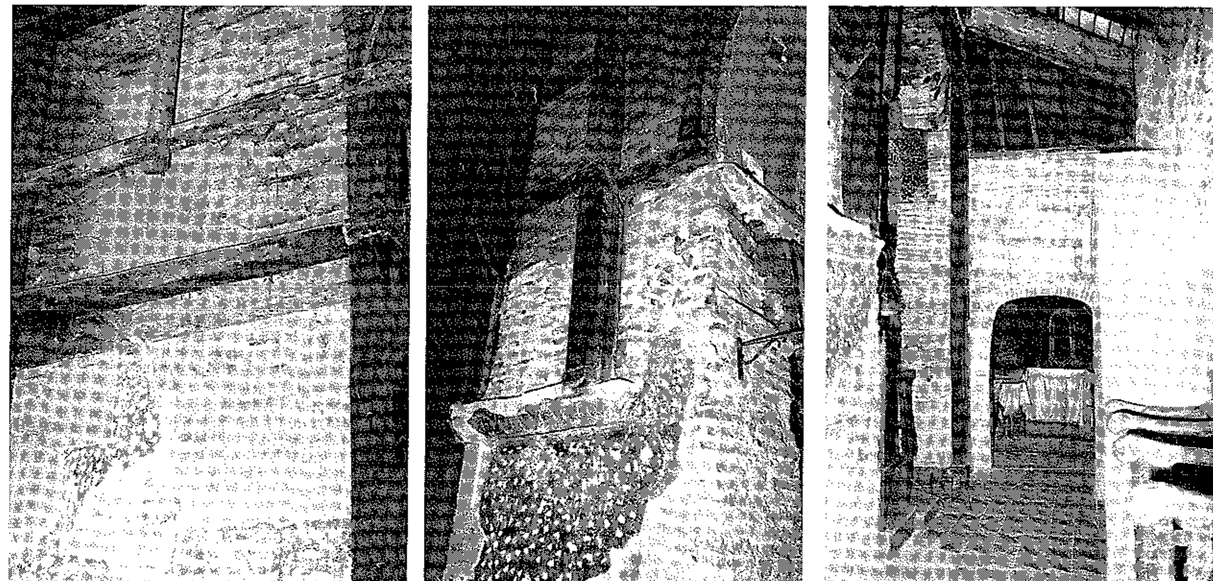

α) Κάτοψη με τις φάσεις της βυζαντινής και οθωμανικής περιόδου.
β) Κάτοψη με τους τάφους μετά την ανασκαφή (ανασχ. από Μακροπούλου).
γ) Σκαρίφημα αξονικής τομής, προς νότο.
δ) Σκαρίφημα αξονικής τομής στο νότιο παρεκκλήσιο προς βορρά.
ε) Σκαρίφημα τομής στο νότιο παρεκκλήσιο προς το νότο.
ζ) Σκαρίφημα τομής στην πρόθεση, προς βορρά.
η) Κάτοψη παλαιολόγειας φάσης στο ύψος της γένεσης των καμαρών (ΤΒ-ΤΝ).

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ α/α 20

ΜΟΝΗ ΒΛΑΤΑΔΩΝ. ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ, ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

α) β) γ)

δ) ε) ζ)

α) Το βόρειο τμήμα της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού (με χαμηλό άνοιγμα) προς το νάρθηκα/περίστωο.
β) Το νότιο τμήμα της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού (προς τον νάρθηκα/περίστωο).
γ) Το ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευράς του κυρίως ναού προς το περίστωο.
δ) Το δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς του κυρίως ναού προς το περίστωο.
ε) Το δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς του κυρίως ναού προς το περίστωο.
ζ) Άποψη του νότιου διαδρόμου του περιστώου και της εισόδου του παρεκκλησίου.

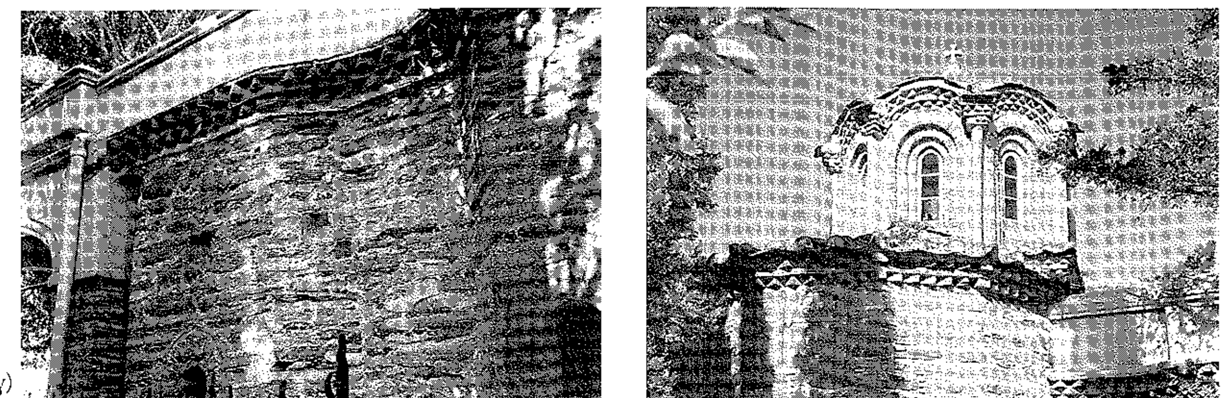
(Φωτ. γράφουσας στην 9η Ε.Β.Α., 1982).

α/α 20 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΜΟΝΗ ΒΛΑΤΑΔΩΝ. ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ, ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

α) β)

γ) δ)

α) Το ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς του κυρίως ναού (δίπλα στο τέμπλο).
β) Άποψη της νοτιοανατολικής γωνίας του ναού εξωτερικά όπου διακρίνονται κατασκευαστικές φάσεις.
γ) Άποψη της σύνδεσης του νότιου τμήματος του περιστώου με το ναό στην ανατολική πλευρά τους.
δ) Άποψη της κόγχης του ιερού και της σύνδεσης με το βόρειο τμήμα του περιστώου.

(Φωτ. γράφουσας στην 9η Ε.Β.Α., 1982).

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ α/α 21

ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός θα οικοδομήθηκε από τις αρχές ως τα μέσα του 14ου αι. με βάση τις σωζόμενες τοιχογραφίες του και άλλα στοιχεία. Δεν έχει ταυτισθεί με ναό ή μονή της Θεσσαλονίκης. Έχει ενιαία αντίληψη σχεδιασμού. Πιθανώς ο ναός αυτός να ήταν ταφικό παρεκκλήσι μιας μεγάλης μονής. Το περίστωό του θα ανήκε στην ίδια φάση με τον πυρήνα.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός είναι μια μονόχωρη βασιλική με περίστωο, που καταλήγει ανατολικά σε δύο θολωτά παραβήματα. Είναι διώροφος, με ευρύχωρο ταφικό, σήμερα υπόγειο χώρο, με εικοσιδύο θέσεις τάφων. Το περίστωό του, που ουσιαστικά δε σώζεται, χαμηλότερο από τον πυρήνα, μαρτυρείται σήμερα από τα ανατολικά άκρα του, όπου βρισκόταν η πρόθεση (στα βόρεια) και ένας χώρος χωρίς κόγχη ιερού, ίσως διακονικό (στα νότια). Οι δύο αυτοί χώροι διαφέρουν στη δόμηση και στα πάχη των τοίχων τους, πράγμα που πιθανόν να σημαίνει ότι δεν κτίστηκαν συγχρόνως. Η πρόθεση έχει τρίπλευρη εξωτερικά και κυκλική εσωτερικά κόγχη, ενώ το διακονικό έχει στ' ανατολικά απλό τοίχο. Το καθένα από τα παραβήματα επικοινωνούσε με μια θύρα με τη στοά. Το περίστωο περιέβαλλε το μνημείο πιθανότατα ως ανοικτή κιονοστήρικτη στοά στα νότια και στα δυτικά, ενώ στα βόρεια φαίνεται να ήταν κλειστό με τοίχο. Το τελευταίο δεν έχει επιβεβαιωθεί. Η επικοινωνία με τον κυρίως ναό γινόταν μέσα από δύο τοξωτά ανοίγματα στην κάθε επιμήκη πλευρά του πυρήνα και μια είσοδο στη δυτική του πλευρά. Μια εξωτερική σκάλα φαίνεται να οδηγούσε στη δυτική πλευρά της στοάς, και στην είσοδο του ναού.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Το περίστωο είχε στέγη που θα στηριζόταν στην εσωτερική πλευρά στον πυρήνα και στην εξωτερική πλευρά στους εξωτερικούς τοίχους ή σε κιονοστοιχία (ή πεσσοστοιχία) στα ανοικτά του μέρη. Ξυλόστεγα θα ήταν και τα υπόστεγα στην εξωτερική πλευρά του ταφικού ισογείου. Τα δύο παραβήματα καλύπτονται από ασπίδες.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξυγγόπουλος, Α., *Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ των χρόνων των Παλαιολόγων*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 29 κ.εξ.
Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ε., Τούρτα, Α., *Περίπατοι στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1997, σ. 98-91.

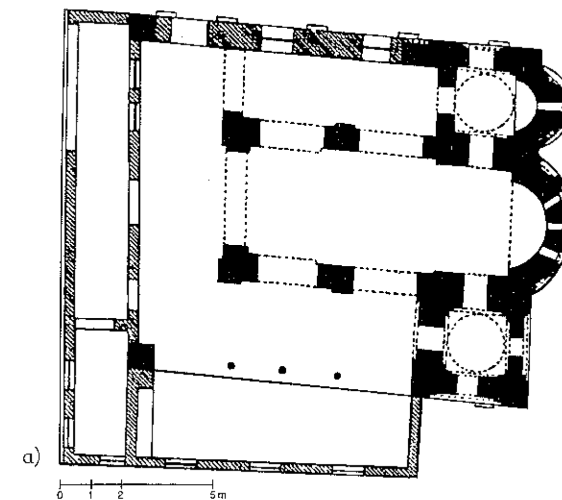

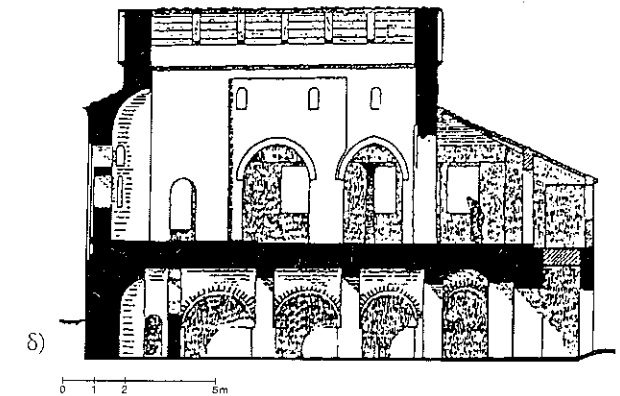
Γενική άποψη του ναού (φωτ. Χαϊδεμένος).

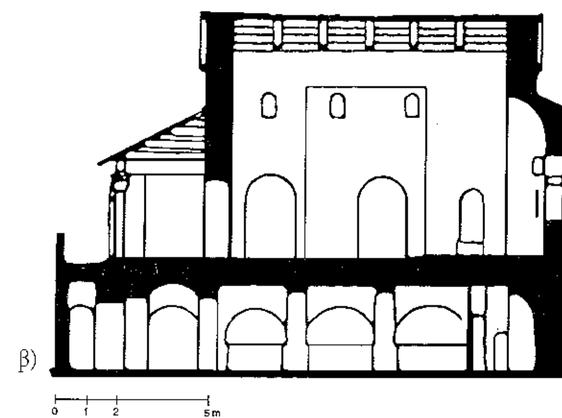

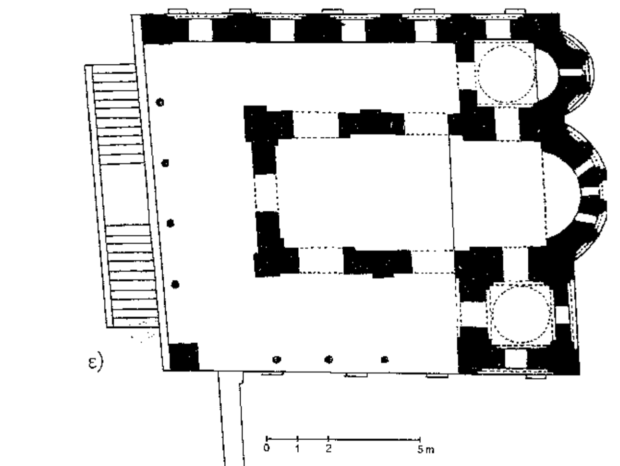
α/α 21 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ

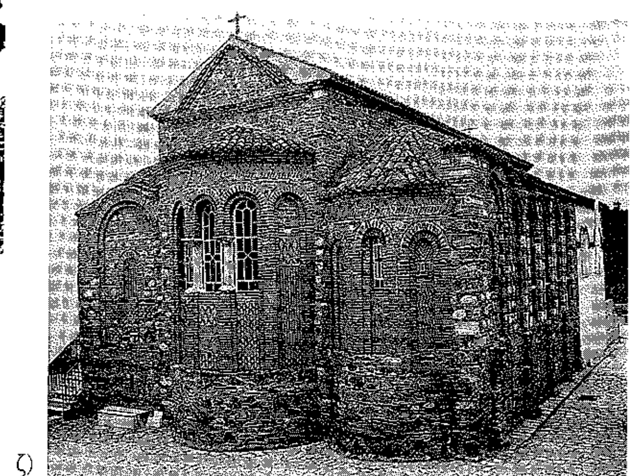

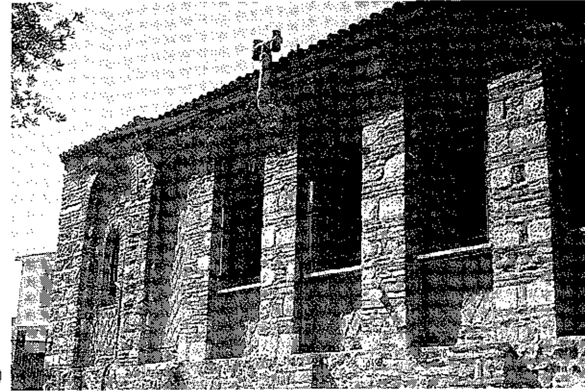

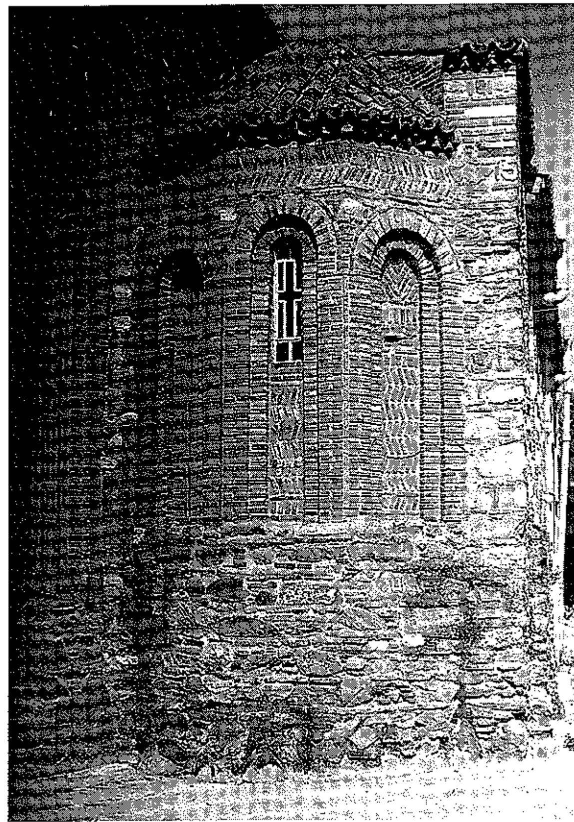

α) Κάτοψη σήμερα (α-ε από Ξυγγόπουλο. Ανασχεδ. α,β,δ,ε).
β) Αξονική τομή προς βορρά.
γ) Αναπαράσταση αρχικής κατάστασης.
δ) Αξονική τομή προς νότο.
ε) Αναπαράσταση αρχικής κάτοψης.
ζ) Άποψη της ανατολικής όψης.
(από Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Τούρτα).

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ α/α 21

ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ

α)

β)

γ)

α) Άποψη της δυτικής όψης. Βορειοδυτική γωνία.
β) Βόρεια πλευρά.
γ) Η αψίδα του βόρειου παρεκκλησίου.

α/α 22 ΗΠΕΙΡΟΣ

ΑΡΤΑ. ΑΓΙΑ ΘΕΟΔΩΡΑ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός ήταν καθολικό μονής. Ο αρχικός ναός (πυρήνας), μια τρίκλιτη βασιλική, χρονολογείται τον 11ο ή 12ο αι. ενώ ο νάρθηκάς του στα μέσα του 13ου αι. Το περίστωο χρονολογείται στα τέλη του 13ου ή τις αρχές του 14ου αι.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός είναι μια ξυλόστεγη βασιλική του τύπου της Βέροιας με δύο σημαντικές όψιμες προσθήκες: έναν τριμερή τρουλαίο νάρθηκα και το περίστωο. Το περίστωο είναι ανοικτό, αγκαλιάζει το νάρθηκα και επεκτείνεται σε όλη τη νότια πλευρά μέχρι το μέσον περίπου του πυρήνα καλύπτοντας και τη νότια είσοδό του. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ίδιο θα συνέβαινε και στη βόρεια πλευρά, εκεί όπου σήμερα το περίστωο σταματά λίγο δυτικότερα. Το ύστερο αυτό περίστωο είναι λίγο ψηλότερο από τα κλίτη. Η στέγασή του γίνεται με σταυροθόλια. Στο μήκος του εσωτερικού του τοίχου υπάρχει περιμετρικά πεζούλι, ενώ ο τοίχος που ανήκει στον αρχικό ναό διασώζει εξωτερικές τοιχογραφίες.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Το περίστωο της Αγίας Θεοδώρας είναι από τα πιο ιδιότυπα. Καθώς ήταν ανοικτό, τα τόξα του στηρίζονταν εξωτερικά σε πεσσούς στην νότια πλευρά του και πιθανότατα σε κίονες στη δυτική. Οι πεσσοί είναι λιθόκτιστοι και στη γένεση των τόξων που φέρουν υπάρχει λίθινος κοσμήτης. Τα τόξα είναι πλινθόκτιστα στο ίδιο επίπεδο με την επιφάνεια του τοίχου του μετώπου. Το μέτωπο του περιστώου καταλήγει σε σειρά αετωματικών γείσων. Το περίστωο καλύπτεται με δύο φουρνικά πάνω από τα δυτικά του γωνιακά διαμερίσματα και με γοτθικά σταυροθόλια με διαγώνιες νευρώσεις στις πλευρές. Οι νευρώσεις υπογραμμίζονται με κυλινδρικά βεργία. Ο νάρθηκας καλύπτεται στα άκρα συμμετρικά από δύο ημικυλινδρικές καμάρες και έναν τρούλο στο κέντρο, μπροστά στην είσοδο του πυρήνα.

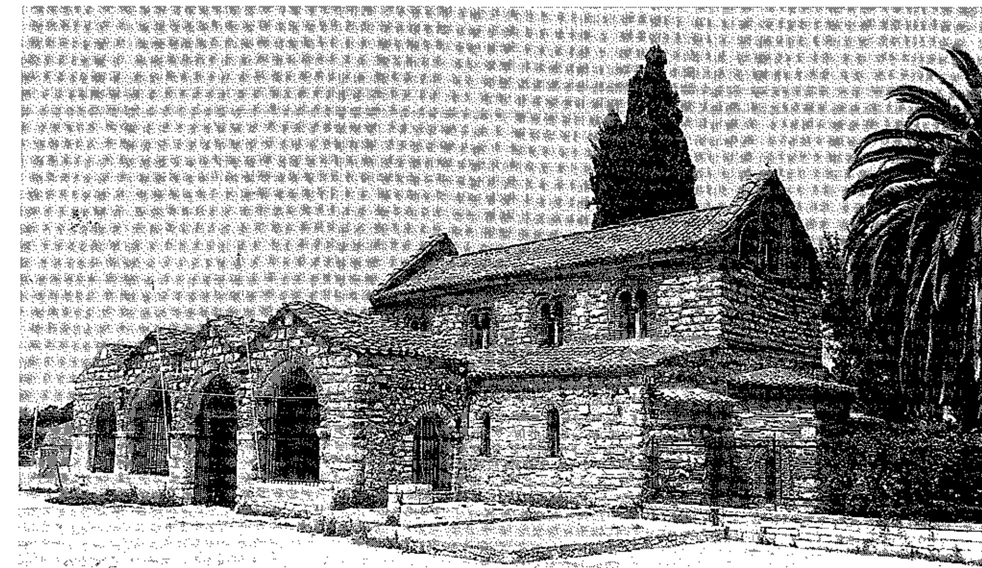
ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ορλάνδος, Α., "Αγ. Θεοδώρα της Άρτης", *ΑΒΜΕ* Β΄, 1936, σ. 103-104, εικ. 3.

Orlandos, A., "Ein Spätbyzantinischer Hallenkirchen-Typus Nordgriechenlands", *JÖB* 21, 1972, σ. 219-222.

Μπούρας, Χ., *Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις*, Αθήνα 1965, σ. 63, σχ. 25 Η, εικ. 20.

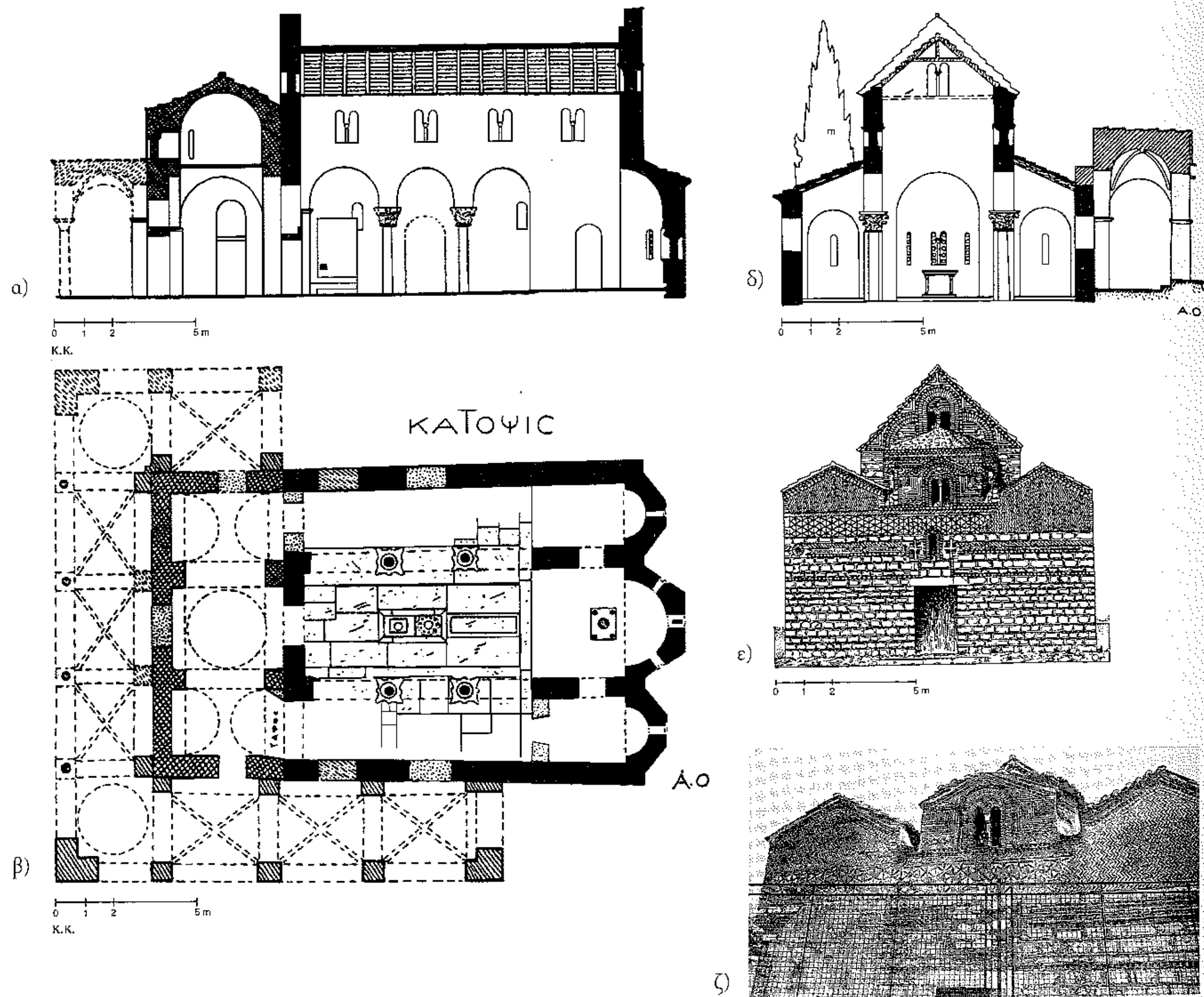
Παπαδοπούλου, Β., *Η Βυζαντινή Άρτα και τα Μνημεία της*, Αθήνα 2002, σ. 45-55

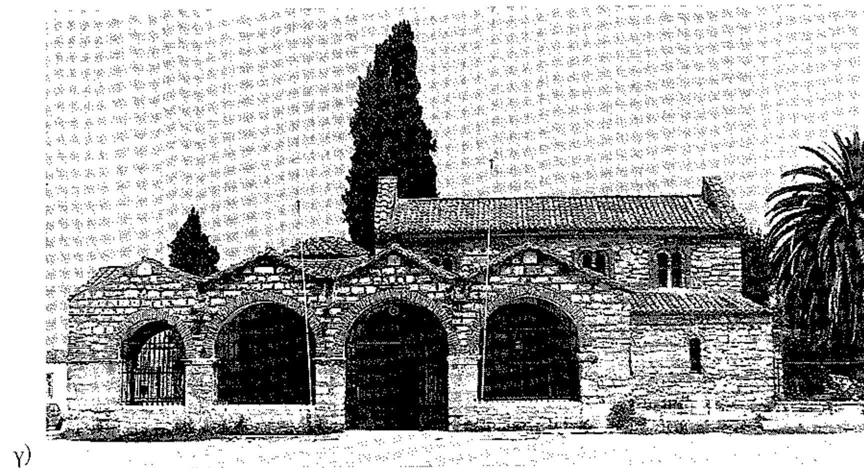

Άποψη από νοτιοανατολικά.

ΗΠΕΙΡΟΣ α/α 22

ΑΡΤΑ. ΑΓΙΑ ΘΕΟΔΩΡΑ

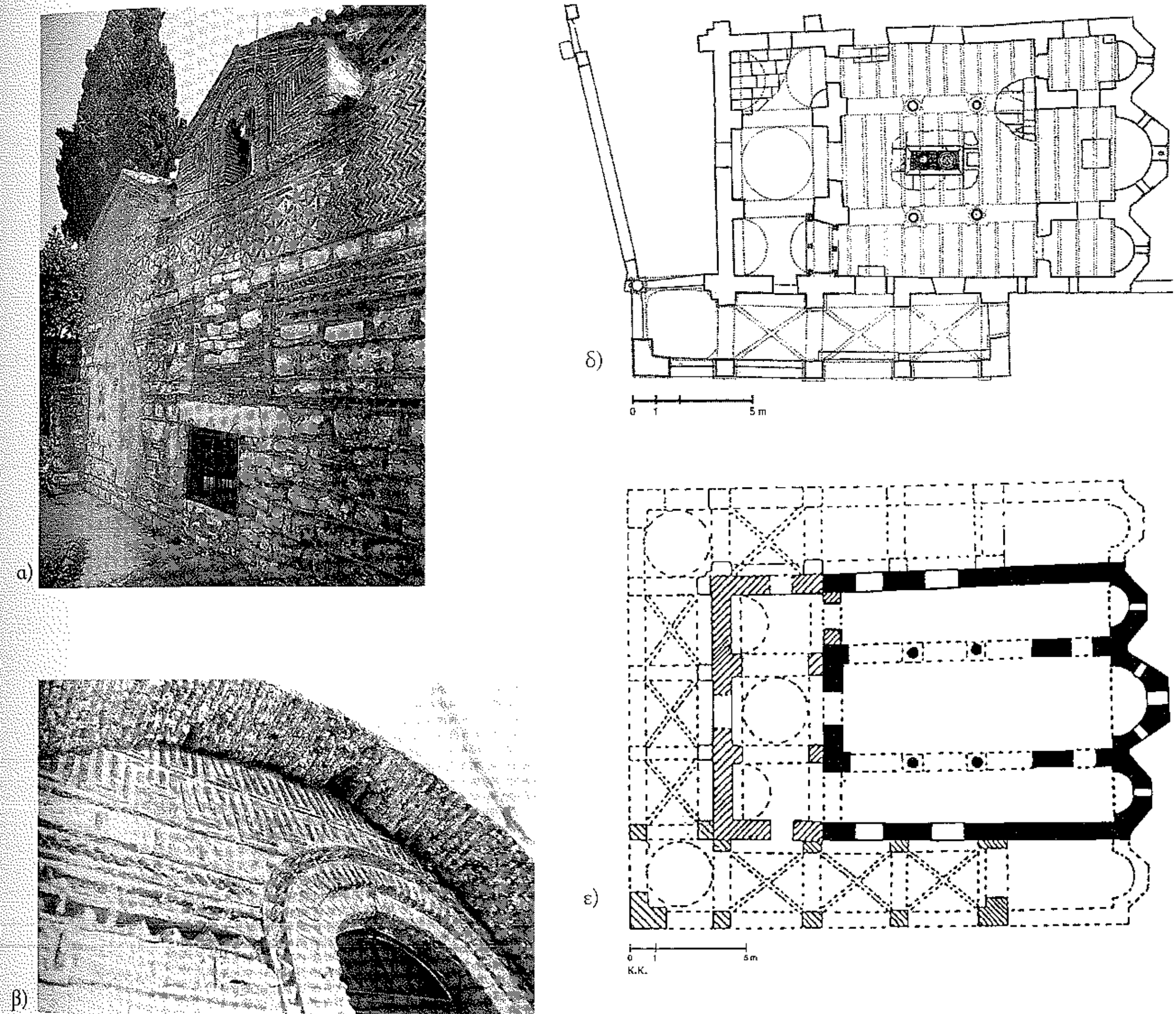

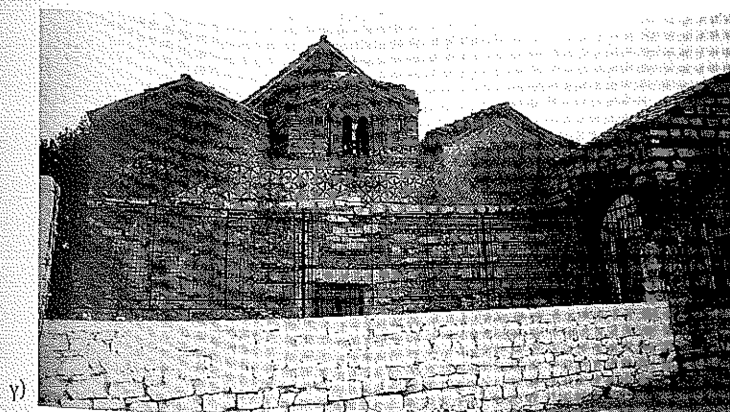

α) Εγκάρσια τομή και κάτοψη υπάρχουσας κατάστασης με αναπαράσταση του δυτικού και βόρειου μέρους του περίστωου.
β) Κάτοψη.
γ) Άποψη του περιστώου από το νότο.
δ) Εγκάρσια τομή.
ε) Η δυτική όψη (νάρθηκας).
ζ) Άποψη της δυτικής όψης (1993).
(α,β,δ,ε Ορλάνδος)

α/α 22 ΗΠΕΙΡΟΣ

ΑΡΤΑ. ΑΓΙΑ ΘΕΟΔΩΡΑ

α) Άποψη μέρους της δυτικής όψης.
β) Λεπτομέρεια σύνδεσης του περιστώου με το ναό (1993).
γ) Η δυτική όψη.
δ) Κάτοψη της σημερινής κατάστασης (Παπαδοπούλου).
ε) Αναπαράσταση. Κάτοψη με τις φάσεις (Ορλάνδος). Με μαύρο η αρχική βασιλική.

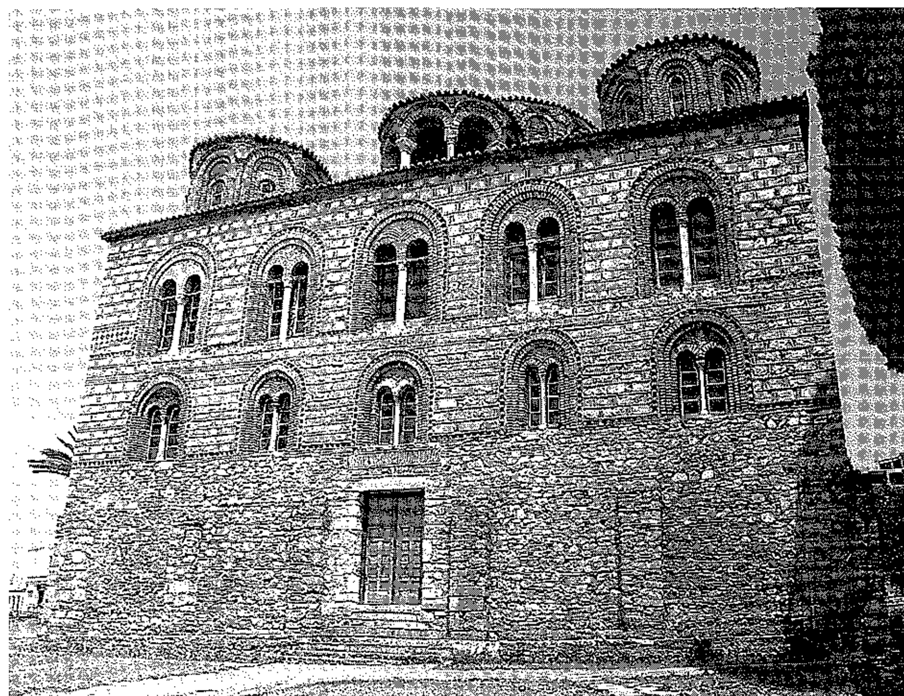
ΗΠΕΙΡΟΣ α/α 23

ΑΡΤΑ. ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Οικοδομήθηκε το 1294-1296 από το Δεσπότη Νικηφόρο Κομνηνοδούκα.

ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Έχει συζητηθεί αρκετά ο τύπος του αρχικού κτίσματος του ναού και τελικά, ανάμεσα σε δύο υποθέσεις, αυτήν περί νησιώτικου οκταγωνικού συνδυασμένου με ελλαδικό (ως προς το ύψος του τρούλου και το περίστωο) και αυτήν περί σταυροειδούς εγγεγραμμένου, έχει επικρατήσει η δεύτερη. Την άποψη αυτή επιβεβαίωσαν τα αποτελέσματα των τελευταίων ανασκαφικών ερευνών (Β. Παπαδοπούλου). Είναι επίσης πιθανό, το αρχικό σχέδιο να ήταν χωρίς περίστωο και να άλλαξε κατά την οικοδόμηση του υπάρχοντος ναού (2η φάση) με τα δύο παρεκκλήσια. Το εσωτερικό περίστωο του ναού είναι κλειστό και διώροφο και αποτελείται στο ισόγειο από τρία αυτόνομα μέρη που συνδέονται μεταξύ τους: δύο πλάγια παρεκκλήσια και ο νάρθηκας. Η σύνδεση με τον πυρήνα γίνεται πλαγίως με δύο εισόδους συμμετρικά τοποθετημένες και στα δυτικά – από το νάρθηκα – με τρεις εισόδους. Το υπερώο πάνω από το εσωτερικό κλειστό ισόγειο περίστωο είναι συνεχές και ενιαίο και καταλήγει σε κόγχες ανατολικά. Πρόκειται για ένα τυπικό περίστωο σε β′ επίπεδο. Είναι επίσης βέβαιο ότι υπήρχε και δεύτερη ανοικτή ξυλόστεγη στοά σχήματος Π, που περιέβαλε το ναό στις τρεις πλευρές του γύρω από το κλειστό του ισόγειο περίστωο. Το ελαφρύ αυτό εξωτερικό περίστωο περιελάμβανε περιμετρικά χαμηλό πεζούλι (για την ανάπαυση του εκκλησιάσματος). Τα δύο περίστωα, το ελαφρύτερο εξωτερικό και σε συνέχεια το ογκώδες εσωτερικό, τόνιζαν σημαντικά την πυραμιδοειδή μορφή του συνόλου.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Το κλειστό περίστωο στο ισόγειο καλύπτεται συμμετρικά από τρεις αψίδες στο κέντρο κάθε πλευράς. Το υπόλοιπο τμήμα καλύπτεται από σταυροθόλια επίσης συμμετρικά τοποθετημένα. Υπάρχουν από δύο σε κάθε πλάγια στοά που πλαισιώνουν την αψίδα και τέσσερα στη δυτική, από τα οποία τα δύο μικρότερα πλαισιώνουν την αψίδα και δύο μεγαλύτερα καλύπτουν τα γωνιακά διαμερίσματα. Το υπερώο σε σχήμα Π καλύπτεται από τέσσερις τρούλους στα γωνιακά του διαμερίσματα, δύο αψίδες στον εγκάρσιο άξονα και έναν ανοικτό τρούλο στο κέντρο της δυτικής πλευράς. Τα υπόλοιπα τμήματα ανάμεσα στους τρούλους και τις αψίδες καλύπτονται από σταυροθόλια. Τόξα φέρουν την θολοδομία. Το ρόλο της αντιμετώπισης των πιέσεων φαίνεται να αναλαμβάνει το διώροφο περίστωο. Αυτό φαίνεται να αποκτά ιδιαίτερη σημασία καθώς διαπιστώνεται ότι τα πάχη των φερόντων στοιχείων είναι σχετικά μικρά. Σε αυτό το γεγονός αποδόθηκε μάλιστα η καταστροφή της πρώτης φάσης. Στο ισόγειο, το δεύτερο περίστωο ήταν ξυλόστεγο, αλλά δεν είναι γνωστά πολλά στοιχεία γι' αυτό. Η αμελής όμως λιθοδομή σε όλο το κάτω μέρος των όψεων του ναού – στο ισόγειο τμήμα του εξωτερικού τοίχου του κτηρίου – υποδηλώνει την πιθανή ύπαρξη τοιχογράφησης στις συγκεκριμένες εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων. Καθώς σε μια σύνθεση κελυφών, όπως της Παρηγορήτισσας, οι σχετικά λεπτοί τοίχοι δεν αποτελούν αναγκαστικά μειονέκτημα, θα πρέπει να συνυπολογιστεί ο ρόλος των φερόντων στοιχείων σε όλο το σύστημα, το οποίο περιλαμβάνει εσωτερικό περίστωο και υπερώα.

Άποψη από τα δυτικά.

α/α 23 ΗΠΕΙΡΟΣ

ΑΡΤΑ. ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ

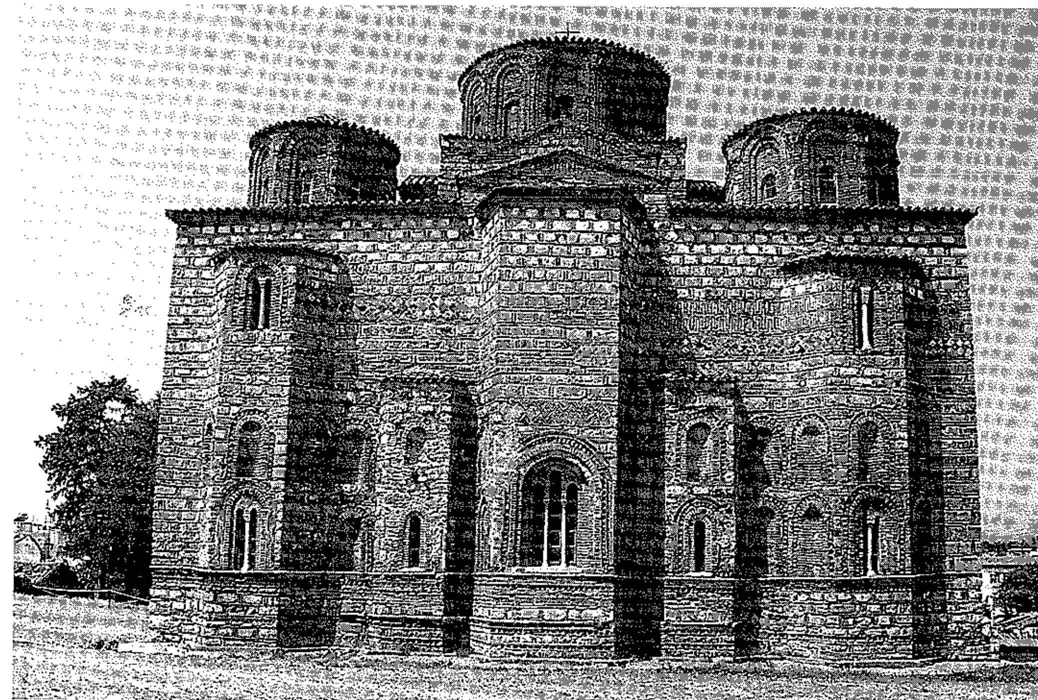
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ορλάνδος, Α., "Η Παρηγορήτισσα της Άρτας", *Α.Δ.* 1919, τόμος 5, εικ. 19, κ.ε. σ. 1-44, ειδ. 31.

Ορλάνδος, Α., *Η Παρηγορήτισσα της Άρτας*, Αθήναι, 1963, σ. 55.

Theis, L., *Die Architektur der Kirche der Panagia Paregoretissa in Arta / Epirus*, Διδ. διατριβή, Amsterdam 1991, σ. 62-71, 90-105, 131, 134.

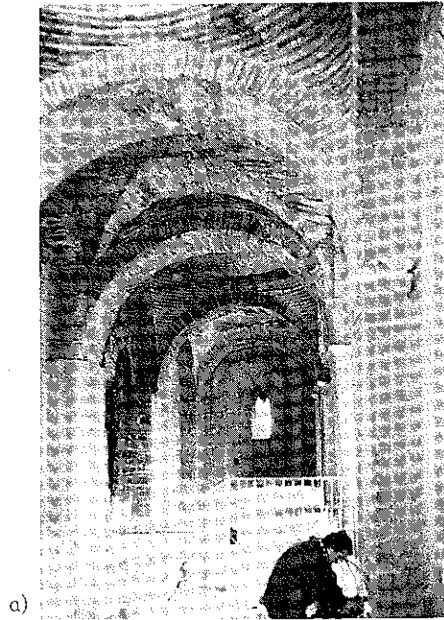
Παπαδοπούλου, Β., "Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της", *ΤΑΠ*, Αθήνα 2000, σ. 131-161, ειδ. 135-139.

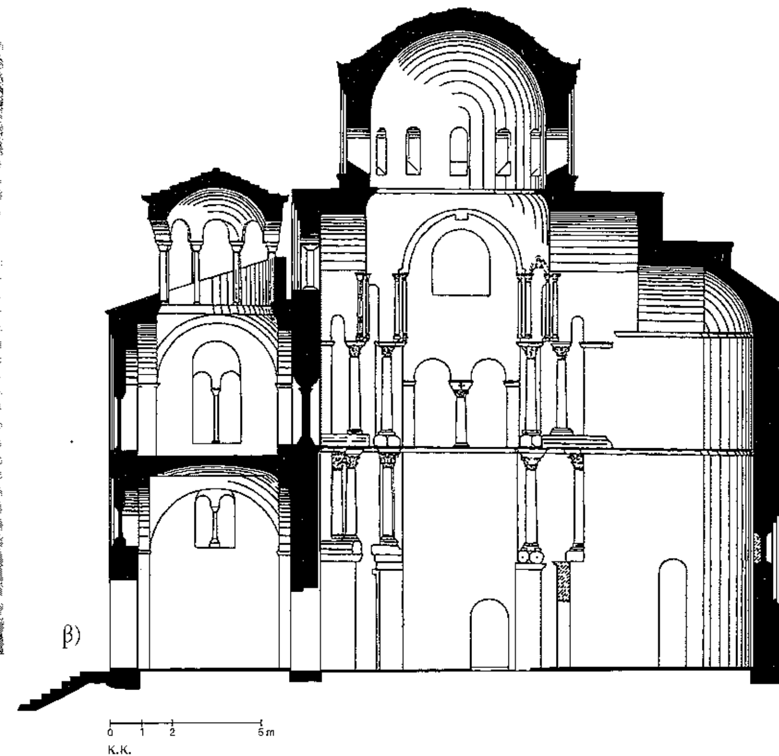

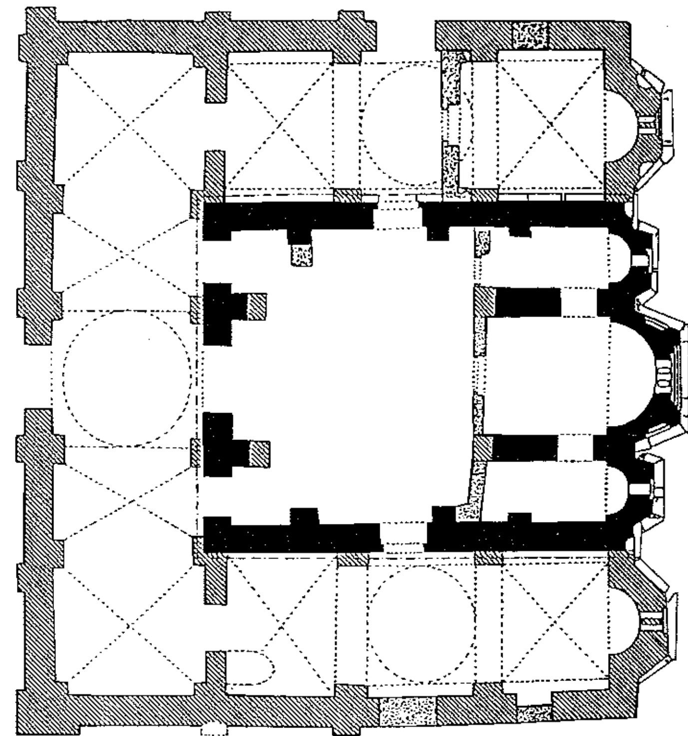
Άποψη από τα ανατολικά.

ΗΠΕΙΡΟΣ α/α 23

ΑΡΤΑ. ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ

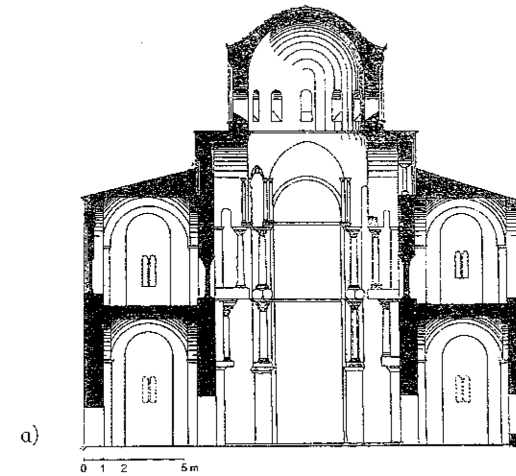
α) Άποψη υπερώων (φωτ. 1994).
β) Αξονική κατά μήκος τομή προς βορρά.
γ) Κάτοψη ορόφου.

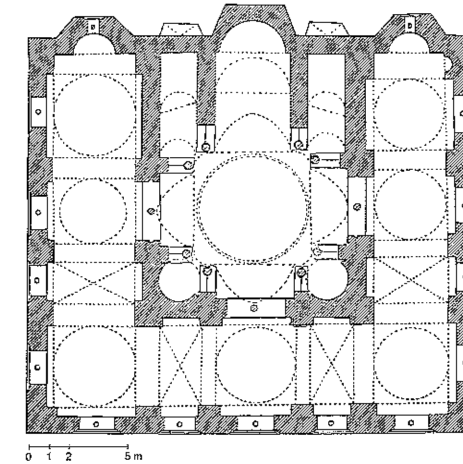
(β,γ Ορλάνδος).

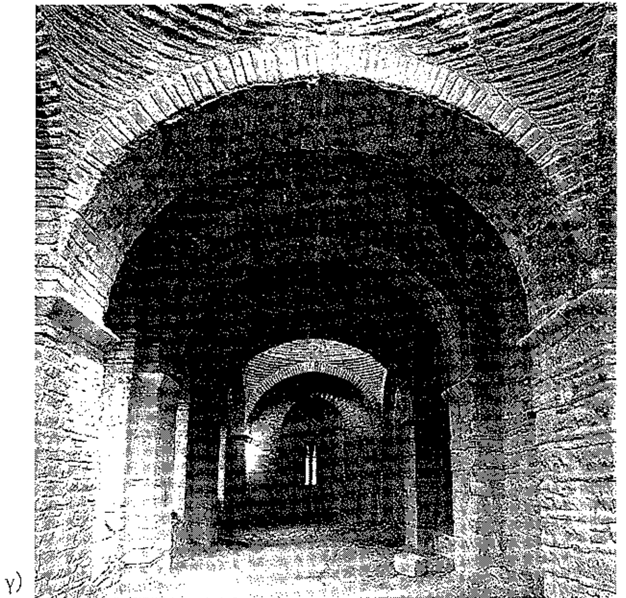

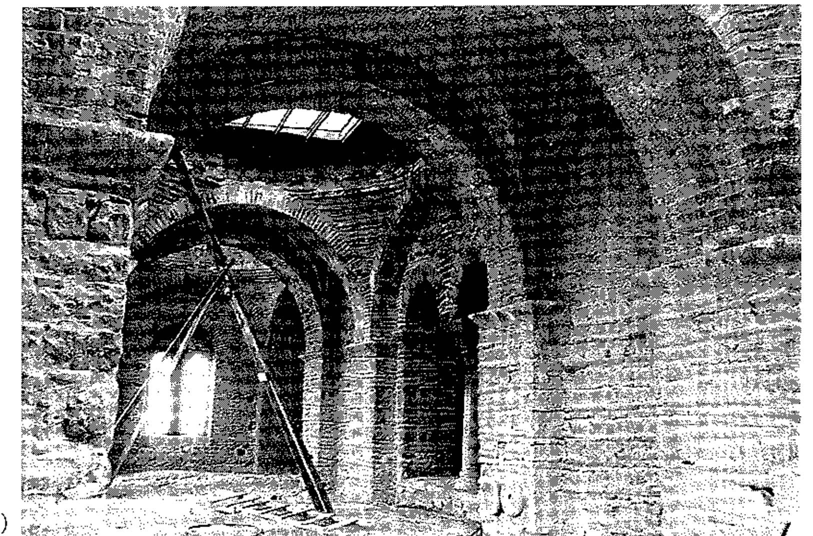
α/α 23 ΗΠΕΙΡΟΣ

ΑΡΤΑ. ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ

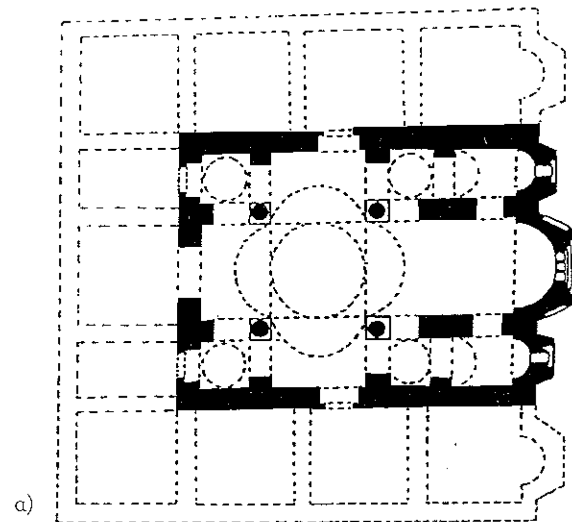

α) Εγκάρσια τομή.
β) Κάτοψη υπερώων σε σχήμα Π.
γ) Άποψη δυτικού υπερώου (φωτ. από Β. Παπαδοπούλου).
δ) Τμήμα του γυναικωνίτη (φωτ. 1994).

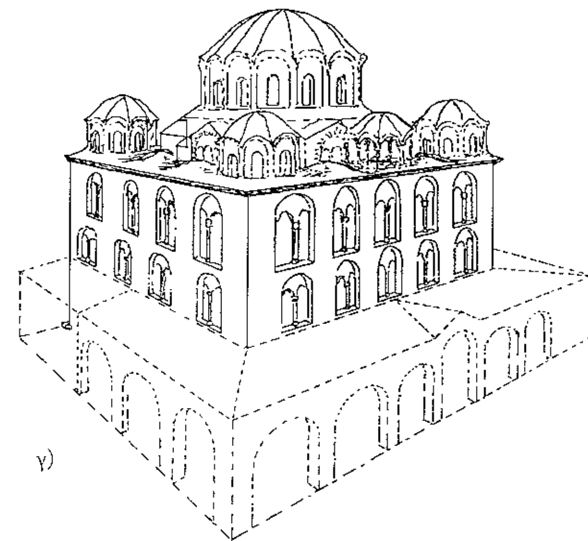
(α,β Ορλάνδος).

ΗΠΕΙΡΟΣ α/α 23

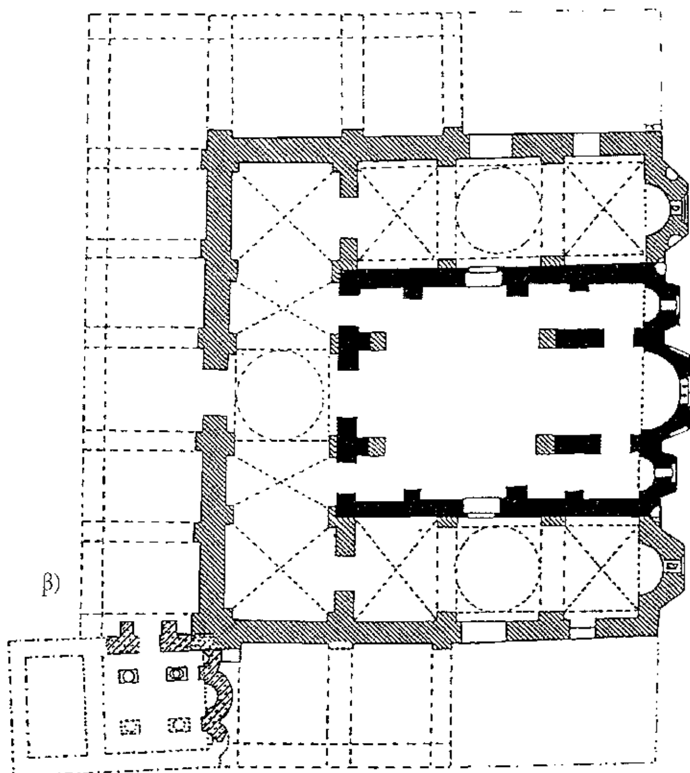
ΑΡΤΑ. ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ

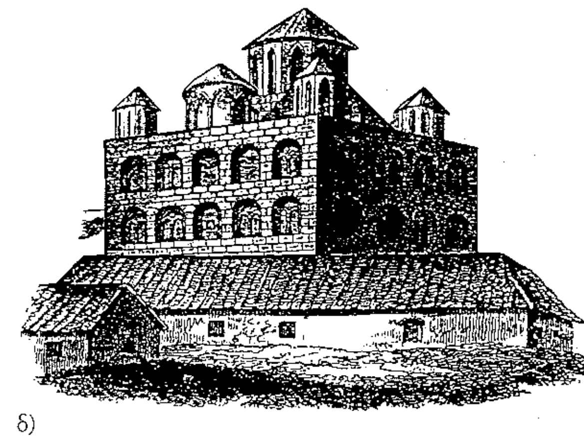
α)

γ)

β)

δ)

α) Η επικρατέστερη υπόθεση περί του αρχικού κτηρίου: σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος σταυρός.
β) Αναπαράσταση: ο ναός με το πλήρες εξωτερικό του περίστωο και το νοτιοδυτικό ναΐσκο.
(Σχέδια Theis)
γ) Προοπτική αναπαράσταση με το εξωτερικό περίστωο.
δ) Χαρακτικό Ch. D. Wordsworth (1840), από τα νοτιοδυτικά όπου φαίνεται το εξωτερικό περίστωο.
(γ,δ: από Ορλάνδο και Theis)

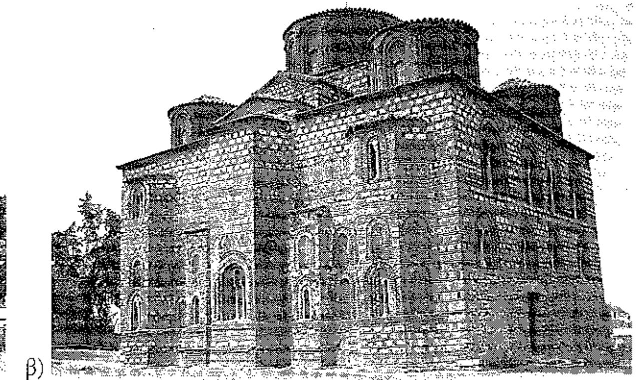

α/α 23 ΗΠΕΙΡΟΣ

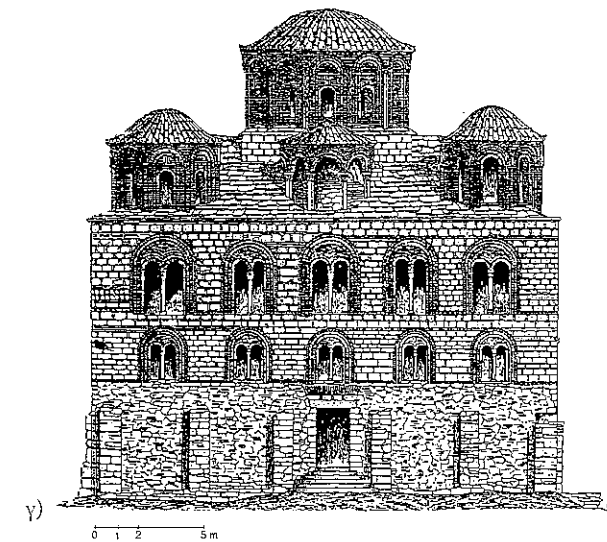
ΑΡΤΑ. ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ

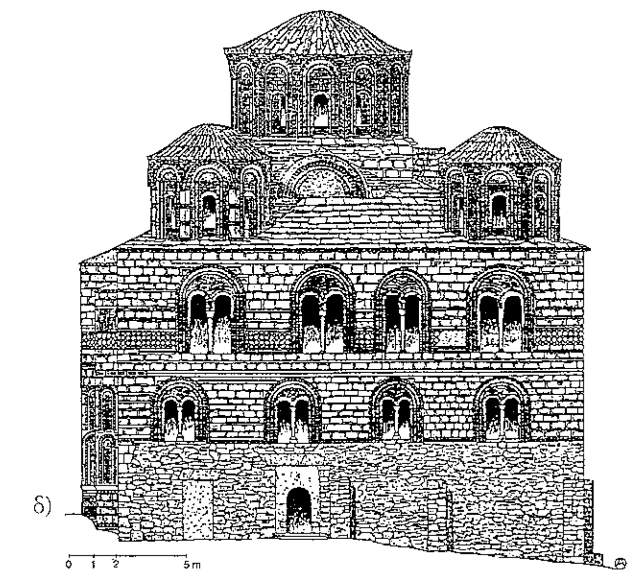
α)

β)

γ)

δ)

α) Άποψη από τα νοτιοανατολικά.
β) Άποψη από τα βορειοανατολικά.
γ) Δυτική όψη όπου φαίνονται στο κάτω μέρος οι παραστάδες του εξωτερικού περιστώου.
δ) Βόρεια όψη.
(γ,δ Ορλάνδος).

ΗΠΕΙΡΟΣ α/α 24

ΑΡΤΑ (ΠΕΡΙΟΧΗ). ΠΑΝΑΓΙΑ ΒΛΑΧΕΡΝΑ

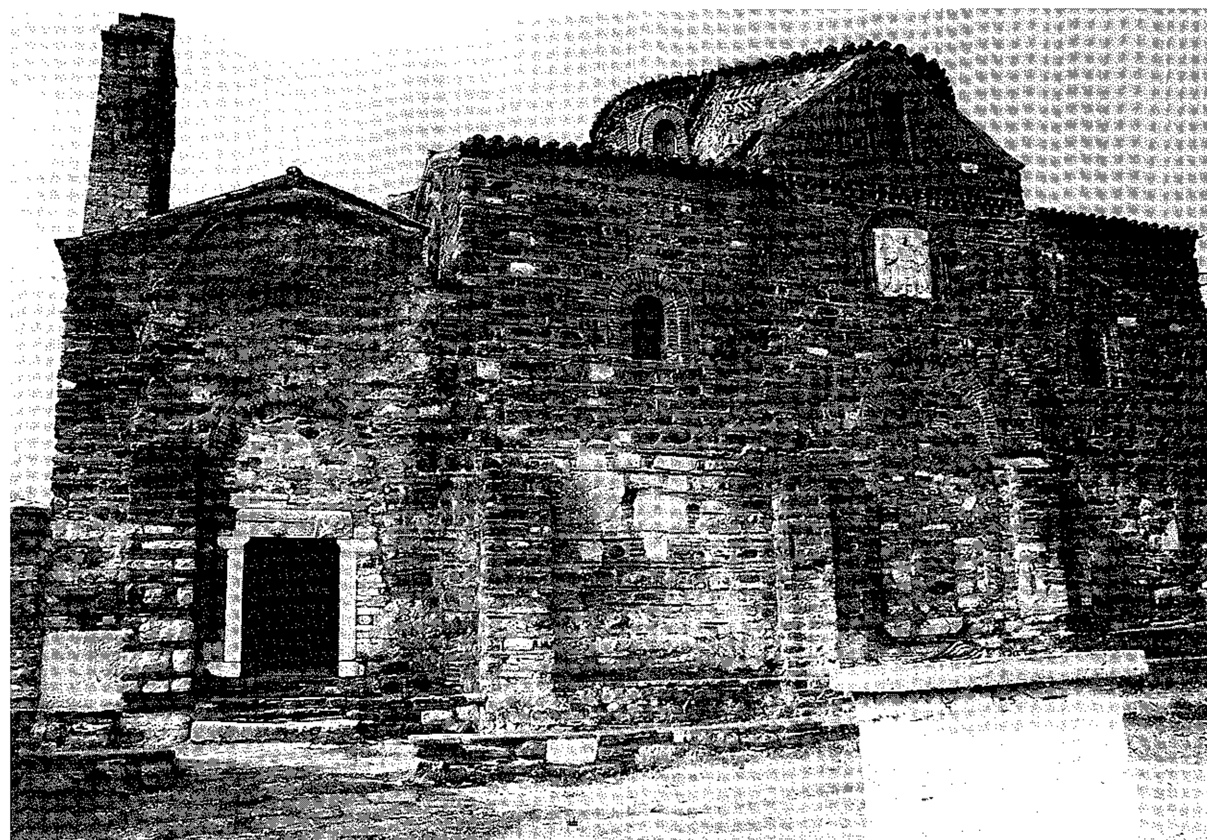
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός κτίστηκε πιθανότατα το πρώτο μισό του 13ου αι. στη θέση παλιότερου (9ος ή αρχές 10ου αι.). Στα μέσα του 13ου αι. πρέπει να προστέθηκαν τρούλοι και ίσως στα τέλη του 13ου ο νάρθηκας και οι στοές.

ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός είναι ουσιαστικά μια τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα με κάλυψη από θόλους και τρούλους. Η θολωτή ανωδομή της απομακρύνει πολύ την εξωτερική της εικόνα από αυτήν μιας βασιλικής. Το περίστωο του ναού δεν σώζεται. Από τα υπολείματά του και τα ίχνη του στον νότιο και τον δυτικό τοίχο του ναού καθώς και από αυτά του στυλοβάτη μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι υπήρχαν δύο ανεξάρτητες στοές μία στην δυτική πλευρά και μία στην νότια.Πιθανόν η στοά της δυτικής πλευράς να ήταν ένα είδος εξωνάρθηκα ίσως κλειστού. Στον δυτικό τοίχο του ναού σώσονται παραστάδες που πιθανότατα έφεραν τόξα τάνω στα οποία μπορεί να υπήρχαν θόλοι. Στην νότια πλευρά υπάρχουν λιγότερα στοιχεία ωστόσο η ύπαρξη τοίχου στο ανατολικό πέρας της πιθανόν να δηλώνει επίσης κλειστή στοά.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Δεν υπάρχουν δεδομένα για την κατασκευή των δύο στοών παρά μόνο για υποθέσεις.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ορλάνδος, Α., "Η παρά την Άρταν μονή των Βλαχερνών", *ΑΒΜΕ* Β΄, 1936, σ. 3-50, 180
Παπαδοπούλου, Β., *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2003, σ. 71-73.

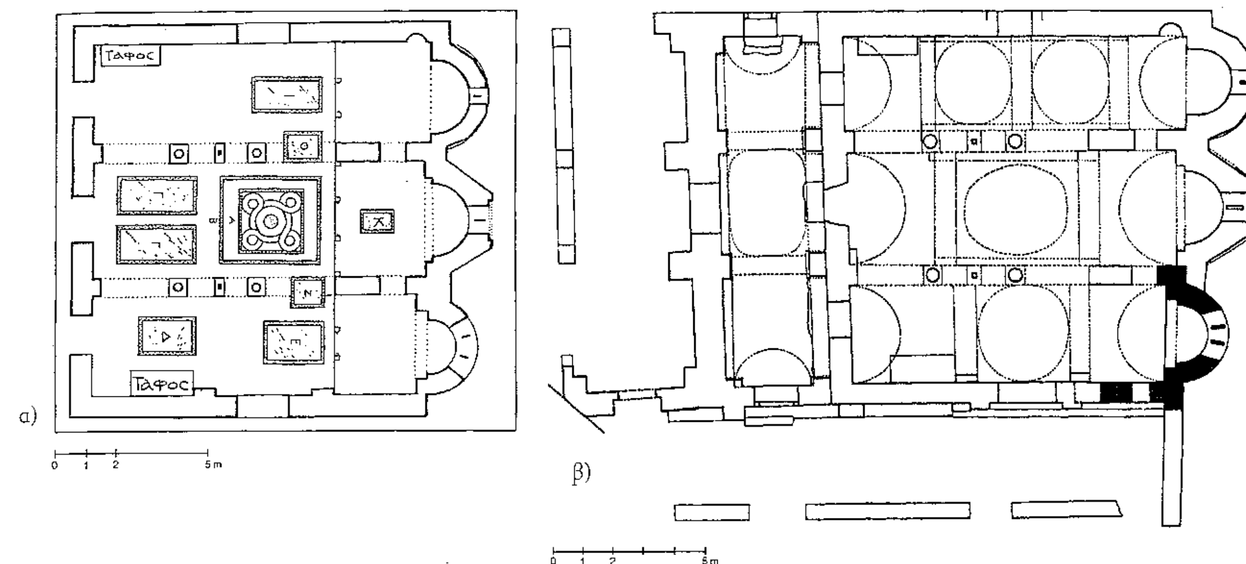

Γενική άποψη του ναού.

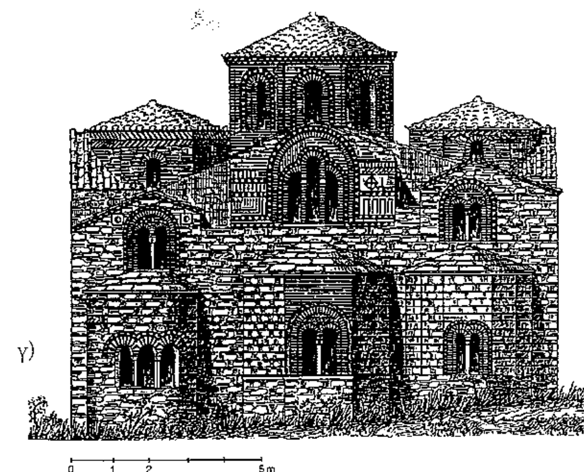

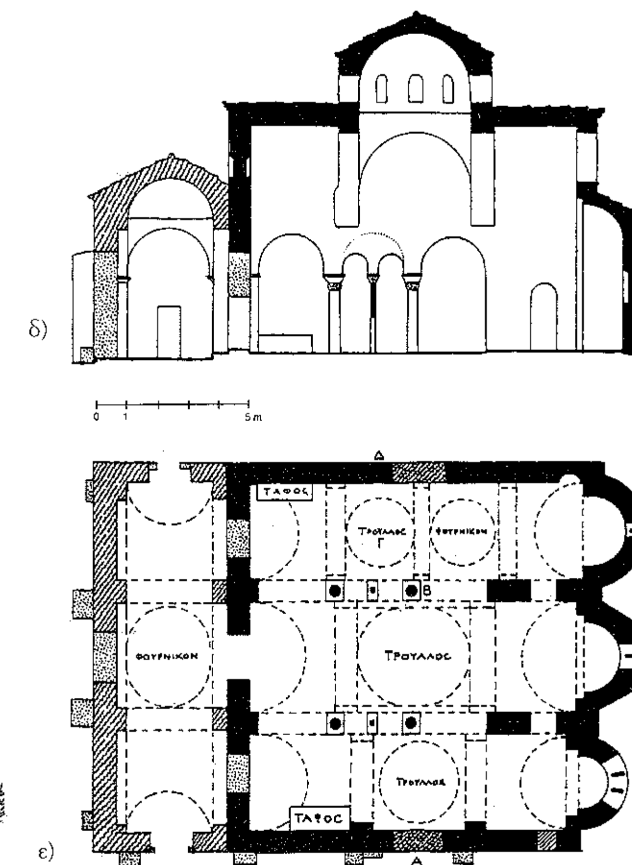
α/α 24 ΗΠΕΙΡΟΣ

ΑΡΤΑ (ΠΕΡΙΟΧΗ). ΠΑΝΑΓΙΑ ΒΛΑΧΕΡΝΑ

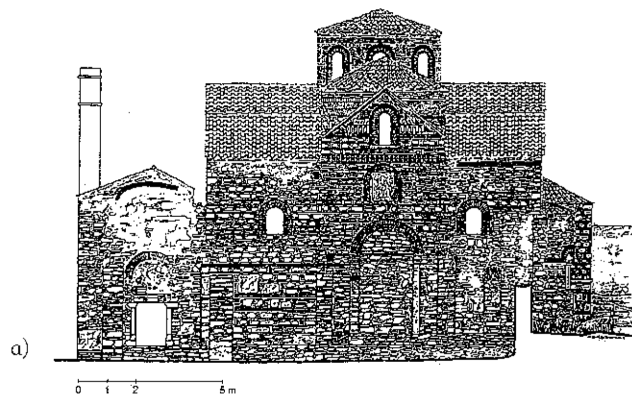

α) Κάτοψη του πυρήνα.
β) Κάτοψη υπάρχουσα με τα υπολείμματα του περιστώου.
γ) Ανατολική όψη.
δ) Αξονική τομή.
ε) Κάτοψη.
(α,γ-ε από Ορλάνδο και β από Παπαδοπούλου).

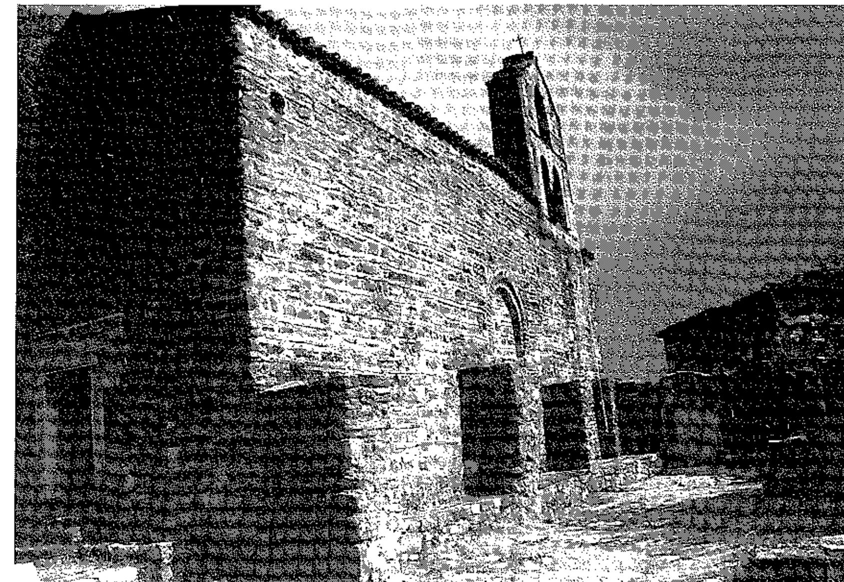

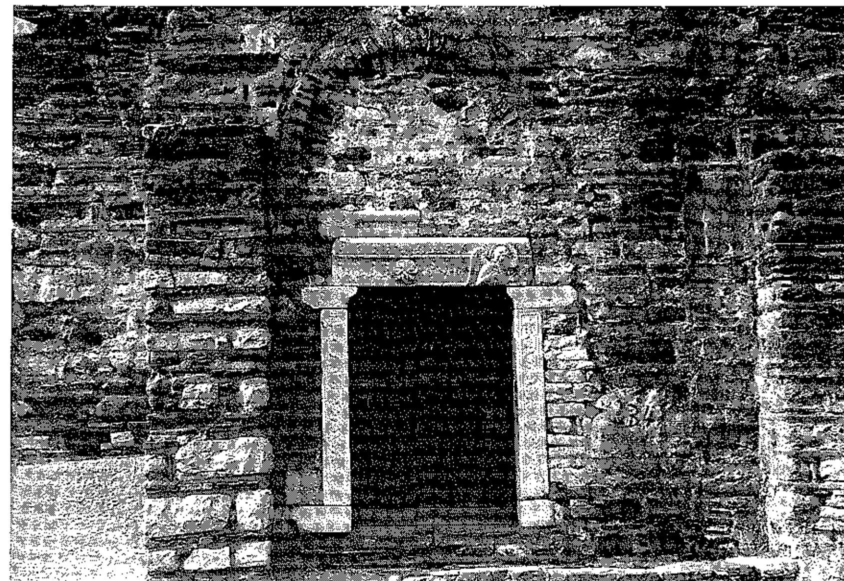

ΗΠΕΙΡΟΣ α/α 24

ΑΡΤΑ (ΠΕΡΙΟΧΗ). ΠΑΝΑΓΙΑ ΒΛΑΧΕΡΝΑ

α)

β)

γ)

α) Νότια όψη (από Παπαδοπούλου).
β) Άποψη της νότιας όψης.
γ) Η νότια είσοδος με δύο από τις παραστάδες του περιστώου.

α/α 25 ΗΠΕΙΡΟΣ

ΒΟΝΙΤΣΑ. ΜΟΝΑΣΤΗΡΑΚΙ, ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός στο Μοναστηράκι Βονίτσης χρονολογείται από το τέλος του 13ου αι. (1231-1267) έως τις αρχές 14ου. Ο ναός έχει δύο φάσεις. Στη β΄ φάση οικοδομήθηκε το περίστωο ταυτόχρονα με το ναό.

ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Η κακή κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο ναός και οι παραμορφώσεις που έχει υποστεί έχουν αλλοιώσει το σχέδιό του. Ο πυρήνας απαρτιζόταν από το δικιόνιο σταυροειδή εγγεγραμμένο κυρίως ναό και το χαμηλότερο νάρθηκα. Το περίστωο, το οποίο δε σώζεται σήμερα, τον περιέβαλλε στις τρεις του πλευρές σε σχήμα Π. Στα πλάγια του ιερού υπήρχαν τρουλαία παρεκκλήσια που σήμερα δε σώζονται, στα οποία απέληγε το περίστωο. Οι στοές στις δύο πλευρές ήταν ανοικτές, με εναλλασσόμενους δύο πεσσούς και δύο κίονες. Ο νάρθηκας επικοινωνούσε με το περίστωο με μία είσοδο στα δυτικά και με μία δεύτερη με τη βόρεια στοά. Το περίστωο επικοινωνούσε στον άξονα του εγκάρσιου σκέλους του σταυρού με δύο εισόδους. Το σύνολο του σχεδίου φαίνεται πως ήταν συμμετρικό και τα στοιχεία του εξωτερικού τοίχου φαίνεται πως αντιστοιχούσαν με τον τοίχο του πυρήνα.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Σύμφωνα με την αναπαράσταση, που έχει προταθεί από τον Π. Βοκοτόπουλο, και στο βαθμό που αυτή ισχύει, το περίστωο παρουσίαζε τυπολογικά χαρακτηριστικά ανάλογα με των ναών της παλαιολόγειας Θεσσαλονίκης καθώς και ψηλές αναλογίες. Ο νάρθηκας, χαμηλότερος, καλυπτόταν με εγκάρσια καμάρα ίσως μόνο στα άκρα του. Από τα υπολείμματα που σώζονται συμπεραίνει κανείς ότι οι πλάγιες στοές στηρίζονταν εξωτερικά σε δύο πεσσούς και δύο κίονες εναλλάξ, ενώ εσωτερικά υπήρχαν παραστάδες. Το περίστωο πρέπει να ήταν θολοσκεπές: τα τμήματα της στοάς μπροστά στις θύρες εισόδου στον πυρήνα, καλύπτονταν με ημικυκλινδρικές καμάρες, κάθετες προς τον τοίχο του πυρήνα δημιουργώντας είδος προπύλου. Τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα πιθανότατα καλύπτονταν με ασπίδες ή τρουλίσκους, ενώ τα υπόλοιπα τμήματα της στοάς καλύπτονταν πιθανόν με σταυροθόλια. Ασπίδες ή τρουλίσκοι θα πρέπει να έστεφαν και τα παρεκκλήσια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

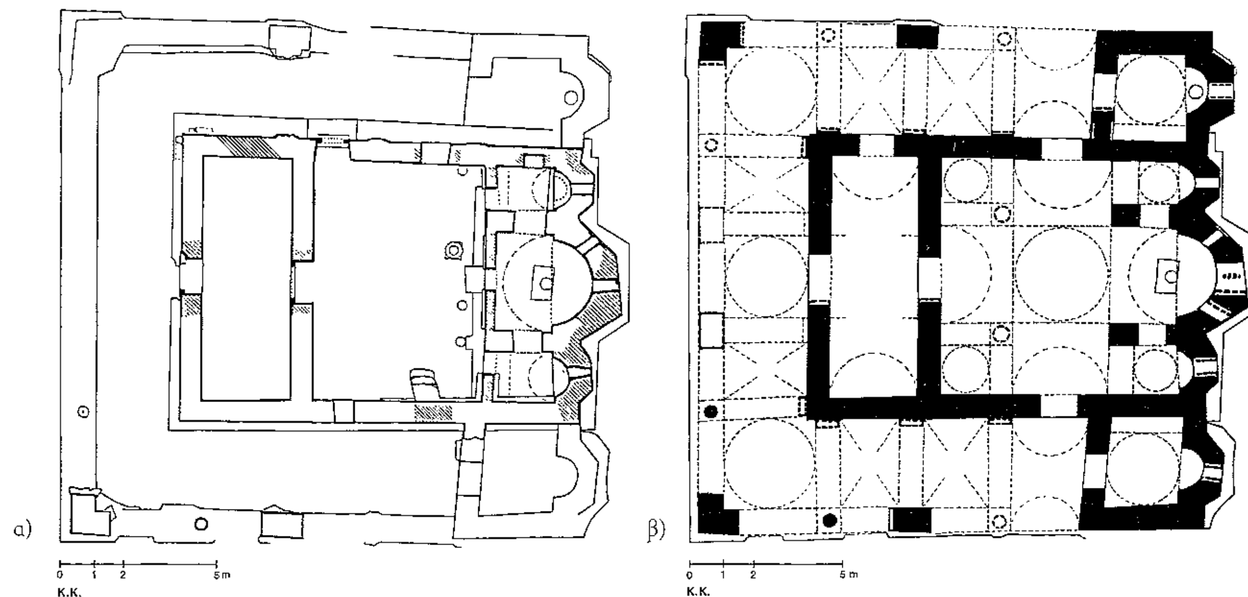
Βοκοτόπουλος, Π., "Ο ναός του Παντοκράτορος στο Μοναστηράκι Βονίτσης", *ΔΧΑΕ*, 10, 1980-1981, σ. 357-378, ειδ. 376.

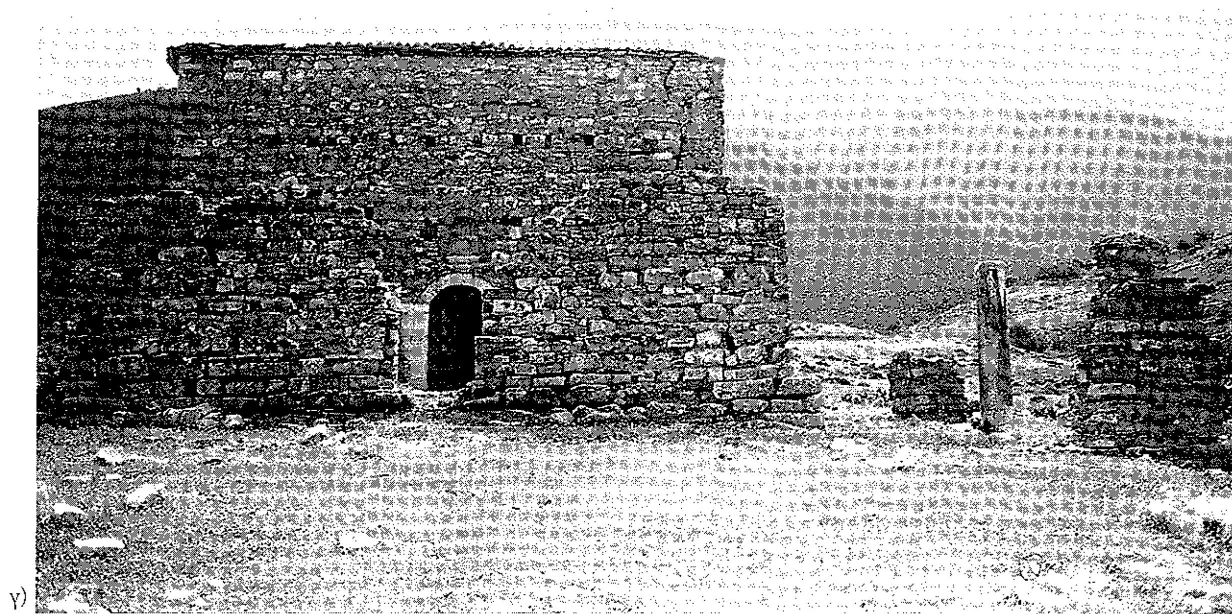

Άποψη από βορειοδυτικά.

ΗΠΕΙΡΟΣ α/α 25

ΒΟΝΙΤΣΑ. ΜΟΝΑΣΤΗΡΑΚΙ, ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ

α) Κάτοψη μετά από ανασκαφή.
β) Αναπαράσταση αρχικής κάτοψης.
γ) Άποψη από τα δυτικά (φωτ. 1989).

(α,β από Βοκοτόπουλο).

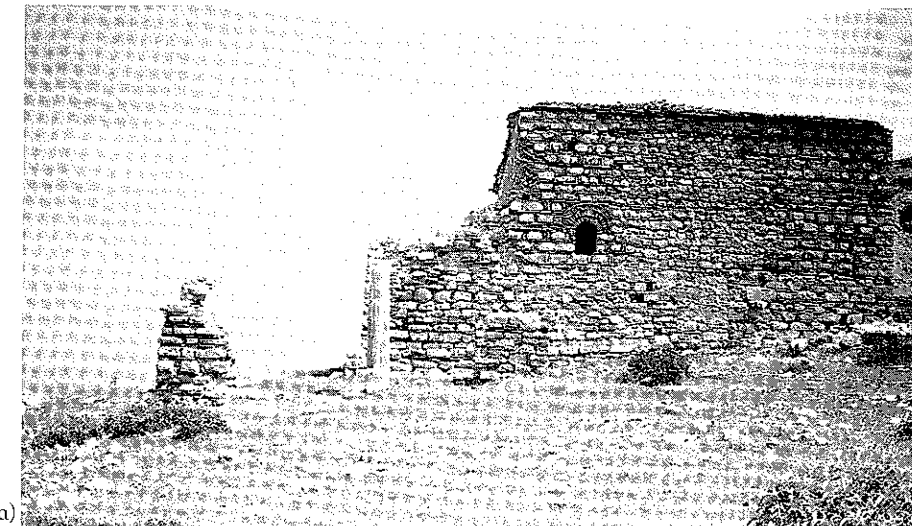

α/α 25 ΗΠΕΙΡΟΣ

ΒΟΝΙΤΣΑ. ΜΟΝΑΣΤΗΡΑΚΙ, ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ

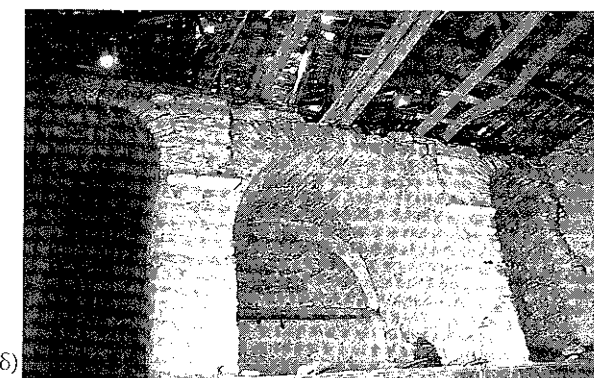
α) Άποψη του ναού από νότο με υπολείμματα του περιστώου.
β) Λεπτομέρεια της νότιας όψης.
γ) Άποψη από βορειοανατολικά.
δ, ε) Άνω και αντίστοιχα κάτω τμήμα του εσωτερικού προς το ιερό.

(Φωτ. 1989).

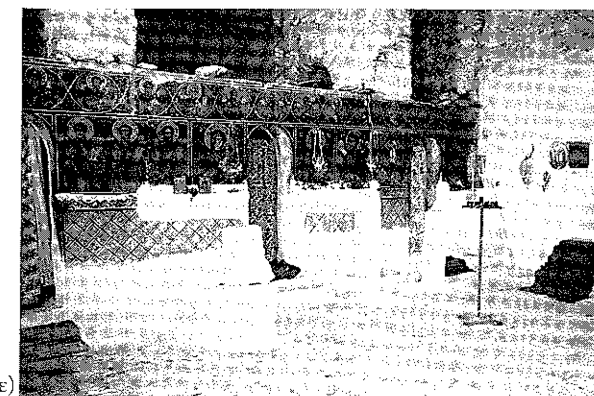

ΛΑΜΠΟΒΟ (ΑΛΒΑΝΙΑ). ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου ή του Τιμίου Σταυρού στο Λάμποβο δεν έχει χρονολογηθεί με ακρίβεια. Γενικά σύμφωνα με διάφορες απόψεις έχει τοποθετηθεί στο 10ο αι., αλλά προς το παρόν έχει επικρατήσει η χρονολόγησή του στο 13ο αι. (Meksi 1975). Με βάση τον τρόπο δόμησης και άλλα αρχαϊκά στοιχεία του, που εμφανίζονται σε ύστερες εποχές, δεν μπορεί να τοποθετηθεί νωρίτερα από το 12ο αι. (Meksi1975). Συγγένειες προς τα μνημεία της Ηπείρου, όπου δεν είχε επιτευχθεί ο μονόχωρος σταυροειδής με τρούλο και περίστωο, τον τοποθετούν στο 12ο-13ο αι. (Σωτηρίου 1942).

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Το μνημείο αν και κατατάσσεται στους μονόχωρους ναούς με τρούλο και περίστωο είναι ιδιαίτερα ιδιόρυθμο: έχει περίστωο σε κάτοψη, ενώ η ανωδομή ακολουθεί τον τύπο του εγγεγραμμένου σταυρού. Φαίνεται ότι το υφιστάμενο κτήριο έχει ενσωματώσει παλιότερό του. Η κάτοψη του κυρίως ναού παρουσιάζεται εξαιρετικά πεπλατυσμένη. Έτσι ο πυρήνας είναι ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο σε εγκάρσια διάταξη, γύρω από το οποίο διακρίνονται σαφώς τρία μέρη: δύο στοές συμμετρικά στις πλευρές και ο νάρθηκας στα δυτικά. Ο τελευταίος, που εξωτερικά δίνει την εντύπωση τριμερούς, φαίνεται να ήταν σε αρχική φάση διώροφος. Η ύπαρξη των τριβήλων κάτω από το βόρειο και νότιο τόξο και το μεγάλο ύψος των πλαγίων κλιτών δείχνουν ότι πρέπει να υπήρχαν υπερώα. Η παράδοση των περιστώων συνεχίστηκε εδώ και επί τουρκοκρατίας, καθώς ο ναός απέκτησε και νεώτερες προσθήκες στις τρεις πλευρές του.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Το περίστωο του ναού αποτελείται από τρία μέρη, συστατικά του αρχικού σχεδίου και κατασκευαστικά συνδεδεμένα ως σύνολο. Η δυτική στοά-νάρθηκας καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα στο κέντρο κάθετα στον κυρίως ναό. Οι πλάγιες στοές καλύπτονται επίσης με κάθετες προς τον πυρήνα ημικυλινδρικές καμάρες.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

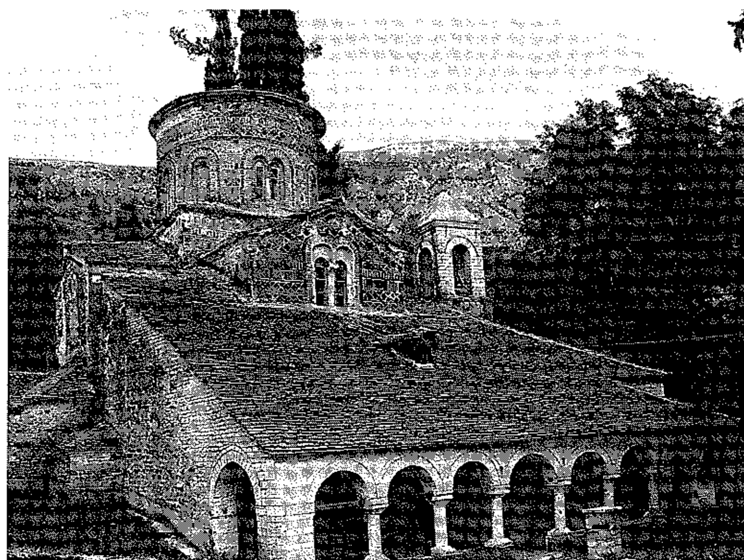

Βερσάκης, Φ., "Βυζαντινοί ναοί της Ηπείρου", *ΑΕ* 1916, σ. 108.

Σωτηρίου, Γ., *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία*, Αθήνα 1942, Α', σ. 381.

Βοκοτόπουλος, Π., *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεά Ελλάδα και την Ήπειρο από το τέλους του 7ου μέχρι το τέλος του 10ου αι.*, Θεσσαλονίκη, 1975, σ. 86-92 και 126-131.

Meksi, A., "Dy kisha bizantine në rreth të Gjirokastrës", *Monumentet*, 9, 1975, σ. 77-105 όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία και νέα σχέδια.

Koch, G., "Einige Bemerkungen zur Kirche in Labova e Krygit", *Monumentet*, 1/1987, σ. 53-62.

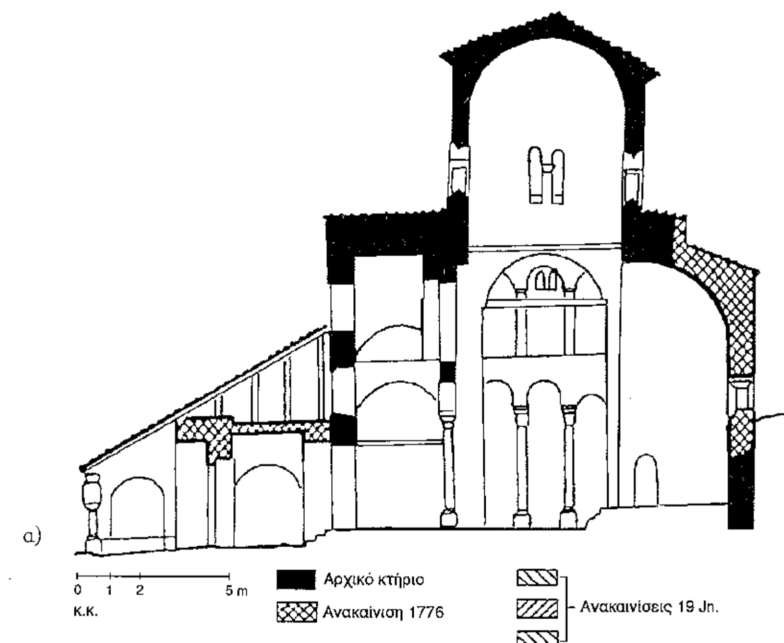

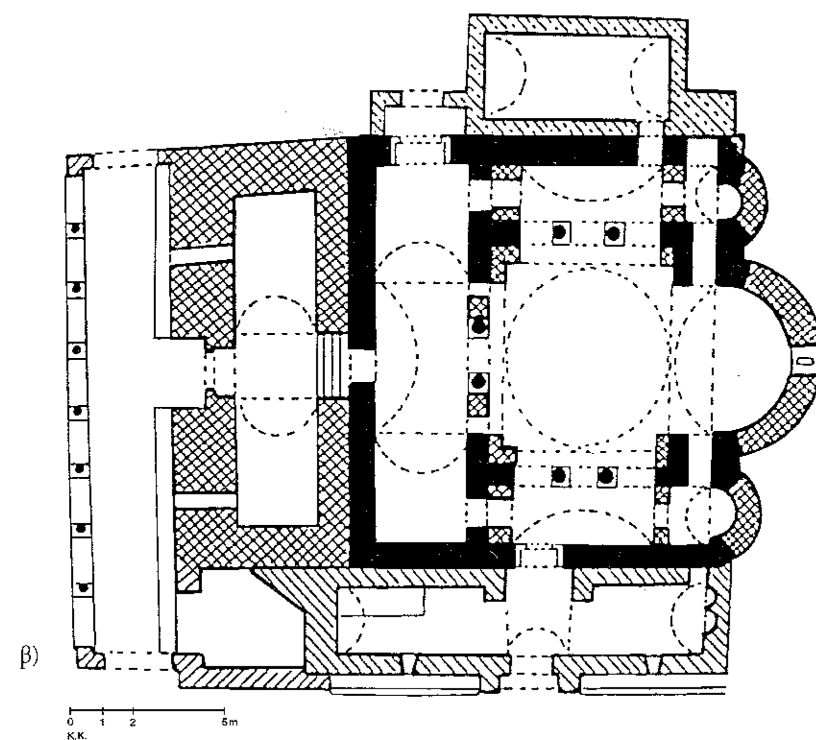
Άποψη του ναού από βορειοδυτικά (φωτ. Θώμος).

ΛΑΜΠΟΒΟ (ΑΛΒΑΝΙΑ). ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

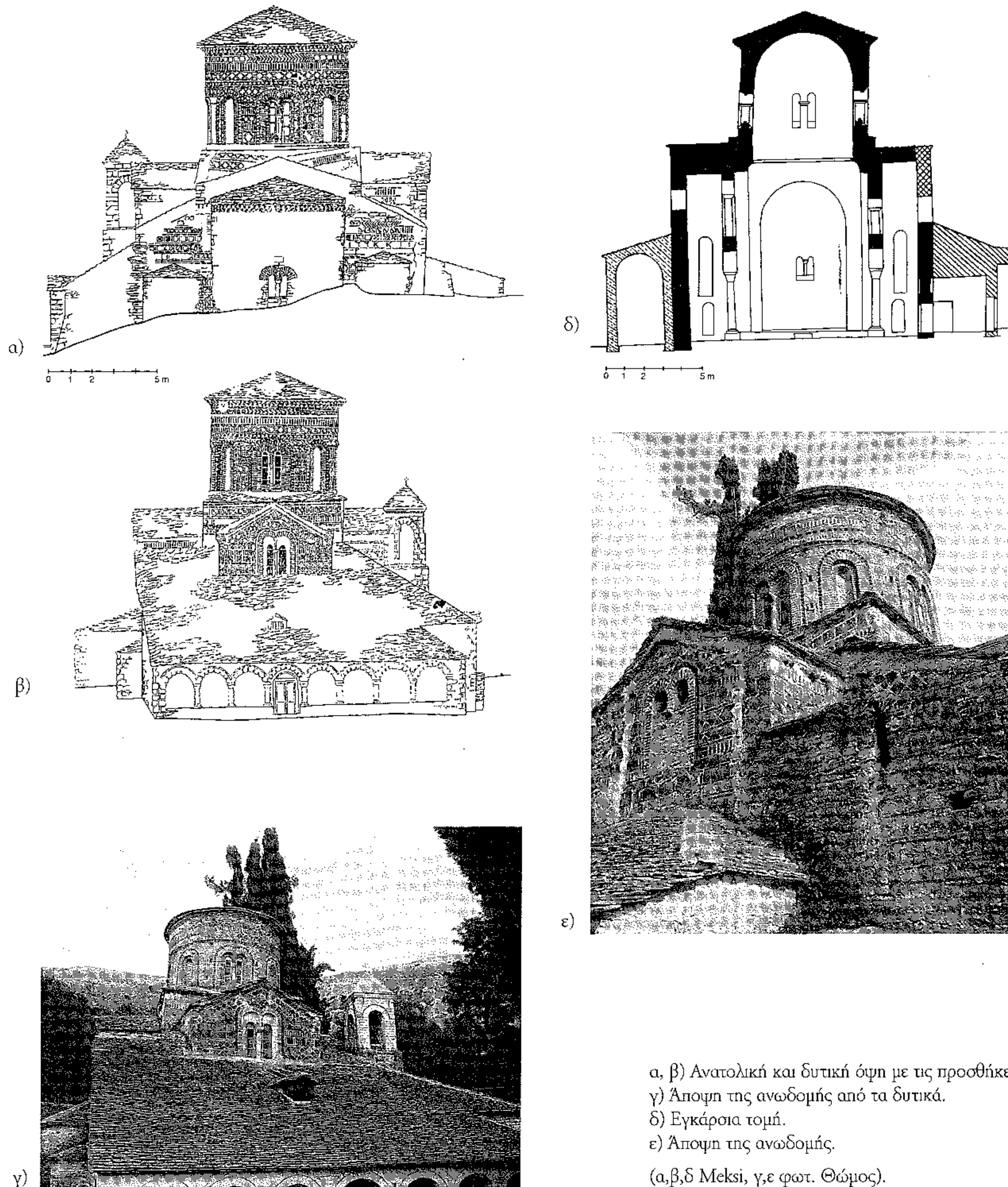

α) Αξονική τομή.
β) Κάτοψη με τις φάσεις.
(α,β Meksi).

ΗΠΕΙΡΟΣ α/α 26

ΛΑΜΠΟΒΟ (ΑΛΒΑΝΙΑ). ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

α, β) Ανατολική και δυτική όψη με τις προσθήκες.
γ) Άποψη της ανωδομής από τα δυτικά.
δ) Εγκάρσια τομή.
ε) Άποψη της ανωδομής.

(α,β,δ Meksi, γ,ε φωτ. Θώμος).

α/α 27 ΗΠΕΙΡΟΣ

ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΟΣ (ΑΛΒΑΝΙΑ). ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

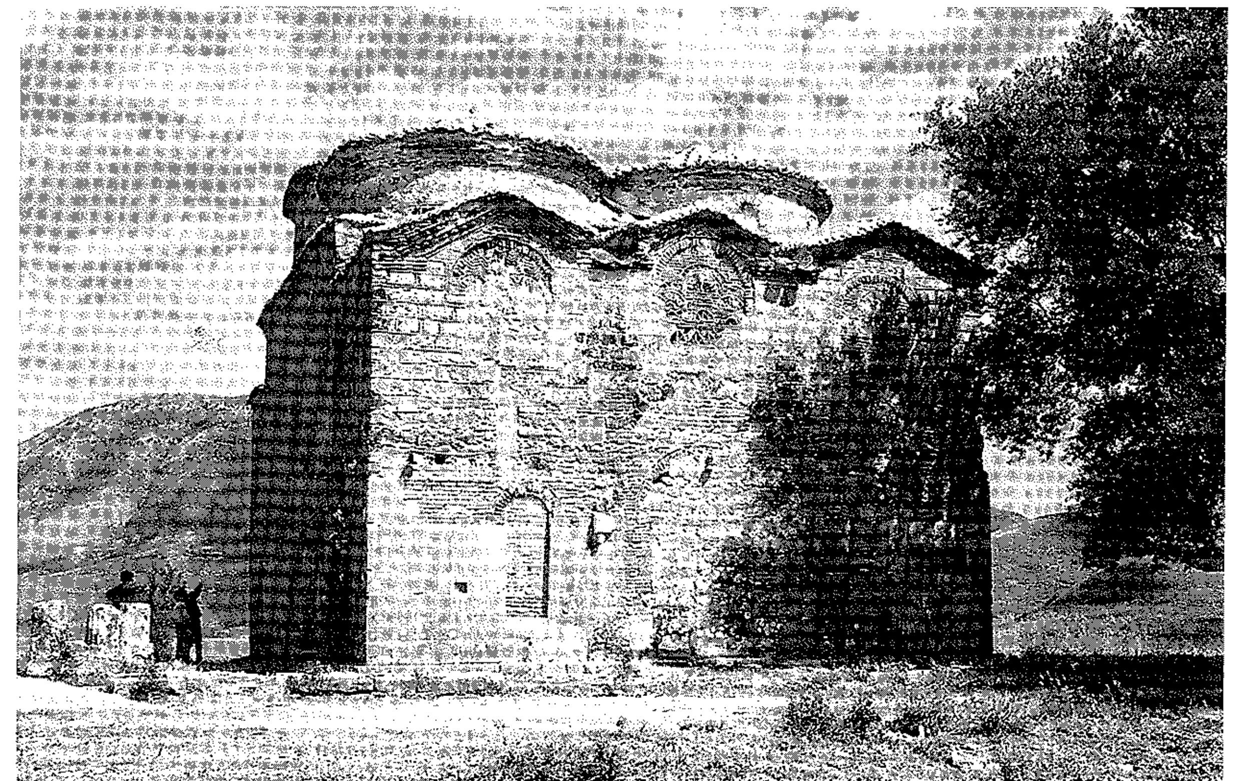
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Το μνημείο, με βάση μέρη του γλυπτού διακόσμου, χρονολογήθηκε αρχικά στον 11ο αι. ως κτίσμα του Κωνσταντίνου Μονομάχου (1042-1054). Αργότερα τοποθετήθηκε στο 13ο-14ο αι. (Meksi) και πιθανότατα ανάμεσα στο 1272 και 1286 και συνδέθηκε με τους Ανζού, των οποίων το οικόσημο βρέθηκε σε ορισμένα σημεία.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός, το μεγαλύτερο βυζαντινό μνημείο της Βορείου Ηπείρου, σώζεται σήμερα με πολλές επεμβάσεις κι έχει έναν ιδιότυπο μοναδικό σχεδιασμό: δύο μονόχωροι δρομικοί ναοί με τέσσερις τρούλους (δύο ο κάθε ένας) συνδέονται, δημιουργώντας έναν ενιαίο χώρο. Αν και στο ναό διακρίνονται σήμερα αρκετές φάσεις, θεωρείται ότι αυτές υποτάσσονται στο γενικό σύνολο ως μέρη του ίδιου αρχικού σχεδίου. Ο ιδιόμορφος διμερής ναός έχει δύο κόγχες ιερού, νάρθηκα σε όλο το μήκος της δυτικής πλευράς και αρχικά είχε ανοικτό περίστωο, που περιέβαλλε τις τρεις πλευρές του, βόρεια, δυτική και νότια. Το περίστωο δε σώζεται. Σύμφωνα με την αναπαράσταση που επεχείρησε ο Meksi ήταν ανοικτό, με τοξωτά ανοίγματα και ξυλόστεγο. Μπροστά στις τρεις από τις εισόδους του ναού βρίσκονταν πρόπυλα.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Καθώς δεν υπάρχει πλέον το περίστωο, δε γίνονται παρά υποθέσεις για την κατασκευή του. Πιθανώς λοιπόν είχε πεσσοστοιχία και στεγαζόταν με σταυροθόλια.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βερσάκης, Φ., "Βυζαντιακός ναός εν Δελβίνω", *Α.Δ.* 1915, 1, σ. 28-44.
Millet, G., *L'école grecque*, Paris 1919, σ. 228.
Meksi, A., "Architektura e kishës de Mesopotamit (l'architecture de l'église de Mesopotame)", *Monumentet* 3, 1972, σ. 47-94.
Meksi, A., "Nouvelles données sur l'église de Mesopotame", *Monumentet* 10 (1975), σ. 151-159.

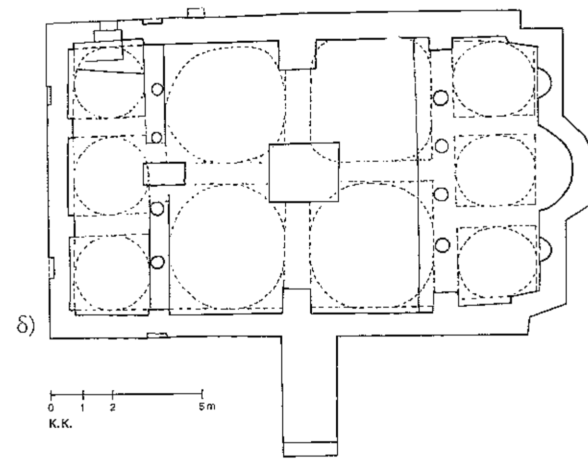
Άποψη του ναού από τα δυτικά. Στη βόρεια πλευρά (αριστερά) φαίνονται υπολείμματα του περίστωου.

ΗΠΕΙΡΟΣ α/α 27

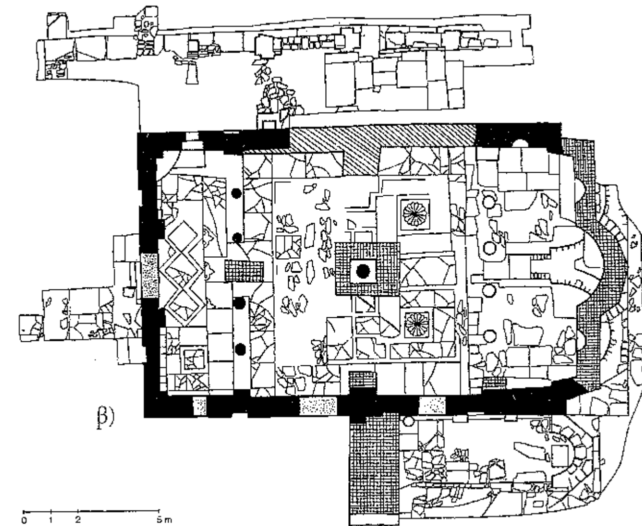
ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΟΣ (ΑΛΒΑΝΙΑ). ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

α)

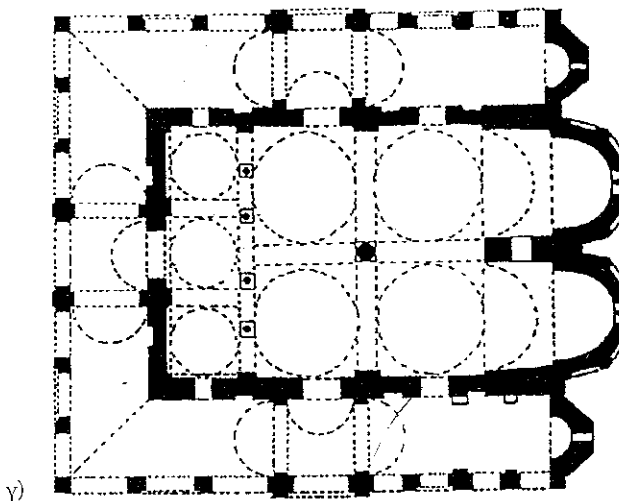
δ)

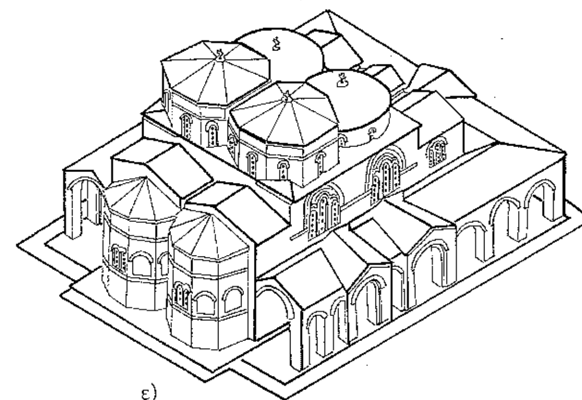
β)

α) Άποψη του ναού από τα νότια (φωτ. 2001).
β) Κάτοψη υπάρχουσας κατάστασης με τις φάσεις, το δάπεδο και ίχνη του περιστώου.
γ) Αναπαράσταση της αρχικής κάτοψης.
δ) Κάτοψη
ε) Αξονομετρική αναπαράσταση αρχικής φάσης.

(Σχέδια Meksi).

γ)

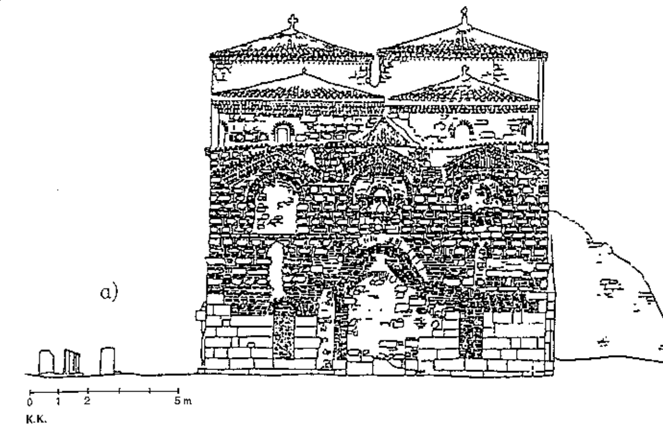

ε)

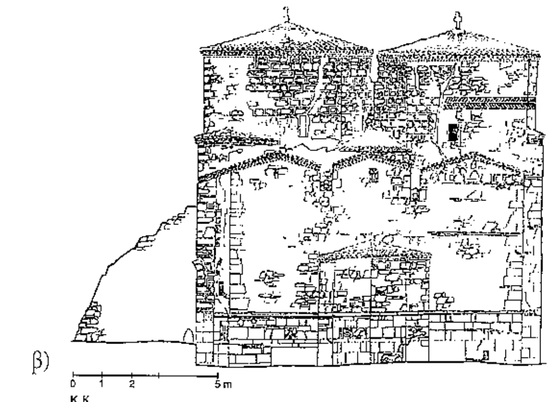

α/α 27 ΗΠΕΙΡΟΣ

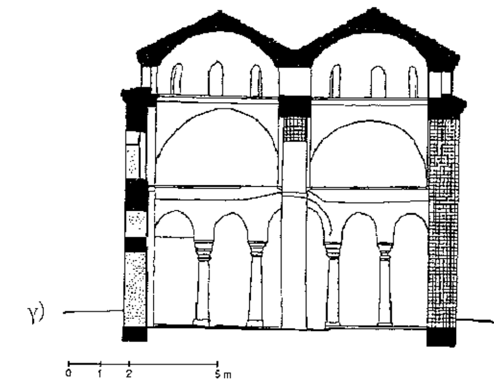
ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΟΣ (ΑΛΒΑΝΙΑ). ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

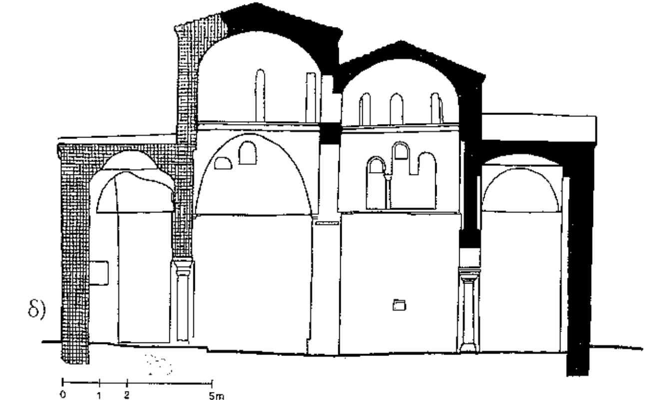
α)

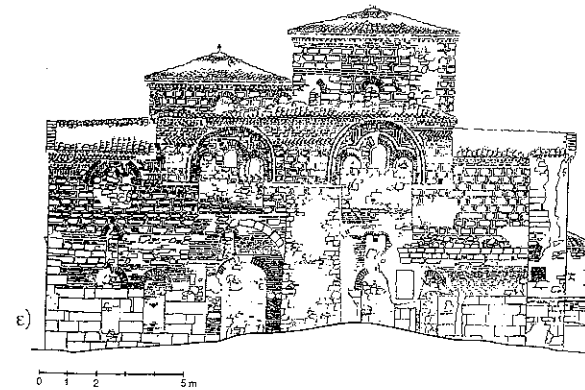
β)

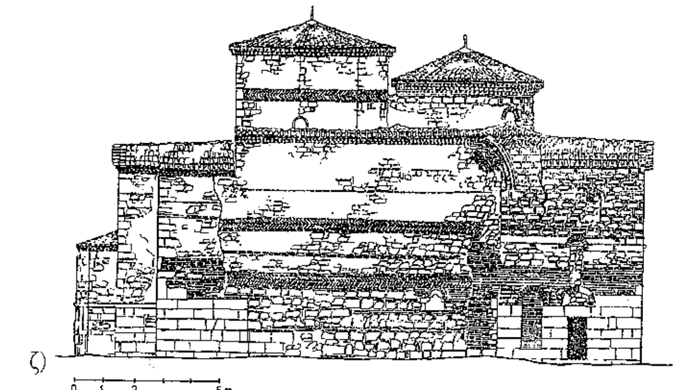
γ)

δ)

ε)

ζ)

α, β) Δυτική και ανατολική όψη.
γ) Εγκάρσια τομή προς ανατολικά.
δ) Κατά μήκος τομή.
ε, ζ) Νότια και βόρεια όψη.

(α-ζ Meksi).

ΗΠΕΙΡΟΣ α/α 28

ΤΟΥΡΚΟΠΑΛΟΥΚΟ (ΚΥΨΕΛΗ). ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΧΡΟΝΟΣ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός χρονολογήθηκε ως προς τον πυρήνα του το 1242, ενώ το περίστωο χρονολογήθηκε στο διάστημα από τα τέλη 13ου ως τα μέσα 14ου αι. (Δ. Ευαγγελίδης 1955). Οι χρονολογήσεις αυτές όμως δεν έχουν τεκμηριωθεί μέχρι στιγμής. Τα μέρη του περιστώου ωστόσο για λόγους τύπου και μορφών δεν θα είναι μακριά από αυτές τις τοποθετήσεις*.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός απαντά ως σταυρεπίστεγος τρίκλιτος με περίστωο. Ο τύπος του προδίδει μετασκευές, ενώ ουσιαστικά είναι ο μόνος σταυρεπίστεγος ναός με ένα σαφώς διακρινόμενο περίστωο. Η εγκάρσια στέγη του δεν αποκλείεται να έχει αντικαταστήσει παλιότερη τρουλαία κατασκευή. Το περίστωο αποτελείται από το νάρθηκα στα δυτικά και τις δύο πλάγιες στοές, είναι χαμηλότερο από τον πυρήνα και περιβάλλει το σύνολο, καταλήγοντας δυτικά στα άκρα σε ένα είδος τετραγωνικών πύργων. Στα ανατολικά εμφανίζεται η αψίδα του ιερού και στο βόρειο μέρος έχει προστεθεί, σχεδόν σε συνέχεια, το παρεκκλήσιο με τρουλίσκο πάνω σε τετράγωνη βάση, λίγο πιο μέσα από το ανατολικό αέτωμα της στέγης. Το παρεκκλήσιο είναι συνδεδεμένο με το εγκάρσιο κλίτος του πυρήνα. Τα παράθυρα βόρεια και νότια είναι κλεισμένα με τοιχοποιία που φέρει πλίνθινη διακόσμηση. Η κόγχη του ιερού του παρεκκλησίου, που καταλαμβάνει σχεδόν όλο το εύρος του, είναι τρίπλευρη και αρχίζει μετά τον εξωτερικό τοίχο. Δεν αποκλείεται ο δυτικός πύργος της εισόδου να είχε οικοδομηθεί μαζί με το βόρειο παρεκκλήσιο. Το νότιο παρεκκλήσιο είναι στενότερο και τελείως διαφορετικό από το βόρειο. Είναι χαμηλότερο, χωρίς αέτωμα αλλά με χαμηλή ημικυκλική αψίδα και ανεξάρτητο τρουλίσκο. Η νότια πλευρά διατρυπάται από θύρες στο κάτω τμήμα του κοσμήτη και από παράθυρα στο άνω. Οι θύρες έχουν κτιστεί.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Ο ναός έχει έναν πυρήνα, στον οποίο το εγκάρσιο κλίτος και το τμήμα από τους κίονες μέχρι το δυτικό τοίχο έχουν σχεδόν ίσες διαστάσεις. Στην ουσία το επίμηκες κλίτος δηλώνεται μόλις με δύο κίονες, έτσι ώστε θα μπορούσε να πει κανείς ότι περιλαμβάνεται σε σύμπτυξη ένας στοιχειώδης εσωτερικός νάρθηκας. Το περίστωο είναι κλειστό, αρκετά σύνθετο μορφολογικά, συναποτελείται από πλάγιες στοές και το νάρθηκα και φαίνεται να έχει δύο τουλάχιστον φάσεις δόμησης και περισσότερες επεμβάσεις. Η είσοδος γίνεται από έναν πυργοειδή πυλώνα στα δυτικά. Τα δυτικά γωνιακά στοιχεία (πύργοι) στεγάζονται με φουρνικά, όπως και ο κεντρικός δυτικός πύργος εισόδου, που φαίνεται να λειτουργεί ως νάρθηκας. Οι πλάγιες στοές καλύπτονται από ημικυλινδρικές καμάρες, κάθετες προς τους τοίχους του πυρήνα.Το νότιο παρεκκλήσι είναι στενότερο από το βόρειο και ο νότιος τοίχος του ευθυγραμμίζεται με τη νότια στοά. Η τοιχοποιία του τρούλου του παρεκκλησίου είναι συνέχεια της εξωτερικής (νότιας) τοιχοποιίας του –όμοια όπως και στα πρώιμα οθωμανικά μνημεία, από την οποία και φέρεται, ενώ στη βόρεια πλευρά του φέρεται από τόξο, προσκολλημμένο στο νότιο τοίχο του διακονικού.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

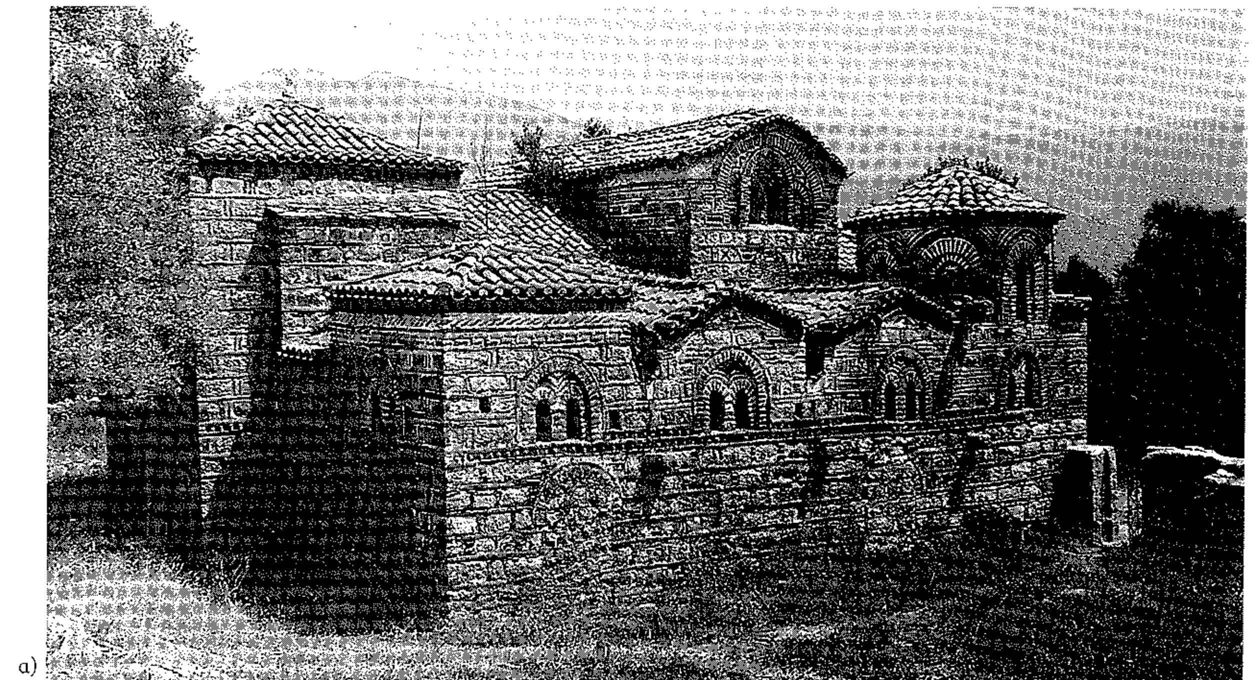
* Γίνεται αναφορά εδώ σε στοιχειώδεις μόνον παρατηρήσεις καθώς ευρεία δημοσίευση ετοιμάζει ο Π. Βοκοτόπουλος.

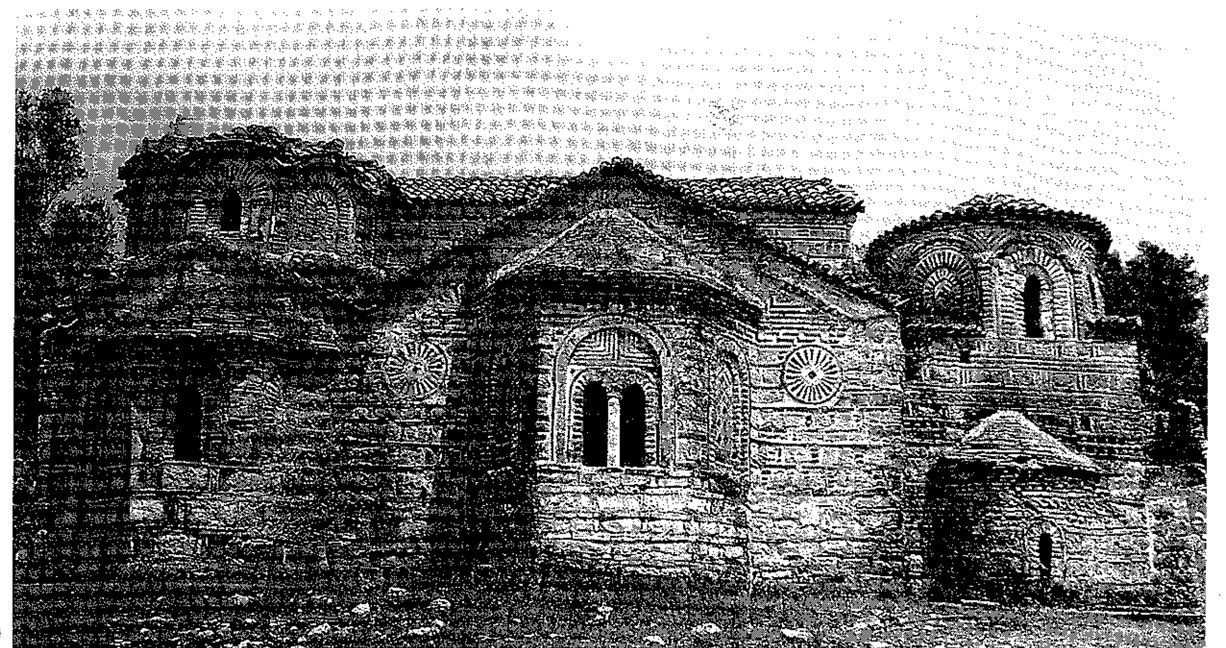
Ευαγγελίδης, Δ., "Σταυρεπίστεγος εκκλησία παρά τον Αχέροντα", *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, Τόμος Α΄, Αθήναι 1955, σ. 182-3.
Χατζηνικολάου, Α., "Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Ηπείρου", *ΑΔ* 21, 1966, Β΄2, σ. 295-296, πίν. 297-298.
Βοκοτόπουλος, Π., "Ο ναός του Παντοκράτορος στο Μοναστηράκι Βονίτσης", *ΔΧΑΕ* 10, 1980-81, σ. 357-378, ειδ. 372, 373, 375.

α/α 28 ΗΠΕΙΡΟΣ

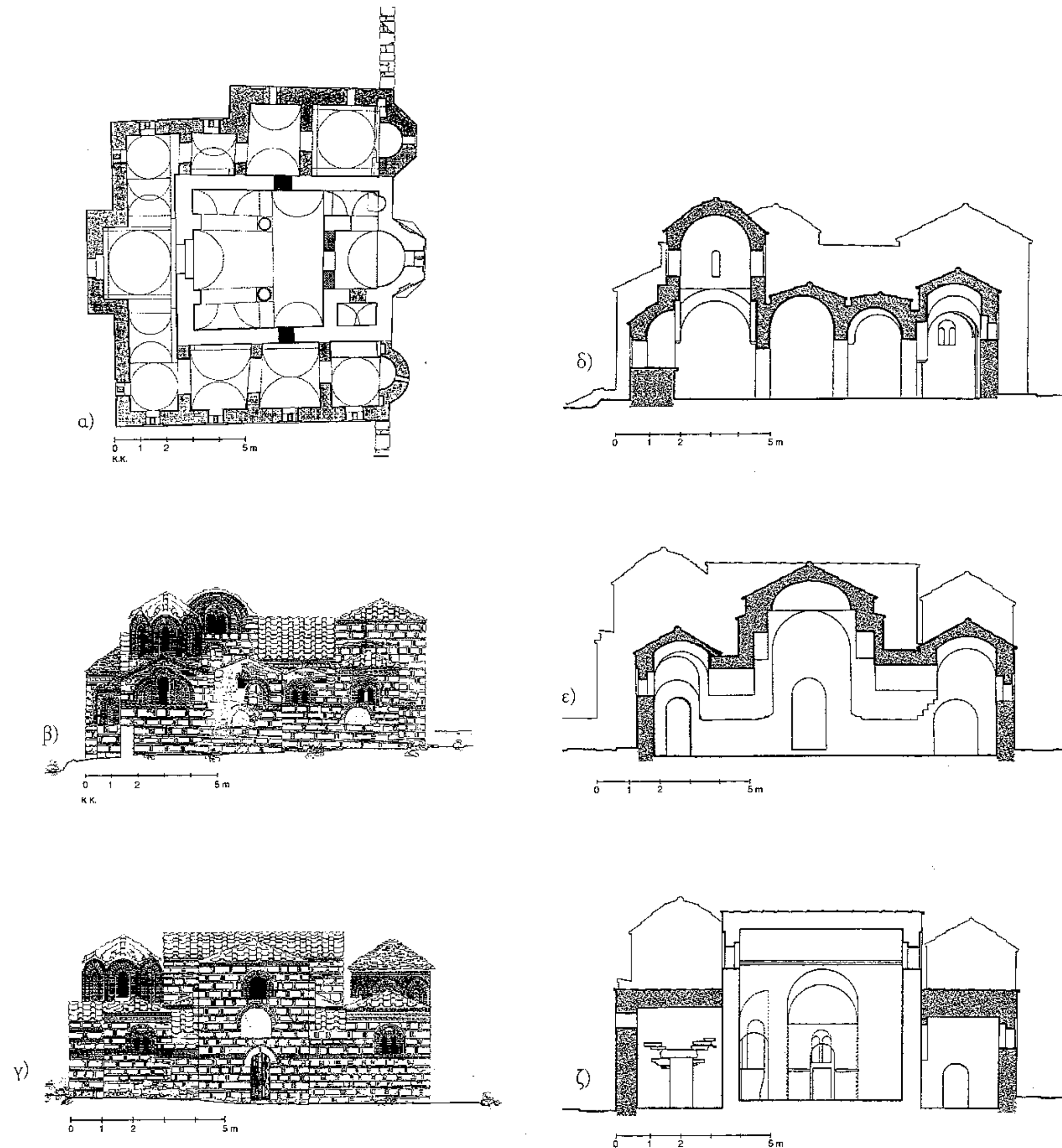
ΤΟΥΡΚΟΠΑΛΟΥΚΟ (ΚΥΨΕΛΗ). ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

α)

β)

α) Άποψη της νότιας όψης από τα νοτιοδυτικά.
β) Άποψη της ανατολικής όψης με τα ανατολικά παρεκκλήσια.

ΤΟΥΡΚΟΠΑΛΟΥΚΟ (ΚΥΨΕΛΗ). ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

α) Κάτοψη.
β) Βόρεια πλευρά.
γ) Δυτική πλευρά.
δ) Τομή στη βόρεια στοά.
ε) Εγκάρσια τομή στο νάρθηκα με τον "πύργο".
ζ) Εγκάρσια τομή.

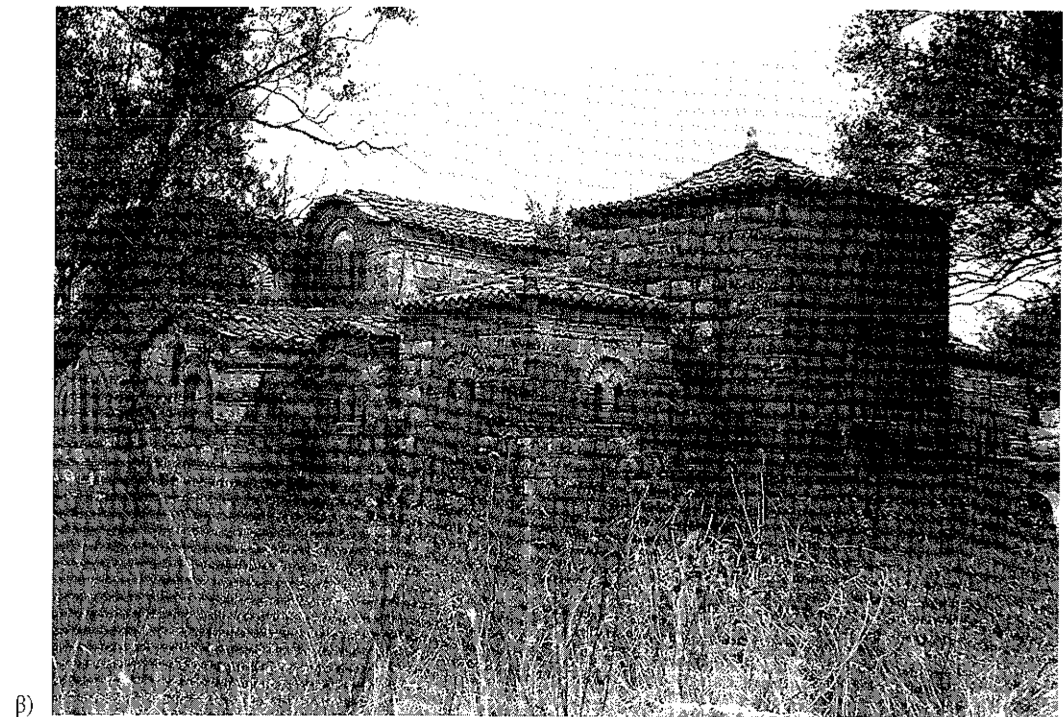
(α-ζ αρχείο Β. Δωρή)

ΤΟΥΡΚΟΠΑΛΟΥΚΟ (ΚΥΨΕΛΗ). ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

α) Άποψη της βόρειας πλευράς.
β) Άποψη από τα νοτιοδυτικά.

(Φωτ. 1994).

ΗΠΕΙΡΟΣ α/α 29

ΡΟΔΙΑ. ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός χρονολογήθηκε από τον Ορλάνδο στον 11ο αι., ενώ το περίστωό του θεωρήθηκε πρόσφατα, μετά από έρευνα, πολύ μεταγενέστερο.

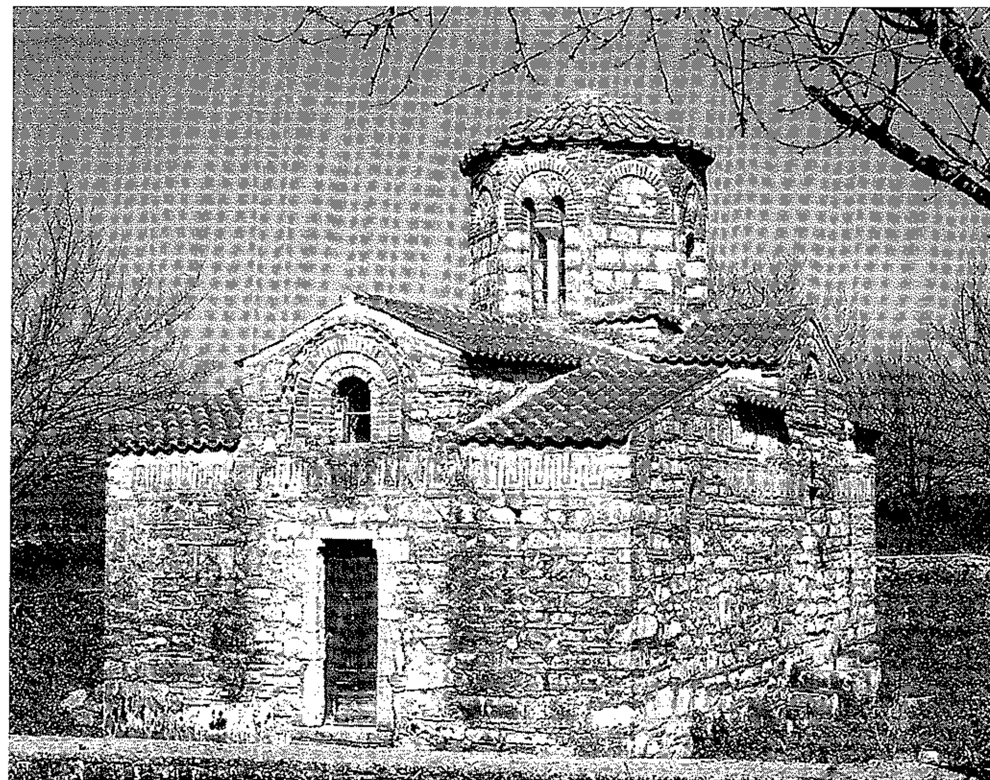
ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός είναι δικιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος, με τις πλάγιες κεραίες του σταυρού ευρύτερες απ' ότι η ανατολική και η δυτική. Ο νάρθηκας είναι σχετικά ευρύχωρος. Γύρω από το ναό σώζονται τα ίχνη του περιστώου. Στο περίστωο υποτίθεται ότι εισερχόταν κανείς από τρεις εισόδους (Β. Παπαδοπούλου), διαμορφωμένες με ένα είδος προπύλου, οι οποίες θα αντιστοιχούσαν στα ανοίγματα του πυρήνα. Μπροστά στη βόρεια και τη νότια είσοδο του ναού, που σήμερα είναι αλλοιωμένες, φαίνεται ότι υπήρχαν δύο τετράγωνοι χώροι, ίσως παρεκκλήσια, και τουλάχιστον ο βόρειος, που βεβαιώνεται (Β. Παπαδοπούλου), περιείχε υπέργειο κιβωτιόσχημο τάφο. Και στη νότια πλευρά όμως βρέθηκαν τάφοι. Οι πλευρές του περιστώου ίσως να ήταν ανοικτές, όπως μαρτυρούν οι κίονες που φαίνονται σε παλιές φωτογραφίες.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Η κατασκευή του περιστώου μόνο να υποτεθεί μπορεί, καθώς δεν έχει σωθεί τίποτα που να μαρτυρά την ανωδομή του. Πιθανότατα ήταν ξυλόστεγο, αλλά δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκε θολοδομία, χωρίς να συνδέεται με τον τοίχο του πυρήνα.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ορλάνδος, Α., "Ο Άγ. Νικόλαος της Ροδιάς", *ΑΒΜΕ*, τ. Β', 1936, σ. 131-147

Παπαδοπούλου, Β., "Ο Αγ. Νικόλαος της Ροδιάς", *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002, σ. 63-64, 65-66

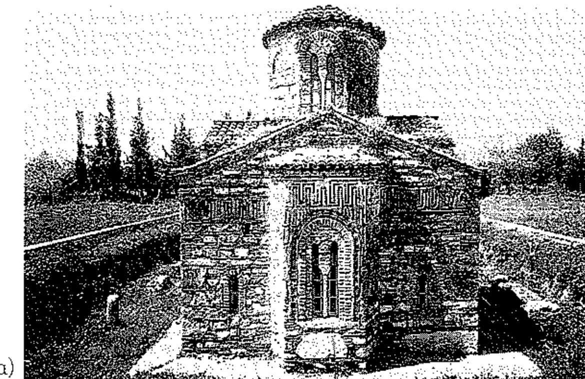

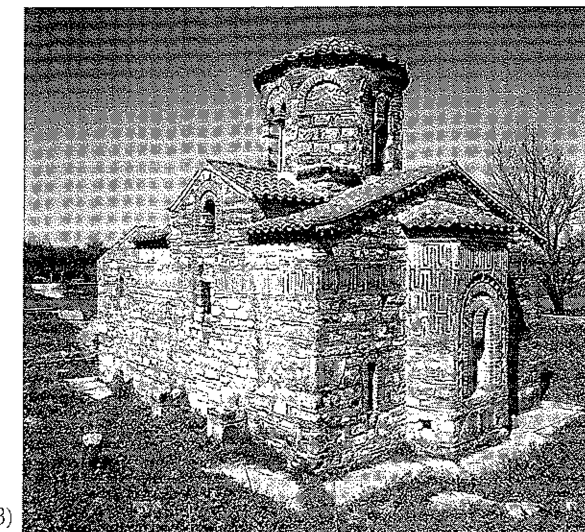
Γενική άποψη του μνημείου.

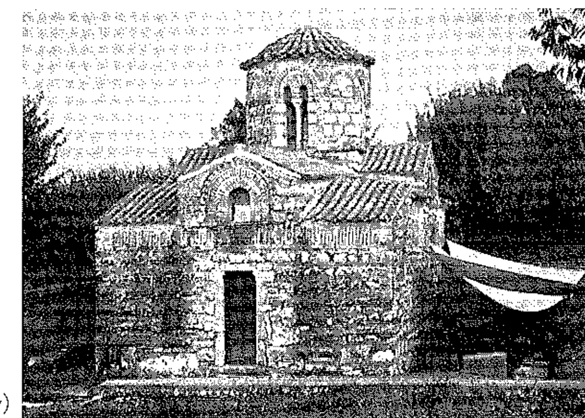

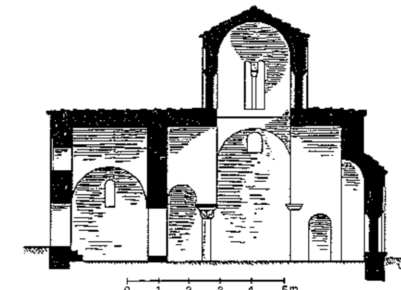
α/α 29 ΗΠΕΙΡΟΣ

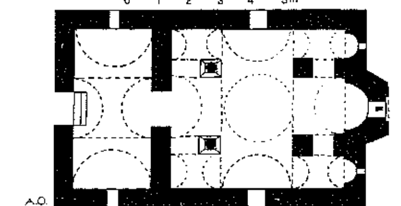
ΡΟΔΙΑ. ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

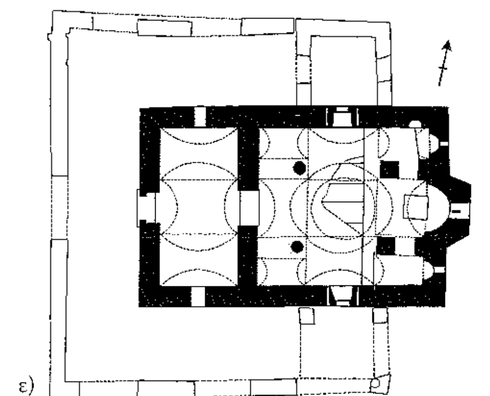

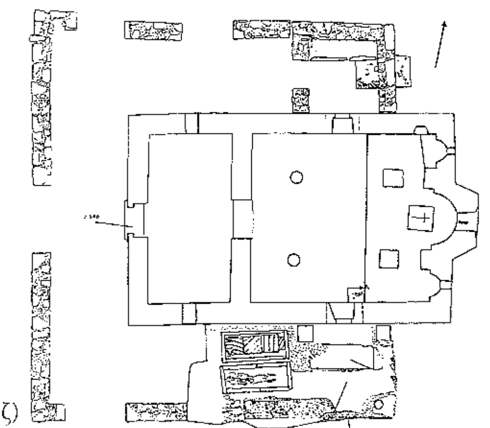

α) Άποψη από ανατολικά.
β) Άποψη από νοτιοανατολικά όπου διακρίνονται τα υπολείμματα του περιστώου.
γ) Άποψη από τα δυτικά.
δ) Κάτοψη και αξονική τομή χωρίς το περίστωο (Ορλάνδος).
ε) Κάτοψη (από Παπαδοπούλου).
ζ) Κάτοψη μετά την ανασκαφή (από Παπαδοπούλου) με θέσεις τάφων.

ΗΠΕΙΡΟΣ

α/α 30

ΦΙΛΙΠΠΙΑΣ. ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός είχε κτιστεί στο διάστημα 1231-1267 από το Μιχαήλ Β΄. Το περίστωο πρέπει να ήταν σύγχρονο με τη β΄ φάση του πυρήνα και να ανήκε στην ίδια φάση με αυτήν. Έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη (Βοκοτόπουλος) ότι το περίστωο αποτελεί διαφορετική φάση.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός, που σώζεται σε ερείπια, είναι σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος τετρακιόνιος με περίστωο και πέντε τρούλους. Τα γωνιακά διαμερίσματα του πυρήνα στεγάζονταν με τρουλίσκους (Π. Βοκοτόπουλος) από τους οποίους οι ανατολικοί βρισκόταν μπροστά στα αντίστοιχα παραβήματα. Στην αρχική φάση του μνημείου ανήκει ο λίγο υπερυψωμένος νάρθηκας, που συνδεόταν με τον κυρίως ναό με τρεις εισόδους. Στις δύο του πλευρές, βόρεια και νότια, υπήρχαν παρεκκλήσια απο τα οποία σώζεται μόνο το νότιο, αφιερωμένο στον Άγιο Βασίλειο, και τα θεμέλια του βόρειου. Μπροστά στο παρεκκλήσιο υπήρχε στοά που το συνέδεε με τις νότιες εισόδους στο ναό (αυτή του κυρίως ναού και αυτή του νάρθηκα). Το περίστωο σε σχήμα Π πλαισιώνει τις τρεις πλευρές του πυρήνα και ήταν ανοικτό με κίονες στην εξωτερική πλευρά της νότιας και της δυτικής στοάς του, στον άξονα των οποίων υπήρχε άλλη μια σειρά κιόνων. Ωστόσο, η βόρεια στοά του περιστώου διαφέρει, αφού στην εξωτερική της πλευρά έχει πεσσούς αντί κιόνων, οι οποίοι μπορεί να είχαν διαφράγματα ανάμεσά τους δημιουργώντας έτσι έναν πιο κλειστό χώρο. Μπροστά στις εισόδους του ναού διαμορφώνονταν πυλώνες που προέκυπταν από τη διάταξη των κιόνων του περιστώου. Αυτό συνέβαινε με όλες τις εισόδους στη δυτική, νότια και στη βόρεια πλευρά. Ένας αρμός παρατηρήθηκε από τον Π. Βοκοτόπουλο (1976) ανάμεσα στον πυρήνα και στο περίστωο και ερμηνεύθηκε ως απόδειξη ότι το περίστωο δεν είναι σύγχρονο με τον κυρίως ναό. Ωστόσο αρμοί που δηλώνουν μη οργανική σύνδεση παρατηρούνται σε μνημεία όπως στην Παρηγορήτισσα της Άρτας, στον Άγιο Παντελεήμονα Θεσσαλονίκης και αλλού. Ο τρόπος με τον οποίο το νότιο παρεκκλήσιο και οι στοές σχετίζονται με τις επεμβάσεις στις όψεις και στις εισόδους του ναού καλύπτοντας σημαντικά στοιχεία διάρθρωσης της όψης, δείχνουν ότι υπάρχει β φάση, η οποία περιλαμβάνει ναό και περίστωο μαζί (βλ. σχ. γ,δ).

Στη δυτική πλευρά μπροστά στο νάρθηκα υπήρχαν πεζούλια. Έξω από τη νοτιοδυτική γωνία υπήρχε ένας πύργος πιθανώς για κωδωνοστάσιο.

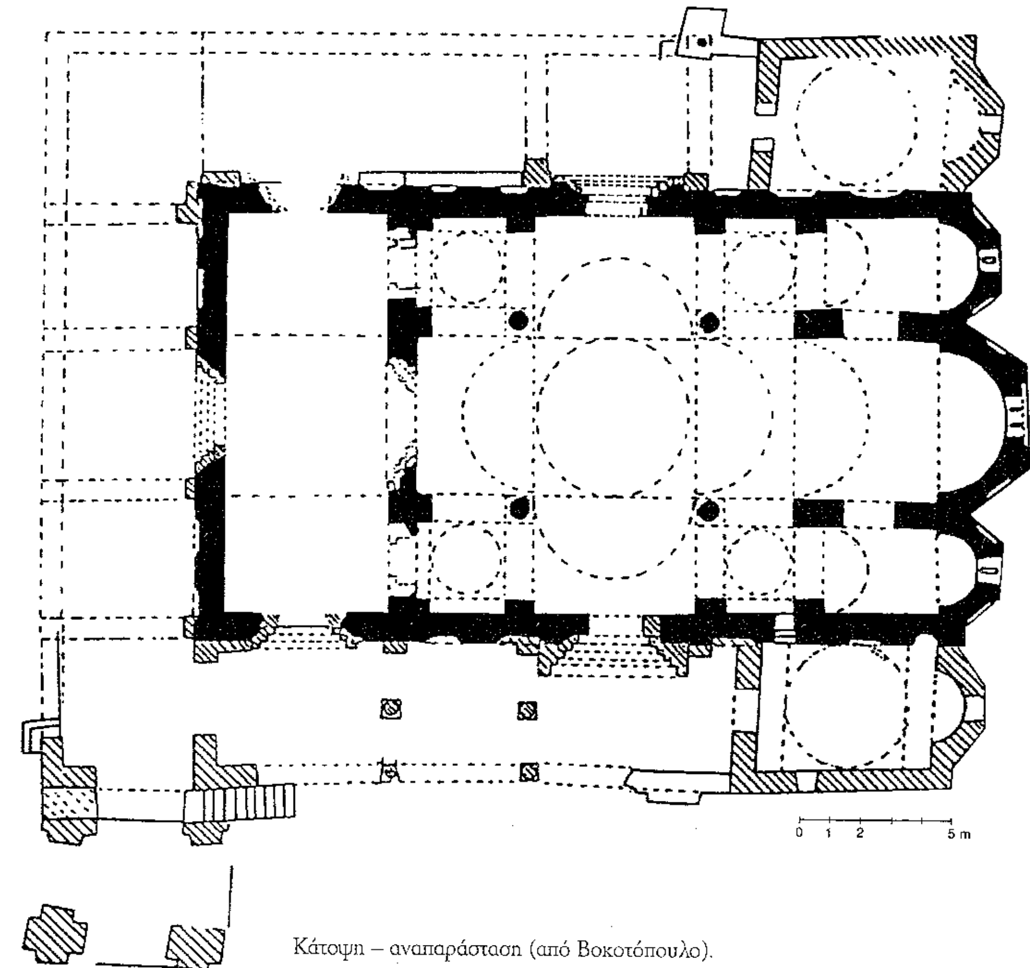
ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Το περίστωο ήταν ανοικτό και στηριζόταν εσωτερικά σε παραστάδες, οι οποίες βρίσκονταν σε επαφή με τον τοίχο του πυρήνα, και εξωτερικά πιθανότατα σε πεσσούς και κίονες. Οι παραστάδες αυτές καθώς και τα θυρώματα των εισόδων, τουλάχιστο στη νότια πλευρά, καθώς και το νότιο παρεκκλήσιο έχουν τοποθετηθεί χωρίς να σχετιστούν με προγενέστερα στοιχεία της όψης του κτηρίου (τυφλά τόξα κ.λπ.). Οι κίονες είναι διατεταγμένοι έτσι ώστε δημιουργούν πρόπυλα μπροστά στις εισόδους. Τα παρεκκλήσια του περιστώου καλύπτονταν με τρουλίσκους. Για τα υπόλοιπα μέρη του περιστώου μπορούν να διατυπωθούν μόνον υποθέσεις. Η κάλυψή τους πρέπει να γινόταν με ημικυλινδρικές καμάρες κάθετες προς τους τοίχους του πυρήνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βοκοτόπουλος, Π., "Νέα στοιχεία περί του καθολικού της Μονής Παντάνασσης Φιλιππιάδος", *ΑΑΑ*, V.I (1972), σ. 92-93.
Βοκοτόπουλος, Π., "Ανασκαφή του καθολικού της μονής Παντανάσσης Φιλιππιάδος", *ΠΑΕ* τ. Α΄, 1977, εν Αθήναις 1980, σ. 149-153.

Γενική άποψη του ναού (από Παπαδοπούλου).

Κάτοψη – αναπαράσταση (από Βοκοτόπουλο).

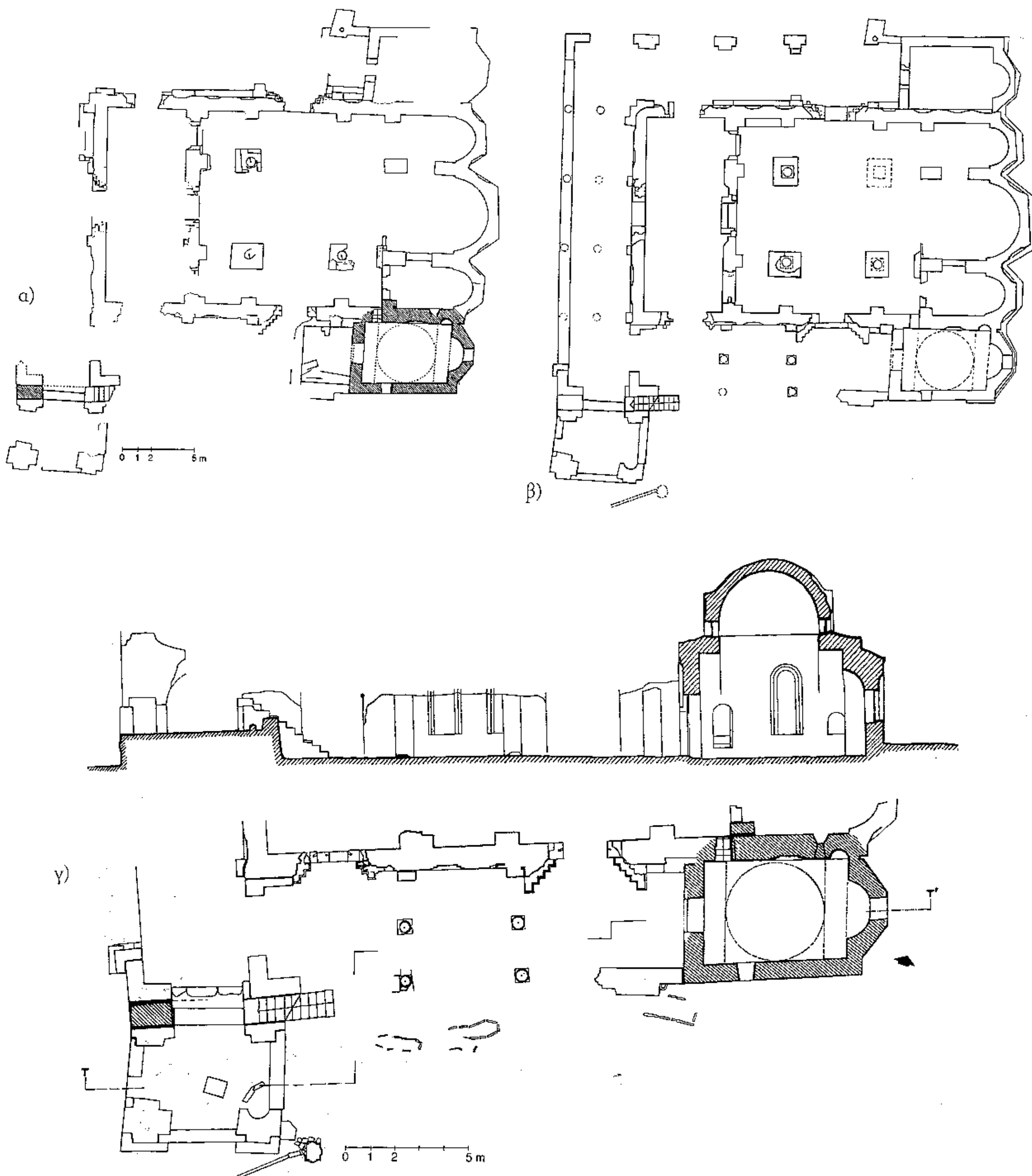

α/α 30 ΗΠΕΙΡΟΣ

ΦΙΛΙΠΠΙΑΣ. ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ

ΗΠΕΙΡΟΣ α/α 30

ΦΙΛΙΠΠΙΑΣ. ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ

α) Κάτοψη μετά από ανασκαφή (από Βοκοτόπουλο).
β) Κάτοψη σήμερα (από Παπαδοπούλου).
γ) Λεπτομέρεια του νότιου τμήματος του περιστώου. Τομή κατά μήκος της νότιας στοάς και κάτοψη (από Βοκοτόπουλο) (β,γ Ανασχεδ.).

α/α 31 ΘΕΣΣΑΛΙΑ

ΕΛΑΣΣΟΝΑ. ΟΛΥΜΠΙΩΤΙΣΣΑ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός κατασκευάστηκε επί Ανδρονίκου Β΄ του Παλαιολόγου μεταξύ 1282-1328 και πιθανότατα πριν από το 1305 (χρονολογία που αναγράφεται στην ξύλινη πόρτα του ναού). Οριομένοι ερευνητές τον χρονολογούν μεταξύ 1310 και 1315 (Englert).

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός είναι μονόχωρος τρουλαίος με περίστωο ενσωματωμένο στον αρχικό σχεδιασμό και φαίνεται ότι ακολουθεί πιστά τα πρότυπά του. Εξωτερικά έχει μεγάλη συγγένεια με τους τετρακιόνιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους της Θεσσαλονίκης καθώς το κεντρικό τρουλαίο σώμα του πυρήνα υψώνεται αρκετά επάνω από τη στοά. Το περίστωό του όμως δεν ξεπερνά το ύψος της γένεσης των τόξων των κεραιών του σταυρού. Το περίστωο επικοινωνεί με τον πυρήνα στις τρεις πλευρές, βόρεια, νότια και δυτική, με μεγάλα δίβηλα ανοίγματα που στηρίζονται στο κέντρο τους σε έναν ισχυρό κίονα. Οι εξωτερικοί τοίχοι είναι κλειστοί και υπάρχει μία θύρα στη νότια πλευρά, που αντιστοιχεί στην περιοχή του νάρθηκα και μια θύρα στη δυτική πλευρά αξονικά. Η βόρεια πλευρά είναι κλειστή με τρία παράθυρα. Το σύνολο παρουσιάζει μία έντονη εσωστρέφεια.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Το περίστωο, πολύ χαμηλότερο από τον πυρήνα, χωρίζεται κατασκευαστικά σε θολωτά μέρη, τα οποία όμως δεν εμφανίζουν απόλυτη συμμετρία. Η δυτική στοά του νάρθηκα φέρει τρεις αψίδες και ενδιάμεσά τους δύο τόξα με πάχος όσο αυτό των πεσσών. Στη βόρεια στοά, στον εγκάρσιο άξονα, υπάρχει επίσης αψίδα, ενώ το υπόλοιπο τμήμα της στοάς καλύπτεται από ημικυλινδρικές καμάρες. Κάτι ανάλογο συμβαίνει στη βόρεια πλευρά, αλλά εκεί δεν υπάρχει συμμετρία, καθώς ένα σταυροθόλιο καλύπτει το κεντρικό πεδίο της απόστασης από το δυτικό άκρο του δυτικού πεσσού μέχρι το δυτικό άκρο του ανατολικού πεσσού και όχι τη θέση που ορίζει ο εγκάρσιος άξονας. Όλο το υπόλοιπο μέρος της στοάς καλύπτεται από ημικυλινδρικές καμάρες.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σωτηρίου, Γ., Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ΄ και ΙΔ΄ αιώνος, *ΕΕΒΣ*, Δ΄, Αθήναι, (1927), σ. 327, 315-331.

Σωτηρίου, Γ., Η μονή Ολυμπιωτίσσης, *Επετηρίδα της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, Δ΄ (1927), σ. 312-331

Πελεκανίδη, Σ., Χρονικά, *Α.Δ.* 16, 1960, σ. 230.

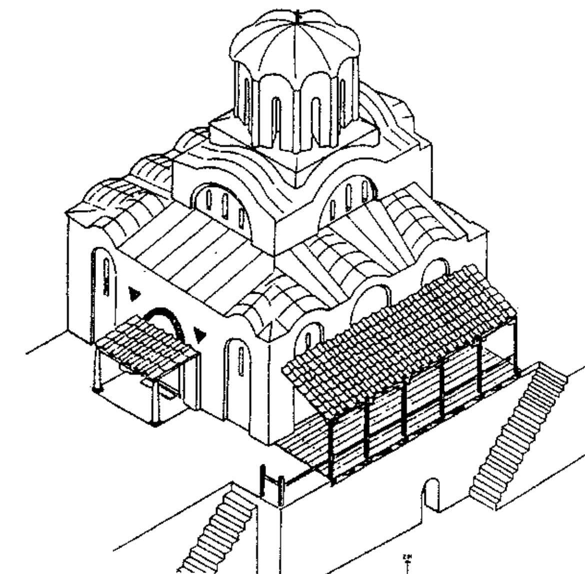
Σωτηρίου, Γ., *Ολυμπιώτισσα Ελασσόνας, Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, Αθήναι 1962.

Hatjiyannis, M., *L'architecture byzantine à l'époque des Paléologues: Le cas du catholicon de l'Olympiotissa à Elasson (Thessalie)*, Paris 1989, σ. 462-471.

Englert, K., *Der Bautypus der Umgangskirche unter besonderer Berücksichtigung der Panagia Olympiotissa in Elasson*, Frankfurt am Main 1991.

Konstantinides, E., *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly*, v.I, Athens 1992.

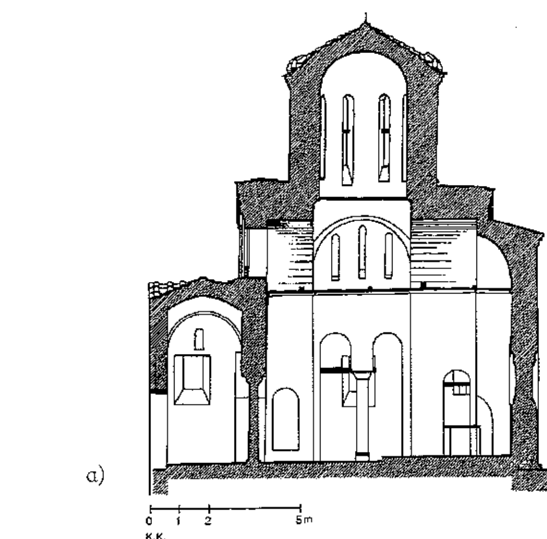
Hatjiyannis, M., Relations architecturales entre la Thessalie et la Macedoine à l'époque des Paléologues: Le cas du Catholicon de l'Olympiotissa à Élasson, *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας 1975-90*, τομ. Β΄, Αθήνα 1994, σ. 371-386.

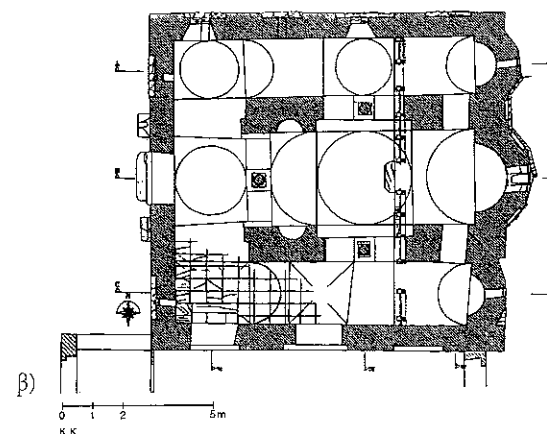

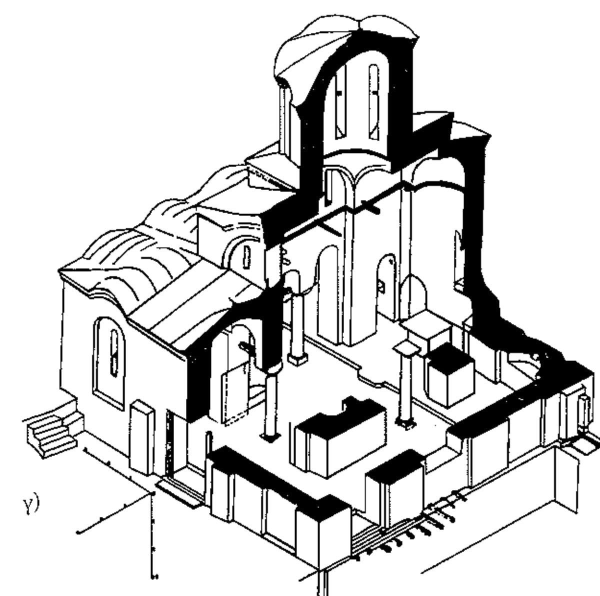
Γενική άποψη του ναού (αξονομετρ. Χατζηγιάννη).

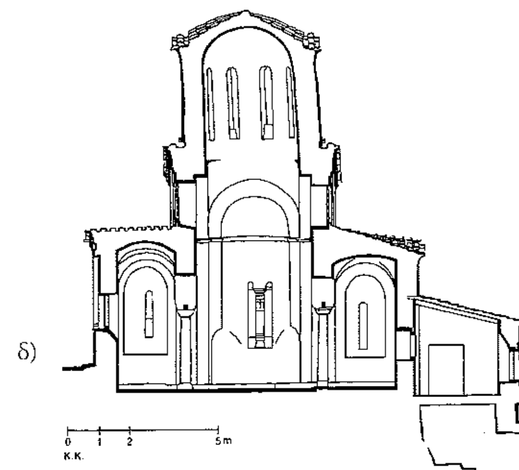
ΘΕΣΣΑΛΙΑ α/α 31

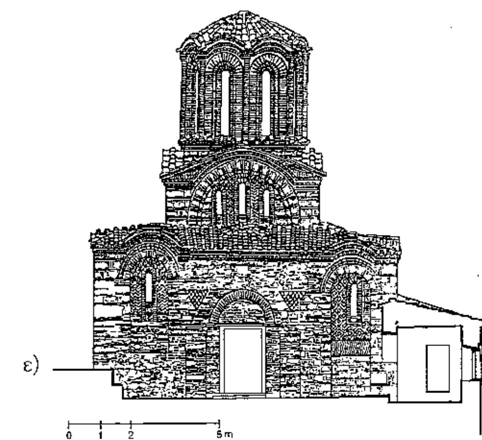
ΕΛΑΣΣΩΝΑ. ΟΛΥΜΠΙΩΤΙΣΣΑ

α)

β)

γ)

δ)

ε)

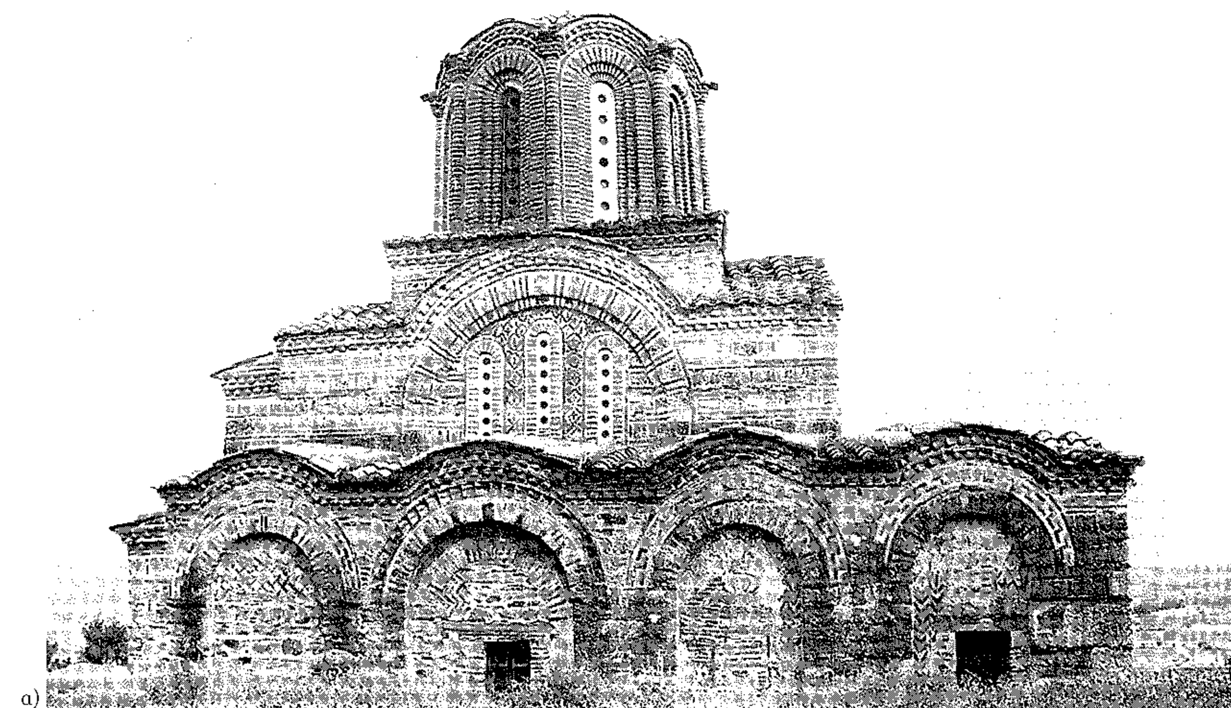
α) Αξονική τομή.
β) Κάτοψη.
γ) Αξονομετρική τομή.
δ) Εγκάρσια τομή.
ε) Δυτική όψη.

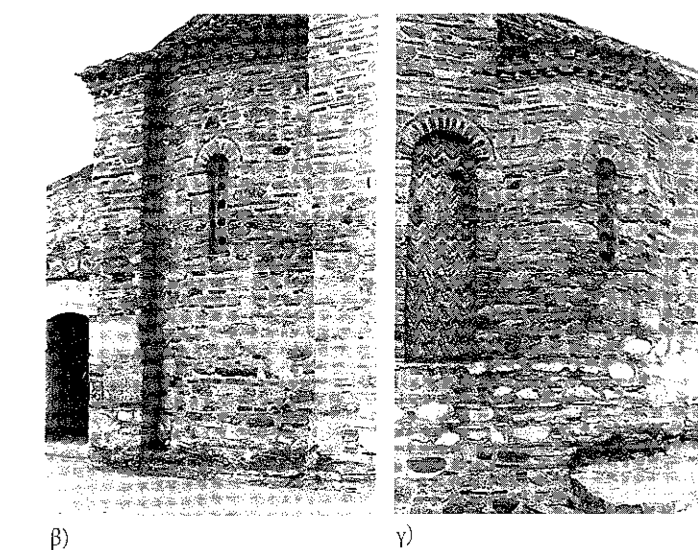
(α,β,γ Χατζηγιάννης, δ,ε Θεοχαρίδης)

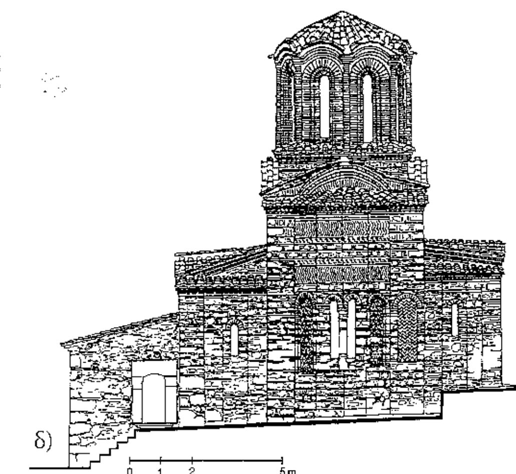

α/α 31 ΘΕΣΣΑΛΙΑ

ΕΛΑΣΣΩΝΑ. ΟΛΥΜΠΙΩΤΙΣΣΑ

α)

β) γ)

δ)

α) Άποψη της βόρειας όψης.
β) Άποψη ανατολικής όψης – αψίδα διακονικού.
γ) Άποψη ανατολικής όψης – αψίδα πρόθεσης.
δ) Ανατολική όψη (Θεοχαρίδης).

(Φωτ. α-γ 1989)

ΘΕΣΣΑΛΙΑ α/α 32

ΚΑΣΤΡΑΚΙ Ν. ΤΡΙΚΑΛΩΝ. ΝΑΟΣ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

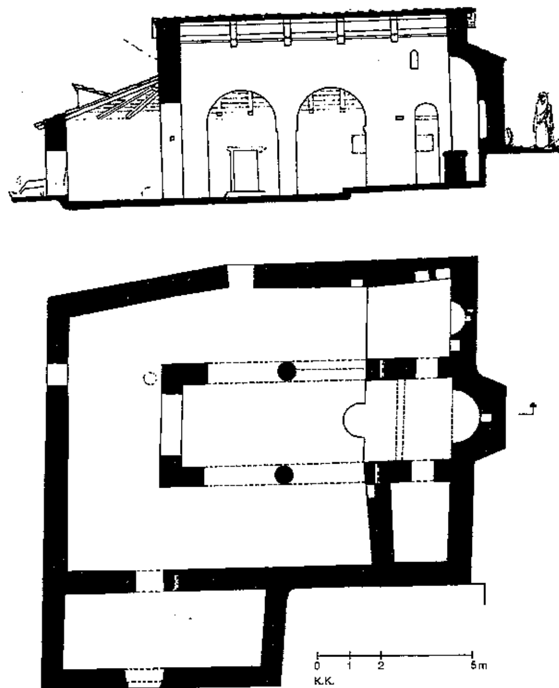
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός δεν έχει χρονολογηθεί, αλλά παρουσιάζει στοιχεία που δικαιολογούν την τοποθέτησή του πιθανόν στις αρχές του 14ου αι. ή και νωρίτερα.

ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός είναι μία ξυλόστεγη βασιλική αποτελούμενη από κεντρικό κλίτος, περιμετρικά πλάγια κλίτη και νάρθηκα με συνεχή ροή χώρου ανάμεσα σε κλίτη και νάρθηκα. Ο πυρήνας (κεντρικό κλίτος) του είναι ιδιαίτερα επιμήκης. Η επικοινωνία γίνεται πλευρικά με δύο τοξωτά ανοίγματα στην κάθε πλευρά. Η δυτική πλευρά του πυρήνα καταλήγει σε δύο γωνιακούς τοιχοπεσσούς σχήματος Γ, που επιτρέπουν τη συνεχή ανάπτυξη του ενιαίου περιστώου γύρω από αυτήν. Το περίστωο έχει εύρος ίσο με τον κυρίως ναό στις τρεις πλευρές. Η είσοδος στο ναό γίνεται μέσω ενός νάρθηκα, μάλλον μεταγενέστερου, τοποθετημένου στη νότια πλευρά, κοντά στο δυτικό άκρο του νότιου μέρους του περιστώου.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Το περίστωο καλύπτεται σήμερα με ξύλινη στέγη, φαίνεται όμως ότι και αρχικά είχε τον ίδιο τρόπο στέγασης, αλλά με διαφορετική μορφή. Στην εσωτερική πλευρά του περιστώου τα δύο τοξωτά ανοίγματα στην κάθε πλευρά του πυρήνα στηρίζονται στη μία τους πλευρά σε κοινό στήριγμα, έναν κίονα. Ο εξωτερικός τοίχος είναι κλειστός.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Νικονάνος, Ν., "Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου", *Α.Δ.*, 28 Β΄2 *Χρονικά*, 1973, 383-386.

α, β) Αξονική κατά μήκος τομή στο ιερό και κάτοψη (από Νικονάνο).

α/α 33 ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΜΥΣΤΡΑΣ. ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ή ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο αρχικός ναός χρονολογείται μεταξύ 1263 και 1272 και είναι κτισμένος από το μητροπολίτη Ευγένιο. Το 1300 περίπου ο μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος προσθέτει τον καμαροσκεπή νάρθηκα και τέλος, η μετασκευή του ναού στο πρώτο μισό του 15ου αι. γίνεται από το μητροπολίτη Ματθαίο στα πρότυπα του "Αφεντικού" και της Παντάνασσας.

ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός ήταν αρχικά τρίκλιτη βασιλική, αλλά μετασκευάστηκε και κατέληξε στην τελική του μορφή με την υπέρθεση δύο τύπων: βασιλικής στο ισόγειο και εγγεγραμμένου σταυρού στα υπερώα και την ανωδομή (Mistratypus), με μια πεντάτρουλη λύση στη θολοδομία. Η μετασκευή αυτή θεωρείται ότι επιβλήθηκε χωρίς ιδιαίτερη αναζήτηση (Γ. Μαρίνου). Τα υπερώα αναπτύσσονται πάνω από τους εσωτερικούς περιμετρικούς χώρους (κλίτη και νάρθηκα) του κυρίως ναού. Στη δυτική πλευρά του το υπερώο καταλήγει προς την πλευρά του κεντρικού κλίτους, με τους χαρακτηριστικούς τοιχοπεσσούς σχήματος Γ, πάνω από τους δυτικούς πεσσούς του κυρίως ναού. Στην ανατολική πλευρά καταλήγει συμμετρικά σε δύο παρεκκλήσια, δηλαδή δύο κλειστούς χώρους με ιδιαίτερη είσοδο ο καθένας. Κάθε χώρος βρίσκεται αντίστοιχα πάνω από την πρόθεση και το διακονικό και περιλαμβάνει δύο πεδία σχήματος ορθογώνιου παραλληλόγραμμου.

Γύρω από τη βασιλική, στο ισόγειο αναπτύσσεται περιμετρικός χώρος σε σχήμα Γ, με κλειστό το βόρειο και το νότιο άκρο του. Στη νότια πλευρά δημιουργείται εξαιτίας του εδάφους ένας φυσικός διάδρομος, που καταλήγει ανατολικά σε ένα είδος παρεκκλησίου σε στάθμη 1μ. από το δάπεδο που στη συνέχεια με προσθήκη ορόφου έγινε πύργος-καμπαναριό (χρονολογείται ίσως το 1291, Μαρίνου). Δυτικά υπάρχει μια αυλή και μπροστά στο νάρθηκα ένα από τα πεδία του περιστώου μεταβάλλεται σε διώροφο πύργο με την προσθήκη ενός μικρού κτίσματος. Στο ισόγειο η βασιλική επικοινωνεί με τις στοές από τις δύο εισόδους της, μία κύρια στα δυτικά και μία δευτερεύουσα στα βόρεια. Η είσοδος στα υπερώα γίνεται από τα νότια και βρίσκεται στο επίπεδο του δρόμου. Στοές και χώροι γύρω από τον πυρήνα του Αγίου Δημητρίου είναι ισόγεια στα βόρεια και στα δυτικά και χωροθετημένα με διάθεση συμμετρίας. Ωστόσο, η βόρεια όψη του ναού έλαβε την σημερινή της μορφή μόλις το 19ο αι. (Μαρίνου) μετά την αντικατάσταση της αρχικής βόρειας στοάς με τη σημερινή ανοικτή στοά.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Καθώς η κατασκευή του μητροπολίτη Ματθαίου εδράστηκε στην προγενέστερη βασιλική, αποτελεί προσθήκη με όλα τα προβλήματα που ενέχει μια τέτοια επέμβαση και μάλιστα όταν τροποποιεί τον τύπο του κτηρίου. Η προσθήκη αυτή έγινε από τον κοσμήτη και πάνω. Στο υπερώο η κάλυψη των δυτικών από τα δύο πεδία των παρεκκλησίων και στους χώρους μπροστά στο δυτικό υπερώο γίνεται με τρουλίσκους, ενώ στο δυτικό υπερώο χρησιμοποιούνται δύο σταυροθόλια στα άκρα και μία ασπίδα στο κέντρο. Το κεντρικό πεδίο του υπερώου πάνω από τα κλίτη που αντιστοιχεί στα εγκάρσια σκέλη του εγγεγραμμένου σταυρού στεγάζεται με εγκάρσια καμάρα. Τα πεδία που βρίσκονται ανατολικά του νάρθηκα στεγάζονται επίσης με τρουλίσκους στις άκρες του.

Εξωτερικά, η βόρεια στοά, όπως διαμορφώθηκε το 19ο αι. είναι κιονοστήρικτη, ενώ η δυτική, με την πεσσοστοιχία και τον αρχαϊκό χαρακτήρα της διατηρεί την αρχική της μορφή παρά την προσθήκη του κλειστού κτίσματος άγνωστης χρήσης που προστέθηκε εκεί. Η κάλυψη γίνεται στις ισόγειες στοές με εγκάρσιες καμάρες και με ασπίδες.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

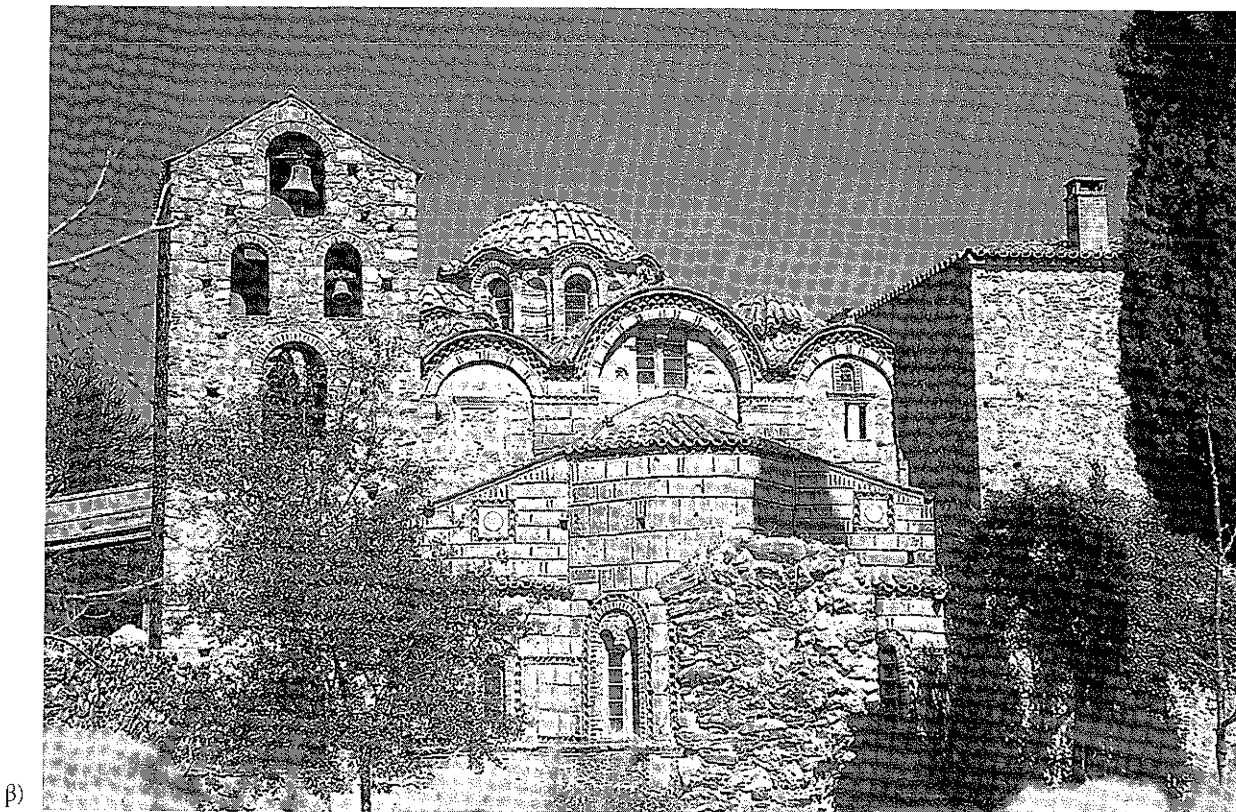
Struck, A., *Mistra*, Wien-Leipzig, 1910.
Millet, G., *Monuments Byzantines de Mistra*, Paris 1916, πίν. 17, 4.
Hallensleben, H., «Untersuchungen zur Genesis und Typologie des "Mystratypus"», *Marburger Jahrbuch für Kunstgeschichte* 18, 1969, 105-118
Χατζηδάκις, Μ., *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα 1987, σ. 25-29 (αρχιτεκτονική)
Μαρίνου, Γ., *Άγιος Δημήτριος. Η μητρόπολη του Μυστρά* (διδακτορική διατριβή ΕΜΠ), *ΔΑΔ* αρ.78, Αθήνα 2002, σ. 231-238.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ α/α 33

ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ή ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

α)

α) Γενική άποψη (από Χατζηδάκη).
β) Άποψη της ανατολικής πλευράς του συγκροτήματος της Μητρόπολης.

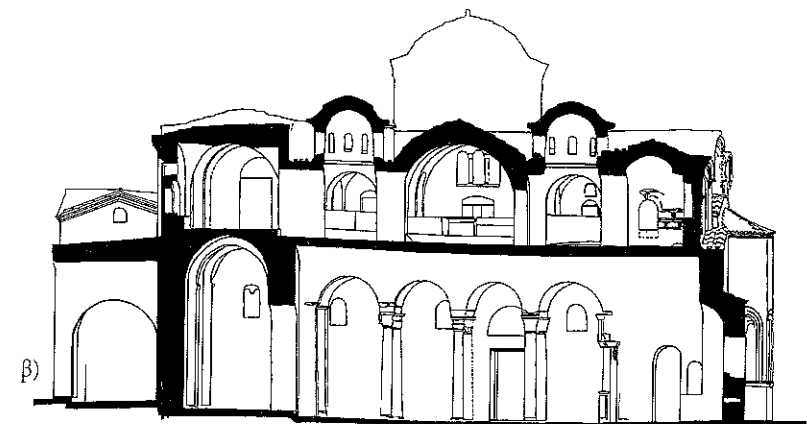

β)

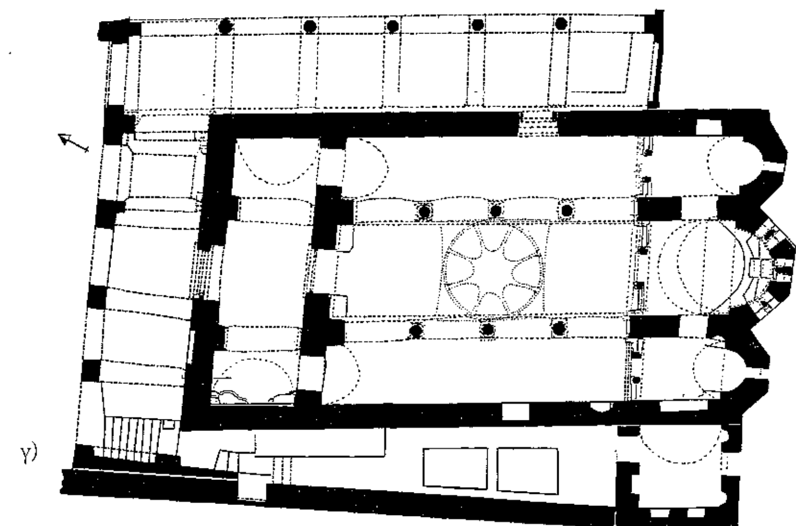
α/α 33 ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ή ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

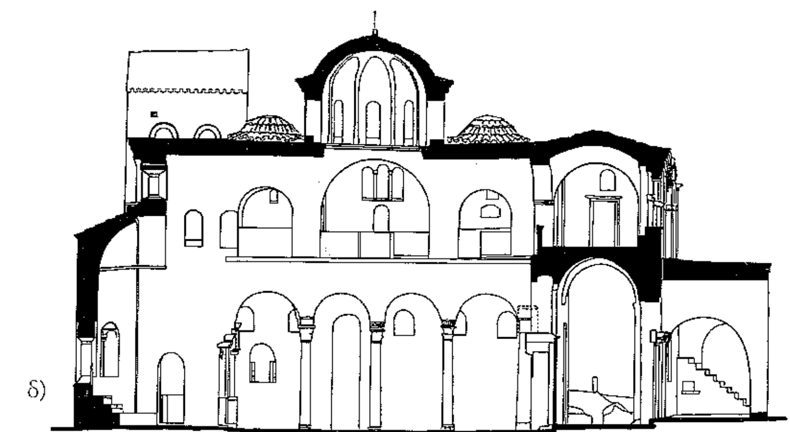

α)

β)

γ)

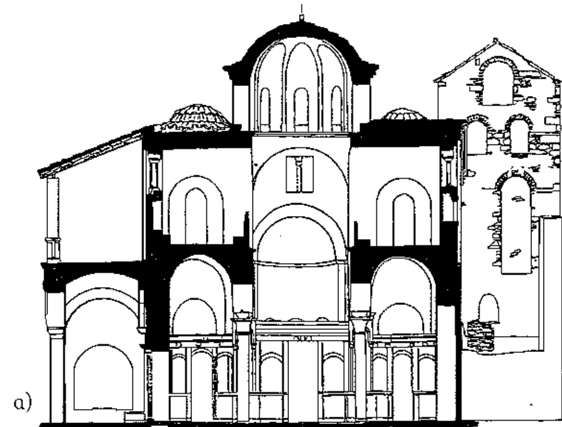
δ)

α) Άποψη της δυτικής στοάς.
β) Αξονική τομή στο νότιο παρεκκλήσιο προς βορρά.
γ) Κάτοψη ισογείου.
δ) Αξονική τομή στο ιερό προς νότο.
(β-δ Μαρίνου. Ανασχεδ.).

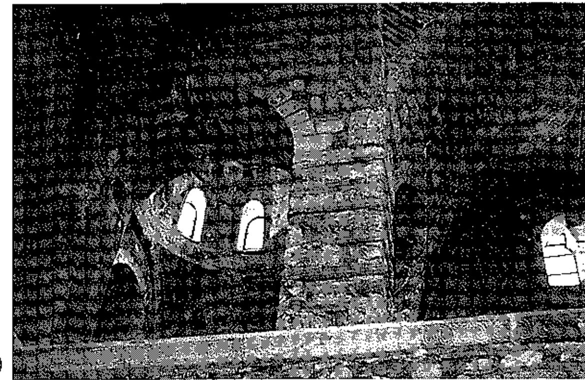
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ α/α 33

ΜΥΣΤΡΑΣ. ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ή ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ

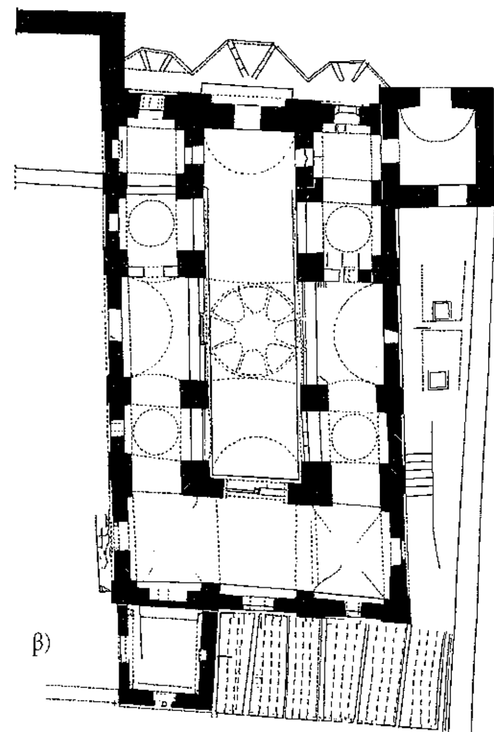
α)

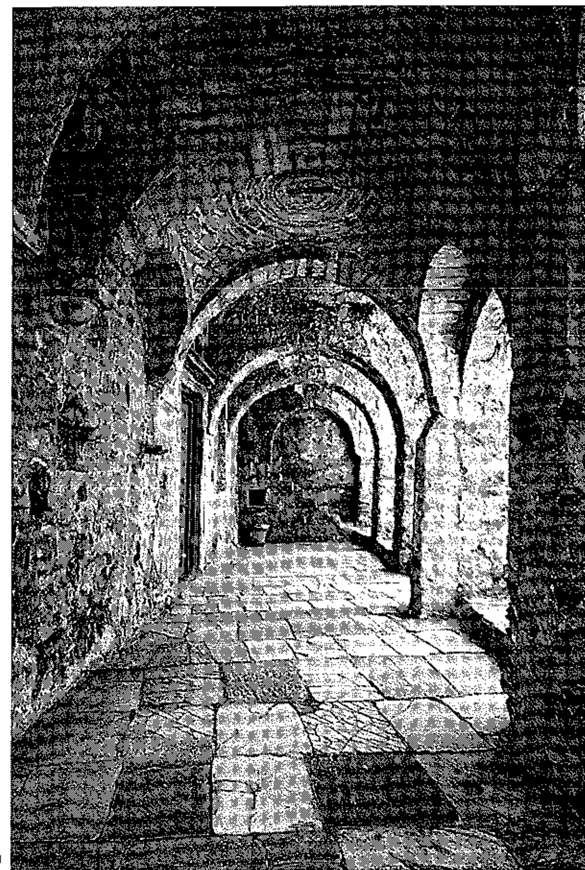

γ)

β)

δ)

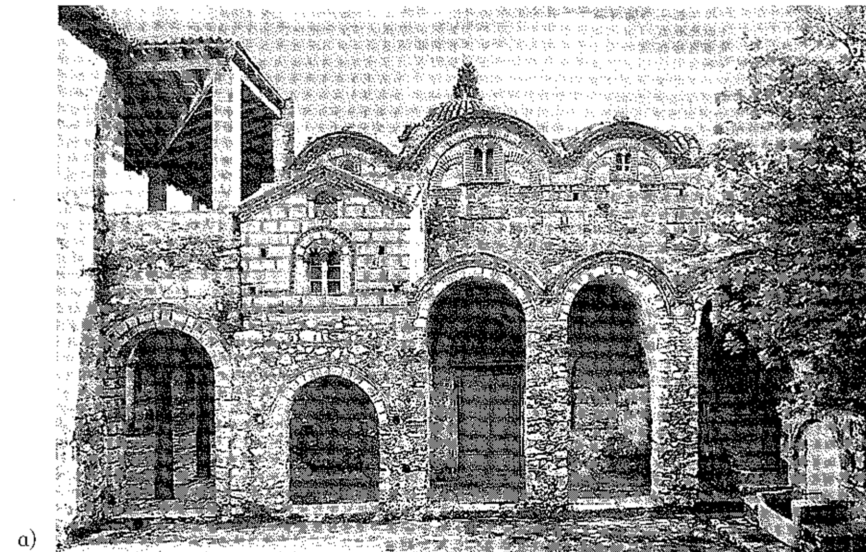
α) Εγκάρσια τομή.
β) Κάτοψη υπερώων.
(α,β, Μαρίνου, ανασχ.)
γ) Άποψη των υπερώων.
δ) Άποψη της δυτικής στοάς.

α/α 33 ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΜΥΣΤΡΑΣ. ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ή ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ

α)

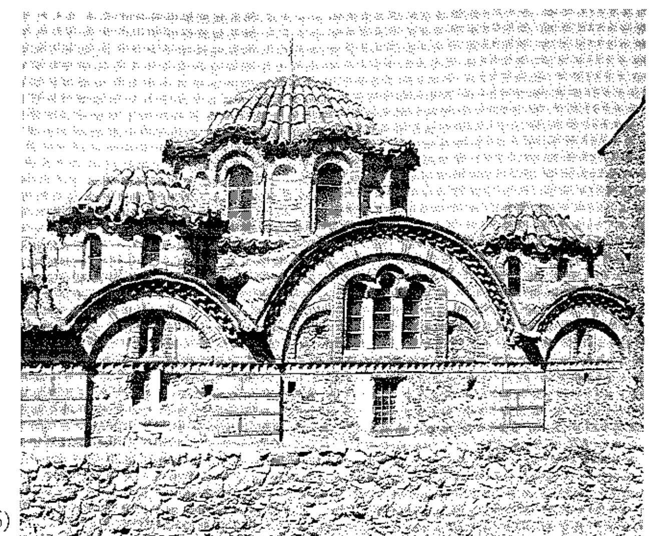
β)

γ)

δ)

α) Άποψη της δυτικής στοάς από έξω (από Χατζηδάκη).
β) Λεπτομέρεια της δυτικής στοάς.
γ) Λεπτομέρεια της θολοδομίας της στοάς.
δ) Άποψη της ανωδομής από νότο.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ α/α 34

ΜΥΣΤΡΑΣ. ΑΓΙΟΙ ΘΕΟΔΩΡΟΙ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός χρονολογείται στα 1290. Οικοδομήθηκε από τον ηγούμενο Δανιήλ και τελείωσε από τον Παχώμιο το 1296. Η κατασκευή του άρχισε πριν από την Οδηγήτρια (Αφεντικό) του Βροντοχίου και φαίνεται ότι μετά την ολοκλήρωσή του μετατράπηκε σε ναό για ταφικές ανάγκες. Προστέθηκε αργότερα ένας χώρος ως νάρθηκας με δύο πυργόσχημα παρεκκλήσια και μία βόρεια στοά.

ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Μπροστά στον οκταγωνικό ναό, που δεν έχει ένα τυπικό εσωτερικό περίστωο, αλλά μόνον αυτόνομους περιμετρικούς χώρους σε σειρά γύρω από τον κυρίως ναό, οικοδομήθηκε μία στοά στα δυτικά, ως νάρθηκας, με δύο τετραγωνικούς πυργοειδείς χώρους –ίσως παρεκκλήσια– που εξέχουν από το σώμα του κυρίως κτηρίου. Στα βόρεια συμπληρώθηκε μία στοά, η οποία κατέλαβε όλο το μήκος της βόρειας όψης και σχημάτιζε ένα πρόπυλο, σχεδόν στο κέντρο της όψης αυτής. Οι περιμετρικοί χώροι του μνημείου δεν επικοινωνούν μεταξύ τους, έτσι ώστε να αποτελούν περίστωο.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Η στέγαση της κλειστής δυτικής στοάς γινόταν πιθανόν με ασπίδες, ενώ για την κάλυψη της βόρειας στοάς μόνον υποθέσεις μπορούν να γίνουν.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Millet, G., *Monuments Byzantines de Mistra*, Paris 1916, πίν. 35, 6.

Stikas, E., "L' église byzantine de Christianou en Triphylie (Péloponnèse) et les autres édifices de même type", *Travaux et mémoirs d'École française d'Athènes*, no. 8, Paris 1951.

Χατζηδάκης, Μ., *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα 1987, 48-50 (αρχιτεκτονική).

Γενική άποψη του ναού από τα δυτικά.

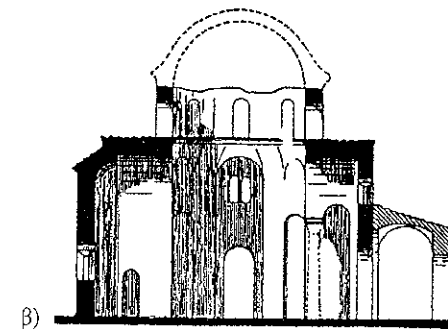

α/α 34 ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

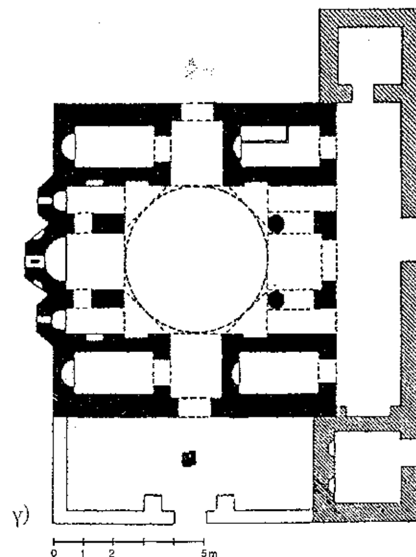
ΜΥΣΤΡΑΣ. ΑΓΙΟΙ ΘΕΟΔΩΡΟΙ

α)

β)

γ)

δ)

α) Άποψη από τα δυτικά.
β) Αξονική τομή.
γ) Κάτοψη.
δ) Άποψη του περιμετρικού χώρου.
(β,γ Struck).

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ α/α 35

ΜΥΣΤΡΑΣ. ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ

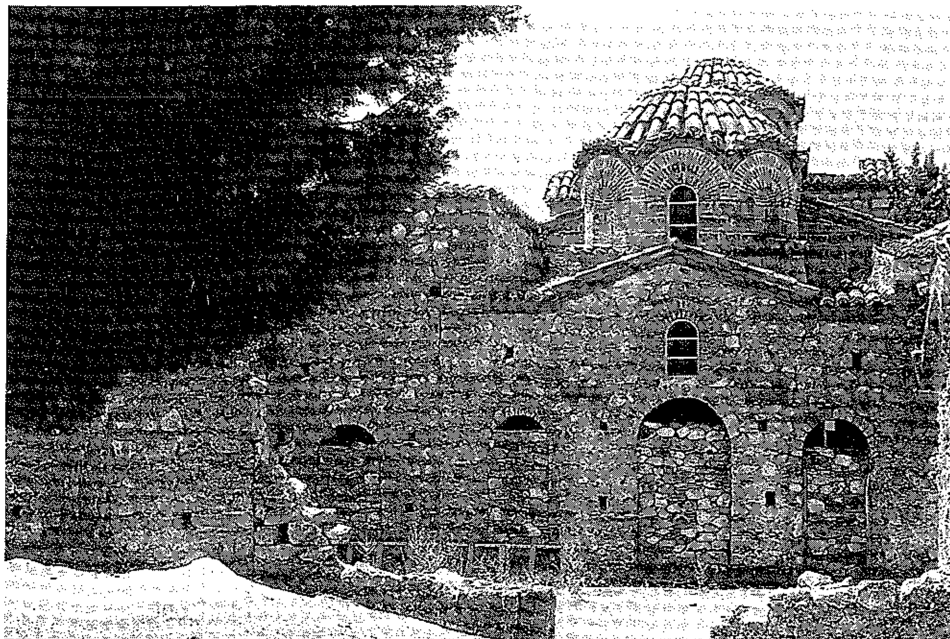
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός χρονολογείται μεταξύ 1350 και 1365. Ο σημερινός πυρήνας και το κωδωνοστάσιο κτίστηκε από τον πρώτο Δεσπότη του Μορέως Μανουήλ Καντακουζηνό ως εκκλησία του παλατιού. Οι δύο στοές και τα τρία παρεκκλήσια που προστέθηκαν γύρω στο ναό είναι λίγο μεταγενέστερα.

ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός είναι απλός δίστυλος, αρκετά επιμήκης και υψίκορμος. Το δυτικό άκρο του πυρήνα έχει χαρακτηριστικούς πεσσούς με διατομή Γ, έτσι ώστε ανάμεσα στον τρουλαίο νάρθηκα και τα πλάγια μέρη του ναού να δημιουργείται μια συνέχεια. Εξωτερικά υπάρχει περιμετρικά ένα σύνολο με αυτόνομα μέρη, που δεν αποτελεί τυπικό περίστωο. Αποτελείται από δύο στοές, τη βόρεια και τη δυτική καθώς και άλλα κτίσματα τετραγωνικής κάτοψης. Η βόρεια στοά είναι στραμμένη προς τη θέα και η δυτική προς μία αυλή με παρεκκλήσια, η οποία δε σώζεται. Στη βορειοδυτική γωνία υψώνεται το τριώροφο καμπαναριό, από το οποίο σώζονται δύο όροφοι. Στην ανατολική άκρη της ίδιας στοάς υπάρχει ένα παρεκκλήσι, του οποίου η χρονολόγηση δεν είναι σαφής. Το αρχικό σχέδιο δε φαίνεται να περιελάμβανε όλους αυτούς τους χώρους, εκτός ίσως της βόρειας στοάς και του καμπαναριού.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Τα μέρη του ναού που μπορούν να θεωρηθούν ως εσωτερικό περίστωο στην Αγία Σοφία, ο νάρθηκας και τα γωνιακά ορθογωνικά διαμερίσματα του εγγεγραμμένου σταυρού, καλύπτονται ο από τρούλο και από καμάρες αντίστοιχα. Εξωτερικά οι περιμετρικοί χώροι και οι στοές που είναι προσκολλημένοι στον πυρήνα του ναού αποτελούν ένα σύνολο από αυτόνομα μέρη που συνδέονται μεταξύ τους και η κάλυψή τους είναι απλή. Η κλειστή νότια στοά καλυπτόταν με καμάρα, η βόρεια πιθανότατα καλυπτόταν με ασπίδες όπως και τα τρία τετραγωνικά παρεκκλήσια.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Struck, A., *Mistra*, Wien-Leipzig, 1910.
Millet, G., *Monuments Byzantines de Mistra*, Paris 1916, πιν. 35, σ. 6.
Hallensleben, H., «Untersuchungen zur Genesis und Typologie des "Mistratypus"», *Marburger Jahrbuch für Kunstgeschichte* 18, 1969, σ. 105-118.

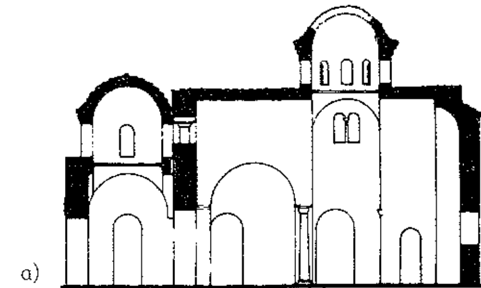

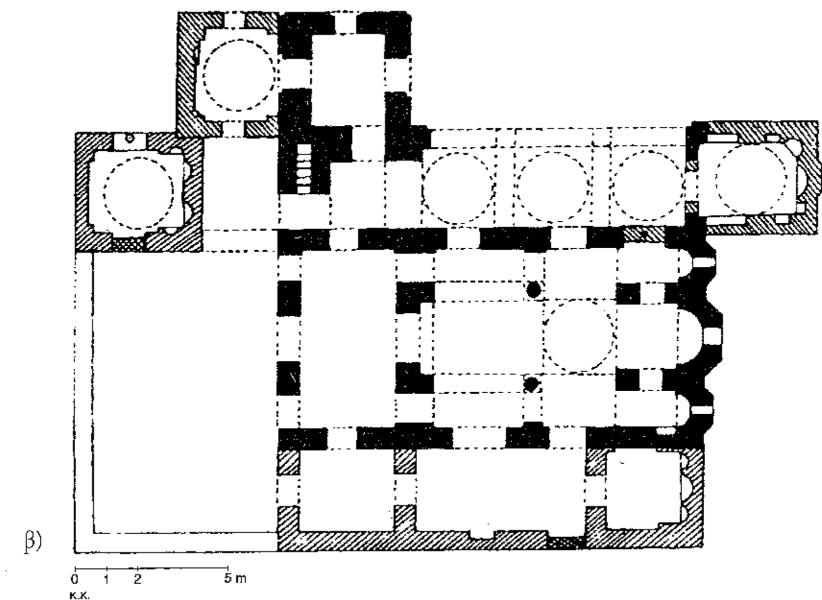
Γενική άποψη του ναού από τα δυτικά.

α/α 35 ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΜΥΣΤΡΑΣ. ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ

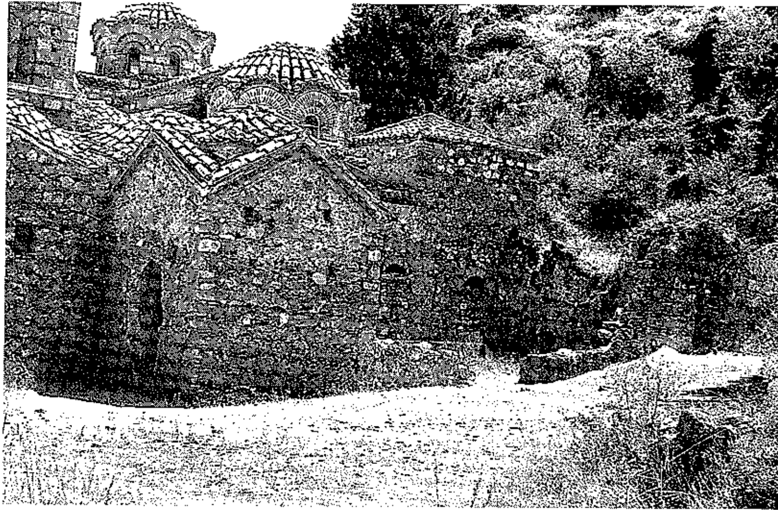

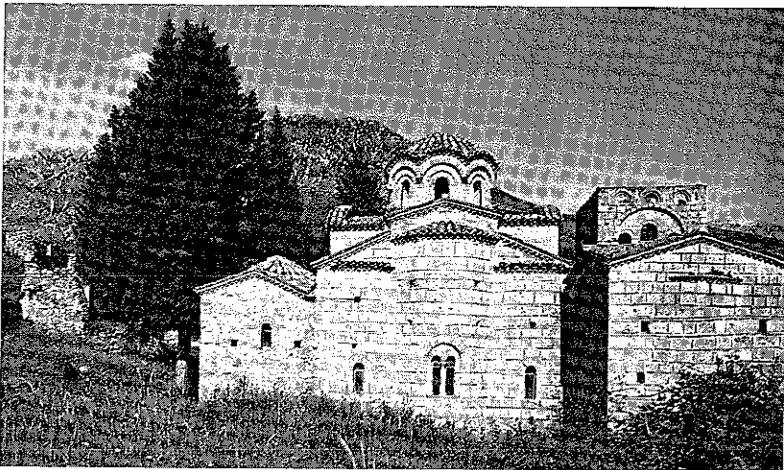
α) Αξονική τομή.
β) Κάτοψη (από Koraé, Šuput).
γ) Άποψη της δυτικής πλευράς (φωτ. 1989).

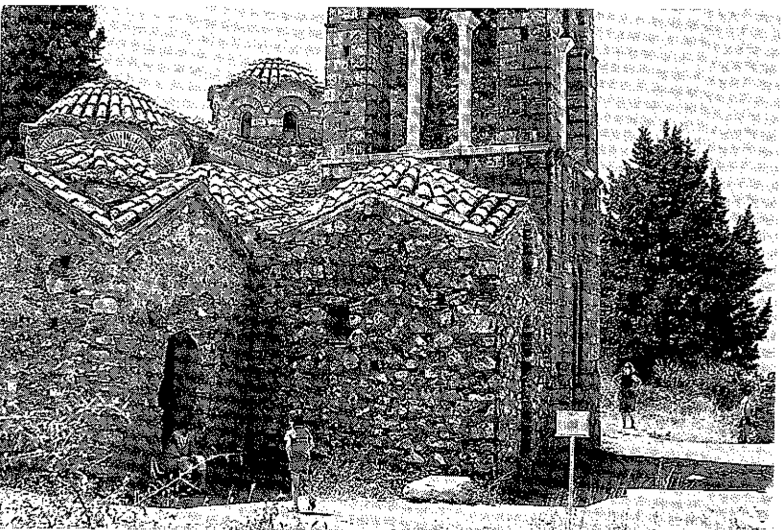
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

α/α 35

ΜΥΣΤΡΑΣ. ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ

α)

β)

γ)

α) Άποψη της δυτικής πλευράς από βορειοδυτικά.
β) Άποψη της ανατολικής πλευράς.
γ) Άποψη της βορειοδυτικής γωνίας.
(Φωτ. 1989)

α/α 36

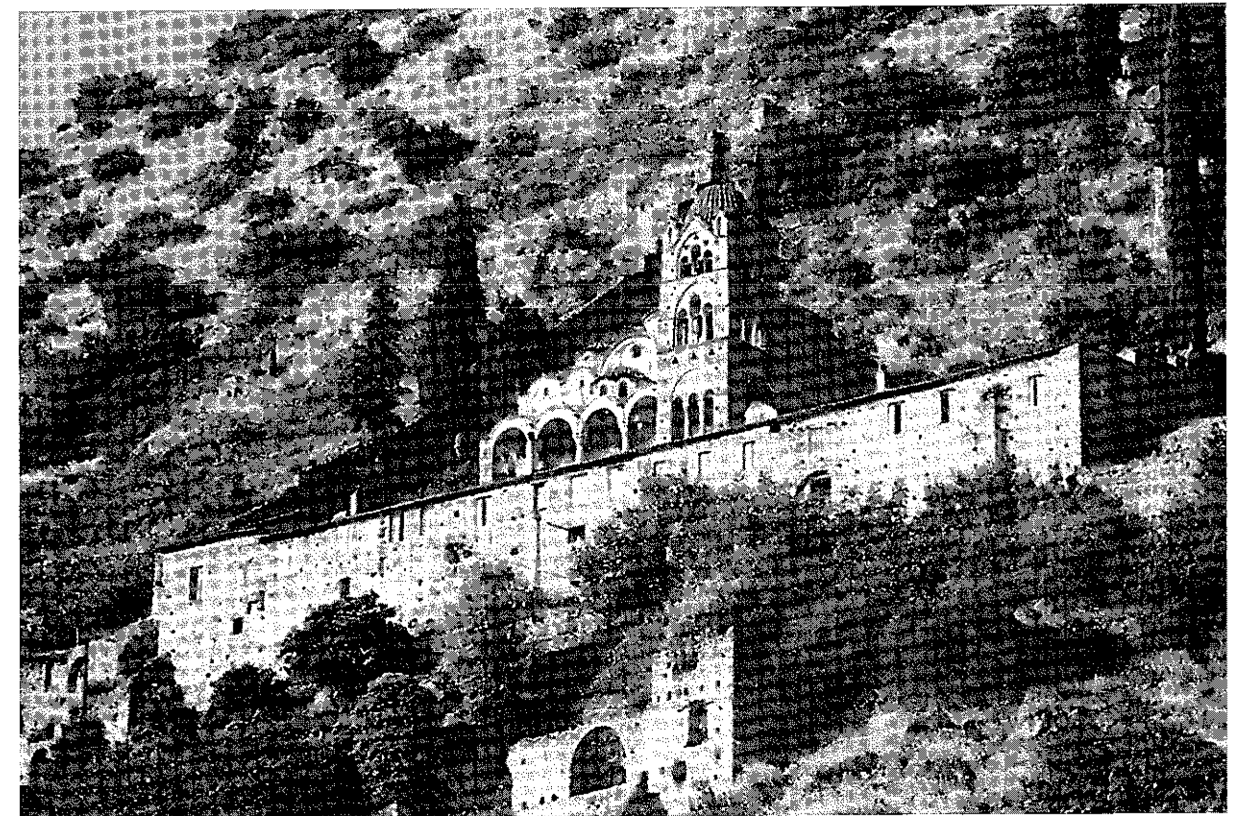
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΜΥΣΤΡΑΣ. ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός οικοδομήθηκε σύμφωνα με επιγραφές το 1428 από τον πρωτοστάτορα Ιωάννη Φραγκόπουλο ως σύνολο.

ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός εξ αιτίας της μορφολογίας του εδάφους έχει την κύρια όψη του στραμμένη προς τη θέα, προς το βορρά, και ήταν ορατός από κάθε σημείο του Μυστρά. Για τον ίδιο λόγο κατασκευάστηκε ένα βάθρο για την έδραση του ναού, κάτω από το οποίο, τουλάχιστον στη θέση του καμπαναριού και ίσως και των στοών, υπάρχει ημιυπόγειος χώρος. Στο ισόγειο ο ναός είναι τρίκλιτη βασιλική, και στα υπερώα εγγεγραμμένος σταυρός με πεντάτρουλη θολοδομία. Στο εσωτερικό, το τετρακιόνιο τρουλαίο υπερώο, αποτελεί ένα είδος εσωτερικού περιστώου σε δεύτερο επίπεδο, όπου συνδέονται οι πλάγιοι χώροι με το δυτικό –πάνω από το νάρθηκα– και το άνω μέρος του βορείου προπύλου. Η είσοδος στο δυτικό υπερώο γίνεται από τη νότια πλευρά, όπου η στάθμη του εδάφους το επιτρέπει.

Ο ναός περιβάλλεται από περίστωο σε σχήμα Γ, το οποίο περιβάλλει τη βόρεια και τη δυτική πλευρά και φαίνεται κατασκευασμένο από την αρχική ακόμη φάση. Η στοά της βόρειας πλευράς του σώζεται, ενώ της δυτικής όχι. Μπροστά στη βόρεια θύρα εισόδου του νάρθηκα δημιουργήθηκε ένα τριώροφο καμπαναριό-πρόπυλο, που εδράζεται σε ένα χαμηλότερο χώρο. Το κέντρο του μήκους της ίδιας πλευράς που αντιστοιχεί στον άξονα της κεραίας του σταυρικού πυρήνα της ανωδομής στέφθηκε με έναν ανοικτό τρουλίσκο. Το εξωτερικό περίστωο, που αποτελείται από τη βόρεια και δυτική στοά και περιλαμβάνει το κωδωνοστάσιο, είναι διαμπερές σε όλο του το μήκος. Η επικοινωνία μεταξύ στοών και

Γενική άποψη του ναού.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ α/α 36

ΜΥΣΤΡΑΣ. ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ

πυρήνα γίνεται στα βόρεια με δύο εισόδους, μία στη στενή πλευρά του νάρθηκα και μία στον κυρίως ναό, έκκεντρα τοποθετημένη και πιθανώς μεταγενέστερη και μία στη δυτική πλευρά, στο νάρθηκα, αξονικά τοποθετημένη. Η νότια πλευρά, προς την απότομη ανηφορική πλευρά του περιβόλου, είναι εντελώς κλειστή.

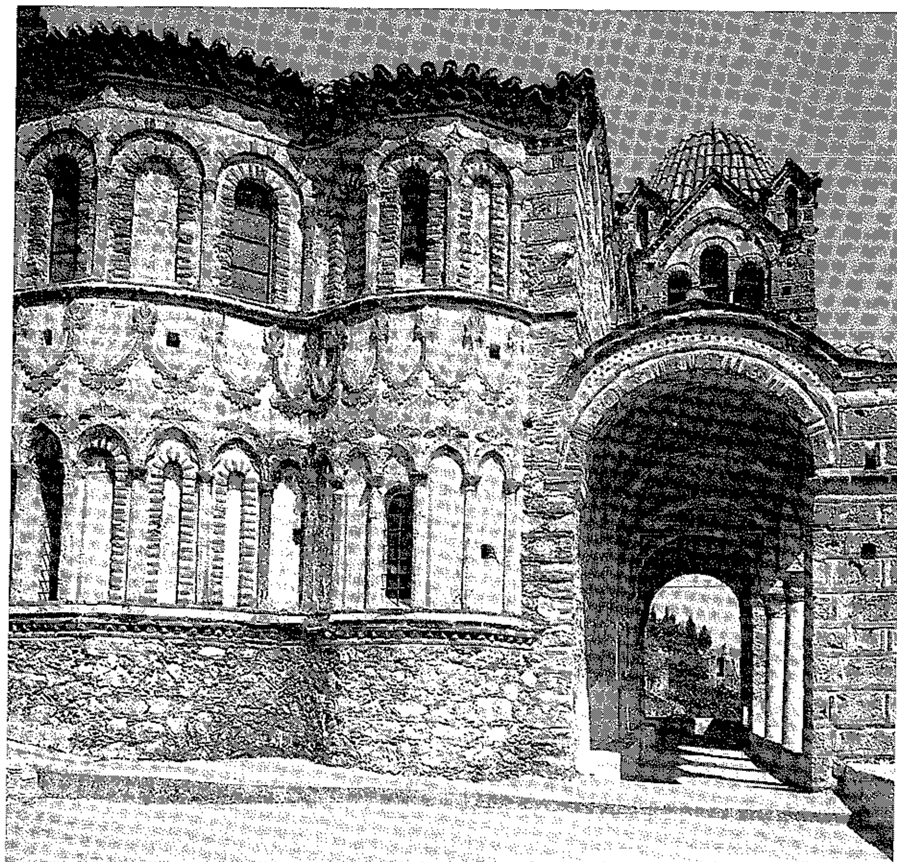
ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Οι δύο στοές του περιστώου της Παντάνασσας στηρίζονται εσωτερικά στον τοίχο του πυρήνα και εξωτερικά ήταν κιονοστήρικτες, αν κρίνει κανείς από τη σωζόμενη βόρεια στοά. Μόνο στις γωνίες υπάρχουν πεσσοί. Η θολοδομία της σωζόμενης βόρειας στοάς χωρίζεται σε πέντε πεδία, από τα οποία ένα καταλαμβάνει το καμπαναριό, ένα βρίσκεται στον εγκάρσιο άξονα της πεντάτρουλης ανωδομής (κεραία του σταυρού), ένα καταλαμβάνει ο ανοικτός τρουλίσκος και τα υπόλοιπα τρία πεδία καλύπτονται από ασπίδες. Η δυτική πλευρά είναι πιθανόν να καλυπτόταν μόνο με ασπίδες. Στο εσωτερικό το υπερώο καλύπτεται στη θέση του νάρθηκα με έναν κεντρικό τρούλο και δύο σταυροθόλια, ενώ τα υπόλοιπα τμήματα από τους τέσσερις τρουλίσκους στις γωνίες και τις καμάρες των κεραιών του σταυρού.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Millet, G., *Monuments Byzantines de Mistra*, Paris 1916, π. 36, σ. 10.

Hallensleben, H., «Untersuchungen zur Genesis und Typologie des "Mistratypus"», *Marburger Jahrbuch für Kunstgeschichte*, τ. 18, 1969, σ. 105-118, ειδ. 113.

Χατζηδάκις, Μ., *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα 1987, σ. 96-98 (αρχιτεκτονική).

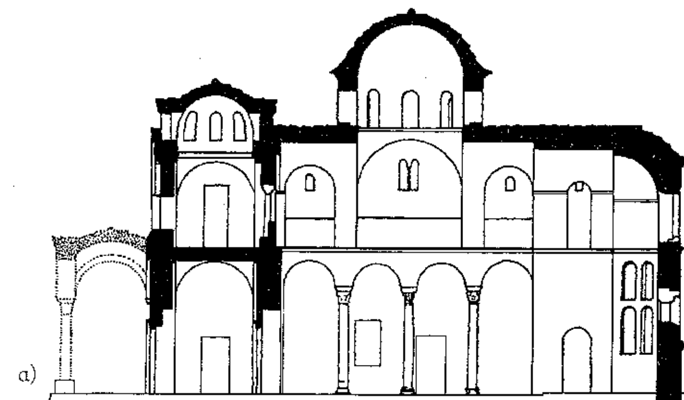
Η βόρεια στοά.

α/α 36 ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΜΥΣΤΡΑΣ. ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ

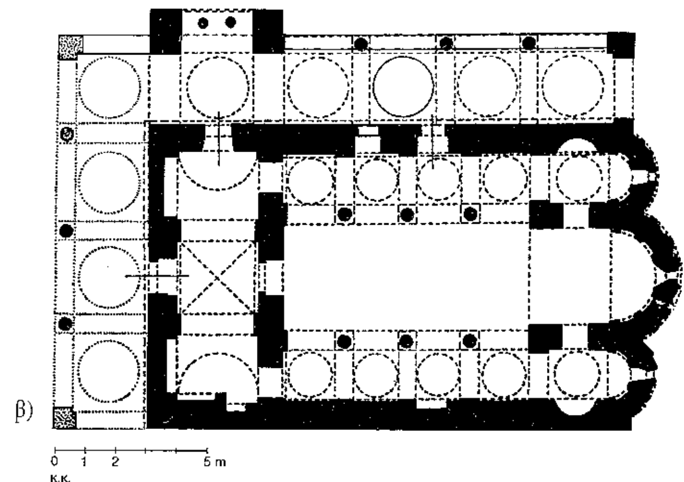
α)

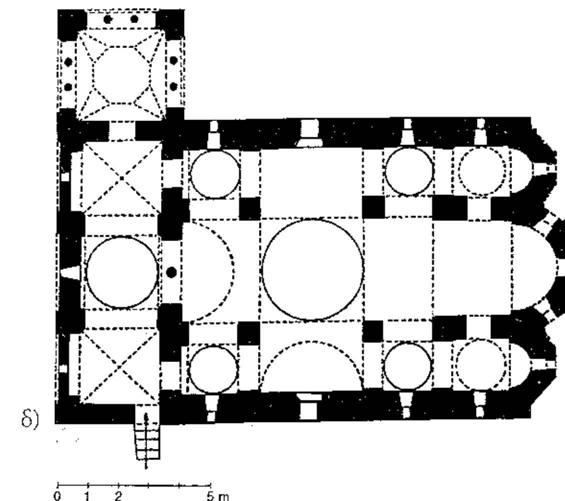

γ)

β)

δ)

α) Εγκάρσια τομή προς βορρά.
β, δ) Κάτοψη ισογείου, κάτοψη υπερώων.
(α,β,δ από Hallensleben).

γ) Άποψη από τα δυτικά.
ε) Άποψη από νοτιοδυτικά.
(Φωτ. 1989)

ε)

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ α/α 37

ΜΥΣΤΡΑΣ. ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ «ΑΦΕΝΤΙΚΟ» ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΡΟΝΤΟΧΙΟΥ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ: Ο ναός κτίστηκε από τον Παχώμιο μεταξύ 1310-1322. Η οικοδόμησή του είχε αρχίσει με σχέδιο τετρακιόνιου ή δικιόνιου ναού και το 1308 αποφασίστηκε η αλλαγή του. Ο ναός πέρασε από τρεις ιστορικές φάσεις για να καταλήξει στο σήμερα σωζόμενο κτίσμα με τα περίστωα.

ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ: Ο ναός είναι διώροφος και εδράζεται πάνω σε υψηλό υπόβαθρο, που είναι ορατό στη βόρεια πλευρά και στηρίζεται σε ημικυλινδικές καμάρες. Η Οδηγήτρια είναι ο πρώτος ναός στον οποίο εφαρμόστηκε μια σειρά λύσεων για να προκύψει ο λεγόμενος τύπος του Μυστρά (Mystratypus), με πιθανή αλλαγή του αρχικώς σχεδιασμένου ως σταυροειδούς εγγεγραμμένου ισογείου σε βασιλική. Σκοπός ήταν η δημιουργία υπερώων και η διατήρηση στην ανωδομή του σχεδίου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου και μάλιστα με πεντάτρουλη λύση στη θολοδομία.

Στο εσωτερικό του ναού υπάρχει περιμετρικό υπερώο ως περίστωο (ονομάζεται περίπατος, βλ. Χατζηδάκης) σε σχήμα Π που περιλαμβάνει τους πλάγιους και τον υπεράνω του νάρθηκα χώρους. Ο νάρθηκας πιθανόν να είχε σχεδιαστεί από την αρχή ως διώροφος (Hallensleben). Δύο αυτόνομα διαμερίσματα – ένας ταφικός χώρος και ένα παρεκκλήσιο– είναι τοποθετημένα συμμετρικά βόρεια και νότια του νάρθηκα. Η μικρή κόγχη ανατολικά στο βόρειο από αυτά δε θα είχε σκοπό να εξυπηρετήσει μία ακολουθία, αλλα περισσότερο άλλες λειτουργικές ανάγκες. Ο βόρειος χώρος ήταν ταφικός, ενώ ο νότιος περιελάμβανε την κλίμακα που οδηγούσε στα υπερώα.

Όταν αργότερα προστέθηκε νότιο παρεκκλήσιο, σε επαφή με τον εξωτερικό τοίχο του διακονικού, συνδέθηκε με το νοτιοδυτικό γωνιακό πυργοειδές τμήμα του νάρθηκα μέσω μίας στοάς που χρησίμευε παράλληλα ως πρόπυλο για τη νότια είσοδο. Η εξωτερική αυτή στοά κατέληξε ταφικός χώρος με αρκοσόλια. Στη βόρεια πλευρά έγινε κάτι ανάλογο, καθώς μία στοά επίσης συνέδεσε δύο πυργοειδή παρεκκλήσια. Στη δυτική πλευρά προστέθηκε και πάλι μια στοά μπροστά στην κύρια είσοδο του νάρθηκα. Όλοι αυτοί οι περιμετρικοί χώροι είναι αυτόνομοι και δε δημιουργούν συνεχές ενιαίο περίστωο.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Η κατασκευή του υπερώου – του εσωτερικού περιστώου – προέκυψε με τη στήριξη του δαπέδου του από έναν κίονα που προστέθηκε ανάμεσα στους δύο άλλους του τετρακιόνιου σχεδίου. Η θολοδομία του απαρτίζεται από τους τέσσερις τρουλίσκους στα γωνιακά διαμερίσματα και τις καμάρες των κεραιών του σταυρού ανάμεσά τους. Το δυτικό τμήμα – πάνω από το νάρθηκα καλύπτεται στο κέντρο από έναν τρούλο και συμμετρικά στα πλάγια από δύο καμάρες. Η νότια κλειστή στοά καλύπτεται από μία ασπίδα στο κέντρο της και δύο σταυροθόλια στα άκρα. Καθώς η στοά είναι αυτόνομη, τα στοιχεία κάλυψής της είναι συμμετρικά ως προς τον εγκάρσιο άξονά της ως προς αυτόν και όχι του ναού.

Στη νότια πλευρά τα γωνιακά αυτόνομα διαμερίσματα καλύπτονται από ασπίδες. Στη βόρεια πλευρά (εξαιτίας της θέσης της και της ύπαρξης του υποβάθρου του ναού) σχεδιάστηκε ανοικτή κιονοστήρικτη στοά, η οποία θα πρέπει να καλυπτόταν από μια σειρά τεσσάρων ασπίδων. Η στοά εδραζόταν πάνω στο βάθρο και συνέδεε τα δύο πυργοειδή κτίσματα της πλευράς αυτής, ενώ η άνοδος σε αυτήν γινόταν με μια μικρή πέτρινη κλίμακα.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Millet, G., *Monuments Byzantines de Mistra*, Paris 1916, πίν. 23.
Ορλάνδος, Α., "Η ορθομαρμάρωσις του εν Μυστρά ναού της Οδηγήτριας", *ΑΒΜΕ* τ. Α', 1935, σ. 152-160 και σχ. 175.
Delvoye, Ch., "Considérations sur l'emploi des tribunes dans l'église de la Vierge Hodigitria de Mistra", *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines*, Ochride, 10-16-9-1961, vol.3, Belgrade 1964, σ. 41-47.
Hallensleben, H., "Untersuchungen zur Genesis und Typologie des 'Mystratypus'", *Marburger Jahrbuch für Kunstgeschichte*, τ. 18, 1969, σ. 105-118 ειδ.107-113, 117.
Χατζηδάκης, Μ., *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα 1987, σ. 96-98 (αρχιτεκτονική).

α/α 37 ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΜΥΣΤΡΑΣ. ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ «ΑΦΕΝΤΙΚΟ» ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΡΟΝΤΟΧΙΟΥ

α)

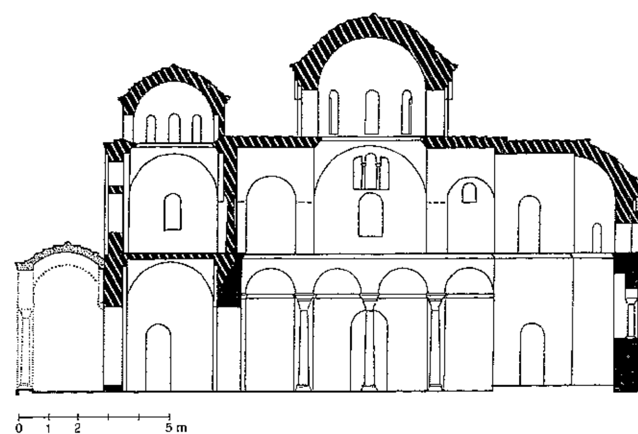

β)

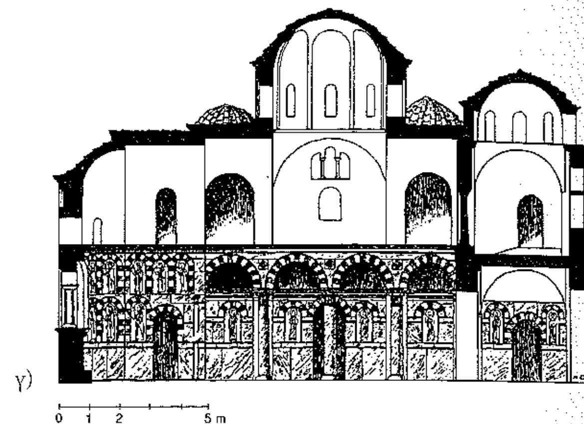
α) Γενική άποψη από βορειοδυτικά.
β) Άποψη της βόρειας στοάς.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ α/α 37

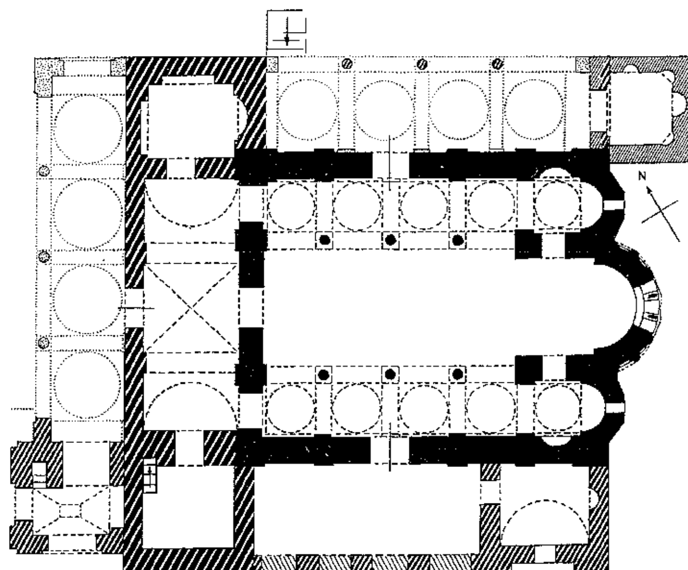
ΜΥΣΤΡΑΣ. ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ «ΑΦΕΝΤΙΚΟ» ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΡΟΝΤΟΧΙΟΥ

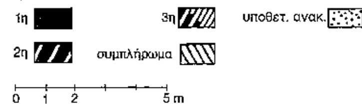

α)

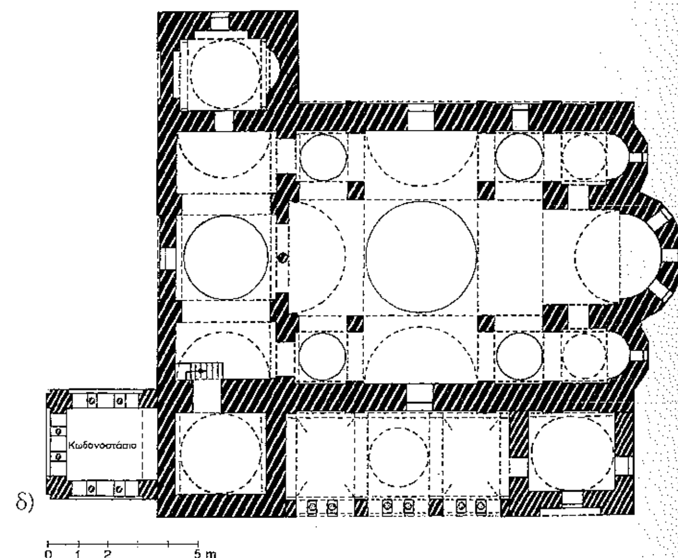

γ)

β)

δ)

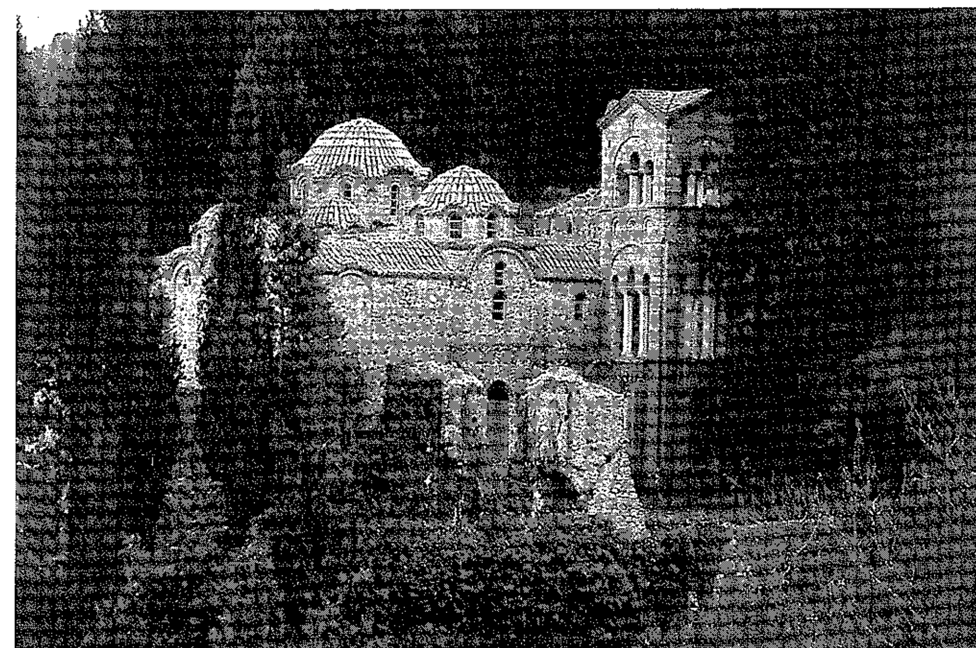
α,γ) Αξονικές τομές προς το νότο και προς βορρά.
β) Κάτοψη ισογείου με τις φάσεις.
δ) Κάτοψη υπερώων.

(α,β,δ από Hallensleben, γ από Ορλάνδο).

α/α 37 ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΜΥΣΤΡΑΣ. ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ «ΑΦΕΝΤΙΚΟ» ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΡΟΝΤΟΧΙΟΥ

α)

β)

α) Άποψη από τα δυτικά. Φαίνεται το κωδωνοστάσιο και η θέση της δυτικής στοάς.
β) Άποψη από τα νοτιοδυτικά, όπου η νότια κλεισμένη στοά.

RÉSUMÉ

LE PERISTOON

DANS L'ARCHITECTURE ECCLÉSIASTIQUE DE LA PERIODE BYZANTINE TARDIVE

THÈME

Le *peristoon*, comme galerie périmétrale ou désambulatoire, constitue un des éléments fondamentaux de l'architecture de la période byzantine tardive qui a fortement influencé les compositions architecturales des églises de différentes manières, avec des résultats particulièrement intéressants. Elle n'a toutefois jamais fait l'objet d'une approche et d'une étude globales. La constatation de la nécessité d'une approche plus approfondie de l'architecture des églises munies de galeries à l'époque byzantine tardive, ainsi que la nécessité de l'élargissement de nos connaissances sur les raisons de l'emploi de ces galeries périmétrales ont été à l'origine de cette thèse. De même, le fait que la fonction des galeries périmétrales par rapport à l'architecture d'ensemble de l'église byzantine n'ait été que très peu étudiée, a joué dans notre choix un rôle déterminant. Cette constatation est liée à l'étude globale de certains phénomènes dans l'architecture byzantine.

La présence du *peristoon* apparaît très tôt dans la construction des églises. Leur forme n'est pas nécessairement déterminée et peut s'apparenter à celle d'un portique: ouverte, de plein air, fermée, ouverte sur un seul de ses côtés. Les *peristoa* peuvent également envelopper un seul côté de l'édifice ou l'ensemble, se développer sur un ou deux niveaux (à un ou deux étages), être couvert d'une coupole ou d'un toit à comble. Dans des édifices à caractère cultuel, généralement conçus de manière visible de tous les côtés, les galeries, simples ou comme *peristoa*, ont joué à toutes les époques un rôle important, non seulement par rapport à l'espace naturel et construit dans lequel s'inscrivait l'édifice, mais aussi par rapport à l'espace intérieur. L'emplacement de l'église dans son espace environnant (urbain, monastique, de plein air et autre), ainsi que sa fonction ecclésiastique (cathédrale, catholicon d'un monastère, église de paroisse etc.) renforce l'importance du *peristoon*. De même, le panorama et les conditions climatologiques jouent un certain rôle. La complexité de ce sujet s'accroît lorsque l'on additione le contenu et la fonction du *peristoon* —présente à toutes les époques— dans son rapport à l'architecture d'ensemble de l'église.

Le *peristoon* est le résultat de deux processus différents: soit il s'intègre comme un espace périmétral autour d'un noyau dans une conception globale, soit il vient s'ajouter — souvent en plusieurs phases — comme espace périmétral à une église existante transformant ainsi l'architecture d'ensemble de l'édifice auquel il vient s'adjoindre. Le *peristoon* influence de manière fondamentale, mais aussi différente selon les cas, l'espace et la forme de l'église. Dans le premier cas (celui d'une conception globale), il présente une importance décisive pour l'ensemble de l'espace intérieur de l'église, mais aussi sur son image extérieure volumétrique. Dans le second cas (celui de l'addition), l'espace intérieur de l'église est déterminé, et si la galerie périmétrale ne l'influence que dans une moindre mesure, toutefois elle joue un rôle déterminant sur l'ensemble et sur la forme extérieure. Chacun des deux cas dispose de son propre éventail varié de formes et de types, ainsi que de solutions architecturales.

L'approche du sujet de recherche s'est faite autant à travers une large bibiographie que par les monuments, aussi bien ceux que l'auteur a travaillé à restaurer que ceux qu'on a visité à cet effet. Il faut toutefois noter que cette étude a débuté sur un présupposé fondamental, à savoir d'être principalement basé sur des études publiées de monuments avec *peristoa*. En ce sens, ce qui signifie que l'interprétation des données archéologiques par les chercheurs qui les ont publiées présentait une importance décisive. Parallèlement, ce présupposé a constitué la base pour établir certaines nouvelles obser-

vations, là où cela a été jugé utile et nécessaire.

La délimitation de cette étude a été effectuée à la suite de deux constatations principales: 1) celle de l'existence d'un nombre satisfaisant de monuments conservés avec des *peristoa* dans de nombreuses régions, aussi bien de l'empire byzantin que dans sa sphère d'influence, ce qui permettait de pouvoir étudier l'usage de cet élément architectural précis dans ce cadre et 2) le fait que l'architecture ecclésiastique connaît à l'époque byzantine tardive une importante renaissance, suivie d'une phase totalement différente au cours de laquelle la conception architecturale précédente se réduit ou se différencie de manière radicale.

Les limites temporelles et géographiques de cette étude ont été fixées, dans ses grandes lignes, autour de la période suivant la prise de Constantinople par les Latins en 1204, et plus particulièrement après son retour au sein de l'ontier byzantin en 1261 avant d'aboutir à la conquête ottomane, chaque région présentant éventuellement une période différente.

La période troublée entre le XIIIe et le XVe siècle a obligé à des reconstructions ou à des restaurations à grande échelle, ainsi qu'à la construction de nouveaux édifices. Les additions étaient d'une certaine manière le résultat naturel d'une situation politico-économique plus générale et les espaces périmétraux, galeries ou désambulatoires, s'offraient de manière idéale pour accroître l'espace disponible ou pour établir une liaison avec un autre édifice, avec des solutions déjà connues et éprouvées. D'autre part, l'architecture de la capitale connaissait déjà les galeries (*stoai*) et y avait recours de manière continue. Les modèles directs, à savoir les églises plus anciennes qui fonctionnaient encore à cette époque servaient d'exemples pour adopter des solutions où les galeries *(stoai)* occupaient souvent un rôle déterminant dans la qualité de l' architecture. Parallèlement, le narthex, en tant qu'espace (et que terme) avec les parecclesia sur les côtés de l'église, de même que les portiques ouverts vont contribuer de diverses façons à la création des *peristoa* et joueront un rôle déterminant dans ces nouvelles solutions architecturales. On observe cette évolution non seulement dans la capitale mais aussi dans les régions périphériques de l'empire.

L'objectif de cette thèse était de répondre à un certain nombre de questions d'une importance particulière concernant les galeries-*peristoa* à l'époque byzantine tardive dans l'architecture ecclésiastique. Il s'agit d'une part de la question du dessin des *peristoa* par rapport au noyau de l'église, tout en déterminant si ils s'inscrivaient dans le plan d'origine de l'édifice, et d'autre part la question de leur addition ultérieure. Ces questions présentent une importance particulière pour la typologie des églises avec *peristoa*, mais aussi pour les *peristoa* eux-mêmes en tant que parties d'un ensemble, et enfin en ce qui concerne la qualité architecturale que révèlent ces derniers.

Un objectif parallèle de cette étude était d'éclairer autant que possible et de manière globale le choix architectural d'un élément autour d'un noyau d'un espace ou de plusieurs espaces dans les différents types d'églises à l'époque byzantine tardive, afin de répondre aux mêmes fonctions. Une longue série de questions se recoupent autour de ce thème. Une question centrale nous a toutefois guidé pour matriser l'élargissement de ce thème. Elle concerne l'importance de la différence entre l'église dont les *peristoa* sont un élément de la composition architecturale de départ et celle où ils constituent une addition nécessaire à l'édifice existant.

A l'époque byzantine tardive, le *mise* en plan ne semble pas avoir une importance particulière, puisque la conception dominante impose une amélioration dynamique de l'édifice, comme presque toujours au cours de l'empire byzantin, tandis que la forme dominante oscille de l'achevé à l'inachevé. Parallèlement, la même conception est étroitement liée avec les modèles les plus anciens qui renferment entre autres un plan achevé. Malgré la diffusion de l'addition des espaces périmétraux à l'époque byzantine tardive, l'adoption dès le départ de la logique des *peristoa* dans certains cas remarquables, conduit à nouveau à une conception globale, au plan d'ensemble. Le résultat de ce cycle analyse-addition-intégration est un nouveau type, représenté à cette époque par des monuments remarquables en Epire, à Thessalonique et en-dehors de l'empire byzantin en Serbie et en Russie. La question centrale renvoie toutefois à un certain nombre d'autres questions dans une continuité logique, et qui forment la trame de notre approche de recherche.

La méthodologie que nous avons choisie comprenait deux voies parallèles:

a) l'examen et l'analyse des monuments et b) l'examen de la recherche, de la fonction et de la terminologie. L'approche des fonctions et des utilisations dans l'espace a constitué un intérêt principal et par la suite l'analyse comparative des éléments déjà connus. L'approche de la recherche afin d'aborder la principale question-problème (guide) s'est tournée dès le début vers l'examen non seulement des désambulatoires ou des galeries périmétrales unies et continues, mais aussi vers d'autres espaces apparentés à ces dernières qui répondaient aux mêmes besoins et qui, seuls ou en liaison avec d'autres éléments architecturaux entouraient le naos comme noyau. La recherche a suivi une direction qui s'est révélée riche d'une variété de questions particulières dont il fallait tenir compte, mais pas au point de réorienter notre cheminement. Le catalogue des monuments a constitué un outil fondamental que nous présentons en seconde partie et qui comprend les monuments de l'époque byzantine tardive avec *peristoa*, tandis que chaque église est accompagnée d'une brève description de ses galeries et de ses particularités, une bibliographie de base, des plans et des photographies.

I. HISTORIOGRAPHIE

Dans le premier chapitre, nous abordons l'état de la recherche jusqu'à aujourd'hui, ainsi que certaines questions conceptuelles et de terminologie. Nous développons l'historiographie en présentant les points de vue de chercheurs importants qui se sont intéressés à différents degrés à la question des espaces périmétraux, et plus particulièrement aux *peristoa*. Il apparait ainsi que la recherche jusqu'à aujourd'hui ne semble pas s'être particulièrement intéressée à la différence typologique, de plan (programmation) ou de genre entre les églises avec des *peristoa* (comme galeries périmétrales ou désambulatoires) incorporés dans une conception d'ensemble et celles ou les *peristoa* sont le produit d'une ou de plusieurs additions successives. De même —et c'est peut-être le plus important— les études n'ont pas focalisé leur attention sur des questions fonctionnelles ou institutionnelles et ne s'attachent qu'à des questions d'ordre plus général. Il est également intéressant de noter la manière dont est saisi l'espace périmétral des églises à travers les sources, dans la mesure où la connaissance et la compréhension de ce thème ne proviennent pas seulement de l'historiographie de l'architecture, mais également d'autres domaines de recherche des sources écrites. Il est vraisemblable que l'espace des *peristoa* n'est pas entendu par les écrivains des textes des sources de la même manière que nous le comprenons aujourd'hui. Cela constitue un nouveau champ de recherche. Les chercheurs, les écrivains ainsi que les sources ne mentionnent pas de la même manière les espaces autour du noyau du naos. En architecture, il semble qu'ait été adoptée la notion d'espace ou de partie d'espace construit, de quelque manière que ce soit, entourant totalement ou en partie le noyau d'un édifice et dépendant de ce dernier —indépendamment de sa relation dans le temps ou dans l'espace avec ce dernier— et qui détermine en même temps le contour général de l'ensemble de l'édifice. Parallèlement la galerie (*stoa*), d'après un grand nombre de témoignages, signifiait pour les Byzantins l'espace en général et plus concrètement l'espace qui résultait principalement d'un système de construction liant la travée et le pilier (ou colonne).

Il semble également que le terme "narthex" comprenne vraisemblablement non seulement le compartiment ouest de l'église, mais aussi tout autre espace secondaire formant une unité avec ce dernier (comme le conçoivent Milligen et Sotiriou), ce qui est lié aux fonctions et aux utilisations. Il est donc nécessaire de réexaminer le contenu et les rapports entre certains termes dont la signification s'est peut-être différenciée au cours du temps.

Les espaces périmétraux, narthex, nef, *peristoon* ou galerie périmétrale, désambulatoire, porche, annexe, parecclesion et autres apparaissent dans l'historiographie de l'histoire de l'architecture presque toujours en liaison avec la notion de l'espace, de son articulation et de son analyse, et non avec son utilisation et sa fonction. En effet, ces derniers étaient inconnus ou imprécis et changeaient avec le temps, dans la mesure où la conception byzantine du mise en plan dynamique autorisait l'apparition de nouveaux espaces ou le retrait, le remplacement ou l'intégration d'anciens.

Une autre question se pose également dans la mesure où l'histoire de l'architecture et l'analyse architecturale comportent le risque de nous éloigner de la notion de la totalité à laquelle se rapportaient les Byzantins concernant les espaces autour du noyau du culte, avec le sentiment de la totalité tels qu'ils vivaient ces espaces.

L'examen de la recherche jusqu'à aujourd'hui à travers l'historiographie a rendu indispensable de réexaminer les termes utilisés pour désigner le *peristoon* (ch. I, par. I.1.). L'origine et l'étendue du terme *peristoon* depuis l'antiquité, ainsi que sa dimension dans l'espace et en tant que fonction sont liés à son double sens. Son importance d'un point de vue fonctionnel ne coïncide pas nécessairement avec celle de l'optique architecturale qui est le résultat de l'évolution de l'histoire et de la théorie de l'architecture. La question se pose de savoir si les usagers byzantins soutenaient dans leur discours sur des questions d'espaces des principes totalement différents de ceux avec lesquels fonctionne le chercheur contemporain qui aborde l'architecture suivant l'optique créée par l'historiographie. Pour les Byzantins, la

différenciation semble s'être centrée sur le niveau de symbolisme et le vocabulaire esthétique des modes de construction et vraisemblablement sur le mode de cheminement à l'intérieur de l'édifice.

Le terme de *peristoon* renferme tout d'abord le sens de l'espace en général qui entoure un noyau, et plus particulièrement de l'espace continu, uni et dépendant du naos dominant (commes galeries périmétrales ou désambulatoires). Tout aussi important est le sens des espaces autonomes discontinus mais reliés en un cheminement par des passages dans le périmètre du naos duquel ils sont également dépendants. C'est pourquoi, s'agissant des galeries, a été adopté l'emploi de termes tels que *espaces périmétraux* et *a) continus —unis b) autonomes— reliés (ou non reliés)* ou encore *c) narthex périmétraux.*

II. RÔLE ET FONCTION

Les manques que nous avons relevés dans les sens et les termes nous imposent de mettre en valeur la relation ainsi que son importance entre l'espace et son contenu et de préciser, même de manière élémentaire, le rôle du *peristoon* et à quelles fonctions et usages il répondait, notamment à l'époque byzantine tardive. Le second chapitre répond ainsi au rôle et aux fonctions du *peristoon* en ce qui concerne les besoins de l'église qui pouvaient être satisfaits dans cet ensemble d'espace, ainsi que de déterminer les usages auxquels il était destiné. D'importantes questions sont liées à ce thème, telles que les usages auxqueles répond l'espace autour du noyau du naos à travers le temps. Nous avons relevé les usages qui pouvaient répondre à un peristoon comme une galerie périmétrale continue ou une galerie périmétrale avec des parties autonomes et leur importance pour son aménagement, tandis qu'il est apparu qu'un espace autour d'un noyau peut répondre à plusieurs usages. Au cours de cette recherche, une autre dimension du *peristoon* s'est éclairée: la relation et la parenté de ses fonctions et celles du narthex. Nous ne serions peut-être pas loin de la réalité si nous considérions que les espaces périmétraux, les galeries périmétrales se présentent très souvent comme une sorte de narthex particulier élargi et à significations multiples, particulièrement lorsque leur communication avec le naos se fait de manière limitée par des entrées relativement étroites. Parmi les usages qui ont trouvé place dans les peristoa, particulièrement importants sont ceux liés à la mort et à sa commémoration. Le caractère funéraire et de commémoration se révèle particulièrement important, dans la mesure où la plupart des monuments avec des galeries périmétrales ou des espaces apparentés, de quelque type qu'il s'agisse, témoignent que ces espaces ont été transformés en lieux d'inhumation, malgré les interdictions de l'Eglise. En ce sens, les tombes dans les *peristoa* peuvent avoir représenté une solution de conciliation. De même, dans les mausolées, les tombes trouvent place dans les galeries et dans chaque cas dans le périmètre intérieur de l'église.

Nous avons également estimé indispensable de souligner le rôle et la signification de l'institution des donateurs et des *typica* de donation à travers lesquels les donateurs exprimaient leurs visions, leurs souhaits, leurs conceptions, leurs besoins et leurs intérêts, tandis que le choix des espaces latéraux ajoutés autour de l'église exprimait également les attentes du donateur. A cette époque les donateurs, comme en témoignent les sources, semblent avoir une très importante participation dans l'élaboration architecturale, tandis que le choix du type et de ses possibilités dans la perspective d'un développement ultérieur est vraisemblablement dû à ces derniers.

Au cours des restaurations des édifices, au-delà de l'extension au sol de l'espace construit, la pratique de ce que les Byzantines appellaient les *βελτιώσεις* (améliorations) et les *συστάσεις* (création, constitution, composition), d'une église, la question des *peristoa* et plus généralement des espaces périmétraux revêt une grande importance. Il ne s'agit pas d'un phénomène rare, particulièrement avec l'institution de *charistike.* Au contraire, dans la mesure où ils permettaient de lier le nom du nouveau donateur avec une création de prestige qui assurait une continuité dans le temps, les travaux et autres interventions étaient particulièrement souhaités, recherchés et fréquents.

Toutefois, l'église qui comprend dès le plan initial des espaces de désambulatoire ou de galeries périmétrales, est le produit d'une pensée organisée qui tient compte de l'importance des besoins annexes et qui ne satisfait pas seulement des exigences typologiques et symboliques. La basilique à trois nefs avec un narthex répondait parfaitement dans la réalité à ces besoins et on pourrait dire que, par la nature de sa typologie, il s'agit d'une église avec *peristoon.* On peut de même considérer comme totalement adapté aux fonctions annexes l'église à un espace en croix avec coupole et *peristoon* qui était souvent choisie pour un usage funéraire. Le type de l'église qui, au cours de son histoire, a répondu avec une grande souplesse aux besoins fonctionnels est celui du plan en croix inscrite. C'est ce dernier qui domine au cours de la période byzantine tardive et qui s'est

révélé particulièrement adapté à des extensions et des additions réalisées pour répondre aux exigences croissantes du culte des fidèles qui n'avaient pas été prises en compte dès le début, soit parce qu'il n'y avait pas de raison réelle, soit à la suite d'un choix précis. Les fonctions partielles de l'église, telles qu'elles ont été fixées à travers le temps n'ont pas cessé d'aider à adapter le plan et ses exigences en faveur d'une certaine souplesse dans le cadre de la logique de la séparation du centre et du pourtour. La détermination des besoins cultuels partiels exprime ainsi une conception de dissémination et de multiplication des parecclesia et autres espaces.

III. LES ORIGINES

Le troisième chapitre est consacré à la recherche des origines du *peristoon* avec un rappel des monuments de types fondamentaux de la période paléochrétienne et médio-byzantine. On peut ainsi noter la continuité dans le temps, la durée et les transformations de l'espace qui accompagne et enveloppe le naos ou l'église-noyau dans différents cas et de manières variées.

La première partie de ce chapitre se rapporte à l'époque paléochrétienne. On peut affirmer qu'au cours de cette période, les *peristoa* sont présents dans les deux catégories fondamentales d'édifices: dans les édifices à plan longitudinal —les basiliques plus généralement— et les édifices à plan central. Le *peristoon* est souvent séparé du noyau par une colonnade et correspond aux nefs et aux narthex des basiliques, tandis que dans les édifices à plan central, il correspond au désambulatoire. Il peut suivre l'élévation du noyau sur un ou deux plans horizontaux (rez-de-chaussée, tribune) ou être à un niveau inférieur par rapport ce dernier. Il peut aussi être constituée d'espaces autonomes à un niveau inférieur par rapport le noyau qu'ils suivent ou il peut se développer suivant un dessin différent du noyau. Il peut enfin constituer une galerie périmétrale unie autour du naos, en particulier après l'adaptation de la coupole sur la basilique, élément qui influencera les solutions ultérieures. Dans tous les cas, la hauteur des arcs, des colonnades et des ouvertures joue un rôle important qui influence l'unité de l'espace et détermine à la fin le *peristoon.* Nous faisons également mention des portiques ouverts qui, à l'époque paléochrétienne, sont liés à l'atrium et qui n'ont pas été abandonnés avec l'évolution de l'architecture ecclésiastique et civile. Au contraire, l'abandon progressif de l'atrium et le changement progressif de l'importance et du rôle du narthex ont contribué à la création du *peristoon* (variante et transfert des usages de la galerie intérieure unie et, au niveau des portiques ouverts, évolution de la célébration des offices, de la Sainte Eucharistie, du monachisme, des rites funéraires et des pélerinages dans les églises à cette époque).

La seconde partie de ce chapitre se rapporte à la période médio-byzantine. Par le grand nombre des monuments et la variété des espaces autour du noyau de l'église au cours de la période médio-byzantine, se révèle leur importance particulière et les nouveaux rôles qu'ils sont probablement appelés à jouer.

Plus particulièrement, l'église à un espace ou en croix grecque avec une coupole qui, dès son plan d'origine intègre une galerie périmétrale, constitue un modèle qui influencera l'architecture byzantine tardive, reminiscence de la basilique. Il en est de même avec l'église en croix inscrite qui offre de nombreuses possibilités d'extension avec les *peristoa,* plus particulièrement lorsqu'elle présente des absidioles saillantes ou des parecclesia adjoints. Toutefois le plan qui est progressivement abandonné est celui à plan central avec *peristoon* (circulaire ou octogonal) tandis que d'autres types apparaissent qui combinent des symboles plus importants à cette époque (la composition à croix ou même avec des églises triconques ou tétraconques dont la partie ouest est entouré par un espace comme un *peristoon.* Les additions sur des édifices existants, non seulement comme galeries mais aussi comme églises à part entière connaissent une large application, comme le montre l'un des monuments les plus important de Constantinople, l'église du Pantocrator. En outre, la solution des espaces périmétraux fermés ou ouverts sur un plan à croix inscrite à quatre colonnes semble avoir été fixée bien avant le XIIe siècle (Yilanca Bayir).

En suivant l'évolution du *peristoon* dans les différents types architecturaux au cours de l'époque médio-byzantine, on peut voir se confirmer la continuité des symbolismes et des idées sur la présence des espaces périmétraux, tandis que leur intégration au plan d'ensemble des églises se fait plus complexe.

Avec la recherche des origines des *peristoa,* se révèle l'ensemble des espaces autour du naos, chacun étant mentionné par un terme différent: nef, narthex, annexe, parecclesion, portique ouvert, pièce, travée, tribune. Tous ces espaces pouvaient se trouver abrités sous un même toit et donner extérieurement l'image d'un élément uni entourant le naos ou apparaître sous des toits distincts, avec des élévations et des formes différentes. Toutefois les utilisations des espaces périmétraux souvent se

superposent ou sont multiples, tandis que la distinction des espaces était fréquemment obtenue par des éléments autonomes et répondait à un esprit composite, indépendamment de leur forme architecturale. Comme le montrent des recherches récentes, on observe des phénomènes apparentés d'espaces périmétraux, de *peristoon*, et de nouveaux modes d'interprétation déjà par rapport à des monuments paléochrétiens. Ce qui apparaît important est la mise en valeur de la continuité d'une idée qui se déploie dans le temps et qui survit en adoptant des formes différentes, une idée-fil qui traverse toute l'histoire de l'architecture ecclésiastique byzantine.

IV. PERISTOON DES ÉGLISES BYZANTINES TARDIFES

Le quatrième chapitre se rapporte aux monuments byzantins tardifs. Nous avons introduit des critères particuliers de recherche des monuments de la période byzantine tardive. Nous avons étudié des églises avec des *peristoa* et plus généralement avec des espaces périmétraux unifiés dans les trois types fondamentaux, tant au niveau des données précises de leurs *peristoa* (liste des monuments) qu'en établissant des comparaisons entre eux. Nous mentionnons également la dispersion de ce phénomène dans les aires géographiques et politiques sous influence byzantine à la même époque où l'espace périmétral apparaît sous sa forme la plus achevée. Les données qui ont été réunies ont été regroupées, suivant des critères particuliers, pour fournir une image statistique des monuments avec *peristoa* dans l'empire byzantin à l'époque byzantine tardive.

La recherche sur le *peristoon* dans les églises de l'époque byzantine tardive comprenait (suivant le type de leur noyau) 37 monuments avec une ou plusieurs galerie périmétrales distinctes ou des espaces apparentés qui ont été étudiés en détail (liste des monuments qui n'exclut pas un nombre supérieur dans la mesure où les *peristoa* sont les premiers éléments de l'église qui s'effondraient s'elles n'avaient pas été intégrées à cette dernière). Un certain nombre de monuments posent des problèmes de datation. 21 monuments ont connu un ajout de galeries périmétrales, même si le plan originel prévoyait un *peristoon*, tandis que 13 de ces monuments n'avaient pas de *peristoa* à l'origine et ne connurent pas d'additions ultérieurement. La plupart de ces derniers se trouvent à Mystra, tandis que les autres se répartissent à parts égales entre Constantinople, la Macédoine (à l'exception de Thessalonique) et l'Epire.

L'intégration de la conception additionnelle dans la logique de mise en plan uni devient une nouvelle caractéristique de l'architecture dans des monuments de la période byzantine tardive à Thessalonique, Arta, Phillipias, Vonitsa. Bien qu'à Constantinople les églises médio-byzantines du Pantocrator et de la Vierge de Lips constituent des modèles de cette solution architecturale, la galerie périmétrale de l'église no 3 à Nicéa de la Vierge Pantanassa à Phillipias peut éventuellement expliquer le phénomène que l'on observe peu après à Thessalonique.

Un autre mode d'intégration du *peristoon* dans le plan d'origine apparaît dans les basiliques avec une galerie périmétrale intérieure qui présentent une particularité antiquisante sur le côté ouest de leur noyau. La solution rappelle davantage les basiliques paléochrétiennes d'Afrique du Nord. Néanmoins, dans la mesure où leur échelle et leur architecture étaient radicalement différentes et leur distance géographique et chronologique particulièrement importante, il ne doit exister acune relation entre ces dernières des grands monuments et les édifices de très petites dimensions à plan longitudinal avec *peristoa* de l'époque byzantine tardive. La basilique, et plus généralement l'église à plan longitudinal à l'époque byzantine tardive continue à être largement utilisée comme un type économique et d'adaptation aisée qui permet des édifices de grandes et petites dimensions et qui s'étend facilement avec des parecclesia, des narthex et des galeries ouvertes ou fermées.

Il était assez fréquent que des galeries périmétrales ouvertes soient fermées par des balustrades ou ultérieurement par des murs de comblement (monastère de Chora, les Saints-Apôtres à Thessalonique et autres), tandis que d'autres se sont effondrées (Saint-Pantéléimon de Thessalonique, Saint-Nicolas à Mesopotamos, le Monastiraki à Vonitsa) ou ont été démolies (L'église à Stip). Il est rare de trouver le contraire, à savoir des espaces fermés qui ont été ouverts vers l'extérieur ou vers l'intérieur, seulement lorsque cela était indispensable pour les réunir à un nouveau ou à un autre bâtiment. Cela confirme ainsi que le *peristoon* était un espace fonctionnel et non un exercice stylistique.

V. CONCLUSIONS

Le dernier chapitre est consacré aux conclusions de la thèse avec un rappel des problématiques qui ont dominé au cours de la recherche, dans les données statistiques de la recherche (v.: tableaux) qui permettent une image d'ensemble du phénomène des galeries périmétrales et en révèlent ou confirment divers aspects. Ces conclusions évoquent également l'usage et le contenu des galeries des *peristoa* en liaison avec leur noyau.

Diverses conclusions résultent du traitement statistique des données sur les *peristoa.* Nous mentionnerons ici les principales:

- En ce qui concerne les fonctions, le narthex (avec lequel le peristoon peut être confondu) revêt une importance principale et en ce qui concerne l'utilisation, les cérémonies se déroulant dans le peristoon en rapport avec la mort et sa commémoration, ainsi que le baptême, jouent un rôle éminent.
- Parmi les *peristoa* que nous avons étudiées, le plus grand nombre (près de vingt) présente des tombes confirmées. Ces tombes sont situées à divers emplacements, mais principalement dans les parecclesia ou d'autres espaces destinés à ces dernières, dans les galeries de *peristoon*, à l'extérieur de ces derniers ou sous ces derniers. Ce phénomène s'étend à des églises qui n'ont pas de *peristoon* complètement aménagé, mais seulement des parties autonomes. Les *peristoa* présentent parfois des hypogées funéraires qui sont comprises dans la création de la base de l'assise du bâtiment de l'église et qui constituent en même temps un espace fonctionnel.
- Le *peristoon* ou d'autres espaces qui offrent avec ce dernièr un usage équivalent ou similaire, sont construits suivant les besoins, à plus forte raison dans la mesure où les édifices de petites dimensions de la période byzantine tardive non seulement le permettaient, mais étaient vraisemblablement considérés comme offrant une grande souplesse sur le plan économique et de l'espace.
- La diffusion géographique des églises avec *peristoa,* comme nous l'avons constaté, est particulièrement large à cette époque, même s'il faut admettre l'existence de galeries périmétrales dont nous ignorons tout, puisque certains exemples nous ont appris que ces dernières se sont effondrées ou ont été détruites.
- On constate que, malgré la présence sans interruption depuis la période médio-byzantine des *peristoa,* (et plus particulièrement des galeries périmétrales continues unies) à Constantinople, l'Epire doit être considérée comme le berceau où apparaît au XIIIe siècle un *peristoon* différent. Il présente des ressemblances avec le style prévalant à Constantinople durant la période médio-byzantine, mais aussi avec d'autres modèles (comme ce de Nicéa), et il connait une fréquente application. Quelques années plus tard, ces solutions se retrouvent à Thessalonique, comme en témoignent ses célèbres monuments paléologues. Thessalonique, de même que Constantinople, est un centre de rayonnement, mais aussi d'intégration des créations d'un large arrière-pays. Elle semble particulièrement réceptive aux éléments qui proviennent d'Epire, non seulement en ce qui concerne son vocabulaire morphologique et esthétique, mais davantage encore au niveau du dessin. Parallèlement, ce phénomène s'étend vers le nord dans les monuments de Serbie (p. ex. Bogorodica Ljeviška, etc.)
- Le type principal avec le *peristoon* intégré dans le plan d'origine est l'église à un espace avec coupole et *peristoon* qui survit jusqu'à la fin de la période byzantine tardive, s'inscrivant fortement dans la fidélité à une continuité.
- Il apparaît que pour les Byzantins le recours à des modèles anciens ne constituait pas un problème, puisqu'au contraire ils se référençaient à tout un répertoire de plans dont ils disposaient, quelque soit l'époque. Leurs expériences et leurs modèles provenaient également des églises beaucoup plus anciennes qui étaient toujours en fonction. Leur attachement conscient à la tradition —et pas seulement en architecture— montre à quel point les Byzantins se considéraient comme partie d'une totalité sans rupture. Avec des liens étroits avec leur héritage, ce qui leur donnait le droit et la possibilité d'utiliser, de rénover et de réutiliser divers éléments d'une manière dynamique.
- Les relations entre les *peristoa* et l'intérieur de l'église ainsi que l'espace extérieur montrent qu'il était autant fait usage des galeries ouvertes et fermées et plus souvent suivant une combinaison des deux, tandis que les monuments qui ont des galeries fermées sur l'extérieur, en liaison avec des galeries ouvertes ne sont pas rares. Dans les monuments à un espace ou à croix grecque avec coupole et *peristoon,* ce dernier présente une importante communication avec l'espace du naos, tandis qu'extérieurement il reste fermé, imposant une intériorité à l'ensemble. (C'est la même inspiration que présente la Vierge Parigoritissa à Arta qui, malgré ses fenêtres, demeure un édifice renfermé sur lui-même).

Dans des monuments à quatre colonnes et à croix inscrite avec un *peristoon* tourné vers l'extérieur, seules certaines parties avec un rôle de parecclesia sont fermées sur leur côté extérieur et ne conservent que quelques petites ouvertures. Dans ce type de monuments le *peristoon,* déterminé extérieurement par de nombreuses ouvertures et une série d'arcades, représente la tendance de

l'architecture à cette époque à abandonner le repliement de l'édifice sur lui-même et l'ouverture vers l'environnement de l'église et le monde. Il faut noter non seulement l'importance des ouvertures du *peristoon* vers l'extérieur, mais aussi des portes latérales du naos en relation avec le *peristoon*. Ces dernières renvoient vraisemblablement à un espace périmétral, alors que ce dernier a disparu. Particulièrement important est également le rôle des *peristoa* extérieurs pour les rassemblements des moines ou des fidèles, pour la vue et l'esthétique, la protection des aléas climatiques, mais aussi pour leur rôle de liaison avec des parties fermées, telles que des parecclesia et des narthex.

Dans la construction des églises de la période byzantine tardive les *peristoa*, indépendamment des solutions architecturales partielles appliquées à ces dernières, se présentent comme des espaces périmétraux multifonctionnels à la place des narthex. Leur nécessité, leur utilité et leur souplesse a permis à de nombreux donateurs, quelles que soient leurs capacités financières, de réaliser ou de prévoir cet espace, en rénovant un ancien édifice ou en donnant de plus grandes possibilités à un nouveau. Nous pourrions dire en conclusion finale que l'importance des *peristoa* dans l'architecture ecclésiastique de la période byzantine tardive est déterminante, dans la mesure où ces derniers, en tant qu'éléments constitutifs de l'édifice, ont suivi tout le cheminement de l'architecture byzantine, se transmettant ainsi à travers les époques de diverses manières.

μετάφραση: Jean-Marie Verlet

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ*

Ahunbay Z.: 90. Aran B.: 75. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή (αρχείο Σ. Πελεκανίδη) 272 γ, 273 α, δ, ε. Αρχείο 9ης Ε.Β.Α., Χατζητρύφωνος Ε.: 274 δ, 292 α-ζ, 293 α. Αρχείο Β.Ι.Ε. Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Πρόταση 1999: 323 α, β. Babić B. σ. 266 αναοχ. α, 267 αναοχ. α. Balance M. H.: 35, 75. Basler Dj.: 14 α, γ. Witte K., P. Grossmann: 14, δ. Βελένης Γ.: 277 γ. Bell G.M.L.: 37. Bertelli C.: 11 α. Blatner, Striker, Kuban, Schaefer: 79. Bojadjiev S., Rachénov A.: 120. Βοκοτόπουλος Π.: 310, 325, 326 α-γ. Brunov N.I.: 121. Butler H.C.: 36. Caneva-Decevska N.: 38, 55, 62. Conant J.K.: 86, 87. Crowfoot W., A. Ορλάνδος: 19. Ćurčić S.: 10 (αρχείο), 63, 112 δ, 113 α-ζ, 115 γ, 119 α, 243 δ, 245, 267 β, γ, 268 β-ε, 279 α-δ, 280 α, β, 288 α. Cutler A.: 4. Darouzès J.: 5. Demangel P., E. Mamboury: 78. Deroko A.: 114. Δωρής Β. (αρχείο): 320 α-ζ (δ-ζ αναοχ.). Ebersold J. A. Thiers: 231 δ. Eyice S.: 79, σ. 214 α, β, 215 β, 217, 218 α, γ, 219 β, ζ, 239 β, 241 α αναοχ., 243 γ. Eyice S., Ebersold J.-A. Thiers: σ. 215 α. Τραυλός Ι.: 12 α, β, 287 γ. Goldfuss H.: 17, 20. Gough M.: 18, 33, 34. Grossmann, P.: 2, 29, 30. Hallesleben H.: σ. 218 β, 219 α, δ, ε, 243 α, β, 244, 264 α-δ, 343 α, β, δ, 346 α, β, δ. Hamilton A.: 86, 97, 99, 98. Hellenkemper G.: 14γ. Θεοχαρίδης Π. 328 δ, ε, 329 δ. Θώμος Π. 312, 314 γ, ε. Ivison E.A., Mortuary Practices: 8. Jeličić-Radonić J.: 54. Jewell H.H., The Church of the Lady in Paros: 27. Η αναστήλωση των Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων στη Θεσσαλονίκη σ. 285 β. Ιωαννίδου Ν.: σ. 286 δ-δ, 287 α, 288 β, γ. Kandić O.: 116 α-γ. Καραγιάννη Φ.: 251 α-δ, 253 α. Koco D.: 111. Korać V.: 65, 115 α,β. Korać V., M. Šuput: 32, 64, 84α, 339 α, β. Krautheimer R.: 3, 13, 22, 23 α, 25, 42, 43, 47a. Kondić V. και V. Popović, Caričin Grad: 15, 24. Kondoleon C., J. Stanton-Abbott: 50 (Antioch. The Lost Ancient City, 2001). Κορρές Μ.: 1. Κορναράκη Φ. (αρχείο): 272 β, ε. Κουκουλή- Χρυσανθάκη Χ., Χ. Μπακιρτζής: 26. Κούντουρας Α., Χ. Μπακιρτζής: 83. Κουρουνιώτης Κ., Γ. Σωτηρίου: 92. Kuniholm P., C. L. Striker: σ. 278 α. Λάββας Γ.: 47 β. Λεύκωμα Αρχιτεκτονικής Σχολής Εθνικού Μετσόβειου Πολυτεχνείου: 93. Μακροπούλου Δ.: σ. 291 β. Mamboury E.: σ. 230 α, β, 231 β, γ. Mango C.: 23 β, 28. Mansel A.M.: 89. Marasović T.: 68. Μαρίνου Γ. Σ.: 333 αναοχ. β-δ, 334 αναοχ. α, β. Megaw A.H.S., «Architecture and Decoration on Cyprus»β: σχέδιο Laroche-Traunecker: 16, 21 α. Meksi A.: 313 α, β, 314 α, β, δ, 316 β-ε, 317 α-ζ. Milosević G., S. Djurić:109. Müller-Wiener W.: 41, σ. 225, 227 α, 229, 238, 239 α, 242 α, β. Muratov P.: 51. Μαρκή Ε., Φ. Ομήρου: 82 α. Μουτσόπουλος Ν.: 56, 57. Μπακιρτζής Ν. 262. Μπούρας Χ., Βυζαντινά σταυροθόλια:11 β. Nenadović S.: 60, 84κ., 108 α-δ, 117 α,β, 118 β,. Neri D.: 67. Nesković J. 69, 85. Νικολαΐδου Ε., Α. Τούρτα: 273 αναοχ. γ, 287 β, 295 ζ. Νικονάνος Ν.: σ. 330. Ξυγγόπουλος Α.: σ. 282 αναοχ. β-ε, 295 αναοχ. α-ε. Ostrogorsky G.: χάρτης σ. 41, 42. Ousterhout R.: 9, σ. 234 α, β, 235 α-η, 237 β-ζ. Ορλάνδος Α.: 6, 19, 28, 58, 70, 91, 94, σ. 298 α, β, δ, ε, 299 ε, 302 β, γ, 303 α, β, 304 α-δ, 346 γ. 305 γ, δ, 307 α, δ-ε, 323 δ. Papageorgiou G.: 21. Παπαδοπούλου Β.: σ. 299 δ, 303 γ, 307 β, 308 α, 323 δ, ζ, 324. Παπαζώτος Α.: σ. 249 γ, 253 β. Πασαδαίος Α.: σ. 226 α, β, δ, αναοχ.γ, 227β, δ, γ αναοχ. Peschlow, U.: 31, 61, 77. Πέτκος Α.Σ.: 59. Petković V.: 112 δ,112 ζ;. Rappoport P.A.: 95, 100, 122. Ricci A.: 71. Rott H.: 76. Schellewald B.M.: σ. 245 αναοχ. β, γ, 247 αναοχ. α, β, 248 αναοχ. α-γ. Smith E.B.: 40, 44, 45, 48, 52. Στίκας Ε.: 49, 72, 73, 74, σ. 257 α-ε (αναοχ. δ, ε). Striker C.L., D. Kuban: 79, 86, σ. 221, 222, 223α-δ, 224. Struck A.: σ. 337 β, γ. Tanman B, S. Eyice: 80. Τανούλας Α.: σ. 277 αναοχ. α, δ, ε.Todić B., S. Ćurčić: 119 β, γ. Tomovski K.: 110. Τσιγαρίδας Ε.: σ. 255 αναοχ. α, β. Τσιγαρίδας Ε., Κούντουρας: 81. Τσώνης Β.: σ. 283 β,γ (Μπακιρτζής Χ., Β. Τσώνης, Αγιος Νικόλαος Ορφανός, Θεσσαλονίκη 2003). Van Millingen A.: 53. Vecchi M.: 66. Wulff O.: 99. Wulzinger K.: 86 α. Χαϊδεμένος Σ.: σ. 277 β, 278 β, γ, 281, 282 α, 285 α, 290, 294. Χατζηγιάννης Μ.: σ. 327, 328 α-γ. Χατζηδάκη-Μπαχαρά Ν.: 7α, σ.35. Χατζηδάκης Μ.: 332 α. Χατζητρύφωνος Ε.: χάρτης σ. 43, εικ.: 7β, 48, 52, 82β, 101(αναοχ.), 102 (αναοχ.), 103 (αναοχ.), 104 (αναοχ.) 105 (αναοχ.),106 (αναοχ.), 107(αναοχ.), 108ε-ζ (αρχείο, λήψη-έκδ. B. Strugar 114β, 115γ, 116γ, 118α), 112α (αναοχ.), 112β-ζ, σ. 231 α, 233, 236 α-ε, 237 α, 239 γ, 241β, 243 ε, 246 α, 248 δ, ε, 249 α, β, 250, α-ε, 251 α-ε, 252, 254, 255 α, δ, 258 α-γ, 259 α-ε, 260 α-ε, 261 α-δ, 263 α-δ, 265, 266 β, 268 α, 270, 271 α-γ (α, β αρχείο, εκδ. DELTA και Κ. Γρηγορούδη), 272 α, δ, 273 β, 274 α-γ, 276, 278 δ, 279 ε, 280 γ, 283 α, 291 α, γ-η, 293 β-δ, 296 α-γ, 297, 298 γ, ζ, 299 α-γ, 300, 301, 302 α, 303 δ, 305 α, β, 306, 308 β, γ, 309, 310 γ, 311 α-ε, 315, 316 α, 319 α, β, 321 α, β, 322, 323, 329 α-γ, 332 β, 333 α, 334 γ, δ, 335 α-δ, 336, 337 α, δ, 338, 339 γ, 340 α-γ, 341, 342, 343 γ, ε, 345, α, β, 347 α, β. Zanini E.: 50.

* Οι εικόνες που έχουν την ένδειξη "αναοχ." έχουν χρησιμοποιηθεί αφού πρώτα αναοχεδιάστηκαν από την συγγραφέα. Οι αριθμοί από 214 κ.ε. αφορούν σε σελίδες του βιβλίου (κατάλογος μνημείων).